

ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2024. № 4

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА

2024. № 4

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2024. No. 4

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРЧУМА
ДУШАНБЕ – 2024

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст.

САРМУҲАРРИР:

Насриддинзода
Эмомалӣ
Сайфиддин

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов
Кароматулло

Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Таърих ва археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Қосимшо
Яқубов
Юсуфшоҳ
Расулиён
Қаххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шаҳбозович
Самиев
Холмахмад
Давлатович
Шарипов Раҳмоналӣ
Ятимович

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Номзоди илмҳои таърих, дотсент

Доктори илмҳои таърих, профессор

Фалсафа

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
узви вобастаи АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор,
академики АМИТ

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Педагогика

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илми соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илми муаллифноро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд: **Таърих ва бостоншиносӣ** **4**
Фалсафа; Педагогика.

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расми маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

– 2024. – №4

ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет.
Журнал основан в 1990 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода
Эмомали
Сайфиддин

Доктор юридических наук, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич

Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов
Кароматулло

Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

История и археология

Акрамов
Зикриё Иномович
Искандаров
Косимшо
Якубов
Юсуфшох
Расулиён
Каххор
Мирзоев Ниёз
Мирзобадалович
Нуриддинов
Раймалихон
Шахбозович
Самиев
Холмахмад
Давлатович
Шарипов Рахмонали
Ятимович

Доктор исторических наук, профессор

Доктор исторических наук, профессор

*Доктор исторических наук,
профессор, академик НАНТ*

Доктор исторических наук, профессор

*Доктор исторических наук,
профессор*

Доктор политических наук, профессор

Кандидат исторических наук, доцент

Доктор политических наук, профессор

Философия

Курбонов
Абдурахмон
Шерович
Идиев
Хайриддин
Усмонович
Олимов
Кароматулло
Рахимов Мухсин
Хусейнович
Ахмедов Саид

Доктор философских наук, профессор

*Доктор философских наук,
профессор, член-корр НАНТ*

*Доктор философских наук, профессор,
академик НАНТ*

Доктор философских наук, профессор

Доктор философских наук, профессор

Педагогика

Иматова Лutfия
Махмадиллоевна
Файзализода
Джумахон Хол
Раджабзода
Махмадулло
Ходжиматова
Гулчехра
Масаидовна
Мухамметов
Гапур Бабаевич

*Доктор педагогических наук,
профессор*

*Доктор педагогических наук,
профессор*

*Доктор педагогических наук,
профессор*

*Доктор педагогических наук,
профессор*

*Доктор педагогических наук,
профессор*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям: *История и археология; Философия; Педагогика.*

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

**Вестник
Таджикского
национального
университета.**

– 2024. – № 4
ISSN 2074-1847

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

**Founder of the journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990.**

CHIEF EDITOR:

**Nasriddinzoda
Emomali
Sayfiddin**

Doctor of Law, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

**Safarmamadov
Safarmamad
Muborakshoevich**

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Historical Sciences and Archeology

Akramov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Zikriyo Inomovich *Professor*
Iskandarov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kosimsho *Professor*
Yakubov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yusufshoh *Professor*
Rasulien *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kahhor *Professor*
Mitsoev Niyoz *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mirzobadalovich *Professor*
Nuriddinov *Doctor of Political Sciences, Professor*
Raimalikhon Shahbozovich *Professor*
Samiev *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Kholmakhmad Davlatovich *Associate Professor*
Sharipov Rakhmonali *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yatimovich *Professor*

Philosophical sciences

Kurbonov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Abdurakhmon Sherovich *Professor*
Idiev *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khairiddin Usmonovich *Professor*
Olimov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Karomatullo *Professor*
Rakhimov Mukhsin *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khuseinovich *Professor*
Akhmedov Said *Doctor of Philosophical sciences, Professor*

Pedagogical sciences

Imatova Lutfiya *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Makhmadilloevna *Professor*
Faizalizoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Jumakhon Khol *Professor*
Rajabzoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mahmadullo *Professor*
Hojimatova *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gulchehra Masaidovna *Professor*
Mukhammetov *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gapur Babaevich *Professor*
Doctor of Historical Sciences, Professor

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation.

The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties: **History and archeology; Philosophical sciences; Pedagogical sciences.**

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University.

– 2024. – №4

ISSN 2074-1847

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:

17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

УДК:930(575.3) (574)

"ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ" ДЛЯ КАЗАХСТАНА: ВЫГОДЫ И РИСКИ

Литвинов В.П.

**Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина, Российская Федерация,
Институт стратегического анализа и прогноза КРСУ им. Б.Н. Ельцина**

Определяющим фактором участия Казахстана в качестве одного из важных региональных субъектов в рамках проектов «Один пояс – один путь» (ОПОП) является его географическое положение. Обширная территория Казахстана фактически находится в центре Евразийского континента, где сходятся главные транспортные коридоры между Китаем, Россией, Европой и Западной Азией. Это положение определило Казахстан в качестве одного из основных партнеров Китая в Центральной Азии. Надо отметить, что содержание экономической стратегии современного Казахстана в определенной мере завязано на региональные проекты ОПОП. Казахские эксперты полагают, что «для Казахстана это, несомненно, важнейший проект, который в долгосрочной перспективе позволит модернизировать экономику и политические отношения с соседними странами, а также стать главным транспортно-логистическим хабом Евразии» [3,с.96]. Они же выделяют несколько преимуществ данного проекта для Казахстана, которые нельзя назвать бесспорными. Например, они полагают, что, «в отличие от российских и американских геополитических проектов, китайский открыт для большого количества стран и несет существенные выгоды» [3,с.96]. Мы считаем, что сам факт того, что в проект вовлечено большое количество стран не означает его выгоды для всех и каждого. Как известно, обмануть большое количество людей всегда проще, а главное, выгоднее, чем обманывать одного – это подобно тому, что поймать рыбу сетью более продуктивно, чем ловить ее удочкой. Другой аргумент в пользу реализации проекта в Казахстане, выдвинутый экспертами – «преимущество традиций, так как Шелковый путь в силу исторических аналогий воспринимается руководством страны положительно» [3,с.97], тоже, на наш взгляд, весьма сомнителен. Возможно, политическое руководство воспринимает данный проект положительно, однако странно, почему - «в силу исторических аналогий». Если говорить о средневековом Шелковом пути, то историки отмечают, что государства на территории Семиречья и Южного Казахстана, где проходил Великий Шелковый путь находились в вассальной зависимости от Китая, более того, китайцы периодически нападали на степные государства и нещадно грабили их [8,с.111-118]. В раннем Средневековье территории империи Тан простирались от Китайского моря до границ Персии – это самая большая территория за всю историю существования Китая, а это, надо сказать, эпоха расцвета Великого Шелкового пути [2,с.19-25]. Однако, несмотря на то, что мы не разделяем некоторых позиций экспертов по поводу радужных перспектив для Казахстана в рамках проекта ОПОП, тем не менее, мы также считаем, что данный проект может дать дополнительный импульс для развития страны, но при условии равноправного и взаимовыгодного сотрудничества.

Безусловно, Казахстан для Китая - это, по сути, ворота в Центральную Азию и в западную часть Евразии, а поэтому Казахстан является важнейшим партнером в рамках ОПОП. Дипломатические отношения Китая и Казахстана начинают свою историю в 1992 г. В 1990-х гг. шло достаточно интенсивное наращивание объемов двустороннего торгового оборота. Однако переломным моментом в отношениях можно считать 2005 г., когда был подписан договор о стратегическом партнерстве двух стран. С этого времени Китай значительно нарастил объемы вложений в экономику Казахстана. По данным Евразийского банка развития (ЕАБР), за период с 2005 г. по 2015 г. Китай вложил в Казахстан 23,6 млрд. долл. [9], что в разы превышает все вложения Китая в экономику стран СНГ, включая Россию. Подавляющий объем инвестиций (98%) в Казахстан приходится на топливно-энергетический комплекс. Эксперты из Центра интеграционных исследований Евразийского банка развития (ЕАБР) отмечают, что «Казахстан становится для Китая важным и очень надежным (потому что легко контролируемым)

источником топливно-энергетических ресурсов, что позволяет снизить риски зависимости от поставок из других, более отдаленных стран. Казахстан также помогает диверсифицировать магистральные направления «Шелкового пути», что дает возможность выбора в реализации проектов, призванных обеспечить взаимодействие между Европой и Азией в инфраструктурной и топливно-энергетической сферах» [9].

Что касается энергоресурсов, то Китай практически сразу после объявления Казахстаном независимости приступил к сотрудничеству с ним в этой сфере, однако, видимо, не столь активно, как ему хотелось. Надо отметить, что республика имеет значительные подтвержденные запасы как нефти – 5,5 млрд. т., так и газа более 2 трлн. куб [13,р.20]. Уже в 1997 г. казахское правительство и крупнейшая китайская компания China National Petroleum Corporation (CNPC) подписали соглашения о сотрудничестве в нефтегазовом секторе, а также соглашение о строительстве нефтепровода из Казахстана в Китай. После запуска проекта ОПОП CNPC приобрела 8,33% акций в Кашаганском месторождении [7] и выкупила долю ЛУКОЙЛа в «КазахойлАктобе».

В период с 1997-2014 гг. китайские нефтегазовые компании приобрели казахстанских активов на сумму более 16 млрд. долл., особенно активно они скупались в период мирового финансового кризиса 2008-2009 гг. Основная часть этих активов принадлежит компаниям, которые занимаются добычей нефти и газа на суше. Согласно данным, которые приводят в своей статье эксперты аналитического проекта «Центральная Евразия» В. Парамонов и А. Строков, Китаю принадлежат: «94,47% активов казахстанской государственной компании ОАО «Актобемунайгаз» (включая 94,47% акций Жанажольских газоперерабатывающих заводов), 100% активов американской компании «First International Oil Company» (FIOC), 48% акций оффшорной компании (формально индонезийской) «Central Asia Petroleum Ltd.», 11% акций казахстанской государственной компании АО «Разведка Добыча КазМунайГаз», 100% акций российско-индийской компании «Caspian Investments Resources Ltd.», 50,12% частной казахстанской компании ОАО «Каражанбасмунай», 67% канадской компании «Petro Kazakhstan Inc.» (включая 50% активов Шымкентского нефтеперерабатывающего завода) и 8,4% Северо-Каспийского проекта» [11,с.93]. Кроме того, китайские компании приобрели доли в освоении мелких месторождений. При этом столь внушительные цифры не должны никого вводить в заблуждение, поскольку доля Китая на казахстанском рынке углеводородов достаточно скромная. Согласно данным на 2020 г., которые приводит Ли Юнг Хонг, вице-президент «CNPC Central Asia» и одновременно генеральный директор «CNPC International Kazakhstan Ltd» из 85,7 млн. т. добытой нефти 30,6% приходится на казахстанские компании, 28,7 на американские, 18,7% на европейские и только 16 % на китайские [14]. Китайцы признают, что они сильно припозднились с приходом на казахский рынок, по словам того же Ли Юнг Хонга, в 1990-х гг., когда рынок делили, у Китая не было для этого средств и возможностей, поэтому лакомые куски достались американским и европейским компаниям. Доля Китая в переработке казахстанских углеводородов тоже достаточно скромная, не более 14% в переработке нефти и около 10% в газе. Кроме того, Китай не числится в качестве главного покупателя казахстанской нефти - как ни странно, но им является Италия. Китай, по данным на 2020 г., получил по трубопроводу Западный Казахстан – Западный Китай 12 млн. тонн [14]. Вероятнее всего, Китай рассчитывает нарастить свою долю и ждет удобного момента, как это было во время мирового финансового кризиса 2008-2009 гг.

Кроме добычи и переработки углеводородов важным аспектом сотрудничества в нефтегазовом секторе являются транзитные возможности Казахстана. Главным направлением в этом плане является расширение возможностей транспортировки сырья из прикаспийских месторождений в Китай, что должно разрушить монополию России на транспортировку нефти и газа в западном направлении. В перспективе Казахстан может стать главной транзитной страной по доставке углеводородов в Китай из стран Персидского бассейна.

Казахстан, совместно с Китаем, уже реализовали несколько крупных проектов, связанных с транспортировкой углеводородов. В 2006 г. был введен в строй нефтепровод «Атасу-Алашанькоу», пропускная способность которого на сегодняшний день незначительна в сравнении с общими объемами экспорта казахской нефти в год - большая часть нефти

продолжает идти в западном направлении. В 2015 г. запущен газопровод Бейнеу-Бозой-Шымкент, в 2018 г. АО «КазТрансГаз» и компания «Petro China International Company Limited» увеличили прокачку в два раза, с 5 млрд. куб. до 10 млрд. куб. газа в 2019 г. [4].

Другим важным направлением сотрудничества в рамках ОПОП является строительство транспортных магистралей и инфраструктурные проекты в сфере логистики. Ключевым проектом в плане транспортной логистики стало строительство железнодорожной магистрали «Жетыген-Коргас» общей протяженностью 293 км., она проходит через пограничный переход Хоргос, где построены перегрузочные терминалы. Строительство дороги и «сухого порта Хоргос» позволило значительно сократить время доставки китайских товаров в западном направлении. В 2017 г. введена в строй автомагистраль «Коргас-Алматы-Кордай-Тараз-Шымкент-Кызылорда-Актобе», как часть транспортного коридора «Западная Европа – Западный Китай». В настоящее время Казахстан практически закончил работы по созданию транспортных хабов на своих западных границах. Таким образом, проблема создания транспортных коридоров в рамках ОПОП со стороны Казахстана уже решена, решена она и для китайцев, однако Россия несколько запаздывает с реализацией проектов по созданию транспортной инфраструктуры в рамках ОПОП, что не позволяет ей на сегодня реализовать все намеченные планы. Россия предполагает закончить строительство только к началу 2030-х гг.

После визита в сентябре 2015 г. президента Казахстана Н.А. Назарбаева в Китай, в торгово-экономических отношениях Китая и Казахстана, как мы уже отмечали, наметился новый этап сотрудничества. В частности, было подписано соглашение между казахстанским АО Национальный управляющий Холдинг «Байтерек» (АО "НУХ «Байтерек») и Международной китайской инвестиционной корпорацией по управлению имуществом (CITICGROUP) в сфере индустриально-инновационного сотрудничества. Данное соглашение изначально предполагало выделение Банком Китая средств в размере 5 млрд. долл., которые должны были пойти через банки, входящие АО «НУХ «Байтерек», для переноса китайских предприятий на территорию Казахстана. В 2017 г. министерство по инвестициям и развитию сообщило о согласовании списка из 51 предприятия и увеличении инвестиционного фонда почти до 28 млрд. долл. [1]. Позднее список предприятий увеличился до 55 предприятий. Предполагалось создание 20 тыс. рабочих мест, однако не уточнялось сколько из них займут граждане Казахстана, что очень важно, поскольку Китай зачастую привлекает своих специалистов и рабочих.

Часть проектов по переносу производственных мощностей из Китая уже реализованы. В частности, в 2015 г. был введен в строй завод по производству порошкового полипропилена в г. Павлодар (ТОО «Компания Нефтехим LTD», Xinjiang Sanbao), в этом же году был запущен завод по производству автомобилей «JAC» ((ТОО «СарыаркаАвтоПром», JAC Motors, СМС), в 2016 г. китайская компания Xi' An Aiju Oil and Grain Co.Ltd. открыла производство по переработки рапса. По мнению казахстанского эксперта Сергея Демина, редактора журнала «Эксперт Казахстан», сегодня пока сложно говорить о хоть каком-нибудь эффекте от реализации проектов, поскольку часть предприятий находятся на стадии реализации, а другая часть находится на стадии подготовки или заморожена [12]. Необходимо отметить, что открытие предприятий проходит на фоне недовольства жителей Казахстана. Обеспокоенность людей и ряда экспертов основывается на том, что власти Казахстана реализуют непрозрачную политику при выделении земель под китайские предприятия, а также люди опасаются вытеснения с рынка труда местных специалистов и заменой их китайцами, что, по их мнению, может превратить Казахстан в сырьевую базу китайской экономики. Если говорить о привлечении рабочей силы из Китая, то это является одним из важнейших условий инвестиционной стратегии Китая. За период 2010-2017 г. из Китая в Казахстан прибыло почти 100 тыс. китайских специалистов и рабочих, что составляло 47% в общей структуре иностранной рабочей силы [5]. Так, по сообщениям сайта «Forbes.kz», в 2019 г. начались протестные акции, жители областных центров выступили против строительства предприятий - авторы статьи пишут, что «исходя из выступлений протестующих, формируется общий месседж: люди недовольны экономической экспансией Китая и выступают против «55 старых китайских заводов на западе Казахстана» [15]. После начала протестов, казахстанские власти

ввели квоты, ограничивающие доступ иностранной рабочей силы, поэтому Китай вынужден был вывезти значительную часть своих рабочих и специалистов, в связи с чем их количество к 2019 г. сократилось в 3 раза [6]. Таким образом, мы видим, что Китай проводит достаточно гибкую политику и лишней раз не провоцирует ненужные ему эксцессы.

Если говорить вообще о внешнеэкономических отношениях, то на сегодня доля Китая в казахстанском импорте и экспорте составляет 17% и 13%, соответственно, что обеспечивает Китаю вторую позицию как по импорту, так и по экспорту [10]. Таким образом, очевидно, что Казахстан наращивает сотрудничество с Китаем, а проекты в рамках ОПОП стали важным инструментом развития отношений. Но при этом надо отметить, что власти Казахстана действуют весьма осторожно, руководствуясь в большей степени практическими реалиями современности, нежели «историческими аналогиями», о которых мы упоминали выше.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекбасова Анар. Список китайских предприятий в Казахстане изменится / А. Бекбасова. Аналитический Интернет-портал. [Электронный ресурс] https://ratel.kz/raw/spisok_kitajskih_predpriyatij_v_kazahstane_izmenitsja
2. Ганиев Р. Т. Тюрко-китайский фронт в Центральной Азии в VI-VIII вв / Р. Т. Ганиев И.Р. Хамзин // Современная научная мысль. -№3. 2023. -С.19-25.
3. Исакаев Г.А. Роль республики Казахстан в проекте «Один пояс и один путь» / Г.А. Исакаев // Научные проблемы водного транспорта Ж.К. Кегенбеков. Russian Journal of Water Transport 2021. -№67(2). -С. 94-100.
4. Казахстан в два раза увеличит объемы экспорта газа в Китай - Аналитический интернет-журнал Власть// <https://vlast.kz/novosti/29960-kazahstan-v-dva-raza-uvelicit-obemy-eksporta-gaza-v-kitaj.html>.
5. Казахстан & Китай: риски или выгода? [Электронный ресурс] [Inbusiness.kz// https://inbusiness.kz/ru/last/kazahstan-kitaj-riski-ili-vygoda](https://inbusiness.kz/ru/last/kazahstan-kitaj-riski-ili-vygoda).
6. Китайских рабочих в Казахстане стало меньше в 3 раза - заместитель премьер-министра РК | [Электронный ресурс] [Almaty.tv// https://almaty.tv/news/politika/0150-kitayskikh-rabochikh-v-kazahstane-stalo-menshe-v-3-raza-zamestitel-premer-ministra-rk](https://almaty.tv/news/politika/0150-kitayskikh-rabochikh-v-kazahstane-stalo-menshe-v-3-raza-zamestitel-premer-ministra-rk).
7. Китай купил часть месторождения Кашаган в Казахстане - Новости отрасли - НПФ Пакер [Электронный ресурс]. https://npf-paker.ru/news/industry/kitay_kupil_chast_mestorozhdeniya_kashagan_v_kazahstane.html.
8. Кляшторный С. Г. Степные империи древней Евразии / С. Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов. СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. -346 с.
9. Лисовик Я., Винокуров Е. Китай предпочитает Казахстан Ведомости // <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2016/01/15/624086-kitai-predpochitaet-kazahstan>.
10. Пак Е.В. Участие КНР в инфраструктурном строительстве на территории России и Казахстана на территории России и Казахстана / Е.В. Пак. Инициатива «Один пояс, один путь». Российский внешнеэкономический вестник. 2021. -№1. - С. 96.
11. Парамонов В. Китайское присутствие в нефтегазовой отрасли Казахстана / В. Парамонов, А. Строков // Центральная Азия и Кавказ. Том 18, -Вып. 2, 2015. -С. 90-102.
12. Подборка материалов по теме «Сергей Домнин»-Forbes Казахстан // [https://forbes.kz/themes/Сергей% 20 Домнин](https://forbes.kz/themes/Сергей%20Домнин)
13. Kazakhstan Energy Data: Country Analysis Briefs // U.S. Energy Information Administration [Электронный ресурс]. (www.eia.doe.gov/countries/cab.cfm?fips=KZ); BP Statistical Review of World Energy 2011.
14. Юрицын В. Нефтегазовый симбиоз Казахстана и Китая — Интернет-газета ЗОНАКЗ. Казахстан / В. Юрицын. [Электронный ресурс] <https://zonakz.net/2021/11/16/neftegazovyy-simbioz-kazahstana-i-kitaya>.
15. «55 китайских заводов в Казахстане»: Forbes.kz объясняет, о чем идет речь Forbes Kazakhstan // [Электронный ресурс] https://forbes.kz/process/economy/55_kitayskih_zavoda_forbeskz_obyasnyayet_pochemu_v_kazahstane_etih_predpriyatij_ne_poyavitsya.

"ЯК КАМАРБАНД - ЯК РОҶ" БАРОИ ҚАЗОҚИСТОН: МАНФИАТҶО ВА ХАТАРҶО

Дар мақола мушқилоти ҳамкориҳои Қазоқистон ва Чин дар ҷаҳорҷӯбаи лоиҳаи «Як камарбанд, як роҳ» (ОБОР) таҳлил шудаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки мавқеи Қазоқистонро дар ин лоиҳа мавқеи мусоиди ҷуғрофии он – ҷойгиршавӣ дар маркази Аврусиё муайян мекунад. Барои Ҷумҳурии Қазоқистон «Як камарбанд-як роҳ» лоиҳаи муҳимтаринест, ки метавонад ба рушди кишвар диҳад, бо риояи принципҳои баробарии ҳамкориҳои ду кишвар. Дар солҳои 90-ум ҳаҷми муомилоти моли дучониба босуръат афзоиш ёфт. Аммо соли 2005-ро метавон як нуктаи гардиш дар равобит арзёбӣ қард, ки созишнома дар бораи шароити стратегӣ миёни ду кишвар ба имзо расид. Аз он вақт инҷониб Чин ҳаҷми сармоягузори ба иқтисоди Қазоқистонро ба таври қобили мулоҳиза афзоиш додааст. Ҳамкорӣ дар се самти асосӣ сурат мегирад. Аввалан, Чин ба рушди инфрасохтори нақлиётӣ логистикӣ дар Қазоқистон манфиатдор аст, ки имкон медиҳад молҳои чинӣ ба Аврупо ва кишварҳои Осиёи Ғарбӣ интиқол дода шаванд. Сониян, Чин ҳамкориҳоро дар баҳши энергетика тавсеа медиҳад. Дар давраи солҳои 1997-2014, ширкатҳои нафту гази чинӣ ба маблағи беш аз 16 миллиард доллар дороиҳои Қазоқистонро ба даст оварданд. Дар ниҳоят, савум, ахиран як вектори дигари ҳамкорӣ интиқоли иқтисодӣ саноатӣ аз Чин ба Қазоқистон буд. Дар натиҷа

муаллиф изҳор медорад, ки Қазоқистон ҳамкориҳо бо Чинро афзоиш медиҳад ва лоихаҳо дар доираи BRI як абзори муҳимми рушди муносибатҳои Қазоқистон ва Чин шудаанд.

Калидвожаҳо: “Як камарбанд – як роҳ”, Қазоқистон, Чин, ҳамкорӣ, мавқеи ҷуғрофӣ, инфрасохтор.

"ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ" ДЛЯ КАЗАХСТАНА: ВЫГОДЫ И РИСКИ

В данной статье анализируются отдельные проблемы сотрудничества Казахстана и Китая в рамках проекта "Один пояс - один путь" (ОПОП). Автор отмечает, что особое положение Казахстана в этом проекте определяется его выгодным географическим положением - в центре Евразии. Для Казахской Республики ОПОП является важнейшим проектом, который может дать дополнительные импульсы для развития страны при условии соблюдения паритетных принципов сотрудничества двух стран. В 1990-х гг. шло достаточно интенсивное наращивание объемов двустороннего торгового оборота. Однако переломным моментом в отношениях можно считать 2005 г., когда был подписан договор о стратегическом партнерстве двух стран. С этого времени Китай значительно нарастил объемы вложений в экономику Казахстана. Сотрудничество ведется в трех основных направлениях. Во-первых, Китай заинтересован в развитии транспортно-логистической инфраструктуры в Казахстане, позволяющей обеспечить доставку китайских товаров в Европу и страны Западной Азии. Во-вторых, Китай расширяет сотрудничество в сфере энергетики. В период с 1997-2014 гг. китайские нефтегазовые компании приобрели казахстанских активов на сумму более 16 млрд. долл. Наконец, в-третьих, в последнее время еще одним вектором сотрудничества стал перенос промышленных мощностей из Китая в Казахстан. В итоге автор констатирует, что Казахстан наращивает сотрудничество с Китаем, а проекты в рамках ОПОП стали важным инструментом развития отношений между Казахстаном и Китаем.

Ключевые слова: "Один пояс - один путь", Казахстан, Китай, сотрудничество, географическое положение, инфраструктура.

"ONE BELT - ONE ROAD" FOR KAZAKHSTAN: BENEFITS AND RISKS

This article analyzes individual problems of cooperation between Kazakhstan and China within the framework of the One Belt, One Road (OBOR) project. The author notes that the special position of Kazakhstan in this project is determined by its advantageous geographical position - in the center of Eurasia. For the Kazakh Republic, the OBOR is the most important project that can provide additional impetus for the development of the country, subject to the parity principles of cooperation between the two countries. In the 1990s. There was a fairly intensive increase in the volume of bilateral trade turnover. However, 2005 can be considered a turning point in relations, when an agreement on a strategic partnership between the two countries was signed. Since that time, China has significantly increased the volume of investments in the economy of Kazakhstan. Cooperation is carried out in three main areas. Firstly, China is interested in developing the transport and logistics infrastructure in Kazakhstan, which would allow for the delivery of Chinese goods to Europe and Western Asian countries. Secondly, China is expanding cooperation in the energy sector. In the period from 1997-2014. Chinese oil and gas companies acquired Kazakh assets worth more than \$16 billion. Finally, thirdly, recently another vector of cooperation has been the transfer of industrial capacity from China to Kazakhstan. As a result, the author states that Kazakhstan is increasing cooperation with China, and projects within the BRI have become an important tool for developing relations between Kazakhstan and China.

Keywords: "One Belt - One Road", Kazakhstan, China, cooperation, geographical location, infrastructure.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Литвинов Владимир Петрович* - Донишгоҳи давлатии Елец ба номи. И.А. Бунин, доктори илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърих ва мероси таърихӣ фарҳангӣ, ходими калони илмии Институти таҳлили стратегӣ ва пешгӯии Донишгоҳи славянии Қирғизистон ба номи. Б.Н. Елтсин. **Суроға:** 399770, Федератсияи Россия, вилояти Липетск, Елец, к. Коммунаров, 28. Телефон: **89009856612**. E-mail: vladlenli@yandex.ru

Сведения об авторе: *Литвинов Владимир Петрович* - Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина, доктор исторических наук, доцент кафедры истории и историко-культурного наследия; старший научный сотрудник Института стратегического анализа и прогноза КРСУ им. Б.Н. Ельцина. Адрес: **Адрес:** 399770, Российская Федерация, Липецкая область, г. Елец, ул. Коммунаров, д. 28, Телефон: **89009856612**. E-mail: vladlenli@yandex.ru

Information about the author: *Litvinov Vladimir Petrovich* - Yelets State University. I.A. Bunina, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Historical and Cultural Heritage; Senior Researcher Institute of Strategic Analysis and Forecast KRSU named after. B.N. Yeltsin. **Address:** 399770, Russian Federation, Lipetsk region, Yelets, st. Kommunarov, 28, Phone: **89009856612**; E-mail: vladlenli@yandex.ru

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ВЕСТФАЛЬСКОЙ СИСТЕМЫ: СУВЕРЕНИТЕТ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Каримов Ш.Т., Изатов У.Х.

**Институт изучения вопросов стран Азии и Европы НАНТ,
Кулябский государственный университет имени А.Рудаки**

В современной международной научной среде особое внимание уделяется изучению динамических процессов, складывающихся в Центральной Азии. Регион, имеющий стратегическое геополитическое и экономическое значение, привлекает интерес крупных глобальных держав, таких как Российская Федерация (РФ), Китайская Народная Республика (КНР), Соединенные Штаты Америки (США) и страны Европейского союза (ЕС). Взаимодействие этих государств с Центральной Азией (ЦА) формирует уникальную политическую картину, требующую глубокого аналитического осмысления.

Исторически сложившееся положение Центральной Азии, её роль как перекрестка важнейших торговых путей и арены международных конфликтов и сотрудничества делают регион исключительно важным объектом для изучения в контексте международных отношений. Однако существующие теоретические рамки международных отношений не всегда учитывают специфику и многообразие региональных процессов, что требует разработки адаптированных подходов и методологий.

Настоящая статья посвящена анализу влияния вестфальской системы на развитие внешней политики государств Центральной Азии, с акцентом на понятие суверенитета как ключевого элемента в формировании внешнеполитической стратегии. Через призму исторического опыта и современных вызовов авторы стремятся осветить, как менялась роль и место Центральной Азии на мировой арене и какие факторы определяют текущие тенденции во внешней политике стран региона.

Актуальность исследования обусловлена не только стремительными изменениями в международных отношениях, но и возрастающей ролью Центральной Азии в глобальных геополитических процессах. Статья предпринимает попытку объединить теоретические и практические аспекты международных отношений для формирования комплексного взгляда на геополитические трансформации в регионе, а также определить перспективы и вызовы, стоящие перед государствами Центральной Азии в контексте международной политики.

Трансформация **Центральной Азии** - Исторический контекст развития Центральной Азии, включая эволюцию от советского правления к независимости, предоставляет уникальное поле для анализа влияния внешней политики, геополитических стратегий и внутренних реформ на суверенитет и региональную стабильность. Примером служат изменения в транспортной инфраструктуре и границах, способствующие укреплению суверенитета государств региона [15].

Радикальные изменения, произошедшие в мировом развитии в конце 1980-х и начале 1990-х годов, поставили перед исследователями и политиками вопрос о природе и новых законах международных отношений. Вопреки оптимистическим ожиданиям некоторых идеалистов среди политиков и части научного сообщества, ожидаемое сближение Востока и Запада, основанное на общечеловеческих ценностях, формировании мирового сообщества и принципах взаимопомощи и сотрудничества, не привело к ожидаемым результатам. Вместо этого события приняли неожиданный оборот, что стало сюрпризом для политологов и научного сообщества. К таким событиям относятся распад Советского Союза и появление новых независимых государств, рост этнических конфликтов и усиление сепаратистских тенденций на фоне глобализации, угроза международного терроризма и разрушение устоявшейся структуры безопасности. На рубеже XX и XXI веков Центральная Азия стала ключевым геополитическим регионом. Перед анализом этой темы необходимо определить положение государств Центральной Азии и понимание её геополитической роли в мировой политической системе.

Одним из актуальных вопросов истории и географии является феномен «Среднеазиатского региона». В 1843 году немецкий географ Александр фон Гумбольдт выделил Среднюю Азию в отдельный регион, определив его как территорию от южных склонов Алтая до северных склонов Гималаев [8]. В период существования Советского Союза термин «Средняя Азия и Казахстан» использовался для обозначения этого региона, а понятие «Центральная Азия» не было распространено в официальной политической картографии СССР.

В январе 1993 года состоялась встреча глав государств Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Узбекистана и Таджикистана, на которой обсуждалась тема определения границ и взаимоотношений между этими странами. На этом совещании президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев предложил использовать термин «Центральная Азия» в международных отношениях, отказавшись от советского обозначения «Средняя Азия и Казахстан». Это предложение было направлено на укрепление регионального сотрудничества и поддержание идентичности стран региона на международной арене.

Среди западных исследователей [12-13] не существует единого понимания явления, известного как «Большая Центральная Азия» (Great Central Asia, GCA). Этот термин, основанный на геополитической концепции Хартленда Халфорда Маккиндера, был введён С. Фредериком Старром, руководителем Института Центральной Азии и Кавказа в Вашингтоне, Д.С. [7] В 2005 году он опубликовал статью «Проект «Большая Центральная Азия» для Афганистана и его соседей» в журнале *Foreign Affairs*. В этой статье Старр расширил геополитические границы региона, включив в него не только пять постсоветских республик Центральной Азии, но и западную часть Китайской Народной Республики (Синьцзян-Уйгурский автономный район), Монголию, северные регионы Афганистана и Ирана, а также страны Южного Кавказа.

В терминологии китайской политической науки не принято четкое разделение понятий «Средняя Азия» и «Центральная Азия», вместо этого используется единый термин «Чжун-я». При переводе на западные языки это понятие может быть интерпретировано как «Средняя Азия», так и «Центральная Азия» [6:10]. Таким образом, в китайском контексте под «Чжун-я» подразумеваются территории пяти постсоветских республик: Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана и Таджикистана [3].

Российские учёные К.Э. Мещеряков, А.Е. Мальцев и А.А. Казанцев поддерживают постсоветское понимание термина «Средняя Азия и Казахстан» Центральная Азия. Однако учёные МГИМО(У) - А.Д. Богатуров, А.С. Дундич, В.Г. Коргун и другие - считают, что современная Центральная Азия является преемницей советской Средней Азии, но не идентична ей. Согласно их мнению, современный политико-географический термин «Центральная Азия» включает в себя страны бывшего Советского Союза, традиционно относимые к Средней Азии - Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан, а также Казахстан.

Исследователи из России и Китая единообразно используют понятие «Центральная Азия», под которым подразумевают пять стран, возникших после распада Советского Союза. Отмечается, что стратегические планы Китая по будущему этого региона тесно связаны с его инициативой «Один пояс, один путь», предполагающей его географическое «расширение» [9; 11]. В то же время, для исследователей Запада предпочтительным является использование термина «Большая Центральная Азия», который включает в себя более обширную территорию.

Центральная Азия, представляющая собой геополитически важный регион, охватывает значительную часть территории Азии, составляя около **10%** её площади. Этот регион, находящийся в сердце Евразии, отличается отсутствием непосредственного доступа к Мировому океану. Он граничит с Российской Федерацией на севере, с исламскими странами на юге, с Европой на западе и с азиатскими странами на востоке. Важность Центральной Азии в геополитическом и геоэкономическом контекстах обусловлена её ключевой ролью в межконтинентальной торговле и взаимодействиях между Азией, Европой и Ближним Востоком. Регион, через который пролегал исторический Великий Шелковый путь, сегодня привлекает глобальное внимание благодаря обширным запасам нефти, газа, золота, меди, урана и редкоземельных металлов, а также из-за своего стратегического положения для транзитных и коммуникационных маршрутов и экономического потенциала Каспийского моря. Всё это

делает Центральную Азию предметом интереса ведущих мировых держав, включая США, РФ и Китай.

Центральная Азия, на самом деле, занимает особое место на геополитической карте мира, находясь на перекрестке интересов четырех ядерных могуществ – России, Китая, Индии и Пакистана. На наш взгляд, критически важно, чтобы государства этого региона стали оплотом мира и стабильности, способными противостоять вызовам терроризма и организованной преступности. Проблематика региональной безопасности носит глобальный характер и является приоритетной. Основной стратегической целью стран Центральной Азии в контексте современной международной ситуации и взаимодействия с мировыми державами является формирование нового типа отношений, направленных на укрепление национальной и региональной безопасности. К числу заинтересованных государств, помимо уже упомянутых, также относятся Иран, Турция, Япония, Саудовская Аравия, Южная Корея и страны Европейского Союза.

Среди различных принципов государства, упомянутые выше, безоговорочно придерживаются принципа геополитического регионализма в рамках своих взаимоотношений. Этот принцип подразумевает, что Центральная Азия, обладая собственными политическими и экономическими интересами, может быть воспринята как единое геополитическое пространство. С получением независимости после распада Советского Союза страны Центральной Азии получили возможность самостоятельно формировать векторы и ключевые направления своей внешней политики, а также активно участвовать на международной арене. Наблюдается интерес государств этого региона к плодотворному и активному взаимодействию как с региональными, так и с глобальными международными организациями.

В этом плане ключевую роль играет Организация Объединённых Наций (ООН). В 2007 году, благодаря усилиям пяти государств Центральной Азии, Совет Безопасности ООН основал Региональный центр ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии (РЦПДЦА) с базированием в Таджикистане. Необходимость в его создании возникла вследствие политической нестабильности в регионе, проблем с международным терроризмом и экстремизмом, нелегальной торговлей наркотиками и организованной преступностью, с которыми столкнулись страны Центральной Азии.

Этнодемографическая ситуация в государствах Центральной Азии отличается высокой сложностью. Население региона, насчитывающее приблизительно 51 миллион человек, представлено более чем 100 разнообразными этническими группами, среди которых доминируют народы, говорящие на тюркских языках. В качестве иллюстрации можно привести Ферганскую долину, обладающую наибольшей плотностью населения в этом регионе. Основное население долины составляют узбеки, кыргызы и таджики, при этом территория долины поделена между Узбекистаном, Киргизией и Таджикистаном. Отметим, что в пределах каждой из этих трех стран в Ферганской долине проживает существенное количество представителей двух других национальностей [4], что служит причиной возникновения межэтнических конфликтов в данном районе.

В условиях сложной безопасности обстановки в регионе, странам Центральной Азии предстоит решить ряд критически важных задач:

- Организовывать взаимодействие с правительствами региональных государств для обмена практиками в сфере превентивной дипломатии.
- Осуществлять регулярную отчетность перед Генеральным секретарём ООН относительно результатов мониторинга и аналитической оценки действий по предупреждению конфликтов в странах региона.
- Поддерживать связи с региональными и международными организациями, включая Совет Безопасности ООН, Организацию по безопасности и сотрудничеству в Европе, Содружество Независимых Государств и Шанхайскую организацию сотрудничества, активно вовлекать их в мирные инициативы, координировать действия и обмениваться важной информацией в рамках их специфических полномочий.
- Обеспечить политическую поддержку и лидерство в превентивных мерах для стран-членов ООН в регионе, а также способствовать работе постоянных координаторов и системы

ООН в продвижении интегрированного подхода к превентивной политике и гуманитарной поддержке.

- Наладить эффективное сотрудничество с миссией ООН в Афганистане для обеспечения всестороннего анализа ситуации и совместной работы над устойчивым развитием и безопасностью в регионе [2].

В Центральной Азии значимую роль в поддержании мира и стабильности играют международные организации, такие как ОБСЕ, МВФ и Всемирный банк. Страны региона являются участниками Организации экономического сотрудничества (ЭКО), созданной Ираном, Пакистаном и Турцией, и стремятся к сотрудничеству с Европейским Союзом, имея в основе их взаимоотношений соглашения, начиная с «Соглашений о торгово-экономическом сотрудничестве» с СССР 1989 года и заключения Совета Евросоюза от 16 марта 1992 года, а также Программы ТАСИС. Декларация глав государств и правительств ЕС от 16 декабря 1992 года подчеркивает готовность Европы способствовать демократизации в постсоветских государствах, что придает политическое измерение их взаимодействию [1]. Также в начале 1994 года была углублена интеграция с НАТО через программу «Партнерство ради мира», подчеркивающую стремление к безопасности и стабильности в регионе.

С начала 2000-х годов страны Центральной Азии активно сотрудничают с Организацией Североатлантического договора (НАТО), начиная с осуждения терактов 11 сентября 2001 года и обязательства бороться с терроризмом, включая предоставление прав на использование воздушного пространства, баз и других объектов для поддержки операций коалиции в Афганистане. В 2002 году Казахстан и Узбекистан активизировали свое участие в процессе планирования и анализа в рамках программы "Партнерство ради мира". В 2003 году в Узбекистане прошли учения "Фергана-2003" по ликвидации последствий стихийных бедствий, а НАТО взяло на себя руководство международными силами содействия безопасности (ISAF) в Афганистане с поддержкой всех центральноазиатских партнеров. Саммит НАТО в 2004 году в Стамбуле выделил особое внимание Центральной Азии и Кавказу, в том числе через создание должности специального представителя Генерального секретаря НАТО и назначение офицеров связи для углубления сотрудничества. Таджикистан подписал транзитное соглашение с НАТО для поддержки операций в Афганистане и завершил проект по уничтожению более 1200 мин, что стало важным вкладом в региональную безопасность [14].

С начала их независимости лидеры стран Центральной Азии поднимали вопрос региональной экономической интеграции, что нашло отражение в политических программах президентов региона. На встрече в Ташкенте в январе 1993 года главы государств Центральноазиатского региона приняли ряд важных решений о совместной реструктуризации экономики и необходимости создания многосторонних межгосударственных комиссий для решения ключевых экономических задач, в том числе в таких сферах, как зерно и нефть, хлопок, газ, электроэнергия и водные ресурсы. Эти комиссии предполагалось разместить в ведущих городах региона, таких как Алма-Ата, Ташкент, Ашхабад, Бишкек и Душанбе, хотя в действительности формат и местоположение такого сотрудничества могли меняться. Этот процесс подчеркивает многоаспектность региональной интеграции, охватывающей экономическое сотрудничество, развитие инфраструктуры, экологические инициативы и вопросы безопасности, подчеркивая стремление стран к углублению взаимодействия для общего развития и стабильности.

С начала 1990-х годов Казахстан, Узбекистан и Кыргызстан активно двигались по пути экономической интеграции, что нашло отражение в ряде ключевых соглашений и инициатив. В июле 1993 года Казахстан и Узбекистан подписали соглашение о мерах глубокой экономической интеграции на период 1994-2000 годов, заложив фундамент для более тесного экономического сотрудничества. В январе 2004 года эти две страны дополнительно углубили свои интеграционные усилия, подписав соглашение о создании единого экономического пространства. В апреле 1994 года к этому процессу присоединился Кыргызстан, когда три страны подписали соглашение о создании Единого экономического пространства. Этот шаг был укреплен подписанием соглашения о Межгосударственном совете в июле того же года в Алма-Ате и последующим принятием Положения об Исполнительном комитете

Межгосударственного совета в августе 1994 года. В 1995 году была утверждена Программа экономической интеграции на 1995-2000 годы, дополненная Декларацией о региональном сотрудничестве, принятой на встрече на Иссык-Куле в 1994 году. Создание Совета премьер-министров, Совета министров иностранных дел и Совета министров обороны подчеркнуло стремление к углублению сотрудничества в различных сферах. В 1998 году официально было принято название «Центральноазиатское экономическое сотрудничество» (ЦАЭС), подтверждающее серьезность намерений стран региона продолжать экономическую интеграцию и сотрудничество. В период с 1995 по 2001 год страны Центральной Азии активно работали над экономической интеграцией, что привело к созданию более 150 различных документов, нацеленных на углубление сотрудничества в ключевых секторах. Несмотря на эти усилия, к 2001 году не было достигнуто ни одной из основных целей Центральноазиатского экономического сотрудничества, таких как формирование единого рынка, унификация таможенных пошлин и налогов, а также разработка согласованной экспортной политики. Эти трудности и препятствия на пути к экономической интеграции отразили сложность синхронизации национальных интересов и экономических политик в условиях глубоких различий. В 2002 году, признавая необходимость переосмысления и усиления механизмов сотрудничества, Центральноазиатское экономическое сотрудничество было преобразовано в Организацию центральноазиатского сотрудничества, что стало новым этапом в истории региональных отношений. Это преобразование отражало стремление стран региона обновить подходы к экономической интеграции и расширить сферы взаимодействия для достижения более весомых результатов [5].

За короткий период своего независимого существования страны Центральной Азии столкнулись с трудностями в разработке единой региональной стратегии, что отразилось на успехе региональной интеграции. Согласно аналитическому докладу М. Ларюэля и С. Пейруза, несмотря на активное участие в различных международных организациях, Центральная Азия остается одним из наименее интегрированных регионов мира, в экономическом и стратегическом плане, сравнимым по этому показателю с Северо-Восточной Азией. Организация Центральноазиатского экономического сотрудничества выступает в качестве примера такой неэффективной интеграции, где, несмотря на создание более 150 документов и усилий, не было достигнуто существенного прогресса в формировании единого рынка или согласованной экономической политики, что подчеркивает необходимость более эффективного и координированного подхода к региональному сотрудничеству [4].

Перед Организацией Центральноазиатского Сотрудничества (ОЦС) были поставлены амбициозные цели, охватывающие не только экономическую интеграцию, но и решение геополитических вопросов, отвечающих интересам всех государств региона. Среди ключевых задач ОЦС были выделены такие инициативы, как возрождение Великого Шелкового Пути, создание в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия, решение экологической проблемы Аральского моря, а также проведение мероприятий по сотрудничеству и мерам доверия в Азии, включая саммиты и международные конференции под эгидой ООН, ОБСЕ, НАТО, ЕС, и Всемирного экономического форума в Давосе. Особое внимание было уделено вопросам региональной безопасности, стабилизации ситуации в Афганистане, борьбе с международным терроризмом, религиозным экстремизмом, незаконным оборотом наркотиков, нелегальной иммиграцией и бедностью. Такой широкий спектр задач отражает комплексный подход к укреплению стабильности и устойчивого развития в регионе, характеризуя ОЦС как платформу для коллективного поиска решений актуальных проблем Центральной Азии.

Исследование влияния вестфальской системы на развитие внешней политики государств Центральной Азии позволило глубже понять динамику международных отношений в регионе и выявить ключевую роль суверенитета как основополагающего принципа в формировании внешнеполитической стратегии стран. Результаты нашего исследования подтверждают, что, несмотря на общие глобальные тенденции, каждое государство Центральной Азии демонстрирует уникальные подходы в реализации своего внешнеполитического курса, отражающие его исторический опыт, культурные особенности и стратегические интересы.

Анализ показал, что суверенитет государств Центральной Азии активно формировался в условиях геополитической конкуренции между ведущими мировыми державами, что, в свою очередь, влияло на их внешнеполитические ориентиры и выбор стратегических партнеров. Тем не менее, наблюдается тенденция к усилению регионального взаимодействия и интеграции, что может свидетельствовать о поиске новых моделей межгосударственного сотрудничества, основанных на общих интересах и взаимовыгодном сотрудничестве.

Исследование также выявило, что принципы Вестфальской системы продолжают оказывать значительное влияние на международные отношения в регионе, однако в условиях глобализации и множества транснациональных вызовов они подвергаются адаптации и переосмыслению. Это требует от стран Центральной Азии гибкости в внешнеполитическом планировании и умения балансировать между своими национальными интересами и необходимостью участия в многостороннем международном сотрудничестве.

В заключение хочется отметить, что изучение внешней политики государств Центральной Азии в контексте современных международных процессов остается актуальным направлением научных исследований. Развитие теоретических подходов и методологий, позволяющих анализировать многообразие внешнеполитических стратегий и дипломатических практик в регионе, будет способствовать более глубокому пониманию механизмов международного взаимодействия и вкладу Центральной Азии в мировую политику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байзакова К.И. Политико-правовые основы сотрудничества Европейского Союза с государствами Центральной Азии / К.И. Байзакова // *Analytic 3*, 2003. - С. 27-30.
2. Гэ Х. Современное возрождение геополитических исследований и его значение для Китая / Гэ Х. // *Международный обзор*. -2015. -№ 2. -С. 68–84. 葛汉文.地缘政治研究的当代复兴及其中国意义.《国际展望》2015年第2期68–84.共17页.
3. Кадырбаев А. Эволюция историко-географических и этнических названий Центральной Азии в отечественной, западной, китайской и иранской историографиях [Электронный ресурс]. URL: [http://www.central-eurasia.com/central asia/?uid=285](http://www.central-eurasia.com/central%20asia/?uid=285) (дата обращения: 20.02.2017).
4. Ларуэль М., Пейруз С. Региональные организации в Центральной Азии: характеристика взаимодействий, дилеммы эффективности. Доклад № 10. 2013 [Электронный ресурс].URL: www.ucentralasia.org/./UCA-IPPA-WP-10-RegionalOrganizations-Rus.pdf (дата обращения: 20.02.2017).
5. Лаумулин М. Т. Геополитическая стратегия Китая и безопасность в Центральной Азии [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kisi.kz/img/docs/4587.pdf> (дата обращения: 20.02.2018).
6. Лян Ц. Центральная Азия-Новое средоточие китайской дипломатии добрососедства // *Партия и правительство*. 2014. -№ 18. -С. 32–33. 梁强.中亚:中国周边外交新轴心.《党政论坛》.2014年第18期32–33.共2页.
7. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории / Х. Дж. Маккиндер // *Полис*. 1995. -№ 4. -С. 162–169.
8. Мураталиева Н. Т. История возникновения понятия «Центральная Азия» / Н.Т. Мураталиева [Электронный ресурс]. URL:<http://www.easttime.ru/reganalitic/1/193.html> (дата обращения: 20.02.2017).
9. Фэн С. Изучение торгово-экономического сотрудничества между Китаем и Центральной Азией с точки зрения «Экономического пояса Шелкового пути» / С. Фэн // *Вестник Сианьского института финансов и экономики*. 2016. -№3. -С.26–31. 冯颂妹.丝绸之路经济带视角下中国与中亚经贸合作研究.《西安财经学院学报》.2016年第3期26–31.共6页.
10. Чжан Ц. Китайская среднеазиатская геополитическая стратегия и ее влияние на «Экономический пояс Шелкового пути» / Ц.Чжан, Е. Юань // *Мировые региональные исследования*. 2016. -№ 1. -С. 22–30. 张杰,袁野.中国的中亚地缘战略及其对“丝绸之路经济带”的影响.《世界地理研》2016年第1期22–30.共9页.
11. Юань П. Создание энергетической защитной цепочки Китая с странами / П. Юань, М. Лю, Гэ С. -№3. 2017. *Центральной Азии на фоне «Одного пояса и одного пути» A L I N E A 170* Управленческое консультирование // *Синьцзянские финансы и экономика*. 2015. -№4. -С.63–71. 袁培,刘明辉,葛晓燕.“一带一路”背景下中国与中亚国家能源安全链构建.《新疆财经》.2015年第4期63–71.共页.
12. Brzezinski Z. *Second Chance. Three Presidents and the Crisis of American Superpower*. New York: Basic Books, 2007.
13. Starr F. *A Partnership for Central Asia* // *Foreign Affirs*. 2005. July/August [Электронный ресурс]. URL:http://www.cfr.org/publication/8937/partnersliip_for_central_asia.html(дата обращения: 20.02.2017).
14. Starr F. *A Partnership for Central Asia* // *Foreign Affirs*. 2005. July/August [Электронный ресурс]. URL: http://www.cfr.org/publication/8937/partnersliip_for_central_asia.html (дата обращения: 20.02.2017).
15. Партнёры в Центральной Азии [Электронный ресурс]. https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_107957.htm?selectedLocale=ru.(25.10.2022).
16. Thorez, J. *The Territorial Construction of Independence: Networks and Sovereignty in Post-Soviet Central Asia*. Flux. 2007. -С. 33-48.

16. Изатов У. Х. Неоимпериальный Китай: исторические условия зарождения и развития геополитики / У. Х. Изатов // Вестник ТНУ. - Душанбе, 2020. - №2. - С. 50-60.
17. Изатов У.Х. Республика Таджикистан и Китайская Народная Республика: добрососедские отношения и стратегическое партнерство / У.Х. Изатов // Известия Института философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. - Душанбе, 2022. - № 4. -С. 118-122. (язык: таджикский).
18. Мухаммад А. Н. Геополитическая ориентация Республики Таджикистан в меняющемся современном мире / А. Н.Мухаммад, У. Х.Изатов // Вестник ТНУ. - Душанбе, 2022. - №2. - С. 321-332.
19. Мирзоев Н. С. Республика Таджикистан и Китайская Народная Республика: расширение дружественных отношений / Н. С.Мирзоев, У.Х. Изатов // Институт изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. – Душанбе, 2023. - № 4 (16). -С.63-69.
20. Изатов У. Х. Геополитический ориентир стран Центральной Азии в условиях глобально изменяющегося мира / У. Х. Изатов // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции на тему «Роль Эмомали Рахмона в обеспечении национальной безопасности стран Центральной Азии в условиях глобальных изменений» (г. Куляб, 10 июня 2022 г). – Душанбе: ООО “НУШБОД”.- 303 с.
21. Изатов У. Х. Из истории взаимного сотрудничества Республики Таджикистан и США / У. Х. Изатов // Республиканской Научно-Теоретическую Конференции на тему: «Развитие финансового сектора Республики Таджикистан и его роль в устойчивом развитии Национальной Экономике» (17 Декабря 2022., г. Куляб). - Душанбе: Муосир, 2022. -571с.
22. Изатов У. Х. Геополитические ориентиры России и Китая по международным проблемам: общее и различия / У. Х. Изатов // Материалы Международной научно-теоретической конференции на тему «Роль и статус Центральной Азии в новой системе международных отношений» (г. Куляб, 17-18 ноября 2023 г). – Куляб: СИ «ҚУРБАНОВ СОРБОН». - 316 с.

ТАҶДИДИ НАЗАР БА НИЗОМИ ВЕСТФАЛӢ: СОҲИБХИТӢРӢ ВА ДИГАРГУНИҲОИ ГЕОПОЛИТИКӢ ДАР ОСИӢИ МАРКАЗИ

Дар мақолаи мазкур таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири низоми Вестфалӣ ба ташаккул ва рушди сиёсати хориҷии давлатҳои Осӣи Марказӣ анҷом дода шудааст. Таҷқиқот ба мафҳуми калидии соҳибхитӣрӣ, ки унсурҳои бунёдии банақшагирии стратегии фаъолияти сиёсати хориҷии кишварҳои минтақа ба ҳисоб меравад, тамарқуз мекунад. Муаллифон заминаи таърихӣ рушди Осӣи Марказиро, аз замони пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ, мавриди баррасӣ қарор дода, ҷаҳорҷӯбаи таҳлили тағйирот дар сиёсати хориҷӣ, стратегияҳои геополитикӣ ва ислоҳоти дохилро, ки мустақиман ба истиқлолият ва суботи минтақа таъсир мерасонанд, таъкид мекунанд. Ба таҳлили ҷолишҳои муосир ва дигаргуниҳое, ки дар муносибатҳои байналмилалӣ ба амал меоянд ва таъсири онҳо ба мавқеи Осӣи Марказӣ ҳамчун як минтақаи калидии геополитикӣ дар ҷорроҳаи манфиатҳои қудратҳои бузурги ҷаҳон таваҷҷуҳи хосса зоҳир мешавад. Дар мақола ба омезиши ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии муносибатҳои байналмилалӣ, пешниҳоди назари ҳамаҷонибаи динамикаи равандҳои геополитикӣ дар Осӣи Марказӣ ва муайян кардани дурнамо ва ҷолишҳои давлатҳои минтақа дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши рақобати байналмилалӣ таъкид шудааст. Таҷқиқот барои дарки нақш ва ҷойгоҳи Осӣи Марказӣ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ ҷаҳонӣ, пешниҳоди равишҳои нав ба таҳлили стратегияҳои сиёсати хориҷӣ ва амалии дипломатии кишварҳои минтақа муҳим аст. Қор барои муҳаққиқони соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ, сиёсатшиносӣ, геополитика, инчунин мутахассисоне, ки ба масъалаҳои амнияти минтақавӣ ва сиёсати байналмилалӣ машғуланд, ҷолиб хоҳад буд.

Калидвожаҳо: низоми Вестфалӣ, соҳибхитӣрӣ, Осӣи Марказӣ, дигаргуниҳои геополитикӣ, сиёсати хориҷӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, суботи минтақавӣ, стратегияҳои сиёсати хориҷӣ, амнияти минтақавӣ, ҷаҳонишавӣ.

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ВЕСТФАЛЬСКОЙ СИСТЕМЫ: СУВЕРЕНИТЕТ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Статья представляет собой комплексный анализ влияния вестфальской системы на формирование и развитие внешней политики государств Центральной Азии. Исследование акцентирует внимание на ключевом понятии суверенитета, являющегося основополагающим элементом в стратегическом планировании внешнеполитической деятельности стран региона. Авторы рассматривают исторический контекст развития Центральной Азии, начиная с периода после распада Советского Союза, подчеркивая уникальное поле для анализа изменений в сфере внешней политики, геополитических стратегий и внутренних реформ, которые напрямую влияют на суверенитет и региональную стабильность. Особое внимание уделено анализу современных вызовов и трансформаций, происходящих в международных отношениях, и их влиянию на положение Центральной Азии как ключевого геополитического региона на перекрестке интересов крупнейших мировых держав. Авторы стремятся объединить теоретические и практические аспекты международных отношений, предлагая комплексный подход на динамику геополитических процессов в Центральной Азии и выявлению перспектив и вызовов, стоящих перед государствами региона в контексте глобализации и усиленной международной конкуренции. Исследование имеет важное значение для понимания роли и места Центральной Азии в системе мировых международных отношений, предлагая новые подходы к анализу внешнеполитических стратегий и дипломатических практик стран региона. Работа будет интересна исследователям в области международных отношений, политологии, геополитики, а также специалистам, занимающимся вопросами региональной безопасности и международной политики.

Ключевые слова: Вестфальская система, суверенитет, Центральная Азия, геополитические трансформации, внешняя политика, международные отношения, региональная стабильность, внешнеполитические стратегии, региональная безопасность, глобализация.

RETHINKING THE WESTPHALIAN SYSTEM: SOVEREIGNTY AND GEOPOLITICAL TRANSFORMATIONS IN CENTRAL ASIA

The article presents a comprehensive analysis of the impact of the Westphalian system on the formation and development of the foreign policy of Central Asian states. The study focuses on the key concept of sovereignty, which is a fundamental element in the strategic planning of the foreign policy activities of countries in the region. The authors consider the historical context of Central Asia's development, starting from the period after the dissolution of the Soviet Union, highlighting a unique field for analyzing changes in foreign policy, geopolitical strategies, and internal reforms that directly affect sovereignty and regional stability. Special attention is given to the analysis of modern challenges and transformations occurring in international relations, and their impact on the position of Central Asia as a key geopolitical region at the crossroads of interests of the world's major powers. The article aims to unite theoretical and practical aspects of international relations, offering a comprehensive view of the dynamics of geopolitical processes in Central Asia and identifying prospects and challenges facing the region's states in the context of globalization and intensified international competition. The research is of significant importance for understanding the role and place of Central Asia in the system of world international relations, proposing new approaches to the analysis of foreign policy strategies and diplomatic practices of the region's countries. The work will be of interest to researchers in the fields of international relations, political science, geopolitics, as well as specialists dealing with issues of regional security and international politics.

Keywords: Westphalian System, Sovereignty, Central Asia, Geopolitical Transformations, Foreign Policy, International Relations, Regional Stability, Foreign Policy Strategies, Regional Security, Globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Шамсиддин Турсунматович* – Институти омӯзиши масъалаҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, сарҳодими илмии шуъбаи ИМА ва Канада. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: + (992) 93 570 17 80. E-mail: shamskarimov14@gmail.com

Изатов Умедҷон Хуршедович – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735360, шаҳри Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Сведения об авторах: *Каримов Шамсиддин Турсунматовия* – Институт изучения вопросов стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана, доктор политических наук, главный научный сотрудник отдела США и Канады. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. Телефон: + (992) 93 570 17 80. E-mail: shamskarimov14@gmail.com

Изатов Умеджон Хуршедович – Кулябский государственный университет имени А. Рудаки, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Телефон: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Information about the authors: *Karimov Shamsiddin Tursunmatovich* - Doctor of Political Sciences, Chief Researcher of the Department for US and Canadian Studies of the Institute for Asian and European Studies of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. Phone: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Izatov Umedjon Khurshedovich – Kulob State University named after A. Rudaki, applicant of the Department of Political Science at. **Address:** 735360, Kulob city, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street, 16. Phone: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Наботов Ф.С.

Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава

В годы независимости трудовая миграция для республики стала необходимым элементом не только социально-экономической жизни части населения, но и развития республики. Из республики в трудовую миграцию выезжают все возрастные категории населения: профессионалы и без профессии, старые и молодые, имеющие трудовой опыт и те, которые только будут вступать в трудовую жизнь, женщины и дети. Цель - исключительно, чтобы работать. Но и есть категории мигрантов, которые хотят воссоединиться с семьей (дети, жены, родители) мигранта.

В 90-е годы трудовой миграции из Таджикистана была характерна миграция квалифицированных людей. Эта категория мигрантов преобладала до 2010 г. и по причине возраста абсолютное количество специалистов перестали быть рабочими мигрантами. С 2005 г. в число миграции вошла молодежь, не поступившая в учебные заведения, и молодежь с высшим образованием, но не находившая место работы в республике.

Исследователь Р. Ульмасов причинами трудовой миграции молодежи считает безработицу, низкий уровень зарплаты, изменение стиля жизни, влияние опыта трудовой миграции в селе, приобретение средств на начало самостоятельной жизни, познания мира, расширение профессиональных и интеллектуальных компетенций, социальные проблемы, прежде всего, жилища.

Одной из форм нетрудовой миграции Таджикистана исследователи считают учебную (нетрудовую) миграцию. Таджикистан со многими странами имеет договоренность по поддержке и развитию учебных проектов, программ академического и научного обмена.

При социалистическом строе в высших учебных заведениях и специализированных учебных заведениях СССР из Таджикистана обучалось небольшое количество молодежи, и в основном обучалось таким профессиям, которые отсутствовали в республике. Абсолютное большинство из них возвращались обратно. Не возвращались только те, которые продолжали учёбу дальше или не могли устроиться по специальности в Таджикистане.

Миграция – латинское слово, обозначающее миграцию населения, и происходит от слова – *migro* – перемещаться, переселяться и употребляется как в узком – перемещение, переселение конкретного человека или группы людей (населения) на значительное расстояние.

Чтобы нашему читателю стало более понятным не только само слово миграция, но и этапы, формы, причины миграции, мы считаем нужным дать краткую характеристику истории миграции. На различных этапах истории человечества миграция выявлялась разными причинами и носило разнообразный характер. Влияние формы на проявление миграции играли важную роль в различных сферах жизнедеятельности человека и общества в целом. Ими стали заселение континентов, формирование состава населения континентов и государств. Эту форму миграции стали называть заселением, история которой начинается еще с первобытнообщинного строя и продолжается по сей день.

История помнит переселение семитских народов в Двуречье, арийских племен, народов мира, расселение колытов, аснаруков, угров, арабов и сотни других.

Некоторые миграции были связаны с определёнными формами хозяйства (собираательства, охота, кочевое скотоводство, примитивные формы земледелия – пресложная система) и сопровождавшимися процессами увеличения количества людей, приводившего их к перенаселению и к нехватке мест для обеспечения продуктами потребления. Именно перенаселение и нехватка пищи (собираемого, потребляемого) заставили прибегнуть к переселению части населения: от родового строя общество перешло к сельской общине. Миграция или переселение на этом этапе имели естественный характер.

С появлением классового общества миграция (переселение) стали приобретать социальный, политический и экономический характер. При рабовладельческом строе

переселение также приобрело вынужденный характер и результат этой вынужденности привел к образованию колонии. Эту форму миграции стали называть колонизацией.

При капитализме миграция приобрела новую форму под влиянием экономической неустойчивости, безработицы, разорения, а также по политическим и религиозным мотивам, в результате чего Европа для себя открыла Америку, Африку и Океанию; Россия – Сибирь и Дальний Восток. Революции XVII - начало XX вв., войны (первая и вторая мировые), освоение новых земель внесли в миграцию новое содержание и смысл.

Миграция была присуща социалистическому обществу, но уже по новым реалиям и задачам: решение аграрного вопроса, индустриализация, освоение новых земель Сибири, Дальнего Востока, Севера, Казахстана, внутренняя миграция, вахтовая (трудовая) миграция, переселение (политика) и т.д., т.е., прослеживая историю миграции, нетрудно определить основную цель миграции.

Миграционные процессы в Таджикистане формировались под воздействием факторов, определивших мотивацию в формировании миграционных намерений населения: глобализация общемировых, в том числе миграционных процессов, что касается Таджикистана, распада СССР привел к суверенизации (независимости) Таджикистана, которая привела республику к гражданской войне, а последняя привела к миграции (вынужденной, политической, религиозной, языковой, трудовой, культурной). Среди всех этих процессов Р. Ульмасов отличительной чертой таджикской миграции считает, как саму гражданскую войну, так и её последствия в особенности.

К другим причинам миграции он относит процесс снижения уровня жизни населения, межнациональные и межэтнические отношения.

Этот документ предусматривает и согласованные предложения о мерах, направленных на внедрение в практическую деятельность принципов и механизмов организованного подбора, подготовки и направления на работу граждан Таджикистана в РФ.

В рамках этого Соглашения структурами МВД Таджикистана проводилась огромная работа по выработке механизмов регулирования и легализации мигрантов – граждан Республики Таджикистан в РФ.

Как известно, как бы ни старались упорядочить процесс трудовой миграции, даже после установления вызывного порядка, из Таджикистана, количество без вызывной миграции не уменьшилось.

Как показывает практика, все новые события и общественные процессы отражаются в средствах массовой информации (СМИ): газетах, радио, телевидении и журналах. Это напрямую относится к внешней трудовой миграции из Таджикистана.

Первые сообщения о трудовой миграции в средстве массовой информации появились еще в начале 90-х годов XX в., однако долгое время этот вопрос не стоял как насущный вопрос информационной политики средств массовой информации Таджикистана. Всем (журналистам, органам власти и обществу в целом) известно, что ни одна сфера деятельности так быстро и доходчиво не может довести будни мира до общества, как это быстро и доходчиво делают средства массовой информации. Средства массовой информации могут создать общественное мнение вокруг любого вопроса. Поэтому правы Р. Ульмасов и Х. Юсупов, когда писали: «И какие бы меры ни принимали правительства разных стран, какие бы инвестиции и гранты ни направляли для этих целей международные организации, с задачей привития толерантности среди жителей как принимающих, так и отправляющих стран, и тем более с миграционными проблемами не справиться без серьезного привлечения средств массовой информации, ибо только средства массовой информации владеют способностью так сильно влиять на массовое сознание».

В диссертации Ф.К. Хаитова очень глубоко и подробно говорится об истории, теории и практике миграции [23,с.91]. Мы солидарны со всеми его высказываниями. Но когда речь идет о выяснении понятия трудовой миграции вообще и о внешней в особенности, то автор рассматривает даже особенности таджикостанской миграции, но нет информации: что подразумевает понятие внешней трудовой миграции. Хотя очень хорошо и конкретно говорится о миграционных процессах из Таджикистана.

О трудовой миграции Ф.К. Хаитов первый раз упоминает на странице 100 своей диссертации, где речь идет о миграционных потоках, и отмечает, что в Таджикистане «абсолютные размеры миграционных потоков уменьшались за исключением трудовой миграции» [23,с.100].

Фактически, вторая глава диссертации Ф.К. Хаитова посвящена внешней трудовой миграции, но под понятием трудовой миграции.

В работе Р. Ульмасова, изданной в 2011 году, трудовой миграции посвящено почти все 180 стр. работы, описание трудовой миграции или внешней трудовой миграции не дается [20,с.180]. Такого характера работа Ф.К. Хаитова, где почти весь текст посвящен миграции [23]. В работе П.Ш. Хакимова о внешней трудовой миграции материала нет.

Махмадбеков М. и Хакимов П. при поддержке фонда имени Фридриха Эберта в 2013 г. издали работу, в которой вторая глава посвящена миграции как таковой [10]. Ни в одной работе перечисленных авторов не дается описание трудовой миграции.

В таджикостанской историографии внешней трудовой миграции начального периода независимости роль международных организаций очень велика. И таджикская внешняя трудовая миграция изучена не только по республиканским показателям, но и по региональным. Одним из которых является Международная организация по миграции (МОМ) и такие ее структуры, как Программа по экономическому развитию сел, которая к 2011 г. закончила обследование миграционных процессов Согдийской области по направлению рынка труда и трудовой миграции и представила свой отчет.

Как явствует из отчета, одним из вопросов проекта было изучение трудовой миграции. В тексте есть данные о внутренней трудовой миграции, но и о внешней из Согдийской области нет [16,с.1-138].

Как известно, понятие «миграция» не появилась просто так, оно имеет своего предшественника - передвижение, переселение, освоение, завоевание, миграция, вынужденная миграция (политическая, экономическая, религиозная, культурная, учебная, экологическая, вынужденная, семейная, переселенческая), некоторые ученые называют до 51 вида. Одним из видов является трудовой миграции, которая тоже имеет своего предшественника, – гастербайтера, который появился в постсоветском пространстве в конце XIX века. По В.И. Дятлову, Е.А. Петрушеву: «Гастербайтер - это «пришлый, не местный, мигрант», приехавший из-за границы, чтобы заработать денег и уехать [5,с.12]. Его этничность, культура, страна происхождения, личные качества никого не интересуют. Его присутствие не очень желательно, оно раздражает, но приходится с ним мириться, ибо кому-то же надо трудиться на грязных низкооплачиваемых работах» [14,с.26].

На наш взгляд, более подробно стал анализировать понятие миграции (мигранта) и внешней трудовой миграции П.А. Насуров, который пишет: «В литературе термин «миграции» в качестве собирательного понятия употребляется и в единственном числе (миграция), и во множественном (миграции)».

К критериям классификации миграции можно отнести: время нахождения в миграции, направление миграционных передвижений, степень организованности миграционных перемещений и он выделяет четыре вида миграции: эпизодическая, маятниковая, сезонная и безвозвратная [13,с.8].

Из текста становится очевидным, что П.А. Насуров под сезонной миграцией имеет в виду внешнюю трудовую миграцию, так как, опираясь на определение Конвенции о защите прав трудящихся – мигрантов, так определяет сезонную миграцию: сезонные миграции, с одной стороны, – обозначают их участникам получение более высокого дохода, а с другой – удовлетворяют потребности принимающей страны в рабочей силе. Под сезонными рабочими-мигрантами понимаются люди, работающие в государстве, гражданами которого не являются [13,с.10].

П.А. Насуров трудовую миграцию делит на два вида, на внутреннюю и внешнюю, и в свою очередь внешнюю делит на два вида: на эмиграцию и на иммиграцию и дает исчерпывающее пояснение каждому виду. По П.А. Насурову: «Одним из основных признаков миграции является переселение административных границ государств» [13,с.11].

В объемной работе Джалилова М.Ш. [6,с.14], где исследуются актуальные проблемы внешней трудовой миграции, в автореферате, где очень глубоко исследуется внешняя трудовая миграция, объяснение понятия внешней трудовой миграции дается в общих чертах: «Под внешней трудовой миграцией подразумевается естественный процесс общественного развития, с учетом экономических, политических, культурных и глобальных факторов» [6,с.17].

Эту политизированную теорию раскрывает приведенная нами цитата: «По отдельным этапам и сторонам внешней трудовой миграции (дать объяснение внешней трудовой миграции) требуется углубленное и многостороннее современное исследование» [6,с.18].

В 2013 г. Центр стратегических исследований при Президенте РТ издал работу, в которой, опираясь на международные документы, характеризующие миграцию как таковую, так и трудовую миграцию, в кратком виде расшифровано понятие «трудовой миграции». Издатели заменили «трудящихся-мигрантов» конвенции на «трудовую миграцию», «внешнюю миграцию», «зарубежную миграцию», под которыми подразумевают человека, трудящегося мигранта.

Во многих изданных работах по внешней трудовой миграции понятие внешней трудовой миграции не расшифровывается. В частности, в изданной работе на таджикском языке М. Махмадбекова и П. Хакимова в 2013 году [10,с.31], словосочетания «внешняя трудовая миграция» нет. Впервые пояснение внешней трудовой миграции дано в 2014 году Научно-исследовательским институтом труда Министерства труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан [7,с.42], авторы которого извлекли его из Международной конвенции о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей, и то не по факту трудовой миграции как таковой, а по миграции труда.

В кандидатской диссертации Тошова А.Р. очень широко и глубоко рассматривается рынок труда, и текст первого параграфа третьей главы: «Трудовая эмиграция населения Таджикистана» [18,с.115] посвящен этому вопросу.

Многие вопросы внешней трудовой миграции рассматривались на научно-технических и практических конференциях республиканского масштаба. 13 марта 2015 г. в Ходженте при Управлении МВД РТ по Согдийской области, на ней выступили с докладом 25 участников. 9 докладов были по проблемам миграциям, из которых четыре доклада (Дж.Р. Сангинова, Д.Х. Рахматзода, Дж.З. Маджидзода и М.Р. Муллобоева) касались трудовой миграции, однако ни в одном из докладов не было дается разъяснение трудовой миграции [12,с.141-144].

В октябре (30-31) 2015 г. в Душанбе состоялась республиканская научно-практическая конференция по социально-экономическим проблемам оптимизации рынка занятости и трудовой миграции в условиях устойчивого экономического развития, где было прослушано 57 выступлений. По трудовой миграции выступили 8 участников: Н.Р. Махмадуллозода, Д.Б. Кадыров, С.Дж. Комилов, Р.У. Ульмасов, М. Давлатова, Х.Х. Норкулов, А.Н. Саидова и Л. Шамсуддинова [11,с.14-20, 42-54, 55-68, 166-174, 273-280, 308-321, 382-391]. Но ни в одном докладе речь о том, что такое внешняя трудовая миграция не велась.

У А.А. Вартапяна [2, с.24] примеров и суждений по миграции кадров (труда) очень много и научная их трактовка убедительна, но о внешней трудовой миграции конкретно ничего нет. Только по тексту можно догадаться, что речь идет о внешней трудовой миграции, особенно по ее регулированию, но с одной особенностью: он говорит о высококвалифицированных кадрах, обученных за рубежом. В данной работе внешняя трудовая миграция рассматривается через понятие международная трудовая миграция (МТМ) [2,с.5-31].

В диссертации М.Н. Таджибаевой тоже хорошо рассматривается понятие «миграция» и «трудовая миграция». По ее мнению, трудовая миграция—«это перемещение части населения, которая относится к трудовому запасу на другие территории с целью официально заниматься трудовой деятельностью». Это и есть пояснение внешней трудовой миграции [19,с.13].

Л.Ф. Солиева в своем автореферате тоже в общих чертах говорит о внешней трудовой миграции, но конкретно не характеризует это понятие последнего.

Дж. З. Икромов в своей монографии, изданной в 2019 г. [8,с.1-191], справедливо отмечает, что одной из проблем в вопросе изучения внешней трудовой миграции является определение статуса «мигранта» (приехавшего, прибывшего, временного, постоянного) и рассматривает

фактически историю трансформации «мигранта» на внешнюю трудовую миграцию на основе Российских законодательных актов.

Работу Дж.З. Икромов можно принимать в виде учебника по внешней трудовой миграции. В ней вопросы отражены подробно: рассматриваются все виды миграции, но не дается разъяснение понятия внешней трудовой миграции.

Можно назвать не один десяток работ по внешней трудовой миграции, где не рассматривается вопрос: Что означает понятие «внешняя трудовая миграция». Например, А.Т. Абдуллаева, исследуя влияние трудовой миграции на развитие регионального рынка труда, рассматривает различные вопросы трудовой миграции [1,с.1-139], но не объясняет, что такое внешний труд или миграция.

К.Х. Гулмирзоев, исследуя географические аспекты внешней трудовой миграции, много раз упоминает трудовую миграцию в России, это и есть внешняя трудовая миграцию, но ни слова о разъяснении трудовой миграции. Такого характера и диссертация З.А. Халимханова [24,с.1-25].

Внешней трудовой миграции Н.Н. Умаров посвятил свою кандидатскую диссертацию [22,с.1-177], где рассматривал генезис развития, методы управления и регулирование, положительные и отрицательные последствия, причины, использование зарубежного опыта и усовершенствование механизмов внешней трудовой миграции. Очень широко рассматривается понятие «миграция» как в широком, так и в узком смысле с использованием экономических теорий, терминов и понятий. Работа имеет больше теоретической характер, чем практический, поэтому в тексте нет авторской оценки, что такое внешняя трудовая миграция, или как он пишет «мехнати беруна – внешний труд» [22,с.3,7,81,101,106,107,114,122].

В автореферате З.А. Халимханова, Г.А. Сайфиддинова, Эль-Сибан Насих Мустафа и Ш.С. Шерова рассматриваются различные стороны трудовой миграции (история, права, денежные переводы, последствия) [24,с.1-32], но ни не дается разъяснению трудовой миграции.

В работе одного из патриархов и зачинателей изучения трудовой миграции, продуктивного ученого, хирурга, знатока, теоретика и практика вопроса Рахмона Ульмасова, изданной в 2020 г. [22,с.154], рассматриваются более 30 вопросов трудовой миграции, но не дается разъяснение самой трудовой миграции. И в монографии, изданной в 2021 г. [21,с.98] в соавторстве с Н. Курбоновым (181 стр.), не дается пояснение внешней трудовой миграции.

В работах К.Х. Гулмирзоева, Р.Х. Рахимзаде, Н.Р. Махмадуллозода и Г.А. Сайфиддиновой, посвященных [3; 4; 15; 9; 17] разным вопросам внешней трудовой миграции, разъяснение внешней трудовой миграции не дается.

Таким образом, становится очевидным, что в литературе до принятия Концепции о трудовой миграции, исследователи и информаторы попытались дать свои разъяснения внешней трудовой миграции, а затем, после принятия Конвенции, считали данное в Конвенции пояснение исчерпывающим. Поэтому в диссертациях, монографиях, изданных в XXI веке, не стали давать разъяснения трудовой миграции.

Рецензент: Алимов Д.Х. – д.и.н., профессор БГУ имени Носира Хусрава

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаева А.Т. Трудовая миграция и ее влияние на развитие регионального рынка: дисс. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / А.Т.Абдуллаева. – Худжанд, 2019. – 139 с.
2. Вартамян А.А. Государственное регулирование международной миграции высококвалифицированных кадров: автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / А.А.Вартамян. – М., 2017. – 32 с.
3. Гулмирзоев К.Х. Географические аспекты регулирования внешней трудовой миграции (на материалах РТ): автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. географ. наук / К.Х.Гулмирзоев. – Душанбе, 2019. – 25 с.
4. Гулмирзоев К.Х. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане в условиях трансформационного периода / К.Х. Гулмирзоев. – Душанбе, 2021. – 133с.
5. Дятлов В.И. Динамика формирования стереотипов / В.И. Дятлов // Дружба народов. – 2011. – №4.
6. Джалилов М.Ш. Актуальные проблемы внешней трудовой миграции из Таджикистана в 1991-2021 гг. (исторический аспект): автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / М.Ш. Джалилов. – Душанбе, 2023. – 23 с.
7. Из Таджикистана в Россию: положение и нарушения прав трудовых мигрантов и их семей. – 2014. – 80 с.
8. Икромов Дж. З. Международная миграция из стран Центральной Азии в Россию: оценка влияния на социально-экономическое развитие / Дж. З. Икромов. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 191 с.

9. Махмадуллозода Н.Р. Становление миграционного права Таджикистана: проблемы теории и практики / Н.Р. Махмадуллозода. – Душанбе, 2022. – 295с. (на тадж. яз.).
10. Махмадбеков М. Миграция / М. Махмадбеков, П.Хакимов. – Душанбе: Фонд им. Фридриха Эберта, 2013. – 125 с. (на тадж. яз.).
11. Материалы республиканской научно-практической конференции на тему «Социально-экономические проблемы оптимизации рынка занятости и трудовой миграции в условиях устойчивого экономического развития», 30-31 октября 2015 г. – Душанбе: Министерство труда и занятости населения РТ, 2016. – 466 с.
12. Миграция населения, современные вызовы и угрозы: Роль общества и государственных органов в борьбе с подобными явлениями // Сборник материалов республиканской научно-практической конференции. -Худжанд, 16 марта 2015г. – Душанбе: Эр-граф, 2015. –156 с.
13. Насуров П.А. Криминальные последствия незаконной миграции и меры их предупреждения / П.А. Насуров – Душанбе, 2012. – С.8.
14. Петрушкова Е.А. Имидж трудового мигранта в СМИ РТ и РФ: дисс. на соиск. учен. степ. канд. филолог. наук / Е.А.Петрушкова. – Душанбе, 2017. – С.26.
15. Рахимзода Р.Х. Собрание сочинений / Р.Х. Рахимзода. -Т.19. – Душанбе, 2021. – 188с. (на тадж.яз.).
16. Рынок труда и трудовой миграции в Согдийской области. Отчет (ноябрь 2011г.). – Душанбе: Представительство МОМ в РТ, 2011. – 138 с.
17. Сайфиддинова Г.А. Проблемы трудовой миграции в периодической печати / Г.А. Сайфиддинова. – Душанбе, 2022. – 206 с. (на тадж. яз.).
18. Тошов А.Р. Занятость и трудовая миграция населения РТ в условиях трансформации экономики: дисс... на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / А.Р. Тошов. – М., 2015. – 154 с.
19. Таджибаева М.Н. Зухуроти нави баргаштани муҳоҷирони меҳнатӣ дар шароити афзоиши ҳаракати байналхалқии қувваи корӣ: дисс. барои дарёфти унвони илмӣ н.и.и. / М.Н. Таджибаева. -Душанбе, 2019.-147 с.
20. Ульмасов Р. XXI век – век миграции / Р.Ульмасов. – Душанбе, 2011. – 184 с.
21. Ульмасов Р. Миграция как фактор экономического роста / Р.Ульмасов, Н. Курбонов. – Худжанд: Хуросон, 2021. – 181 с.
22. Хаитов Ф.К. Социокультурные особенности проявления миграционных процессов в Таджикистане (социально-философский анализ): дисс... на соиск. учен. степ. канд. философ. Наук / Ф.К. Хаитов. –Душанбе, 2011. – 149 с.
23. Хакимов П.Ш. Внутренняя миграция населения как фактор социально-экономического развития (на материалах РТ): дисс... на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / П.Ш. Хакимов. – Душанбе, 2011. – 183 с.
24. Халимханов З.А. Современные тенденции внешней трудовой миграции и ее институциональное обеспечение: дисс. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / З.А. Халимханов. – Душанбе, 2020. – 25 с.

МУҲОҶИРАТИ МЕҲНАТИИ БЕРУНА: МОҲИЯТ, МАСЪАЛАҶО, ДУРНАМО

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки моҳият, масъалаҳо ва дурнамои муҳоҷирати меҳнатии берунаро дар соҳаи соҳибистиклолӣ таҳқиқ намояд. Дар мақола дараҷаи омӯзиши масъалаи муҳоҷирати меҳнатии беруна ошкор мегардад. Дар соҳаи соҳибистиклолӣ муҳоҷирати меҳнатӣ дар кишвар, яке аз масъалаҳои муҳими на танҳо ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии аҳоли, балки дараҷаи рушди кишвар гардид. Аз ҷумҳури ба муҳоҷирати меҳнатӣ ҳамаи кишри ҷомеа: мутахассисон ва шахсони беиқтисос, пиру ҷавони дорои собикаи корӣ, инчунин шахсони бори аввал ба меҳнат сару кор гиранда, ҳатто занону наврасон мераванд. Мақсад як аст, бо қор таъмин гаштан. Аммо боз муҳоҷироне низ ҳастанд, ки меҳондор бо аҳли оилашон (фарзандон, занон, волидайн) ба муҳоҷирати меҳнатӣ раванд. Қайд карда мешавад, ки дар муҳоҷиратшиносии тоҷикистонӣ муҳаққиқон ба омӯзиши муҳоҷирати меҳнатии беруна дар соҳаи аввали соҳибистиклолӣ ва ёрии ташкилотҳои байналмилалӣ диққати махсус медиҳанд. Ва муҳоҷирати меҳнатии берунаи тоҷикон на фақат аз рӯи нишондодҳои кишвар омӯхта шудааст, балки аз рӯи маводҳои минтақаҳо омӯхта мешавад ва яке аз онҳо Созмони байналмилалӣ муҳоҷират мебошад. Муаллиф дар охир ба ҷунин хулоса омадааст, ки то қабули Конвенсияи оиди муҳоҷирони меҳнатӣ, муҳаққиқон ва мутахассисон кӯшиш намудаанд, ки оиди муҳоҷирати меҳнатии беруна ақидаҳои худро баён намоянд. Баъди қабули Конвенсияи ин ақидаҳо мукамал гардониданд. Бинобар ин, муаллифон дар диссертатсияҳо, монографияҳои бачопрасида мафҳуми муҳоҷирати меҳнатиро шарҳ надоданд.

Калидвожаҳо: муҳоҷирати меҳнатии беруна, мутахассисони соҳибистиклолӣ, ҷараёни муҳоҷират, муҳоҷирати маҷбури, муҳоҷирати сиёсӣ, муҳоҷирати динӣ, муҳоҷирати забонӣ, муҳоҷирати фарҳангӣ.

ВНЕШНЯЯ ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ: СУЩНОСТЬ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В данной статье автор пытается исследовать сущность, проблемы и перспективы внешней трудовой миграции в годы независимости. В статье раскрывается степень изученности проблемы внешней трудовой миграции. В годы независимости трудовая миграция для республики стала необходимым элементом не только социально-экономической жизни части населения, но и развития республики. Из республики в трудовую миграцию выезжают все возрастные категории населения: профессионалы и без профессии, старые и молодые, имеющие трудовой опыт и те, которые только будут выступать в качестве трудовика, женщины и дети. Цель - исключительно, чтобы работать. Но и есть категории мигрантов, которые хотят воссоединиться с семьей (дети, жены, родители) мигранта. Отмечается, что большое внимание исследователи уделяют в таджикостанской историографии изучению внешней трудовой миграции начального периода независимости и роли международных организаций. И таджикская внешняя трудовая миграция изучена не только по республиканским показателям, но и

по региональным. Одним из которых является Международная организация по миграции. В конце автор приходит к такому выводу, что в литературе до принятия Конвенции трудовой миграции исследователи и информаторы попытались дать свое понимание внешней трудовой миграции, а затем, после принятия Конвенции, считали данные в Конвенции пояснение исчерпывающим. Поэтому в диссертациях, монографиях, изданных в XXI веке, не стали давать разъяснения трудовой миграции.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, квалифицированные специалисты, миграционные процессы, вынужденная миграция, политическая миграция, религиозная миграция, языковая миграция, культурная миграция.

EXTERNAL LABOR MIGRATION: ESSENCE, PROBLEMS, PROSPECTS

In this article, the author tries to explore the essence, problems and prospects of external labor migration during the years of independence. The article reveals the extent to which the problem of external labor migration has been studied. During the years of independence, labor migration for the republic became a necessary element not only in the socio-economic life of part of the population, but also in the development of the republic. All age categories of the population leave the republic for labor migration: professionals and those without a profession, old and young, those with work experience and those who will only join as labor workers, women and children. The goal is solely to work. But there are also categories of migrants who want to reunite with the family (children, wives, parents) of the migrant. It is noted that researchers in Tajikistan historiography pay great attention to the study of external labor migration in the initial period of independence and the role of international organizations. And Tajik external labor migration has been studied not only according to republican indicators, but also according to regional ones. One of which is the International Organization for Migration. In the end, the author comes to the conclusion that in the literature before the adoption of the Concept on Labor Migration, researchers and informants tried to give their explanations of external labor migration, and those who followed after the adoption of the Convention considered the explanation given in the Convention to be exhaustive. Therefore, dissertations and monographs published in the 21st century did not provide an explanation of labor migration.

Keywords: external labor migration, qualified people, specialists, migration processes, forced migration, political migration, religious migration, linguistic migration, cultural migration.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Наботов Файзиддин Сайфуддинович* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои таърих, дотсент, мудири кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 735140, вилояти Хатлон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, к. Айнӣ, 67. Телефон: **555-05-35-35**

Сведения об авторе: *Наботов Файзиддин Сайфуддинович* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории таджикского народа. **Адрес:** 735140, город Бохтар, Республика Таджикистан, Хатлонская область, улица Аини, 67. Телефон: **555-05-35-35**

Information about the authors: *Nabatov Fayziddin Sayfiddinovich* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of the History of the Tajik People. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Aini Street, 67. . Phone: **555-05-35-35**

ИСТОРИЯ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ, РЕМОНТА И СТРОИТЕЛЬСТВА ШКОЛ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Хамидов Р.А

Худжандский государственный университет имени Б. Гафурова

В первом десятилетии государственной независимости в Республике Таджикистан наблюдалось ухудшение финансово-материального обеспечения школ. Причиной тому явился отказ от многих важных задач по повышению эффективности среднего образования. Например, государству из-за отсутствия финансовых средств и нехватки квалифицированных педагогических кадров, пришлось отказаться от ранее поставленной задачи политехнизации школ. Это привело почти к полному исчезновению учебно-производственных комбинатов и большого количества мастерских при школах. Школы вынуждены были также отказаться от кабинетной системы обучения, которая рассматривалась как действенный фактор повышения эффективности образования. В школах в течение полутора десятилетий лабораторное оборудование не обновлялось. Технические средства обучения лабораторий устарели не только физически, но и морально и не соответствовали современным школьным программам. К сожалению, не принимались меры по созданию материально-технической базы школ, которые соответствовали бы современным мировым стандартам.

Также наблюдалось сокращение из года в год количества внешкольных учреждений. Из-за отсутствия достаточных источников финансирования закрывались дома детского творчества, детские лагеря труда и отдыха.

После приобретения независимости финансирование сферы образования являлось одной из наиболее острых проблем. С этой проблемой столкнулись почти все государства СНГ, в которых за годы независимости произошло резкое сокращение объема государственных инвестиций, направляемых в эту сферу, и Таджикистан не был исключением в этом ряду. По данным статистики, в 1991 г. уровень государственных расходов на образование составлял 11% от ВВП, а к 1999 г. этот уровень упал до 2,1%.

В результате братоубийственной войны, социально-экономического кризиса, резкого сокращения финансирования системы школьного образования, низкой и несвоевременной выплаты заработной платы, оттока определенной части учителей в другие сферы в 1993-1995 годах ситуация в сфере образования Республики Таджикистан, в том числе Согдийской области, стала критической. В начале 90-х годов XX века одной из основных причин возникновения кризисных ситуаций в системе образования являлось неудовлетворительное финансирование. Образовательные учреждения обеспечивались финансовыми средствами за счет средств бюджетов всех уровней (союзных, республиканских и местных). После приобретения независимости из-за отсутствия денег в казне на сферу образования финансовые средства практически не выделялись. В годы гражданского противостояния сохранялась тенденция сокращения реального объема ассигнований на нужды образования.

Большая доля социальных ассигнований расходовалась на сферу образования, но после приобретения независимости суммы, выделяемые на образование, постоянно сокращались. Если в 1991-м году на образование расходовалось 24%, то в 1992-м году эта сумма сократилась на 21% и до 19% в 1994, 1995 гг. В реальном выражении ассигнования на нужды образования резко сократились и в 1991-1992 гг. уменьшились на 34%. В 1992-1993 гг. снизились на 52%, в 1993-1994 гг. – на 72 % [11, с.87].

В те годы в систему общего среднего образования Согдийской области направлялись минимальные капитальные вложения. Это привело к критическому состоянию материально-технической базы сферы школьного образования области. Основными проблемами образовательных учреждений являлись: аварийное состояние учебных зданий, обветшалость крыш школ, отсутствие центральной канализационной и отопительной системы, устаревшая школьная мебель. Нехватки школьного оборудования (столов, стульев, компьютерного оборудования), учебных и воспитательных пособий, плохое состояние или отсутствие

лабораторий по таким предметам как физика, химия, биология, отсутствие или плохое состояние школьных столовых, медицинских пунктов и пунктов гигиены для девочек, отсутствие ручейников, нехватка финансирования и увеличение количества детей, нуждающихся в обеспечении учебными местами, плохое санитарно-гигиеническое состояние образовательных учреждений (неудовлетворительное состояние туалетов), отсутствие питьевой воды, электричества и др.

Например, в результате совместных исследований МФКК/КП, АКТЕД и НПО «Манижа», в 87% школ Согдийской области были выявлены неприемлемые санитарные условия [4].

В результате политического конфликта и экономического кризиса многие школы годами не ремонтировались, для строительства новых школ не хватало средств. Из-за длительного использования и разрушительных последствий гражданской войны, состояние школьной инфраструктуры со временем имело тенденцию к ухудшению. Сложилась такая ситуация, что школы нуждались в капитальном ремонте, возникла необходимость оснащения школ партами, столами, мелом, школьными досками, а также другими необходимыми средствами для обучения. Основные коммунальные системы требовали особого внимания, так как во многих школах отсутствовало отопление, вода и средства санитарной очистки. В результате острейшего дефицита финансовых ресурсов нависла опасность потери лучшего из того, что имелось в системе школьного образования Согдийской области Республики Таджикистан.

Острейший дефицит финансовых ресурсов в сфере образования вынудил руководителей общеобразовательных школ обратиться к родителям учеников, чтоб они оказали материальную помощь школам. Расходы частных лиц (родителей и семей, то есть привлечение средств семьи) на учреждения образования осуществлялись в виде выделения средств на ремонт школ и дошкольных учреждений, внешкольную работу с детьми, на предоставление услуг в виде собственного труда на ремонт учреждений. Но данная работа велась стихийно, поэтому отсутствовала статистика таких услуг [12,с.89].

Однако всем известно, что в течение длительного периода многие услуги в образовании республики (ремонт зданий, отопление классов, классные журналы, мел и др.) лежали на плечи родителей школьников.

Отношение к образованию изменилось подписанием межтаджикского мирного соглашения 27 июня 1997 г. Государство стало уделять особое внимание финансированию сферы образования. Несмотря на серьезный экономический кризис и социально-политические катаклизмы в республике, расходы на образование постоянно увеличивались. Только в начале XXI века в республике наметилась тенденция к увеличению расходов на развитие образования, в 2005 г. соответствующий показатель составил 3,5% от ВВП, а в 2011 году этот показатель составил 4,7% от ВВП, что подтверждало реальность намерений Правительства республики улучшить положение. Тем не менее, хотя образование оказывается одной из самых больших госбюджетных статей расходов, по международным стандартам эта цифра все равно остается низкой, даже по сравнению с другими странами с низкими доходами [5,с.4].

Правительство республики, в особенности органы образования страны, с 2004-го года сосредоточили свое внимание на разработке новых норм финансирования школ, которые основывались на фактических потребностях и спросе. Принимая во внимание, что на обучение «одного учащегося» в малонаселенных отдаленных и горных районах потребуется больше затрат, 1 ноября 2004 года Правительством РТ было принято Постановление за № 441 «О переходе на новые формы управления и финансирования образовательных учреждений», в соответствии с которым, с января 2005 г. было начато осуществление эксперимента по апробации норматива финансирования на «одного учащегося» и новых форм управления образованием. Эксперимент проводилось в 5-ти пилотных районах и городах (гг. Куляб, Хорог, Худжанд, Вахдат и Яванский район) республики, где предусматривались попытки проведения «реструктуризации» сети сельских школ, предоставления финансовой самостоятельности этим школам и организации управления школами с привлечением общественности [10,с.66].

Эта мера осуществлялась при финансовой и технической поддержке таких доноров, как Всемирный банк, USAID, Германская техническая помощь, Институт «Открытое Общество» – Фонда содействия в Таджикистане (Фонд Сороса) и Фонд Ага-Хана.

Модель подушевого финансирования прошла успешную апробацию в 2005 году в городе Худжанде – центре Согдийской области. Учитывая это, Правительство РТ с целью расширения реформ в сфере финансирования и управления образованием начало поэтапно внедрять его во всех районах области. Например, в ноябре 2006 г. было принято Постановление Правительства за №502 - «О переводе некоторых общеобразовательных учреждений на новые формы управления и финансирования. Согласно Постановлению, в вышеназванных городах и районах было решено продолжать пилотный проект и в 2007 г. В общеобразовательных учреждениях района Бободжона Гафурова и городов Кайраккум, Чкаловск были введены новые формы управления и финансирования. Правительство Республики Таджикистан, 30 июня 2007 г., приняло Постановление за №350 - «Об этапах перевода общеобразовательных учреждений на новые формы управления и финансирования», в соответствии с которым, с первого января 2008 г. образовательные учреждения районов Сино, Фирдавси, Исмоила Сомони города Душанбе, города Нурука Хатлонской области, районов Рудаки, Гиссар и города Турсунзаде были переведены на новые формы финансирования. Согласно утвержденному графику поэтапного перехода на нормативное (подушевое) финансирование общеобразовательные учреждения Республики Таджикистан в течение 2008-2010 гг. 25 городов и районов перешли на новую форму финансирования. В 2011 г. механизм нормативного (подушевого) финансирования, был внедрен во всех общеобразовательных школах республики, в результате чего в Таджикистане, в том числе в Согдийской области, повысилась независимость школ посредством приобретения более широких полномочий в расходовании средств из своих бюджетов.

В 2005-м году доля школ с системой подушевого финансирования по республике составила 10%, в 2007 году – 15,5 %, в 2008 году – 30%, а в 2011 году она составила 100%. Последующее расширение подушевого финансирования до уровня всей страны в 2011 г. привело к ещё большему сокращению фонда оплаты труда в текущих расходах, увеличению базовых зарплат учителей общеобразовательных учреждений (в среднем, в 6,7 раз) [1,с.13].

В 2005 году на каждого ученика выделялось 86 сомони, то в 2010 году эта сумма достигла 244 сомони [9,с.88].

Это свидетельствует о том, что государство этому вопросу придавало большое значение. Основной целью подушевого финансирования является обеспечение рационального и целевого использования бюджетных средств путём предоставления школам большой самостоятельности в управлении денежными и человеческими ресурсами [16].

Введение механизма подушевого финансирования позволило школам достичь большей степени независимости в процессе принятия финансовых решений и эффективности. О положительных результатах реализации данного механизма можно судить по следующим примерам. С внедрением механизма подушевого финансирования в течение 2006-2007 гг. в пилотных районах было сокращено около 2,245 ставки учительской нагрузки, тогда как количество учащихся, напротив, увеличилось. В результате произошла экономия средств на фонде оплаты труда и их могли перераспределять на прочие текущие расходы. Внедрение подушевого финансирования привело: а) к сокращению расходов на коммунальные нужды в школах; б) к появлению у школ дополнительных свободных бюджетных средств для ремонта зданий и классов, обеспечения отоплением и приобретения оборудования и мебели; в) к увеличению степени доверия населения к финансированию среднего образования; г) к стимулированию дополнительных вкладов родительских комитетов во внебюджетные фонды школ. Этих положительных тенденций школы достигли именно благодаря прозрачности информации о бюджетных средствах на балансе школ.

С переходом к системе подушевого финансирования и к новым методам управления все школы пересмотрели свои Уставы и привели их в соответствие с новыми требованиями. Каждая школа открыла счет в банке и ввела в штатное расписание должность главного бухгалтера, все средства, материальные ценности перешли к ведению самих школ.

Систему образования РТ финансировали из трёх основных источников: бюджеты всех уровней, международная помощь и средства семей. О возросшем объеме финансирования этой отрасли свидетельствуют следующие факты. Если в 2000 году за счет государственного бюджета для сферы образования было выделено всего 42 млн. сомони (30 млн. долл. США), то

в 2009 году с учетом всех источников финансирования и утвержденного бюджета выделен 1 млрд. 70 млн. сомони (258 млн.долл. США). То есть бюджет этой отрасли за девять лет вырос почти в 26 раз. В течение пяти лет (2005-2009 гг.) за счет всех источников финансирования было завершено строительство и реконструкция 662 школ и создано 136 тыс. ученических мест. [4]. В Согдийской области в течении 5 лет (2006-2010 гг.) были построены школы и дополнительные классы и тем самым создано более 28 тысяч ученических мест. Только в 2010 году для строительства школ в Согдийской области было выделено 205 миллионов сомони [6].

Согласно Конституции РТ получение общего основного образования в республике является бесплатным. Несмотря на это, из-за ограниченности финансовых ресурсов и слабой поддержки преподавательского состава почти во всех регионах республики, в т.ч. в Согдийской области, практиковались так называемые «родительские взносы». Данная «акция» не имела законодательной основы, и средства, поступающие в систему общего среднего образования в виде родительских взносов, юридически не оформлялись и в официальной статистике не учитывались. Согласно Закону РТ «Об образовании» (2004 г.) общеобразовательным школам разрешалось введение дополнительных платных услуг в виде организации внеклассных кружков и занятий, но часто эти средства вкладывались в общешкольные формальные и неформальные расходы. По данным Всемирного Банка, в 1999 г. частные расходы на образование составили 2% от ВВП, а государственные - 2,1% [3,с.25].

К сожалению, по общему среднему образованию официальные статистические данные частных и общественных расходов отсутствуют. Со стороны местных предпринимателей Согдийской области и на средства населения путем хашара было построено 13 школ [7,с.26].

В республике тенденция к увеличению ассигнований сферы образования наметилась только с 2005 года. Приверженность Правительства Республики Таджикистан содействию в развитии отрасли образования выражается, в первую очередь, в увеличении государственного финансирования. По данным статистики, увеличение бюджетных ассигнований средней школы по республике выглядело следующим образом: в 2000 году- 41,6 млн. сомони, в 2005 году – 181млн. сомони, в 2006 г.- 240 млн. с., в 2007 г.- 350млн. с., в 2008 г.- 465 млн. с., в 2009 г.- 769 млн. с. [13].

Как видим, бюджетные расходы на содержание средних школ в 2009 году, по сравнению с 2005 годом, выросли в 4,2 раза.

Статистические данные свидетельствуют об увеличении ассигнования сферы образования и в Согдийской области. Так, из государственного бюджета области на сферу образования в 2005 году было выделено 55, 7 млн. сомони, в 2006 году- 77,2 млн. сомони, в 2007 году-119 млн. сомони, в 2008 году-138,6 млн. сомони, в 2009 году-171,1 млн. сомони, в 2010 году-205 млн. сомони. Как свидетельствуют эти цифры, расходы на образование в 2010 году, по сравнению с 2006 годом, увеличились в 3,7 раза.

Именно финансирование определяет, каким будет состояние системы образования и качества образования. Государство осуществляло попытки улучшения ситуации как состояния материально-технической базы школьной системы образования, так и увеличения заработной платы работников всех её уровней.

Правительство Республики Таджикистан, начиная с 2006 года, большое внимание уделяло увеличению заработной платы работников сектора образования. Например, с 2006 года до 2012 года, средняя заработная плата увеличилась в 6 раз. Практически, половина всего бюджета отрасли (46.4 процента в 2011 г.), расходовалась на финансирование фонда оплаты труда что сравнимо с 57,8% в 2006 г. Однако темп роста фонда оплаты труда, в период 2006-11 гг. с учётом роста цен, оставался чуть ниже темпов роста фонда оплаты труда всего государственного бюджета (11.9 и 17.2 процентов, соответственно, за пять последних лет) [2,с.4].

В общеобразовательных школах Согдийской области необходимое внимание уделялось выделению денежных средств, для улучшения питания учащихся. Решение данного вопроса «способствует улучшению концентрации и активации внимания учащихся и повышает потенциал их личного развития, что, в свою очередь, способствует снижению бедности для их семей, сообщества и страны» [17,с.74].

В Согдийской области, так и в целом по республике, согласно официальной статистике, рекомендуемый уровень насыщенности калориями, витаминами и микроэлементами пищи, принимаемой школьниками в возрасте до 10 лет, в исследуемый период оставался намного ниже. Поэтому высокая распространенность недоедания, анемии и инфекционных заболеваний являлась одной из причин непосещения школ детьми.

Правительство Таджикистана всемерно предпринимало меры по улучшению финансирования программ школьного питания. Особое внимание уделялось адресному распределению дотаций на питание, использованию дополнительных источников, а также деятельности образовательных учреждений на хозрасчетной основе. В 2004 году из бюджета системы общего среднего образования на организацию школьного питания было выделено 1,569,596 сомони (около \$ 530,000), или 1.37%, из общего бюджета. В 2005 году на эти цели бюджетом выделены средства в размере 4,051,925 сомони (\$1,350,100), или 2.24%, из общего бюджета. По сравнению с 2004 годом, средства на школьные программы питания в 2005 г. увеличились почти 2,6 раза. Организованное школьное питание увеличило рост посещаемости во всех регионах, в том числе в Согдийской области, охваченных данной программой, от 6 до 16% [14,с.126].

Помощь в реализации этой программы оказывали международные организации, которые обеспечивали некоторые школы обедами для школьников. Программы по школьному питанию помогали снять остроту проблемы, связанной с недоеданием, и поднять стимулы детей ходить в школу.

Средняя цифра по республике на 2010 год показывает, что приблизительно 40 процентов начальных и базовых школ и 58 процентов полных средних школ получали горячее питание. Общеобразовательные школы республики, в зависимости от типа школы, горячим питанием были обеспечены следующим образом: всего - начальные школы (классы 1-4)-71%, базовые школы (классы 1-9) – 68%, полные средние школы (классы 1-11) -88%, гимназии, лицеи-43%; школы сельской местности - начальные школы (классы 1-4)-69%, базовые школы (классы 1-9) – 69%, полные средние школы (классы1-11) -95%, гимназии, лицеи - 0%. А в Согдийской области процент получающих горячее питание выглядел следующим образом: всего - начальные школы (классы 1-4)-70%, базовые школы (классы1-9) – 28%, полные средние школы (классы1-11) - 29%, гимназии, лицеи -6%; школы сельской местности - начальные школы (классы1-4)-64%, базовые школы (классы1-9) – 28%, полные средние школы (классы1-11) -32%, гимназии, лицеи -11% [15,с.74].

Рецензент: Гафурова Г.А. – к.и.н., доцент ХГУ имени Б.Гафурова

ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ исполнения государственного бюджета Республики Таджикистан по сектору образования за 2012 год. - Душанбе, 2013. - С. 13.
2. Анализ исполнения государственного бюджета Республики Таджикистан по сектору образования за 2012 год. - Душанбе, 2013. - С. 4,10.
3. Бурнет Николас, Темуров Мукум. Всемирный банк. Обзор сектора образования в Таджикистане. - Душанбе, - 2002, Июнь. –С 25.
4. Эмомали Рахмон. Выступление на рабочем обеде/презентации «Цели развития Тысячелетия: достижения в Таджикистане». URL: <http://www.president.tj/ru/node/2109> (Дата обращения: 14.07.2015 г.).
5. Госкомитет по статистике РТ. Образование в Республике Таджикистан. - Душанбе, 2006.; Анализ исполнения государственного бюджета Республики Таджикистан по сектору образования за 2012 год. -Душанбе, 2013. -С.4.
6. Интервью с начальником Управления образования Согдийской области Джалоловым С. (2007-2014 гг.). - Худжанд, 2013.
7. Кохир Расулзода. Обратим внимание. - С. 26.
8. Краткое изложение исследований по оценке санитарных условий в школах и продвижение навыков гигиены в школах Хатлонской и Согдийской областей Таджикистан. – ЮНИСЕФ: Таджикистан, 2002, сентябрь.
9. Сангинов Дж. Школа в период... -С. 88.
10. Такдиров Т. Состояние реформы образования и инновационная деятельность школ в экспериментальных районах Республики Таджикистан// Вестник Таджикского национального университета. - 2009. -№2(50). -С. 66.
11. Проблемы финансирования образования в государствах Центральной Азии и Монголии. -Париж, 1996. -С. 87.
12. Проблемы финансирования образования в государствах Центральной Азии и Монголии. - Париж, 1996. - С. 89.
13. Письменные ответы правительства Таджикистана на перечень вопросов, подготовленный комитетом по правам ребенка, в связи с рассмотрением второго периодического доклада Таджикистана, CRC/C/TJK/Q /2/Add.1, 7

- декабря 2009 г. [Электронный ресурс] URL: http://www1.umn.edu/humanrts /russian/crc/Rresponses_ tajikistan 2009.html (дата обращения: 18.07.2015 г.).
14. Центральная Азия: Субрегиональный отчет по среднесрочной оценке достижения целей Образования для Всех (ОДВ). - Алматы, 2008. - С. 126.
15. Центральная Азия: Субрегиональный отчет по среднесрочной оценке достижения целей Образования для Всех (ОДВ). - Алматы, 2008. - С. 74.
16. [Электронный ресурс] URL: <http://ombudsman.tj/ru/Nacionalniye%20dokladi> (дата обращения: 19.07.2015 г.).
17. URL: http://jumhuriyat.tj/index.php ?art _id=323 (дата обращения: 21.07.2015 г.). - С.74.

ТАЪРИХИ ТАЪМИНОТИ МОЛИЯВӢ, ТАЪМИР ВА СОХТМОНИ МАКТАБҲО ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР СОЛҲОИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Дар мақола рочех ба таърихи таъмини молиявӣ, таъмир ва сохтмони мактабҳо дар вилояти Суғд дар солҳои аввали истиқлолият маълумот дода шудааст. Дар солҳои аввали Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи пасти таъмини молиявӣ ва моддии мактабҳо мушоҳида мешуд. Баъди ба даст овардани истиқлолият маблағгузори соҳаи маориф яке аз масъалаҳои мубрами рӯз маҳсуб меёфт. Қариб ҳамаи кишварҳои ИДМ бо ин мушкилот рӯ ба рӯ шуданд, зеро дар солҳои аввали истиқлолият ҳаҷми сармоягузори давлатӣ ба ин соҳа якбора коҳиш ёфт ва Тоҷикистон низ дар ин силсила истисно набуд. Дар натиҷаи ҷанги шаҳравандӣ, бухрони иҷтимоию иқтисодӣ, якбора кам шудани маблағгузорӣ, кам ва саривақт напардохтани маош, ба дигар соҳаҳо рафтани қисми муайяни омӯзгорон дар солҳои 1993-1995 вазъияти соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар вилояти Суғд вазнин гардид. Дар ибтидои солҳои 90-уми садаи бистум яке аз сабабҳои асосии ба вучуд омадани вазъияти бухронӣ дар соҳаи маориф сатҳи пасти маблағгузорӣ буд.

Калидвожаҳо: таъмири сохтмони мактабҳо, дастгирии молиявӣ, маблағгузори маориф, ҷанги шаҳравандӣ, бухрони иҷтимоию иқтисодӣ, вазъи бухронӣ.

ИСТОРИЯ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ, РЕМОНТА И СТРОИТЕЛЬСТВА ШКОЛ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье представлены сведения об истории финансового обеспечения, ремонта и строительства школ Согдийской области в первые годы независимости. В первом десятилетии государственной независимости в Республике Таджикистан наблюдалось ухудшение финансово-материального обеспечения школ. Причиной тому явился отказ от многих важных задач по повышению эффективности среднего образования. После приобретения независимости финансирование сферы образования являлось одной из наиболее острых проблем. С этой проблемой столкнулись почти все государства СНГ, в которых за годы независимости произошло резкое сокращение объема государственных инвестиций, направляемых в эту сферу, и Таджикистан не был исключением в этом ряду. В результате братоубийственной войны, социально-экономического кризиса, резкого сокращения финансирования системы школьного образования, низкой и несвоевременной выплаты заработной платы, оттока определенной части учителей в другие сферы в 1993-1995 годах ситуация в сфере образования Республики Таджикистан, в том числе Согдийской области стала критической. В начале 90-х годов XX века одной из основных причин возникновения кризисных ситуаций в системе образования являлось неудовлетворительное финансирование.

Ключевые слова: ремонт и строительство школ, финансовая поддержка, финансирование образования, братоубийственная война, социально-экономический кризис, кризисные ситуации.

HISTORY OF FINANCIAL SUPPORT, REPAIR AND CONSTRUCTION OF SCHOOLS IN SOGDIAN REGION DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

This article provides information about the history of financial support, repair and construction of schools in the Sughd region in the first years of independence. In the first decade of state independence in the Republic of Tajikistan, there was a deterioration in the financial and material support of schools. The reason for this was the abandonment of many important tasks to improve the efficiency of secondary education. After independence, financing the education sector was one of the most pressing problems. Almost all CIS countries faced this problem, in which, over the years of independence, there was a sharp reduction in the volume of public investment allocated to this area, and Tajikistan was no exception in this series. As a result of the fratricidal war, the socio-economic crisis, a sharp reduction in funding for the school education system, low and untimely payment of wages, and the outflow of a certain part of teachers to other areas in 1993-1995, the situation in the education sector of the Republic of Tajikistan, including the Sughd region, became critical. In the early 90s of the twentieth century, one of the main reasons for the emergence of crisis situations in the education system was unsatisfactory funding.

Keywords: repair and construction of schools, financial support, financing of education, fratricidal war, socio-economic crisis, crisis situations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хамидов Расул Абдукадирович* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, кафедраи методикаи таълими таърих ва ҳуқуқ, илмҳои таърих, номзоди илмҳои таърих, дотсент. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: 92-202-60-20 E-mail: abdurасul.xomidov@mail.ru

Сведения об авторе: *Хамидов Расул Абдукадирович* – Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафуров, кафедра методики преподавания истории и права, исторических наук, кандидат исторических наук, доцент. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проезд Мавлонбекова, 1. Телефон: **92-202-60-20** E-mail: **abdurasul.xomidov@mail.ru**

Information about the author: *Khamidov Rasul Abdukadirovich* – Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Department of Methods of Teaching History and Law, Historical Sciences, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekova passage, 1. Phone: **92-202-60-20**. E-mail: **abdurasul.xomidov@mail.ru**

Аюбов А.Р.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Масъалаҳои муносибатҳои этниқию фарҳангӣ дар тадқиқоти таърихӣ калидӣ ба ҳисоб мераванд. Муносибати байни мардуми мухталиф ҳамчун натиҷаи муҳоҷират ва ҷангҳои ғоратгарона дар давраҳои гуногуни таърихи халқҳо баррасӣ мегардад. Ин муносибатҳо ниҳоят ба дигаргунӣ дар фарҳанги моддию маънавӣ оварда мерасонанд. Аммо онҳо аз ҳолати ҷомеа, забони мардум ва вақти муносибатҳо вобастагӣ надоранд.

Ҳамин гуна тағйиротро дар фарҳанги мардуми Суғди асримӣнагӣ дидан мумкин аст, ки зеро таъсири қавмҳои туркзабон, араб ба амал омаданд. Дар асрҳои IV-VIII мелодӣ сохтори этниқии Осиёи Миёна тавассути муҳоҷирати хиёниён, кидориён, ҳайтолиён ва туркҳо тағйир меёбад. Дар нимаи дуоми асри VI сарчашмаҳои хаттӣ бори аввал дар бораи будубоши туркҳо дар ин сарзамин ёдовар мешаванд. Аз ин вақт то асри VIII мелодӣ ҳаракати ғайбатгарини туркҳо ба мушоҳида мерасад, ки онҳо тадриҷан аз ҷиҳати ҳукмронии сиёсӣ ва ҳам нисбат ба қаламрави маскуншуда ба шикаст додани мардуми шарқиронӣ шуруъ мекунанд.

Муҳоҷирати туркҳо давра ба давра дар асрҳои VI-VIII, X-XII ва XV-XVI сурат гирифтааст. Дар ёдгориҳои хаттӣ нимаи аввали ҳазорсолаи I мелодӣ, ривоятҳо, тангаҳо ягон калима, унвон, ном, топоними туркӣ сабт нагардидааст [9,с.45].

Дар давраи аз миёнаи асри V то ибтидои асри VI воридшавии қавмҳои туркӣ ба Мовароуннаҳр оғоз шуда, минбаъд афзоиши ин раванд ба назар мерасад. Дар баъзе минтақаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Суғд сулолаҳои туркҷабон ба вуҷуд омаданд. Худуди Мовароуннаҳр ба ҳайати Ҳоконати ғарбии турк дохил мешавад. Туркҳо ба сикка задани тангаҳои худ бо номҳо ва унвонҳои туркӣ шуруъ карданд.

Дар ҳамин асос масъалаи хеле муҳими давр муносибати суғдиён бо туркҳо мебошад. Табарӣ дар бораи муборизаи туркҳои Деҳистон, Кӯхистон ва Бодғис бар зидди истилогарони араб маълумот додааст [3,с.164]. Муттаҳидшавии туркҳои маҳаллии Суғд, Чоч, Фарғона ва Тахористон бо халқҳои шарқиронӣ - суғдиҳо, фарғониҳо, тахориҳо аҳамияти махсус дорад. Туркҳо, ба гуфтаи А.Ю. Якубовский, дар Суғд «худро чун дар хонаи худ ҳис мекарданд» [12,с.7].

Суғдиён дар сафҳои артиши туркҳо барои мубориза бо душманони умумӣ хизмат мекарданд. Солҳои аввал ҳокимони турк ба қорҳои маъмурии ҳокимони маҳаллӣ даҳлат намекарданд ва танҳо бо ситонидани андоз маҳдуд мешуданд. Онҳо вазифаи асосии муҳофизати вассалҳои худро баррасӣ мекарданд. Аммо бо мурури замон вазъ тағйир ёфт. Акнун намояндагони ҳоконат ошкоро ба ҳама қорҳои мулкҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Суғд даҳлат мекарданд.

Ҳокони турк Тун ябгу баъзе ислоҳоти маъмуриро анҷом дод. Унвонҳои туркӣ дар шӯъбаҳои маъмурӣ ба мисли ябгу - вақилони ҳокон, тегин - шоҳзодаҳо, ворисони ҳокимият, шад - фармондеҳони ҳарбӣ, элтабор - маъмури дараҷаи сеюм пас аз ҳокон, хотун - ҳамсари ҳоким, тудун - ташкилотчии ситонидани андоз, тархон - маъмур пас аз элтабар ва ғайра истифода мешуданд.

Намояндагони Ҳоконати турк бо мансабдорони маҳаллӣ барои барпо кардани муносибатҳои оилавӣ шуруъ карданд. Тибқи маълумоти маъхазҳои чинӣ, «Бэй ши» ва «Суй шу» ҳокими Суғд бо духтари Тарду Каган издивоҷ кардааст. Манбаи дигар - «Тан Шу» хабар медиҳад, ки ихшид (ҳоким)-и Суғд Кюэмучи бо духтари Тун Ябгу Ҳокон издивоҷ кардааст. Баъдтар Қарочурини Турк духтарашро ба ҳокими Самарқанд хонадор кардааст [12,с.7]. Мақсад аз ин қор тақвият додани муносибатҳои суғдию туркӣ буд.

Дар солномаи «Суйшу» омадааст, ки ҳокими Самарқанд низ ба мисли туркҳо мӯйхоҷро бофта, баъзе маросимҳои суғдиён, аз ҷумла издивоҷ ва маросими дафн ба маросимҳои туркӣ шабоҳат доштанд. Дар баробари ин, маълумот ҳаст, ки гӯё суғдиён аз хаттӣ туркӣ истифода кардаанд. Аммо бояд қайд намуд, ки маълумоти манбаъҳо на ҳамеша ба воқеият мувофиқат мекунанд. Суғдиён ҳеҷ гоҳ хаттӣ туркиро истифода

намекарданд, зеро омӯзиши ҳуҷҷатҳои Муғ нишон дод, ки Суғд аз хатти худ истифода мекард. Забони суғдӣ забони коргузори буд. Илова бар ин, дар баробари навиштаҷоти суғдӣ, ки дар водии Чуй ёфт шудааст, матнҳои туркии бо ҳарфҳои суғдӣ иҷрошуда ба даст омаданд [4,с.134]. Ин аз таъсири хатти суғдӣ берун аз ҳуди Суғд шаҳодат медиҳад. Аз ин рӯ, таҳқиқоти муосир нишон медиҳад, ки суғдиён ба хатти туркӣ рӯ наовардаанд. Дар аввал графемаҳои суғдӣ ва туркӣ ба ҳам монанд буданд, бинобар ин солномаҳои хитой ба манфиати навиштаи туркӣ маълумоти носаҳеҳ додаанд.

Дар натиҷаи истилои Ҳоконат нақши туркҳои маҳаллӣ афзуд ва онҳо дар қатори дигар қавмҳо дар ҳаёти сиёсии минтақа ширкат меварзиданд. Дар давраи Тун Ябгу (618-630) муносибатҳои суғдӣ-туркӣ ба сатҳи нав баромаданд. Иштироқи туркҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва соҳаи ҳарбӣ натиҷаҳо дод, аз ҷумла такмили қувваҳои низомӣ ба амал омад. Сарбозони суғдӣ ва туркӣ як силоҳ доштанд [11,с.264].

Туркҳои Ҳоконат услубҳои навро дар ҳунармандӣ, коркарди оҳан, тайёр кардани ҷавохирот, ашёи рӯзгор, силоҳ ҷорӣ карданд. Дар ҳаёти маънавӣ омезиши расму оинҳо, эътиқодоти динӣ, анъанаҳо ва фарҳангҳо ба амал омад. Дар либос ва сарулибоси халқҳо аз Олтой то Суғд метавон ягонагиро пай бурд. Далели унсурӣ туркӣ дар либоси суғдиён камарбандҳо мебошад [8,с.79]. Дар Панҷакент маҷмуаи гӯшворҳо ёфт шуданд, ки шабеҳи он баъдтар дар Фарғона ва Ҳафтрӯд ба даст омаданд. Маълумоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки дар Суғд ва Туркистони Шарқӣ асримиёнагӣ либоси мардум бо либоси туркони бодиянишини Осиёи Миёна қисман ё пурра шабоҳат дошт.

Сарчашмаҳои хаттии чинӣ дар бораи мавҷудияти мӯйҳои бофта дар байни мардони Туркистони Шарқӣ ва Суғд хабар медиҳанд. Ин хабарро қисман деворнигораҳои ин минтақаҳо тасдиқ мекунанд. Дар тасвирҳои ҳокимон дар тангаҳои асрҳои VII-VIII ва персонажҳои деворҳои шаҳраки Афросиёб низ мӯйҳои бофта доранд.

Унсурҳои туркӣ дар санъати тасвирии Суғд низ пайдо шуданд [6,с.423]. Дар ин бора расмҳои девории Афросиёб ва Панҷакент шаҳодат медиҳанд. Агар туркҳои ҳоконат зардуштияи суғдиёнро қабул карда бошанд, пас тибқи анъанаҳои туркӣ сарбозони фавтидаро дар Суғд бо аспҳои худ дафн мекарданд. Худро дар дохили тамаддуни суғдӣ дида, туркҳо қисман ба эътиқоди монӣ ва насронӣ рӯ меоварданд ва баъзеҳо ҳатто имкон доштанд, ки ба ҷамъиятҳои динии суғдӣ-туркӣ роҳбарӣ намоянд.

Намояндагони Ҳоконати турк ба мансабдорони маҳаллӣ алоқаи ҳешутабориро ба роҳ монданро оғоз карданд. Мутобиқи маълумоти маъхазҳои чинӣ - «Бей ши» ва «Суй шу», ҳокими Суғд духтари худро ба Тарду ҳокон ба занӣ дод. Аз рӯи ахбороти «Тан шу» бошад ихшиди (ҳоким) Суғд Кюе-му-ҷи ба духтари Тун ябгу ҳокон хонадор шудааст. Минбаъд Қарочурин духтари худро ба ҳокими Самарқанд дода буд [1,с.311]. Алоқаҳои никоҳӣ ҳокимияти марказиро мустақкам намуда, ба қисми таркибии муносибатҳои суғду турк табдил ёфтанд. Аммо никоҳҳои сулолаві нобаробар буданд. Тавре В.А. Лившиц қайд кардааст, ин ба никоҳи оммавӣ табдил наёфтааст [10,с.45].

Қайд кардан бамаврид аст, ки осори унсурҳои туркӣ на дар ҳама қисматҳои Суғд дида мешуд. Ёдгориҳои дар навоҳии Ширинсой ва Мунчоктеппа ёфтшуда аз тарафи аҳолии муқимии зироаткор офарида шуда, қабатҳои поёнии онҳо комплекси ягонаи таърихӣ-фарҳангӣ мебошанд. М.М. Дяконов навишта буд, ки дар марзи Уструшана чун қисми таркибии Суғд осори фарҳанги кӯчманчиён вонамехӯрад [2,с.23].

Қайд кардан бамаврид аст, ки суғдиён дар байни асрҳои 6-8-уми мелодӣ ба ғайр аз қавмҳои туркзабон ҳамчунин бо чинӣҳо, ҳайтолиён, форсҳо, византиҳо, ҳиндуҳо робитаи густурда доштанд. Дар маснуоти санъати суғдӣ, махсусан дар расмҳои ёдгориҳои асосии суғдии Панҷакент, Афросиёб ва Варахша унсурҳои фарҳанги беруна дида мешаванд. Солномаҳои чинӣ сарчашмаи асосии боэътимоди муосири маълумот дар бораи ин муносибатҳо мебошанд, гарчанде дар баъзе мавридҳо ҳуҷҷатҳои ба забони суғдӣ навишташуда низ муфиданд.

Тасвири муфассали осори фарҳанги бегона танҳо дар Афросиёб ва қисман дар Панҷакент воমেҳӯранд. Дар Варахша бархе аз матоъҳо, ки дар зинҳои фили сафед дар наққошиҳои “Ҳонаи сурх” таҷдид шудаанд, чун абрешими чинӣ шинохта шудаанд. Илова бар ин, мавзӯ ва ангеаи ҳуди сахна, ки дар он ду марди филсавор бо девҳои болдор мечанганд, бо Самантабҳадра – образи маъмулии буддой, ки мустақиман аз Ҳиндустон

аст, муқоиса шудааст [15,с.17]. Мавҷудияти фил дар санъати суғдӣ ва матнҳои пора-пораи суғдӣ бештар мушоҳида мешавад ва бо он шарҳ дода мешавад, ки иконографияи худоёни ҳиндӣ дар Суғд тақрибан дар асри VI барои таъини худоёни маҳаллӣ қабул шудааст. Дар Варахша ҳамчунин чанд намунаи камарбандҳои византиро ёфтанд, ки дар бораи муносибати Суғд бо Византия маълумот медиҳад [7,с.34].

Дар яке аз мақолаҳои худ Б.Маршак ва В.Распопова дар бораи муайян кардани тасвирҳои чашнҳои маҳаллӣ бо иштироки як қатор сарояндагон дар деворҳои суғдӣ маъбади Панҷакенти II (асри VI) навишта буданд. Дар он омадааст, ки яке аз сарояндаҳо бо далели навохтани асбоби мусиқӣ чун Аҳура Маздо шинохта шудааст. Б.Маршак тахмин мекунад, ки он бо иконографияи шоҳи яҳудӣ - Довуд, ки дар санъати яҳудӣ ва насронӣ мавҷуд аст, иртибот дорад [14,с.187].

Нишонаи унсурҳои бегона дар маҳсули бадеии суғдиён махсусан дар навиштаҷоти ёдгориҳои Панҷакент, Афросиёб ва Варахша воমেҳӯранд. Дар байни асрҳои VI-VIII суғдиён бо чинӣҳо, ҳайтолиён, туркҳо, форсҳо, византиҳо ва ҳиндуҳо таъсири мутақобила доштанд. Дар ин бора солномаҳои чинӣ маълумот додаанд.

Тасвири муфассали хориҷиён танҳо дар Афросиёб ва қисман Қалъаи Панҷакент воМЕҳӯранд. Дар Варахша баъзе матоъҳои дар расми «Хонаи сурх» тасвирёфта бо абрешими чинӣ шабоҳат доранд. Илова бар ин, мавзӯи сахна ба эпизоди буддой монанд аст. Дар он муборизаи ду одам бо девҳои болдор тасвир ёфтааст, ки онро бо Самантабҳадраи буддой муқоиса мекунанд [13,с.34].

Роҳҳои воридшавии унсурҳои ғайр ба санъати Суғд аз савдои ашёҳои зебу зинат, аз ҷумла ашёҳо аз сангҳо, фулузот ва матоъҳои қиматбаҳо, ки тавассути Шоҳроҳи Абрешим меомаданд, вобаста буданд. Ин роҳро суғдиён ва туркҳо назорат мекарданд.

Тағйироти дигар дар фарҳанги суғдиён бо воридшавии динҳои дигар марбут буд. Аз рӯйи маълумоти манбаъҳо, дар Суғд, аз ҷумла дар Панҷакент, буддоӣҳо, масеҳиён истиқомат мекарданд. Аммо дини маҳаллӣ, ки тули асрҳо бо урфу одатҳои мардуми маҳаллӣ алоқаи зич дошт, то омадани арабҳо ҷойи худро ба динҳои дигар надод.

Соли 630 буддоӣҳо дар Самарқанд табақаи аз ҳама камшумори таъқибшаванда буданд. Дар ҷорӣ сеюми асри VII ихшиди Суғд аз сафирони хориҷӣ итминон дар бораи боҳабар будан оиди худоҳо ва хатти Самарқанд гирифтанд. В.А. Лившиц инро як шакли эътирофи байналмилалӣ дини маҳаллӣ шуморидааст [5,с.22].

Пойдории фарҳанги маҳаллӣ на дар инқори пурраи фарҳанги бегона, балки дар қобилияти гирифтани қисми унсурҳои ғайр буд, ки он метавонист фарҳанги маҳаллиро ғанӣ гардонад. Садоқат ба аҷдодон нигоҳ дошта мешуд, ки он аҳаммияти ҳалқунанда дошт.

АДАБИЁТ

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я.Бичурин. Т. 3. М.–Л.: Изд. АН СССР, 1953. – 328 с.
2. Дьяконов М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана / М.М. Дьяконов // Труды Таджикского филиала АН СССР. Т. XXIX. История, археология, этнография, язык и литература. - Сталинабад, 1951. - С.22-34.
3. История ат-Табари. – Ташкент: Фан, 1987. – 440 с.
4. Кляшторный С.Г. Согдийская надпись из Бугута / С.Г.Кляшторный, В.А. Лившиц // Страны и народы Востока. Ежегодник. – 1971. - Вып. X. - С.121-146.
5. Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика / В.А.Лившиц // Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) / Отв. ред. В.М. Плоских; НАН Кыргызской Республики. - 2-е изд. - Бишкек: Илим, 2004. – 372 с.
6. Маршак Б.И. Кочевники и Согд / Б.И.Маршак, В.И. Распопова // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С.416-425.
7. Распопова В.И. Византийские поясные наборы в Согде / В.И.Распопова // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1968. – С.34-37.
8. Распопова В.И. Поясной набор Согда в VII-VIII вв. / В.И. Распопова // Советская археология. - 1965. -№4. -С.78-91.
9. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии / Э.В. Ртвеладзе. -Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2005. – 288 с.
10. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: Юридические документы и письма. – 224 с.
11. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии / Ю.С.Худяков. – Новосибирск: Наука, 1986. – 268 с.

12. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа / А.Ю. Якубовский. -Ташкент: УзФан, 1941. -20 с.
13. Compareti M. Indian Elements in Sogdian Art. Specimens of Religious and Secular Themes // The dialogue of Cultures and Civilizations of Eurasia. 2007. - Vol. 8. - PP. 34–39.
14. Marshak B.I., Raspopova V. Worshipers from the Northern Shrine of Temple ii, Panjikent // Bulletin of the Asia Institute. – 1994. – VIII. - PP. 187–207.
15. Naymark A. Returning to Varakhsha // The Silk Road. – 2003. - №1. - PP. 9–22.

ОСОРИ УНСУРҲОИ БЕГОНА ДАР ФАРҲАНГИ СУҒДИ АСРИМИЁНАҒӢ

Мақола ба таъсири унсурҳои беруна ба фарҳанги маҳаллии Суғди асри миёнагӣ бахшида шудааст. Осори нақши фарҳанги берунаро дар фарҳанги маҳаллӣ дарёфт кардан ва мавриди омӯзиш қарор додан, дар маҷмӯъ, барои тадқиқи таърихи фарҳанг, масъалаҳои муҳочират аҳамияти муҳим дорад. Таъсири омилҳои беруна ба фарҳанги маҳаллӣ, новобаста аз шароити таърихӣ бо муҳочирати қавмҳои бегона (бо роҳи осоишта ё иҷборӣ) иртиботи қавӣ дорад. Суғд, ки яке аз марказҳои муҳими тамаддуни қадима ва асри миёнагии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад, равандҳои зиёди таъсири омилҳои берунаро паси сар кардааст. Ҳанӯз дар замони мавҷудияти шаҳраки Саразм муҳочират ба ин ҷо оғоз шуда буд. Алоқамандии саразмиён бо Туркменистони Чанубӣ-Шарқӣ (фарҳанги Геоксюр), Урал (қавмҳои андроновӣ), Фарғона (шаҳраки Чуст), Эрон, Афғонистон исбот ва мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Осори фарҳанги беруна дар Суғд дар давраҳои минбаъда бо забткориҳои Искандари Мақдунӣ, муҳочирати туркҳо, истилои арабҳо алоқамандӣ дорад. Таъсири омилҳои бурунмарзӣ ҳам дар фарҳанги моддӣ ва ҳам маънавӣ ба мушоҳида мерасад. Дигаргуниҳои дар ҳунармандӣ, коркарди оҳан, тайёр кардани ҷавоҳирот, ашёи рӯзгор, силоҳ намунаи таъсир ба фарҳанги моддӣ аст, ки он асорати ҳам муҳочират ва ҳам тичорати хориҷӣ мебошад. Фарҳанги маънавии суғдийён махсусан бо воридшавии динҳои дигар – буддоӣ, монавӣ, масехият, ислом мавриди тағйирот қарор гирифт. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки фарҳанги маҳаллӣ тамоми унсурҳои асосии худро аз даст дода, побанди унсурҳои бегона мондааст.

Калидвожаҳо: Суғд, фарҳанги моддӣ, фарҳанги маънавӣ, муҳочират, тичорат, санъат, дин.

СЛЕДЫ ЧУЖИХ ЭЛЕМЕНТОВ В КУЛЬТУРЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО СОГДА

Статья посвящена влиянию чужих элементов в местной культуре средневекового Согда. Находить и изучать роль внешней культуры в развитии местной культуры имеет важное значение для исследования истории культуры, вопросов миграции в целом. Влияние внешних факторов местной культуры независимо от исторических условий тесно связано с миграцией (мирным или вынужденным путем) чужих народов. Согд как один из важных центров древней и средневековой цивилизации таджикского народа пережил много процессов влияния внешних факторов. Ещё в период существования поселения Саразм здесь началась миграция. Связь саразмцев с Юго-Западным Туркменистаном (Геоксюрская культура), Уралом (андроновские племена), Ферганой (городище Чуст), Ираном, Афганистаном доказана и изучена. Следы чужой культуры в Согде в дальнейшие времена связаны с завоеваниями Александра Македонского, переселением тюрков, нашествием арабов. Влияние запредельных факторов наблюдается как в материальной, так и духовной культуре. Изменения в ремесле, обработке металла, изготовлении ювелирных изделий, предметов быта, оружия является примером влияния на материальную культуру как следы миграции и внешней торговли. Духовная культура согдийцев особенно подверглась изменению с проникновением других религий – буддизма, манихейства, христианства, ислама. Но это не означает, что местная культура, потеряв свои основные элементы, стала привязанной к чужим элементам.

Ключевые слова: Согд, материальная культура, духовная культура, миграция, торговля, искусство, религия.

TRACES OF ALIEN ELEMENTS IN THE CULTURE OF MEDIEVAL SOGIAN

The article is devoted to the influence of foreign elements in the local culture of medieval Sogd. Finding and studying the role of external culture in the development of local culture is important for the study of cultural history and migration issues in general. The influence of external factors of local culture, regardless of historical conditions, is closely related to the migration (peaceful or forced) of foreign peoples. Sogd, as one of the important centers of the ancient and medieval civilization of the Tajik people, experienced many processes influenced by external factors. Even during the existence of the Sarazm settlement, migration began here. The connection of the Sarazmians with Southwestern Turkmenistan (Geoksyur culture), the Urals (Andronovo tribes), Fergana (Chust settlement), Iran, and Afghanistan has been proven and studied. Traces of foreign culture in Sogd in later times are associated with the conquests of Alexander the Great, the resettlement of the Turks, and the invasion of the Arabs. The influence of transcendental factors is observed in both material and spiritual culture. Changes in crafts, metal processing, jewelry making, household items, weapons are an example of the influence on material culture as traces of migration and foreign trade. The spiritual culture of the Sogdians especially underwent changes with the penetration of other religions - Buddhism, Manichaeism, Christianity, Islam. But this does not mean that the local culture, having lost its basic elements, became tied to foreign elements.

Keywords: Sogd, material culture, spiritual culture, migration, trade, art, religion.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Аюбов Абдусалом Рауфович* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Фафуров, кафедраи таърихи умумӣ, доктори илмҳои таърих, профессор, мударис. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: abdusalom-1@mail.ru. Телефон: 927-09-06-65

Сведения об авторе: *Аюбов Абдусалом Рауфович* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кафедра всеобщей истории, доктор исторических наук, профессор, заведующий. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан проезд Мавлонбекова, 1. E-mail: **abdusalom-1@mail.ru**. Телефон: **927-09-06-65**

Information about the author: *Ayubov Abdusalom Raufovich* - Khujand State University named after B. Gafurov, Department of World History, doctor of historical sciences, professor, head. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Drive, 1. E-mail: **abdusalom-1@mail.ru**. Phone: **927-09-06-65**

ТДУ: 94(100)“051...”

АХБОРИ САРЧАШМАҶОИ ХАТТӢ ОИД БА САТҶИ МАЪРИФАТНОКӢ ВА ДАРАҶАИ ВОҶЕИИ САВОДНОКИИ ТОҶИКОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Юсуфи Шодинур
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар сарчашмаҳои хаттии форсӣ перомуни ҳаёти фарҳангии Аморати Бухоро, аз ҷумла музофотҳои Бухорои Шарқӣ, маводу бурҳонҳои муфид ва эътимодбахш бештар ба назар мерасанд, ки онҳо, бешак, то имрӯз аҳаммияти илмиву амалиашонро гум накардаанд. Муаллиф дар таърихнигории таърихи халқи тоҷик бори нахуст итминон мегирад, ки ба кушоиш ва пажӯҳиши ин масъалаи баҳсталаб ва пурмуаммо даст зада, дар асоси маълумоти наву тозаи «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ва муқоиса бо дигар маъҳазу сарчашмаҳои таърихӣ баҳри муайян намудани сатҳи маърифатнокӣ ва дараҷаи воқеии саводнокии тоҷикон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX фикру андешаҳои ҷолибу судманд баён намояд. Зеро муаррих, ҷуғрофияшинос ва мутафаккири барҷастаи тоҷики нимаи дуюми асри XIX -ибтидои асри XX Муҳаммад Содикҷоҷаи Бухороӣ, мутахаллис ба Гулшанӣ доир ба ҳаёти фарҳангии Аморати Бухоро, хусусан бекиҳои Бухорои Шарқӣ, минҷумла Ҳисор, Кӯлобу Балҷувон, Қубодиён, Қаротегин, Дарвоз ва амсоли он аҳбори бағоят наву тоза боқӣ гузоштааст, ки онҳоро дар дигар маъҳазу сарчашмаҳо дарёфт кардан амри маҳол аст.

Воқеан, дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ҳаёти фарҳангӣ ва маърифатнокии мардуми Аморати Бухорои нимаи дуюми асри XIX -ибтидои асри XX, аз ҷумла тоҷикони Бухорои Шарқӣ (ноҳияҳои марказию ҷанубии Тоҷикистони имрӯза) беҳтару бештар баррасиву муқоиса ва таҳлилу ҷамъбаст гардида, дараҷаи баланди саводнокӣ ва маърифатнокии тоҷикони ин минтақаи кӯхистон инъикос ва бозгӯ шудаанд. Ба сифати далелу бурҳони қиёсӣ танҳо ҳаминро зикр кардан кифоят мекунад, ки он маълумот ва аҳбори овардаи Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн» оид ба теъдоди мадрасаҳо, толибилмони он ва инчунин дигар муассисаҳои маданияту маърифатӣ дар Кӯлобу Балҷувону Ҳисор ва дигар мавзӯҳои кӯхистон куллан хато ва ғалат будани ақидаи то кунун дар илми таърихшиносии тоҷикон ҷойдоштаро роҷеъ ба саросар бесавод будани тоҷикон то Инқилоби Октябр ба пуррагӣ собит месозад [4,с.37].

Таъкиди он нукта саривақтӣ аст, ки гоҳ-гоҳ тавассути матбуоти даврӣ ва воситаҳои дигари тарғиботӣ садои инқори маданияти халқи тоҷик ва саҳми боризи он дар тамаддуни умумибашарӣ ба гӯш мерасад. Чунончи, чанде пештар, дар даврони шуравӣ хангоми мусоҳиба бо хабарнигори телевизиони марказӣ, ки ба муносибати бори 50-ум нашр гардидани китоби «Алифбо» сурат гирифта буд, муаллифи он таъкид бар он мекард, ки халқи тоҷик пас аз Инқилоби Октябр ҳамаро қариб аз сифр оғоз кардааст [6]. Вале он ақидаи муаллифи китоб, ки халқи тоҷик пас аз инқилоб гӯё ҳамаро аз сифр, яъне, аз ҳеҷ сар карда бошанд, берун аз меъёри ҳақиқати таърих асту халос. Аммо таърих гувоҳ аст, ки тоҷикон то инқилоб ҳам соҳиби тамаддуни бостонӣ, адабиёти ҷаҳоншумул, назми оламгир ва илму фалсафаи гаронмоя ба ҳисоб мерафтанд. Агар мо ҳамаро аз ҳеҷ, аз сифр сар карда бошем, пас он илму фалсафа ва адабиёту санъате, ки ниёгонамон бо забони модаринамон ба мо мерос мондаанд, низ сифр, яъне, ҳеҷ аст? Ҳадди инсофро риоя кардан мебояд, ки мо барҳақ меросхӯрони қонунии илму фарҳанг, адабиёту санъат ва фалсафаи пурғановати халқамон мебошем. Агар ҳамин тавр намебуд, албатта, бидуни хату китоб, он мероси гаронмоя, ба насли имрӯза боқӣ наменомд. Пас то инқилоб халқи тоҷик соҳиби хат ҳам будаасту ҳам соҳиби китоб, яъне, саросар бесавод набудааст [6; 12,с.206].

Назар ба он маълумоти ҳадди ақале, ки нисбатан маъмул ба шумор мерафт, то инқилоб саводнокии тоҷикон 3,9 фоизро ташкил медод [6; 12,с.206]. Ҳатто ҳамин рақами ночиз ҳам, то инқилоб тамоман бесавод будани тоҷиконро рад менамояд. Зимнан, маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, хусусан «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ва дигар матолиби таърихӣ собит менамоянд, ки то инқилоб саводнокии тоҷикон на камтар аз 10 фоизро ташкил менамуд.

Хосатан, аз рӯи маълумоте, ки таърихшиноси машхури тоҷик Абдуллоҷон Мирбобоев, тибки маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, тавассути хотираҳо ва пурсуҷӯӣҳо чамъ овардааст, дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Бухоро 103 мадраса, дар вилояти Самарқанд 93, дар Қаршӣ 20 мадраса, дар Хучанд 50, дар Ҷротеппа 10, дар Қаротегин 10, дар Кангурт 10, дар Ҳисор 3, инчунин дар Панҷакент, Исфара, Конибодом, Кӯлоб, Қубодиён низ мадрасаҳои зиёде мавҷуд буданд [9,с.9, 22, 25, 38].

Дар маъхазу сарчашмаҳо ва дигар матолиби таърихӣ доир ба дараҷаи саводнокӣ ва маърифатнокии тоҷикони Аморати Бухоро, аз ҷумла Бухорои Шарқӣ (тоҷикони кӯхистон) маводу санадҳои амиқ ва судбахш маҳфузанд, ки онҳо гувоҳи раднашаванда мебошанд. Чунончи, дар нимаи якуми асри XIX аз рӯи ахбори маъхазҳои гуногуни таърихӣ, дар Бухоро 25 мадраса, Қаршӣ 20, Қаротегин беш аз 10 мадраса, Ҳисор 3 мадраса, Қаратоғ як мадраса, дар охири асри XIX бошад, дар Душанбе 2 мадраса, Кангурт 10 мадраса ва дар бисёр шаҳрҳо як мадраса мавҷуд буданд [9,с.9, 22, 25, 38 ва ғ.].

Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ, хангоме ки аз вилоятҳо, шаҳру қарияҳои он, аз қабилҳои Қаршию Хузор, Шаҳрисабз, Ҳисору Хатлон, Кӯлобу Қаротегин, Дарвозу Рӯшон, Шугнону Вахон ва амсоли он суҳан меравад, муаллиф кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки дар хусуси ҳаёти маданӣ ва рӯзгори фарҳангии он иёлоту шаҳрҳо ва қарияҳо, ба мисли муассисаҳои маданияту фарҳангӣ: аҳли илму адаб, теъдоди мактабу мадрасаҳо, масҷиду хонақоҳҳо, уламою фақеҳон, мударрисон, муллоҳо, шайхҳо, дараҷаи саводнокӣ ва сатҳи маърифатнокӣ ва ғайра нуқтаю назари хешро иброс намояд. Муҳаммад Содикҷоҷаи Бухороӣ дар асараш «Таърихи ҳумоюн» роҷеъ ба иёлотҳои Аморати Бухоро, хусусан ҳаёти маданияту фарҳангии он санаду бурҳонҳои нишондиҳандаи рушду такомули ин соҳаро меоварад, ки онҳо ниҳоят пурқимат ва манфиатбахш мебошанд. Аз рӯи иттилои Гулшанӣ, дар ибтидои асри XX, дар иёлотҳои Бухоро 199 мадраса (дар Бухоро) 50 ҳазор талаба, 391 масҷид (ҳамагӣ 657 масҷид), 17 хонақоҳ, 615 муаззини Бухоро ва амсоли он мавҷуд буданд [4,с.48]. Дар арафаи сарнагун гаштани Аморати Бухоро танҳо дар шаҳри Бухоро 25 мадраса мавҷуд буд, ки дар онҳо беш аз 30 ҳазор нафар толибилм таҳсил мекарданд.

Яке аз марказҳои фарҳангу тамаддуни Осиёи Миёна шаҳри Насаф маҳсуб ёфта, дар ин ҷо маданияти моддӣ ва маънавӣ ривочу равнақ ёфта буд. Масалан, дар асри XIX Насаф (Қаршӣ) яке аз марказҳои тичорати транзитии байни Бухоро ва Афғонистон таъдил миёбад, ки дар ин ҷо беш аз 20 мадраса фаъолият мекарданд ва онҳоро соҳибқорони асилу кордон, аз ҷумла ашхоси ба тичорат машғул асос гузошта буданд [9,с.9]. Ба тариқи Гулшанӣ тасдиқ месозад, ки дар Насаф дар даруни ҳисори он аз абнияти қадима як мадрасайи сангин ва як масҷиди одинаи хеле васеъ ва матини сангин ва як сардобаи сангини бағоят матини Абдуллоҳон мавҷуд буданд. Инчунин, 21 масҷиди дигар дар маҳаллот ва 31 мадрасайи сангин мавҷуд аст. Ба ғайр аз он, ду адад ҳаммом ва як адад тоқи сангин мавҷуд будааст [4,с.89].

Муаллиф оид ба бекиҳои гуногуни Аморати Бухоро, чун Хузор, Шаҳрисабз, Китоб ва амсоли он санаду далелҳо оварда, бар он таъкид месозад, ки ҳаёти фарҳангӣ дар ин қаламрав ба баъзе дастоварду комёбӣ ноил гашта будааст. Ҳамзамон, дар Аморати Бухоро, хусусан Шаҳрисабз, Китоб аҳли илму маърифат хеле зиёд буданд, зеро дар ин минтақа муассисаҳои миёнаву олиии таълимӣ ва маърифатӣ, ба монанди мактабу мадрасаҳо амал мекарданд. Чуноне Гулшанӣ зикр месозад, «Бухоро аз аҳли таҳсил назар ба аҳолии Шаҳрисабз талабаи аҳолии Китоб бисёр аст», чунки ҷавонони он дар мадрасаҳои Шаҳрисабз таҳсил мекарданд [4,с.116]. Зеро Шаҳрисабз маркази илму фарҳанги водии Кешрӯд ба шумор мерафт. Аз рӯи шаҳодати Гулшанӣ, дар вилояти Шаҳрисабз 45 мадраса мавҷуд буда, дар онҳо талабагонии сершумор таҳсил менамуданд. Ба қавли Гулшанӣ, 10 ҳазор талаба дар мадорису масҷид ва хонақоҳ таҳсилу истиқомат доштанд [4,с.113]. Аз далелҳо ва бурҳонҳо бармеояд, ки дар вилояти Шаҳрисабз (Кешрӯд) ҳаёти маданӣ ва фарҳангӣ ба комёбиҳои азиму назаррас ноил гашта будааст.

Муаллифи «Таърихи ҳумоюн» дар бораи муассисаҳои маданияту маърифатӣ ва фарҳангии маркази Хузор ва музофотҳои он, аз ҷумла масҷиду мадраса ва амсоли он истинод намуда, аз рушду нумӯи онҳо хабар медиҳад: «Дар даруни Қӯрғон (Хузор) ду адад масҷиди ҷумъаву идайнхонӣ ва шаш адад масҷиди панҷвақтӣ дорад. Дар болои арк як

масчиди чумъа ва панҷвақтӣ дорад. Умуман, дар гирду атрофи шаҳру фанои он ҳамагӣ 35 адад масҷид ва инчунин 3 адад мадраса мавҷуд аст» [4,с.113]. Ин далелҳо гувоҳи онанд, ки вилояти Хузор аз ҷиҳати маданият ва фарҳанг яке аз минтақаҳои тараққикардаи Аморати Бухоро ба шумор мерафт.ч

Муҳаммад Содикхоҷаи Гулшанӣ марбут ба дараҷаи саводнокӣ ва савияи маърифатшиносии мардуми Аморати Бухоро, аз ҷумла вилояти Хузор маълумоти муфид боқӣ гузоштааст, ки онҳоро дар ягон сарчашмаҳои ҳатгӣ ва ё матолиби илмиву адабӣ дучор омадан амри маҳол аст. Ба қавли Гулшанӣ, «толибилми қабилаи кунгурот низ бағоят фаровон аст. Ва аз қабилаи ҳардурӣ аслан аҳли илм ёфт намешавад, балки тамоми имому хатиби масҷиди аҳолии ҳардурӣ низ аз ҷамоаи кунгурот аст. Қабилаи ҳардурӣ тамоман ка-л-анъоми бал-хум азаллу мебошанд» [4,с.101]. Бинобар андешаи солими шохидону муосирон, муаллиф дар ин ахбори худ ба баъзе норасоиву нуқсон ва ғалату иштибоҳ роҳ медиҳад, ки он ҳақиқати ҳолро ифода карда наметавонад. Зеро воқеият онро тасдиқ мекунад, ки дар байни тоҷикон шахсони босавод ва аҳли илму маърифат ниҳоят бисёр буданд.

Дар қаламрави Бухорои Шарқӣ, аз ҷумла ноҳияҳои Бойсун, Дехнав, Сарисиё, Юрчӣ, Регар ва ғайра теъдоди муассисаҳои маъданию таълимӣ, динию маърифатӣ сершумор буданд. Масалан, Гулшанӣ оид ба Дехнав арза медорад, ки «шаҳри Дехнав суру қалъаи рофеъ дорад. Дар муҳозии кӯрғони он ду адад мадрасаи сангини васеи муштамил бар хучуроти фавқонӣ таҳтони мутааддида дорад, ки пештоқи онҳо камоли рифъат аз як фарсах роҳ маръӣ мегардад» [4,с.132]. Дар дигар ноҳияҳо, ба монанди Сарисиё, Юрчӣ, Регар муассисаҳои маданият маърифатӣ ва динию таълимӣ фаъолият мекарданд. Чунончи, аз рӯи маълумоти Гулшанӣ, «дар сари бозори он (Регар) як мадрасаи ҷӯбин муштамил ба хучуроти мутақосира (бисёр, фаровон) дорад, инчунин маъа як хонақоҳи чумъа ва идайн. Ба кӯрғон ва финои он 15 адад масҷиди дигар дорад, аммо дар қарияҳои он масҷид бисёр аст» [4,с.131].

Хосатан, дар қаламрави имрӯзаи ноҳияҳои марказиву чанубӣ ва шарқии Тоҷикистон, аз ҷумла музофоти Ҳисор ҳаёти фарҳангӣ низ ба комёбиҳо ва дастовардҳои зиёд ноил гардида буд. Ин ақидаи моро маводу санадҳои овардаи Муҳаммад Содикхоҷаи Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн» комилан собит ва тасдиқ мекунад. Аксарияти аҳолии Ҳисори Шодмон аз ҷиҳати маърифат ва саводнокӣ дар дараҷаи хеле баланд қарор доштанд. Ин ақидаро санаду бурҳонҳои овардаи Гулшанӣ бемуҳобот собит мекунад. Ба андешаи нигоранда, «машоихи кибору уламои номдор дар ин мамлакат фаровон аст. Дар дараҳои кӯҳистони он аҳли тақову вараъ (парҳезгор) ва олимони мунзавӣ ва одамони кассир-с-син бағоят фаровон аст. Аҳли илму талабаи ин вилоят бисёр фаровон аст. Мутаҷовиз аз 10 ҳазор нафар талаба мавҷуд аст. Чаро ки ба ҳар дараву қария як адад – ду адад мадрасаи ҷӯбин мавҷуд аст. Аҳолии кӯҳистон ба касби илм иштиголи тамом ва ғайрати чибилӣ (табий) доштанд. Лихозо аксар аҳли хаймаву хиргоҳ ва косибу тоҷири он ба қадри зарурат аз аҳли илм аст... Аҳолии кӯҳистон ба касби илм гӯй сабқатро аз аксари аҳолии соири иёлоти Бухоро рабуданд» [4,с.124]. Бар замми ин, муаллиф бо итминон тазаккур медиҳад, ки дар музофоти Ҳисор, аз ҷумла Душанбе ва амсоли он аз аҳли сулуку машоихи кибор ва мардумони сунни онҳо мутаҷовиз аз сад сол бағоят фаровон аст ва аз удабою шуаро низ бисёр ба назар мерасанд [4,с.127].

Шаҳри Ҳисор яке аз шаҳрҳои ободу зебои музофоти Ҳисор буда, маркази илму адаб, фарҳангу ҳунар ва тичорат ба шумор мерафт. То инкилоб шаҳри Ҳисор пойтахти бекиҳои Бухорои Шарқӣ ба ҳисоб рафта, дорои панҷ дарвоза, 15 гузар, чаҳор мадраса, 24 масҷид, қалъа, миршабхона, қорихона, мактаби назди масҷид, бозори серодам, корвонсарой ва амсоли он ба ҳисоб мерафт [14, с. 22].

Дар нимаи дуюми асри XIX –ибтидои асри XX дар бекии Ҳисор теъдоди зиёди мадрасаҳо ва монанди он амал мекарданд, ки дар тақомули ҳаёти фарҳангии Бухорои Шарқӣ нақши бузург мебозиданд. Дар Ҳисор бисёр ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, ба монанди Мақбарай Маҳдуми Аъзам (асри XVI), Мадрасаҳои Кухна ва Нав (асрҳои XVII-XVIII), Қалъаи Ҳисор (асрҳои XVII-XIX) мавҷуд буданд [11,с.397-398].

Имрӯз ин ёдгориҳои таърихӣ фаҳри миллат ва ифтихори ҳар як сокини Ҳисори Шодмон ва умуман ҷумҳурии соҳибистиклоламон мебошанд.

Бинобар ахбори муҳаққиқони тоинқилобии рус Н.Покотило ва А. Лилиентал, яке аз бозарғони Қўқандӣ ҳамроҳи рақибонаш зимни тичорат ва боздид аз Ҳисори Шодмон ба обу ҳавои он мафтун шуда, пули пасандози хешро барои сохтмони Мадрасаи Нав иона (хайрия) мекунад [10,с.19; 7,с.303]. Ишораи шоир Парии Ҳисорӣ дар «Таърихи сарои Ҳисор» аз ин хусус далолат менамояд:

*«...Ба қасри чоҳу давлат то қиёмат,
Хидев Абдукаримбий додҳо дод...
Гузашт аз авҷи торум, гуфт таърих,
Иморате рофеъи сангбунёд».*

Мисраи охири моддаи таърих буда, аз рӯи ҳисоби абҷад ба соли 1279 ҳичрӣ, яъне ба солҳои 1862-1863 мелодӣ баробар аст ва таърихи мазкур роҷеъ ба сохтмони сароӣ илму маърифат, яъне Мадрасаи Нав, ки дар аҳди Абдулкаримбий дар Ҳисор бунёд шудааст, ишора мекунад [2,с.96]. Дар охири асри XIX –ибтидои асри XX дар музофоти Ҳисор муассисаҳои илмиву таълимӣ ва динӣ–маърифатӣ амал менамуданд. Дар маъҳазу сарчашмаҳои хаттӣ, осори рангини муаррихон ва ғайра оид ба ҳаёти илмиву маърифатӣ, таълимӣ ва фарҳангии Ҳисори Шодмон маводу санадҳои раднопазир мавҷуданд. Чунончи, ахбори Гулшанӣ перомуни вазъи муассисаҳои таълимиву маърифатӣ ва фарҳангии Ҳисори Шодмон низ ҷолибу муҳим аст. Бесабаб нест, ки мутафаккир оид ба марказҳои илмиву фарҳангии Ҳисор сухан ронда, таъкид месозад, ки дар ин ҷо ду мадрасаи сангини дуошӯна бо ҳучраҳои зиёд, як хонақоҳи ҷумъа ва идайнхонии сангин, як мадрасаи ҷубин машҳур бо номи Чашмаи Моҳиён ва инчунин чанд мадрасаи кӯчаки дигар фаъолият доранд. Аз ин рӯ, аксарияти аҳолии Ҳисори Шодмон аз ҷиҳати маърифат ва саводнокӣ дар дараҷаи хеле баланд қарор доштанд.

Дар дигар қарияҳои музофоти Ҳисор, аз ҷумла Душанбе низ муассисаҳои маданияу маърифатӣ ва марказҳои илмиву фарҳангӣ мавҷуд буданд. Масалан, бинобар ахбори Гулшанӣ, «дар Душанбе ду масҷиди идайн ва ҷумъа ва 15 масҷиди панҷвақтӣ ва як мадраса ва дорои дусад кишлоқу қария аст» [4,с.128].

Муҳаммад Содикхоҷаи Гулшанӣ дар соли 1902 ба Қаратоғ сафар карда буд, дар асараш «Таърихи ҳумоюн» доир ба муассисаҳои маданияу маърифатӣ ва истехсолию тичоратии Қаратоғ чунин маълумот ироа намудааст: «Вилояти Қаратоғ 24 масҷиди панҷвақта, ду масҷиди хонақоҳи ҷумъахонӣ ва идайнхонӣ, 15 корвонсарой, як қорихона, 200 адад дукон ва растаю бозорро доро мебошад...» [4,с.125]. Ҳамаи масҷидҳои Қаратоғ то зилзила серодам буданд. Сабаби асосии серодам будани онҳо дар он буд, ки қабл аз ҳама, шаҳри Қаратоғ дар сари роҳи тичоратии Самарқанду Бухоро, Эрону Афғонистон, Қошғари Хитой ва Ҳиндустон ҷойгир шуда буд. Аз тарафи дигар, бозори калони шаҳр тамоми тоҷирону соҳибкорон ва касибону ҳунармандони гирду атроф ва инчунин беруниро ба сӯи худ ҷалб мекард. Аз ин рӯ, масҷидҳо шаборӯз амал мекарданд [13,с.124-125].

Дар меҳмонхонаҳои ин ҷо бозарғону соҳибкорон, тоҷирон, сайёҳону сарватмандону меҳмонони гиромиву олиқадр ташриф оварда, базмҳои ҷамшедӣ, суҳбату маҳфилҳо меоростанд [13,с.125].

Чавонони соҳибистеъдоди музофоти Ҳисор то инқилоб баҳри омӯзиши саводу маърифат пайваста кӯшиш мекарданд, вале роҳи онҳо душвору мураккаб будааст. Яке аз чунин чавонон Раҳматулло Бобоҷонов ба шумор мерафт. Раҳматулло дар соли 1882 дар деҳаи Сангмилаи поёни амлоқдорӣ Қаратоғи бекии Ҳисор дар оилаи деҳқони камбағал ба дунё омадааст. Вай дар хурдсолӣ ба нигоҳубини чорвои ҳамдиёронаш машғул шудааст. Вай чавони хеле зирак ва дорои қобилияти фитрӣ буд. Аввал дар мадрасаи Ҳисор, сипас дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил кардааст. Дар он замон таҳсил дар мадраса ба фарзандони камбағал душвор буд. Аз ин рӯ, вай бо ду шарикдарсаш, ки онҳо низ аз водии Ҳисор буданд, дар корвонсаройҳо мардикорӣ мекарданд. Раҳматулло тахминан дар солҳои 1909-1910 мадрасаро ба итмом расонида, чанд маддат дар мадрасаи Ҳисор мударрисӣ мекунад. Озодфикрии ӯ ба руҳониён маъқул набуд. Аз ин сабаб, ӯро таъқиб намуданд. Вай маҷбур шуд, ки бо мислиҳати дӯстонаш пинҳонӣ ба Бухоро равад. Ӯ бо мадади шиносҳои дар Когон (Бухорои Нав) рафта, дар истгоҳи роҳи оҳан ду сол ба сифати боғочдор кор кардааст [5,с.26-28].

Дар миёнаи асри XIX низ Ҳисор аз калонтарин вилоятҳои Бухорои Шарқӣ буда, то андозае маркази ноҳияҳои кӯҳистон ба шумор мерафт. Дар мадрасаҳои Ҳисор толибилмон аз вилоятҳои гирду атроф ва ғайра низ таҳсил мекарданд.

Хосатан, дар Аморати Бухоро ҳаёти илмиву адабӣ ба баъзе пешрафту такомул соҳиб мегардад, ки дар натиҷа, доираи амалу фаъолияти аҳли илму адаб, аз ҷумла шоирону нависандагон бағоят васеъ ва густурда шуда, нуфузу обӯрӯи онҳо боз ҳам афзоиш меёфт. Бесабаб нест, ки амирони манғити Бухоро, хусусан, амир Абдулаҳад нисбати аҳли илму адаб, аз ҳама бештар шоирону донишмандон вобаста ба мавқеъ ва манзалаташон муносибат карда, ба онҳо марҳамату меҳрубонӣ зоҳир менамуд. Ба дарбори аморат ҷалб гардидани аҳли илму адаб аз шукӯҳу шаҳомати дарбор ва давлатдорони манғитӣ шаҳодат меод. Амир Абдулаҳад ва амир Олимхон худро ҳамчун илмдӯсту маърифатпарвар ва адабиётдӯст нишон медоданд, ҷуноне аксари подшоҳони мамолику кишварҳои Шарқ ба аҳли илму адаб: шоирону нависандагон ва амсоли он алоқамандӣ нишон медоданд ва баъзеи онҳоро дар дарбор ба кор ҷалб мекарданд. Устод С. Айнӣ аз ин хислатҳои амир Абдулаҳад ёдоварӣ карда, ишора бар он намудааст, ки «Амир Абдулаҳад ба мисли соири подшоҳони шарқӣ ба шуаро ва удабо робита мекард, худ ҳам даъвои шоирӣ дошт» [3,с.122]. Ҷунончи, амири Бухоро Абдулаҳад ба Муҳаммад Содикхоҷаи Бухорӣ, таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, ӯро ба сифати надими дарбор ба дарбори аморат ҷалб кардааст. Ин матлаб дар манбаъҳо ишора гардидааст: «Амир Абдулаҳад, ки ба мақсади муҳолифонашро таҳти назорат гирифтанд, онҳоро ба хидмати дарбор ҷалб мекард, аз ин лиҳоз, Гулшаниро низ ба хидмати дарбор ҳамчун надим (мушовир) ба кор даъват намудааст» [8,с.161].

Дар Бухорои Шарқӣ аз ҳама бештар ҳаёти адабӣ ва фарҳангӣ дар вилояти Ҳисор ривочу равнақ ёфта буд. Аз рӯи маълумоти муҳаққиқи доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ А. Абибов, аз доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ доираи адабии Ҳисор бузургтар буда, нисбатан маркази аксар вилоятҳои кӯҳистон ба шумор мерафт. Зеро қушбегии Ҳисор аз рӯи теъдоди маъмурият ҳам нисбат ба дигар вилоятҳо ҳокимияти васеътар дошт. Муҳити адабии Ҳисор аз рӯи авҷу барори худ ба муҳити адабии Қўқанди дарбори Умархон баробарӣ менамуд [1,с.235].

Аз рӯи ахбори осори адабӣ, дар асри XIX –ибтидои асри XX дар вилояти Ҳисор 17 нафар шоирон зиндагӣ ва фаъолият мекарданд. Намояндагони барҷастаи муҳити адабии Ҳисор, Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Муҳаммадраҷаби Парӣ, Боби Ирсеӣ, Фориғи Ҳисорӣ ва дигарон, бо маҳорати баланди шоирии худ шуҳрат ёфтанд [4,с.142]. Ин далелҳо бар он гувоҳӣ медиҳанд, ки муҳити адабии Ҳисори Шодмон дар доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ дорои нуфуз ва эътибори баланд буда, шоирону адибони зиёде ба камол расиданд ва дар рушду такомули адабиёти ин давра саҳми босазо гузоштанд.

Ҳамзамон, дар дигар бекиҳои Бухорои Шарқӣ ҳаёти маданӣ ва фарҳангӣ то дараҷаи муайян ба пешрафту такомул ноил гардида будааст. Дар Хатлонзамин муассисаҳои таълимии динӣ ва маърифатӣ фаъолона амал мекарданд. Ҷуноне Гулшанӣ ибраз медорад, «дар даруни шаҳр (Қўлоб) ва финои ин вилоят (Хатлон) мутаҷовиз аз 45 адад мадориси азим, ки ҷамеи он мамлу аз аҳли талабаи илм аст, мавҷуд аст. Баъд аз Бухорои Шариф ҳеҷ шаҳр мисли Қўлоб ба қасрати талаба нест, мутаҷовиз аз 30 ҳазор талаба ба шаҳру финои он машғул ба таҳсиланд». Дар ин марзу бум донишмандону фозилон хеле зиёд буданд. Бинобар маълумоти Гулшанӣ низ, «толибилмҳои хуби дар Бухоро хатми кутуб намуда бисёр дорад» [4,с.142]. Ба қавли ин муаллиф, «аз ин вилоят удабо ва шуаро ва аҳли фазл бисёр зуҳуру буруз менамоянд. Ва дар солифу–3–замон низ уламои номдор аз ин ҷо бисёр буруз намудаанд...» [4,с.142].

Дар Балҷувон низ муассисаҳои оливу миёнаи таълимӣ, динию фарҳангӣ мавҷуд буданд. Бинобар маълумоти Гулшанӣ, “вилояти Балҷувон мутаҷовиз аз 15 адад мадориси ҷўбин дорад. Вале аҳли талабаи вилояти Балҷувон нисбат ба Қўлоб кам аст. Лиҳозо аҳолии ин вилоят аз беилмӣ ба фоқа мубталоянд. Дар ин ҷо масҷиду хонақоҳ хеле зиёд буданд”. Ба қавли Гулшанӣ, “дар вилоят 4 адад хонақоҳи ҷумъа ва идайн, ки яки он дар сари мазори Ҳоҷаи Балҷувон аст, мавҷуд буд. Инҷунин, дар шаҳру финои он миқдори 45 адад масҷиди дигар дорад» [4,с.145]. Аз ахбори «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ бармеояд, ки ҳаёти фарҳангӣ низ дар ин диёри кӯҳистон чандон пешрав набудааст. Бо вучуди ин, дар

Балчувон 15 мадрасаи чӯбин амал мекард. Вале аҳли талабаи вилояти Балчувон нисбат ба Кӯлоб камшумор аст [4,с.145].

Қаблан Гулшанӣ роҷеъ ба ҳаёти фарҳангии Ховалинг сухан ронда, таъкид менамояд, ки “дар аксар қарияҳои азим мадрасаҳои чӯбин мавҷуд буда, мударриси онҳо аксар шайханд. Таълими илми қолу ҳол низ менамуданд. Аҳли талабаи илм ва машоихи ин вилоят низ бисёранд. Мардуми ин вилоят нисбат ба аҳолии Балчувон холиқу вочеханд ва хушунати табъ надоранд ва бар хилофи аҳолии Балчувон» [4,с.147]. Биноан, Кангурт низ ба ҳайати вилояти Балчувон дохил мешуд, ки аҳолии онро тоҷикон ташкил медоданд. Ба қавли Гулшанӣ, касбу пешаи онҳо асосан тиллошӯӣ буда, аз ин ҳисоб зиндагӣ мекарданд [4,с.148].

Ҳаёти фарҳангӣ дар вилояти Қаротегин дар чараёни пешрафт қарор дошт. Хусусан, дар байни тоҷикон аҳли савод бештар буданд. Дар ин хусус ахбори сарчашмаҳои таърихӣ ба пуррагӣ шаҳодат медиҳанд. Дар «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ низ перомуни саводнокии тоҷикон, миқдори мактабу мадрасаҳо, талабагони онҳо, зиёд будани аҳли илму адаб ва монанди он санаду бурҳонҳои судбахш мавҷуданд. Бинобар ахбори Гулшанӣ, тамоми аҳолии 18 кӯрғон ва қалъаҳо саросар тоҷикон буда, ба илму дониш ва маърифат мароқи зиёд доштанд. Бинобар истилоҳи Гулшанӣ, “сокинони қалъаҳои мазкур ҳама мардуми қавихайкал ва қавию-л-буньянд, ба заковату фаросат ва имтиёзи сухан машхуранд, ба касби илм иштиғоли тамом доранд” [4,с.148]. Ва олимони мутабаххир (бисёр доно, хирадманд) дар ин вилоят бисёранд ва талабаи онҳо низ фаровон аст. Аксари онҳо ба Бухорои Шариф омада, касби умумии мутадовилаи байна-л-уламоро намуда, ба ватани хеш рафтаанд. Аз ин қабил азҳоби фазл ва абоби дониш бисёр дорад» [4,с.155].

Дар мақолаи ҳаштум: «Зикри иёлати Қалъаи Хум, яъне, Дарвоз», муаллиф доир ба ҳаёти фарҳангии ин мардум изҳори ақида карда, андешаҳои ҷолибу судбахш баён месозад. Чунончи, Гулшанӣ доир ба сокинони Дарвоз ва иёлатҳои он истинод намуда, таъкид месозад, ки «аҳолии ин ҷо ҳама тоҷиканд. Аҳли талабаи илм дар ин ҷо фаровон аст ва аҳолии он закиتابъ, ҳуззолу (ҳазлгӯ, хушсухан), забонавар ва бадеҳагӯянд. Аксари онҳо аҳли хатту савод мебошанд».

Дар байни мардуми кӯҳистон саводноки дар сатҳи нисбатан баланд қарор дошт. Манбаъҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки аксари мардуми ин ҷо аҳли хатту савод буданд. Масалан, ба гуфтаи Гулшанӣ, “аҳли талабаи илм дар ин ҷо (Чихилдара яке –аз қасабаҳои Дарвоз) фаровон аст ва мардуми он закиتابъ ва ҳаззолу забонавар ва бадеҳагӯӣ мебошанд” [4,с.158].

Қасабаи сеюми он Тавилдара буда, аз ободтарин қасабаи иёлати Дарвоз ба ҳисоб мерафт. “Тавилдара, -қайд кардааст муаллиф,- ба хушҳавой ва дилкушой сонии исайни фирдавсу чаннат аст. Ва ин аъзами қасаботи китъаоти вилояти Дарвоз аст. Дар Тавилдара асосан тоҷикон аҳолии бумӣ ба шумор мераванд. Зимнан, дар Тавилдара ҳаёти маданӣ чандон қафомонда набудааст”. Ба қавли Гулшанӣ, “сокинони Тавилдара бағоят соҳиби фасохату балоғат буда, аксари онҳо шуаро ва удабоянд. Ҳама закиتابъу базлагӯӣ ва латифагӯю забноваранд. Ин воҳа шуарои ширинкаломи бисёр дорад ва аз он чумла аз шуарои мотақаддами онҳо Нокомӣ ва Маҳҷур мебошанд. Альон низ шуарои фасеҳ ва балеғ дорад” [4,с.158]. Қаблан, олимони мутабаххир дорад, дар бораи Бухорои Шариф хатми кутуби мутадовила (маъмулӣ, расмшуда) намуда, ба ватани хеш омадаанд, сафи онҳо хеле зиёданд. Аҳолии ин ҷо зуқуран ва иносан халиқу забонавар ва латифагӯянд. Онҳо бағоят мардумони хушлаҳча ва ширинсухан мебошанд.

Ҳамин тариқ, аз баррасӣ ва муқоисаи маводу санадҳои гуногуни сарчашмаҳои хаттии форсӣ, адабиёти илмиву таърихӣ бармеоянд, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар қаламрави Аморати Бухоро, аз ҷумла Бухорои Шарқӣ теъдоди муассисаҳои таълимию маърифатӣ, хусусан, мактабу мадрасаҳо, масҷиду хонақоҳҳо ва амсоли он дар ҳақиқат ҳам, дар ҳоли рушду такомул қарор доштанд. Ин матлаби начибу судбахш дар сарчашмаҳои хаттӣ, адабиёти илмиву таҳқиқотӣ ба тариқи боварибахш инъикос ёфтааст. Маҳз дар ин давра муассисаҳои илмиву таълимӣ ва динию маърифатӣ, ба монанди мактабу мадрасаҳо, масҷиду хонақоҳҳо ва ғайра бунёд ёфта, дар рушду такомул ва баланд бардоштани саводноки ва маърифати мардуми маҳаллӣ, аз ҷумла ҷавонон нақши муассир мегузоштанд. Воқеан, маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, хусусан «Таърихи ҳумоюн»-и

Гулшанӣ ва дигар матолиби таърихӣ куллан собит менамоянд, ки то инкилоб саводнокии тоҷикон на камтар аз 10 фоизро ташкил мекард. Ба ғайр аз он, дар бекиҳои Бухорои Шарқӣ як зумра шоирону нависандагон, фозилону матафаккирон зиндагӣ ва эҷод намуда, дар рушду инкишофи доираҳои адабии на танҳо Ҳисори Шодмон, балки қаламрави Бухорои Шарқӣ саҳми боризу арзанда мегузоштанд. Хулласи калом, дар нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX ҳаёти иҷтимоиву фарҳангии Аморати Бухоро, аз ҷумла Бухорои Шарқӣ, хусусан нақши муассисаҳои таълимиву маърифатӣ боз ҳам раванку тақвият ёфта, минбаъд дар таҳқику пажӯҳиш ва омӯзишу баррасии масъалаҳои муҳраму рӯзмарраи ҳаёти иҷтимоиву маданӣ ва авзои илмиву адабӣ ва фарҳангии тоҷикон ва умуман мардуми Осиёи Марказӣ роҳи васеъ ва мукамал мекушоданд.

Муқаррир: д.и.т., профессори ДМТ - Расулиён Қ.

АДАБИЁТ

1. Абибов А. Доираҳои адабии Бухорои Шарқӣ (асри XIX–ибтидои асри XX) / А. Абибов. - Душанбе: Дониш, 1984. - 240 с.
2. Азиз Ф. Ҳисори Шодмон: аз бостон то ин замон / Ф. Азиз, С.Одина. - Душанбе, 2013. - 369 с.
3. С. Айнӣ. Таърихи амирони манғитияи Бухоро // Куллийёт. - Ҷ. 10. - Душанбе: Ирфон, 1966. - С. 7- 191.
4. Гулшанӣ М. С. Таърихи ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мурағиб ва муаллифи сарсухан Ҷ. Назриев. - Душанбе, 2006. - С. 168 с.
5. Келдиев И. Муборизи роҳи ҳақиқат ва адолат // Сарнавишти Ҳочӣ Раҳматулло / И.Келдиев. - Душанбе, 1997. - С. 25-28.
6. Қулматов Н. Таърих гувоҳ аст .../ Н. Қулматов, И. Умаров [ва диг.] // Газетаи муаллимон.-1983. -19 феврал.
7. Лициенталь А. К. Гиссарские и Кабадианские бекства в 1884 году/ А. К. Лициенталь // СГТСМА. - Вып . 57. - СПб.,1890.-С. 285- 320.
8. Малтсев Ю. Гулшанӣ Содикхочаи Бухороӣ / Ю. Малтсев, С.Сиддиқов // ЭСТ.- Ҷ. 2. - Душанбе, 1980.-С. 161.
9. Мирбобоев А. История мадраса Таджикистана / А.Мирбобоев. - Ҷ. 2. - Душанбе, 1994.- 72 с.
10. Покотило Н.И. Отчет к поездке в передлах Центральной и Восточной Бухары в 1886 году / Н.И. Покотило. - Ташкент, 1888.-68 с.
11. Тошев А. Ҳисор / А.Тошев // ЭСТ.- Ҷ. 8. - Душанбе, 1988. -С. 397-398.
12. Умарзода И. Таърих диди нав мехоҳад.- Қисми 1.- Душанбе, 2012. - 236 с.
13. Ҷӯрабой Р. Масҷиди Қаратоғ // Муроди дилҳо.- Душанбе, 1999. - С.124 -135.
14. Шохонӣ С. Қалъаи Ҳисор (Ривоят ва ҳақиқат). - Душанбе: Ирфон, 2002.- 35 с.

АХБОРИ САРЧАШМАҲОИ ХАТТӢ ОИД БА САТҲИ МАЪРИФАТНОКӢ ВА ДАРАЧАИ ВОКЕИИ САВОДНОКӢИ ТОҶИКОҢ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола иқдоми наву тоза пайғирӣ карда шуда, муаллиф бори нахуст дар муайян намудани сатҳи маърифатнокӣ ва дараҷаи воқеии саводнокии тоҷикон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ташаббуси наҷиби эҷодиро ба миён мегузорад, ки он ба аҳамияти бузурги илмию амалӣ молик аст. Тавассути омӯзишу баррасӣ, муқоисаву таҳлил ва ҷамъбасту хулосаи маводу санадҳои маъхазу сарчашмаҳои хаттӣ, хусусан, «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ва муқоиса бо дигар матолиби таърихӣ роҷеъ ба сатҳи маърифатнокӣ ва дараҷаи воқеии саводнокии тоҷикон то инкилоб ба натиҷаи муфид ва хулосаи боварибахш расидан мумкин аст, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX сатҳи донишу биниш, маърифатнокӣ ва саводнокии тоҷикон дар дараҷаи нисбатан баланд қарор дошт. Дарвоқеъ, боздид ва таҳлилу муқоисаи ахбори наву тозаи сарчашмаҳои хаттӣ, хусусан «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ ва муқоиса бо дигар сарчашмаҳои таърихӣ ба таври боварибахш исбот мекунад, ки то инкилоб сатҳи маърифатнокӣ ва дараҷаи саводнокии тоҷикон 10 фоизро ташкил менамуд. Ба ҳақиқат наздик будани ин афкори наву пешқадам, ақидаи корсозу эҷодӣ ва хулосаи ҷамъбасти муаллифро маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, ахбори ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, инчунин ёддошту хотираҳои муосирону ҳамзамонон ва муқоиса бо дигар матолиби таърихӣ қомилан пурра ва бозғимод тасдиқ мекунад.

Қалидвожаҳо: мактаб, мадраса, масҷид, тоҷикон, маърифатнокӣ, саводнокӣ, сарчашмаи хаттӣ, Гулшанӣ, «Таърихи ҳумоюн», матолиби таърихӣ, маводу санадҳо, омӯзишу баррасӣ, муқоисаву таҳлил, ҷамъбасту хулоса.

ИЗВЕСТИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ ОБ ОБРАЗОВАННОСТИ И ФАКТИЧЕСКОМ УРОВНЕ ГРАМОТНОСТИ ТАДЖИКОВ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье автор впервые выдвигает благородную творческую инициативу в определении уровня образованности и реального уровня грамотности таджиков в конце XIX - начале XX века, которая имеет большое научное и практическое значение. Посредством изучения, обзора, сравнения, анализа, обобщения и заключения материалов и документов из письменных источников, в частности, «История Хумаюна» Гульшани и сравнения с другими историческими материалами об уровне образованности и фактическом уровне грамотности таджиков до революции можно прийти к полезному результату и убедительному выводу, что в конце XIX века и начале XX

века уровень знаний, просвещения и грамотности таджиков находился на относительно высоком уровне. В самом деле, посещение, анализ и сравнение новых и свежих новостей из письменных источников, особенно «Истории Хумаюна» Гульшани, и сопоставление с другими обширными историческими материалами убедительно доказывают, что до революции уровень образованности и грамотности таджиков составлял 10 процентов. Достоверность и близость к истине нового, передового и творческого мнения, а также созидательных и итоговых выводов автора полностью и достоверно подтверждаются сведениями письменных источников, известиями архивных документов, а также воспоминаниями современников и сравнением с другими историческими материалами.

Ключевые слова: школа, медресе, мечеть, таджики, образование, грамотность, письменный источник, Гульшани, «История Хумаюна», исторические материалы, материалы и документы, изучение и рассмотрение, сравнение и анализ, обобщение и заключение.

NEWS OF WRITTEN SOURCES ON THE LEVEL OF EDUCATION AND THE ACTUAL LEVEL OF LITERACY OF TAJIKS AT THE END OF THE 11TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article traces a new initiative, and the author for the first time puts forward a noble creative initiative in determining the level of education and the real level of literacy of Tajiks at the end of the 11th century and the beginning of the 20th century, which is of great scientific and practical importance. By studying and reviewing, comparing and analyzing and summarizing and summarizing the materials and documents of sources and written sources, especially Gulshani's "History of Humayun" and comparing them with other historical materials, it is possible to reach a useful result and a convincing conclusion about the level of knowledge and the actual level of literacy of Tajiks before the revolution. that at the end of the 11th century and the beginning of the 20th century, the level of knowledge and vision, knowledge and literacy of Tajiks was at a relatively high level. In fact, the visit and analysis and comparison of the latest news from written sources, especially Gulshani's "History of Humayun" and comparison with other extensive historical materials convincingly prove that before the revolution, the level of education and literacy of Tajiks was 10 percent. The closeness to the truth of this new and advanced opinion, creative and creative opinion, and the author's conclusion are fully and reliably confirmed by the information of written sources, news of archival documents, as well as memories and memories of modern and contemporaries and comparison with other historical materials.

Keywords: school, madrasa, mosque, Tajiks, education, literacy, degree, high, written source, Gulshan, "History of Humayun", historical materials, materials and documents, study and review, comparison and analysis, summary and conclusion.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсуфи Шодипур* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: *Юсуфи Шодипур* – Таджикский национальный университет, кафедра истории таджикского народа, кандидат исторических наук, доцент. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: *Yusufi Shodipur* - Tajik National University, Department of History of the Tajik People, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

Наҷотова Н.Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз он ҷо ки баррасӣ ба мавзӯи сабки таърихнигории Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ сурат гирифт, бояд гуфт, ки дар гузашта ва ҳол ба нигориш ва навишти он эҳтимом дода, таълифоти фаровоне дар ин замина рӯйи кор омад, аммо дар ҳавзаи баррасӣ ва таҳқиқ қорҳои нотамои зиёдаанд ва ба назар мерасад, ки дар ин росто ҳанӯз кори шоистае анҷом нашудааст. Аз сӯйи дигар, бархе аз нависандагон афкореро, ки танҳо ба равиши фикрӣ, майлу ҳавас ва ҳусни таваҷҷуҳу завқи онҳо созгор буданд, дар навиштаи худ дарҷ намудаанд ва кори анҷомдодаи ин қабил ба истилоҳ «таърихнигорон», на танҳо аз ҳақиқат ва на танҳо бар асоси меъёрҳои таҳқиқоти таърихӣ анҷом нагирифта, балки появу асли таърихро ҳадчадор карда, дурустии онро зери суол бурдаанд ё дасти кам фаротар аз қаламрави ақл ва марзи пазириш дар назди касоне, ки ҳақиқи таърихро мешиносанд, берунанд. Дар ин навишта, бар пояи таҳқиқоти таърихӣ сабки таърихнигории Рашидуддин Фазлуллоҳ, баҳусус вижагиҳои боризи асари вай «Ҷомеъ-ут-таворих» аз завоҷи чаид таҳлил мегардад.

Рашидуддин Фазлуллоҳ ибни Абулхайр Алии Ҳамадонӣ (648х.қ./1250м.-717х.қ./1318м.) [1,с.387] табиб, муаррих ва сиёсатпеша алломаи машҳур буда, зодгоҳаш шаҳри Ҳамадонӣ Эрон аст. Агарчи дар ҳеҷ як кутуби таърихӣ бачомонда назири «Таърихи гузида», «Таърихи Вассоф», «Мачмаъ-ул-ансоб», «Насоим-ул-асҳор мин латоим-ул-ахбор», «Матлаъ-ус-садайн», «Зайли ҷомеъ-ут-таворих», «Дастур-ул-вузаро» ва «Ҳабиб-ус-сияр» ба соли таваллуд ва муддати умри Рашидуддин ишора нашудааст, аммо дар навиштаҳои Ибни Ҳачари Асқалонӣ, Қазвинӣ, Ибни Холиқон, Фарҳанги Муин ва Мучтабо Миновӣ соли таваллуди ӯ аз 638 то 648 ва муддати умраш аз ҳафтаду анд то 80 сабт аст. Вале худ ӯ дар китоби «Баён-ул-ҳақиқат», дар сафҳаи 249 гуфтааст: «Имсол, ки соли 710 ҳиҷрӣ аст, ман шасту ду соли ҳалолӣ дорам». Пас таърихи валодати ӯро метавон соли 648 ҳиҷрӣ-қамарӣ (1250 милодӣ) донист ва ин дурусттарин таърих аст. Асли ин хонадон аз наҷоди яҳуд ва шуғли онҳо атторӣ, табобат ва кори девондорӣ будааст ва падараш Имом-уд-давла Абулхайр пизишк буд. Рашид-уд-дин ҷавониро дар таҳсили риштаҳои мухталифи илм, бавижа тиб [2,с.1249], ки онро аз падар ва амакҳояш омӯхта буд, сипарӣ кард ва ба унвони пизишк дар аҳди Элхон-Абоқохон (663-680х.қ./1264-1281м.) вориди дарбори элхонӣ шуд ва ба тадриҷ дар умури девонӣ ва идорӣ комёб гардид. Дар замони Ғозонхон (692-703х.қ./1293-1304м.) Рашид-уд-дин, ки дараҷаи фазл ва камолат барои Элхонӣ маълум гардида буд, ибтидо ноиби соҳибдеворон ва дар соли 711х.қ./1312м. ба унвони вазири Элхонон мансуб гардид. Хоча Рашид-уд-дин дар ҳаёти сиёсӣ ва илмиву адабии ҷомеаи онрӯзи муғул ба унвони муҳимтарин узви ин ҷомеа нақши босазо гузошт. Ӯ ба таҳқиқи мустақил ва ҷомеъ дар умури пизишкӣ пардохт ва дар ин замина як зумра осори илмӣ нигошт. Бо сабки таърихнигорӣ асари арзишманде бо номи «Ҷомеъ-ут-таворих» навишт. Нигориши «Ҷомеъ-ут-таворих» муҳимтарин кори Рашидуддин Фазлуллоҳ буд. Пеш аз ӯ муаррихони милали мухталиф таърихи ҳешро дар қорҷуби нигаришҳои динӣ ва фарҳангии вижаи ҳар давра навиштаанд, аммо «Ҷомеъ-ут-таворих» нахустин бор дар ҷаҳон таърих ва фарҳанги давлатҳои бузурги Осиё ва Аврупоро бо бетарафӣ зикр кардааст. Ва дар миёни осори мутааддиду муҳими асри элхонӣ ду китоб - «Таърихи Ҷаҳогушой»-и Ҷувайнӣ ва «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин Фазлуллоҳ ва пас аз онҳо «Таърихи Вассоф» ва «Таърихи гузида»-асари Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дорои арзиш ва эътибори хос мебошанд, вале равшантарин таърихи намунаи ин давра «Ҷомеъ-ут-таворих» аст.

Агарчи дар ин аср шеър ва адаби форсӣ аз раванқи пешини худ уфтод, аммо фанни таърихнависӣ дар замони пас аз ҳучуми муғул, дар Эрон ва кишварҳои ҳамҷавор ривҷ ёфт ва пешрафти азиме кард. Осори нафисе дар ин замина таълиф гардид, ки аз бехтарин осори таърихӣ бо забони форсӣ-тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Таърихнигории забони форсӣ дар замони муғулҳо ба сатҳе расида буд, ки муаррихон танҳо ба рӯйдодҳои хориҷӣ иктифо

намекарданд, балки бо шарҳи фармонравоии яқояки Элхонон рӯйдодҳои таърихии дохилро низ мавриди баррасӣ қарор медоданд. Китобҳои таърихии таълифшуда дар ин давра ҳамагӣ бо забони форсӣ аст ва тамоми элхонони муғул ба ҳубӣ аз матну матолиби онҳо огаҳ буданд. Дар ин росто метавон ба як нуктаи муҳим ишора намуд. Алоқаи муғулҳо ба забти воқеаҳои таърихӣ, ёдоварии гузаштаҳои пурифтихор ва эҷоди хувияти миллӣ Ғозонро бар он дошт, ки вақоеи таърихии муғулҳо ва Элхонон мактуб шавад, то ояндагон низ аз он воқиф гарданд. Ғозон бартарии фарҳанги милали мағлубро дар гузари замон бар бартарии низоми муғулҳо ғолиб медид ва мавқеи мардум бо фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ дар ҳукумати муғулҳо ин боварро бовартар месохт. Пас Ғозон вазири бофазилат ва огоҳи худ Рашидуддинро боистеъдодтарин фард барои расидан ба нияташ чиҳати ҳифзи таърихи муғулҳо ёфт ва аз ӯ хост, то таърихи ақвоми муғул, Чингизхон ва авлоди ӯро тадвин намояд. Ховаршиноси бритониёӣ Эдуард Броун менависад: «Ғозон барои анҷоми ин амри хатир Рашидуддинро интиҳоб фармуд ва иттифоқан беҳтар аз ин интиҳоб низ мумкин набуд, пас ҳамаи аснод ва навиштаҳои давлатиро ба инзимоми куллияи уламо, ки дар таърих ва осори атиқои муғул дорои басират ва иттилоъ буданд, дар таҳти фармони ӯ гузошт» [3,с.101]. Инчунин, Ғозонхон, ки ба устура ва таърих дилбастагии тамом дошт, хост барои ояндагони худ ёдгоре ба сурати таърихи ҷомеъ, ба забони форсӣ-тоҷикӣ ба ҷой гузорад. Рашиду-д-дин худ дар ин маврид менависад: «Одати муғул он аст, ки нисбати обову аҷдодро нигоҳ доранд. Аз ин чиҳат ҳеч як аз эшон набошад, ки қабила ва нисбати худ надонад ва ба ғайр аз муғул дигар ақвомро ин одат нест» [4,с.169-170].

Яке аз омилҳои, ки мучиби рушди ҷараёни таърихнигорӣ дар давраи Элхонон гардид, пайдоиши фазои фарҳангии муносиб буд, ки дар партави ҳокимияти сиёсии мутамаказ ба вучуд омад. Аз сӯйи дигар, таҳкими пояҳои императории муғул, густариши қаламрави онҳо аз Чин то кишварҳои исломӣ, ба миён омадани равобит бо давлатҳои аврупоӣ ва ба дунболи он вуруди иттилооти ҷадид аз ин сарзаминҳо ба Эрон, муаррихони огоҳу бозавқе назари Рашидуддинро барои истифода аз ин заминаҳо тарғиб кард. Яъне, муғулҳо, ки ба далелҳои зиёди худ алоқаманд ба таърих буданд, заминаҳои матлуберо барои рушд ва густариши таърихнигорӣ фароҳам сохтанд. Ин омилҳо фурсати матлуберо дар ихтиёри андешамандоне чун Рашидуддин чиҳати баҳрагири аз тамоми имконоти лозим барои эҷоди асари гаронқадре чун «Ҷомеъ-ут-таворих» фароҳам сохт. Вай аз ҳамаи асноди мавҷуд ва иттилооти донишмандони миллатҳои мухталиф, ки дар дарбори элхонӣ ҳузур доштанд, баҳра гирифт ва талош намуд, то «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ба унвони як асари ҷаҳонӣ ва дархӯри императории муғул ба нигориш дароварад.

Ҳамчунин, ин таҳаввулот муаррихонро мутаваҷҷеҳи таърихи миллатҳои дигари дунё ва таҳқиқи таърихи онҳо намуд, ки дар ин миён низ нақши Рашидуддин бесобиқа аст. Рашидуддин ба унвони муаррихи барҷаста мақоми мумтоз дорад ва ба таълифоти таърихии густурдааш аз лиҳози вусъату эътибор ва сабки илмӣ муҳаққиқону таърихпазӯҳон баҳои баланд додаанд. Тавре, ки дар боло ишора рафт, «Ҷомеъ-ут-таворих» аз таълифоти аслии Рашидуддин аст, ки барҷастагии вижае дошта, як таърихи ҷамъ аз тамоми миллатҳои тобеи императории муғул мебошад. Ин таърихнависи камназир дар муқаддимаи китобаш таърихро бо шарҳу баёни хос чунин маънидод мекунад: «Торих иборат аст аз забт ва тартиби ҳар ҳоле ғариб ва ҳодисае аҷиб, ки ба нодир иттифоқ уфтад ва онро дар мутуни дафотар ва бутуни авроқ исбот кунанд ва ҳукамо ибтидои он ҳодисаро торихи он ҳол гӯянд ва миқдору каммийяти замон ба воситаи он бидонанд, бар ин маънӣ ибтидои ҳар миллате ва ҳар давлате торихи муайян бошад... ва расм ва одати ҳукамо ва уламо чунон аст, ки муаззамоти вақоеъ ва хайру шарри ҳар замон муаррих кунанд, то баъд аз он ахлоф ва аъқоби улилабсорро эътиборе бошад ва аҳволи қуруни мозӣ дар адвори мустақбал маълуми эшон шавад» [5,с.16-17].

Арзиши фавқулодаи «Ҷомеъ-ут-таворих» дар ҷилди аввали он, яъне дар Таърихи муғул ё Таърихи Ғозонӣ нухуфта аст, ки Рашидуддин нигориши онро дар соли 1303 барои Ғозонхон оғоз кард, аммо пеш аз он ки тадвини китоб ба поён расад, Ғозон дар соли 1305 даргузашт. Бо вучуди ин, китоб дар давраи бародар ва ҷонишини ӯ Султон Муҳаммад Улҷойту (1304-1316) ба анҷом расид ва ба амри ӯ ба номи бародараш Ғозонхон машхур гардид. Рашидуддин пас аз тақдими китоб аз тарафи Улҷойту маъмурият ёфт, то ба таълифи муфассалтаре бипардозад, яъне Элхон назм ва навишти таърихи ҳамаи

қавмҳоеро, ки бо муғулҳо робита доштанд, ба вай ҳавола кард. Ин асар аз таърихи қавмҳои турку муғул ва аҷдоди Чингизхон оғоз мешавад ва ба вафоти Ғозон ибни Аргун (1304) хотима меёбад. Ин ҷилди асар, ки ба ду бахш ҷудо мешавад, таърихи арзишманде дар шинохти қавми муғул ва шаҷараву шоҳаҳои мухталифи наҷодии он ба шумор меравад. Бахши аввал ва кӯтоҳтар шомили таърихи қабилаҳои мухталифи турку муғул, тақсимбандии қабилаҳо, аслу табор ва афсонаҳои омиёнаи онҳост, ки дар як муқаддима ва чаҳор фасл тадвин шудааст. Аммо бахши дуюм, ки ҳаҷман бузургтар аст, зиндагии Чингизхон, сифоти ӯ ва ҷонишинонашро то марги Ғозон мавриди баҳс қарор медиҳад. «Бад-ин сабаб ба «Тарихи Ғозонӣ» маъруф мешавад» [6,с.1251]. Рашидуддин бинобар робитаи наздиқе, ки бо Ғозонхон ва Улҷойту дошт, ногузир буд аз гузориши бархе воқеаҳо худдорӣ ё онҳоро рад ва ё боэътидол баён наояд. «Дар ин бахш Рашидуддин дар тавсифи воқеаҳо ҳарчи ба замони худ наздиктар мешавад, бештар мулоҳизаи ҳайати ҳокимони муғулро мекунад. Бо ин ҳол метавон қазовати вайро дар мавриди Ғозонхон, он ҷо, ки вайро бузургтарин ва пураҳаммияттарин фармонравои муғул дар Эрон қаламдод мекунад, таъйид намуд» [7,с.7]. ...«Ҷомеъ-ут-таворих» дар дараҷаи аввал ганҷинаест саршор аз иттилооти таърихӣ, адабиёти устураӣ ва тарзи зиндагии муғулҳо дар асрҳои XII-XIII, ки ин иттилоот дар ҳеҷ асари дигаре ба ин фаровонӣ то замони мо боқӣ намондааст.

Ҷилди дуюми он низ аз ду бахш иборат аст. Бахши аввал дар таърихи умумии олам аст ва баъд аз ҷилди аввал ба супориши Улҷойту, ба номи ӯ таълиф шуда, дар соли 1310 ба анҷом расидааст. Бахши дуюм шомили таърихи Улҷойту аз замони таваллуд то соли 1306 мебошад. «Нусхаи хаттии он дар соли 1923 тавассути турколог ва муаррихи бошқирӣ Аҳмад Заки Валиди Тоқон (1890-1970) дар Машҳад пайдо шуд» [8,с.127-130, 39]. Дар ин ҷилд Рашидуддин вазиғаи душвореро ба уҳда гирифт. Ин кори сангин таълифи таърихи умумӣ аз тамоми қавмҳои Авруосиё буд, ки бо муғулҳо иртибот доштанд. Ин ҷилд фарогири достони пайдоиши одаму олам, қиссаи паёмбарон, Эрон пеш аз ислом, таърихи ҳулафо то суқути онҳо ба дасти муғулҳо дар соли 1258, инчунин таърихи Эрон баъд аз ислом, перомони уғузҳо, туркҳо, чиниҳо, уйғурҳо, яҳудиён, императории франкҳо ва хиндуҳо бо шарҳу басти тамоми мебошад. Бад-ин тартиб бахши аввали ҷилди дуюми «Ҷомеъ-ут-таворих», ки дар аҳди Улҷойту ба иттимом расид, аввалин таърихи чаҳонӣ махсуб меёбад. Ва Рашиду-д-дин худ нахустин муаллифест, ки дар таълифи таърихи Чин ба таври мустақим аз манбаҳои асливу муътабари чинӣ истифода карда, бо донишмандони чинӣ ҳамкорӣ ва иртибот доштааст. Ба ақидаи Зарринқӯб, қисмати ба таърихи муғул бахшидашудаи «Ҷомеъ-ут-таворих», ки бо ҳамкориҳои муаррихони чинӣ ва муғулӣ бо истифода аз асноду маъхази муътабар таълиф шудааст, аҳаммияти муҳим дорад. Дар ин бахш, дар боби таърихи исмоилия низ иттилоот зиёд аст, ки ин натиҷаи истифода аз кутуби рӯзгори пешин ва садҳо мадорики боэътимоди таърихист. Худи ӯ дар бораи сабки таърихнигориаш чунин гуфта: «Чун ин заиф ба таълифи ин, «Ҷомеъ-ут-таворих» маъмур шуд, аз он ҷо дар кутуби машҳури ҳар тоифа мастур ёфт ва аз он ҷо назди ҳар қавме ба нақли мутаваҷҷиҳ шухрат дошт ва аз он ҷо доноён ва ҳукамои муътабари ҳар тоифа бар ҳасаби муътақиди худ тақрир карданд, ҳам бар он минвол бе ҳеҷ тағйир ва табдил ва тасарруф дар қалам овард ва мумкин аст ба сабаби қусури фаҳми ӯ ё эҳмоли ровӣ баъзе аз он ҷумла фавт шуда бошад. Ва мааҳазо дилхоҳ буд, ки дар танқеҳи ҳикоят иҷтиҳоди ҳар ҷӣ тамомтар равад, лекин дар он боб зиёдат саъй муяссар нашуд» [9,с.9-10].

«Ҷомеъ-ут-таворих» бар хилофи сабки фоҳиру фани «Ҷаҳогушой»-и Ҷувайнӣ ва сабки мубҳаму печидаи «Ҷаҷзият-ул-масор»-и Вассоф бисёр содаву равон, бавижа дар баргардондани навиштаҳои муғулӣ ба забони муҳовараи рӯзгори муаллиф навишта шуда, ки бо он сабки нав дар нигориши форсӣ оғоз гардид, ҳатто муаррихоне чун Муствафӣ ва Банокатӣ дар сабки нигориш аз он пайравӣ кардаанд. Он ҷо дар бораи насри Рашидуддин метавон гуфт, ин аст, ки агар нуфузи калимот ва истилоҳҳои муғулии вофир дар бахшҳои аз «Ҷомеъ-ут-таворих», ки ба ночор омадааст бигзарем, насри Рашидуддин Фазлуллоҳ ба сабаби содагӣ қобили тавҷҷуҳ аст. Ҷилди сеюми китоб дар боби масолику мамолик ва маърифати билод ё ҷуғрофиёи олам таҳти унвони «Сура-ул-ақолим» будааст. Аз он ҷо, ки то кунун дастнавиштае аз ин ҷилд пайдо нашудааст, бархе ҳаҷс мезананд, ки эҳтимол

дорад Рашидуддин вақти таълифи ин китобро наёфта бошад. Аммо бар хилофи нусхаи қадимии «Ҷомеъ-ут-таворих», ки дар се чилд мавҷуд аст, дар нусхаи нав ва ҷаҳорчилдаи он, «Сурат-ул-ақолим» дар чилди ҷаҳорум қарор мегирад. Аз ибтидои асри XIX ҷопҳои зиёде аз бахшҳои бозмондаи «Ҷомеъ-ут-таворих» дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон анҷом ёфтааст. Феҳрасти нусхаи ҳатии «Ҷомеъ-ут-таворих» дар феҳрасти устураи гирдоварӣ шудааст ва бо наشري нисбатан сода навишта шуда, асари барҷаставу боарзиш маҳсуб меёбад.

Рашидуддин зимни доштани мақоми вазорат дар асри ду элхони маъруф, Маҳмуд Ғозон ва Муҳаммад Улҷойту ба навиштани ин асари азим ҳиммат гумошт. Таълифоти зиёд боис шуд, то нисбат ба тааллуқи ин осор ба Рашидуддин шак намоянд, аммо ҳуди вай тасреҳ мекунад, ки алорағми пардохтан ба умури девонӣ аз таҳқиқ ва таълиф ғофил нашудааст ва сухани Вассоф нишон аз азамати навиштаҳои вай дорад: «Пас маҳдуми ҷаҳонӣён Рашидулҳақ... фармон шуд, то китоби гаронқадри худро мураббаъ кунад. Ин китоб даҳ муҷаллад бошад ва ҳар муҷалладе дувист ман, ки маҷмуи он се ҳазор варақа бошад... ва бар ин наमत бар ҳеҷ китобе навишта нашуда ва наёмадааст ва бад-ин тарз ва зобита дар ҳеҷ аҳде пардохта нашуда» [10,с.24]. Ҳамон тавр ки усули кори муаррих навиштани таърих бар асоси шунидаҳо, гуфтаҳо ва навиштаҳои дигарон аст, Рашидуддин низ дар чилди дуйуми китоби худ, дар таълифи таърихи олам чунин равишро ба қор бурдааст. Ў бо ба даст овардани матнҳои таърихиву илмӣ аз миллатҳои гуногун мисли чинӣ, муғулӣ, фарангӣ ва тарҷумаи он матнҳо тавассути худ ё олимони дигар ва гоҳ касби иттилоот аз фозилону муҳаққиқони қавмҳои мухталиф, зимни доштани масъулияти вазорат дар авқоти фароғату мавқеи муносиб ба таълифи асари худ «Ҷомеъ-ут-таворих» ҳиммат гумоштааст. Ҳамчунон ки ҳуди ӯ ишора мекунад: «Китобати ин тарих аз вақти субҳ, баъд аз адои фариза ва баъзе аврод то тулуи офтоб буда, чун дар авқоти дигар фароғат ба воситаи умури мулкӣ ва иштиғоли девонӣ муяссар набуда» [11,с.163]. Чунончи, имрӯз барои навиштан ва гирдоварии як асар иддае аз олимони нависандагон ҷамъ шуда, ба кори нигориши он дар шоҳаҳои мухталиф мепардозад ва дар кори таълифи асари азиме, чун «Ҷомеъ-ут-таворих» низ, ҷуз ин наметавон интизоре дошт, аммо назорати ниҳой ва нигориши китоб, баҳусус бахши таърихи муғулро ҳуди Рашидуддин ба уҳда доштааст. Ба ақидаи Бартолд, «Ҷомеъ-ут-таворих» доиратулмаорифи таърихии азиме аст, ки ҳеҷ миллати воҳиде дар садаҳои миёна, чи дар Осиё ва чи дар Аврупо, назирӣ онро надоштааст. Агарчи дар гузашта низ уламо мисли Ибни Сино ва Насируддини Тӯсӣ дар баробари даст доштан дар кори сиёсат ва вазорат ба омӯзиши илмҳои мухталиф машғул буданд ва дар ин роҳ ҳам муваффақ шуданд.

Бо ишора, ба вижагиҳои ин асари нодир метавон гуфт:

1. «Ҷомеъ-ут-таворих» аз теъдоди китобҳои, ки аз назари сабки нигориш дорои вижагиҳои хос мебошад, бад-ин маънӣ, ки забони ин асар содаву латиф аст ва аз орои адабиву лафзҳои бемаврид то ҳадди имкон дур аст.

2. Ин аввалин китобест, ки баъд аз ислом бо забони форсӣ-тоҷикӣ, бо равиши навини таҳқиқ, бо мурочиат ба навъи асноди кутубӣ ва шифоҳӣ навишта шудааст.

3. Нуфузи сиёсии фавқулодаи Рашидуддин дар назди Элхонон ва дороии ӯ боис гашта буд, то ба роҳати битавонад маводи лозим барои таълифи чунин асари бузургро фароҳам оварад.

4. Ошноии Рашидуддин ба риштаҳои мухталифи илм, аз ҷумла пизишкӣ ва забонҳои форсӣ, муғулӣ, туркӣ, арабӣ, инчунин муоширати ӯ бо донишмандони басир аз ӯ инсони фарҳефта сохта буд.

5. Рашидуддин ҳадаф аз сабти рӯйдодҳои таърихию ибрати олимони ва ояндагон медонад, ки бар оғаҳои онон афзуда, дар зиндагӣ роҳнамояшон шавад. Ў дар сабки таърихнигории худ, дар навбати аввал, ба мушоҳидаҳои арҷ мегузорад ва аз ин рӯ шарҳи рӯйдодҳои давраи ҳар муаррихро муътабартар мешуморад. Рашидуддин воқеаҳои аз рӯйи мушоҳидаҳои айнии худ нақл мекунад. «Алоу-т-тахсис дар аёми муғул, ки ҳамгинонро ба анъанаи мафҳум ва мусаввар ва ба мушоҳида маълум ва муқаррар аст» [12,с.5].

6. Барои сабти саҳеҳтари рӯйдодҳо аз шеваи муқоиса истифода мекунад ва дар мавриди таърихи гузаштагон ривоёти интишорёфтаре тарҷеҳ медиҳад. Ў ҳангоми нақли

ислоҳоти Ғозонхон, ибтидо шаммае аз воқеаҳои замони начандон дурро нақл мекунад, хусусан дар мавриди ҳокимони муғулу элхонони пешин, воқеаҳои даврони онҳо ва чигунагии вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ мепардозад, сипас бо баёни вазъи даврони Ғозон қиёс мекунад, то арзиш ва эътибори кори Ғозонро дар зехнҳо хубтар ҷойгузин созад. Ба андешаи ӯ, нақл ду навъ аст: «Яке мутавотир, ки мучиби илм бошад ва дар он шубҳате на ва дигаре ғайримутавотир, ки муҳтамали сидқ ва кизб бошад» [13,с.9-11].

7. Рашидуддин ба қазовати ояндагон таваҷҷуҳ дорад ва бо ин ки аз коргузори Элхонон аст, саъй дар нигориши ҳақиқ дорад. Ба гуфтаи Ширин Баёнӣ: «Дар хилоли забти матолиби тарихӣ ва ташреҳи масоили он ба мавориде аз харобии авзоъ, вайронии шахрҳо, ғажру нигаронӣ ва адами амнияти мардум ва хулосаи беназмии умур ва суйистифодаи шахсиятҳо ва коргузори ҳукумат бармехӯрем, ки бо сароҳат ва бидуни муболиға ва гоҳе ба ихтисор баён гардида» [14,с.76]. Аз дигар ибтикороти Рашидуддин пардохтан ба татбиқи таърих аст. Ба гуфтаи ховаршиноси немис ва амриқой Франс Розентал, «ӯ матолиби тозатар ва вижагиҳои ҷуғрофиёии Аврупои ғарбиро пеш аз рууси кулли матолиби тарихӣ овард, бад-ин тариқ Рашидуддин як тарихи ҷаҳонии ростин ба вучуд овард» [15,с.170].

8. Рашидуддин муътақид аст, ки муаррих барои навиштани таърих, бо оғаҳӣ аз улуми дигар, аз ҷумла ҷуғрофиё ва нучум ниёз дорад ва бояд таъсири омилҳои равониро дар шикаст бо пирӯзии давлатҳову миллатҳо дар назар гирифт.

9. Аз он ҷое, ки Рашидуддин ба аснод ва мадорики марбут ба муғулҳо дастрасӣ дошт гузоришҳои ноғиз ва дурусте аз таърих ва воқеаҳои он давра ироа намудааст. Ҳифзи таваҷҷуҳи назар дар сабти воқеаҳои таърихӣ аз дигар вижагиҳои кори Рашидуддин аст. Вай ҳамчунин фароянди тадриҷии ҷазби муғулҳо дар фарҳанг ва тамаддуни тоҷикиро бозгӯ мекунад. Рашидуддин дар даврае мезист, ки ҷирагии фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ бар муғулҳо таҳаққуқ ёфта, вазъи сиёсӣ дар сарзамини тоҷикон ба оромиш гароида буд.

Хуллас, ончиро ки бояд дар назар дошт, ин аст: агарчи китоби Рашидуддин фарогири ҳамаи ин шароит буда ва нависанда саъй карда, то ҳадди имкон таърихи наздик ба ҳақиқат бинигорад, вале аз ин нуктаи муҳим набояд ғофил шуд, ки Рашидуддин муддати 20 сол дар дастгоҳи салотини муғул дорои мансаби вазорат буд ва маҳдудиятҳои ношӣ аз чунин шугъл мумкин аст эҳтиётҳоеро дар бар дошта, гоҳ-гоҳ нависандаро маҷбур карда бошад, то ҷашм бар рӯйи бархе аз воқеиятҳо баста ва ё ҳаводисеро ба фароҳӯри замона пуррангтар аз он чи буд, ҷилва диҳад.

Муқарриз: Асоев С.- н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Бартолд В.В. Туркистоннома. Туркистон дар аҳди хучуми муғул. Тарҷумаи Карими Кишоварз. Ҷ.2. - Теҳрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1352. -1332 с.
2. Вассоф, Шаҳобуддин Абдуллоҳ ибни Фазлуллоҳи Шерозӣ. Таҳрири таърихи Вассоф. Тасхеҳи Абдулмуҳаммади Оятӣ. -Теҳрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1346. -468 с.
3. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Ба химмати Муҳаммади Рамазонӣ. -Теҳрон: Падида-Ховар, 1366. -621 с.
4. Забехуллои Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ. Аз авоили қарни ҳафтум то поёни қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ. Ҷ.3., Бахши 2. -Теҳрон: Фирдавсӣ, 1369. -1395 с.
5. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-таварих. Ба кӯшиши Баҳман Каримӣ. Ҷ.1. -Теҳрон: Иқбол, 1338. -679 с.
6. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-таварих. Тасхеҳи Муҳаммад Равшан ва Мустафо Мусавӣ. -Теҳрон: Албурз, 1373. -776 с.
7. Фазлуллоҳ Рашид-ад-дин. Джами-ат-таварих. Баку: Нагъл Еви, 2011. -540 с.
8. Франс Розентал. Таърихнигорӣ дар ислом. Тарҷумаи Асадуллоҳ Озод. -Машҳад: Остони Қудси Разаӣ, 1365. -260 с.
9. Шпулер Бартолд. Таърихи муғул дар Эрон. Тарҷумаи Маҳмуди Мирфтоб. -Теҳрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1351. -552 с.
10. Ширин Баёнӣ. Маҷмуаи хитобаҳои таҳқиқӣ дар бораи Рашиду-д-дин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. -Теҳрон: Донишгоҳи Теҳрон, 1350. - 438 с.
11. Эдвард Гронвил Броун. Таърихи адабиёти Эрон аз Саъдӣ то Ҷомӣ. Аз нимаи қарни ҳафтум то охири қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ. Тарҷума ва ҳавошӣ ба қалами Алиасғари Ҳикмат. Ҷ.3. -Теҳрон: Ибни Сино, 1339. -886 с.
12. [Манбаи электронӣ] <https://www.karaketab.com> ...
13. [Манбаи электронӣ] <https://eliteraturebook.com> ...

14. [Манбаи электронӣ] <https://lib.eshia.ir> ...

15. [Манбаи электронӣ] <https://ketab.cafe>...

САБКИ ТАЪРИХНИГОРИИ РАШИДУДДИН ФАЗЛУЛЛОҲИ ҲАМАДОНӢ

Аз таълифи «Ҷомеъ-ут-таворих» пайдост, ки Рашидуддин, дар навбати аввал дурустӣ ва эътибори воқеахоро мушоҳидаи он медонад ва худ воқеаҳои замонашро аз рӯи мушоҳидаҳои айнии худ батафсил менигорад. Барои дарки бехтар ва огаҳӣ аз ҳақиқат мушоҳидаро асл медонад ва ҷои дигар онро мучиби иқрор ба сидқ ва дурустии матолиб мепиндорад. Ҳатто барои исботи «мушоҳида» истидлол меорад, «ҷунонки мушоҳида мекунем». Сабки дигаре, ки Рашидуддин дар навиштани таърих истифода мебарад, «муқоиса» аст. Ӯ ин шеvaro барои тааммули бештар ва дарки саҳехтари таърих муассир медонад ва мегӯяд, ки «ба қиёс ҳама чиз маълум мешавад...». Ҳамчунин, дар мавриди истифода аз ривоёт ва гуфтаҳои дигарон бовар дорад, ки тавассути ривоёти интишорёфта низ метавон ҳақиқати таърихро гуфт. Рашидуддин вазифаи муаррихро интиқоли дақиқу бидуни дахл ва тасарруфи ривоёту гуфтаи ровиёни муътабар медонад. Аз ин рӯ, дар бештар маврид пас аз нақли матлаб ҳамин гуфта, «ба уҳдаи ровӣ»-ро меорад, то дар сурати исботи нодуруст будани матлаб қанор гирад ва масъулияти дурустиву нодурустии онро аз худ дур намояд. Бо вучуди ин, чунин сабкро дар навиштани таърих қабул надорад. Рашидуддин ба қазовати ҷаҳониёну ояндагон дар мавриди китобаш тавачҷуҳи хос дорад. Бо вучуди ин ки дар дарбор машғул аст, саъй мекунад гоҳ-гоҳ амалҳои зишти муғулхоро тавре ба тасвир кашад, ки ҳақиқатро нишон диҳад. Ӯ ба навиштани асли таъриху ҳақиқати воқеаҳо мепардозад ва тартиби замони роия мекунад. Ҳар як воқеаро сол ба сол менависад. Аз ибтикороти Рашидуддин дар таърихнигорӣ пардохтан ба таърихи татбиқӣ аст, ки пеш аз ӯ, ба ҷуз Абурайҳони Берунӣ, ҳеҷ муаррихе ба ин иқдом даст назада буд ва пас аз ӯ низ то муддатҳо нишоне аз таърихи татбиқӣ дар осори муаррихон намебинем.

Калидвожаҳо: Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, «Ҷомеъ-ут-таворих», таърихнигорӣ, сабк, Ҷозонхон, Улҷойту, таърихи ҷаҳонӣ, Элхонон, манбаъ, муаррихон, вазир.

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ СТИЛЬ РАШИД-АД-ДИНА ФАЗЛАЛЛАХА ХАМАДАНИ

После составления «Джами-ат-таварих» выясняется, что Рашид-ад-дин, прежде всего, считает точность и достоверность событий своим наблюдением, а события своего времени он рассматривает подробно, основываясь на своих текущих наблюдениях. Для лучшего понимания и осознания истины он считает наблюдение оригиналом, а в другом месте считает его подтверждением искренности и правильности содержания. Даже для доказательства «наблюдения» он приводит аргументы: «как мы наблюдаем». Другой стиль, используемый Рашид-ад-дином в написании истории, - это «сравнение». Он считает этот метод эффективным для большей толерантности и более точного понимания истории и говорит, что «в сравнении все становится ясно...». Кроме того, что касается использования повествований и слов других, он считает, что правду об истории можно рассказать через опубликованные повествования. В случае событий, непосредственным свидетелем которых вы не являетесь или не слышали из языка наблюдателей этого события, предпочтительны опубликованные рассказы. Рашид-ад-Дин считает задачей историка точную, беспристрастную передачу и присвоение повествований и высказываний авторитетных рассказчиков. Поэтому в большинстве случаев после рассказа статьи он возлагает ее «на ответственность рассказчика», чтобы в случае, если статья окажется неверной, он мог избежать ее и не взять на себя ответственность за ее правильность и неточность. Несмотря на это, он не приемлет такого стиля в написании истории. Рашид-ад-Дин проявляет особый интерес к мнению мира и будущему своей книги. Несмотря на то, что он был занят на дворе, он старается изобразить безобразные действия монголов так, чтобы показать правду. Он сосредотачивается на написании оригинальной истории и правдивости событий и соблюдает хронологический порядок. Он пишет каждое событие из года в год. Одним из нововведений Рашид-ад-дина в историографии является продвижение прикладной истории, чего до него, кроме Абурайхана Беруни, не делал ни один другой историк, а после него мы не видим в произведениях никаких признаков прикладной истории историков в течение некоторого времени. В заключение можно сказать, что стиль Рашид-ад-дина в истории простой, но меняющийся.

Ключевые слова: Рашид-ад-дин Фазлаллах Хамадани, Джами-ат-таварих, историография, стиль, Газан-хан, Улджайту, всемирная история, Ильханиды, источник, историки, министр (визир).

HISTORIOGRAPHICAL STYLE OF RASHID AD-DIN FAZLALLAH HAMADONI

After compiling Jameu-t-Tawarikh, it turns out that Rashid ad-Din, first of all, considers the accuracy and reliability of events to be his observation, and he considers the events of his time in detail, based on his current observations. For better understanding and awareness of the truth, he considers the observation to be the original, and elsewhere considers it to be a confirmation of the sincerity and correctness of the content. Even to prove "observation" he uses "how we observe" arguments. Another style used by Rashid al-Din in writing history is "comparison". He considers this method effective for greater tolerance and a more accurate understanding of history and says that "in comparison everything becomes clear...". Additionally, regarding the use of narratives and the words of others, he believes that the truth of history can be told through published narratives. For events that you did not directly witness or have not heard from the language of observers of the event, published accounts are preferred. Rashid ad-Din considers the task of the historian to be an accurate, impartial transmission and appropriation of the narratives and statements of authoritative narrators. Therefore, in most cases, after narrating an article, he places it "on the responsibility of the narrator" so that in case the article turns out to be incorrect, he can avoid it and not take responsibility for its correctness or inaccuracy. Despite this, he does not accept this style of writing history. Rashid al-Din takes a special interest in the opinion of the world and the future of his book. Even though he

was busy in the courtyard, he tries to portray the ugly actions of the Mongols in a way that shows the truth. He focuses on writing an original story and the truth of events and maintains chronological order. He writes every event year after year. One of Rashid ad-Din's innovations in historiography is the promotion of applied history, which before him, except Aburaikhan Beruni, no other historian took this step, and after him we do not see any signs of applied history in the works of historians for some time. In the end it can be said that Rashid-ud-din's style in history is simple but changing.

Keywords: Rashid-ud-din Fazlallahi Hamadoni, Jameu-t-Tawarikh, historiography, style, Ghazan Khan, Uljoytu, world history, Elkhani, source, historians, minister (vizier).

Маълумот дар бораи муаллиф: *Наҷотова Нигина Баратовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: barotzodanigina@bk.ru. Телефон: **918-33-71-78**

Сведения об авторе: *Нажотова Нигина Баратовна* - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: barotzodanigina@bk.ru. Телефон: **918-33-71-78**

Information about the author: *Najotova Nigina Barotovna* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of the Ancient World, the Middle Ages and Archeology. **Address:** 734025, city. Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: barotzodanigina@bk.ru. Phone: **918-33-71-78**

Эшонкулов М.Э.

Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода

Истилои араб аз асри VII аз сарзамини Эрон оғоз шуда, баъдтар дар Хуросону Варорӯд идома пайдо кард. Дар тарҳи умумии зисту зиндагонӣ, алоқаҳои иҷтимоӣ, фарҳанг ва албатта, дар амалкарди кулли анвои хунарҳо - наққошӣ, мусиқӣ, меъморӣ, муҷассамасозӣ тағйироти бузург ба амал овард.

Аз ҳамин марҳила оғоз карда, то авохири асри IX доир ба вазъи фарҳанги мусиқӣ, истифодаи созҳои мусиқӣ, риояи маросимҳо вобаста ба ҷашну маросимҳои мардумӣ, маълумоти сарчашмаҳо хеле кам ба назар мерасанд. Дар Мовароуннаҳр, дар мачмуъ, таҳаввулотҳои бузурги фарҳангӣ оғоз мегардад, ки мазмуну мундариҷаи он дар аксари ҳолат шаҳодат медиҳад, ки дар тули зиёда аз сад соли ҷараёни истилои комили Мовароуннаҳр арабҳо аз ҳамаи анвои дастовардҳои фарҳангии ин мардум ба дараҷаи зарурӣ истифода намуданд. Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷониби истилогар асноӣ ба даст овардани ин ё он намуд ғаниматҳои маънавӣ, ғавран беҳтарин ва муфидтарини онҳоро ба пойтахти хеш, ба Бағдод интиқол меод. Ин ҷо ғаниматҳои ҷонӣ низ дар назар аст, зеро дар асрҳои VIII-IX ҳазорон нафар хунармандони асил, муғрибону наққошон, меъморон ва намояндагони илму адаб иҷборан ба кишварҳои марказии хилофати ислом фиристода мешуданд. Шояд дар ҳамин асос мусиқишиноси эронӣ, доктор Муҳаммад Хусейн Фаридуни дар пешгуфтори худ ба нашри «Китоб-ул-оғонӣ»-и Абулфараҷи Исфahонӣ навиштааст, ки «аз нимаи дувуми қарни аввали ҳиҷрӣ..... ҳукамои араб якбора аз зиндагии дар саҳро ва зери ҷодар ба қасрҳои мучаллал расиданд ва ба мазоҳири камолу ҷамол, аз ҷумла мусиқӣ ва хунарҳои зебо рӯй оварданд» [3, с. 7].

Адабиётшиносон ва муаррихон мегӯянд, ки дар даҳсолаҳо – шояд садсолаҳои аввали ин марҳилаи нави таърихӣ, аксари намояндагони аъёну ашрофи маҳаллӣ ба осонӣ мутеи ҳокимони нав шуданд ва ҳатто шаъну шуҳрати қадимаи худ, унсурҳои ғаноманди фарҳангӣ, дар баъзе ҳолат забони модарии хешро низ ба фаромӯшӣ супориданд. Бостоншиносон бар он ақидаанд, ки аксари кулли намунаҳои олии хунари наққошӣ, меъморӣ ва муҷассамасозии шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳр аз ҷониби арабҳо тамоман несту нобуд шуданд. Дар ҳама ҷо дини ислом ва забони арабӣ ҷорӣ карда мешуд.

Дар айни замон, бояд иқрор шуд, ки дар ҳаёти эҷодӣ, бадеӣ, хунари ва эстетикӣ мардуми одӣ, риштаи хеле ҳам устувор ва пурқудрати фарҳангӣ, ки тайи садсолаҳои гузашта, дар шароити давлатдорӣ пешина бунёд гардида буд, қанда нашуд. Шохиди аз ҳама бозғатимодӣ ин ақида, гуфтаи муаррихи бузург Наршахӣ аст, ки бо далелҳои бозғатимод идома доштани суннатҳои ғани қадимии тоҷиконро, аз ҷумла ҳатто пас аз ҷорсад соли ҳукмронии арабҳо дар Бухоро, исбот намудааст. Поинтар ин ақидаро дар мисоли маъмул будани сурудҳои қадимии суғдӣ дар Бухорои асри X таҳлил хоҳем кард.

Хушбахтона, аз ин давраи хеле қадим то ба замони мо намунаи хеле ҳам нодири осори бадеӣ-мусиқӣ аҷдодӣ ба мо омада расидааст, ки мазмуну он аз руҳияи умумии ин замон ҳикоят мекунад. Мо рӯбоии машҳури тоҷикиро дар назар дорем, ки ҳамаи мутахассисони соҳаи таърих ва адабиёт онро аввалин намунаи шеъри дарӣ маҳсуб медонанд. Ин суруди машҳурро тибқи маълумоти сарчашмаҳо, аҳли мардуми Балх бахшида ба шикаст хӯрдани лашкари фармондори араби хуросони Асад ибни Абдуллоҳ дар муҳорибаи Хатлон офаридаанд:

*Аз Хуталон омадия,
Рӯ ба табаҳ омадия
Обор боз омадия,
Хушку низор омадия.*

Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳанд, ки лашкари араб дар Хатлонзамин ба муқовимати хеле шадид дучор гардида, роҳи гурезро ба ҷониби Балх пеш гирифтанд, яъне боз ба ҳамон ҷо баргаштанд. Бино ба маълумоти Табарӣ, дар кӯчаҳои Балх бозмондаи лашкари шикастхӯрдаи Асадро мардум бо сурудани ҳамин рӯбой танз намудаанд. Б.Ғафуров

навиштааст, ки ин рубоиро «аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст» [1,с.319].

Доир ба хусусиятҳои жанри ва мазмуни ин рубоии чаҳормисра бояд таъкид намуд, ки он, албатта ва бечунучаро, ба жанри хеле ҳам машҳури назми мардумии тоҷик – рубоӣ тааллуқ дорад. Рубоӣ ҳамеша суруда мешуд ва ханӯз дар давраи салтанати Сосониён бо номи «тарона» ё худ «троник» машҳур буд. Аз ин рӯ, метавон тахмин кард, ки ин рубоӣ дар пайравии вазн ва услуби ҳамон таронаҳои қадимӣ, аммо ба забони форсӣ тоҷикии нав офарида шудааст. Ҳичои охирини он «-ия», ки ҳамчун радиф такрор мешавад, дарак медиҳад, ки ин матни суруд, таронаи мардум аст ва ин гуна ҳичоҳои кушод дар матни сурудҳо ханӯз дар готҳои (сурудҳои) Авесто вомехӯрданд. Вазни ин рубоӣ, ки ба вазни таронаҳои мардумӣ қаробати зич дорад, тақрибан баъди қариб дусад сол дар ашъори Рӯдакӣ аз нав эҳё шудааст (масалан, дар таронаи машҳури ӯ бо номи «Ғули баҳорӣ»).

Ҳамин тавр, як сурудаи мардумӣ дар таърих ҳамчун рамзи оғози марҳилаи бузурги эҳё ва рушди фарҳанги навини аҷдоди мо гардидааст.

Дар асари тақозои замон забони бисёр асарҳои бадеӣ, илмӣ, ҳуҷҷатнигорӣ ба арабӣ иваз гардид, аммо дар хусуси ҳунари мусиқӣ бояд гуфт, ки хушбахтона, забони оҳангҳо, лаҳни ширини таронаҳои мардумӣ, суннатҳои бойи мусиқии маҳалҳои Кӯҳистон, намунаҳои созҳои мусиқӣ, маросимҳои пуршукӯҳи мардумӣ (аз қабилҳои Наврӯз) нисбат ба дигар падидаҳои забонӣ ва адабӣ хеле камтар зарар دیدанд. Яке аз сабабҳои аз хавфу хатари давраи аввали истилои араб эмин мондани суннатҳои мусиқӣ дар он буд, ки мардуми кӯҳистони дурдаст (дуртар аз марказҳои иқтисодиву сиёсӣ – Балху Бухоро, Марву Хучанд, Самарқанду Чоч ва ғ.) тайи садсолаҳои аввали давраи ислом аз фазои фарҳангии марказҳо ва таъсири бевоситаи ақидаҳои бегонапарастӣ ва хурофотӣ камтар бархӯрдор буданд.

Ҳамин омил имкон дод, ки дар муҳтавои расму оинҳои вобаста ба иҷрои мусиқӣ, махсусан дар маросимҳои мардумӣ ва ҳамчунин дар мавриди истифодаи созҳои маъмулии мусиқӣ (най, дутор, ғижжак, карнай, сурнай, таблак ва ғ.) тағйироти чандон калон ба амал наомадааст. Аслан, олимони соҳаи мусиқӣ бар он ақидаанд, ки ҳунари мусиқӣ (хусусан оҳангу таронаҳои мардумӣ) нисбат ба дигар анвои ҳунари бадеӣ хеле «ҷонсаҳт» ба шумор мераванд ва дар тури таърих аз байни даҳҳо монетаҳои бузурги иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ ба саломатӣ убур мекунанд. Ин табиист, зеро оҳангу суруд дар синаи мардум ниҳон аст, онро бо шамшеру оташ ба осонӣ нест карда намешавад.

Аз ҷониби дигар, то имрӯз номҳои бисёре аз маҳалҳои Тоҷикистони муосир (ки таърихи беш аз ҳазорсола доранд), дар тури ин давраҳои пурмӯҷарои таърихӣ ва табaddулотҳои сиёсӣ иҷтимоӣ иваз нашуданд. Азбаски қисме аз оҳангу таронаҳои қадимии мардумӣ бо номи ин ё он мавзӯ, деҳа, кӯҳу ағбаҳо ва боғу чашмасорон иртибот доранд, метавон гуфт, ки шояд маҳз ҳамин сурудҳои мардумӣ сабабгори он шуданд, ки номҳои қадимӣ устувор боқӣ монданд.

Масалан, то имрӯз як баҳши фалакхониҳои тоҷикиро силсилаи «Фалакҳои роғӣ» ташкил мекунанд, ки ишора ба мавзеи қадимӣ ва хеле хуррами Роғ (Афғонистони ҳозира) доранд. Бо номи ин ё он мавзеи чуғрофӣ пайванд гардидани суруду таронаҳо дар фарҳанги тоҷикон хеле васеъ дучор мегардад (масалан, номҳои Ироқи Дарвоз, Ушшоқи Самарқанд, рубоӣҳои зарафшонӣ, Роки Бадахшон, Бойчечаки Ҳисорӣ, Қаротегинча, Қалъабандӣ, Мавригӣ ва ғ.). Яъне, зиндаву маъмул мондани ин сурудҳо омили хеле ҳам кавии устувор мондани номҳо шуда метавонист.

Дар ҳар сурат, бояд эътироф намуд, ки дар баробари ҳамаи ин хусусиятҳои консервативии ҳунари мусиқӣ, дар замони ислом (тибқи талаботи шарият ва ҷамъии руҳонӣ) мавқеи ҳунари мусиқӣ ва рақс (махсусан дар шаҳрҳои бузург) хеле коста гардид.

Доир ба вазъи фарҳангӣ, мусиқӣ ва адабии замони оғози истилои араб бояд хатман зикр намуд, ки арабҳо чи дар сарзамини Эрон, чи дар Мовароуннаҳр бо фарҳанги хеле волои мардумони маҳаллӣ дучор гардиданд. Ҳамин буд, ки баъдан, дар асрҳои IX-X аксари падидаҳои ҳунарии мардумони форсиабон (намунаҳои сурудҳо, истилоҳоти мусиқӣ, маросимҳои вобаста ба мусиқӣ, созҳои мусиқӣ ва ғ.) ба тамоми мамолики вориди қаламрави хилофати араб буда паҳн гардиданд. Масалан, зеро таъсири ҳаракати

«шуубия» дар як марҳилаи кӯтоҳи таърихӣ осори қадимаи эҷодиёти бадеии мардумони форсизабон ба забони арабӣ тарҷума шуданд, ки дар байни онҳо баҳусус тарҷимаи Ибни Муқаффаъ (аз «Калила ва Димна») хеле муҳим ба шумор мерафт. Ин амали хеле муҳимми таърихӣ ба рушди ҳунари мусиқӣ низ бетаъсир намонд. Анъанаҳои достонсароӣ (зери навои мусиқӣ), фаъолияти ровиён ва ба илму амали мусиқӣ шуғл бастанӣ аҳли адаб, иҷрои суруду таронаҳои маросимӣ дар ҷашнҳо, яке аз омилҳои муҳимми идома пайдо намудани суннатҳои бойи мусиқӣ гардиданд. Дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки дар давраи истилои арабҳо ҳунари мусиқии ҳирфай гӯё аз нав аз дарбори шоҳону мулкдорон ба умқи кишрҳои омма, шояд бештар ба музофот интиқол дода шуд.

Оид ба вазъи умумии фарҳангии ин замон бояд ёдовар гардид, ки дар замони империяҳои пешина - Кӯшонӣ, Сосониён ҷараёнҳои хеле ҳам ҷунҷури ба ҳам омадани суннатҳои фарҳангӣ, аз ҷумла мусиқӣ ба амал омада буданд. Аммо дар давраҳои нахустини истилои араб, дар натиҷаи парокандагӣ миёни мулкҳои Мовароуннаҳр муборизаҳои шадид барои ҳифзи марзу бум ва забону мазҳаб, ба вучуд омадани шароитҳои сифатан нави иҷтимоӣ ва тарзи зисту зиндагонӣ, дар фазои фарҳангии Мовароуннаҳр ҳаракатҳои тадриҷан ҷудошавии фарҳанг пайдо мешаванд. Дар фазои фарҳангӣ як намуд ҳавзаҳои худмухтори маънавӣ-эҷодӣ ташаккул меёбанд. Табиист, ки ҳамаин омил минбаъд сарчашмаи асосии эҷод ва рушди неруи маънавӣ, эҷодгардидани намунаҳои тозаи суруду таронаҳо ба шумор мерафт. Пас аз таназзули салтанати Сосониён ҳазорон намоёндогони аҳли ҳунар наққошон, муғрибон, сарояндагон, раққосон ва ғ., ба сарзаминҳои гирду атроф пароканда мешаванд. Дар даҳсолаҳои нахустини ҳилофати араб муносибати ҳокимон ба мусиқиву сурудхонӣ ва умуман лаҳву лаъб хеле нафратангез буд. Вале дар ҳамаин вазъият ҳам яқин аст, ки суннатҳои устувори ҳунари мусиқӣ – оҳангу навоҳои мушаххас, услуби иҷрокунандагӣ ва истифодаи созҳои маъруфи мусиқӣ аз байн нарафтанд, онҳо аз сина ба сина гузашта, маъмулан вориди фазои фарҳангии дуртар аз марказҳо гардиданд.

Дар мавриди хусусиятҳои ҳунари мусиқии он замон ҳамаинро гуфтан кофист, ки суруду таронаҳои мардумӣ низ айнан ҳамаин гуна ҳолати мутаноқизи маънавиро таҷассум мекарданд. Мардум бо илҳом дар васфи маликаи Бухоро - Хотун, ки понздаҳ сол дар Бухоро ҳукмронӣ намудааст, сурудҳо месароиданд. Ин маълумот дар китоби «Таърихи Бухоро» чунин оварда шудааст: «ин Хотун зани ширин буд ва боҷамол. Саъид бар вай ошиқ шуд ва аҳли Бухоро дар ин маънӣ сурудхост ба забони бухорӣ» [8,с.84].

Ин ҷо хеле муҳим аст, ки Наршаҳӣ, махсусан ба забони бухорӣ - яъне тоҷикӣ иҷро шудани ин сурудҳо таъкид намудааст. Барои шинохти вазъи умумии таърихии мусиқии ин давра мушоҳидаи Наршаҳӣ моҳияти хос дорад, зеро маълум мешавад, ки ба фишори пай дар пайи маънавӣ ва мазҳабии арабҳо нигоҳ накарда, мардуми Бухоро ҳанӯз ҳам сурудҳои маҳаллии хешро бо забони модарӣ тараннум мекарданд. Аз китоби «Таърихи Бухоро» мо метавонем боз як маълумоти хеле нодирро пайдо намоем, ки он аз хусуси дар Бухорои асри X машҳур будани сурудҳои силсилаӣ бахшида ба Сиёвуш, Эраҷ қаҳрамонҳои асотирии қадим нақл мекунад. Наршаҳӣ менависад: «Ва мардуми Бухоро дар куштани Сиёвуш навҳаҳост, чунонки дар ҳама вилоятҳо маъруф аст ва муғрибон онро суруд сохтанд ва мегӯянд ва қавволон онро «Гиристани муғон» хонанд. Ва аз ин сухан зиёдат аз се ҳазор сол аст» [8,с.57].

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар ягон сарчашмаи дигари таърихӣ ин гуна маълумоти дақиқ, муфассал ва муҳим ба назар намерасад. Наршаҳӣ дар ин се матлаби кӯтоҳ зикре аз таърихи сеҳазорсолаи мусиқии тоҷик мекунад. Муаллиф алоҳида зикр намудааст, ки ин сурудҳо дар ҳамаи вилоятҳо маъруф аст, яъне сухан аз вазъи фарҳанги мусиқии танҳо шаҳри Бухоро намеравад. «Ҳамаи вилоятҳо» ин, албатта, ба қаламрави Варорӯди Хуросон низ тааллуқ дорад. Ҷанбаи дигари хеле муҳимми ин маълумот он аст, ки муаллиф ба таърихи сеҳазорсолаи ин сурудҳо ишора намудааст.

Аз маълумоти қаблан зикргардида доир ба мусиқии Суғду Бохтар ва замони Сосониён аён гардида буд, ки сурудҳои «Кини Сиёвуш», «Кини Эраҷ» ва ғ. дарвоқеъ таърихи хеле қадимадоранд, зиёда аз ин, тасвири ранга ва хеле пурмазмуни сужети сурудҳо аз деворнигораҳои шаҳрҳои қадими Панҷакент, Тахти Сангин, Тупроққалъа, Тоққалъа пайдо шудаанд.

Дар ҷойи дигар Наршаҳӣ маҳз аз ҳамин сурудҳо ёдоварӣ намуда, номи мушаххас ва қадимии онҳоро овардааст: «Ва аҳли Бухороро бар куштани Сиёвуш сурудҳое аҷаб аст. Ва мутрибон он сурудҳоро «Кини Сиёвуш» гӯянд» [8,с.45]. Пас, мо бо итминон метавонем гӯем, ки силсилаи сурудҳои қадимии мардуми Суғду Бохтар (ҳамаи вилоятҳои, ба қавли Наршаҳӣ) дар замони Наршаҳӣ, яъне дар садаи X ҳанӯз маъмул ва машҳур будаанд.

Ишораи дигари Наршаҳӣ ба ҷараёни ба репертуари қавволон ва мутрибон ворид гардидани ин сурудҳо алоқаманд аст. Маълум мешавад, ки ин оҳангҳо аз қадим «дар ҳамаи вилоятҳо машҳур буданду маҳз мутрибону қавволони Бухоро аз онҳо, ё аниқтараш, дар асоси онҳо сурудҳо сохтаанд» [5,с.15].

Ин далел хеле ҳам диққатҷалбкунанда аст, зеро бевосита ба фаъолияти мутрибони касбӣ (хирфай) ишора мекунад, яъне дарак аз он медиҳад, ки дар Бухоро мутрибону қавволон (сарояндагон) аз оҳангу таронаҳои ҳамаи вилоятҳо истифода намуда, сурудҳо меофариданд. Наршаҳӣ дар садаи X умр ба сар бурдааст ва тақрибан ҳамзамони устод Рӯдакӣ ба ҳисоб меравад, аз ин лиҳоз метавон тахмин кард, ки муаллиф бо дигар анвои оҳангу таронаҳои замонаш (масалан бо падидаҳои оҳангҳои наврӯзӣ, аввалин намунаҳои мақомҳои классикӣ ва ғ.) низ ошноӣ доштааст, гарчанде, мутаассифона, дар ин бора дигар ҳарфе наовардааст. Аз ахбори Наршаҳӣ маълум мешавад, ки дар Бухоро шаклҳои қадимии мусиқии ҳарбӣ (мусиқии размӣ) низ маъмул будааст ва муаллиф дар боби «Зикри вилояти Қутайба ибни Муслим...» оид ба расми маъруфи «буқ задан» чунин ишора намудааст: «Чун шаб шуд. Тархун кас фиристод ба наздики Қутайба ва сулҳ кард ва мол фиристод ва ду ҳазор дирам ва буқ заданд ва равон шуданд» [8,с.95].

Расми ҳарбиёнаи буқ зада, равон шудан, аз қадим дар Эронзамин маъруф буд, яъне дар оғози сафари лашкар тавассути соҳаи бузурги нафасӣ- буқҳо ба ҳамагон хабари ба роҳ баромадан эълон карда мешуд. Дар ин ҳолат, садои пушхӯмаи буқ дорои символика махсус, яъне даъват ба сафар буд. Наршаҳӣ дар ин маврид аз расми маъмулии навохтани буқ дар Бухоро нақл кардааст ва ин далелат мекунад, ки дар ин шаҳри бузурги фарҳангӣ анъанаҳои мухталифи ҳунари мусиқӣ, аз ҷумла аносирӣ мусиқии низомии эронзамин то асрҳои IX-X роиҷ будааст. Дар байни тасвирҳои, ки аз ҳафриёти Панҷакенти қадим пайдо гардиданд, тасвири ҳамин гуна сози мусиқӣ-буқ мавҷуд аст ва ҷуноне ки мутахассисон ҳулоса баровардаанд, ин соз дар ягон мавзеи дигар дучор нагардидааст [1,с.17].

Дар марҳилаҳои аввали густариши қаламрави хилофати араб дар ҳудуди Хуросону Мовароуннаҳр, падидаҳои нахустини ташаккули шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ва дигар анвои ҳунароҳои классикӣ ба вучуд меоянд. Таъсиси давлатҳои Тоҳирӣ (821-873) ва Саффорӣ (873-903) дар ташаккули рӯҳияи ҳештаншинӣ ва озодихоии мардум нақши бузург дошта, дар соҳаи фарҳанг низ ба эҷод гардидани асарҳои нав - дostonу таронаҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ замина гузоштанд. Шоирон, хунёгарони дарбор, махсусан ҷонибдорони ақоиди шуубия дар ҷавоб ба ғамхориву парастории шоҳону ҳокимони маҳал онҳоро бо тарзу услуби қадимаи дostonсароӣ мадҳу ситоиш менамуданд. Дар баробари ин, дар байни мардум сурудҳои таронаҳои маҳаллӣ, хусусан жанрҳои маросимӣ, аз қабилӣ сурудҳои наврӯзӣ, меҳргонӣ, таҷлили ҷашни Сада, навҳаҳои қадимии баҳшида ба қаҳрамонони асотирӣ пайваста мавриди иҷро қарор мегирифтанд.

Сарчашмаҳои таърихӣ оид ба яке аз мутриба ва сарояндаи номин ин давра - Ротибаи Нишопурӣ нақл кардаанд, ки ӯ ҳунарманди номии замони Тоҳирӣ ба шумор меравад. Масалан, дар «Табақоти Носирӣ»-и Ҷузҷонӣ маълумоти зеринро доир ба ин зани ҳунарманд дучор меоем: «Маҳмуди Раззоқ... канизаке дошт барбатӣ дар ғояти лутфу камол, ба самъи Тоҳир расида буд ки... бад-ӯ майл кард ва он канизакро аз Маҳмуд хост... ва ин канизакро Ротиба ном буд» [5,с.24].

Барои дақиқан дуруст дарк намудани вазъи фарҳангӣ ва мазҳабии кишварҳои Суғду Бохтар дар арафаи истилои араб, намунаҳои бадаст омадаи ҳунари таҷассумӣ кумаки беандоза бузург мерасонанд. Масалан, аз тасвири хеле машҳури рангаи сахнаи зиёфати динӣ, ки аз ҳафриёти Балаликтеппа (асрҳои V-VI милодӣ, наздикии Тирмиз) ёфт шудааст, маълум мешавад, ки расми ороштани зиёфатҳо, ширкати намояндагони аёнӣ ашроф ва, албатта, аҳли ҳунар ҳанӯз дар авоҳири асри VI- аввали VII маъмул будааст. Дар расм дар қатори дигар иштирокчиёни зиёфат дастаи мутрибон низ тасвир шудааст, ки тибқи риояи

услуги хунарии ҳамон вақт, нисбат ба ашроф андаке хурдтар ва масоҳатан дуртар тасвир шудаанд. Аз рост чангнавоз қарор дорад, дар паҳлуи вай бошад найнавоз, яке аз нишастагон шояд (дақиқан аён нест) таблак менавозад [9,с.13].

Бояд таъкид намуд, ки маҳз аз ҳамин мавзеъ, яъне аз ҳафриёти Балаликтеппа як қузъи порагаштаи сози рӯд пайдо шудааст. Омӯхтани падидаҳои бадастомадаи санъати тасвирӣ, инъикоси расму оинҳои вобаста ба ширкати мутрибон, ки аз ҳафриёти Балаликтеппа, Ачинатеппа ва ғ. кашф гардиданд, ба мо имкон медиҳад, ки оид ба эътибори хунароҳои бадеӣ, аз ҷумла мусиқӣ дар марҳилаҳои охири таърихии пеш аз истилои араб сухан ронем. Азбаски ин бозёфтҳо қадимтарин намунаҳои хунари тасвирӣ мебошанд, аз рӯи услуги нигориш, намудҳои созиҳои мусиқии дар онҳо тасвиргардида метавон гуфт, ки ҳамин услуб ва ҳамин гуна сабки ороиш минбаъд ба рушди хунароҳои тасвирии Панҷакенти қадим низ таъсир расонидааст.

Дақиқан маълум мешавад, ки аҳли мусиқӣ - сарояндагону навозандагон иштирокчии ҳатмии ҳама гуна базмҳои маҷлисҳои аёну ашрофи ҳамон давра ба шумор мерафтаанд, чи базмҳои ашрофона ва чи маросимҳои динӣ, ки аз хусуси он тасвири Балаликтеппа ҳикоят мекунад. Вале баробари расидани арабҳо ва оғози марҳилаи паҳншавии дини ислом табиист, ки дар фазои хунароӣ ва маънавӣ тағйироти кулӣ ба амал меояд.

Рухониёни ислом мусиқиро дар баробари ҳама гуна васоити дилхушкунанда, ки гӯё хулқу атвори мардумро аз дину имон дур мекунанд, манъ карда буданд. Вале дар айни ҳол, ба ҳамагон маълум аст, ки дар тартил, таҷвид ва тиловати Қуръон, ҳамчунин дар фаъолияти муаззинҳо маҳз садои хуш ва гӯшнавоз истифода мешуд. Яъне, хунароҳои мусиқӣ, муҷассамасозӣ, рассомӣ танҳо дар он ҳолате ки васфи дунёи фониро ташвиқ мекунанд, қуфр эълон карда мешаванд, аммо дар мавриди тавассути нолаҳои махсуси оҳанги ба ақлу зеҳни мардум таъсири ғояҳои диниро ворид намудан, мувоҳ ҳисобида мешуданд. Аз ҳамон давра то имрӯз садои хуши муаззин, ки мардумро ба намоз даъват менамуд, яке аз воситаҳои бузурги эстетикӣ, фарҳангӣ гардид ва ҳамчунин ҳамеша ҷоиз буд, ки тиловаткунандаи оятҳои Қуръон на танҳо бояд овози хушу форам дошта бошад, балки аз қоидаҳои сершумори тиловат, авҷу фурувардҳои оҳангии он ба тариқи ҷирфай таҳсил бигирад.

Дар давраи аввали паҳншавии дини ислом дар Мовароуннаҳр ҳукуматдорон баъзан ба андозаи зиёд ба таассуб дода мешуданд. Масалан, Давлатшоҳи Самарқандӣ қиссаи ба амир Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҳадя намудани достони «Вомиқу Узро»-ро зикр намудааст, ки амир аз ҳадя даст кашида гуфта бошад: «онро ба об андозед, мо Қуръону Ҳадис мехонем» [6,с.24].

Чуноне ки болотар ишора гардид, дар авохирӣ асри VIII - дар солҳои тасарруфи Мовароуннаҳр аз ҷониби арабҳо, дар байни мардум руҳияи озодихоҳӣ, ватандӯстӣ хеле авҷ гирифта буд. Дар доираи давлатдорӣ Тоҳириён ва Саффориён дар соҳаи адабиёт ва хунароҳои бадеӣ садҳо намунаҳои олии эҷодӣ офарида шуданд, ки метавон гуфт маҳз онҳо барои пайдо шудани давлатдорӣ Сомониён заминаи хуби иҷтимоӣ ва фарҳангиро устувор намуданд.

Муқарриз: Муминова Ҳ.А. – н.и.т., ДДФСТ ба номи Мирзо Турсунзода

АДАБИЁТ

1. Ғафуров Б. Тоҷикон / Б.Ғафуров. – Душанбе: Муосир, 2020. - 975 с.
2. Закс К. Музыкальная культура древнего мира / К.Закс. Полиграфия «Мир», 1937. -150 с.
3. Исфакони Абулфараҷ. Китоб-ул-оғонӣ. – Техрон, 1348. -300 с.
4. Кобилова Б. Таджикская традиционная музыка / Б. Кобилова. – Душанбе: Эр-Граф, 1999. -220 с.
5. Мирхонд. Равзат-ут-сафо. Ҷилди аввал. – Душанбе: Ирфон, 1332. -270 с.
6. Нафисӣ С. Таърихи тамаддуни Эрони Сосонӣ. - Техрон, 1331. -250 с.
7. Низомов А. Таърихи мусиқии тоҷик / А.Низомов. – Душанбе: Бачагона, 2014. -382 с.
8. Таърихи Бухоро. – Душанбе: Ирфон. - 2012. -420 с.
9. Ҳақимов Н. Ривояту афсона сурудаҳои қӯлиён Хучанд / Н. Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 1994. -320 с.
10. Ҷумаев Р. Тоҷикони Осиёи Миёна / Р.Ҷумаев. – Душанбе: Ирфон. – 2012.
11. Ҳақимов Н. Шашмақом дар асри XX / Н.Ҳақимов. – Душанбе: Адиб, 2001. -356 с.
12. Раҷабов И. Мақомлар / И.Раҷабов. – Тошкент: 2003. -360 с.
13. Мухторов А. Рисолаҳои мусиқӣ ва шухрати / А.Мухторов. «Шашмақом» // «Паёмномаи фарҳанг» 2006. - №6. -2 с.

14. Амонов Р. Лирикаи халқии тоҷик / Р.Амонов. –Душанбе: Ирфон, 1968. -240 с.
15. Берунӣ А. Осор –ул-боқия / А. Берунӣ. –Душабе: Ирфон, 1990. -340 с.

МАДАНИЯТИ МУСИҚИИ ДАВРАИ ИСТИЛОИ АРАБ

Дар асрҳои VII-VIII Мовароуннахри он замон парешонии хеле ҷурталотуми сиёсӣ ҳукмфармо буд. Доир ба хусусиятҳои жанр ва мазмуни ин рубоӣ оддӣ бояд таъкид намуд, ки албатта ва бе ҷунҷаро ба жанри хеле ҳам машҳури назми мардумии тоҷик-рубоӣ тааллуқ дорад. Ана ҳамин омил имкон дод, ки дар мазмуну мундариҷа, дар расму оинҳои вобаста ба иҷрои мусиқӣ, махсусан дар маросимҳои мардумӣ ва ҳамчунин дар мавриди истифодаи соҳҳои одии мусиқӣ (най, дутор, ғижжак, карнай, сурнай, таблак ва ғайра) тағйироти назаррас ба амал омад. Дар давраи аввали паҳншавии дини ислом дар Мовароуннахр ҳукуматдорон баъзан ба андозаи зиёд ба таассуб дода мешуданд. Дар баробари ин, маҳз дар ҳамин давра дар вилоятҳои Хуросон, махсусан дар деҳот ҳаракати шуубия хеле авҷ мегирад, ки соли 822 ҳокими Хуросон, Тохир фармон бароварда будаст, ки минбаъд дар хутбаи намози ҷумъа номи халифа ёдоварӣ карда нашавад, яъне эҳсосоти зиддиарабӣ ва ифтихор аз марзу буми ватанӣ то ба ҳамин дараҷа расида будааст, ки ҳокими маҳал воқеан аз мутеъ будан ба халифаи араб даст кашидааст. Аз ҷониби дигар, ҳокимони маҳалӣ бар зидди тохту тозҳои ғоратгарони бодиянишин низ муборизаи беамон мебуданд ва барои ин низ мардумро сафарбар ва руҳбаланд менамуданд. Маълум аст, ки ин гуна руҳияи баланди ватанпарастӣ ба мазмуну мундариҷаи суруду таронаҳо, қасидаҳо ва достонҳои шоирону сарояндагон бе таъсир буда наметавонист.

Калидвожаҳо: мусиқӣ, расму оин, дутор, рубоӣ, Мовароуннахр, истилои араб, фарҳанг, назм, маросимҳои мардумӣ, тарона, оҳанг.

МУЗИКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ПЕРИОДА АРАБСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ

В VII-VIII веках в Мавераннахре царили очень бурные политические потрясения. Относительно особенностей жанра и содержания этого простого рубаи следует подчеркнуть, что оно безусловно относится к очень известному жанру таджикской народной поэзии. Этот фактор позволил внести существенные изменения в содержание, в обряды, связанные с исполнением музыки, особенно в народные обряды, а также в использование простых музыкальных инструментов (флейта, двухструнная, гижак, труба, таблак и др.). В ранний период распространения ислама в Маверауннахре власти иногда подвергались жестокому преследованиям. Кроме того, по свидетельству историков, именно в этот период в районах Хорасана, особенно в деревнях, движение Шуубия настолько усилилось, что в 822 г. имя халифа не должно было произноситься с кафедры во время пятничной молитвы. Арабизм и гордость стране достигли такого уровня, что правитель области фактически был унижен тем, что подчиняется арабскому халифу. С другой стороны, местные воеводы также вели непримиримую борьбу с кочевниками-разбойниками и по этой причине мобилизовали и ободряли народ. Понятно, что такой высокий дух патриотизма не мог не сказаться на содержании песен, од и рассказов поэтов и певцов.

Ключевые слова: музыка, обряды, дутор, рубаи, Мавераннахр, арабское нашествие, культура, поэзия, народные обряды, песня, мелодия.

MUSICAL CULTURE OF THE PERIOD OF THE ARAB CONQUEST

In the 7th-8th centuries, very violent political upheavals reigned in Central Asia. Regarding the features of the genre and the content of this simple rubai, it should be emphasized that it certainly belongs to the very well-known genre of Tajik-Rubai folk poetry. This factor made it possible to introduce significant changes in the content of the content, in the rituals associated with the performance of music, especially in folk rituals, as well as in the use of simple musical instruments (flute, two-string, gijak, trumpet, trumpet, tablak, etc.) the spread of Islam in Central Asia, the authorities were sometimes subjected to severe persecution. In addition, according to historians, it was during this period in the regions of Khorasan, especially in the villages, that the Shuubiya movement grew so much that in 822 the name of the caliph should not be pronounced from the pulpit during Friday prayers, that is, opposite feelings. Arabism and pride for the borders of the country has reached such a level that the ruler of the region is actually humiliated by the fact that he submits to the Arab caliph. On the other hand, local governors also waged an uncompromising struggle against nomadic robbers and for this reason mobilized and encouraged the people. It is clear that such a high spirit of patriotism could not but affect the content of songs, odes and stories of poets and singers.

Keywords: music, rituals, dutor, rubaiyat, Central Asia, Arab invasion, culture, poetry, folk rituals, song, melody.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эшонқулов Мурод Эгамқулович* - Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, номзоди илмҳои санъатшиносӣ, и.в.дотсенти кафедраи сарояндагии халқӣ. **Суроға:** шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 73А. Телефон: **93-833-58-56**

Сведения об авторе: *Эшонкулов Мурод Эгамкулович* –Таджикский государственный институт культуры и искусств имени М. Турсунзаде, кандидат искусствоведческих наук, и.о. доцента кафедры народного пения. **Адрес:** г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбада, 73А Телефон. **93-833-58-56**

Information about the author: *Eshonkulov Murod Egamkulovich* – Tajik State Institute of Culture and Arts named after M. Tursunzade, Candidate of Art Sciences, acting. Associate Professor of the Department of Folk Singing. **Address:** Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbada Avenue, 73A Phone. **93-833-58-56**

Ақназаров Ҳ.М.

Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт

Дар баробари шунидани номи СареЗ фавран пеши назар як кӯли афсонавие пайдо мегардад, вале на ҳама дарак доранд, ки пеш аз пайдоиши кӯл сокинони собиқ деҳаи СареЗ чӣ гуна зиндагӣ доштаанд, дар бораи таърих ва этнографияи мардуми ин диёр муҳаққиқони гуногунсоҳа чӣ навиштаанд. Дар мақола то андозае маълумотҳои этнографӣ ва таърихии мардуми ин диёр оварда шудаанд.

Собиқ деҳаи СареЗ дар ихотаи қаторкӯҳҳои сарбафалаккашидаи Бартанги Рӯшон воқеъ буда, дар чараёни поёнии дарёи Мурғоб ҷой гирифта будааст. Нисфи калонсолону пирони водиҳои Бартангу Ғунд ва муҳаққиқон бар он буданд ва ҳастанд, ки дар наздикии собиқ деҳаи СареЗ боз якчанд деҳкадаҳо ва мавзеҳои кӯчак низ мавҷуд будаанд. Ба монанди: Усой, Ирхт, Баршорв (Пшарти имрӯза-сарғаҳи кӯл), Лангар (наздикии Усой). Деҳаи СареЗ куҳанбунёд буда, мавҷудияти мардум дар ин макон низ таърихи тулонӣ ва номаълум дорад. Мувофиқи маълумотҳои шифоҳӣ, аслан таърихи баромади нисфи мардуми Бартанги боло аз деҳаи СареЗ будааст. Дар он даврон деҳаи мазкур калонтарин деҳаи водии Бартанг ба шумор рафта, ҳам аз ҷиҳати масоҳат ва ҳам аз ҷиҳати шумораи аҳоли нисбат ба деҳаҳои дигари ин водӣ бузургтар будааст. Сайёҳон, ҷуғрофшиносон ва кӯҳшиносони хориҷие, ки ин деҳаро дидан намуданд, менавиштанд, ки чашмаи бузурге дар деҳа бо номи “Пири Сароб” дар наздикии қалъа вучуд дошта, лаблаби чашмаро дарахтони сафеддор ва тӯс ихота карда, дар тарафи болои чашма зери дарахт мазоре мавҷуд аст. Ин чашма дар охири деҳа ҷой дошта, тамоми заминҳои қорами деҳаро шодоб мегардонд [1,с.17].

Баъзе аз солхӯрдагон борҳо қисса мекарданд, ки то заминларзани соли 1911 аз ҷиҳати шумораи хоҷагӣ зиёда аз 70 оиларо дар бар мегирифт*. Тибқи ривоятҳои шифоҳӣ дар деҳаи собиқ СареЗ қариб 60 хоҷагӣ зиндагӣ мекарданд, ҳамашон тоҷикони Помир буда, бо шеваи беҳатти рошорвӣ гуфтугӯ мекарданд*. Аз ин бармеояд, ки танҳо дар собиқ деҳаи СареЗ 40 хоҷагӣ мезист, дар се деҳаи дигар (Усой, Ирхт, Лангар, Баршорв) аз 8 то 12 хоҷагӣ мезист. Зеро бо тақя ба ёддоштҳои геологӣ рус Д.Л. Иванов ин шумора ба 40 хонавода баробар мебошад. Кӯҳшиноси рус Д.Л. Иванов бо ҳайати экспедитсияи капитан Д.В. Путята ва Н.А. Бендерский соли 1883 ба Помир меояд. Д.Л. Иванович бори нахуст аз самти Қирғизистон ба воситаи ағбаи Оқбайтал то ба деҳаи СареЗ сафар карда, ӯ аввалин геологест, ки ба омӯзиши табиати ин водии дастнорас охириҳои асри XIX саъй намудааст [13,с.240-250].

Шояд ӯ аввалин тадқиқотчиё бошад, ки деҳаи мазкурро 28 сол пеш аз зери об монданиш дида бошад ва дар бораи мавқеи деҳа, зиндагонии мардумаш маълумоти этнографӣ сабт намудааст: “Қалъаи СареЗ дар як баландии ҳамвор, ки зери иморатро чинси кӯҳии гранит (санги хоро) ташкил медиҳад, мавқеъ дошта, масоҳати тақрибан 100 метри квадратиро ишғол намудааст. Дар болои ин ҳамворӣ инчунин хонаҳо ниҳоят зич ва бе ягон тартиб паҳлуи ҳам сохта шудаанд. Хонаҳое, ки ба шакли ҳалқа дар болотар ҷойгиранд, истиқоматӣ ҳастанд ва иморатҳои поёние, ки хонаҷаҳои хурдтаранд, барои ҳайвонҳояшон (оғилхона) сохта будаанд. Хона дар СареЗ 30-40 –тоанд” [5,с.75].

Деҳа барои хоҷагидорӣ, яъне барои чорвопарварӣ ва ғаллакорӣ шароити хубу бисёр мувофиқ доштааст. Дар ҳуди деҳаи СареЗ заминҳои киштбоб бениҳоят зиёд буда, дар баробари ин боз дар гирду атрофи деҳа даҳҳо гектар заминҳои қорами бекорхобида ва чарогоҳҳо вучуд доштааст. Яке аз пажӯҳишгарони имрӯзаи кӯли СареЗ Абдулазиз Маскаев оид ба соҳаи кишоварзии мардуми ин минтақа дар китобаш “СареЗ - ганчи

* Аз нақли сокини 90-солаи деҳаи Нисур, Шабнонов Алаёр, муаллиф тобистони соли 2012 навишта гирифтааст.

* Аз нақли сокини деҳаи Шазуди водии Ғунд, Шоғарибова Моҳинав (соли тав. 1948), муаллиф тобистони соли 2013 навишта гирифтааст.

нухуфта” чунин овардааст: “Он заминҳое, ки дар худи деҳаи Сарез мавҷуд будаанд, барои вучуд доштанишон шаҳодат додан наметавонем, вале заминҳои гирду атроф ва чарогоҳҳои дар наздикии деҳа вучуддоштаро шоҳиди ҳолим. Масалан, нақшаҳо ва ҷӯйборҳои заминҳои “Нисордахът” (дашти Нисор), “Давлатмамаддахът” (дашти Давлатмамад), ва заминҳои деҳаи Ирхт то ханӯз дар атрофи кӯл арзи ҳастӣ доранд...” [1,с.13]. Тибқи мушоҳидаҳо он замон деҳаи Сарез мавқеи ҷуғрофии аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ муҳиму мувофиқе дошт. Аз ин макон ба Қошғар, Фарғона, Ёрканд дар мавсимҳои гарму мувофиқи сол, доду гирифтӣ молӣ ба роҳ монда мешуд. Аксар пиронсолон таваҷҷуҳ бар он зоҳир намуданд, ки деҳаи Сарез дар ҷойи нисбатан қарор дошта, маркази деҳаҳои хурду бузурги Бартанги боло ба шумор мерафт. Аз ҳамин сабаб дар миёни он кӯҳҳои осмонбӯс ин деҳаро чун маркази маъмурӣ ва макони гузаронидани иду маросимҳои мавсимию суннатӣ ихтиёр намуда буданд. Ин макон барои соҳаи чорводорӣ хеле қулай буда, нақлқунандагон илова намуданд, ки ҷангалзорҳои бисёр ва иқлими камбарф доштааст.

Д.Л. Иванов дар сарғаҳи Рӯшон ва Шугнон бисёр маълумотҳои этнографиро ҷамъоварӣ намудааст [13,с.255]. Ин геологӣ рус дар бораи заминҳои захиравӣ ва фаровонии гандуми деҳа низ дар ёддоштҳои чунин қайд кардааст: “Дар ин ҷо ин гуна растанӣҳо мекориданд: нахӯд, гандум, ҷав, арзан, харшалғам, шалғам ва ҷави русӣ (овёс). Овёс дар байни ҷав бисёр хуб афзоиш ёфтааст”. Ё ҷойи дигар: “... Замини қорам дар Сарез зиёд буда, дар баробари ин заминҳои иловагии захиравӣ низ мавҷуд аст. Ғалладонашон то ба андозае фаровон аст, ки ҳатто қисми гандумашонро ба қирғизҳои Помир мефурӯхтанд” [1,с.55]. Қормандони Қумитаи Ҳолатҳои Фавқуллода дар кӯли Сарез нақл мекунанд, ки дар сарғаҳи кӯл (Баршорв-Пшарт) роҳи аробагард дар баъзе маконҳо ба ҷашм мерасад. Соқини деҳаи Барҷидиф Ғуломсайн Мамадамонов шоҳидӣ додааст, ки боре қайқасор ба сарғаҳи кӯл рафтааст ва ин роҳро дидааст. Баъзе ҷойҳо аз дохили об то тепаҳои ҳамвор ва боз зери оби кӯл ниҳон мешавад*.

Ин роҳи аробагард аз соҳаи тиҷорати сарезиён бо мардумони Помири Шарқӣ дарак медиҳад. Зеро дар деҳаҳои дигари Бартанг роҳи аробагард он тараф истад, ханӯз роҳи пиёдагарди хатарнок, ба қавли “оврингҳо” вучуд доштанд. Албатта, хариду фурӯши маҳсулот на бо пул, балки бо ивази мол ва дигар лавозимотҳо сурат мегирифт. “Дар қисми шарқии деҳа дараи Бозордара воқеъ буд, ки аз он соқинон маҳсулоти худро ба бозор мебарданд, ки онҳо бо Мурғобу Ишқошим мепайваст... Яке аз боғариҳои Сарез ҷангал буд ва дар бунёди хона ва дигар ашё аз ҷӯб васеъ истифода мешуд...” [10,с.58-63].

Баъзе аз ровиён чунин нақл мекунанд, ки мардуми Сарез то ба ҳаде “бою бадавлат” будаанд, ки ҳар ҳафта “лӯхтактӯй” барпо мекарданд. Вале, қалонсолтарин соқини деҳаи Оқтайлоқи болооби Ғунд Маҷлунов Қорвон, ки падараш аз деҳаи Сарез будааст, “лӯхтактӯй”-и мардуми Сарезро чунин шарҳ дод: “Ман аз падарам шунидам, ки фақат як маротиба дар деҳаи Сарез лӯхтактӯй баргузор гардид, онро ҳам ду шахси шӯхтабиат бо номи Шанбе ва Мискин барпо карданд. Азбаски тули қариб ду сол дар ин минтақа ягон бор тӯй намешудааст, ин фикрро бароварданд ва дар фасли зимистони бекорӣ ҳама ин таклифро қабул намуданд”*.

Мувофиқи шунидаҳои пиронсолон “лӯхтактӯй”-е, ки бо ташаббуси Мискину Шанбе баргузор гардид, махфияна буд, аммо баъд аз тӯй ин хабар ба ғӯши мардумони деҳаҳои гирду атроф низ расид. Ғӯё дар заминҷунбии феввали соли 1911 ду хонае, ки дар деҳаи Сарез фурӯ рафта буданд, тибқи ривоятҳо хонаи Мискину Шанбе буданд. Аз ин хотир мардум меғуфтанд, ки онҳо “лӯхтактӯй” барпо намуданд ва барои ин кирдори бадашон “ҷазо” гирифта буданд. Табиист, ки барои беҳуда сарфкунии “хароҷоти лӯхтактӯй” тамоми мардуми Бартанги боло (Рошорв) соқинони собиқ деҳаи Сарезро “мардуми бой” меғуфтаанд. Вале, мувофиқи нишондодҳои И.И.Зарубин волости Рӯшон ва Рошорв қашоқтарин минтақаи Помир будааст [7,с.122]. Ба монанди ҳамин андеша, мардумшинос

* Аз нақли соқини 90-солаи деҳаи Нисур, Шаъбонов Алаёр, муаллиф тобистони соли 2012 навишта гирифтааст.

* Аз нақли соқини 87-солаи соқини деҳаи Оқтайлоқи болооби Ғунд Маҷлунов Қорвон, муаллиф баҳори соли 2013 навишта гирифтааст.

М.С.Андреев низ чунин қайд намудааст: "...дар Бартанги боло пеш аз инқилоб (Инқилоби Октябр -АХ) ягон бели оҳанин набуд..." [9,с.288]

Д.Л. Иванов ба таърих ва этнография ҳам мароқи зиёд дошт ва мавриде, ки аз деҳоти кӯхистони Помир дидан мекард, нисбати суннату фарҳанги сокинони он бетараф наменонд. Д.Иванов дар он сафари хеш меҳмони дурӯзаии мардуми деҳаи Сарез гардида, дар муддати кӯтоҳ тавонистааст, ки қариб аз тамоми паҳлуҳои рӯзгори аҳли русто шиносӣ пайдо намояд. Ӯ хислатҳои хоси дарёфтаре дар симои ин мардум, аз таассуроти худ нисбати тоҷикони кӯхистони Помир, чунин баён менамояд: "Будани ман дар миёни ин мардум ниҳоят кӯтоҳ буд, то ин ки ба саволи дар пеши худ гузоштаро ҷавоби қатъӣ дода тавонам, вале оқибат онро дарёфтам. Инак, ба гузашта нигариста, ман чунин андеша мекунам, ки тоҷикони кӯхистонии Помир (припамире) ҳақиқатан халқи дар асли (табиати) худ, хислати амиқан дилнишин дошта, ин мардум аз рӯзи аввали шиносоиашон, қобилияти ғайрихристиёрӣ ба худ моилкунӣ доранд. Ба ман чунин менамуд, ки ин халқ на танҳо кунҷковии одии аслияти худро ҳамчун навигарии аҷибе дар ман бедор мекунанд, балки дар онҳо чизи дигари дилнишинӣ аст, агарчи бо таассуротам норавшан бошад ҳам, бо эҳсосотам дарк намудам" [1,с.15].

Инчунин, ӯ аз забони ҳофизи ҷавони маҳаллӣ Раҳматуллои Лаълбек чанд намунаи сурудро ба қайд гирифтааст. Созу навои сарезиҳо, баҳусус "лалаяк" таваччуҳи Д.Л. Ивановро ба худ ҷалб намуд. Иванов аз аввалин пажӯҳишгарон буд, ки ин жанри мусиқии суннатии мардуми Помирро пешкаши муҳаққиқон намуд. Матни "лалаяк" асосан аз "даргилак" иборат буда, аз тарафи ҳофизони сарезӣ хеле боистеъдодона сароида мешудааст.

Тибқи сарчашмаҳо, аз сурудҳои бақайдгирифтаи Д.Л.Иванов ду суруд, ки аз даргиликҳо (жанри махсуси лирикаии мардумӣ) таркиб ёфтаанд, ба забони рошорвӣ буда, ду пораи суруд ба забони тоҷикӣ гуфта шудаанд. Матни он ду пораи суруди тоҷикӣ чандон мукамал набошад ҳам, онҳо гувоҳи он ҳодисаи табиӣ ва фарҳангӣ мебошанд, ки ба забони тоҷикӣ гуфтани суруд дар Бадахшон анъанаи дерина будааст. Устод Нисормамад Шакармамадов дар китобаш - "Бадахшон - дар масири тамаддуни умумибашарӣ" матни он сурудҳоро чунин нигоштааст:

*Э нозанин, ширин-ширин,
Дандон дур (р) аст, ду зулф зар(р)ин*

Ва

*И булбули нолон зи гамат зор шудам,
Дар (ҳ)асрати дидор (и ту) имсол шудам [15,с.15]*

Намунаҳои гирдоварандаи Д.Л.Ивановро яке аз эроншиносони рус, академик Карл Германович Залеман аз ҷоп баровардааст [15,с.19-20]. Ин соҳа аввалину охири китобшудаи сарезиҳо буданд.

Яке аз филмсозони машҳур ва таърихшиноси тоҷик Давлат Худоназаров дар мақолааш "Дмитрий Иванов- первый русский исследователь Памира" тасаввуроти худӣ муаллифро айнан овардааст: "...Дар назди ман танҳо як ҷавони хушқаду қомат Раҳматулло Лаълбек монд, соҳиби рафтори хуб ва донандаи аҷоибӣ сурудҳои маҳаллӣ. Баробари баромадани моҳ тоб наоварда, тақлиф кард, ки чизе бихонад. Ман, албатта, розӣ шудам. Вай «сетор»-и худро (трехструнная гитара) оварда, устоди бузурги ин асбоби одие, ки гарданааш хеле дароз аст, баромад. Ӯ зебо, ифоданок месурӯд, овози баланду латифаш мадад мекард... Аммо он чизе, ки дар сурудҳои ӯ маро ба ҳайрат овард, ангезаҳои таронаҳо буд. Чун дар Туркистон ба шунидани овози пуртаъсири сартҳо ва оҳангҳои ғайримуқаррарии бе меъёр ва якрангӣ одат кардаам, дар ин ҷо ҳам чунин чизеро интизор будам. Ва ногаҳон дар пеши назарам як навъ овози муҳаббатдоре садо дод, мисли порча аз ягон опера... Маълум аст, ки ин на яке буду на дигаре, балки дар айни замон чизи мусбате ошно, фаҳмо, шунда шуд..." [14,с.4-5].

Яке аз сайёҳон ва ҷосусони низомии рус, дар ҳайати экспедитсияи Ҷамъияти ҷуғрофии Русия Бронислав Людвигович Громбчевский (Гронбчевский, (1855–1926) моҳи августи соли 1889 хангоми омӯхтани табиат, шароити иҷтимоӣ ва этнографӣ ва забонии Помир, аз деҳаи Сарез низ дидан намуда, якҷанд аксҳоро аз сокинони деҳа аккосӣ намудааст. Дар ёддоштҳои чунин навиштааст: "Сарез- деҳаи на он қадар калон,

дорои 20 хонавода мебошад. Деҳа дар тарафи рости соҳили дарёчаи Мурғоб ҷойгир аст. Ин ҷо аз дарахтони мевадиханда ҳастанд, вале ҳосил намедиханд. Хӯроквории асосии мардум – ҷав ва гандум мебошад” [4,с.148]. Аввалин бор ӯ мафҳуми вожаи Сарезро чунин шарҳ додааст: “Эҳтимол номи Сарез аз порсӣ *"сар"* - сар, ибтидо ва *"рез"* - резиш, лағжиш омадааст” [4,с.149].

Географи немис Арвед Шултс бори аввал соли 1904 аз Сарикӯл то Сарез ва Қалъаи Вомар сафар намудааст. Ӯ бештар дар ҳисоботаш дар бораи Помир бисёр маълумотҳои ҷуғрофӣ додааст. Аз ҷумла, дар бораи ҳаёти иҷтимоии мардуми Сарез чунин навиштааст: “...Ин ҷо дарахти тут ва зардолу қарор дорад, ки дар фасли тобистон баъзе вақтҳо озуқаворӣ ягонаи тоҷикон ба шумор меравад...” [2,с.37].

Эроншиносии машҳури рус И.И. Зарубин соли 1914 аввалин экспедицияи илмӣ худро ҳамроҳ бо эроншиносии фаронсавӣ Роберт Гото дар Помир, аз ҷумла ба водии Бартанг анҷом додааст. Дар таҳқиқотҳои оиди этнографияи мардуми Бартанг маълумотҳои ҷолиб додааст. Масалан, оиди кишт кардани заминҳо ва ҳосилгундории Бартанги Боло, ки деҳаи Сарез сарғаҳи он ба ҳисоб мерафт, қайд намудааст, ки “норасоии замин сабаб мегардад, ки ҳар як порча заминро бо супор, ду барзагов 2-3 маротиба шудгор кунанд... Агар майдон хело ҳам кӯчак бошад, он гоҳ қоркард дастӣ сурат мегирад” [5,с.45].

Инчунин, диққати ӯро бештар хонаҳои урфии Помир ба худ ҷалб намуданд. Дар сутунҳои дохили хона тасвирҳои кандакорӣшудаи оху (бузи кӯҳӣ) ва дигар тарҳҳои одӣ, аксар вақт дар шакли доира ё чоркунҷа бо салиб ҳаққоқӣ шудааст. Асосан дар собиқ деҳаи Ирхт (18 км дуртар аз деҳаи собиқ Сарез) яке аз сокинон бо хоҳиши меҳмонон ҳамаи расмҳои оро, ки сутунҳои хонаашро оро медоданд, тасвир кардааст. Ақсақол Қабул низ, тамоми нақшҳои, ки дар сутунҳо дида мешаванд, кашидааст. Олим ақсақол Қабулро шахси дар байни ҳамватанонаш шахси барҷаста, таҷрибадор, босаводу оҳангар, халифа муаррифӣ намуда, афзудааст, ки дар байни ҳамдиёрони худ обрӯю нуфузи хеле калон дошт ва урфу одат ва расму оини гузаштагони худро аз дигарон беҳтар медонист [7,с.119].

Чӣ гуна як деҳаи ободу зебо яку якбора аз байн меравад? Усой ном деҳае 12-15 км (баъзе ҷойҳо 18км) поёнтар аз деҳаи Сарез мавҷуд буд, ки 7-8 хоҷагӣ дар он зиндагӣ мекард. Аз миёни ин деҳа рӯди Мурғоб мегузашт, ки он тарафи дарё ҳамчун ҷароғи истифода мешуд. Деҳаи Усой нисбатан замини кам доштааст, барои ҳамин мардуми деҳа зиндагии қашшоқона доштанд. Вале заминчунбӣе, ки моҳи феврالی соли 1911 рух дода буд, аз деҳаи Усой бо аҳолиаш дигар нишоне ҳам намонд ва аз ду тараф кӯҳпораҳои азиме афтида, роҳи дарёчаи Мурғобро мебандад. Танҳо ду нафар, Султонмамад (мусафед) ва Нашмит (ҷавон) дар ҳамин рӯз берун аз деҳаи Усой қарор доштанд ва ҷон ба саломат бурданд [1,с.87-85]. Худи ҳамон сол, моҳи сентябри соли 1911 штабс-капитани постгоҳи Помири Шарқӣ Заимкин ба деҳаи Сарез омадааст. Мувофиқи маълумотҳои ӯ дар як шабонарӯз 36см. оби ҳавзгардида ҷониби деҳаи Сарез хуруҷ карда истодааст. Аз оби ҷамъшуда то деҳаи Сарез ҳамагӣ 16 метр мондааст [3,с.63].

Гарчанде худи сокинони собиқ деҳаи Сарез талафоти ҷонӣ надоданд, вале деҳаҳои гирду атрофи он талафотҳои зиёди ҷонӣ доданд.

Шумораи қурбоншудагони zilzilaи феврالی соли 1911, дар деҳаҳои Бартанги боло аз рӯи таҳқиқоти олимони [3,с.17]

№	Номи деҳа	Хоҷагӣ	Зан	Мард	Кӯдак	Ҳамагӣ
1	Усой	7	?	?	?	54
2	Савноб	14	6	-	4	10
3	Рухч	12	2	-	2	4
4	Пасор	4	-	5	9	14
5	Нисур	11	14	17	9	40

Сокини 55-солаи деҳаи Дӯзахдараи водии Ғунд Наврӯз Мародмамадов нақл карда буданд, ки “...дар деҳаи Сарез пайи ҳам ду-се рӯз замин аз ҷунбидан бознамондааст, аммо нисбат ба аввалааш сабуктар. Баъд аз гиряву нолаҳои чандрӯза, замин аз ҷунбидан бозистод, вале ғубори гирду атроф ҷунон ваҳмангез буд, ки фикри мардумро низ пур аз

губори тарсу харос намуд.”* Оби чамъшудаи роҳбаста мохи сентябр ба Сарез наздик меояд. Он вақт ғаллаи киштаи мардуми Сарез дар заминҳо пухта расида буд, аммо мардуми нотавон имконияти барои кашонда бурдани он бо худ надошта, аз баҳри ғаллаи худ баромада, ба тарафи Ғунду Мурғоб ҳатто то ба Сариқӯли Хитой кӯч бастанд. Сафари мардуми Сарезро Шоғарибова Моҳинав сокини 71-солаи деҳаи Шазуд ба муаллиф ин тавр шарҳ дод: “Аз модарам шунидаам, ки мардуми Сарез ҳеч намехостанд, ки тарки зодгоҳ кунанд, аммо русҳо (аскарони отряди рус дар Помир- А.Х.) ки он ҷо омада буданд, мардумро маҷбур намуданд, ки февран аз ин ҷо кӯч банданд. Мӯсафедон мегуфтанд, ки хама либоси сабз бипӯшанд, зеро ҳангоми сафар либоси сабз пӯшидан расм будааст. Рӯзи сеюм ба Ғунд расидем...” Ин кӯчи абадии онҳо буд, ҳарчанд чандин бор бо нияти “шояд кӯл дубора ба деҳа табдил ёбад” ба Сарез омада бошанд ҳам, вале аз деҳа дигар нишоне намонд...

Ҳамин тавр, доир ба таърих ва этнографияи собиқ деҳаи Сарез аввалин шуда, муҳаққиқон, сайёҳон ва ҷосусони ҳарбии рус дар ёддоштҳо ва асарҳояшон маводҳои нодир чамъ намуданд.

Муқарриз: н.и.т., дотсенти ДОТ дар ноҳияи Рашт - Махсудов А.М.

АДАБИЁТ

1. Абдулазиз М.М. Сарез- ганчи нухуфта / М.М. Абдулазиз. - Душанбе, 2015. - С.204.
2. Arved von Shultz, -Landeskundliche Forschungen im Pamir. /Arved von Shultz// - Hamburg, 1916. - С. 265.
3. Агаханянц О.Е. Озеро Сарез, Ленинград: /О.Е.Агаханянц-«Гидрометеоиздат», 1989. - С.112.
4. Вовжинец П.М., Констанция П. Неоткрытые путешествия. Дневник экспедиции Бронислава Громбчевского 1889-1890 как свидетельство истории и элемент культурного наследия / П.М.Вовжинец, П.Констанция. Рязань, 2017. -С.148.
5. Иванов Д.Л. Известия Средне - Азиатского Географического Общества / Д.Л. Иванов. -Ташкент, 1929. -С.67.
6. И.И. Зарубин. К истории Шугнана. / И.И. Зарубин. Доклады Академии наук СССР, 1926. -С.22.
7. Зарубин И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков / И.И.Зарубин. Долина Бартанга, Петроград / И.И.Зарубин. Типография Российской Академии наук. №12, 1917. -С.145.
8. Карамшоев Д. Пограничники и жителя Памира / Д.Карамшоев, И. Харкавчук // - Хорог, “Памир”, 1995. - С. 148.
9. М.С.Андреев. Таджики долины Хуф (верховья Амударьи) / М.С.Андреев. -Выпуск 2. Издательство АНТ ССР Сталинабад. 1958. -С.366.
10. Ниёзов Н.А. История возникновения Сарезского озера // Вестник Педагогического университета Таджикистана имени С.Айни. -№1-2(1-2) / Ниёзов Н.А. -Душанбе, -2019. -С.278.
11. Некушоева Ш. Саёҳате ба Бартанг (асари илмӣ-публистӣ) / Ш.Некушоева, М.Броимшоева. – Душанбе, 2014. -С.78.
12. Наши интересы на Памире / Подполковник Б. Л. Громбчевский -Петербург, 14 Марта 1891. - С.29.
13. Сайнаков С.П. Отражение этнографии Памира в трудах Д.Л. Иванова / С.П.Сайнаков //Вестник Педагогического института Таджикистана в Раштском районе. Научный журнал № 1 (15), 2021 январь-март. - С.276.
14. Худоназаров Д.Н. Дмитрий Иванов- первый русский исследователь Памира / Д.Н. Худоназаров //Кунсткамера №2 (4) 2019, <https://www.kunstkamera.ru>.
15. Шакармамадов Н. Бадахшон-дар масири тамаддуни умумибашарӣ / Н.Шакармамадов. -Душанбе: Дониш, 2006.

МАЪЛУМОТҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ЭТНОГРАФИИ СОБИҚ ДЕҲАИ САРЕЗ

Дар мақолаи зикршуда дар бораи собиқ деҳаи Сарез маълумот дода шудааст. Мувофиқи маълумотҳои шифохӣ, ки муаллиф дар байни аҳолии водии Бартанг чамъ намудааст, дар ин деҳа 60-70 оила зиндагӣ мекард. Дар муқоиса бо дигар деҳаҳои болооби Бартанг, сокинони ин деҳа беҳтар зиндагӣ мекарданд. Бисёр сайёҳон, тадқиқотчиён ва ҳатто ҷосусони ҳарбии хориҷӣ дар бораи урфу одат, таърих, этнография, ҷуғрофӣ ва забони сокинони Помир маълумот чамъ меоварданд. Мутаассифона, дар бораи деҳаи собиқ Сарез маълумоти этнографӣ ва таърихӣ хеле кам аст. Вақте ки деҳа ба кул табдил ёфт, диққати олимони ҷаҳон ба ин мавзӯе ҷалб карда шуд. Ин кул 18 феввали соли 1911 дар натиҷаи заминларзаи шадид ва афтидани санг ба дарёи Мурғоб ба вучуд омадааст. Пас аз ин заминларза, рустои Усойи Бадахшони Тоҷикистон зери санг монда, танҳо як пирамард ва ду писарбача зинда монданд ва 57 нафар зери харобаҳо ҷон бохтанд. Бо ҳамин тартиб, сокинони деҳаи Сарез низ бинобар зиёд шудани оби чамъшуда макони зисти худро тарк карданд. Муаллиф зимни таълифи он аз пируни кухансоли Рӯшону Шугнон, ки авлодони онҳо аз собиқ деҳаи Сарез буданд, маълумот гирд оварда аст.

Калидвожаҳо: Сарез, Усой, заминчунбӣ, пажухишгар, этнография, расму оин, забони рӯшонӣ, хонаҳо, меҳмоннавозӣ, муоширати хуб.

* Аз нақли сокини деҳаи Дӯзахдара водии Ғунд, н. Шугнон Наврӯз Мародмамадов (соли тав. 1958), муаллиф тобистони соли 2013 навишта гирифтааст.

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О БЫВШЕМ СЕЛЕ САРЕЗ

В данной статье представлена информация о бывшем селе Сарез. По устным сведениям, собранным автором среди населения, в этом селе проживало 60-70 семей. По сравнению с другими деревнями вверх по течению от Бартанга, жители этой деревни жили лучше. Многие туристы, исследователи и даже иностранные военные шпионы собирали сведения об обычаях, истории, этнографии, географии и языке жителей Памира. К сожалению, о бывшем селе Сарез очень мало этнографических и исторических сведений. Когда деревня превратилась в озеро, к этой местности было приковано внимание ученых всего мира. Это озеро образовалось 18 февраля 1911 года в результате сильного землетрясения и падения камня в реку Мургоб. После этого землетрясения село Усой в Бадахшане, Таджикистан, было погребено под скалами, выжили только один старик и два мальчика, а под завалами погибло 57 человек. Таким же образом жители села Сарез также покинули место жительства из-за увеличения скопившейся воды. При написании статьи автор собрал устные сведения от старых рушанских и шугнанских старейшин, потомки которых происходили из бывшего села Сарез, и представил их в данной статье.

Ключевые слова: Сарез, Усой, землетрясение, исследователь, этнография, обычай, традиция, рушанский язык, домики, гостеприимство, общение.

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHICAL INFORMATION OF THE FORMER VILLAGE OF SAREZ

The mentioned article provides information about the former village of Sarez. According to oral information collected by the author among the population, 60-70 families lived in this village. Compared to other villages upstream of Bartang, the inhabitants of this village lived better. Many tourists, researchers and even foreign military spies collected information about the customs, history, ethnography, geography and language of the inhabitants of the Pamirs. Unfortunately, there is very little ethnographic and historical information about the former village of Sarez. When the village turned into a lake, the attention of scientists from all over the world was riveted to this area. This lake was formed at on February 18, 1911 as a result of a strong earthquake and a stone falling into the Murgob River. After this earthquake, the village of Usoy in Badakhshan, Tajikistan, was buried under rocks, only one old man and two boys survived, and 57 people died under the rubble. All their pets are gone too. In the same way, the residents of Sarez village also left their place of residence due to the increase in accumulated water. When writing it, the author collected oral information from the old Ruzhan and Shughnan elders, whose descendants came from the former village of Sarez, and presented them in this article.

Keywords: Sarez, Usoi, earthquake, researcher, ethnography, custom, tradition, Roshan language, houses, poor people, hospitality, good communication

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ақназаров Ҳамзаалӣ Муборакқадомович* - Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, кафедраи таърих ва методикаи таълими он, ассистент. **Суроға:** 734025 шаҳри Гарм, Ҷумҳурии Тоҷикитстон, кӯчаи Э.Мухиддинов, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

Сведения об авторе: *Ақназаров Ҳамзаали Мубаракқадомович* - Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, кафедра истории и методики ее преподавания, ассистент. **Адрес:** 734025 г. Гарм, Республика Таджикистан, улица Э.Мухиддинова, 63. Телефон: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

Information about the author: *Aknazarov Khamzaali Mubarakkadamovich* - Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht district, department of history and methods of its teaching, assistant. **Address:** 734025, Garm street, E. Muhiddinov, 63. Phone: (+992) 900042566. E-mail: hamza.kurush90@mail.ru

Зокиров Р.Ш.

Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд

Манзил аз падидаи асосии таърихию фарҳангии маҳсули ғаъолияти эҷодӣ ва созандаи инсоният маҳсуб меёбад. Аз рӯйи дараҷа ва сатҳи ташаккули манзил ба вазъи иқтисодию иҷтимоии ҷомеа, хусусиятҳои этникии он баҳо додан мумкин аст. Дар баробари ин, таърихи манзил, пайдоиш ва таҳаввули он ҳамчун ҷузъи фарҳанги мардумӣ поре аз таърихи миллӣ мебошад. Омӯхтани фарҳанги манзил дар раванди тараққиёти ҷаҳонрасо он вазифаи муҳимми илми таърих мебошад. Ҷанбаҳои боло интиҳоби мавзӯи тадқиқоти таърихи фарҳанги манзили миллиро муайян менамоянд.

Дар илми таърихнигорӣ омӯзиши манзили тоҷикон ҳамчун як соҳаи фарҳанги моддӣ дар муқоиса бо дигар унсурҳои тамаддуни ниёғони мо нисбатан ба наздикӣ оғоз шудааст. Тасвири аввал, хеле муфассал ва равшани манзилҳои мардумии аҳолии муқими Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон, ба миёнаҳои асри XIX рост меояд [1,с.42]. Аммо то кунун муаррихон, бостоншиносон, мардумшиносон, меъморон алоҳида дар асоси сарчашмаҳои мушаххас манзили суннати тоҷиконро мавриди таҳқиқ қарор додаанд [2,с.14]. Аксарияти кулли асарҳои, ки ба манзили суннати тоҷикон бахшида шудаанд, дар асоси маълумотҳои этнографии саҳроӣ иншо шудаанд. Дар баробари ин, зарурати илмию амалии тадқиқоти таърихӣ, меъморию бостоншиносиро дар ин самт равандҳои пажӯҳиши илмӣ тақозо менамоянд.

Дар робита ба дурнамои рушди давлати соҳибистиклол, озод, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявии Тоҷикистон аҳамияти мавзӯи омӯзиши фарҳанги манзили тоҷикон дучанд гардидааст. Бо ташаббус ва роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон барномаи давлатӣ оид ба эҳёи таърихию фарҳангӣ, бахусус анъанаҳои пешқадами фарҳанги манзилсозию ҳифзи мероси моддӣ ниёгон таъкид шуда [3,с.62], дар қисми татбиқи амалии Стратегияи рушди соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Ҳукумати кишвар аз 27 апрели соли 2022 таҳти №203 ба тавсиб расидааст, мавриди амал қарор гирифтааст. Татбиқи амалии онҳо дар якҷоягӣ бо таҷрибаи пешқадами мамлакатҳои тараққиқарда дар ороиши бадеӣ ва таҷҳизонидани технологияи зарурии манзили бинои муосири истиқоматӣ мебошад.

Ҳамин тавр, объекти таҳқиқоти мо таърихи манзилсозии тоҷикон ҳамчун таҷассуми дастовардҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ, инчунин маънавии ниёғони мост.

Мақсади таҳқиқот нишон додани генезис ва таҳаввули фарҳанги маҷмуи манзили тоҷикон дар раванди рушди таърихӣ даврони бостон ва замони нав мебошад.

Ҳадафи тадқиқот тавассути ҳалли вазифаҳои зерин амалӣ карда шуд:

- омӯзиши ҷанбаҳои меъмории сарчашмаҳои ҳаттӣ, археологӣ ва этнографӣ;
- муайян кардан ва ҷамъоварии маводи зарурии арзишманд;
- таҳлил ва ҷамъбасти маводҳои гирдоварда ва аз сарчашмаҳо гирифтаҳо ба низом даровардан, тасниф намудани маҷмуи маълумот оид ба мақсадҳои ғоиданок, эстетикӣ, фарҳангӣ маънавии манзил;

- муайян намудани сохтори таркибӣ, унсурҳо ва ҷузъҳои гуногуни меъморию конструктиви манзил ва таъиноти онҳо вобаста ба вазъи иҷтимоии соҳибмулк ва сатҳи иқтисодию шугли оилаи дар манзил истиқоматкунанда;

- баррасии давраҳои асосии генезис ва таҳаввули манзили суннати тоҷикон дар партави даврабандии меъморию таърихӣ.

Дар ибтидои омӯзиши фарҳанги манзили тоҷикон, тибқи маълумоти маъхазҳои ҳаттӣ, таҳқиқоти таърихӣ, археологӣ ва этнографии он, як зумра олимони барҷастаи рус, ба мисли В.В. Бартолд, В.А. Жуковский, А.А. Семенов, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, Н.А. Кисляков, А.К. Писарчик ва дигарон қарор доштанд.

Муаррих В.В. Бартолд дар партави маъхазҳои хаттӣ генезис ва таҳаввули фарҳанги манзил, типологияи манзилро аз ҷиҳати таърихӣ ва этимологӣ муайян кардааст. Маъноӣ чузъҳои таркибии фарҳанги манзил - «манзил», «киёшк», «баг», «бӯстон», «кеде»-ро ошкор намуда, онҳоро аз ҷиҳати инкишофи таърихӣ таҳқиқ намуда, мавқеи ин чузъҳоро дар ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангии чомеа дар давраҳои гуногуни таърихӣ [4,с.71] нишон медиҳад. В.В. Бартолд масъалаҳои марҳилаи таърихӣ инкишофи меъморӣ халқҳои Эронро мавриди омӯзиш қарор додааст. Ба андешаи ӯ, давраи ҳукмронии муғул бехтарин давраи таърихӣ меъморӣ форсӣ [5,с.182]. В.В.Бартолд, дар асарҳои бунёдии худ нақши халқунандаи фарҳанг, забон ва ёдгориҳои меъморӣ археологӣ дар омӯзиши таърихӣ халқ, дараҷаи иштироки мамлакат дар алоқаи маданият ҳақон таъкид мекунад.

Муҳаққиқ В.А. Жуковский барои тафсири маъхазҳои хаттӣ дар бораи топографияи таърихӣ Марви бостон, инчунин манзилҳои зисти ин шаҳр тадқиқоти арзишманде анҷом додааст. Аз рӯи натиҷаҳои тадқиқоташ дар мисоли манзили истиқоматии Марв [6] яке аз аввалин шахсоне буд, ки типологияи манзилро тавсиф намудааст.

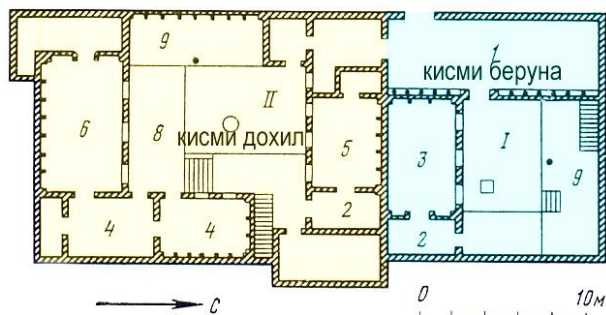
А.Ю. Якубовский, ки натиҷаи кори экспедицияи археологияи суғдию тоҷикии солҳои 1946-1951-ро ҷамъбаст кардааст, ба таври воқеӣ асосгузори самти таърихӣ бостоншиносӣ дар таҳқиқи манзилҳои тоҷикони қадим, ташаббускори он ба ҳисоб меравад. А.Ю. Якубовский дар мисоли тафсири сотсиологӣ дар Панҷакент тадқиқоти бостоншиносии шаҳрҳои давраи пештара ва тараққиқардаи Хоразм- Ҷонбос-қалъа ва Тӯпроқ-қалъа таҳаввули фарҳанги манзилсозиро дар робита бо инкишофи шаклҳои оилавӣ ва муносибатҳои он нишон дод. Муҳаққиқ дар партави маъхазҳои хаттӣ динамикаи инкишофи намудҳои манзил, таҳаввули таъиноти иҷтимоӣ онро дар се қисмати таърихӣ шаҳри асримиёнагӣ – арк, шаҳристон ва работ нишон медиҳад [7,с.212].

О.Г. Болшаков, ки яқоя бо Х.Х. Неъматов хронологияи меъморӣ ва таназзули манзилҳои наздишаҳрии Панҷакентро мавриди таҳқиқ қарор дода, алоқаи онҳоро бо иншоотҳои дафн муайян намуда, хусусияти иҷтимоӣ манзилгоҳро тавсиф намудаанд [8,с.114].

Аммо Турсунов хусусиятҳои манзили анъанавиро дар охири асри XIX - ибтидои асри XX маркази калони шаҳри Уструшана-Ўротеппа ошкор кардааст [9]. Манзили халқии тоҷикон дар асари дигари Н.О. Турсунов варианти классикии нақшаи амлок ва манзиле, ки дар шаҳри Хучанд ва воҳаи он ташаккул ёфтааст, қисмҳои конструктивӣ он, сарбории функционалии элементҳои меъморӣ бадеии манзили истиқоматии Хучанд дар монографияи бунёдии худ, ки дар Эрон ба форсӣ ҷоп шудааст, инъикос ёфтааст.

Инчунин, Турсунов як силсила ёддоштҳои муҳтасари илмӣ бо маълумоти нодир дар бораи меъморони халқӣ, ҳунармандон, бинокорони барҷаста Усто Мирзораҳмат, Усто Маллабек, бародарон Муҳаммад Расул ва Муҳаммад Солеҳ, Ҳайдар Ниёзов, Усто Ҷунайд, Усто Мирфузайл навиштааст. Н.О.Турсунов дар китоби худ «Таърихи тоҷикон» марҳилаи муҳимтарини таҳаввули меъморӣ анъанавиро нишон медиҳад [10,с.324].

Воронина оид ба хусусиятҳои меъморӣ халқии Хучанд дар сохтмони манзилҳои истиқоматӣ ва маишӣ, таҷҳизоти бинокорӣ, конструксияҳо ва вариантҳои таснифотии меъморӣ бинои истиқоматӣ: хучра, пешайвон, меҳмонхона (Расми 1) маълумот додааст [11,с.212].

Тавзеҳоти хучраҳо:

1. Саисхона
2. Даҳлез
3. Меҳмонхона
4. Хучраи тобиствона
5. Хучраи зимистона
6. Айвон
7. Таҳоратхона
8. Сарой
9. Танӯрхона

Расми 1. Тарҳи периметралии ташаккули ҳавлии дутаркибаи асри XIX (В.Л.Воронина)

Китоби В.Л. Воронина «Меъмории халқии Тоҷикистони Шимолӣ» соли 1959 дар ш. Москва чоп шудааст [12,с.52-54]. Дар қисми якуми рисола «Анъанаҳои таърихӣ» боби махсуси «Манзили истиқоматӣ» ва дар қисми дуюм анъанаҳо ва навоариҳо, ки дар сохтмони бинои истиқоматӣ дар замони шуравӣ таҷассум ёфта буданд, зикр гардидааст.

Хусусиятҳои биноҳои истиқоматии Ленинобод (ҳоло Хучанд), Ҷиротеппа (Истаравшани ҳозира), Чкаловск (ҳозира Бӯстон), Конибодом, Исфара низ оварда шудаанд. Масъалаҳо дар бораи хусусиятҳои меъмории манзили Хучанди куҳна, ки В.Л. Воронина дар тадқиқоти илмии боло зикршуда дар асоси пажӯҳиши намунаҳои сершумори манзилҳо ва биноҳои типии анъанавию нав (солҳои 50-уми асри XX) дар шаҳрҳои шимолӣ Тоҷикистон баррасӣ карда шудаанд. Баъзе муқаррароти В.Л. Воронина баҳсталаб буда, на ҳамаи хулосаҳои ӯро маводҳои этнографии сахрой, ки баррасӣ намудаем, тасдиқ мекунам.

Таҳқиқи С.М. Мамадҷонова ва Р.С. Муқимов [13] ба масъалаҳои таърихӣ меъмории монументалӣ ва анъанавии Шимолӣ Тоҷикистон, махсусан биноҳои истиқоматии Тоҷикистони Шимолӣ баҳсида шудаанд.

Дар маъхазҳои хаттии асрҳои миёна ва маълумоти забоншиносӣ дар бораи фарҳанги манзилдорӣ тоҷикон маводи хеле бой ва муқаммалӣ этнографӣ мавҷуд аст. Гуногунрангӣ ва бисёрҷанбагии биноҳои истиқоматӣ имкон медиҳад, ки баррасии масъалаи типологияи онҳо ба миён ояд.

Типологияи умумии манзил. Истиқоматгоҳҳо бо истилоҳоти сершумор ишора шудаанд, ки аз анъанаҳои амиқи фарҳангии тоҷикон шаҳодат медиҳанд. Инҳо, масалан: байт, маъбад, дор, иморат, қад, маъво, ман, манзил, хон, ман, бардан, хучра, кулба, айвон, авбор, охупой, буна, бито. Ин истилоҳот дар осори мухталифи таърихӣ ва адабии муаллифони асрҳои миёна вомехӯранд.

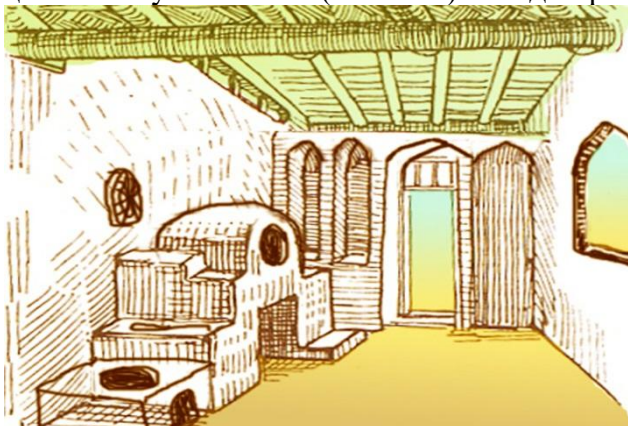
В.В. Бартолд таҳаввули навъҳои манзили зистро таҳқиқ намуда, қайд мекунад, ки «манзил» чун байти арабӣ як иморати истиқоматии алоҳида, ин мафҳум ба ғайр аз манзили воқеии сарвари манзил, инчунин манзилҳои писарони алоҳида ва дигар хешу табор, биноҳои ёрирасон ва ғайраро дар бар мегирифт ва ҳамаи ин биноҳо дар дохили як фазо ва девори умумӣ ҷойгир буданд [14,с.221].

Манзилҳои зимистониро қошона ва тачар мегуфтанд. Дар маъхазҳо дар бораи навъи манзиле, ки дар давраи баҳору тобистон истифода мешуданд, маводи пурарзиш оварда шудааст. Яке аз навъҳои манзили тобистона боғдор буд, ки дар ҳар тараф сӯрохиҳо дошт. Манзили тобистонаро, ки аз ҳар тараф бо панҷара ихота карда буда, бачкам ҳам меномиданд. Барои раҳӣ аз гармои тоқатфарсо дар чиллаи тобистон манзилҳои зеризаминӣ - ниҳонхонаҳо сохта мешуданд, ки дар он ҷо ғизо низ нигоҳ дошта мешуд. Навъи ибтидоии истиқоматгоҳи тобистона тарам ё торум, манзили тахтадори ҷӯбин, ки хайма ё айвонро ифода мекунад, дар «Таърихи Байҳақӣ» зикр шудааст. Намуди хоси манзили тобистона манзили бод буд, яъне манзиле, ки ба он шамолҳои муаттар мевазиданд - эҳтимолан тавассути мубодилаи ҳаво бошад. Манзили тобистониро сутованд ҳам мегуфтанд, ки ба гуфтаи Фирдавсӣ, хеле равшан ва рангоранг ораста шуда буд. Якчанд намуди манзилҳои тобистона вучуд дошт, мисли – баҳорбанд, хонгард, парбор ё парбол, хашонхон ва хашхона.

Ҳангоми муҳорибаҳои ҷангӣ, чашнвора ё шикор дар сахроҳо хаймаҳо мезаданд, ки як навъ хаймаҳои фурупаҳншаванда – пардасара, ё саропард, хайма барои шамол- бодгис, бодпарвар ё бодгир. Унсури дигари ин низом бодфар, шамолдеҳи калоне буд, ки аз шифт овозон ва ба ҳаракат медаромад. Чунин таҷҳизот дар манзилҳои тобистонии Бачкам ва Парвор вучуд доштанд. Тавре ки аллақай зикр гардид, барои сохтани манзили тобистона торҳо истифода мешуданд, дар назди манзилҳо хаймаҳо сохта шудаанд. Дар тобистон роҳҳои гуногуни хунук кардани манзил вучуд доштанд. Масалан, ба дару панҷараҳои истиқоматии тобистонии хашонхона хори шутур баста, аз болои он об мерехтанд, ки дар натиҷа тароват ба хучра медаромад. Хешхона низ як хел системаи хунуккуниро дошт. Хешхонаро аз катон сохта, бо барги бед пӯшонда, бо он об медоданд.

Намуди манзил аз мансубияти иҷтимоии сокинон низ вобаста буд. Манзили одамони сарватманд кушқайвон, кох ном дошт. Он хучраҳои бисёр фароҳу мунаққаш, ҳавлии васеъ ва ориши бой дошт.

Биноҳои ёрирасон хучраи пухтани анвои нонӣ- танӯрхона ва хучраи оштонхона ё ошхона буд. Унсурҳои асосии танӯрхона худи танӯр барои пухтани нон буд. Танӯрро дар болои сутун - манзарча мегузоштанд. Дар девори танӯрхона суфрае месозанд, ки дар он барои хамир тағораи хамиркунӣ, дастархони пӯсти гов барои орд (суфраи орд), остин, ки хангоми пӯхтани нон (остинча) сабад барои хамир мемонданд.

Расми 2. Намуди умумии дохили танӯрхона-ошхона дар таркиби манзили халқӣ (муаллиф)

Ошхона дар аксар мавридҳо ба дигар биноҳои ёрирасон дохил мешуд. Дар анборҳо, танӯрхона ва манзилҳои истиқоматӣ танӯри оштон барои пухтани хӯрок гузошта мешуд. Дар манзилҳои обод ин гуна оташдонҳо аксар вақт алоҳида сохта мешуданд.

Бо усули суннатӣ мардуми шаҳр аз навъҳои зерини зарфҳои ошхона истифода мекарданд: кошуқдон-сабади бофта барои кошуқи филизӣ ё кошуқи чӯбин; кафгир - аз тунука сохташуда; кафлези чӯбин; ҷазабардорак- барои равған аз симбоф; чӯби ошдамкунӣ- чӯб барои оши палав; йологу - як табақи мис; уғур ва уғурдаста; хурмачадеги гилин барои чурғот, шир ва равған; кӯзаҳои гилӣ барои об ва амсоли онҳо, ки дар таълифи Н.О. Турсунов зикр карда шудаанд [15].

Дар қисми берунии ҳавлӣ барои нигоҳдории чорво якчанд намуди биноҳо сохта мешуд.

Одатан майдони саисхона ба андозаи калон - аз 10x5 м то 20x30 м мерасид. Аксар вақт чунин биноҳои калон барои аспҳо дар маҳалҳои наздишаҳрии сарой сохта мешуданд. Дар назди саисхона аксар вақт сарой барои ароба сохта мешуд. Саисхонаро аксар вақт дар назди иншоотҳои даромадгоҳ месохтанд, то меҳмонон аспи худро баста тавонанд. Ҳамин тавр, комплекси хочагӣ дар манзили суннатии тоҷикони Хучанд мавқеи муҳимро ишғол намуда, ҳаматарафа рушду инкишоф ёфт.

Хусусиятҳои комплекси хочагиро дар манзили суннатии тоҷикони дигар минтақаҳои шимолӣ Тоҷикистон дида мебароем ва аз дигар халқҳои Осиёи Миёна мисолҳо меорем.

Дар манзили суннатии Қистакӯз (ҳозира Хистеварз) анбор ҳам мисли Хучанд "қазнок" ном дошт ва асосан барои нигоҳдории ғалла таъин шуда буд. Сандукҳо дар анбор – зарфҳои аз гил дар шакли куттиҳои чуқури кушода дар платформаҳое, ки аз сутунҳои ғафс, ки дар рӯйи хоки рахнашуда ё сангҳои калон гузошта шуда буданд, ҷойгир мешуданд. Анбори хӯроки манзили Қистакӯз низ дар айвон нигоҳ дошта мешуд. Дар ин ҷо як куттии калон бо сарпӯш (сандук) барои ғалла гузошта шуда буд, ки дар охири асри XIX сандуки гилии кухнаро иваз кард. Сандукҳои хурдтар барои нигоҳ доштани меваҳои хушк истифода мешуданд [16].

Маълумоти этнографии манзили охири асри XIX – ибтидои асри XX, инчунин, хусусиятҳои зерини манзили тоҷиконро ошкор кардааст:

1. Вобастагии қисмҳои сохти манзил аз релефи маҳал, шароити иқлим, дараҷаи маданияти манзил, вазъи иҷтимоӣ, касбу ҳунар ва манфиатҳои соҳиби манзил. Дар байни хусусиятҳои сохти истиқоматии тоҷикони кӯҳистон ва пасткӯҳ тафовути шадид мавҷуд аст. Дар ҷанбаи таърихӣ тарҳрезии манзил дар аввал аз омилҳои иҷтимоӣ вобаста буд. Тарҳбандии иморат ба тақсмоти хучраҳо аз рӯйи вазифаҳои муайяни утилитарӣ асос ёфтааст.

2. Манзилҳо на танҳо мақсадҳои функционалӣ, балки мақсадҳои эстетикӣ, фарҳангӣ ва маънавӣ низ доштанд.

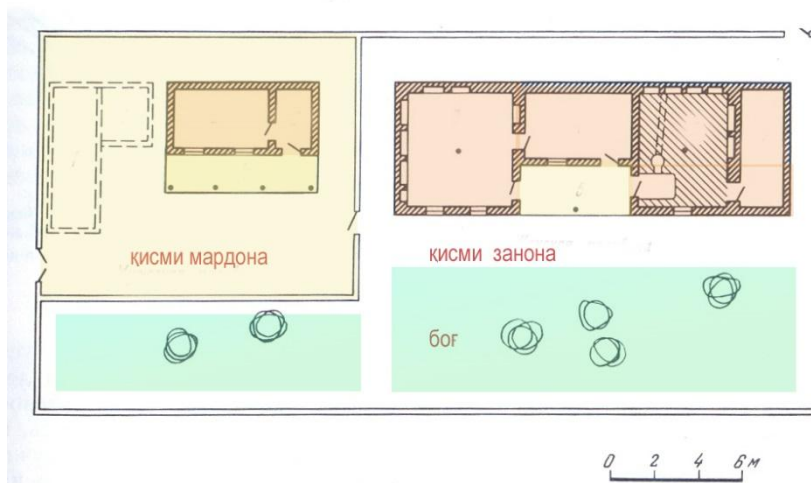
3. Айвонҳо ва меҳмонхонаҳо дар манзилҳои суннатӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Дар асрҳои XIX-XX ки онҳо унсури ҷудонашавандаи ҳавлӣ мебошанд, айвон, аслан бинои истиқоматӣ, дар асрҳои XIX-XX аз сабаби мувофиқ ва ба шароити иқлими Осиёи Миёна мутобиқ буданаш характери универсалӣ пайдо мекунад. Дар манзилгоҳ ба ғайр аз меҳмонхона, дигар ҷойҳои қабули меҳмонҳо ҳамчун манзили махсус барои меҳмонон ташкил карда мешуданд, ки ин боиси обод шудани қисми пеши ҳавлӣ гардид.

4. Унсури муҳим дар манзили суннати тоҷикон воситаи ҳифзи аз қувваҳои бад ва сеҳру ҷоду низ пиндошта мешуд.

Омӯзиши таърихи манзили суннати тоҷикон, ки дар заминаи ёдгориҳои хаттӣ сурат гирифтааст, аз рӯйи маълумоти археологӣ ва этнографӣ имкон дод, ки марҳилаҳои асосии таърихи он ба таври кофӣ мукаммал барқарор карда шаванд. Шакли маълумот дар намудҳои гуногуни манбаҳо эътимоднокии маводи воқеиро нишон медиҳад. Маводҳои хаттӣ, археологӣ ва этнографӣ, инчунин ёдгориҳои санъати тасвирӣ, ки якдигарро пурра мекунад, имкон доданд, ки генезис ва таҳаввулоти фарҳанги манзилсозии тоҷикон ва ҷузъҳои сохтори он баррасӣ карда шаванд. Маълумоти бостоншиносӣ далелҳо, маълумот аз «Авесто», ёдгориҳои адабиёти классикии форсу тоҷик, фарҳангҳои тафсирии қадим ва дигар маъхазҳои хаттӣ ашёи фарҳанги моддиро дар мисоли манзил зинда намуда, онҳоро бо моҳияти иҷтимоӣ ва маънавии инсон мепайвандад.

Ҳавлии анъанавии халқи тоҷик дар асрҳои XIX ва ибтидои XX асосан аз ду қисм-мардона ва занона таркиб ёфтааст (расми 3).

Расми 3. Сохтори манзили дутаркибаи халқӣ дар тарҳи ҳавлӣ дар асри XIX

Ҳамин тариқ, таърихи фарҳанги манзили тоҷикон таърихи инкишофи маънавий, ахлоқӣ ва иҷтимоии халқ мебошад. Пажӯҳиши ин самт ба ҳифзи анъанаҳои пурғановати таърихию меъмории миллӣ, дар бунёди муҳити истиқоматии имрӯзу оянда саҳми босазо хоҳад гузошт.

Муқарриз: Мамадҷонова С.М. – профессори ДДТТ ба номи академик М.С.Осимӣ

АДАБИЁТ

1. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане (этнографический очерк) / Г.А. Арандаренко. -СПб, 1889. -С. 461-463.
2. Семенов А. Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза / А.Семенов. - М.: 1903.
3. Рахмонов Э.Ш. Таджики в зеркале истории (на таджикском, русском и английском языках) / Э.Ш.Рахмонов. - Душанбе, 1996. - 80 с.; Он же: Таджики в зеркале истории. Книга первая. От арийцев до Саманидов. - Лондон, 1999 – 238 с.
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В. Бартольд //Соч. т.2, 4.1, ИВЛ - М., 1963. -С. 206-209.
5. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира / В.В. Бартольд // Соч. т.2, ч.1, ИВЛ. - М., 1963. -С. 653.
6. Жуковский В.А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва / В.А.Жуковский // Материалы по археологии России. -№16. -СПб, 1894. -216 с.

7. Ставиский Б.Я. Раскопки жилой башни в кухандизе Пенджикентского владетеля / Б.Я. Ставиский // Материалы к исследованию по археологии СССР. Сб.: -М., 1955. -№5. -С. 94-99.
8. Большаков, О.Г., Негматов Н.Н. Раскопки пригорода древнего Пенджикента / О.Г.Большаков, Н.Н. Негматов - Сб. МИА. -1958. -№66. -С. 155-192.
9. Турсунов Н.О. Истаравшан / Н.О. Турсунов. -Душанбе: Ирфон, 1992. - С. 187-194.
10. Худжанд. Энциклопедия. -Душанбе, 1999. -С.450, 499, 509, 541,774.
11. Воронина В.Л. Черты архитектуры старого Ходжента / В.Л. Воронина //Сборник статей, посвященных искусству таджикского народа. -Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1956. -С. 125-144.
12. Воронина В.Л. Народная архитектура Северного Таджикистана / В.Л.Воронина. -М.: Госстройиздат, 1953.
13. Мамаджанова С.М., Мукимов Р.С. Зодчество Таджикистана / С.М. Мамаджанова, Р.С. Мукимов. -Душанбе: Маориф, 1990; Они же: Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана. -Душанбе: Мерос, 1999. -С.57-61; Также: Энциклопедия. Худжанд. -Душанбе, 1999. -С.301-305.
14. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В.Бартольд //Соч. т.2, 4.1, ИВЛ - М., 1963. -С. 221-239.
15. Турсунов Н.О. Таърихи тоҷикон / Н.О.Турсунов. -Хучанд: Меъроҷ, 2002. -С. 126.
16. Джурабаев Д. Х. Из истории жилищной культуры таджиков: дис.канд. историч. наук: 07.00.02 / Д. Х.Джурабаев. - Худжанд, 2002. - 208 с.
17. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. тома Г.Л. Кошеленко. -М.: Наука, 1985. -С. 99.
18. Якубовский А.Ю. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии / А.Ю. Якубовский. - ИВЛ. - М., 1963. -С.217.

НИГОҶЕ БА ТАЪРИХИ ФАРҲАНГИ МАНЗИЛИ ТОЧИК

Дар мақолаи мазкур масъалаи инкишофи манзилҳои суннати истиқомати халқи тоҷик, махсусан шаҳрҳои хурду миёнаи минтақаҳои шимолии кишвар дар асрҳои XIX- ибтидои XX дар мақола ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Маводҳои дар мақола овардашуда дар асоси маъхазҳои муътамади таърихӣ сарчашмаҳои илмию тадқиқотӣ, осори муҳаққиқони хориҷию дохилӣ, ба монанди В.В. Бартолд, В.А. Жуковский, А.А. Семенов, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, Н.А. Кисляков, В.Л. Воронина, А.К. Писарчик, Р.С. Мукимов, С.М. Мамаджанова асоснок карда шудаанд. Манзили суннати халқи тоҷик аслан на танҳо аз ҷиҳати талаботи функционалӣ, балки аз ҷиҳати маънавӣ низ муайян карда мешуд. Манзил ҳамеша муқаддас ба ҳисоб мерафт. Риояи расму оин, маросимҳои гуногуни зиндагӣ дар дохили манзил ва ҷузъҳои алоҳидаи он инъикос ёфтаанд. Дар баробари ҷанбаҳои меъморӣ сохтмонӣ, дар мақола ба масъалаҳои этнографӣ, бостоншиносӣ, диққати махсус дода шудааст. Ҳадафи мақола эҳё ва ҳифзи анъанаҳои волои манзилҳои мардумӣ, истифодаи пурсамари масолеҳи маҳаллӣ дар алоқамандӣ бо омилҳои иқлимӣ табиӣ ва расму анъанаҳои бостонӣ мебошад.

Калидвожаҳо: фарҳанги манзил, анъанаҳои халқӣ, айвон, ҳавлӣ, таърих, бостоншиносӣ, маҳалла.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКСКОГО ЖИЛИЩА

В статье анализируется вопрос развития государственного жилищного строительства в Республике Таджикистан, особенно в малых и средних городах северных районов страны в XIX -начале XX веков. Материалы, представленные в статье, основаны на достоверных исторических источниках, научных и исследовательских источников зарубежных и отечественных исследователей, таких как В.В. Бартольд, В. А. Жуковский, А.А. Семенов, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, Н.А. Кисляков. В.Л. Воронина А.К. Писарчик, Р.С. Мукимов, С.М. Мамаджанова. Традиционное национальное жилище таджикского народа определялось не только с точки зрения функциональных требований, но и с точки зрения духовности. Жилище всегда считалось священным. Соблюдение обрядов, различные стороны бытовых обрядов нашли отражение в жилище и его отдельных составляющих. Наряду с архитектурно-строительными аспектами в статье особое внимание уделено этнографическим, археологическим, лексикографическим вопросам, некоторые положения статьи берут свое начало из священной книги «Авеста». Цель статьи возродить и сохранить высокие традиции народного жилища, эффективное использование местных материалов в связи с климатическими и природными факторами и древними обычаями и традициями.

Ключевые слова: жилищная культура, народные традиции, айван, двор, история, археология, махалля.

A LOOK AT THE CULTURAL HISTORY OF TAJIK HOUSING

The article analyzes the development of public housing construction in the Republic of Tajikistan, especially in small and medium-sized cities in the northern regions of the country in the XIX-th and early XX-th centuries. The materials presented in the article are based on reliable historical sources of scientific and research sources of foreign and domestic researchers, such as V.V. Bartold, V.A. Zhukovsky, A.A. Semenov, M.S. Andreev, I.I. Zarubin, N.A. Kislyakov. V.L. Voronina A.K. Pisarchik, R.S. Mukimov, S.M. Mamadjonov were acquitted. The traditional national residence of the Tajik people was determined not only from the point of view of functional requirements, but also from the point of view of spirituality. The dwelling has always been considered sacred. Along with the architectural and construction aspects, the article pays special attention to ethnographic, archaeological, lexicographic issues, some provisions of the article originate from the holy book "Avesta". The purpose of the article is to revive and preserve the high traditions of folk housing, the effective use of local materials in connection with climatic and natural factors and ancient customs and traditions.

Keywords: housing culture, folk traditions, aivan, courtyard, history, archeology, mahalla.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зокиров Раҳимҷон Шарифович* - Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ дар шаҳри Хучанд, омӯзгор. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони И.Сомонӣ, 226. **Телефон:** (+992) 92-807-67-66. **E-mail:** zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Сведения об авторе: *Зокиров Раҳимҷон Шарифович* - Политехнический Институт Таджикского технического Университета имени ак. М.С. Осими в г. Худжанд, преподаватель. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект И. Сомони, 226. **Телефон:** (+992) 92-807-67-66 **E-mail:** zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Information about the author: *Zokirov Rahimjon Sharifovich* - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after ac. M.S. Osimi is a teacher in Khujand. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, I. Somoni Avenue, 226. **Phone:** (+992)92-807-67-66. **E-mail:** zokirov_1974_rahimjon@mail.ru

Таваров Ф.Ф.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Чанги шаҳрвандие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 90-уми асри ХХ ба амал омад, ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат хисороти ҷидди ворид намуд. Яке аз мусибатҳои ҷиддии ин чанг гуреза шудани қисме аз сокинони мамлакат мебошад. Махсусан, сокинони ноҳияҳои вилояти Хатлон-Вахш Бохтар, Кумсангиру Кубодиён ва ғайраҳо бар асари задухӯрдҳои мусаллаҳона хонаву дари худро партофта, ба дохил ва хориҷи кишвар фирор намуданд. Тибқи баъзе маълумотҳо теъдоди умумии гурезагони чанги шаҳрвандӣ ба 1,5 миллион мерасид.

Илова бар ин, дар натиҷаи чанги шаҳрвандӣ зиёда аз 150 ҳазор шаҳрвандони ҷумҳурӣ, ки қисми асосиашонро ҷавонон ташкил медоданд, қурбон шуданд. 60 ҳазор кӯдак бепарастор ва 25 ҳазор занони ҷавон бешавҳар монданд. Дар маҷмуъ, ин чанг ба ҷумҳурӣ 10 миллиард доллари амрикоӣ зарар ворид намуд.

Ҳомӯш кардани оташи чанги шаҳрвандӣ ва ба эътидол овардани вазъи сиёсии ҷумҳурӣ ва баргардонидани фирориёни тоҷик аз хоки давлатҳои бегона яке аз масъалаҳои буд, ки на танҳо ҳукумат ва мардуми Тоҷикистонро, балки дигар давлатҳои ҳамсояро низ ба ташвиш андохта буд. Аз ин рӯ, дар иҷлосияи XVI Шурои Олӣ бештар масъалаҳои ба низом даровардани авзои сиёсии кишвар ва роҳҳои муътадил гардонидани мушкилоти ҷиддии ҷомеа ва дар ин замина аз қаламрави Афғонистон ба ҷойҳои зисти доимии худ баргардонидани гурезаҳо мавриди муҳокима қарор гирифтанд. Аҳамияти таърихӣ иҷлосияи мазкур аз он иборат аст, ки дар ин иҷлосия вакили халқӣ, шахси лоиқу арзанда – Эмомалӣ Раҳмонов ба ҳайси Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб гардид, ки сулҳу ваҳдат, баргардонидани фирориён ва пешрафти минбаъдаи мамлакат ба номи ӯ вобастагӣ дорад. Муҳаққиқ О. Раҳмон аҳамияти таърихӣ иҷлосияро таъкид намуда, қайд кардааст, ки "...Иҷлосияи XVI нуқтаи сарҳисобест, ки дар худшиносии воқеии миллӣ таҳаввулоти кулӣ ба миён овард" [4,с.14]. Мавсуф андешарониҳои хешро перомунӣ иҷлосияи идома дода, чунин таъкид кардааст: "Муҳимтар аз ҳама дар иҷлосияи шахсияти бузурги миллӣ рӯйи қор омад, ки бо ҷасорати инсонӣ ва хиради сиёсӣ миллату кишварро аз вартаи парокандагӣ ва нобудӣ берун кашид" [4,с.9].

Эмомалӣ Раҳмонов дар аввалин баромади хеш чунин қайд намуданд: «Ба хоҳири истиқрори сулҳи пойдор ва бозгашти ҳамаи фирориён ба Ватан ман тайёр ҳастам, ки ҷонамро қурбон созам». 20 ноябри соли 1992 изҳороти Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд, ки дар он аз ҳамаи фирориён даъват карда мешуд, ки ба Ватан, деҳа ва маҳалли худ баргарданд. 24 ноябри соли 1992 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» ба тасвиб расид, ки дар он омадааст: «Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор мекунад:

1. Ба шахсоне, ки дар натиҷаи вазъи номуътадили сиёсӣ ва муҳолифати мусаллаҳона маҷбуран маҳалҳои зисти доимиашонро тарк кардаанд, статуси гуреза дода шавад. Статуси гуреза ба шаҳрвандон аз тарафи мақомоти умури ҷумҳуриявии муҳоҷират мувофиқи тартиби муқарраркардашуда дода шавад.

2. Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби ба маҳалли зисти пештарашон бозгаштани гурезагонро таҳия кунад ва ба ҳамин иҷлосияи Шурои Олӣ пешниҳод намояд. Дар бучети ҷумҳурӣ барои соли 1993 моддаи хароҷоти вобаста ба бозгашти гурезагонро пешбинӣ кунад.

3. Ба оилаи гурезагоне, ки бе манзил ва амвол мондаанд, баъди ба маҳалли зисти доимиашон баргаштан барои сохтан, харидани манзил, иморатҳои рӯйиҳавлигӣ, барқарор кардани иморатҳои вайроншуда, харидани амвол, чорво ва дигар мақсадҳо ба маблағи то 100 ҳазор сум қарзи имтиёзнок дода шавад. Ин қарз аз соли чоруми баъди гирифта шуданаш сар карда, дар муддати 20 сол пардохта шавад.

4. Колхозҳо, совхозҳо, корхонаҳо, ташкилотҳо, кооперативҳо ва дигар сохторҳои тичоратӣ ба андозаи маблағи ёрии ба оилаи гурезагон расонидашон аз тамоми намудҳои андоз ба ғайр аз андози даромад, озод карда шаванд.

5. Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Вазорати савдо ва Тоҷикматлубот барои пурра кардани маблағҳои гардон қарзи дарозмуддати имтиёзнок ҷудо кунад.

6. Вазорати корҳои дохилӣ, Кумитаи амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, комитроияи ВАБК, комитроияҳои вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявии Шурои депутатҳои халқ ба гурезагон дар қори ба маҳалҳои зисти пештарашон баргаштани гурезагон ҳамаҷониба ёрӣ расонанд ва бехатарии онҳоро таъмин намоянд» [5].

Дар асоси қарори мазкур дар аввали моҳи январи соли 1993 бозгашти гурезагон ба маҳалли зисти худ, чи аз дохил ва чи аз хориҷи кишвар шуруъ шуд. Даҳаи аввали моҳи январи соли 1993 ҳудуди 1000 нафар аз гурезагони тоҷик аз хоки Афғонистон ба Ватан баргаштанд. Тибқи иттилои Радиои «Озодӣ» намояндаи расмии Афғонистон дар СММ иттилоъ додааст, ки дар натиҷаи андешидани тадбирҳои мушаххаси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи се рӯзи охир ягон гуреза ба хоки Афғонистон нагузаштааст. Ин шаҳодати он аст, ки мардуми Тоҷикистон аз дасисаҳои муҳолифини кишвар огоҳ шуда, ҳукумати қонунии худро ҷонибдорӣ менамоянд.

Бояд ёдовар шуд, ки аз рӯзҳои аввали ба сари ҳокимият омадани Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаҳои ба эътидол овардани авзои сиёсӣ ва баргардонидани муҳоҷирони иҷборӣ диққати махсус дода мешуд. Ҳатто Эмомалӣ Раҳмон дар нахустсавганди ёдкардааш дар санаи 12-уми декабри соли 1992 гуфта буд: «...Тамоми донишу таҷрибаамро барои дар ҳар хона ва ҳар оила барқарор шудани сулҳ равона карда, барои шукуфоии Ватани азизам садоқатмандона меҳнат мекунам. Барои ноил шудан ба ин нияти муқаддас, агар лозим шавад, ҷон нисор мекунам...» [2, с.3]. Ва ӯ тавонист ҳатто дар рӯзҳои аввали фаъолияташ дар баргардонидани гурезаҳо корҳои азимро ба сомон расонад.

Баробари мавриди амал қарор гирифтани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезаҳо» масъалаи бозгашти фирориён ба Ватан дар сатҳи давлатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, тамоми тадбирҳо ба хоштири баргардонидани онҳо андешида мешуданд. Бо ин мақсад Қарори Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 январи соли 1993 «Дар бораи сафари ҳайати намояндагони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Давлати Исломи Афғонистон» қабул шуд. Тавре дар ин қарор омадааст, барои иштирок намудан дар музокироти байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломи Афғонистон ҷиҳати ҳалли масъалаи ба Ватан баргардонидани фирориёни Тоҷикистон, ки имрӯз дар қаламрави Ҷумҳурии Исломи Афғонистон панаҳ бурдаанд, дар ҳайати 19 нафар намояндагони Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ мегардад. Ин нахустин ҳайати намояндагӣ дар сатҳи давлатӣ буд, ки ба Ҷумҳурии Исломи Афғонистон сафари қорӣ дошт. Зимни сафар ҳайати мазкурро лозим омад, ки чанд маротиба бо фирориён, гурӯҳҳои муҳолифин вохӯрию суҳбатҳои тулонӣ анҷом диҳанд.

Ба хоштири баргардонидани гурезаҳо нимаи дуоми моҳи январи соли 1993 дар вилояти Хатлон бо иштироки раиси комитроияи вилояти Хатлон А. Салимов, вазири меҳнат ва шуғли аҳолии ҷумҳурӣ Ш. Зухуров, раисони комитроияи ноҳияҳо ва роҳбарони мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ чаласа доир гардид, ки яке аз масъалаҳои асосии он андешидани чораҳо ҷиҳати баргардонидани гурезаҳо буд. Бояд зикр намуд, ки маҳз дар ин вилоят баргузор намудани чунин як чаласа ба он хотир буд, ки бештари гурезагони дохил ва хориҷи кишварро аҳолии ин минтақа ташкил менамуд. Фирориёни ин минтақа бештар ба воситаи хатти марзии ба ноҳияҳои Кубодиён ва Шаҳритус пайваста ба вилояти Қундуз ва Балх фирор намуда буданд. Теъдоди аз ҳама зиёд ё беш аз 30 ҳазори онҳо ба вилояти Балх рафта, дар минтақаи Дашти Морон (байни шаҳрҳои Мазори Шариф ва Ҳайратон) паноҳ ёфта буданд. Тавассути Комиссариати Созмони Милали Муттаҳид оид ба фирориён дар ин ҷо урудгоҳи қалонтарин таъсис дода шуда буд, ки бо номи Кампи Сахи дар таърих машҳур аст.

Бо мақсади баргардонидани ин гурезаҳо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳи қорӣи шашнафара ташкил кард, ки он аз қорандаи Вазорати корҳои хориҷӣ Сангинов Н., намояндаи ҷамъияти «Пайванд» Бурихонов Баҳодур, қорандаи телевизион-рӯзноманигор Мустафоқулов Шералӣ ва наворбардор Анвар Ғайбуллоев иборат буд. Ба гурӯҳи қорӣ

ваколати ҳукуматӣ дода шуд. 4 феввали соли 1993 ин гурӯҳ аз тариқи бандари Ҳайратони Ҷумҳурии Ўзбекистон ба шаҳри Мазори Шарифи вилояти Балхи Ҷумҳурии Афғонистон, ки зери нуфузи Ҷунбиши миллии Исломии Афғонистон қарор дошт, ворид гардиданд.

Аз натиҷаи ин сафар яке аз аъзои ин гурӯҳ, рӯзноманигор Шералӣ Мустафоқулов якчанд мақола таълиф намуд. Ӯ яке аз аввалин рӯзноманигороне мебошад, ки ба ноамниҳо нигоҳ накарда, нотарсона филми мустанади таърихро аз вазъияти Кампи Саҳӣ, чараёни бозгардонии фирориён наворбардорӣ кардааст. Ғайр аз ин, бо ташаббуси вай, ки аз хостаҳои фирориён мебаромад, дар радиои тоҷик барномаи «Ҳоки Ватан аз тахти Сулаймон беҳтар» коркард гардид ва бо ин амал робитаи фирориён ба Ватан барқарор карда шуд. Ҳамчунин, аз тарафи ӯ як силсила мусоҳибаҳои телевизионӣ бо гурезагони ба Ватан баргашта, вазъи зиндагии онҳо ва ғайраҳо ба навор гирифта шуда, тариқи телевизион пахш гардиданд.

Аз натиҷаи сафари кории гурӯҳ, пахши навору мақолаҳо ба мардум ахволи гурезагони тоҷик дар хоки бегона равшан гардид. Онҳо дар хориҷи кишвар, хусусан дар хоки Афғонистон рӯзгори сангинеро аз сар мегузарониданд. Яке аз гурезагони тоҷиксокини ноҳияи Бохтар, ки он солҳо дар Афғонистон паноҳ ёфтааст, чунин қайд менамояд: «Мо бо аҳли хонаводаамон тирамоҳи соли 1992 дар зери борони тиру туфанг монда, аз манзиламон баромада, ба ноҳияи Қумсангир рафтем. Аз он ҷо дарёро убур намуда, ба Афғонистон гузаштем. Дар қатори мо гурезагони зиёде дар лагери махсус ҷойгир гардида буданд. Шароити зисти гурезаҳо ниҳоят тоқатфарсо буд. Дар мавзеи камобу шӯразор, дур аз ёру диёри худ умр ба сар мебардем. Кӯдакон ба бемориҳои саҳт, аз он ҷумла табларзаю домана гирифтормешуданд. Илоҷи табобати онҳоро наёфтем. Қисме аз онҳоро аз даст додем ва дар хоки бегона дафн намудем. Аз ҷабри ғарибӣ менолидему сар ба хок мезадем, аммо осмон баланд буду замин саҳт. Ягона оромкунандаю тасаллои дили мо барномаи «Ҳоки Ватан»-и радиои Тоҷикистон буд, ки моро аз диёри азизу нозанинамон дур намекард, паёми моро ба наздиконамон мерасонид, дили моро ба ояндаи дурахшон гарм мекард. Шукри Худованд, шукри Президентамон Эмомалӣ Раҳмон, ки мо чунин рӯзҳои саҳтро паси сар карда, ба дидори ёру бародар расидем...» [2,с.3].

Масъалаи баргардонидани гурезаҳо маҳз зери назорати Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор гирифта буд. Ӯ барои баргардонидани гурезаҳо дар чунин шароити ниҳоят вазнини сиёсӣ тамоми имконотро истифода мебард. 9 феввали соли 1993 Эмомалӣ Раҳмон оид ба роҳу воситаҳои ба Ватан баргардонидани гурезагон бо намояндагони Афғонистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вохӯрда, гуфтушуниди махсусро анҷом дод. Аз рӯйи маълумоти Комиссияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаи гурезагон, дар ин муддат дар қаламрави Афғонистон зиёда аз 30 ҳазор муҳоҷирони иҷборӣ муваққатан ҳаёт ба сар мебарданд.

Бо мақсади баргардонидани гурезаҳо Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор қабул кард, ки аз чунин бандҳо иборат буд:

1. Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар давраи 27 марти соли 1992 то 31 декабри соли 1992 сарҳади давлатиро ғайриқонунӣ гузаштаанд ва хоҳиши ба Ватан баргаштан доранд, аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда шаванд;

2. Вазорати мудофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қумитаи амнияти миллии Тоҷикистон, Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамоҳангӣ бо қўшунҳои сарҳадии Федератсияи Россия оиди таъмини беҳатарии шахсони ба Ватан баргашта, ки дар банди яқуми ҳамин фармон нишон дода шудааст, тадбирҳо андешанд;

3. Қумитаи иҷроияи Шурои депутатҳои халқи Вилояти Автономии Бадахшони Кӯҳӣ, қумитаҳои иҷроияи шуроҳои депутатҳои халқи вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо шахсонеро, ки ба Ватан бармегарданд, бо маводи ниёзи аввал ва ҷойи зист таъмин намоянд, инчунин масъалаи бо қор таъмин намудани онҳоро ҳал кунанд [6].

Пас аз имзои фармони мазкур иддае аз гурезагон ба ватан баргашта, аз ҷониби Ҳукумати қонунӣ ҳаматарафа дастгирӣ ёфтанд. «Ин қисми мардуми ба Ватан баргашта ҳар замон ба воситаи барномаи «Ҳоки Ватан»-и радио ва саҳифаҳои дигар воситаҳои ахбори омма баромад карда, тухмату бӯхтонҳои муҳолифин - ба ном демократҳо ва аъзои Ҳизби наҳзати исломро, ки нисбати сиёсати ҳукумати қонунӣ ҳар гуна иғвогариҳо

мекарданд, бо факту рақамҳои боэътимод фош мекарданд ва фирориёну гурезагони дохилро барои ба ҷову макони аслияшон баргаштан даъват менамуданд» [1,с.176].

Аз ҷойи истиқомати худ ба дигар гӯшаву канори ҷумхурӣ фирор намудани аҳолии ҷумхурӣ чашмас буд. Масалан, шумораи гурезаҳо ба шаҳри Душанбе дар аввали соли 1992 қариб ба 140 ҳазор нафар ба қайд гирифта шуда буд, ки дар маҳалҳои шаҳри Душанбе дар хонаҳои хешовандонашон зиндагӣ мекарданд. Ғайр аз ин, шумораи гурезаҳо дар маҳалҳо, ки дар хонаҳои хешовандонашон зиндагӣ мекарданд ва дар қайди роҳбарони шаҳр набуданд, тахминан 200-250 ҳазор нафарро ташкил меод. Ҳангоми каме бехтар шудани авзои сиёсии ҷомеа масъалаи ба ҷойҳои истиқомати пешина фиристодани гурезаҳои дохилӣ ба миён омад. Бо мақсади беҳавф ва ихтиёрӣ ба макони асли баргардонидани гурезаҳои иҷборӣ ва фароҳам овардани шароити зисту зиндагӣ комичроияи шаҳри Душанбе чораҳои зарурӣ андешид. Аз ҷумла, як миқдор масолаҳои сохтмонӣ фиристода шуд, ки гурезагон хонаҳои харобгаштаи худро тавонанд аз нав обод намоянд [1,с.178].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин давра пайи ҷустуҷӯи роҳҳои баргардонидани гурезаҳо пайваста кӯшиш ва чораҷӯӣ менамуд. 10 март соли 1993 дар шаҳри Душанбе маҷлиси ситоди ҷумҳуриявӣ оид ба ин масъала сурат гирифт. Раиси ситоди ҷумҳуриявӣ оид ба баргардонидани гурезаҳо, вазири меҳнат ва шуғли аҳоли Шукрҷон Зухуров дар ин ҷаласа баромад карда, қайд намуд, ки бо кӯшишу талошҳои Ҳукумати ҷумҳурӣ, мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ, роҳбарони ҷабҳаи миллӣ айни замон наздики 300 ҳазор гуреза ба ҷойҳои муқимии худ баргардонида шуда, машғули корҳои барқарорсозии хочагии кишоварзӣ ва хонаву ҷойҳои худ мебошанд [1,с.179]. Дар ин машварат раванди ба ватан баргардонидани фирориёну гурезагони дохилӣ ҳаматарафа таҳлил ва роҳҳои амалӣ кардани он муайян карда шуд.

Бо саъю кӯшишҳои Ҳукумати ҷумҳурӣ ҳазорҳо нафар гурезагон ба ҷойҳои зисти худ баргардонида шуда, ҳаматарафа дастгирӣ меёфтанд. Бо дастгирии Ҳукумати ҷумҳурӣ, махсусан раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов аввали соли 1993 аз 620 ҳазор гуреза зиёда аз 119 ҳазор ба маҳалли зисти худ баргардонида шуданд. «То аввали моҳи феввали ҳамон сол шумораи гурезаҳои ба ҷойи зисти худ баргашта беш аз 200 ҳазор нафарро ташкил меод» [5].

Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов мароми ба Ватан баргардонидани гурезаҳо пайваста дунболагирӣ мекард. Ў 16 январи соли 1994 ба ҳамватанони хориҷи хоки Тоҷикистон муроҷиат намуда, онҳоро аз Ватани ягонаи барои ҳамагонамон азиз-Тоҷикистон ҳушдор дода, таъкид кард: «Бародар аз пайи кини бародар намеравад. Ҳама муштоқи дидори шумоянд ва бовар доранд, ки шумо имрӯзу фардо боз хоҳед гашт, дасти бародарони худ хоҳед гирифт ва Ватани ниёғони хешро обод, чароғи хонаи падариро равшан хоҳед кард» [2,с.3]. Маҳз бо кушишу талошҳо ва ғамхориҳои падаронаи Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон соли 1994 миқдори зиёди гурезагон ба ҷойҳои зисти доимии худ баргаштанд.

Аз рӯи маълумотҳои матбуоти даврӣ, дар дохили ҷумҳурӣ 696113 гуреза вучуд дошт, ки аз ин шумора то миёнаҳои январи соли 1994 652348 нафар ба ҷойҳои муқимии зисташон баргаштанд. 4376 нафари дигар, ки аксарияташон сокинони навоҳии Қумсангиру Панҷ буданд, бо сабабҳои номаълум ба ҷойҳои зисти худ барнагаштанд [3,с.734].

Тавре дар боло қайд намуда будем, тибқи маълумоти Комиссариати Олии Созмони Милали Муттаҳид оид ба гурезаҳо, дар Афғонистон, дар ибтидо зиёда аз 60 ҳазор гурезагони тоҷик қарор доштанд. Ҳамаи гурезагони тоҷик расман ба қайд гирифта шуда, ҳуҷҷати расмӣ гурезагӣ доштанд. Баъди ба сари қудрат омадани ҳукумати қонунӣ ва қадре ба эътидол омадани вазъияти ҷамъиятиву сиёсӣ дар ҷумҳурӣ гурезаҳо аз Афғонистон тибқи имкониятҳои худ ба ватан баргашта, то миёнаҳои моҳи январи соли 1994 8656 гуреза аз роҳи Ишкошим, 9450 нафар ба воситаи бандари Панҷи Поён, 2805 нафар аз тариқи Ҳайратон-Тирмиз-Қубодиён ба ватан баргаштанд. Дар маҷмуъ, то таърихи ёдшуда дар ҳудуди 30 ҳазор гурезагон ба ҷойҳои зисти доимии худ баргаштанд [3,с.734].

Новобаста аз он ки сардорони мухолифин барои баргаштани гурезаҳо монета мешуданд, аммо гурезаҳо ба ҳар роҳ ба Ватан бармегаштанд. Чунончи дар моҳи январӣ соли 1994 аз роҳи Тирмиз 581 гуреза ба Қубодиёну Шаҳритӯсу Чиликул, 6 апрел аз роҳи бандари Шерхон 167 гуреза, ҳуди ҳамин рӯз тибқи ахбори Департаменти ахбороти ВКХ ҚТ ба воситаи бунгоҳи назоратии Панҷи Поён аз Афғонистон 677 гурезаи тоҷик баргаштанд, ки бештарашонро сокинони ноҳияи Вахш, Қумсангир ва Бохтар ташкил медоданд. Дар ҳамин рӯзҳо мувофиқи ахборотҳо ин раванд дар Қундуз характери доимӣ гирифта, сафи хоҳишмандоне, ки мехостанд аз Афғонистон ба Ватан баргарданд, зиёд шуданд.

Бо мақсади барҳам додани ҷанги шаҳрвандӣ, баргардонидани гурезаҳо ва ба эътидол овардани авзои сиёсии кишвар 8 даври музокироти байни тоҷикон ва ҷандин вохӯриҳои байни Ҳукумати Тоҷикистон ва мухолифин доир гашта буд. Яке аз масъалаҳои асосии музокирот дар 8 давр ба Ватан баргардонидани гурезаҳо ва муҳоҷирони иҷборӣ ба ҳисоб мерафт. Дар даври аввали гуфтушунид, ки аз 5 то 19-уми апрели соли 1994 дар шаҳри Москва баргузор гашт, ҳалли масъалаи гурезаҳо бо тамоми паҳлуояш мавриди баррасӣ қарор гирифт.

Пас аз анҷоми даври аввали музокирот, ба хоҳири суръат бахшидан ба раванди баргардонидани гурезаҳо бо супориши Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмонов вакилони аҳолии ҷумҳурӣ таҳти роҳбарии Шуқурҷон Зӯҳуров аз 27 то 30 апрели соли 1994 ба Афғонистон рафта, бо гурезагон ва сардорони онҳо вохӯрданд. Тибқи иттилои муовини ҳамонвақтаи вазири корҳои хориҷии ҷумҳурӣ Т. Мардонов дар лагери Кампи Саҳӣ 18 ҳазор гурезагони тоҷик зиндагӣ карда, аксарияти онҳо хоҳиши ба Ватан баргаштанро доштанд [11].

22-юми июни соли 1994 487 гуреза аз роҳи Панҷи Поён ба ҷойҳои зисти доимии худноҳияҳои Панҷу Қубодиён ва Шаҳритӯсу Қумсангир баргаштанд [10]. Барои кумак ба гурезагон ва муҳоҷирони иҷборӣ аз ҷониби ташкилотҳои байналхалқӣ, аз ҷумла СММ, Кумитаи байналхалқии Салиби Сурх ва дигар ташкилотҳо ёрии беғаразонаи иқтисодӣ расонида мешуд.

Бо вучуди ин, Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон кӯшиш мекард, ки ҳатто як фирорӣ ҳам дар ғурбат намонад ва ғамхориҳои худро дар ин самт пайваста идома меод. Ин буд, ки Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон дар истгоҳи роҳи оҳани Хушодии ноҳияи Шаҳритӯс 2-уми сентябри соли 1994 фирориёро шахсан худаш истиқбол гирифт.

Барои рафъи ҳамаи мушкилот Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон пайваста мувофиқи савганди дар Иҷлосияи XVI дар шаҳри Хучанд додааш кӯшишу ғайрат ба харҷ меод. Чунончи вохӯрии ӯ бо Саид Абдуллои Нурӣ санаи 11 декабри соли 1996 дар шимоли Афғонистон ва 23 декабри соли 1996 дар шаҳри Москва доир гардид.

Ҳамин тариқ, 27 июни соли 1997 дар пойтахти Федератсияи Россия шаҳри Москва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, роҳбари Иттиҳоди мухолифини тоҷикон Саид Абдулло Нурӣ ва намояндаи махсуси Котиби Генералии Созмони Милали Муттаҳид Герд Меррем «Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон»-ро ба имзо расониданд ва ин санаи таърихӣ дар ҳаёти мардуми Тоҷикистон саҳифаи навро, ки ба оромию беҳбудии кишвар умед мебахшид, ифтитоҳ намуд.

Баробари ба имзо расонидани «Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон», бозгаштани муташаккилонаи гурезаҳои тоҷик ва ҷо ба ҷо намудани онҳо дар хонаҳои худ аз тарафи мақомоти дахлдори ҷумҳурӣ суръати нав пайдо кард.

Хулоса, аз соли 1993 то соли 2000 ҳамагӣ 951255 нафар шаҳрвандони кишварамон ба ҷойҳои зисти доимиашон баргардонидани шуданд, аз он ҷумла: аз Федератсияи Россия – 178734 нафар, Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон – 51345 нафар, Ҷумҳурии Қирғизистон – 15619 нафар, Қазоқистон – 2551 нафар, Туркманистон – 2007 нафар, Ўзбекистон – 1836 нафар, Украина – 1510 нафар ва вилояту минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон – 697653 нафар.

Бо кӯшишҳои зиёди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар давоми соли 2002 охири 511 нафар ҷавонони кишварамон, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Ислонии Покистон будубош доштанд ва шароити бозгаштанро надоштанд, ба ватан баргардонидани шуданд ва бо ҳамин

раванди бозгашти муташаккилонаи гуреаҳои тоҷик ва муҳоҷирони иҷборӣ пурра ба анҷом расонида шуд.

Хулоса, баргардонидани гуреаҳо, ки бештарашонро мардуми ноҳияҳои вилояти Хатлон ташкил медоданд, ба ҷойҳои муқимии зисти худ пас аз Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шуруъ шуда, дар натиҷаи андешидани ҷораҳои зарурӣ ва ғамхориву кӯшишҳои Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон то соли 2002 пурра ба Ватан баргардонидани шуданд.

Муқарриз: н.и.т. ДДД - Алишери Амирхон

АДАБИЁТ

1. Абдулҳаев Р. Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон дар солҳои 20-90-уми асри бист / Р.Абдулҳаев. – Душанбе, 2018. – 479 с.
2. Ваҳдат, давлат, Президент. Ҷ. 4. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 316 с.
3. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон: аз оғоз то имрӯз / Ғ. Ғоибов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 906 с.
4. Раҳмон О.Э. Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – марҳилаи нави рушди давлатдорӣ тоҷикон / О.Э.Раҳмон // Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ибтидои сулҳу субот (бахшида ба 25-умин солгард) // Маҷмуаи мақолаҳо / Зери таҳрири Ф. Раҳимӣ ва дигарон. – Душанбе, 2017. – С.7-21.
5. Садои мардум. 1-уми декабри соли 1992.
6. Садои мардум. 10-уми марти соли 1993.
7. Садои мардум. 26-уми феввали соли 1993.
8. Усмонов И.К. Мирный процесс в Таджикистане / И.К.Усмонов // Вестник актуальных прогнозов. – Душанбе, 2003. – С.14-25.
9. Ҷумҳурият. 27 -уми июни соли 1994.
10. Ҷумҳурият. 29 -уми январи соли 1994.
11. Ҷумҳурият. 9-уми апрели соли 1994.

ЭМОМАЛӢ РАҲМОН – ТАШАББУСКОРИ БАРГАРДОНИДАНИ ФИРОРИЁНИ ЧАНГИ ШАҲРВАНДИИ СОЛҲОИ 1992-1997

Дар мақола яке аз оқибатҳои мудҳиши чанги шаҳрвандии солҳои 1992-1997 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон - фирорӣ шудани қисмати аз шаҳрвандони ҷумҳурӣ, асосан сокинони вилояти Хатлон-Вахш, Бохтар, Кумсангиру Кубодиён ва ғайраҳо ба дохил ва хориҷи кишвар, ки теъдоди умумии онҳо ба 1,5 миллион нафар мерасид ва раванди баргардонидани онҳо ба ҷойҳои муқимии зисти худ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар он муаллиф раванди мазкурро, ки пас аз Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шуруъ шуда, дар натиҷаи андешидани ҷораҳои зарурӣ ва ғамхориву кӯшишҳои Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон то соли 2002 пурра ба анҷом расида буд, марҳила ба марҳила пайгирӣ намудааст. Муаллиф бо истинод ба адабиёти илмӣ, ахбори матбуоти даврӣ ва шаходати шохидони ҳол нақши Сарвари давлат – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар баргардонидани фирориёни чанги шаҳрвандӣ ва ҳалли масоили иҷтимоии онҳо ҳеле муҳим арзёбӣ менамояд.

Калидвожаҳо: истиқлолияти давлатӣ, чанги шаҳрвандӣ, гуреаҳо, муҳоҷирони иҷборӣ, Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Комиссияи оштии миллӣ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Созмони Милали Муттаҳид.

ЭМОМАЛИ РАҲМОН – ИНИЦИАТОР ВОЗВРАЩЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1992-1997 ГГ.

В статье исследуется один из трагических последствий гражданской войны 1992-1997 годов в Республике Таджикистан - внутренняя и внешняя миграция части граждан страны, в основном жителей Вахшского, Бохтарского, Кумсангирского, Кубодиенского и других районов Хатлонской области и процесс их возвращения на постоянное место жительства. В ней автор поэтапно прослеживает данный процесс, начавшийся после XVI-й Сессии Верховного Совета Республики Таджикистан и завершившийся к 2002 году в результате принятия необходимых мер, заботы и усилий Президента Эмомали Рахмона. Ссылаясь на научную литературу, периодические издания и свидетельства очевидцев, автор описывает роль Главы государства – Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона и Правительства Республики Таджикистан в репатриации беженцев от гражданской войны и разрешения их социальных проблем.

Ключевые слова: государственная независимость, гражданская война, беженцы, вынужденные переселенцы, XVI-я сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, Комиссия по национальному примирению, Правительство Республики Таджикистан, Организация Объединенных Наций.

EMOMALI RAHMON – THE INITIATOR OF THE RETURN REFUGEES OF THE CIVIL WAR 1992-1997

The article examines one of the tragic consequences of the civil war of 1992-1997 in the Republic of Tajikistan - the internal and external migration of a part of the country's citizens, mainly residents of the Vakhsh, Bokhtar, Kumsangir, Kubodien and other districts of the Khatlon region and the process of their return to permanent residence. In it, the author gradually traces this process, which began after the 16th Session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan and ended by 2002 as a result of the necessary measures, care and efforts of President Emomali Rahmon. Referring to scientific literature, periodicals and eyewitness accounts, the author describes the role of the Head of State - the Founder of Peace and National Unity - the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon and the Government of the Republic of Tajikistan in the repatriation of refugees from the civil war and the resolution of their social problems.

Keywords: state independence, civil war, refugees, internally displaced persons, 16th session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, National Reconciliation Commission, Government of the Republic of Tajikistan, United Nations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Таваров Фирӯзҷон Файзуллоевич* – Донишгоҳи давлатии Данғара, муаллими калони кафедраи таърихи умумӣ. Суроға: 735320, Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 3. Телефон: (+992) 900313931

Сведения об авторе: *Таваров Фирӯзҷон Файзуллоевич* – Дангаринский государственнй университет, старший преподаватель кафедры всеобщей истории. Адрес: 735320, Дангара, Республика Таджикистан, улица Марказ, 3. Телефон: (+992) 900313931

Information about the author: *Tavarov Firuzjon Fayzulloevich* – Dangara State University, Senior Lecturer of the Department of General History. Address: 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markaz street, 3. Phone: (+992) 900313931

Раҷабалиев Х.Х.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Покистону Ҳиндустон бо далели доштани марзҳои муштарак, ҷуғрофиёи наздик, нажод, фарҳанг ва ихтилофоти марзӣ ба мисли дигар кишварҳои абарқудрати ҷаҳон ва минтақа аз муҳимтарин кишварҳои таъсиргузор дар таҳаввулоти дохилии Афғонистон ба шумор мераванд.

Ҳиндустон баъди дубора ба сари қудрат омадани гурӯҳи “Толибон” (15.08.2021) дар Афғонистон нақши асосиро аз даст дод ва чунин ҳам ба назар мерасад, ки то ҳаракати ғайритолиб барқарор нашавад, нақши асосиро пайдо нахоҳад кард.

Бо дарки ин вазъ, заминаи рақобати ду кишвари тавоно дар Осиёи Ҷанубӣ-Ҳиндустон ва Покистон таҳлил мебошад. Ба ин манзур, мо нахуст заминаи бархӯрдҳои Покистону Ҳиндустонро бар сари масоили шадиди сиёсӣ-ҳарбӣ, аз қабилӣ масъалаи Кашмир дар марзи ду кишвар ва набардҳои сарди ин ду душмани дерин баррасӣ хоҳем кард.

Чи гунае ки дар ҳама сарчашмаҳои илмию таърихӣ омадааст, равобитаи Покистон бо Ҳиндустон аз замони ҷудо шудани он аз кишвари Ҳиндустон (14-уми августи соли 1947) бо ҷангҳои хунини марзӣ рӯ ба рӯанд, ки на танҳо хисороти иқтисодию ҷонӣ ба кишварҳои худ, балки ба кишвари Афғонистон низ меоранд.

Омилҳои зиёде мавҷуданд, ки ҳукумати Ҳиндустон кишвари Афғонистонро дар меҳвари сиёсати хориҷии худ қарор додааст. Яке аз омилҳои асосӣ рақобати таърихӣ Ҳиндустон бо Покистон мебошад. Рақобати ин ду кишвар бар сари даъвоҳои ҳудудӣ дар қаламрави иёлоти Ҷамму ва Кашмир боиси тақсими ин минтақа ба ду бахш шуда, низоъ дар ин минтақа беш аз 70 сол аст, ки идома дорад.

Доктори илмҳои таърих, профессор Қ. Искандаров дар мақолаи худ “Фактор Пакистана в Афганском конфликте” чунин қайд мекунад: “...Покистон баъди мустақил шудан, дигар қарордодеро дар мавриди кашидани хатти марз дар миёни Ҳинди Бритониё ва Афғонистон, ки соли 1893 дар Кобул аз ҷониби амири Афғонистон Абдурахмонхон ва котиби ҳукумати Ҳинди Бритониё сэр М.Дюранд баста буданд, риоя намекард” [10, с.2].

Баъдҳо ин хатти марзӣ номи “хатти Дюранд”-ро ба худ гирифт [9, с.107]. Яъне, то таъсиси кишвари Покистон ҳамаи амирони баъдии Афғонистон ин хатро эътироф мекарданд, аммо баъдан нисбат ба ин қарордод муносибати роҳбарони Афғонистон тағйир ёфт, ки инро метавон оғози афзоиши шиддати муноқишаҳо байни Ҳиндустон ва Покистон номид. Инчунин, ин масъаларо низ метавон яке аз сабабҳои даҳолат кардани Покистон ба муносибатҳои Ҳиндустону Афғонистон арзёбӣ намуд.

Агарчи дар муноқишаҳои марзии солҳои 1948, 1964 ва 1970 кишвари Ҳиндустон бартариро дар даст дошта буд, аммо ин қазия бо миёнҷигарии Созмони Милалӣ Муттаҳид ва Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравӣ ба нафъи ҳарду кишвар ҳал гардид [7, с.5].

Дар китоби “Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва хориҷии ҷангу сулҳ” 5 омилӣ таъсиргузори сиёсати Покистон дар муносибат бо Афғонистон бо мисолҳо дарҷ шудааст, ки яке аз ин омилҳо (чигунае ки оид ба ин масъала дар боло ишора намуда будем) баҳси марзӣ дар миёни Покистону Ҳиндустон мебошад. “...Мушкили қадимӣ дар муносибатҳои Ҳинду Покистон масъалаи қаламрави иёлоти собиқӣ Ҷамму ва Кашмир аст. ...ба ҳамин далел Покистон ба як “умқи стратегӣ” ниёз дорад ва Афғонистон метавонад чунин “умқи” бошад. Дар ҳолати муташанниҷ гаштани муносибатҳо бо Афғонистон Покистон метавонад дар миёни “неш”-и ду кишвари рақибӣ худ қарор бигирад. Аз ин хотир аст, ки Покистон ба рушди муносибатҳои Ҳинду Афғонистон назари некбинона надорад” [9, с.118] менависанд олимони тоҷик.

Инчунин, муҳаққиқи рус Д. В. Савченко қайд мекунад, ки “Афғонистонро Покистон ҳамчун як “ҳавлӣ”-и худ қабул мекунад ва барои нигоҳ доштани ин мақом тамоми талошро ба ҳарч хоҳад дод... барои мақомоти Покистон дар сурати муқовимати низоми бо Ҳиндустон, Афғонистон аз ҷиҳати стратегӣ муҳим ба ҳисоб меравад” [14].

Омили дигари муноқишаҳои Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон дар доштани силоҳи ҳастай мебошад, ки ҳарду кишвар дар қатори кишварҳои абарқудрати ҷаҳон (Россия, Хитой, ИМА, Англия, Франсия ва дигарон) дорои ин гуна силоҳҳо мебошанд. Аз ин рӯ, ҳарду кишвар замини Афғонистонро барои кам кардани хатар ба кишварҳои худ истифода мебаранд.

Сиёсатшиноси рус А.А. Диких оид ба ин масъала чунин қайд мекунад: "...18 майи соли 1974 Ҳиндустон аввалин маротиба санчиши силоҳи ҳастаии худро дар саҳрои Покрани иёлати Рочистон анҷом дод, ки ин амалиёт бо номи "Бутҳои хандон" шинохта мешавад... ва баъдан дар ҷавоб дар соли 1980 аз ҷониби комиссияи неруи атомии Покистон бо сарвари Мунир Аҳмадхон 24 амалиёти махфиёна гузаронида шуд" [6]. Инчунин, 11 майи соли 1998 Ҳиндустон ва 28 майи ҳамон сол Покистон аз ин намуди силоҳ санчиш гузарониданд [19]. Яъне, ҳарду кишвар алайҳи якдигар қудратмандии худро намоиш дода, аз зиёд кардани шумори бомбаҳои ҳастай, санчиш гузаронидан ва дар ваҳшату ҳарос қарор додани мардум, то соли 1998 даст накашиданд. Дар натиҷа ин масъала ба ҳаде расид, ки созмонҳои байналмилалӣ низ зиддияти худро нишон доданд ва аз соли 1998 то ба ҳол, аз ин силоҳ ҳарду кишвар дигарбора истифода накарданд.

Дар соли 1994 ҳарду кишвар роҳи нави сиёсати хориҷиро тавассути дипломатия пеш гирифтанд. Моҳи феврالی ҳамон сол Комиссари олии СММ оид ба ҳуқуқи башар Ҳиндустонро бо таъмини лағви қатъномаи душманонаи Покистон, ки нақзи иддаои ҳуқуқи башар аз ҷониби неруҳои низомии Ҳиндустон дар Кашмиро маҳкум мекунад, пуштибонӣ кард [7, с.8]. Барои Ҳиндустон ин ғалабаи ҳақиқии дипломатӣ ба ҳисоб мерафт. Дар навбати худ, ба Исломобод муяссар шуд, ки дар нишасти сарони Созмони Конфронси Исломи, ки дар Марокаш баргузор шуд, қатъномаеро, ки дар он нақзи ҳуҷҷатии ҳуқуқи башар аз ҷониби неруҳои мусаллаҳи Ҳиндустон дар Кашмир маҳкум карда мешавад, қабул кунад. Аз моҳи феврالی соли 1995 то феврالی соли 1996 аз ҷунбишҳои мустақил дар Ҷамму ва Кашмир ба нишони эътироз алайҳи амали ваҳшиёнаи неруҳои амниятии Ҳиндустон як корпартоии умумимиллӣ ба нишони ҳамраёӣ ва пуштибонии Покистон аз ҷунбиши мустақил ташкил карда буд [7, с.14].

Дар давраи ҳукмронии аввали гурӯҳи "Толибон" (солҳои 1996-2001) равобитаи Ҳиндустону Афғонистон ба поинтарин сатҳи худ расид. Ҳиндустон пеш аз ба сари қудрат омадани гурӯҳи "Толибон" (солҳои 1996-2001) бо низомҳои подшоҳӣ, ҷумҳурӣ ва ҳатто режимҳои коммунистӣ муносибатҳои хуб дошт. Аммо пас аз вуруди гурӯҳи "Толибон" дар соли 1996 ба Кобул, Ҳиндустон фавран сафоратхонаи худро баст ва ин гурӯҳ бо пуштибонии артиши Покистон муттаҳидони Ҳиндустонро маҷбур карданд, ки ба самти мимолӣ ақибанишинӣ кунанд.

Муҳаммад Валӣ дар муқаддимаи китоби худ "Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон" чунин қайд мекунад: "Равобитаи Ҳинд ва Афғонистон аз замони соҳибистиклол шудани Ҳинд ҳамеша сулҳҷӯёна буд ва пайваста барои барқарор намудани муносибатҳои некбинона ҷиҳати пешрафту тараққиёти якдигар кӯшидаанд... аммо муносибати Афғонистону Покистон аз замони соҳибистиклол шудани Покистон ба ҳайси ду ҳамсоия ҳамкеш масири солиро напаймудааст. Мушкили хатти Дюранд ва сарзаминҳои ҷудошуда аз пайкари Афғонистон омили аввалин равобитаи ноустувор буда, баъдҳо Покистон тавонист дар пешбурди полисӣ нисбат ба Афғонистон ба ҳайси як ҳасми оштинопазир ба таҳриби ин кишвар бипардозад ва на танҳо зерсохторҳои моддӣ ва техникаии онро дар оташи нестӣ бисӯзад, балки дар садади барбоддихии фарҳангу тамаддуни пур аз қудумати он иқдом намояд" [11, с.10].

Яке аз паҳлуҳои мусбӣ дар сиёсати хориҷии Ҳиндустон дар қиболи Афғонистон ин аст, ки Ҳиндустон ҳеҷ гоҳ аз ҳизб ё гурӯҳҳои хосе дар Афғонистон ҳимоят накардааст. Пайваста кӯшидааст, ки бо давлати мавҷуд ва расмии Афғонистон, ки мавриди таъйиди ҷомеаи ҷаҳонӣ аст, ҳамкорӣ кунад [5, с.268]. Ҳаракати "Толибон", ки ба ҷуз аз се кишвар (Имороти Муттаҳидаи Араб, Покистон ва Арабистони Саудӣ дар соли 1996-2001), дигар ҳеҷ кишваре онро ба расмият нашинохта буд, аз қоидаи равобитаи хориҷии Ҳиндустон берун буд. Дар муқобили кишвари вақти Афғонистон, ки дар шимоли кишвар ҳузур доштанд ва аз ҷониби кишварҳои мухталиф ва СММ ба расмият шинохта мешуд, робитаи расмии сиёсӣ дошт.

Доктор Муҳаммадуллоҳи Афзалӣ дипломат, нависанда, шоир ва устои пешини Донишгоҳи Ҳироти Афғонистон оид ба равобити Ҳиндустану Покистон ва чӣ гуна рақобат кардани онҳо дар кишвари Афғонистонро дар китоби худ “Сиёсати хориҷии Афғонистон дар сипехри ҳамкориҳои минтақай”, дар баҳши “Сиёсати хориҷии Афғонистон дар қиболи Ҳиндустан ва таъсири он бар ҳамкориҳои минтақай” назари хешро баён намудааст. Вай чунин қайд мекунад: “Афғонистон қалби Осиёст: ин бад-он маъност, ки мавқеияти сиёсӣ-ҷуғрофӣи кишвар ниҳоят ҳассос аст. Дар баҳси равобити Афғонистон ва Ҳиндустан ва мавонеи сиёсии он ҳеҷ мавзее барҷастатар аз ҳузури Покистон дар байни ин ду кишвар нест... Аз зоҳири амр падида аст, ки ҳеҷ кишваре ба ҷуз Покистон назари номуносибе дар хусуси равобити Ҳиндустану Афғонистон надорад. Ин танҳо Покистон аст, ки бо ин тул ва ҷуғрофӣи худ ба унвони бузургтарин монеи сиёсӣ дар муносибатҳои минтақавӣи ҷануби Осиё бо Афғонистон матраҳ будааст... Бо ин ки Афғонистон Ҳиндустанро кишвари ҳамсоя медонад, аммо дарвоқеъ ин Покистон аст, ки ҳамсояи девор ба девори Афғонистон аст. Интиҳоби ҳамсоя як амри ихтиёрӣ нест. Афғонистон чи бихоҳад ва чи нахоҳад роҳи иртибототи он бо ҷануби Осиё аз масири Покистон мегузарад. Дар ин ҳолат, ҳар гоҳ равобити Покистону Афғонистон муносиб бошад, метавон ба коҳиши мавонеи сиёсӣ байни Афғонистон ва Ҳиндустан умедвор буд” [5, с.268-269].

Аз таҳлилу баррасиҳои муҳаққиқони кишварҳои мухталиф, ки дар боло бо мисолҳо дарҷ кардем, кишвари Покистон, ба унвони монеаи асли дар равобити сиёсии Ҳиндустану Афғонистон шинохта шуда, монеи дигар дар ин арса чандон барҷастатар ба назар намерасад.

Раванди таҳаввулоти сиёсӣ дар Ҳиндустан пас аз ҳодисаҳои 11- сентябри соли 2001 ва ҳамлаи низомии Амрико ба Афғонистон нишон дод, ки дипломатияи Ҳиндустан дар ин замина нисбат ба дипломатияи Покистон фаъолтар буду нақши фаъолтареро дар минтақа мебозид. Аз ин рӯ, пас аз ҳузури нерӯҳои низомии Амрико дар Афғонистон ва ба сари қудрат омадани Ҳомид Карзай дар ин кишвар равобити Ҳиндустан дар ин самт зиёд гардид, ки онро аз ҷумла метавон дар мулоқотҳои фаровони шахсони воломақоми кишварҳо ва кумакҳои ҳамҷонибаи Ҳиндустан мушоҳида кард.

Чи гунае ки дар боло ишора намудем, Ҳукумати Ҳиндустан аз моҳи сентябри соли 2001 барои дастгирии рушди зерсохтор ва захираҳои инсонӣ дар Афғонистон 3 миллиард доллар кумаки иқтисодӣ ҷудо карда буд. Аз тарҳҳои муҳимми ҳиндуҳо дар Афғонистон сохтмони “Сарбанди дӯстии Афғонистон ва Ҳиндустан” (“Салмо”) дар вилояти Ҳирот, сохтмони бинои “Шурои миллӣ” дар Кобул ва бунёди долонҳои тичоратӣ ба шумор мераванд.

Ҷолиб ин ҷост, ки Покистон ҳамеша аз наздикшавии равобити Ҳиндустану Афғонистон ва Ҳиндустан низ аз наздикшавии равобити Покистону Афғонистон нигарони доранд. Ин мавзӯ аз ҷониби мақомот ва расонаҳои ин давлатҳо ҳам манъ нашудааст. Матлаби мазкур дар мусоҳибаи Ҳомид Карзай собиқ раиси ҷумҳури Афғонистон дар посух ба хабарнигори телевизиони (ҶҮ) Покистон ба сароҳат баён шуда буд. Ӯ мегӯяд: “Ҳиндустан як кишвари бузурги иқтисодӣ ва таълимист ва дар айни ҳол ҳамсояи мо ва ҳамсояи Покистон аст. Ҳукумати Ҳиндустан солена ҳазорон бурсияи (квота) таълимӣ ба мо медиҳад ва инчунин кумаки иқтисодӣ ба миқдори ду миллиард доллар ба Афғонистон доштааст... ин кумакҳо ба нафъи Афғонистон аст. Вале мутлақо ба зарари Покистон нест ва ин тасавури манфири Покистон набояд дошта бошад. Робита бо кишварҳо чизи хубе аст. Бо ин иллат, Афғонистон дар талоши доштани равобит бо Покистон низ мебошад. Бо таъкид бар ин нукта, ки Афғонистон ва Покистон ҳар ду кишвари мустақил ҳастанд, барои онҳо доштани равобит бо ҳар кишваре дар ҷаҳонро ба илтиҳоратон аст ва ин амр сабаби яке нисбат ба дигаре набояд бошад” [5, с.270].

Дарвоқеъ, ин ҳолатҳое буданд, ки барои ҳукумати нафтаъсиси Афғонистон мушкилиҳо эҷод мекард ва намехост муносибатҳояшро бо Ҳиндустану Покистон бад кунад. Чаро ки Афғонистон маҷбур аст бо Покистон як ҳамсояи табиӣ ва кишваре, ки тулонитарин марзро бо он дорад, робитаи наздике дошта бошад. Инчунин, бо кишварҳои бузург ва таъсиргузори минтақа низ дар иртибот бошаду тавассути ин кишварҳо иқтисодӣи миллату давлаташро баланд бардорад.

Новобаста аз ин хама мушкилот, Ҳомид Карзай тавонист, ки дар даврони сарварию худ 13 маротиба ба Ҳиндустон ва 20 маротиба ба Покистон сафари расмӣ анҷом диҳад [5,с.624]. Дар ин сафарҳо вай тавонист, суди зиёде ба даст орад. Аз ҷумла, аз сафари сиздахонаи худ ба Ҳиндустон чандин маротиба зиёдтар аз сафари бистгона ба Покистон суд бурдааст.

Қобили қайд аст, ки дар санаи 4-октябри соли 2011 Созишномаи шарикӣ стратегӣ Ҳиндустон ва Афғонистон ба имзо расид, ки ба қавли бархе коршиносон, “мавқеи Покистонро дар кишвари Афғонистон рӯз то рӯз тангтар мекард” [20].

Дар ин раванд, Ҳукумати Покистон аллақай мавқеи дипломатӣ ё умуман дар ин бозии сиёсӣ дар баробари Ҳукумати Ҳиндустон ба куллӣ ақиб монда буд. Инчунин, кишвари Покистон яке аз сабабгузори нуфуз ва тақвият додани кумакҳои бисёрсамтаи Ҳиндустон дар Афғонистон ба ҳисоб мерафт.

Баъди имзои Созишномаи шарикӣ стратегӣ, Ҳиндустон неруи нарми худро дар Афғонистон дар соҳаҳои тандурустӣ, кишоварзӣ, маориф, идоракунии об, манзил, варзиш ва сайёҳӣ тақвият меод. Чи гунае ки дар боло ишора намудем, роҳбарияти Ҳиндустон ба хизматчиёни давлатӣ, сарбозон ва кормандони мақомоти амният ва ҳифзи ҳуқуқи афғон таълим меод ва ҳар сол ба донишҷӯёни афғонӣ 1000 бурсия (стипендия) пешниҳод мекард.

Дар соли 2016 як назарсанҷии “Gallup” нишон дод, ки тақрибан 62% афғонҳо ба Ҳиндустон назари мусбат доранд. Тибқи ин назарсанҷӣ, маъруфияти Покистон дар байни мардум ҳамагӣ 3,7% буд. Ин рақам камтар аз маъруфияти ДИИШ (5,8 %) буд [8]. Албатта, ин омор бо дарназардошти робитаҳои амиқи фарҳангии Ҳиндустон ва Афғонистон таъҷубовар нест.

Аз замони ба қудрат расидани Ашраф Ғанӣ дар Афғонистон дар соли 2014, сиёсатшиносон таҳаввулоти Афғонистонро бо нигаронӣ пайгирӣ мекарданд.

Ба гуфтаи коршиноси равобити байналмилалӣ Саидҷовид Ҳакимӣ: “...Покистон ҳамеша даъвои дӯстӣ ва бародарӣ бо Афғонистон дорад, аммо ҳеҷ гоҳ ин даъворо иҷро накардааст. Бо вучуди ваъдаи ҳамкориҳои Покистон, дар замони ҳукумати Ҳомид Карзай, ҳукумати Покистон гурӯҳи “Толибон” ва шабакаи Ҳаққониро дар қаламрави худ панох дода, аз гурӯҳҳои террористӣ дар Афғонистон ҳимоят мекард. Баъди ба сари қудрат омадани Ашраф Ғанӣ дар соли 2014 сиёсати хориҷии худро дар робита бо Покистон тағйир дод ва Ашраф Ғанӣ бо Покистон равобити хубе оғоз кард ва ҳатто бо Оҷонсии истихборотии Покистон (ISI) як созишномаи табодули иттилоотӣ ба имзо расонд, ки аксари мардуми Ҳиндустонро ба ҳайрат овард. Вай (Ашраф Ғанӣ) изҳор менамуд, ки нақши Ҳиндустон дар Афғонистон фақат як мусоидаткунанда асту тамом” [17].

Ашраф Ғанӣ дар соли аввали раёсаташ сиёсати хориҷии худро нисбат ба покистониҳо беҳтар карду умедвор буд, ки ин беҳбудии равобит бо Покистон гурӯҳи Толибонро барои пайвастан ба музокироти сулҳ бо Ҳукумати Афғонистон қаноатманд кунад. Аммо ба қавли Ҳ. Саидҷовид, “талоши Ашраф Ғанӣ барои афзоиши нақши Покистону Чин дар раванди музокироти сулҳ ва дар натиҷа, фишори он барои имзои як ёддошти тафохум дар бораи ҳамкориҳои ҳадамоти ҷосусии Покистону Афғонистон боиси нигаронии Дехлии Нав шуда буд” [17].

Ҳиндустону Покистон дар тури чанд даҳаи охир рақобати худро дар Афғонистон идома дода, ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар соҳтори ояндаи Афғонистон нақши фаъоле дошта бошанд ва маълум аст, ки ҳарду тараф дар робита ба Афғонистон манфиатҳои худро дунбол мекунанд.

Ба ақидаи устоди пешини Донишгоҳи Кобул Абдулносир Нурзод, “...Исломобод Афғонистонро ҳамчун “қалъаи ақибмонда”-и худ тасаввур мекунад ва тамоми талошашро барои нигоҳ доштани ин мавқеъ сарф кардааст. ...онҳо метавонанд гурӯҳҳои ғайриҳукуматӣ ва гурӯҳҳои ифротгароро ба манфиати Покистон дар минтақа афзоиш диҳанд. Илова бар ин, Афғонистон барои Покистон умқи стратегӣ ҳисоб мешавад, ки мантиқи даҳолати Покистон ба Афғонистонро ба вучуд меорад. Зеро гурӯҳҳои содиқ ба Исломобод дар Афғонистон метавонанд барои миёнаравӣ ва таҷдиди неруҳо дар сурати муноқиша бо Ҳиндустон замина фароҳам оваранд” [3].

Яке аз омилҳои дигари асосие, ки ҳукумати Покистон ба корҳои дохилии Афғонистон даҳлат кардааст, ин ниёзмандии иқтисодии он мебошад. Покистон барои роҳандозии ҳамкориҳои густурда ва рушди саноату корхонаҳои аз тариқи Афғонистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ манфиатдор мебошад. Аммо бинобар низои Афғонистон, Покистон метавонад имконоти худро барои роҳ ёфтан ба бозорҳои Осиёи Марказӣ, ки майдони рақобати кишварҳои зиёде мебошад, аз даст диҳад.

Норасоии об дар кишвари Покистон низ яке аз омилҳои дигари муноқишаи Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон мебошад. Яъне, дар соли 2003 Ҳиндустон эълон намуд, ки омода аст масрафи сохтмони обанбор дар вилояти Нангархорро бар изофаи корҳои анҷомшуда: обанбори Салмо ва канали Хонобод дар Қундузро бар уҳда бигирад. Дар ҳуди ҳамон сол хишти аввали сохтмони обанбор дар рӯдхонаи Кунар гузошта шуд, ки қарор буд оби ин рӯдхона дар наздикии Чалолобод сарозер сохта шавад [13].

Ин иқдоми Ҳиндустонро Покистон ҳамчун талоше барои заиф сохтани иқтисодиёти худ арзёбӣ мекунад. Бар изофаи ин, Ҳиндустон дар назар дорад, ки барои тағйир додани маҷрои рӯдхонаҳои Ровӣ, Сотлеч ва Биас (се шохоби асосии Ҳиндустон) якҷанд иншоотҳои гидроэнергетикӣ бисозад.

Инчунин, Покистон Ҳиндустонро дар дуздии об дар Кашмир низ муттаҳам мекунад. Дар моҳи март соли 2001 муассис ва роҳбари созмони “Лашкари тайиба” Ҳ. Сайид изҳор дошт, ки “агар Ҳиндустон ба терроризми обӣ” идома диҳад, Покистон масъалаи истифодаи неру дар ҳалли ин масъаларо имконпазир медонад [9, с.117].

Албатта, ҳадафи Ҳиндустон дар Афғонистон аз таъсиси низоми устувори демократӣ, муқовимат ба нуфузи Покистон, пешгирӣ кардани гурӯҳҳои мусаллаҳе мебошад, ки аз ҷониби Ҳукумати Покистон пуштибонӣ мешаванд ва дар натиҷа ба манфиатҳои Ҳиндустон таҳдид мекунанд.

Дар пайи ин сиёсатҳо, ба чунин ҳулоса расидем, ки айна ҳол Покистон муассиртарин ғаёли минтақавӣ дар Афғонистон аст, аммо Ҳиндустон, ки дар ин рақобат аз Покистон қафо аст, то охири рӯзҳои Ҳукумати А. Ғанӣ ба сиёсати ҳимоят аз он пойбанд буд. Эҳтимол аст, ки пас аз ташкили як ҳукумати фарогир дар Афғонистон, ҳушунат дар миёни Ҳиндустон ва Покистон дар ин кишвар коҳиш ёбад, аммо бо вучуди ин Покистон метавонад аз роҳҳои нав барои ҷилавгирӣ аз ташаббусҳои Ҳиндустон дар Афғонистон истифода кунад.

Ҳиндустон ҳамчунин аз истифода шудани Афғонистон ба ҳайси пойгоҳи неруҳои тундрани мазҳабии Кашмир нигарон аст. Зеро дар гузашта гурӯҳҳои тундрани омӯзишдида дар пойгоҳҳои Афғонистон дар низои Кашмир мушоҳида шудааст.

Инчунин, Ҳукумати Ҳиндустон меҳодад мавқеи мутаносиб бо сармоязуории худ дар Кобулро ишғол кунад ва ҳамзамон барои ба эътидол овардани вазъият дар Афғонистон ва кам кардани таъсири Покистон ба вазъияти Афғонистон манфиатдор мебошад.

Дар навбати худ, Покистон Ҳиндустонро муттаҳам мекунад, ки ба гурӯҳҳои ифротии муҳолифи давлати Покистон, ки асосан бо номи “Таҳрики толибони Покистон” шинохта мешаванд, кумаки молӣ ва низоми мекунад. Мақомоти Покистон муътақиданд, ки пойгоҳҳои ин муҳолифон дар хоки Афғонистон қарор дорад ва Ҳиндустон кумақҳои худро ба ин гурӯҳҳои исломгарои тундрав аз тариқи Афғонистон мерасонад. Инчунин, Покистон наметавонад ба ташкили як режими содиқ ба Ҳиндустон дар Афғонистон иҷоза бидиҳад, зеро муътақид аст, ки дар ин сурат худро дар муҳити душманона қарор хоҳад дод. Бинобар ин, Покистон саъй дорад, ки нуфузи Ҳиндустонро дар Афғонистон ба ҳадди ақал кам кунад ва ё ба қуллӣ аз байн барад.

Ба ақидаи мо, чунин саъю талош на ба манфиати Ҳиндустон ва на ба манфиати Покистон аст. Дар ин маврид афзалиятҳои Покистон боло меравад. Зеро, дар мадди аввал онро ба назар гирифта лозим аст, ки Покистон бо Афғонистон сарҳади тулониро дорад ва Ҳиндустон ин афзалиятро доро намебошад.

Муқаррир:Искандаров Қ.-д.и.т., АМИТ

АДАБИЁТ

1. Афганистан и Пакистан: Современное состояние и перспективы развития. Институт востоковедения РАН. -М., 2012- 228 с.
2. Алаев Л.Б. Историография истории Индии / Л.Б. Алаев. -М.: Институт востоковедения РАН, 2013. -472 с.
3. Абдулносир Н. Афғонистон сахнаи рӯёруи Ҳинд ва Покистон. <http://irdiplomacy.ir/fa/news/2014045>. (санаи истифодабарӣ: 12. 03. 2023).
4. Бурсияҳои Ҷумҳурии Ҳиндустон барои таҳсилаи шахрвандони Афғонистон панҷ сол тамдид карда шуд. <https://www.dw.com/> (санаи истифодабарӣ: 19. 09. 2022).
5. Доктор Муҳмадуллоҳи А. Сиёсати хориҷии Афғонистон дар сипеҳри ҳамкориҳои минтақавӣ. Ҷилди 1. А.Д. Маҳмадулло. -Кобул, 2014.- 542 с.
6. Диких А.А. Индия и Пакистан: войны, конфликты, их разрешение и последствия. https://nbpublish.com/library_read_article.php? (санаи истифодабарӣ: 10. 02. 2023).
7. Зверев П. Г. Индо-пакистанский конфликт и группа военных наблюдателей ООН в Индии и Пакистане (ГВНООНИП): история и современность / П.Г. Зверев. -Москва,- 2013.
8. Захро Х. Таҳлили муфассали рақобати Ҳиндустон ва Покистон дар Афғонистон. <https://www.iess.ir/fa/translate/2174/> (санаи истифодабарӣ: 08.03.2023).
9. Искандаров Қ. Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва хориҷии ҷангу сулҳ / Қ. Искандаров, Д. Раҳматқарим, Р. Абдуллоев. -Душанбе: Дониш, 2018. -219 с.
10. Искандаров Қ. Фактор Пакистана в Афганском конфликте / Қ. Искандаров.- Центральная Азия и Кавказ, - Том.16, 2013.
11. Муҳаммад В. Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон / В. Муҳаммад. -Кобул: Майванд, 2019. -150 с.
12. Муҳаммад В. Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон. Бознашр аз интишороти “Роҳи парчам” / В. Муҳаммад. - Кобул, 2019. - 135 с.
13. Нақши об ва Кашмир дар баҳсҳои Ҳинд ва Покистон <https://peace-ipsc.org/fa/%D9%86%D9%82%D8%B4> (санаи истифодабарӣ: 05.03.2023)
14. Пакистан и Индия в борьбе за Афганистан. <http://afghanistan.ru/doc/19737.html> (санаи истифодабарӣ: 12. 03. 2023).
15. Савченко Д. В. Индопакистанское противостояние и война в Афганистане / Д.В. Савченко. - М., 2009. -206 с.
16. Современный Афганистан и сопредельные страны (Сборник статей.- М., 2011. - 315 с.
17. Саидҷовид Х. Равобити Афғонистон бо Ҳинд дар давраи Ашраф Ғанӣ. <https://8am.media/afghanistans-relationship-with-india-during-the-ashraf-ghani-era/> (санаи истифодабарӣ: 13. 03. 2023).
18. Таҳлили геополитикии равоити Покистон бо кишварҳои ҳамсоя. https://pir.shahreza.iau.ir/article_ (санаи истифодабарӣ: 16.03.2023).
19. Mohammad K. D. India and Pakistan Rivalry in Afghanistan: A new Imperialism in the Making. <https://kardan.edu.af/data/public/files> (санаи истифодабарӣ: 19. 09. 2022).
20. India's Nuclear Weapons Program Smiling Buddha: 1974 [electronic resource] // Nuclearweaponarchive.org [Site]. URL: <http://nuclearweaponarchive.org/India> (санаи истифодабарӣ: 21.07.2022).
21. Mohsin T., India-Afghanistan Relation and its Impact on Pakistan / Mohsin T.- SSPC, November 4, 2011 (санаи истифодабарӣ: 12. 02. 2023).

МАВҶЕИ ПОКИСТОН ДАР МУНОСИБАТҲОИ ҲИНДУСТОНУ АФҒОНИСТОН

Дар мақолаи нақши Покистон дар муносибатҳои Ҳиндустону Афғонистон мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон дар робита ба ҳамдигар ҳадафҳои мушаххасро пайгирӣ мекунанд ва барои расидан ба ин ҳадафҳо аз ҳолатҳои гуногун истифода мекунанд. Масалан, Покистон аз гурӯҳҳои ҷангҷӯён, ба мисли гурӯҳи “Толибон”, ба унвони вакилони стратегӣ истифода мекунад ва Ҳиндустон бошад, ҳамеша барои нуфузи худро гузоштан дар ин минтақа ба қудрати нарми худ таъя мекунад. Дар тӯли чанд даҳаи охир Ҳиндустону Покистон муқовимати худро барои минтақаи нав (Афғонистон) идома додаанд ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар сохтори ояндаи Афғонистон нақши фаъол дошта бошанд ва маълум аст, ки ҳар ду тараф дар робита ба Афғонистон манфиатҳои худро дунболоғирӣ мекунанд. Баъди аз сари қудрат рафтани гурӯҳи “Толибон” (1996-2001) кишвари Ҳиндустон яке аз бозингарони муҳим ва дар баробари Покистон пешсаф, то дубора ба сари қудрат омадани гурӯҳи “Толибон” (15.08.2021) ба ҳисоб мерафт, ки дар 20 соли муносибат бо Афғонистон дар ҳамаи соҳаҳои нақши боризи худро гузоштааст. Айни ҳол, яъне баъди ба сари қудрат омадани гурӯҳи “Толибон” нақши кишвари Покистон дар ин рақобат хеле зиёд ба назар мерасад, ки ҳатто сафоратхона ва консулгарии Ҳиндустон дар Афғонистон фаъолияти худро, то як муддати муайян қатъ кардааснд ва танҳо кумакҳои башардӯстонааш тавассути Покистон расонида мешаванд. Чунин ба назар мерасад, ки ҷанг дар Афғонистон алайҳи терроризм таҳти раҳбарии Амрико буд, аммо паҳлуи дигари ин қазия аз рақобати шадиди ду рақибани дерина- Ҳиндустон ва Покистон нақл мекунад, ки баъд аз ҳам ҷудо шудани ин ду кишвар (1947) идома ёфта истодааст.

Калидвожаҳо: Ҳиндустон, Афғонистон, Покистон, Ҷамму, Кашмир “Толибон”, рақобат, сармоязузорӣ ва барқарорсозӣ.

ПОЗИЦИЯ ПАКИСТАНА В ИНДО-АФГАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье подробно анализируется тема роль Пакистана в индийско-афганских отношениях, соперничество между Пакистаном и Индией в Афганистане. Индия и Пакистан преследуют определенные цели по отношению друг к другу в Афганистане и используют разные ситуации для достижения этих целей. Например, Пакистан использует военизированные группы, такие как Талибан, в качестве стратегических марионеток, а Индия всегда полагается на свою мягкую силу для оказания влияния в регионе. За последние несколько десятилетий Индия и Пакистан перенесли своё противоборство в Афганистан и всегда пытались играть активную роль в будущем устройстве Афганистана, и ясно, что обе стороны преследуют свои собственные интересы в отношении этой страны. После ухода группировки Талибан из власти (1996-2001 гг.) Индия считалась одним из важных игроков и лидером наряду с Пакистаном, пока группировка Талибан не пришла к власти дважды (15.08.2021 г.), и отношения с Афганистаном сыграли значительную роль во всех сферах. После прихода к власти группировки Талибан, роль страны Пакистан в этом соревновании видна настолько, что даже посольство и консульства Индии в Афганистане на определенный период прекратили свою деятельность, а через Пакистан приходит и уходит только гуманитарная помощь. Кажется, что войну в Афганистане против терроризма возглавили США, но другая сторона истории рассказывает об ожесточенном соперничестве между двумя давними соперниками Индией и Пакистаном, которое продолжается с момента разделения этих двух стран (1947).

Ключевые слова: Индия, Афганистан, Пакистан, Талибан, конкуренция, инвестиции, реконструкция, Джаму и Кашмир.

PAKISTAN'S ROLE IN INDIA-AFGHAN RELATIONS

The article analyzes in detail the topic of Pakistan's role in Indian-Afghan relations. India and Pakistan have certain goals towards each other in Afghanistan and use different situations to achieve these goals. For example, Pakistan uses paramilitary groups like the Taliban as strategic puppets, while India always relies on its soft power to exert influence in the region. Over the past few decades, India and Pakistan have taken their rivalry to Afghanistan and have always tried to play an active role in the future of Afghanistan, and it is clear that both sides have their own interests in this country. After the Taliban left power (1996-2001), India was considered one of the important players and a leader along with Pakistan, until the Taliban came to power twice (08/15/2021), in the 20th year relations with Afghanistan played a significant role in all areas. After the Taliban came to power, the role of the country Pakistan in this competition is so visible that even the Indian embassy and consulates in Afghanistan closed their activities for a certain period, and only humanitarian aid comes and goes through Pakistan. The war in Afghanistan against terrorism appears to be led by the US, but the other side of the story is about the bitter rivalry between two long-time rivals India and Pakistan, which has continued since the separation of the two countries (1947).

Keywords: India, Afghanistan, Pakistan, Taliban, competition, investments, reconstruction, Jamu and Kashmir.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабалиев Хайрулло Холназарович* – Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: **Khair1508@mail.ru**. Телефон: **(+992) 938-58-58-15**

Сведения об авторе: *Раджабалиев Хайрулло Холназарович* – Институт изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана, докторант Ph.D. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. E-mail: **Khair1508@mail.ru**. Телефон: **(+992) 938-58-58-15**

Information about the author: *Khairullo Kholnazarovich Radzhabaliev* - Institute of Asian and European Studies of the National Academy of Science, Doctor of Ph.D. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: **khair1508@mail.ru**. Phone: **(+992) 938-58-58-15**

Иброимова Г.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар назарияи муносибатҳои байналмилалӣ пас аз пошхӯрии давлати абаркудрати Иттиҳоди Шуравӣ як қатор мафҳумҳо ва категорияҳои нави илмӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки яке аз онҳо мафҳуми Осиеи Марказӣ ҳамчун субъекти нави минтақавӣ мебошад.

Бо назардошти ин матлаб лозим медонем ба таҳлилу баррасии методологии таърихию ҷуғрофии минтақавӣ Осиеи Марказӣ бо таваҷҷуҳ ба нуқтаи назари муҳаққиқони ватаниву хоричӣ бипардозем.

Мурочиат ба таърифи ин масъала нишон медиҳад, ки мафҳуми Осиеи Марказӣ соли 1844 аз ҷониби олимони Александр Фрайгерр фон Гумболдт, ки ҳудудҳои материкро аз 40° то 50°, ки дараҷаи паҳноӣ шимолро дар назар дошт, истифода бурда шудааст. Баъдан дар асри ХХ муҳаққиқи рус Н.В. Хаников ва ҷуғрофиёшиноси олимони Рихтгофен Фердинанд Паул Вилгелм кӯшиш карданд, ки таърифи онро камтар расмӣ кунанд. Ба ин манзур онҳо пешниҳод мекунанд, ки усулҳои обпартоии гидротехникӣ дар ин ҷо ба роҳ монда шаванд.

Минтақавӣ мазкур дар шимол бо қаторкӯҳҳои Олтой, дар ҷануб бо кӯҳҳои канори баландкӯҳи Тибет, дар ғарб бо Помир ва дар шарқ бо Хингони Калон ҳамсарҳад мебошад.

Сайёҳ ва муҳаққиқи маъруфи рус Н.М. Пржевалский бошад, дар китоби худ «Аз Кяхта то сарчашмаҳои дарёи Зард» қайд менамояд, ки ҳудудҳои Осиеи Марказӣ аз Тён-Шони Ғарбӣ, Помир, Ҷимолой, кӯҳҳои Сино-Тибет, Кинлинг, Иниян ва Хингони Бузург мегузарад [13,с.154].

Дар адабиёти муосири Ғарб мафҳумҳои «Осиеи Марказӣ» (CentralAsia) «Осиеи Дохилӣ» (InnerAsia) барои тавсифи номи минтақа ба қор гирифта шудааст, ки ҳарду ибора тақрибан ба як маъно истифода бурда мешавад [2,с.23].

Минтақавӣ Осиеи Марказӣ ҳамчун минтақавӣ табиӣ ҷуғрофӣ бо асолати геополитикӣ ва фарҳангию таърихӣ хеш тафовут дорад. Ҳудудҳои канории он бо минтақаҳои низоъ, пеш аз ҳама Шарқи Наздик ва Миёна, Осиеи Ҷанубу Шарқӣ робитаи таърихӣ дерина дорад. Дар қисмати шимолии Осиеи Марказӣ «камарбанди сарҳади» Русия – Қафқози Шимолӣ, заминҳои Волгаи Поён, Урал ва Сибир ҷойгир гирифтаанд. Қисмати шарқӣ минтақа бо Хитой ҳамшафат аст. Минтақаҳои ғарбии он ба як платформаи геополитикии Осиеи Марказӣ тааллуқ дорад. Чунин ҳамоҳангӣ ба қисматҳои шимолии Афғонистон низ дахл дорад.

Дар аксари назарияҳои илмӣ ба номи «Туркистон» нисбат дода шудааст, ки ин ном ба ин минтақа чандон саҳеҳ нест. Ҳақиқат ин аст, ки дар ин марзҳо мардумони турк ва ғайри турк, асосан тоҷикон иқомат мекарданд. Ин маҳдуда аз лиҳози мавқеи ҷуғрофӣ Шимолии Афғонистон то сарҳади Россия, вилояти Оренбург ва Олтой, соҳили шарқии баҳри Хазар то қисматҳои шарқии Синзяни Хитойро дар бар мегирифт [1,с.167]. Зери мафҳуми Туркистони ғарбӣ [5,с.89], Туркистони Шарқӣ [6,с.215], Туркистони Ҷанубӣ [8,с.153] тақрибан ҳудудҳои ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ (Осиеи Миёна) ва Казоқистон, вилояти автономии Синзян-Уйғури Хитой ва Афғонистони Шимолӣ фаҳмида мешуд.

Воҳаҳои ҳавзаи дарёҳои Амударё, Сирдарё, Или ва Чу, инчунин заминҳои атрофи кӯли оби ширини Исикқӯл марказҳои асосии давлатдорӣ минтақа ба ҳисоб мерафтанд ва дар ин сарзамин ба туфайли иқлими гарм ва фаровонии об аҳолии имконият дошт аз замони қадим ба чорводорӣ ва зироаткорӣ обӣ сару қор дошта бошанд ва онро ривочу раванқ диҳанд. Аммо дар он замон бо мавҷуд набудани воситаҳои нақлиёти муосир минтақавӣ Осиеи Марказӣ имкони ба равобити иқтисодиву сиёсии ҷаҳон ворид шуданро надошт. Аз ин рӯ, ин минтақа дер боз яке аз бахшҳои ҷудоғонаи Аврусиё боқӣ монд. Зеро

пайванди ягонаи байни Ғарб ва Шарқ дар он вақт роҳҳои корвонӣ буд, ки метавонист Осиёи Марказиро аз тарафи Аврупо, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Муғулистон ва Хитой бо ҳам наздик созад.

Воҳаҳои қисми марказии минтақа пас аз гузаштан аз биёбонҳо, кӯҳҳо, шӯрзаминҳо ва даштҳо дар масири ғарби Аврусиё ба шарқ ҳамчун пойгоҳи транзитӣ, нуқтаи интиқол, ҷойи истироҳат хидмат мекарданд. Зеро тавассути ин роҳ корвонҳои тиҷоратӣ рафтуомад мекарданд.

Аз нигоҳи геополитикӣ бошад, минтақаи Осиёи Марказӣ дар он замон як заминаи омодагӣ барои истилогариҳо буд, ки нахуст мавҷҳои он аз Шарқ ба сӯи Аврупо ва баъдтар аз Аврупо ба тарафи Шарқ сурат мегирифт. Ин раванд чараёни муҳоҷиршавии аҳолиро аз Осиёи Марказӣ ба Ғарб – дравидиҳо, ҳиндуаврупоиҳо, ҳиндуэрониҳо, туркҳо ва муғулҳоро ба миён овард. Омезиши халқҳо ба ҳамкориҳои фарҳангӣ (эронӣ, эллинӣ, ҳиндӣ, чинӣ, туркӣ, аврупоӣ) мусоидат кард ва боиси пайдо шудани хат дар байни халқҳои минтақа гардид.

Аз лиҳози ақоиди динӣ бошад, то пайдо ва паҳн шудани дини ислом (асрҳои VII), дину оинҳои буддӣ, зардуштӣ, монӣ, насронӣ, яҳудӣ дар миёни мардумони ин минтақа роиҷ буд.

Таҳлилҳои ҷуғрофиёӣ нишон медиҳад, ки баъдтар қаламрави Осиёи Марказӣ бо номҳои Туркистони Ғарбӣ ва Шарқӣ тақсим гардид. Мафҳуми «Туркистон» бори аввал дар осори асримиёнагии (асрҳои IX-X) арабӣ ва форсӣ ба маънии мафҳуми ҷуғрофӣ мавриди истифода қарор гирифт ва зеро ин мафҳум ҳудудҳои шимолии Сирдарё дар назар гирифта мешуд. Пас аз он ки арабҳо ин сарзаминро мавриди истило қарор доданд, ба ҷойи истифодаи Амударё ва Сирдарё Мовароуннаҳрро ба кор бурданд, ки зеро ин мафҳум заминҳои шимолии Амударё дар назар дошта мешуд. Номи дарё бо топоними «Мовароуннаҳр», ки дар матнҳои кӯҳна оварда шудааст, алоқаманд аст ва бо мафҳуми «Мовараннаҳр» баробар мебошад. Зеро ин топоним қисми ҷанубу шарқии маҷрои Амударё ва Сирро бо маркази шаҳри Самарқанд (водии Зарафшон) дар назар дошта мешуд. Аҳолии онҷоро аз ибтидо форсизабонон ташкил медоданд. Дар ҷануби Суғдиён Бохтари таърихӣ ҷойгир аст [6, с.113-116].

Туркистони Шарқӣ ба маънои васеаш вилоятҳои таърихии Чунгар ва Қошғар фаҳмида мешуд. Зеро мафҳуми «Чунгар» заминҳои дар назар дошта мешуданд, ки дар шимоли Олтойи Сибир ва қаторкӯҳҳои Сауре, дар шарқ – Олтойи Муғулистон, дар ҷануб – қаторкӯҳҳои Боро-Хоро, Эрен-Ҳабирга, Богдо Ула ва Баркултоғ, дар ғарб кӯҳҳои Тарба-Ғатай, Уркашар, Чайр, Майли, Барлик ва Алатауи Чунгар ҷойгир шуда буданд [12, с. 213-215; 27].

Ба Қошғари таърихӣ ҳудуди Тарим, ки дар шимол бо қаторкӯҳҳои Тёншони Какшалту, Халиқтов, Қоктекета, Саармин, Қизилтоғ ва Қуруктоғ, дар шарқ бо кишвари кӯхистони Бейшон, дар ҷануб бо қаторкӯҳҳои Кунлуни Карангутоғ, Музтоғ, Юзатоғ ва Олтинтоғ, дар ғарб қаторкӯҳҳои Помири Кингтау ва Тохтакорум то заминҳои ҳавзаи Тарим дохил мешуд ва аз он ҷо панҷ дарё-Ёрқанд, Оқсу, Хутан, Тарим ва Қошғар ҷорӣ мешуд. Инчунин, дар як қатор асарҳои муҳаққиқон Туркистони Шарқӣ ба маънои маҳдуд, ки ба он Қошғар дохил мешуд, фаҳмида мешуд.

Барои тавзеҳи бештари ин масъала равшан кардани маънои номҳои ҷуғрофии Элтишаҳр ва Уйғуристон лозим меояд, ки он дар забони туркӣ ба маънои «шаш шаҳр» истифода бурда мешавад ва манотиқи шарқии ҳавзаи Тарим, атрофи шаҳрҳои Қошғар, Ёрқанду Хутан, Оқсу, Кукча ва Турфон дар назар гирифта мешавад, ки қисме аз онҳо ба номи дарёҳое, ки дар болои онҳо қарор доштанд, ёд карда шуданд.

Зеро мафҳуми Уйғуристон, аз назари муаррихи чинӣ Лин Ган, ҳудуди таърихии воҳаи Турфонро, ки дар асри IX дар ин сарзаминҳо мавҷуд буд, дар назар гирифта шудааст. Давлати Қочо, ки аз тарафи мардуми турки уйғур ташкил карда шуда буд, бо номи пойтахти он номида шудааст. Харобаҳои ин шаҳрро бостоншиносон дар наздикии шаҳри ҳозираи Турфони Чин кашф кардаанд [12, с.143-251].

Ин минтақа аз ҷиҳати мавқеи табиӣ-ҷуғрофӣ яхела аст, зеро аз минтақаҳои кӯҳӣ ва ҳамвориҳо иборат аст. Гуногунрангии он дар маънии мафҳуми таърихӣ ва фарҳангӣ

маънии бештарро пайдо мекунад. Се қисмати асосии Туркистони Ғарбӣ ба платформаҳои се тамаддуни гуногун тааллуқ доранд.

Аз нигоҳи чуғрофияи таърихӣ Тоҷикистон дар мавзёҳои фарҳангии Бохтар ва Тахористон, Ўзбекистон-Мовароуннаҳр ва Сугд, Туркменистон - Марғиён ва Парфия инкишоф ёфтааст. Ба ин қисмати минтақа тамаддуноҳои аз лиҳози сиёсӣ бартари доштаи туркӣ ва аз лиҳози таърихӣ-фарҳангӣ бартарӣ доштаи мардуми эронӣ хос мебошад. Соқинони эронизабон ва тахоризабони Осиёи Миёна аҳолии қадимтар ва таҳҷоии ин минтақаро ташкил меоданд. Туркҳо ва муғулҳо бошад, баъдтар ҳамчун мардумони кӯчманчӣ ба ин минтақа омадаанд ва ба фарҳанги мардумони муқимии ин минтақа омехтаг шуданд.

Бохтар байни Амударё ва қаторкӯҳҳои Хиндукуш воқеъ буд. Дар ҷануби он Сугди таърихӣ қарор дошт. Аҳолии онро форсизабонон ташкил меоданд. Маркази вилоят шаҳри Балх ба ҳисоб мерафт (Балх яке аз вилоятҳои Афғонистони имрӯза, марказаш шаҳри Мазори Шариф мебошад, ки 20 км шимолтари он воқеъ аст) [3,с.219].

Тахористони таърихӣ аз ҷиҳати мавқеи ҷойгиршавӣ, асосан Бохтар мебошад. Ин ном аз асри IV пеш аз милод дар мавриди сарзамини Бохтар истифода бурда мешуд ва заминҳоеро фаро мегирифт, ки дар он ҷо тахориҳо маскан гирифта буданд. Забони тахорӣ то ҳудуди Тахористон паҳн шуда буд. Аз ин манотиқ қорвоноҳои тичоратӣ ба самти шарқ, ба воҳаҳои Туркистони Шарқӣ ҳаракат мекарданд.

Минтақаи Марғиён дар замонҳои қадим, заминҳои воҳаи марказии шаҳри Марв (шаҳри Мари дар Туркменистони ҳозира) хонда мешуд. Давлати Парфия, ки дар замони мавҷудияти худ аз ҳудудҳои зиёде бархӯрдор буд, дар қисматҳои ҷанубу шарқии баҳри Хазар ба вучуд омада буд ва дар давраи қудрати худ қариб тамоми сарзаминҳои Эрони муосирро аз соҳили ҷанубии баҳри Каспий то соҳилҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии Халиҷи Форс, инчунин марзҳои қисми ҷанубу шарқии дарёи Дачлаю Фурот ва Афғонистони Ғарбиро дар бар мегирифт.

Бо таваҷҷуҳ ба мавқеи чуғрофию таърихии минтақаи Осиёи Марказӣ бояд қайд кард, ки дар асрҳои VI-IV пеш аз милод ба таври муназзам забт кардани ҳудудҳои Осиёи Марказӣ аз ҷониби шоҳи Ҳахоманишиҳо Куруш оғоз гарид. Қисми муҳимми Осиёи Марказӣ (Парфия, Марғиён, Бохтар, Сугдиён ва Хоразм), заминҳои қабилаҳои сакҳо ба ҳайати империяи Ҳахоманишиҳо ҳамроҳ карда шуд. Ба ғайр аз ин, заминҳои қабилаҳои масагетҳо, ки дар шарқи баҳри Каспий, маскан гирифта буданд мебуданд, инчунин водии Фарғона ба ҳайати империяи ташкилдодаи Куруш дохил мешуд. Вале дар сарзаминҳои, ки қабилаҳои бодиянишин зиндагӣ мекарданд, таъсири Ҳахоманишиҳо заифтар буд.

Империяи Ҳахоманишиҳо дар ин сарзамин ба 5 сатрап (вилоятҳои молиётдихандаи ҳарбӣ) тақсим мешуд, ки онҳоро роҳбарони ҳарбӣ идора мекарданд, ки ба сарони сатрапҳо тобеъ буданд. Вазифаи ҳокимон идоракунии маъмурӣ, иҷрои ваколатҳои судӣ, назорати гирифтани андозҳо ва иҷрои вазифаҳо, инчунин ҳуқуқи сикказании нукра ва мисро дар худ гирифта буданд.

Ба ақидаи академик Б. Ғафуров, дар байни сатрапҳо калонтарин сатрап Бохтар ба ҳисоб мерафт. Ҳокимони он гоҳо чунон нуфуз пайдо карда буданд, ки ба назорати хонадони Ҳахоманишиҳо пардохта, кӯшиш мекарданд бо роҳи дасиса номзадҳои барояшон мусоидро ба тахти шоҳӣ расонанд. "... Зоҳиран аъёну ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудоиталабиро ҷорӣ карда, дар айни замон гоҳе тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд [4,с.209-211].

Дарвоқеъ, давраи ҳукмронии Ҳахоманишиҳо метавон давраи раванди ташаккули сохтори маъмурию ҳудудӣ дар ин минтақа номид. Ба андешаи Бобочон Ғафуров, "Давлати бузурги Ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриқтидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Созмонҳои иқтисодию сиёсӣ ва анбанаҳои мадания, ки дар давраи Ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, Сосониён ва халқҳои Осиёи Миёна низ давом кардаанд" [4,с.107].

Тибқи баъзе маълумотҳо, Искандар бар хилофи Ҳахоманишиҳо халқҳои сарзаминҳои истилокардаи ҳешро на он қадар истисмор кард, балки кӯшиш мекард, бо онҳо дар доираи як ҳокимият шакли симбиоз пайдо кунад, ки бартарияти сиёсии он ба македонии нав омада ва ашрофони эллинии маҳаллӣ тааллуқ дошта бошад. Искандар урфу одатҳои мардуми ончоро ба назар гирифта, аз вайрон кардани сохти ҷамъиятии кишварҳои забтшудааш худдорӣ мекард ва аксаран роҳбарони маҳаллиро ба кор ҷалб мекард.

Аз ин лиҳоз ҳеч ҷойи тардид нест, ки гарчанде ба таври расмӣ қариб тамоми каламрави Осиёи Марказии муосир ба ҳайатии империяи Искандар дохил мешуд, вале таъсири эллинизм (давраи Юнону Мақдунӣ) дар Бохтар ва Суғд бештар зоҳир мегардид, ки намунаи онро дар асри IV-уми милод дар бунёди як қатор шаҳрҳои калон, ба мисли Искандарияи Оксо (Ому), Искандарияи Эсхата дар Ҷаксарт (Хучанди муосир) ва Искандария дар Марғиён дидан мумкин аст.

Шаҳрҳо ҳамчун постгоҳҳои сиёсӣ ва низомии македонӣ амал мекарданд ва баъдан ба маҳдудай фарҳангӣ ва иқтисодии эллинизм табдил ёфта буданд, ки дар зерин таъсири эллинизм ҳаёти Осиёи Марказӣ боз ҳам бойро рангин гардида буд.

Дар миёнаи асри III милод дар қисмати ҷанубии Осиёи Марказӣ ва воҳаҳои Ҳиндукуши Ҳиндустон ва Афғонистон салтанати Юнону Бохтар ба вучуд омад. Таъминоти иҷтимоӣ ва ҳарбии ҳукмронии онро мустамликадорони юнонӣ ташкил медоданд, ки асосан дар шаҳрҳо маскан гирифта буданд. Аммо пояи ин давлат ноустувор буд. Зеро муқовимат байни наслҳои бегона ва ашрофи маҳаллӣ ихтилофотро дар миёни ҷомеа ба миён овард ва ин сабаби ба якҷанд мулкҳои ҷудогона тақсим гардидани давлати Юнону Бохтар ва аз миён бурдани унсурҳои бегона, ки дар миёни аҳолии шаҳру деҳот ҷой гирифта буд, гардид. Сарварии ҳукуматҳоро пешвоёни қабилаҳои кӯчии маҳаллӣ ба уҳда доштанд ва аз он вақт ба баъд роҳбарии ҳокимиятҳои маҳаллиро ба аҳолии таҳҷой вогузор намекарданд [14, с.186].

Пайдоиши қабилаҳои кӯшонӣ (асрҳои I-III), ки аз водихои Туркистони Шарқӣ (Синсзяни имрӯза) омада буданд, ба ташкили салтанати Кӯшонӣ дар ин сарзамин боис гардид. Империяи Кӯшонӣ дар давраи рушду шуқуфои худ қисми асосии заминҳои собиқ давлатҳои Бохтар, Ҳиндустони Шимолӣ ва ҳудуди Туркистони Шарқиро дар бар мегирифт. Аз сабаби он ки аз асри II -юми милод дар байни подшоҳони Кӯшон ва Хитой зиддият ба амал омад, ҳокимони сулолаи Хани Чин ба забт кардани заминҳои Туркистони Шарқӣ оғоз карданд.

Тавре мушоҳида мешавад, дар ибтидои асри I-уми аз милод императорони Хани Хитой дар ҳудудҳои музофоти ҳозираи Гансу, ки аз он роҳи дарёи мегузашт, назорати худро барқарор карданд. Аз ин лиҳоз гуфтан лозим аст, ки маҳз аз ин давра сар карда дар таърихи ҳамкории байналхалқӣ дигаргуниҳои бузург ба миён омад ва ин раванд дар давраҳои минбаъдаи инкишофи таърихии минтақаи Осиёи Марказӣ идома пайдо кард, ки аз ҷиҳати моҳият ва мазмуни худ аз марҳалаи пештараи инкишофи муносибатҳои байнидавлатӣ ба кулӣ фарқ дошт [11, с.3].

Аз лиҳози ҷуғрофӣ ҳудудҳои минтақаи Осиёи Марказиро қаторкӯҳҳои баланди бурида, маҳалҳои аҳолинишинро биёбону нимбиёбонҳо аз ҳамдигар ҷудо мекард. Аксарияти воҳаҳо дар соҳили дарёҳое, ки аз пирияхҳо ғизо мегирифтанд, дар наздикии қаторкӯҳҳо ва кӯҳҳо ҷойгир буданд. Дар соҳилҳои дарёи Сир ва шохобҳои он, дар қаторкӯҳҳои Курамин ва Олой, ки аз обҳои кӯҳӣ ғизо мегирифтанд, шаҳрҳои Хучанд, Қўқанд ва Андичон ба вучуд омад. Шаҳри Самарқанд низ дар соҳили дарё бунёд гардид. Водии Зарафшон дар наздикии пуштаи ҳамии ҳамин ҷо ба вучуд омад. Қошғару Ёрканд - дар дарёҳои ҳамном, дар доманаи қаторкӯҳҳои Сарикўл, Турфон - байни қаторкӯҳҳои Чилтоғ ва Богдо-Ула, Кумул (Хамй) - дар дарёи Қуруқол дар наздикии пуштаи Қарликтоғ маъво гирифта буд. Дарёҳои калон ва шохобҳои онҳо на ҳамчун сарҳадҳои табиӣ сукунати этникӣ (ба мисли Ғарб), балки ҳамчун муносибатҳои фарҳангӣ ва иқтисодии фарҳангӣ ва иқтисодие, ки аз ҷиҳати этникӣ гуногун Осиёи Марказиро бо ҳам муттаҳид мекард, хизмат мекарданд. Аммо аҳолии вилоятҳои пешрафтаи Осиёи Марказӣ, ки сокинонаш асосан тоҷикон буданд, асоси пешрафт дар пешбурди ҳаёти сиёсӣ маданӣ ба ҳисоб мерафтанд. Вале ҷуноне аз саҳифаҳои таърих маълум аст, ҳучумҳои баъдии халқҳои

кучманчӣ ба рушду тараққиёти ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодии мардуми бумии ин минтақа таъсири худро гузошта буд.

Вобаста аз мавқеи ҷуғрофӣ минтақа, гурӯҳҳои этникии Осиёи Марказӣ дар водихо нобаробар ҷойгир мешуданд. Сокинон дар воҳаҳои атрофи дарёҳо, сарчашмаҳои оби тоза ва заминҳои ҳосилхез сукунат доштанд. Аз ин ҷост, ки сохтори минтақаҳои аҳолинишин боиси ташаккули зерхудудҳои минтақавӣ гардид, ки онҳо ба фарқиятҳои этникӣ чандон майл намекарданд, балки онҳоро бо ҳам наздик мекарданд. Тахминан чунин механизм пайдоиши ҷамъиятҳои таърихӣ ва муосири «Бухориён», «Самарқандиён», «Хивониён», «Қўқандиён», «Андичониҳо», «Марвиён», «Хучандиҳо», «Қошғариён», «Ёрқандҳо», "Турфонҳо", "Тоҷикони кўхистонӣ" (тоҷикони фалғар, тоҷикони Қаротегин, тоҷикони бадахшонӣ, тоҷикони дарвозӣ, тоҷики хатлонӣ ё кўлобӣ) ва ғ. ба миён овард [15, с.21-35].

Ҳамин тариқ, вобаста ба таҳлил ва баррасиҳои зикргардида, метавон ба чунин хулоса расид: а) Осиёи Марказӣ яке аз қадимтарин минтақаҳои ҷаҳон буда, бо мурури замон дар сарчашмаҳои таърихӣ бо номҳои гуногуни этно-ҷуғрофӣ ёд гардидааст; б) давлатдорӣ дар Осиёи Марказӣ асосан аз рӯи мансубияти этникӣ шакл гирифтааст ва дар ташаккули он усулҳои фаромиллӣ ҳукмфармо буда, субъектҳо нисбат ба миллатҳо бетаваҷҷуҳ буданд; в) ҳамаи ниҳодҳои маъмулии давлатии Осиёи Марказӣ сермиллат буданд ва сулолаҳои ҳукмрон новобаста аз аслу насабашон, ҷиддан кўшиш намекарданд, ки мансубияти миллии худро болои дигарон таҳмил кунанд. Зеро миллатгароии радикалӣ дар Осиёи Марказӣ тамоюли ғарбгароии минбаъдаи ин минтақа мебошад; г) дар ин минтақа ҷомеаҳои гуногуни этникӣ-сиёсӣ аз замонҳои қадим ҳамчун зерсистемаи муносибатҳои байналмилалӣ тадриҷан ташаккул ёфтааст, ки намунаи барҷастаи онро дар Роҳи Бузурги Абрешим дидан мумкин аст. Зеро, агар ба таърихи Роҳи Бузурги Абрешим назар афканем, маълум мегардад, ки ин масир дар таърихи кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун ҳалқаи муҳим дар рушди муносибатҳои байналхалқии сиёсӣ ва тичоратӣ барои кишварҳои Авруосиё маҳсуб меёфт; ғ) аҳаммияти моддию техникӣ доштани ин минтақа аз он далолат мекунад, ки аз ибтидои асри XIX дар низоми муносибатҳои байналхалқии Осиё ва Аврупо, макру фитнаи сиёсӣ - «Бозии бузург» ба вучуд омада буд, ки то имрӯз дар муносибатҳои байналмилалии муосири асри XXI идома ёфта истодааст.

Муқарриз: Розиков Ф. – н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ахмедов Б. Сахибкиран Тимур / Б.Ахмедов. -Ташкент, 1996.
2. Atkin M. Religious, national, and other identities in Central Asia // Muslims in Central Asia: expressions of identity and change. Durham; London, 1992. -P. 23.
3. Бартольд В. Собрание сочинение / В.Бартольд. -Т. 5. -М. 1973. -С. 219.
4. Бобочон Ғафуров. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. -Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.
5. Боровкова Л.А. Кушанское царство (по древним китайским источникам) / Л.А. Боровкова. -М., 2005. -С.89.
6. Бичурин Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Я. Бичурин. -М. JL, 1950-1953. -Т. 1-3.
7. Вайнберг Б.И. История и культура Средней Азии в древности / Б.И. Вайнберг, Б.Я. Ставский. -М., 1994.
8. Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока в XVIII — начале XX в. -Ташкент, 1963.
9. Кляшторный С.Г. Государства и народы евразийских Степей / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Древность и средневековье. -СПб., 2000.
10. Кожин П.М. Традиции в системе этноса / П.М. Кожин // Этнографическое обозрение 1997. -№ 6.
11. Кожин П.М. Арабский путешественник Абу-Дулаф об этнокультурных контактах в Центральной Азии в середине X века // VI конгресс этнографов и антропологов России: Тез. докл / Отв. ред. Ю.К. Чистов. -СПб.: МАЭ РАН, 2005.
12. Линь Гань. Туцзюэ ши (История тюрков). Хух-Хото, 1988.
13. Пржевальский Н.М. От Кяхты на истоки Желтой реки / Н.М. Пржевальский. -3-е изд. СПб., 1987. -С.154.
14. Soucek S.A. History of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
15. Хрусталева М. Центральная Азия во внешней политике СНГ / М.М. Хрусталева. - 1999.

БАЪЗЕ РАВИШҶОИ ИЛМИИ ТАЪРИХИЮ ҶУГРОФӢ ДАР МУАЙЯН КАРДАНИ МИНТАҚАИ ОСИӢИ МАРКАЗӢ

Бархам хӯрдани ИҶШС на танҳо таҳаввули бузурги аср, балки пеш аз ҳама омиле буд, ки ба ташаккули ҷаҳонбинии нав ва соҳти нави ҷаҳон таъсир расонда, тақдири чандин наслҳои одамонро муайян кард. Аз ин ҷост, ки конфигуратсияи сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ дар минтақаи Осӣи Марказӣ таваҷҷуҳи аксари субъектҳои муносибатҳои байналмилалиро ба худ кашонид. Аз ин лиҳоз, лозим донистем баъзе равишҳои таърихӣ ҷуғрофӣ муайян кардани минтақаи Осӣи Марказиро мавриди баррасӣ қарор диҳем. Муаллиф бар чунин назар аст, ки таҳлили масъалаи мазкур оид ба муайян кардани ҷанбаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ мафҳуми «Осӣи Марказӣ аз ҷиҳати методологӣ дуруст мебошад. Ретроспексияи таърихӣ нишон медиҳад, ки ин мафҳум пас аз ба гардиши илмӣ ворид шудани асари олими барҷастаи олмонӣ Александр фон Гумболдт маъмулан мавриди истифода қарор гирифтааст. Муҳаккиқи рус. Н.В. Хаников ва географ олмонӣ Фердинанд Пол Вилгелм фон Рихтгофен низ дар омӯзиши ин минтақа саҳми худро гузоштааст. Муносибатҳои таърихӣ ҷуғрофӣ, ки аз рӯи мавқеи ҷуғрофӣ марзҳои Осӣи Марказӣ дар қад-қад роҳи Тён-Шони Ғарбӣ, Помир, Химолой, кӯҳҳои Сино-Тибет, кӯҳҳои Синлинг, Инян ва Хингони Калон ҷойгир мебошад, имкон дод дар муайян кардани контурҳои зерсистемаи байналмилалӣ сиёсии Осӣи Марказӣ аз он он истифода бурда шавад. Истилоҳи Осӣи Марказӣ ба сифати як маҳдудии ҷуғрофӣ дар соли 1844 аз ҷониби олими барҷастаи олмонӣ Александр фон Гумболдт, ки худудҳои материкро аз 40° то 50°, дараҷаи паҳноӣ шимолро дар назар гирифта буд, истифода бурда шудааст. Ҳамчунин, аз замони қадим дар ин қаламрав рӯи қор омадани роҳи Бузурги Абрешимро, ҳамчун пайвандгари тамаддуни Ғарб ва Шарқ, метавон нахустин зерсистемаи муносибатҳои байналмилалӣ дар он замон номид.

Калидвожаҳо: Осӣи Марказӣ, Туркистон, Мовароуннаҳр, Бохтар, Ҷунгария, минтақа, ретроспексияи таърихӣ, форматсияҳои этносиёӣ, таърифи этноҷуғрофӣ, муносибатҳои сиёӣ ва тиҷоратӣ.

НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ РЕГИОНА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Распад СССР явился не только самым значительным событием века, но, прежде всего, фактором, повлиявшим на формирование нового мировоззрения и нового миропорядка и определившим судьбу нескольких поколений людей. Поэтому политическая конфигурация международных отношений в регионе Центральной Азии привлекает внимание многих субъектов международных отношений. Исходя из этого, в историко-географическом плане в статье подвергается анализу пять центральноазиатских государств (ЦАГ)-Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Узбекистан и Туркмения. Авторы считают, что методологически правильно было приступить к анализу этого вопроса путём историко-географического определения понятия «Центральная Азия». Историческая ретроспекция показывает, что данное понятие стало общеупотребительным после появления в 1844 г. одноименного сочинения выдающегося немецкого ученого Александра фон Гумбольдта. Русский исследователь XIX в. Н. В. Ханьков и немецкий географ Фердинанд Пауль Вильгельм фон Рихтгофен также внесли огромный вклад в изучение этого вопроса. Границы Центральной Азии проходят по Западному Тянь-Шаню, Памиру, Гималаям, Сино-Тибетским горам, горам Циньлин, Иньянь и Большому Хингану. Историко-географический подход авторам позволил утверждать, что фактически контуры международно-политической подсистемы Центральной Азии совпадали и сегодня совпадают с ее географическими очертаниями не полностью. Однако на этой территории с древнейших времен формируется подсистема международных отношений на базе возникновения Великого Шёлкового пути как связующего звена между Западом и Востоком. Следует, таким образом, история возникновения широкомасштабных политико-экономических отношений рассматривать в этом контексте.

Ключевые слова: Центральная Азия, Туркестан, Мавереннахр, Бактрия, Джунгария, регион, историческая ретроспекция, этнополитические формации, этногеографическое определение, политические и торговые отношения, подсистемы.

SOME SCIENTIFIC HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE REGION OF CENTRAL ASIA

The collapse of the USSR was not only the most significant event of the century, but, above all, a factor that influenced the formation of a new worldview and a new world order and determined the fate of several generations of people. Therefore, the political configuration of international relations in the Central Asian region attracts the attention of many subjects of international relations. Based on this, in the historical and geographical terms, the article analyzes the five Central Asian states - Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan. The authors believe that it was methodologically correct to proceed to the analysis of this issue through the historical and geographical definition of the concept of "Central Asia". Historical retrospection shows that this concept became commonly used after the appearance in 1844 after the appearance of the work of the same outstanding German scientist Alexander von Humboldt. Russian researcher of the XIX century. N.V. Khanykov and the German geographer Ferdinand Paul Wilhelm von Richthofen also made a huge contribution to the study of this issue. The borders of Central Asia run along the Western Tien Shan, the Pamirs, the Himalayas, the Sino-Tibetan Mountains, the Qinling Mountains, Inyian and the Greater Khingan. The historical and geographical approach allowed the authors to assert that in fact the contours of the international political subsystem of Central Asia today do not completely coincide with its geographical outlines. However, since ancient times, a subsystem of international relations has been formed on this territory on the basis of the emergence of the Great Silk Road as a link

between the West and the East. Thus, the history of the emergence of large-scale political and economic relations should be considered in this context

Keywords: Central Asia, Turkestan, Maverennahr, Bactria, Dzungaria, region, historical retrospection, ethno-political formations, ethno-geographic definition, political and trade relations, subsystems.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Иброғимова Гавҳар Саймудиновна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: gavharibrogimova@mail.ru. Телефон: **918-94-02-54**

Сведения об авторе: *Ибрагимова Гавхар Саймудиновна* - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: gavharibrogimova@mail.ru. Телефон: **918-94-02-54**

Information about the author: *Ibragimova Gavhar Saimuddinova* – Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor, head of the Department of modern and contemporary history of foreign countries. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: gavharibrogimova@mail.ru. **Phone:** **918-94-02-54**

Якубов Б.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Таъсиси ҷумҳурии худмухтор ва баъдан Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон дар солҳои 20-юми асри ХХ шароитҳои мусоидро баҳри рушди санъати касбии тоҷик фароҳам овард. Дар раванди амалисозии сиёсати «инқилоби фарҳангӣ» дар назди ходимони санъати мусиқӣ вазифаҳои чаҳид ба миён омаданд.

Бинобар ин, дар замони мавҷудияти Ҳокимияти Шуравӣ дар роҳи рушди санъати мусиқии тоҷик ду равияи баръало мушоҳида карда мешуд.

Равияи аввал дар он зоҳир мегардид, ки ба воситаи санъати мусиқӣ дар байни оммаи васеи халқ ғояҳои инқилобӣ, интернатсионалӣ ва соҳти ҷамъияти сотсиалистӣ ва коммунистӣ тарғиб карда мешуданд. Ин мақсад бо роҳи шинос намудани халқи тоҷик бо суруду оҳангҳои инқилобӣ ва умуман санъати бой ва қарини халқҳои Аврупо дар ҳаёт татбиқ карда мешуд.

Равияи дуюм ба ҷамъоварию ба нота навиштан ва тадқиқи санъати мусиқаи бою қадими халқӣ нигаронида шуда буд. Маҳз бо ёрии мутахассисони боистеъдоди халқҳои бародар ганҷинаи бебаҳои санъати мусиқӣ -«Шашмақом» ба нота навишта шуд. Дар солҳои 20-ум даҳҳо санъаткорони забардасти тоҷик тавонистанд маҳорати худро такмил дода, ба саҳнаи касбии санъати мусиқӣ ворид гарданд.

Ба муносибати анҷумани якуми Шурои тоҷикон 15 феввали соли 1931 якумин ҷамъомади ҳунармандони тоҷик барпо гардид. Дар асоси оҳанг ва сурудҳои иштирокчиёни ҷамъомад «Мусиқии тоҷик» ном асари Н. Миронов нашр мегардад [8]. Дар он солҳо дар баробари суруду таронаҳои халқӣ суруду таронаҳои дорои мазмуни нав пайдо мешаванд, ки аксарияти онҳо аз ашъори устод А. Лоҳутӣ иборат буданд.

Аз таронаҳои дӯстдоштаи он замон «Ман коргару, ту деҳқон», «Эй дилбари тоҷик», «Тоҷикистон шуд мунаввар», «Ёри мастҷӯй», «Эй марди кордон» ва боз ҷандин суруду таронаҳо ба ҳисоб мерафтанд, ки ифодакунандаи набзи ҳаёти он замон буданд.

Дигаргуниҳои маишии он солҳо, ба монанди радиофикатсия, паҳншавии патефон ва қартаҳо доираи шунавандагони мусиқиро васеъ намуд. Садои мусиқӣ қариб дар ҳар як хонаи тоҷик, дар кӯчаю майдонҳои шаҳру деҳот садо меодагӣ шуд. Халқи тоҷик дар тули асрҳои зиёд мероси қадим, ғанӣ ва ба худ хосси фарҳанги мусиқии худро ба вучуд овардааст. Дар ибтидои асри ХХ вобаста ба вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии кишвари Осиёи Марказӣ ин санъати мусиқии тоҷик баҳри минбаъд пешравӣ ва рушду камол имкониятҳои хеле маҳдуд дошт. Дигаргуниҳои инқилобии ҷорӣ аввали қарни ХХ, ки дар зери таъсири барпо шудани Ҳокимияти Шуро дар кишвар ба амал омаданд, имкониятҳоро васеъ намуданд. Дар натиҷа, дар фарҳанги мусиқии тоҷик низ аз солҳои 20-30-юми асри ХХ рушди назаррас оғоз гардид.

Ҷамъоварӣ ва сабти мероси ғании мусиқии фолклори тоҷик фақат дар ибтидои солҳои 30-юм оғоз ёфт. Бо ин кор фаъолона мусиқашиносони фолклорӣ Н. Миронов, А.М. Листопадов, Е.Е. Романовская, композиторон А. Ленский, М. Нахимовский машғул буданд. А.М. Листопадов, ки бо таклифи комиссариати халқии маорифи Тоҷикистон маҳсус барои ҷамъоварию материалҳои мусиқии халқӣ омада буд, дар давоми солҳои 1934-1936 дар шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд 350 навро ба нота навишта гирифт [9,с.17]. Солҳои 1935-1936 қорманди илмӣ Пажухишгоҳи санъатшиносии РСС Ўзбекистон Е.Е. Романовская дар натиҷаи экспедитсияҳои илмӣ ба Бухоро ва Помир, 60 суруди рӯшонӣ ва шугнонӣ, афсонаи «Тошбек ва Гулқурбон», 90 сурудҳои бухориро ба нота сабт намуда, қисми зиёди онро ба нашр тайёр намуд [13,с.52-59].

Соли 1932 бастакори ҷавон Л. Б. Степанов барои ансамбли давлатии рақсии халқҳои СССР суруду оҳангҳои рақсии помириро ҷамъ оварда, сабт намуд. Дар асоси материалҳои ҷамъовардааш соли 1939 операи «Дарай Дарвоз» (Дарвазское ущелье) эҷод гардид. Нахустнамоиши ин опера моҳи январӣ соли 1939 дар саҳнаи театри мусиқии ба номи К.С.

Станиславский ва В.И. Немирович-Данченко баргузор гашт [5]. Мутаассифона, операи мазкур дар театрҳои Тоҷикистон ба сахна гузошта нашуд ва ба рушду ривочи санъати мусиқию театрии ҷумҳурӣ таъсири куллие нарасонд.

Бастакори номии советӣ С.А.Баласанян дар тули фаъолияти эҷодиаш дар Тоҷикистон зиёда 500 сурудӯ навоҳои халқиро ҷамъ намудааст. Маводи гирдовардаи ӯ баҳри фаъолияти минбаъдааш, эҷоди операҳои машҳури ӯ «Шӯриши Восеъ», «Коваи оҳангар» ва ғайра асоси мусиқӣ гардидааст [14,с.31-36].

Баҳри ҷамъоварию омӯзиши назми халқӣ ва матнҳои сурудҳои халқӣ солҳои 1935-38 базаи Тоҷикистони Академияи улуми ИҶШС кори зиёдеро ба ҷо овардааст, ки ба он корманди илмӣ база, ховаршинос А.Н. Болдырев роҳбарӣ мекард [6]. У «Намунаи фалклори тоҷик»-ро тартиб дода ба нашр тайёр намуд. А.Н. Болдырев инчунин оиди эпоси халқии тоҷикӣ «Гӯруғлӣ» тадқиқоти илмӣ анҷом додааст. Моҳи октябри соли 1935 дар студияи сабти овози ш. Тошканд даҳ асари мусиқии фолклории тоҷикӣ дар иҷрои овозхонон Раҷабзода, Б. Начмиддинов, А. Муллоқандов ба карта сабт карда шуданд. Дар ин кор дирижёр М. Муминов, дуторнавоз Т. Давлатов ва танбурнавоз З. Бурҳонов саҳмгузори намудаанд [3,с.1-10]. Ниҳоят, соли 1937 дар пойтахти ҷумҳурӣ кабинети илмӣ-тадқиқотии мусиқӣ кушода шуд ва имконияти ҷамъоварию муназзамонаи (системаноки) фолклори мусиқӣ ва сабти он ба вуҷуд омад. А.С. Ленский ва техник Н. Зубков ба ин кор шуруъ намуданд. Сурудҳои ҷамъоварда ва сабтнамудаи онҳо соли 1941 дар маҷмӯаи «Мусиқии тоҷикӣ» ва «Мелодияҳои Помир» нашр гардид [7]. Ба як қатор норасоӣҳо нигоҳ накарда, маҷмуаҳои мазкур аҳамияти зиёди амалӣ дар ташвиқоти мусиқии халқии тоҷик доштанд. Навою мусиқии зиёде, ки ба ин маҷмуа дохил гардиданд, аз тарафи бастакор А. Ленский аз рӯи иҷрои навозандагони оркестри асбобҳои халқӣ сабт шудаанд. Навозандагон, ки мусиқии халқиро нағз медонистанд, ба оҳангҳои халқӣ обу ранги нав, фаҳмиши худро илова мекарданд. Ба ғайр аз ин, навозандагон, оҳангҳои халқиро такмил дода, сурудҳои нави замонавӣ эҷод мекарданд. Дар қатори онҳо суруди «Пионер» ва «Модари хушбахт»-и А. Камолов, «Болоӣ»-и А. Ермуҳаммадов, «Марши стахановчиен»-и А. Саркисов, песаи «Роҳи нав»-и Б. Ҳабибовро номбар кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, мусиқии бой ва қадимаи халқӣ барои навозандагон, ҳофизон ва бастакорон заминаи асосие баҳри равнақи санъати мусиқии касбии муносири тоҷик ба вуҷуд овард. Агар солҳои бистум дар театрҳои халқӣ ва касбӣ суруд, оҳангҳои халқӣ дар намоишномаҳои барномаҳои концертӣ бетағйир иҷро мешуда бошанд, аввали солҳои сиёму асарҳои мусиқии халқӣ такмил меёфтанд ё дар асоси навоҳои фолклорӣ аз тарафи навозандагони эҷодкор сурудҳои нав садо медоданд.

Намоишҳое, ки дар сахнаи театри ба номи А. Лохутӣ ибтидои солҳои 30-юм гузошта шуда буданд, асарҳои якнизомии мусиқӣ буданд. Дар ороиши мусиқии онҳо асосан сурудӯ оҳангҳои халқӣ истифода мешуданд. Намоишҳои «Тухми муҳаббат»-и Ҷ. Иқромӣ (дар бораи ҷавонони колхозӣ), «Дохунда» (порчае аз асари ҳамноми С. Айни, ба сахнагузаранда С. Саидмуродов), «Бегим кӣ буд?»-и А. Усмонов (дар бораи аҳволи занон то инқилоб ва баъди он), «Иди колхозӣ»-и С. Ҷӯрабоев, А. Усмонов ва А. Камолов ва дигарҳо - намоишҳое буданд, ки сурудӯ рақсҳои халқӣ қисми зиёди асарро фаро мегирифтанд. Ин намоишҳо мазмуни амиқ ва режиссураи баланди бадеӣ надоштанд. Вале азбаски актёрон, ки ба намоишнома ҷалб буданд, иҷрокунандагони баландистеъдоди сурудӯ рақсҳои халқӣ буданд, тамошобинон ин асарҳои театрро хуб мепазируфтанд. Дар қатори ин актерҳо Тухфа Фозилова, Болта Ҷӯраев, Ҳомид Саидахмадов, Ғаффор Валаматзода, Розия Арслонова ва дигарон буданд [10,с.288].

Дар намоишномаи «Дохунда», ки дар солҳои 1935-1937 бомуваффақият дар сахнаи театри ба номи А. Лохутӣ намоиш дода шуд, сурудҳои халқии «Чашмаки ман, чашмаки ту», «Шоҳдухтар», «Ба дастат додам теша» (суруди афғонӣ), «Дар дашту сахро лола дамидааст», «Ай духтари мулло Чорторӣ, ёри мо мешӣ» аз тарафи А. Муллоқандов, Х. Аҳмедов, Т. Фозилова, С. Тӯйбоева, Х. Раҳматуллоев, Ш. Ҷӯраев, М. Саидов бо хунари дилчаспе иҷро шуда, ба намоишнома хусни тозае мебахшиданд.

Эҷодиёти мардумӣ дар асарҳои драмавии бисёрҷаъга низ васеъ истифода мешуд [10,с.293-294]. Басаҳнагузори драмаи мусиқии Ғанӣ Абдулло - «Восеъ» дар соли 1937 дар таърихи халқ, ҳаёти фарҳангии Тоҷикистон воқеаи муҳиме гардид. Мусиқии драмавиरो

бастакори забардасти совети С. Баласанян эҷод намудааст. Навоҳои халқие, ки асоси мусиқии намоишнома гардиданд, бастакор аз навозандагони халқӣ Т. Давлатов ва П. Аҳмадов ва қисман аз Ш. Ҷӯраев, Ҷ. Суламаев, С. Нозимов, М. Солиев ва дигарон ҷамъ овардааст [14]. Маводи мусиқии ҷамъоварда аз тарафи С. Баласанян бе такмил дар спектакл истифода шуд. Фақат суруди модари Гулизор такмил дода шуда, бо ҳамовозии хори занона бо ду овоз иҷро гардид. Суруди шӯришгарон бошад, дар охири пардаи аввал, аз тарафи бастакор дар асоси навоҳои халқӣ эҷод шуда буд. Навои мотамии «Восеъ фаност» дар асоси се суруди халқӣ эҷод шуда, ҳиссиёт ва таъби халқиро хуб инъикос мекард. Ҷорӣ намудани услуби дуовозаи хор аз тарафи С. Баласанян барои сарояндагони тоҷик навоварие буд, ки онро хуб пазируфтанд. Зеро услуби дуовоза ба бисёрвеза тарафҳои то ҳол ноаёни оҳангу навои дилчаспи тоҷикиро баръало инъикос менамуд [1].

Драмаи мусиқии «Восеъ» дар байни тамошобинони ҷумҳури муваффақияти калоне ба даст овард. Шунавандагони тоҷик аввалин маротиба бо намуди нави санъати мусиқӣ шинос гардиданд. Бастакори боистеъдоди ҷавон бошад, дар рафти кор бо фолклори мусиқии тоҷик барои худ «ҷазираи муъҷизаеро» кашф намуд. Ин ҳам бошад, оҳангҳои дилчаспи мақомҳо, суруду рақсҳои халқӣ, навоҳои ба худ хос, политраи аҷоибӣ сабук, ки ҳоло аз тарафи бастакорони касбӣ аз худ нашуда буд. С. Баласанян дар бораи таассуроти аввалини худ аз шиносӣ бо мусиқии халқии тоҷик чунин навиштааст: «Фосилаҳои аз рӯйи тозагии худ дилкаш 5/8, 7/4 ва ё аз ин ҳам аҷибтар мувофиқати 3/8 ва 3/4 (ва дар намунаҳои шашгона мувофиқати тасвири ритмии 2 ва 3 - гона) ба мусиқии тоҷик мутаҳарриқии зиёде мебошад» [1]. Нақши ритмии бозихҳои халқии духтаронро бо дойра бастакор дар ноҳияҳои Ванҷ ва Қалъаи Хумб сабт намудааст. Эҷодиёти халқӣ дар раванди спектакл - мусиқӣ, рақс, костюм, характери қаҳрамонон таҷассум мегашт. Намунаҳои этнографӣ ба тамошобин таъсири ҳаяҷонбахше мерасонид.

Мутаассифона, баъди ҳабси беасоси Ғ. Абдулло соли 1937 спектакл аз сахнаи театр бардошта шуд. Асарҳои дигар драманавис «Водии бахт» аз рӯйи матни А.Е.Қорнейчук дар тарҷумаи у «Платон Кречет» низ манъ шуданд. Дар ин солҳо ходимони театр М. Ҷонон, Ғ. Зафарӣ, О. Исмаилов ба қатл расонида шуданд (ҳамаи онҳо дар солҳои 50-ум сафед карда шуданд), Ҷ. Икромӣ, Ҳ. Карим муваққатан ҳабс шуда буданд. Хатари ҳабс ба сари С. Айни омад ва спектакли «Дохунда» низ манъ гардид. 16 актер ва мусиқачиёни театри муттаҳидаи ба номи А. Лоҳутӣ беасос таъкиб карда мешуданд. Дар қатори онҳо Х. Фозилов, Б. Аҳмадов, Т. Давлатов, Б. Начмиддинов, З. Бурҳонов ва дигарон [10,с.298], ки ҳофизи навозандагони боистеъдод, нигоҳдорандагони санъати мусиқии бою қадими халқӣ тоҷик буданд. Репертуар ва ҳаёти труппаҳои театри хароб гардиданд. Таъкибкунии беасоси ҳофизи навозандагон ба равнақи санъати мусиқии тоҷик зарбаи сахте расонид. Ин зарба, пеш аз ҳама, ба решаҳои амиқу бойи санъати тоҷик, ба эҷодиёти халқӣ зада шуд. Санъаткороне, ки мероси халқиро нигоҳ медоштанд, онро тарғиб менамуданд, дар «миллатчиғии буржуазӣ» айбдор мешуданд. Ҳунару санъати онҳо ҳамчун хатари «зиддихалқӣ» ва тарғибкунандаи сохти куҳна баҳо дода мешуд [2]. Навозандаи боистеъдод Т. Давлатов дар он айб карда шуд, ки гӯё ба мусиқии халқӣ обуранги миллатгароёна ва динӣ дода бошад.

Сиёсати таъкибкунӣҳои беасос ва ҷохпарастии роҳбарони онвақтаи давлат, пеши роҳи инкишофи санъати мусиқиро пурра гирифта натавонист. Вале муҳити тарсу ҳароси он, ки санъаткорро дар миллатгароӣ ва динпарастӣ айбдор мегардид, то андозае ба дуршавии санъати мусиқии касбӣ аз эҷодиёти халқӣ оварда мерасонд.

Беасос нест, ки комозиторони варзидае, ки дар Тоҷикистон пурмаҳсул меҳнат мекарданд, дар эҷодиёти худ минбаъд кӯшиш мекарданд, ки ба маводҳои халқии тоҷикӣ обу ранги аврупоӣ дохил намуда, онро замонавӣ созанд. Ин ба эҷодиёти С. Баласанян, А. Ленский, С. Урбах, П. Мирошниченко ва дигарон низ тааллуқ дорад.

Муваффақияти драмаи мусиқии «Восеъ» бастакорон ва драматургони Тоҷикистонро водор намуд, ки ба эҷоди асари калонҳаҷми мусиқӣ - опера шуруъ намоянд. Мусиқии драмаи «Восеъ» аз тарафи С. Баласанян эҷодшуда барои ӯ мактабе баҳри азхудкунӣ ва кашфи услуби операи миллии тоҷикӣ гашт.

Охири соли 1937 шоирони ҷавони тоҷик А. Дехотӣ ва М. Турсунзода ба навиштани либреттои операи «Шӯриши Восеъ» шуруъ намуданд. Либретто аввали соли 1939 ба охир

расонида шуд. То ин муддат театр спектакли мусиқии «Лола»-ро ба сахна гузошт. Спектакл дар асоси иди халқии «Наврӯз» ба сахна гузошта шуд. Санъатшинос Нурҷонов Н.Х. дар асари худ, ки соли 1968 аз ҷоп баромадааст, қайд намудааст, ки дар Бухоро ин ид номи «Сайли гули сурх», дар қишлоқи Ростовути ноҳияи Ҷуро-теппа «Сайли сари чашма», дар Исфара «Сайли лола», дар Кӯлоб иди «Тамошои теппа» ва ғайра ном дошт [11,с.313].

Дар шароити ҳукмронии сиёсати «атеизми ҷанговар», ки иди бостонии «Наврӯз»-ро беасос ба қатори иду маросимҳои дини исломӣ ҳамроҳ карда буд, ба сахна гузоштани ин спектакл часорати калонро талаб мекард. Дар намоиш, суруду навоҳо, рақсҳо, бозиҳои халқӣ, анъанаҳои пешвози баҳор ва киштукори саҳроӣ, ки тоҷикон ҳазорсолаҳои зиёд қайд мекарданд, инъикоси худро ёфта буданд. Суруду навоҳои наврӯзии тамоми вилояту ноҳияҳои ҷумҳурӣ дар ин асар садо меоданд. Ҷойи махсусро қувваозмоии ҳофизону раққосон ишғол менамояд, ки дар ин сахнача маҳорати баланди ҳам актёрон ва ҳам анъанаҳои бойи мусиқии халқи тоҷик таҷассум ёфтаанд.

Сюжети «Лола» мураккаб набуд. Ду колхозии ҳамсоя ва ҳаммуСОБИҚА дар меҳнат, бомуваффақият анҷом додани кишти баҳориро хурсандона қайд мекунанд. Ин хурсандӣ ба мусобикаи дастаҳои санъаткорони ин ду колхоз табдил меёбад. Мусобикаи ҳунармандон дар сабззори назди ҷойхона ба амал меояд. Нахустнамоиши спектакли «Лола» моҳи феввали соли 1939 баргузор гардид. Соли 1940 он ба ҳазинаи эҷодии даҳаи адабиёт ва санъати Тоҷикистон дар Маскав дохил гардид ва либреттои он такмил дода шуд. Мусиқии бахши аввали спектаклро С. Баласанян, бахши дуюмашро С. Урбах навишта буд [14,с.20].

Барномаҳои мусиқии «Лола» сахнаҳои хурди жанрии спектаклро ташкил мекард. Мусиқии спектакл дар суруду навоҳои халқӣ инъикос ёфта, аз тарафи бастакорон такмил ва оркестронида шуда буд. Бастакорон кӯшиш намуданд, ки дар асоси онҳо навоҳои тоҷикиро нигоҳ дошта, бо обу ранги нав, онро дилчаспу ҷаззоб намоянд. Дар он ҷанбаи шифоҳии оҳанг нигоҳ дошта шуда, бо тариқаю услуби ҳамовоз ва иловаи созу навои наво мусиқии халқӣ инкишоф ва такмил дода шуда буд.

Партитураи хор ба дуовозагии худ нигоҳ накарда сода ва оммафаҳм буд. Вале дар он низ навиғариҳо ба ҷашм мерасиданд, ки ба садои хор тобиши тозае ворид менамуд. Масалан, дар «Хори ҷавонон ва духтарон» овозҳои бас садои дойраро (имитатсия) иваз карданд. Ин услубро низ бастакорон ба эътибор гирифта, ба сарояндагони халқӣ тақлид менамуданд. Истифодабарии он дар асари хорӣ натиҷаи ба худ хос дод. Минбаъд услуби «обуранги» тембрӣ ва нақши муназзамонаи асбобҳои зарбӣ дар асарҳои хори С. Баласанян ва дигар бастакорони Осиёи Миёна васеъ истифода бурда мешавад [14,с.21].

Матбуоти марказӣ, баъд аз намоиши спектакли «Лола» дар рафти даҳаи Тоҷикистон дар Маскав, оиди мусиқӣ ва муаллифи он ҷунин навишта буд: «Он (Баласанян) обогашаает таджикский мелос, тонким применением одновременного созвучия мажора и минора, он охотно использует фригийский и дарийские лады» [13]. «Лола» была для таджикского театра спектаклем переходным, от обычного драматического представления с музыкой к полноценной национальной опере» [4].

Ҳамин тариқ, мусиқии халқии тоҷикӣ дар раванди мусиқии касбӣ, пайдоиши падидаҳои нав дар санъати тоҷик нақши асосиро бозидоаст. Тавре ки дар боло қайд гардид, асоси мусиқии спектаклҳои театрии солҳои 20-30-юм, драмаи мусиқии «Восеъ», спектакли мусиқии «Лола»-ро фолклори мусиқии тоҷик ташкил мекард. Асарҳои номбурдаро, ҳам санъаткорон ва ҳам мухлисони Тоҷикистонро барои офаридани аввалин операи миллӣ тайёр намуданд.

Ҳамин тариқ, бо таъя ба мероси ғанӣ ва кӯхани фарҳанги мусиқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сахнаи касбӣ баромада, мактаби ба худ хоси оҳангсозони баландсалиқа ба воя расидаанд. Дар ин ҷода сахми санъаткорони шуравӣ ва пеш аз ҳама Россия назаррас мебошад.

Мусиқии халқӣ дар операи дуҷуми С.А. Баласанян «Коваи оҳангар» ҷойи махсусро ишғол менамояд. Нахустнамоиши он 15 апрели соли 1941 дар Маскав дар рафти даҳаи санъати тоҷик баргузор гардид. Либреттои операро А. Лохутӣ аз рӯи шоҳасари безаволи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ навиштааст.

Дар эҷоди «Коваи оҳангар» бастакори ҷавони тоҷик Шариф Бобокалонов низ ширкат варзидааст. Навоҳои эҷодкардаи ӯ низ дар асоси анъанаҳои мусиқии халқӣ (масалан, мусиқии «Рақс бо бодбезакҳо» садо меоданд.

Хусусияти фарқкунандаи мусиқии «Коваи оҳангар» дар он аст, ки бастакор таҷрибаи андӯхтаашро истифода бурда, анъанаҳои операҳои аврупоӣ ва русиро низ часуруна кор фармудааст. Дар ин бобат С.А. Баласанян навиштааст: «Аз як тараф, хоҳиши аз статикаи гармонӣ ва тоналӣ даст кашиданро доштам, ки дар намоиши «Лола» баръало дида мешуд ва аз тарафи дигар, намудҳои содаи суруди байтиро бояд бо усулҳои мураккабтар иваз намуд. Ниҳоят, дар ин асар ман кӯшиши истифодаи имкониятҳои гании фолклори тоҷикиро намуда... усули бештар васеи операвиро чустаам... Монологҳо, арияҳо, ариозо, дуэти канонӣ, сахнаҳои калони оммавӣ дар инкишофи бемайлон, дар намоиш мавқеи асосиро доранд. Элементҳои полифонӣ бештар истифода шудаанд».

Эҷодиёти С.А. Баласанян, операҳои «Шӯриши Восеъ» ва «Коваи оҳангар» дар густаришу инкишофи мусиқии касбии тоҷик нақши калон бозидаст.

Мусиқии операи «Коваи оҳангар» мусиқии касбии тоҷикро ба зинаи нав баровард. Оҳангу навоҳои халқӣ, фолклори тоҷик дар ин опера бо санъати баланди касбӣ тақмил ва ривож ёфтааст. Арияҳо ва хори опера бо нозукиву мураккабии худ фарқ мекарданд. Бе истифодаи анъанаҳои бой ва қадими халқӣ, дар муддати кӯтоҳтарин санъати мусиқии тоҷик ба чунин дараҷаи баланди инкишофи худ расида наметавонист.

Ҳамин тариқ, санъати касбии мусиқаи сахнавии тоҷик решаҳои бой ва қадими халқӣ дорад.

Муқарриз: Акрамова С.Х.– д.и.т., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Баласанян С. Моя работа над оперой / С.Баласанян // Советский музыкант. -1941. -1 мая.
2. Борд Л. Очистить театральнo-музыкальный фронт от врагов народа / Л.Борд // Коммунист Таджикистана. -1937. 9 сент.
3. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - ф. 360 -Оп. 2.-Д. 44. Лл. 1 - 10.
4. Гринберг М. Тракт в будущее / М.Гринберг // Литературная газета, —1941, 6 апр.
5. Кельдыш Ю. «Дарвазское ущелье» (опера Л. Б. Степанова) / Ю.Кельдыш //Советское искусство. -1939. 20 янв
6. Коммунист Таджикистана. -1934. 29 авг.
7. Мелодияҳои Помир. Тартибдиханда Н. М. Зубков ва А. С. Ленский. Тошкент - Сталинобод. -1941.
8. Миронов Н. Н. Мусиқии тоҷик / Н. Н. Миронов. - Сталинобод-М., 1932.
9. Музыкальная жизнь Советского Таджикистана. -Душанбе,1974.
10. Нурджанов Н. Х. История таджикского советского театра. - Душанбе, 1967.
11. Нурджанов Н. Х. История таджикского советского театра. -Душанбе,1968.
12. Рабинович Д. Праздник весны / Д.Рабинович //Советское искусство. -1941. 20 апр.
13. Романовская Е. Тошбек и Гулькурбон / Е.Романовская. - Советская музыка. -1937. -№ 77.
14. Шахназарова Н., Головинский Т. С. Баласанян. -М., 1972.

ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ САНЪАТИ МУСИҚИИ КАСБИИ ТОҶИК ДАР СОЛҲОИ 20-30-ЮМИ АСРИ ХХ

Дар мақола тамоюлҳои нави рушди санъати мусиқии касбии халқи тоҷик дар солҳои 20-30-уми асри ХХ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Қайд карда мешавад, ки баъди ташкил ёфтани ҷумҳурии худмухтор ва баъдан Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон барои рушди минбаъдаи санъати мусиқӣ имкониятҳои васеъ ба вуҷуд омаданд. Дар раванди амалисозии «инкилоби маданӣ» дар Тоҷикистон бо ёрии амалии санъаткорони мусиқии рус омӯзиши ҳаматарафаи мероси мусиқии қадимаи тоҷикон, шуруф гардид. Санъатшиносон ва бастакорони советӣ ва рус дар асоси фолклори мусиқии тоҷик дар сахнаи театрҳои драмативии Тоҷикистон намоишномаҳои мусиқӣ офариданд. Муаллиф саҳми чунин ходимони санъати мусиқиро, ба монанди Н. Миронов, А.М. Листопадов, Е. Романовская, А. Ленский, М. Нахимовский, А. Саркисов ва дигаронро дар рушди минбаъдаи санъати мусиқии тоҷик инъикос намудааст. Мушаххасан саҳми бастакор Сергей Баласанян дар офаридани аввалин намоишҳои мусиқӣ, бо истифодабарии мероси гании мусиқимардумии тоҷик қайд карда шудааст.

Калидвожаҳо: Ҳокимияти Шуравӣ, Тоҷикистон, мусиқӣ, суруд, опера, спектакл, бастакор, фолклор.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

В статье рассматриваются новые тенденции дальнейшего развития профессионального музыкального искусства таджикского народа в 20-30-е годы XX века. Отмечается, что после образования Таджикской АССР и преобразования её в Таджикскую ССР появились широкие возможности для дальнейшего развития музыкального искусства. На волне осуществления «культурной революции» в Таджикистане, при практической помощи российских деятелей музыкального искусства было положено начало всестороннему изучению древнего музыкального наследия таджиков, как народного, так и профессионального. Советские и российские искусствоведы и композиторы на основе таджикского музыкального фольклора стали создавать высокохудожественные музыкальные спектакли на сцене драматических театров Таджикистана. Автор отмечает вклад деятелей музыкального искусства: Н.Миронова, А.М.Листопадова, Е.Романовской, А.Ленского, М.Нахимовского, А.Саркисова и др. Особо отмечаются заслуги композитора Сергея Баласаняна в создании первых музыкальных спектаклей на основе музыкальных традиций таджикского народа.

Ключевые слова: Советская власть, Таджикистан, музыка, песня, опера, спектакль, композитор, фольклор.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL MUSICAL ART OF THE TAJIK PEOPLE IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY

The article examines new trends in the further development of professional musical art of the Tajik people in the 20-30s of the twentieth century. It is noted that after the formation of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic and its transformation in the Tajik SSR, ample opportunities appeared for the further development of musical art. In the wake of the “cultural revolution” in Tajikistan, with the practical assistance of Russian musical artists, a comprehensive study of the ancient musical heritage of the Tajiks, both folk and professional, was launched. Soviet and Russian art historians and composers, based on Tajik musical folklore, began to create highly artistic musical performances on the stage of drama theaters in Tajikistan. The author notes the contribution of such figures of musical art as N. Mironov, A. M. Listopadov, E. Romanovskaya, A. Lensky, M. Nakhimovsky, A. Sarkisov and others. The merits of composer Sergei Balasanyan in creating the first musical performances based on the musical traditions of the Tajik people are especially noted.

Keywords: Soviet power, Tajikistan, music, song, opera, performance, composer.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Якубов Баракатулло Зийдуллоевич* – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраи муносибатҳои байналмилалӣ, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **915-99-33-30**

Сведения об авторе: *Якубов Баракатулло Зийдуллоевич* – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кафедра международных отношений, докторант Ph.D. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. Телефон: **915-99-33-30**

Information about the author: *Yakubov Barakatullo Ziyodulloevich* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Department of International Relations, doctoral student Ph.D. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **915-99-33-30**

УДК: 07+659(575.3)

**ВЕДИЙСКИЙ И ЗОРОАСТРИЙСКИЙ КОСМОГЕНЕЗИС И ЕГО СВЯЗЬ С
ЭТИЧЕСКИМИ ПРОБЛЕМАМИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)**

Бердиев Ш.П.

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

«Авеста» и «Ригведа» - это не только тексты, содержащие религиозные верования того времени, они также содержат информацию об исторических фактах, космогонических концепциях, ритуальных практиках и представляют некоторые замечательные философские идеи. Неопределенность очертаний и отсутствие индивидуальности характеризуют авестийскую и ведическую концепцию богов. Это объясняется главным образом тем, что они ближе к физическим явлениям, которые они представляют, чем боги любого другого индоевропейского народа. Говоря о природе богов, в них отмечается, что все то, что мы видим в них, вовсе не антропоморфно, как в случае с Солнцем, Землей и другими природными явлениями.

В этом процессе две идеи из «Авесты» и «Ригведы», в первую очередь, особенно интересны для нашей цели: идея о том, что источником всего является Единый и идея всерегулирующего космического порядка. Первая имеет отношение к творению, а вторая - к функционированию мира. В обоих книгах содержится ряд песней и гимнов, в которых более или менее подробно рассматривается тема сотворения мира, в котором нравственность имеет особое место. Например, в зороастризме, как отмечает ПР, «тот факт, что в наиболее известных космогонических мифах явственно определяются мотивы чудесного происхождения двух противоположных начал (разрушительного и созидательного), представляется вполне закономерным. Важно, что содержание их имеет ярко выраженный этический подтекст, то есть подразумевает проблему сознательного выбора между ними. И чаще всего этот выбор имеет глобальные последствия – в мифологическом сознании макрокосм (Вселенная) и микрокосм (человек) теснейшим образом взаимосвязаны» [10,с.54].

Отметим, что Заратуштра проводил четкое различие между благим (ашавант) и ложным путем (дрегвант). Новаторство Заратуштры заключалось в том, что он сделал акцент на дихотомии добра и зла. Другой исследователь зороастризма - В.И. Бакина-пишет: «обратим внимание на еще один интересный космологический сюжет «Авесты». Существуют три эпохи в истории вселенского противоборства добра и зла, изначальных сил творения (Ахура-Мазды и Анхра-Манью):

- 1) золотой век, царство первочеловека и культурного героя Йимы;
- 2) ожесточенная борьба духов добра и зла;
- 3) эта борьба заканчивается космической катастрофой, и мир гибнет в огне;
- 4) затем Вселенная возрождается в изначальном состоянии – золотом веке» [2,с.68].

Но в деталях этот космологический сюжет сохранил прежнюю структуру ведических божеств и их взаимоотношений, а также центральную роль ритуала огня. Сюда можно добавить и то, что пехлевийские тексты различают состояния, связанные с духом и телом, как *меног* (санскр. *manas*) и *гетиг* (санскр. *gañhita*). Идея первичности Сознания выражается в этой системе как создание сначала менога, а затем гетига. Вначале оба они совершенны, но затем из-за «смещения» возникают проблемы. В целом, эволюция идет от состояния менога к состоянию гетига. Об этом В.Ю. Крюкова пишет: «Упомянутые «две жизни», «плотская» (авест. *astvatō*) - материальная, и «мысленная» (авест. *manahiiō*) - жизнь еще не воплощенных идей, относятся к зороастрийской концепции о двух составляющих мира - духовной и материальной... в зороастрийских сочинениях на среднеперсидском языке она уже вполне устоялась, по крайней мере это касается основополагающих понятий меног (среднеперс. *mēnōg*) и гетиг (среднеперс. *gētīg*), с помощью которых зороастрийские богословы описывали сотворение мира в виде идей

и дальнейшее воплощение его в материальную форму, а также различение мира физического, осязаемого и мира идей, который ему соответствует» [6].

Это похоже на ведическую эволюцию от *саттвы* к *тамасу*, представленные наравне с *раджасом* как три гуны и космической энергии. В Ведах утверждается, что Бог, Адипуруша, является первозданной Высшей Сущностью, единственным Парабрахманом, из которого происходят все энергии. Известный канадский ученый, доктор Р. Блект основные энергии делит на три вида: 1) Внутренняя (духовная) 2) Предельная (живые существа, души, живущие, как мы, в этом материальном мире); 3) Внешняя (материальная или иллюзорная). В свою очередь, духовную или внутреннюю энергию делит также на три типа: 1) Самвит - знание 2) Садхини - существование 3) Хладини – блаженство. Внешняя, или иллюзорная, энергия также делится на три вида: 1) Саттва (благость) - энергия пропитания 2) Раджас (страсть) - энергия творения 3) Тамас (невежество) - энергия уничтожения. На основе этого деления, Р. Блект отмечает, что, когда живое существо попадает в материальный мир, оно оказывается под влиянием этих трех гун и что абсолютно все в материальном мире создано этими энергиями; они подобны трем основным цветам - красному, синему и желтому; смешивая их, можно получить самые разнообразные цвета и оттенки. Далее этот автор пишет: «Гуны - это сила, которая дает всем существам возможность исполнить свои желания, предоставляя бесконечное разнообразие способов сделать это. Такое устройство стало возможным благодаря Высшему Существованию. Саттва - самая важная энергия, потому что она определяет, насколько счастливыми и успешными мы можем быть в жизни. Но она не приходит к нам сама по себе; мы должны сознательно выбирать ее. Раджас и тамас приходят легко, и они влияют на качества страсти, активности и творчества человека» [11,с.198].

Гуна благодати дает освобождение от грехов и дурных привычек и позволяет человеку подняться на трансцендентный (духовный) уровень. И наоборот, можно заниматься духовной практикой и при этом пребывать в раджасе и тамасе. В такой ситуации даже многолетняя духовная практика не принесет просветления, а только наоборот - человек может разрушить собственную жизнь и жизнь окружающих его людей. Успех в жизни зависит от правильного выбора. Божества Ригведы существенно отличаются от богов греческой или скандинавской мифологии абстрактным и почти безличным характером своих персонажей. Они не более чем факторы физического и морального порядка мира, помимо которых ни один из них, за исключением, возможно, Индры, не имеет самостоятельного существования

Для составителей ведов – риши, боги, в первую очередь, являются получателями жертв; апофеоз *рибху* (полубожественные существа) описывается как обретение права получать жертвы. У них нет определенных форм. Упоминание об их одежде или различных частях тела служит лишь для того, чтобы выразить природу их действий или характеров. Силу Индры иллюстрирует тряска его белокурых усов; его неутолимая жажда сомы заставляет поэта прославлять огромную вместимость его живота. Савитар поднимает свои руки, лучи солнца, чтобы дать жизнь миру. Рудра и Маруты облачены в яркие доспехи и несут копья, а над их конями проносятся сияющие бичи света, символизирующие молнию. Рассвет распускает свои одежды, чтобы показать свою красоту. Митра и Яруна сидят на небесах; остальные боги, пока они не отождествляются с отдельными объектами, бродят по миру по своему желанию.

Переходя от мифологических представлений индейцев и зороастрийцев к космологическим и натуралистическим их воззрениям, отметим, что ни «Ригведа» и ни «Авеста» не содержит систематического изложения космологических верований и имеют разбросанный характер по всем текстам этих двух книг. В зороастризме, например, такие изложения известны только гораздо позже, в пехлевийской традиции сасанидского периода. Основными текстами являются «Бундахишн» и «Избранные Задспрам», оба из которых, однако, явно содержат материал из «Авесты». Согласно этим текстам, в начале Ормузд (авест. Ахура Мазда) обитал на вершине, в чистом свете; Ахриман (авест. Ангра Майнийу) обитал в глубине, во тьме. Между ними была пустота. Ормузд знал о враждебности Ахримана и, чтобы подготовиться к битве, сначала сформировал свои творения в духовном (меног) состоянии, в виде «яркого, белого огня» (Бундахишн 1.44). В таком состоянии творения оставались в течение 3 000 лет. Тем временем Ахриман создал своих демонических существ из тьмы. Затем он напал

на светлый мир. Ормузд сначала предложил мир, но был отвергнут. Наконец, два духа заключили договор (*пайманг*) о ведении войны в течение ограниченного периода времени (указывается срок в 9 000 или 12 000 лет) на четко определенной арене - в мире. В космической драме было три этапа: (материальное) творение (*бундахишн*), которое началось с договора; смешение (*гумезишн*) добра и зла; и отделение (*визаришн*) зла от добра. Последняя стадия, однако, должна была выпасть за пределы исторического времени. Период (материального) творения, также длившийся 3 000 лет, начался после заключения договора, когда Ормузд прочитал молитву Ахунвар (авест. *Ахуна Вайрия*), открыв Ахриману его окончательное поражение и заставив его погрузиться во тьму в оцепенении, которое длилось весь период творения. В течение этого времени Ормузд создавал свои творения в материальной (гетиг) форме, празднуя «духовную ясну», т.е. добрые дела: «После прихода врага он прожил тридцать лет, и Гайомар сказал так: «Хотя разрушитель пришел, человечество будет всем моим родом; и это хорошо, когда они исполняют долг и добрые дела» [4,с.20]. Он поместил каждое творение под защиту одного из семи Амахраспанд (авест. Амеша Спента) и сначала создал небо (под защитой Шахревара, авест. Кшатра Вайрия), которое окружало мир, как скорлупа яйца. Вторым творением была вода (под защитой Хордада, авест. Хаурватат), которая заполняла нижнюю половину «яйца». Третье творение, земля (охраняемая Спандармадом, авест. Спента Армаити), имеющая форму плоского диска и плавующая на первобытных водах. На ней стояли четвертое, пятое и шестое творения, соответственно единственное растение или дерево (под защитой Амурдада, авест. Амэретат), единственный в своем роде бык (под защитой Ваумана, авест. Воху Мана) и первый человек, Гайомар (авест. Гайа Маретан, под защитой самого Ормузда). Седьмое творение, огонь (охраняемый Ардвахиштом; авт. Аша Вахишта), как говорят (например, Бундахишн 15), пронизывал все остальные творения: «Ахурамазд сказал Машье (*Mashya*) и Машью (*Mashyôî*) так: «Ты человек, ты родоначальник мира, и ты создан мною совершенным в преданности; преданно исполняй долг закона, думай о хорошем, говори добрые слова, делай добрые дела и не поклоняйся демонам!»» [4,с.37].

В схожем космологическом сценарии представляется процесс создания мира в «Ригведе» с некоторым уклоном в сторону натурфилософии, которая может быть описана как классификация природных сил. Такая классификация основана на метафорическом характере объяснения и важности метафор, используемых в «Ригведе», видно в постоянстве их применения по сравнению с декоративными или описательными метафорами современной поэзии. Так, описывая формирование мира, ведические поэты постоянно обращаются к метафоре строительства во всех его деталях, показывая, что они приняли это сравнение как форму выражения, наиболее применимую к значению метафоры.

Так, философская логика Насира Хусрава связывается с конструкцией определения или же деления, т.е. дефиницией пределов бытия вещей и феноменов. Эти вещи и феномены могут существовать и в материальном и в духовном, трансцендентном мирах, т.е. имеют свои пределы и границы бытийности. В этом немалую роль играет так называемый «научный платонизм, аристотелизм и неоплатонизм», которые помогли Насиру Хусраву в интерпретации онтологических и гносеологических проблем постепенно перейти от теологии к философии. Например, заимствуя неоплатоническую идею об эманативном развитии мироздания, наш мыслитель адаптирует ее к своему учению, создавая триединое единство Бога-Универсального Разума-Универсальной Души [12,с.157].

Восхваления рибху состоят из перечисления определенного количества действий, выраженных в фиксированных мифологических фигурах, обсуждение которых выходит за рамки данной работы. Они изготавливают гимны и сому, как Тваштар; они производят чудесную колесницу Ашвинов, громовую молнию Индры и коней. В одном месте даже говорится, что они создали самих Аквинов, и они же формируют корову изобилия в небе» [9,с.165]. О сильном царе, подаренном народу марутами, а также о потоках говорится, что он был создан Вибхваном, из их числа. В частности, их обновление состарившихся и дряхлых родителей и старой коровы, которую они воссоединили со своим теленком, похоже, относится к новому рождению мира через повторение времен года; и о них было сказано, что они сотворили небо и землю. Мы имеем имена трех Рибху; но разнообразный характер их деятельности в различных областях

природы подчеркивается мистическим числом, трижды семь, их даров, и мы находим выражение все Рибху, употребленное как неопределенное число. Их имена употребляются во множественном числе, а в одном отрывке есть замечательное выражение: «Как Рибху вместе с (другими) Рибху, как Вибхва вместе с (другими) Вибху, Мы хотим с помощью вашей силы превзойти силы (врагов)!» [8,с.226], что не оставляет сомнений в том, что число этих воздушных людей было в одной из форм их легенд столь же неопределенным, как и число чудесных творений природы. Индра представляет себя как наследника или, по выражению Ригведы, они являются его сыновьями; он, как Рибху, наделяет дарами людей и зверей. Две легенды о Рибху заслуживают особого упоминания: их состязание с Тваштаром, когда они сделали три чаши для сомы из его одной, и их производство травы на лугах путем освежения земли с ручьями после двенадцатидневного отдыха, как гости, в доме Агохьи. В первом случае мы можем найти объяснение поражения Тваштара в превосходящем числе рибху, представляющем победу совокупности низших существ над могущественной силой одного человека. Обычно легенду объясняют как относящуюся к трем мирам; возможно, она относится просто к смене ритуала. Рибху, как мы увидим в случае с Савитаром, вступают в особую связь с солнцем, главным агентом продуктивности в природе:

Тут Савитар сотворил вам бессмертие,
Когда вы отправились, крича, к Агохье,
Из того самого кубка для питья Асуры,
Из одного вы сделали четыре.
Поработав упорно и успешно, (эти) жрецы,
Будучи смертными, достигли бессмертия.
Рибху, сыновья Судханвала, солнечноглазые,
В течение года соединились с (божественными) силами прозрения» [7,с.132].

В описании же Агни как столпа, поддерживающего небеса, можно увидеть важность живописного представления в космологических спекуляциях. Именно видимый периодический союз двух самых антагонистических элементов природы, огня и воды, видимый в сверкающей росе рассвета, яркости утреннего тумана и вспышке молнии, пронзающей дождевое облако, объясняет сложный чувственный символизм тех гимнов, в которых описывается порождение мира.

Такое разъяснение вопроса позволяет говорить о формировании более научного переоткрытия идей или, как было уже сказано, более идеалистического знания. В круге этого знания философско-натуралистическое знание представлено Насиром Хусравом в более усовершенном виде, несмотря на то, что отдельные его элементы и связи все еще проникнуты приобщением к духовному, метафизическому истоку знания. Это естественное явление для средневекового Востока того времени, где сложились особые обстоятельства во всех сферах жизни мусульман [12,с.159].

В зороастрийской традиции, как было отмечено выше, космогонические и космологические концепции связаны, в первую очередь, с проблемой сотворения мира, как она есть в «Ригведе», в двух частях: духовный и материальный миры. В зороастрийской космологии, которая следует и использует некоторые из основных функций, созданных сначала Воху Манам для маздийской космологии, Ахура Мазда выделяется как воплощение духовного и материального существования космоса. Он правит своим царством через шесть проявлений, известных как Амеша-спента. Каждый спента заботится об удовлетворении определенного числа человеческих потребностей. Спенты общаются с верующими через иерархическую систему Ахуры, которая состоит из следующего: Амеша Спенты образуют пантеон, находящийся непосредственно под Ахура Маздой, их вождем. Ниже их находятся язаты (архангелы), а под ними - фарахваши (ангелы-хранители). Человеческие существа, которыми правит Ахура Мазда, располагаются ниже своего владыки, в самом низу иерархии. Согласно этой системе, когда человек молится, его молитву принимает его или ее фарахваши, который передает ее соответствующему язату. Язата передает молитву соответствующему Спенте. Через посредничество этого Спента Ахура Мазда слышит молитву человека в его душе и реагирует на нее. Число спентов Амеша равно шести, число язатов конечно, неизвестно, а число фарахваши

равно числу верующих, населяющих земной шар в данный момент времени. Е.В. Давлятова, указывая на использование и значение термина фарахваши в позднеавестийском периоде, отмечает, что «в более поздних слоях древнеиранской традиции, в частности в Младшей Авесте, вместо Даэны упоминаются Фраваша – духи предков, о которых не говорится в учении Заратуштры. Это – сущность Ахура-Мазды и прототип человека в духовном мире. Каждый человек имеет личного неподкупного Фраваша» [5,с.142-148].

В зороастрийской космологии мы узнаем, что семя Гайомарта отправилось на луну. Там оно было очищено солнцем и вернулось на землю. Используя это семя, Ахура Мазда создал в реальном мире первого мужчину и, наряду с ним, первую женщину. Эти двое появились из земли в виде растения ремень с двумя соединенными стеблями: «Через сорок лет из спермы Кеймарса выросли Машья и Машьяна, которые образовали растение под названием ремень. Вначале Машья и Машьяна были так скручены вместе, что их руки висели на плечах, а тела были слипшимися. Затем в них был вдунут дух, и они приняли человеческий облик» [13,с.393], т.е. эти стебли затем сформировали Машья (первого мужчину) и Машьяну (первую женщину), которые сразились с Ахриманом.

Теория микро- и макрокосма в своем роде является неким методологическим приемом, посредством которого Насир Хусрав пытается объяснить природу, масштаб и источники знаний. В текстах мыслитель описывает тот объем знаний, который известен ему. Он пытается добиться этого путем внесения этих знаний в эту сложную синтезированную систему, делая акцент на логике. Можно утверждать, что логика рассматривалась им как научная база, которая могла бы обеспечить обоснование и систематизирование научных, в том числе натурфилософских знаний [12,с.160].

Это был мир, в котором добро и зло боролись за совершенствование своих миров. Мир, подобный тому, в котором мы живем сегодня, прошел через Хаурватат, и действия, подобные тем, которые мы совершаем сегодня, сыграли важную роль в решении вопроса о том, станет ли когда-нибудь Амеретат реальностью. В целом, реальность маздийской космологии основана на мыслях, как добрых, так и злых. Маздийская космология поднимается и опускается на этой основе. Три основных понятия движут маздийским миром: мысль, выражение и действие. Воху Манах и Ахриман стремятся достичь своих Хаурватат и Амеретат в результате битвы умов, которую они ведут. Маздийская космология состоит из трех этапов: расцвет мысли и ее направление к добру; выражение этой доброй мысли в форме, полезной для будущих существ; и свобода действий человека, определяющая исход битвы между добром и злом. Все это время истина, благочестие и священное владычество продвигают верующих к совершенству и бессмертию. В зороастрийской системе эти три функции сохраняются не как космические движители судеб, а как разумные правила поведения. На дела мира влияют не столько абстракции, сколько конкретный ахурический порядок, продиктованный Ахура Маздой своему заместителю на земле.

Как видно, авестийская космогония по сравнению с космогонией «Ригведы» больше склоняется в сторону этического представления цели создания мира. Хотя, конечно, не исключается и космологическо-натурфилософское разъяснение вопроса. Например, увидим, что свет или тепло и влага, главные факторы порождения в космологии «Ригведы», как и в системах древнегреческих, точнее ионических философов, не являются здесь, как там, первичными элементами, из которых сформировался мир, но всегда связаны с явлениями неба, солнцем в облаках и молнией в дожде. В Ригведе есть три основных применения метафоры родства: временное, родовое и местное. Во временном смысле она выражает появление одного явления перед другим; рассвет - мать Солнца и утреннего жертвоприношения, ночь - мать утра и т.п. Родитель может соответствовать действенной причине, как в случае, когда говорят, что Маруты, боги грозовой тучи, рождают тьму, или же материальной причине, выражающей переход одного объекта в другой, как в случае, когда говорят, что дождь рождается из неба (тучи):

Это к вашим колесницам я пристраиваюсь
Для радости, о Маруты быстродающие,
Как, небеса - к движущимся с дождем (водам).

(Та) бадья неба, которую очень щедрые мужи
Подтянули для почитающего (их), -
(Из нее) они изливают дождь на два мира.
Струи дождя движутся по пустыне.
Прорвавшись, потоки помчались вперед –
Стремниной через пространство, словно дойные коровы» [8,с.58].

Таким образом, метафора приобретает общий смысл, выражая наиболее выдающегося члена группы; Йийу - отец ветров, или богов бури, Рудра - отец марутов и кудр, Сома - растений и молитв, Сарасвати - мать рек. Сыновья могут рассматриваться как наследующие качества отца, как в случае, когда эпитет Тваштара отделяется от него и становится именем его сына; или же, как в семитских языках, место отца может занимать абстрактное качество, как в случае, с Агни, Марутами и другими. Земля - мать деревьев и всего, что она носит на своем широком лоне, а небо - отец всего, что движется по небу, солнца, марутов, утра и вечера. Но небо и земля не просто содержат все вещи, они также обеспечивают питание, благодаря которому они растут; время сбора урожая, например, можно назвать дитем земли. От локального применения метафоры легко перейти к временному. Небо и земля - это места обитания, в которых происходят все рождения, они также являются первыми рожденными в начале, равного возраста и общего происхождения; или, что равносильно тому же самому, ставится вопрос, кто из двух мог быть старше. Сразу же возникла трудность в определении отношения неба и земли как всеобщих родителей к богам, которые, с другой точки зрения, также имеют право считаться отцами мира. Риши довольствовались излюбленным парадоксом: дети породили своих родителей:

Двое родителей с прекрасным семенем создали для потомства
Землю, широкую, бессмертную, с далекими просторами.
Эти сыновья, прекрасно действующие, совершающие чудеса,
Породили пару великих родителей, чтобы (о них) думали в первую очередь.
При поддержании неподвижного и подвижного мира
Вы охраняете (истину-) след (вашего) недвоедушного сына» [7,с.193].

Это рождение - одна из самых частых тем Ригведы, на которую по большей части намекают, а не описывают в серии сложных загадок, постоянно играющих на идентификации трех видов Агни, в солнце, молнии и плоде или сыне жертвоприношения; на сравнении неба и земли с двумя палочками для растирания, которые произвели огонь, или с двумя камнями, между которыми сжимали сому; и на других ретроспективных параллелях, обогащающих формальное выражение больше, чем смысл гимнов. Большим источником недоумения в толковании является смешение рассветов, ночи и утра, рождающих солнце, с водами, туманами неба или дождевыми облаками, несущими зародыш молнии. («Ригведа» - 1. I, 159, 2; 2. I, 159; 3. X. 54. 3; 3. Y. 1. 4 и др.).

Так, гимны «Ригведы» содержат три момента: во-первых, рождение трех миров, неба, земли и промежуточных областей; далее, параллельно рождению миров, рождение богов от их первых родителей; наконец, восход и заход солнца, а далее самого человека с которым больше связывается этическая доктрина ведийского учения, где, как в «Авесте», связывается дух человека с его телом, которое побуждает его к борьбе со злом, не исключая этой борьбы в пределах его собственной личности. Согласно с этим учением о противоборстве добра и зла, главным достижением человека в этом деле должна стать его победа над собственными пороками. Как и в авестийской этике, люди по природе не создаются ни злыми, ни добрыми, а в равной степени всегда находятся под влиянием космических, метафизических богов, духов или дэвов добра и зла. Та же А.Х. Хадикова верно отмечает, что «человек в высшей степени полномочен влиять на вселенскую схватку добра со злом, а полем этой битвы является именно человечество и освоенный им материальный мир. Окончательная победа Добра свершится только при условии, что Зло будет отвергнуто человечеством осознанно, только тогда наступит всеобщее благоденствие Хваирна/Фарн» [10,с.56].

В «Бундахишне» отмечается, что в космической борьбе некоторое время Ахриман успешно возобновил свою атаку. Ормазд спас «прообразы» (карб) растения, быка и первого

человека, поместив их в небесные сферы звезд, луны и солнца, но Ахриман проник в небо, загрязнил воды, проделал дыру в земле, заставил растение завянуть, убил быка, напал на Гайомарда и, в конце концов, убил его, а огонь запятнал дымом. Вначале он был победителем: мир стал темным (Бундахишн 4.22; Дадастан 36.34). Затем в мир пришло движение, и творения Ормазда начали сопротивляться. В результате Ахриман, как говорится в «Бундахишне», оказался в ловушке на небе, что не позволило ему достичь небесных сфер (Бундахишн 4А; Задспрам 3.2). Ночь чередовалась с днем. Воды текли и могли быть очищены; соленая вода была отделена от сладкой. Образовалось мифическое озеро Фраксвард (авест. *Vourukaša*), из которого развились другие моря и озера. Земля была закреплена корнями гор, выросших на ней. Первый дождь разделил первоначальную сушу на семь континентов. Высушенное первое растение было истолчено и смешано с водой, что привело к развитию растительной жизни. Говорится, что из конечностей быка (Бундахишн 6.2) возникло еще больше растений, семя которых стало источником жизни животных. Точно так же тело Гайомарда произвело металлы (Бундахишн 6F.8; Меног-и храд 27.18), а из его семени развилась первая человеческая пара: «Он (Ахура Мазда – Б.Ш.) создал Гайомарда, сияющего как Солнце; обладание Гайомарда знаком было таково, что человечество родилось от его семени, в его подобии;... Он создал Гайомарда с Гавом из Земли; Он создал сперматозоиды людей и животных из света и зелени Неба; поскольку эти два сперматозоида относятся к принципу Огня, а не к принципу Воды; Он создал их в материальном теле Гава и Гайомарда, так что из них возникло полное размножение людей и животных» [12,с.65].

Огонь защищал мир праведности и делал возможным жизнь и движение; он был тесно связан с понятием *хварра* «удача, слава» («Задспрам» 3.77 и далее). Все эти события происходили на стадии смешения, нынешней стадии, общая продолжительность которой должна была составить 3 000 лет. В конце этого времени будет достигнуто «отделение» зла от добра, и после заключительной церемонии ясны («Задспрам» 35.15-16) начнется обновление (*фрашегирд*; авест. *фрашокэрэти* (*frašōkərəti*). Данные «Хурда Авесты» слишком скудны, чтобы окончательно показать, как развивался этот миф. В ряде отрывков о творении перечисляются примерно в том же порядке, что и в более поздней традиции (например, Веды 9.33.42, 11.2.9-10), Ясна (37.1) Ахура Мазда почитается как создатель быка и Аши, воды и растений, света и земли. Человек и огонь, по-видимому, представлены там Ахура Мазда и Аша. Эта ассоциация убедительно свидетельствует о ранней связи между творениями и сущностями. Широко распространено мнение, что гаты «Авеста» содержат намеки на такие связи, однако природа этих текстов такова, что невозможно окончательно доказать или опровергнуть, что догма о семи творениях была частью учения Заратуштры. Однако гатические свидетельства согласуются с более поздней традицией, подчеркивая роль Ахура Мазда как единственного творца вселенной и приписывая нынешнее состояние мира разрушительной деятельности сил зла:

Семеро единокровных, Семеро единокровных,
 Семеро единовластных, Имеющих мысль, и слово,
 И дело одно и то же, и одного родителя,
 И одного повелителя — Ахура-Мазду творца
 По своему изволению
 В жизнь превратят создание
 Без умирания, без увядания
 И без истления...
 «...Убогих поставив пасти» [1,с.156].

Авестийский гимн Фравардин-яшт содержит следы принципиально иной версии происхождения мира. Из-за Хварна (среднеперс. Фарн, Фарр) - божественная сущность, харизма, сакральная сила, связанная с огнем и солнцем творящая высшее неземное начало, в этом гимне говорится, что текут воды, растут растения, дует ветер, дети рождаются у людей, а луна и звезды движутся по назначению (стихи 14-16). Хварно помогает Ахура Мазде «разделить» небо и землю (стихи 2). В стихах 55-56 говорится о том, что после сотворения растения долгое время оставались неподвижными; Хварно восхваляются за то, что избавили их

от этого несчастного состояния. Таким образом, совокупность свидетельств из «Яшт» убедительно свидетельствует о том, что в дозораострийской версии космогонии постулировалось первобытное состояние, в котором растения не могли расти, люди (и, вероятно, животные) не производили потомства, а светила неподвижно стояли на небе (которое, возможно, давило на землю). Это статичное состояние, очевидно, рассматривалось как более низкое по сравнению с состоянием роста и движения, которое было вызвано впоследствии. Легенда о тройном расширении земли Йимой (Веды 2.10) также предполагает более древний миф, в котором первоначальные творения были освобождены от своего заключения положительным актом в начале времен. Последствия такого мифа, однако, разительно отличаются от последствий «ортодоксального» зороастрийского мифа, в котором первоначальное, неподвижное состояние описывается как идеальное, а движение, деторождение и разнообразие косвенно приписываются вторжению Ахримана.

Процесс сотворения, зародившийся в индоиранский период, по сути, был призван установить связь между небом и землей посредством ритуальных подношений сока растения хаома, а первоначально и жертвоприношений животных, в присутствии животворящих стихий воды и огня, которые также получали подношения. Подходящим временем для этого обряда могло быть раннее утро, сразу после восхода солнца, как это до сих пор происходит в Персии: «... место, где совершались торжественные богослужения (а поскольку все они совершались утром, от восхода до полудня, то находились под особым покровительством Митры, властелина первой стражи дня)» [3, с.132]. Было ли человеческое жертвоприношение когда-либо связано с другими ритуалами, неизвестно, а миф об убийстве первого человека мог развиваться по аналогии с мифом об убийстве быка. Если этот ритуал послужил моделью для древней индоиранской космогонии, можно предположить, что последняя включала в себя начальную стадию, на которой прототипы творений были неподвижны и, возможно, темны (жертвоприношение совершалось на восходе солнца), а первобытное жертвоприношение заставило растительную, животную и человеческую жизнь расти и множиться, воды течь, землю расширяться, а светила двигаться в (возможно, поднятом) небе, давая свет миру.

Хотя в древнеиндийских текстах не засвидетельствовано никакого связного мифа о первобытном жертвоприношении, многие элементы ведической космогонии могли быть заимствованы из такого мифа: до второй стадии космогонии мир был темным (ср. Ригведа, 10.129.3); солнце и коровы были скрыты в «камне» (*áśman*; ср. перс. «асман» - «камень, небо»); земля плавала на водах, но воды также были ограничены. Второй акт творения освободил коров и воды и породил солнце, огонь и сому; сома затем породила все растения). Этот акт чаще всего приписывался Индре, который также «сделал твердой» землю (Ригведа, 2.12.2), расширил ее и поддерживал небо на высоте. Когда Индра «нашел свет», его, очевидно, сопровождали «семь провидцев» или «отцы», что может указывать на первоначальное священнодействие и связь с иранскими фравашами. В целом же, как было отмечено выше, непостижимый космический порядок или закон, преобладающий в природе, признается под именем *rta*, который считается находящимся под опекой высших богов. Это же слово обозначает порядок в моральном мире как истину и право, а в религиозном мире как жертвоприношение или обряд.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что принципы нравственного поведения человека в авестийском и ведийском учениях коренятся в космогоническом и космологическом представлениях персов и индийцев. Иными словами, поведение человека может во многом зависеть от его взглядов на собственную природу и место во Вселенной. Центральным в их учениях является учение о богах и дэвах (ассурах), высшей силе, господствующей над мирозданием. Небо и Солнце священны, и перед ними возносятся молитвы; но всегда понимается, что это не более чем символы. Различие в том, что зороастрийцы в отличие индийцев не проповедуют поклонения природным силам в современном его смысле. Гаты «Авесты» и песни «Ригведы» показывают, что ни один космический объект, каким бы великим и могущественным он ни был, никоим образом не может занимать положение, подобное положению богам в этих произведениях. Это явно означает, что в философии Зороастризма и индуизма существуют более высокие категории, чем категории материи и силы, и что

признание духовного элемента, а в земном мире – этика и нравственность являются основными в действительности.

Рецензент: Курбоншоев И.Дж. – к.ф.н., ТГУ имени М.С. Осими

ЛИТЕРАТУРА

1. Авеста. Избранные гимны из Видевдата. Перев. с авестийского И.М. Стеблин-Каминского. – М.: Дружба народов, 1993. -207 с.
2. Бакина В.И. История древней космологической философии / В.И. Бакина -Москва: МАКС Пресс, 2020. – 247 с.
3. Бойс М.Б. Зороастрийцы: Верования и обычаи / М.Б. Бойс / Пер. с англ. и прим. И. М. Стеблин-Каменского. - 4-е изд., испр. и доп. - СПб.: Азбука-классика; Петербургское Востоковедение, 2003. -207 с.
4. Бундахишн. Великий Бундахишн. Перевод А.Г. Виноградова. «Издательские решения», 2022. С. 20. <https://flibusta.ru/book/129865-bundahishn-velikiy-bundahishn-perevod-a-g-vinogradova/d/?f=a4.pdf> Дата обращения 30.01.2022.
5. Давлятова, Е.В. Мифология зороастризма и становление христианства // Ученые записки УО «ВГУ имени П.М. Машерова», 2010. Т. 10. -С. 142-148.
6. Крюкова В.Ю. Божество послушания Сраоша в авестийском Видевдате. https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-300-2/978-5-88431-300-2_07.pdf Дата обращения 03.12.2022.
7. Ригведа. Мандалы I-IV. – М.: Наука, 1999. -767 с.
8. Ригведа. Мандалы V-VIII. – М.: Наука, 1999. -743 с.
9. Ригведа. Мандалы IX-X. – М.: Наука, 1999. -559 с.
10. Хадикова А.Х. О космогонической мифологии в зороастризме: историко-антропологический аспект проблемы / А.Х. Хадикова // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова/ Общественные науки. № 1. – Владикавказ, 2018. -С. 5964.
11. Курбоншоев И.Дж. Историко –политические условия формирования натурфилософии Насира Хусрава / И.Дж. Курбоншоев // Вестник Таджикского национального университета. 2018. -№7, -С.118-126. ISSN 2074-1847.
12. Курбоншоев И.Дж. Философские методологические основы исследования натурфилософия Насира Хусрава. Вестник Таджикского национального университета. №3/1, 2017. -С.156-163. ISSN 2074-1847.
13. Bleckt R. The Three Energies. The Forgotten Canons of Health and Harmony. -М.: Publishing company ООО Blagodarenie, 2012. -228 p.
14. Zand-Arfshi. Iranian or Greater Bundahishn. Translated by Behramgore Tehmuras Anclesaria, M.A. -С. 65. <http://www.avesta.org/mp/grb.pdf>
15. Yahaqi, Muhammad Jafar. Encyclopedia of Myths and Fictional References in Persian Literature. Second edition. Tehran: Soroush Publications, 1996. -С. 29-35.

ДАР БОРАИ БАЪЗЕ ВИЖАГИҶОИ АХЛОҚ ДАР «РИГВЕДА» ВА «АВЕСТО»

(таҳлили муқоисавӣ)

Дар мақола баъзе хусусиятҳои космогенези ведӣ ва зардуштӣ ва робитаи он бо мушкилоти ахлоқӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ин космогенез дар доираи таносуби тартибу низоми ҷаҳонӣ, ки дар он сарчашмаи ҳама чиз Ягона буда, бо он ғояи ҳаматанзимкунандаи низоми кайҳон иртибот дорад, баррасӣ мегардад. Дар мақола бар пояи сурудаҳои «Ригведа» ва «Авесто» як зумра сурудҳо ва гимнҳо, ки дар онҳо мавзӯи соҳти ҷаҳонӣ, ки дар он ахлоқ мавқеи ҳоса дорад, оварда шудаанд. Принципи ахлоқии онҳо ба муборизаи байни руҳҳои нек ва бад асос ёфтааст, ки дар рафтор ва тарзи ҳаёти одамон инъикос меёбад. Аз ин рӯ, ахлоқ заминаи кайҳонӣ дорад муайян мекунад, ки инсон дар ҳаёти худ то кадом андоза хушбахт ва муваффақ буда метавонад.

Калидвожаҳо: Веда, Ригведа, Авесто, Бундахишн, фравашӣ, ахлоқ, худоён, кайҳон, некӣ, бадӣ, конун, ҳақиқат, хушбахтӣ, покӣ.

ВЕДИЙСКИЙ И ЗОРОАСТРИЙСКИЙ КОСМОГЕНЕЗИС И ЕГО СВЯЗЬ С ЭТИЧЕСКИМИ ПРОБЛЕМАМИ

(сравнительный анализ)

В статье анализируются некоторые особенности ведийского и зороастрийского космогенезиса и его связи с этическими проблемами. Этот космогенезис рассматривается через призму соотношения мирового порядка, где источником всего является Единый, с которым взаимосвязана идея всерегулирующего космического порядка. В статье на основе стихов «Ригведы» и «Авесты» приводятся ряд песней и гимнов, в которых более или менее подробно рассматривается тема мирового порядка, в котором нравственность имеет особое место. Их этический принцип основывается на борьбе духов добра и зла, которая отражается в поведении и образе жизни людей. Этика, таким образом, имеет космологические основы, и ее корни лежат в космической энергии, определяющей, насколько человек может быть счастливым и успешным в своей жизни.

Ключевые слова: Веды, Ригведа, Авеста, Бундахишн, фравашӣ, этика, нравственность, боги, космос, добро, зло, закон, истина, счастье, чистота.

VEDIC AND ZOROASTRIAN COSMOGENESIS AND ITS CONNECTION WITH ETHICAL ISSUES (comparative analysis)

The article analyzes some features of Vedic and Zoroastrian cosmogenesis and its connection with ethical problems. This cosmogenesis is viewed through the prism of the relationship of the world order, where the source of everything is the One, with which the idea of an all-regulating cosmic order is interconnected. The article, based on the verses of the Rig Veda and Avesta, contains a number of songs and hymns, which more or less detail the theme of the world order, in which morality has a special place. Their ethical principle is based on the struggle between the spirits of good and evil, which is reflected in the behavior and lifestyle of people. Ethics, therefore, has a cosmological basis, and its roots in cosmic energy, which determines how happy and successful a person can be in his life.

Keywords: Vedas, Rigveda, Avesta, Bundahishn, fravashi, mouth, ethics, morality, gods, cosmos, good, evil, law, truth, happiness, purity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бердиев Шоназар Пирмахмадович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Телефон: **935-00-85-47**. E-mail: **shokhnazar@mail.ru**

Сведения об авторе: *Бердиев Шоназар Пирмахмадович* - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, кандидат философских наук, доцент кафедры философии и культурологии. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: **935-00-85-47**. E-mail: **shokhnazar@mail.ru**

Information about the author: *Berdiev Shonazar Pirmakhmadovich* - Tajik State Pedagogical University named after. Sadriddina Aini, Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy and Cultural Studies. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: **935-00-85-47**. E-mail: **shokhnazar@mail.ru**

Шаҳовуддинов Н.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фалсафаи Ибни Сино танҳо дар раванди таҳаввули метафизикаи ҷаҳонӣ қобили таҳлил ва баррасӣ мебошад. Ҳамаи масъалаҳои метафизикаи Сино бевосита бо масъалаҳои метафизикии навафлотуниҳо, Арасту ва гузашта аз он, бо шеваи парменидии андеша алоқамандӣ дорад. Аз дигар ҷониб бояд қайд намуд, ки фалсафаи Сино бо фалсафаи асримиёнагии аврупоӣ пайвандӣ дорад ва бисёре аз файласуфони асримиёнагии урупой бахусус схоластикҳо метафизикаи Синоро густариш додаанд. Ҳамчунин, бояд аз мутакаллимон ёдовар шуд, ки дар фалсафаи Сино масъалаҳои мавриди назари онҳо ва бархурди бевосита ошқори Сино бо онҳо қобили мушоҳида мебошад. Аммо дар мавриди сарчашмаи дувум бояд баъзе нозуқиҳо дар назар гирифт, пеш аз ҳама, масъалаи мабдаи ягона ва нахустин, он гуна ки дар Куръон омадааст, аллакай дар Навафлотуния бо дигар шакл вучуд дошт ва дар фалсафаи Сино маҳз ҷанбаи навафлотунии мабдаи нахустин тасвир гардидааст, ки минбаъд боиси норозигии мутакаллимон, бахусус Ғазоли гардидааст, нозуқи дигар он ки худӣ Форобӣ низ дар зерӣ таъсири фалсафаи юнонӣ қарор дошт ва он имони саҳте, ки дар фалсафаи Форобӣ ба мушоҳида мерасад, дар фалсафаи Сино, бо вучуди ишораҳо ва таъкидҳо, каме камранг мегардад. Аз ин ҷиҳат бояд ҳамеша дар шинохти фалсафаи Сино ба фалсафаи юнонӣ бартарият дод. Пас аз он ки Форобӣ фалсафаи юнониро ба хонандаи исломӣ ошно месозад ва худ навғониҳои бунёдиро дар ин муносибат ворид месозад, Сино низ дар шинохти метафизика, маънӣ ва аҳамияти он, мавзую масъалаҳои асосии метафизикӣ саҳми арзандаи худро мегузорад.

Мафҳумҳо ва мавзӯҳои асосии метафизикаи Сино аллакай тавассути фалсафаи Афлотун, Арасту, навафлотуния ва ҳамчунин фалсафаи Форобӣ ва мутакаллимон маълум буданд, ки мо онҳоро ҳамчун санғҳои пойдевори фалсафаи Сино мешиносем. Пеш аз ҳама, Сино зерӣ таъсири фалсафаи Арасту қарор дошт. Дар ин маврид Сино на танҳо аз андешаҳои Арасту, балки дар таснифоти илмҳо ва сохтори шакли асарҳои худ низ аз файласуфи юнонӣ пайравӣ кардааст. Ҳамчунин, на фақат дар фалсафа, балки дар дигар соҳаҳои илм низ ӯ аз Арасту пайравӣ намудааст. Сино дар муносибат ба фалсафаи Юнон ба фалсафаи Арасту худро маҳдуд насохтааст, балки ӯ ҳамчунин аз фалсафаи пешазсукротӣ, бахусус Зенон ва Демокрит ва ҳамчунин аз дастовардҳои мактабҳои фалсафии атиқии пасини отинӣ-исқандарӣ ошноӣ дошт. Мо бо боварии комил метавонем бигӯем, ки агар дар баъзе масъалаҳои имконувучуд, аз қобили сабабу натиҷа ва ё ҷавҳару араз Сино зерӣ таъсири Арасту қарор дошта бошад, пас дар муносибат бо вочибулвучуд ва назарияи судур Сино аз идеяи хайри маҳзи Афлотун ва афкори навафлотуниҳо илҳом гирифтааст. Мо ин тамоил дар метафизикаи Синоро бахусус дар ниҳоятӣ ҳадаф аз метафизика мушоҳида менамоем. Маҳз “Шифо” ва “Начот” ном гирифтани асарҳои Сино далолат ба ҳадафи ниҳой аз метафизика менамоянд. Метафизикаи Сино бо ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ ҳамчун масъалаи асосии метафизика оғоз меёбад, аммо анҷоми онро маҳз якҷоя гардидан бо зоти вочибулвучуд ташкил медиҳад, ки Сино худ онро камоли саодат меҳисобад ва мо чунин мотивро дар фалсафаҳои Афлотун ва навафлотуния мушоҳида менамоем.

Бояд қайд намуд, ки пайравии Сино аз Арасту хусусияти догматикӣ надошт. Дар назари аввал ва зоҳиран чунин менамояд, ки ин ду фалсафа ниҳоят монанд ҳастанд ва ҳамаи мафҳумҳои истифодабурдаи Синоро метавон аллакай дар фалсафаи Арасту пайдо намуд, аммо таҳлили амиқтари фалсафаи Сино нишон медиҳад, ки он бештар ба фалсафаи навафлотунӣ наздикӣ дорад, то ба фалсафаи Арасту. Ҳамин тавр, ақидае вучуд дорад, ки ӯ гӯе фалсафаи навафлотуниро бо мафҳумҳои арастуӣ шарҳ додааст [5,с.268; 13,с.190].

Аммо маҳдуд кардани сарчашмаи фалсафаи Сино фақат бо фалсафаи юнонӣ ғайриимкон аст, омили бунёдии дигар дар муносибат ба фалсафаи ӯ дини ислом ва биниши тавҳидии он мебошад, ки каме болотар мо шабоҳати он бо афкори

навафлотуниҳоро зикр намудем. Ҳанӯз то замони пайдоиши шоҳаи машшоиияи фалсафаи исломӣ аллакай дар ҷаҳони ислом илми калом маълум буд, ки пайравони он ҳамчун мутакаллимон шинохта мешуданд. Сино дар ҳар масъала ақидаи хилоф бо ақоиди мутакаллимон дошт ва ҳамеша онҳоро зери танқид қарор меод. Пайравони фалсафаи Калом асосан ба ду шоҳа ва ё мактаб тақсим мешуданд: ашъариҳо ва муътазилиҳо. Мавзӯҳои баҳси онҳо сирф аз “Қуръон” ва масъалаҳои бунёдии динӣ сарчашма мегирифт. Ашъариҳо бартариатро ба имон ва этикод меҷаҳанд ва асосан ба “Қуръон” ва ҳадис мутамакказ меҷаҳанд, баръакси аҳли муътазила, ки меҷӯшанд тавассути равишҳои ақлонӣ арзишҳои исломиро асоснок ва масъалаҳои онро тафсир намоянд. Маҳз баҳсҳои мутакаллимон боиси рушди фалсафаи исломӣ меҷаҳад [11,с.39].

Яке аз назарҳои шинохта, ки сарчашмаи фалсафаи Синоро маҳз мактабҳои фалсафии исломӣ меҳисобад, ба донишманди фаронсавӣ Ҷен Ҷоливет тааллуқ дорад. Нахустин маротиба Ҷоливет исбот менамояд, ки аз ҳам ҷудо сохтани моҳият ва вучуд аз ҷониби Сино на аз анъанаи юнонӣ, балки маҳз аз баҳсҳои мутакаллимон дар мавриди шайъ ва мавҷуд сарчашма гирифтааст [17,с.19-28; 4,с.145].

Ҷоливет бар ин назар, ки таъсири мутакаллимон ба Ибни Сино бештар аст, нисбати таъсири Арасту, зеро дар анъанаи юнонӣ истифодаи шайъ дар яқоягӣ бо мавҷуд ба назар намерасад, масалан *to on*-и юнонӣ бо мавҷуд айният дорад, аммо *pragma*-и юнонӣ бо шайъ дорои айният нест. Вишновский ин ақидаи Ҷоливетро дастгирӣ менамояд ва дар мавриди масъалаи шайъ дар фалсафаи исломӣ як таҳқиқоти муафссале анҷом меҷаҳад, аммо ақидаҳои ифротии Ҷоливет дар ин мавридро нисбатан муътадил меҷаҳад ва дар асоси матнҳои юнонӣ исбот менамояд, ки аллакай дар фалсафаи юнонӣ мафҳуми шайъ ҳамчун *tot i* (чизе) ҳамчун мафҳуми бунёдӣ маълум буд [4,с.152].

Ин ҷо бояд қайд намуд, ки мутакаллимон тамоми метод ва равишҳои исботкунӣ ва инкоркунӣ худро аз юнониҳо гирифта буданд ва масъалаи “чиз” низ ҳамчун нахустмафҳум дар баҳси маърифатии юнониҳо ба ҳисоб мерафт, ки мо дар фалсафаи Арасту ва файласуфони баъдӣ дар ҳар маврид метавонем бо он дучор гардем.

Бо зуҳури Форобӣ ва тамоили асосӣ ба фалсафаи юнонӣ тадриҷан мутакаллимон мавқеи худро то муддати муайяне аз даст меҷаҳанд ва Сино низ дар ҳама ҷойи фалсафаи худ афкори мутакаллимонро сарқӯб намудааст, баҳше аз он масъалаҳое, ки мутакаллимон баҳс менамуданд, аз ҷониби Форобӣ ва Сино ба тариқи дигаргуна тафсир ва таҳлил карда мешавад. Аз ҷумла, масъалаи вучуд ва моҳият, ки аз масъалаҳои мавриди баҳси мутакаллимон буд, аз масъалаҳои асосии фалсафаи Сино меҷаҳад, аммо дар ин маврид на тасаввуроти мутакаллимон, балки шарҳи нави Форобӣ мавриди писанди ӯ қарор мегирад. Аз ҳамин ҷиҳат мо чунин натиҷагирӣ менамоем, ки дар баробари фалсафаи Афлотун, Арасту ва навафлотунӣ ҳамчунин мактабҳои фалсафаи исломӣ низ аз сарчашмаҳои фалсафаи Сино ба ҳисоб мераванд.

Дар баробари сарчашмаҳои юнонӣ ва исломӣ як қатор муҳаққиқон ҳамчунин таъсири таълимоти пешазисломии эронӣ, аз қабилӣ зардуштия, зурвонӣ ва ё монавияро ба фалсафаи Сино таъкид менамоянд, ки Моревич ва Диноршоев аз қабилӣ онҳо мебошанд. Ба ақидаи Моревич, чунин таъсирро метавон бавосита мушоҳида намуд. Масалан, таълимоти зардуштия ба назарияи судури навафлотунӣ таъсир расонидааст [13,с.190]. Диноршоев дар баробари он ки ин таъсирро қайд менамояд, ҳамзамон қайд менамояд, ки ҳанӯз таъсири бевоситаи таълимоти пешазисломӣ ба фалсафаи Сино исбот наҷаҳадааст [5,с.83]. Шояд чунин таъсирпазирӣ вучуд дошта бошад, аммо он ба андозаи фалсафаи юнонӣ ҷандон назаррас нест.

Аллакай аз асрҳои миёна метафизикаи Сино мавриди омӯзиш ва баҳсҳои донишмандон дар мактабҳои фалсафӣ ва илоҳиётшиносӣ қарор гирифта буд. Дар соҳаи синошиносӣ ақидаҳои мунаққидони сарсаҳти Сино, аз қабилӣ Ибни Рушд ва Ғазолӣ, маълум аст. Дар асрҳои миёна муҳаққиқони метафизикаи Сино асосан Фаҳриддини Розӣ, Насируддини Тӯсӣ, Садриддини Шерозӣ ва дигарон буданд. Дар замони мо, муҳаққиқони араб ва эронӣ, аз қабилӣ Аббос Маҳмуди Аққод, Умар Фаррух, Тайсир Шайх ал-Арз, Ҳусайн Мурувва, Мочид Фохрӣ, Аллома Таботабой, Саид Нафисӣ, Сайид Ҳусайн Наср, Ғуломризо Иброҳими Динонӣ, Ғуломризо Аъвонӣ, Насруллоҳи Ҳикмат ва дигарон ба омӯзиш, шарҳ ва таҳлили фалсафаи Сино машғуланд.

Сино ва фалсафаи \bar{u} ханӯз аз асрҳои миёна барои мактабҳои фалсафии Аврупо маълум буд ва аз ҳамон замон ба ин тараф дар Аврупо як анъанаи синошиносӣ вучуд дорад. Баъзе аз муҳаққиқони саршиноси Аврупоӣ-африқоӣ инҳоянд: М. Хортен, Етинне Гилсон, Амели Мари Гаушан, Георгес Анаватӣ Чен Чоливет, Мармура, Питер Вишновский, Адамсон, Дмитри Гутас, Тиана Кутзарова, Амос Бертолочи ва дигарон.

Ҳамаи пажӯҳишҳои дар ин замина анҷомшуда асосан фалсафаи Синоро аз ду зовия: Сино ҳамчун маҳсул ва пайрави фалсафаи Юнон ва дигарӣ, Синоро ҳамчун файласуфи сирф исломӣ мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Метафизикаи Сино асосан аз ду зовия мавриди омӯзиш қарор гирифтааст: якум он ки фалсафаи \bar{u} маҳсули фалсафаи юнонист ва ҳуди \bar{u} низ сарсахтона аз ин фалсафа пайравӣ намудааст; дувум, Сино ҳамчун як файласуфи мусулмон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Албатта, ин ҷанбаҳои хангоми омӯзиши фалсафаи \bar{u} наметавон сарфи назар намуд ва бидуни ба назар гирифтани онҳо мо наметавонем саҳми бевоситаи Синоро дар фалсафаи метафизикӣ муайян намоем. Муҳаққиқоне, ки афкори Синоро дар контексти фалсафаи ҷаҳонӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд, арзандагии саҳми бевоситаи \bar{u} дар шаклгирии минбаъдаи метафизика ба хубӣ нишон додаанд. Яке аз чунин натиҷагирҳои ҷолиб дар мавриди саҳми фалсафаи Сино ба қалами муҳаққиқи саршиноси фалсафаи асрҳои миёнаи Аврупо Тео Кобуш тааллуқ дорад [9]. Дар яке аз таҳқиқоти нисбатан муҳтасар \bar{u} тозагирҳои воридкардаи Сино дар метафизикаи ҷаҳониро, ки аз ҷониби файласуфони асримиёнагӣ мавриди истиқбол ва пайравӣ қарор гирифтаанд, чунин ифода менамояд:

1. Онтологикунии метафизика (*Ontologisierung der Metaphysik*) ва ё эҳёи метафизикаи (*Rehabilitierung der Metaphysik*) Арасту ҳамчун Онтология (Ҳастишиносӣ). Ба андешаи \bar{u} , навафлотуниҳо ва файласуфони аҳди бостонии баъдина (*Spätantike*) метафизикаро ҳамчун илоҳиёти фалсафӣ муаррифӣ мекарданд, ки Худо ҳамчун сабаби аввалӣ мавзуи асосии метафизика шинохта мешуд. Дар ин марҳала ханӯз мавзуи метафизика на ҳастӣ ҷунон ҳастӣ ва ё ҳастии мутлақ, балки «ҳастии алоҳида» (*autoon*) ба маънии идеяҳои Афлотун доништа мешуд. Сино возеҳ сохт, ки Худо ҳамчун «маънии мутлақ» мавзуи асосии метафизика намебошад, балки мавзуи асосӣ чизест, ки дар бунёди ҳама чизҳо қарор дорад. Ба андешаи \bar{u} , мавзуи асосии метафизика на Худо, балки ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ мебошад: «Мавзуи метафизика метавонад беш аз ҳама он чизе бошад, ки дар ҳини ҷустуҷӯ барои ҳама чиз умумӣ бошад ва дар бунёди онҳо қарор гирифта бошад. Ин вучуд аст ва аз ин рӯ, ҳастӣ ҷунон ҳастӣ мавзуи метафизика мебошад» [9,с.177].

2. Дорои моҳият гардонидани ҳастишиносӣ (*Essentialisierung der Ontologie*). Навгонии дигар ва ё қадами дуюм дорои моҳият гардонидани ҳастишиносӣ мебошад. Навгонии тозаи воридкардаи Сино ҷудо гардонидани маънии вучуд ва маънии моҳият аз ҳам буд. Дар ин муносибат Кобуш ду далели аз ҷониби Сино дорои моҳият гардонидани ҳастишиносиро ин гуна тасвир кардааст: а) кулл дар фалсафаи Сино дорои аҳамияти маҳсус мебошад ва дар бораи чизҳои куллӣ дар ҷаҳони беруна наметавон сухан кард; б) ҳамаи даҳ мақула дар фалсафаи Сино ба вучуд ва моҳият тақсим карда мешаванд ва ба ҷуз Худо, ки аслан ба қатори мақулаҳо дохил намешавад, аз моҳият орӣ мебошад ва вучуди ҷудо аз моҳият надорад, ҳамаи мақулаҳо дорои вучуди аз моҳияти худ ҷудо ҳастанд [9,с.178]. Бояд зикр намуд, ки ин натиҷагирии Сино хусусияти бунёдӣ дорад ва ифодакунандаи ҳамаи пажӯҳишҳо дар мавриди вучуд ва моҳият дар метафизикаи Сино мебошад.

Яке аз таҳқиқоти дигар дар мавриди метафизикаи Сино ба Тиана Кутзарова тааллуқ дорад, ки унвони он “Трансендатсия дар фалсафаи Ибни Сино” мебошад [10]. Мавзуи асосии ин пажӯҳишро масъалаи ҳастӣ ҷунон ҳастӣ ҳамчун масъалаи бунёдии метафизикаи Сино ташкил медиҳад. Дар баробари ин, назари асосии дигарӣ \bar{u} он аст, ки ҳам ба вучуд овардани мафҳумҳо ва ҳам назари нав ба метафизика, ки ҳамчун “оғози дувуми метафизика” шинохта мешавад, на бо Сино, балки бо Форобӣ оғоз ёфтааст. Хизмати Сино дар он аст, ки \bar{u} ин ақидаҳои Форобиро инкишоф дода, комил гардонидани ва ба як низом даровардааст [10,с.230].

Метафизикаи Сино дорои хусусияти низоммандӣ мебошад. Ҳамеша дар оғоз Сино мекӯшад исбот кунад, ки қабули метафизика ҳамчун илми мустақил ҳатмист. Маънии

номи “метафизика”, фоидаи он, мавзуи омӯзиши он аз қисматҳои ибтидоӣ ва таркибии метафизикаи ӯ ба ҳисоб мераванд. Мавзуи марказӣ ва ягонаи метафизикаи Сино ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ мебошад ва ҳамаи масъалаҳои дигар танҳо дар нисбат ба он дорои маънӣ мегарданд ва ин масъалаҳо, ки асоси метафизикаи ӯро ташкил медиҳанд: ҷавҳар ва араз, кулл ва ҷузъ, сабаб (иллат) ва натиҷа (мусаббаб), вочибулвучуд ва имконулвучуд ва ё назарияи судур (эманатсия) мебошанд. Сино масъалаҳои мазкурро низ вобаста ба моҳияташон ба гурӯҳҳо ҷудо менамояд ва ба тариқи низомманд ба баррасии онҳо мепардозад.

Дар идома мо кӯшиш менамоем, ки бевосита назари Сино дар мавриди илмҳои фалсафӣ, мавқеи метафизика дар байни онҳо ва ҳамчунин фоидаи онро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Таснифи илмҳои назариявӣ, мавқеи метафизика ва фоидаи он. Дар якҷанд асари худ Сино дар пайравӣ аз Арасту ва дар асоси маҳакҳои гуногун, масалан дар асоси муносибати онҳо бо амали инсон, суди ин илмҳо барои инсон ва ё дар алоқамандӣ бо масъалаи ҷавҳар илмҳои фалсафиро тасниф, мавзӯ ва ҳудуди онҳоро мушаххас ва ниҳоятан тартибу низоми мавзӯҳоро муайян намудааст. Барои ҳамаи илмҳо ин чиз хос аст, ки мавзӯ объекти омӯзиши он илм мебошад ва ин илмҳо маҳз дар ҳамин контексти муайян мавзуи худро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Дар баробари таснифи худ Сино ҳам табиати шоҳаҳои илмро шарҳ медиҳад ва ҳам зарурати ин илм барои ҳаёти инсонро асоснок мегардонад. “Донишнома” низ маҳз бо чунин тасниф оғоз меёбад. Маҳаки асосии тасниф дар ин ҷо алоқамандии байни амали инсон ва мавзуи омӯзиши ин илмҳо қабул шудааст ва дар ҳамин алоқамандӣ ҳамаи илмҳо нахуст ба ду шоха тақсим карда мешаванд:

1. Илмҳое, ки мавзуи онҳо аз амали мо вобастагӣ доранд, яъне шартӣ вучуди онҳо амали мост;

2. Илмҳое, ки мавзуи онҳо аз амали мо вобастагӣ надорад. Мисоли Сино барои гурӯҳи аввал худи амали инсон ва барои гурӯҳи дувум замин, осмон, ҳайвонот ва ё растанӣҳо мебошад [1,с.216].

Ин шарҳ як нақши муайян мекӯяд барои қадами минбаъдаи тасниф, ки дар он илмҳои фалсафӣ ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд:

1. илмҳои амалӣ, ки тарзи амалқарди моро дар бар мегиранд;

2. илмҳои назарӣ, ки омӯзиши ҳолати чизҳоро асос қарор медиҳанд.

Чизи муҳим он аст, ки дар бунёди ин тақсимот тасаввуроти Сино, ки он низ ҳанӯз аз фалсафаи афлотунӣ сарчашма мегирад, дар мавриди саодат ва камолоти нафси инсонӣ, ки тамоили асосии метафизикаи исломиро ташкил медиҳад, қарор дорад. Ҳадафи ҳарду шоҳаи илм, яъне ҳам илмҳои амалӣ ва ҳам назарӣ, ба камолот расонидани қувои назарӣ ва амалии нафси инсонӣ ва зухур қардани ақли амалӣ мебошад [2,с.4].

Дар идома Сино илмҳои амалӣ ва назариро низ ба се гурӯҳ тақсим менамояд. Илмҳои амалӣ ба чунин соҳаҳо тақсим мешаванд: 1.1. тадбири омми мардум, ки дар навбати худ ба ду бахш тақсим мешавад: шариат (шароъ) ва ё қонунҳои динӣ ва сиёсат. Аз ин ду Сино шариатро асл меҳисобад ва сиёсатро ҳамчун шоҳу халифа, ки аз асл бояд пайравӣ намоянд ва дар низоми ҷомеа сахм дошта бошанд; 1.2. илми тадбири хона. Ҳадаф аз ин илм низом дар хонавода, яъне миёни зану шавҳар ва падару фарзандон, мебошад; 1.3. илми тадбири худ ва ё нафси худ. Ҳамин тавр, Сино се намуди илми амалиро зикр менамояд: 1. илми тадбири шахр; 2. Илми тадбири хона; 3. илми тадбири худ [1,с.216].

Дар маркази таснифи илмҳои амалӣ, пеш аз ҳама, ҳолати инсон қарор дорад, зеро ба ақидаи Сино, ҳолати инсон ё дар худии худ, ё дар ҳамбастагӣ бо дигарон, масалан, ҳамшаҳриён ва ё ҳамхонаводаҳо қарор дорад. Дар ин ҷо на танҳо меъёрҳои умумии динӣ-иҷтимоӣ, балки феноменҳои вучудӣ низ ба назар гирифта шудаанд. Ҳадафи ниҳоии ин илм на фақат саодати инҷаҳонӣ, балки саодати онҷаҳонӣ низ мебошад. Ба ҳубӣ метавон дарк намуд, ки дар бунёди чунин ақидаи Сино, агар аз як ҷиҳат ақидаи афлотунӣ қарор дошта бошад, аз дигар ҷониб, биниши динӣ қарор дорад, ки дар дини зардуштия ва ислом ба мушоҳида мерасад.

Дар навбати худ, илмҳои назарӣ низ ба се гурӯҳ тақсим карда мешаванд: якум, илми барин ва ё пешин; дувум, илми миёна ва ё илми фарҳангу риёзат ва савум, илми зерин ва ё

табий. Маҳаки асосие, ки дар асоси онҳо ин илмҳо гурӯҳбандӣ карда мешаванд, ҳолати чизҳо ва алоқаи онҳо бо модда мебошад. Ба ақидаи Сино, ҳамаи чизҳоро метавон дар се ҳолат дарёфт намуд: 1. Чизҳое, ки ҳеҷ гуна алоқамандӣ бо модда ва ҳаракат надоранд. Инҳо, барои мисол, ақл, ҷисми мутлақ, вочибулвучуд, мафҳуми чинсӣ ва ғайра мебошанд. Инҳо новобаста аз модда ҳастанд, зеро бунёдан аз модда ҷудо ҳастанд. 2. Ба гурӯҳи дувум чизҳое дохил мешаванд, ки бо вучуди бо модда ва чизҳои материалӣ дар алоқамандӣ қарор доштан, дар тасаввур ин чизҳоро метавон аз модда ҷудо намуд, барои шинохти ин чизҳо алоқамандии онҳо бо модда нақшро намебозад, масалан, секунча, чоркунча, давра ва ғайра. 3. Ба гурӯҳи савум чизҳое дохил мешаванд, ки танҳо дар модда ҳастанд ва онҳоро танҳо дар алоқамандӣ бо модда ва ҳаракат шиноختан ва муайян кардан мумкин аст [1,с.216]. Дар ҳамин алоқамандӣ мавзӯҳои номбаршуда мавзӯҳои шоҳаҳои илм, аз қабиле метафизика (илоҳиёт), математика (риёзиёт) ва физика (табиёт) мегарданд.

Ҳангоми муайян намудани шоҳаҳои илмҳои назарӣ, ҳамчунин муайян намудани мавзӯҳои онҳо Сино ҳолати чизҳо ва муносибати онҳо бо моддаро ҳамчун маҳаки асосӣ қарор медиҳад. Ба ақидаи ӯ, предмети табиёт ҷисмҳои бо эҳсос даркшаванда, ҳамчун ҷисм дар ҳаракат ва оромӣ ва чизҳое, ки ба тариқи аразӣ ба ҷисм ориз мегарданд, мебошанд. Дар муқоиса бо табиёт риёзиёт, ҳамчун фанни алоҳида, осонфаҳм мебошад, зеро дар он масъалаҳои мавриди баҳс қарор мегиранд, ки аз ҳаракат ва дигаргуншавӣ ҷудо гардонда шудаанд. Мавзуи риёзиёт як миқдори аз модда ҷудогардонидашуда ва ё чизе мебошад, ки миқдор мебошад. Шоҳаҳои илмие, аз қабиле ҳандаса, арифметика, ситорашиносӣ, мусиқӣ, оптика, техника, илми атмосфераи ҳаракаткунанда ва ғайра ба риёзиёт тааллуқ доранд [1,с.216].

Аммо мавзуи метафизика ба куллӣ аз мавзуи илмҳои табиёт ва риёзиёт фарқ дорад. Мавзуи метафизика на объектҳои ҷузъӣ ва маҳдуд, балки мавҷуди мутлақ аст. Муҳтавои пурсиши ин илм аз ҳуди ҳастӣ сарчашма мегирад, на аз хусусиятҳои ҳастӣ ва ё аз объектҳои табиӣ ва риёзӣ.

Дар фалсафаи исломӣ Худо принсипи ҳамаи чизҳост ва пеш аз офаридаҳои худ қарор дорад, пас бояд илм дар бораи Худо низ мабдаи илмҳои ҷузъӣ бошад. Аз ин нуқтаи назар, метафизика ҳамчун илми барин ва ё фалсафаи аввалии шинохта мешавад.

Аммо дар баъзе ҳолатҳо, бо вучуди он ки он ҳамчун илми барин доништа мешавад, пас аз илмҳои ҷузъӣ, яъне табиёт ва риёзиёт меояд. Сино сабаби инро дар он мебинад, ки бисёре аз масъалаҳои метафизикӣ танҳо дар илмҳои ҷузъӣ шинохта ва исбот карда мешаванд ва вобастагии метафизика аз ин илмҳо ба мушоҳида мерасад. Масалан, масъалаҳои метафизикие чун кавн, фасод, тағйир, макон, замон, ҳар як чизи ҳаракаткунанда дорои як муҳаррик мебошад ва ин занҷира бо як ҳаракатдиҳандаи аввалин ба анҷом мерасад, ки танҳо дар илми табиёт қобили исбот мебошад. Масъалаҳои дигари метафизикӣ ба мисли Худо, малоикаҳо ва мақоми онҳо, низоми ҷаҳон дар асоси қабатҳои он ва мисли инҳо танҳо дар маҳдудаи илми риёзиёт қобили исботкунӣ мебошанд. Ҳамаи ин маърифатҳо танҳо тавассути астраномия ва ё илми фалак имконпазир аст. Аммо ҳуди илми ситорашиносӣ танҳо тавассути илми ҳисоб ва ҳандаса қобили омӯзиш мебошад [2,с.15].

Сино дар мавриди муносибати метафизика бо илмҳои ҷузъӣ масъалаи дигарро низ қайд менамояд. Ё таъкид менамояд, ки масъалаҳои метафизика принсипҳои илмҳои табиёт ва риёзиёт мебошанд. Аз ин ҷиҳат метавон ҳадс зад, ки агар дар баъзе мавридҳо метафизика пас аз илмҳои ҷузъӣ истад, пас шояд масъалаҳои табиӣ ва риёзӣ низ принсипҳои илми метафизика шуда тавонанд. Дар асоси як баҳси тулонӣ Сино ин имкониятро инкор мекунад. Ҳуди принсип дар ин ҷо ба ду гурӯҳ тақсим карда мешавад: принсипҳои воқеӣ ва принсипҳои ғайривоқеӣ. Принсипҳои воқеии як илм фақат ҳамон принсипҳоеанд, ки бовариеро пешниҳод менамоянд, ки аз ноҳияи сабабҳо ҳастанд, яъне онҳо ба саволи “барои чӣ?” (бурҳони лимма) ҷавоб медиҳанд: “Ба илова, мабдаи як илм вақте мабдаи ҳақиқист, ки аҳзи он яқинеро ба даст диҳад, ки аз ноҳияи иллат касб шудааст, яъне лимми онро ба даст диҳад; ва аммо, агар мабдае иллатро ба даст надид, мегӯянд, ки мабдаи ғайриҳақиқист” [2,с.16]. Аксаран илмҳои табиёт ва риёзиёт на ба саволи “барои чӣ?”, балки ба саволи “чӣ?” (бурҳони инна) ҷавоб медиҳанд. Танҳо дар метафизика ҷавоб ба саволи “барои чӣ?” вучуд дорад. Маҳз аз ҳамин хотир масъалаҳои

табии ва риёзӣ наметавонанд принципҳои метафизикӣ гарданд, он гуна ки масъалаҳои метафизикӣ принципҳои табиӣ ва риёзиёт мегарданд. Дар натиҷа, принциби метафизика, ки ҳадафи ин илм мебошад, пеш аз принципҳои илмҳои табиӣ ва риёзӣ меистад ва маҳз аз ҳамин ҷиҳат мо бояд метафизикаро дар оғоз ва пеш аз ду илми дигар омӯзем. Баръакси дигар китобҳо, ки қисмати метафизика баъд аз қисматҳои табиӣ ва риёзиёт меояд, дар “Донишнома” қисмати метафизика аввал ва ду илми дигар пас аз он меоянд.

Дар чунин вобастагӣ ӯ мафҳуми метафизика (мобаъдутабаи)-ро шарҳ додааст. Кобуш дар ин маврид муносибати Сино бо мафҳуми метафизикаро аз ду дидгоҳ матраҳ намудааст: аз дидгоҳи инсонӣ, ки дар ҳақиқат метавон онро “пасофизика” номид. Аммо дар худии худ он “пешофизика” мебошад, зеро донишҳо ва мавзӯҳои метафизикӣ ҳамеша пеш аз табиӣ меоянд [9,с.177]. Ба андешаи Сино, таркиби физика (табиат) дар калимаи метафизика (мобаъдутабаи) аз маънии қувва, ки принциби ҳаракат ва оромӣ мебошад, наомадааст, балки он ифодакунандаи чизҳои моддиест, ки мо ҳангоми мушоҳида нахуст бо онҳо дучор меем. Агар метафизика дар худии худ гирифта шавад, он гоҳ он пеш аз табиат меистад ва аз ҳамин ҷиҳат бояд онро на мобаъдутабаи, балки моқаблутабаи номида шавад: “Ва маънои мобаъдутабаи баъд будан нисбат ба мост. Зеро аввалбор, ки вучудро мавриди мушоҳида қарор медиҳем ва бар аҳволи он пай мебарем, ҳамин вучуди табииро мебинем. Ва аммо номе, ки ин илм ба лиҳози зоти худ сазовори номидашудан ба он ном аст, иборат аз ин аст, ки илми моқаблутабаи номида шавад. Зеро умури мавриди баҳс дар ин илм аз ҳайси зот ва умумият қабл аз табиат ҳастанд” [2. III 21,22,с.15].

Он гуна ки мушоҳида мешавад, номи метафизика танҳо аз дидгоҳи мо бо воқеият мутобиқат мекунад ва дар худии худ онро бояд моқаблутабаи номем. Ҳамин тавр, принципҳои табиӣ ва риёзиёт пас аз принципҳои метафизика меоянд ва тавассути принципҳои табиӣ ва риёзиёт исбот кардани принциби аввалин ғайриимкон аст. Аз ҳамин ҷиҳат он дар худии худ на метафизика, балки антефизика мебошад.

Яке аз масъалаҳои дигар, ки файласуфони мусулмон ҳанӯз дар оғози ҳар як аз осори худ онро асоснок менамуданд, ин манфиати ҳар як илм, аз ҷумла манфиати метафизика, мебошад. Сино низ ҳамеша ба чунин иқдом даст задааст. Ӯ дар ин маврид як назари умумӣ ҳам дар мавриди илмҳои амалӣ ва ҳам назарӣ дорад, ки мувофиқи он ҳамаи ин илмҳо манфиатбахш ва ёрирасон ҳастанд барои ба камол расонидани нафси инсонӣ ва ба саодати ҳарду ҷаҳон расондани онҳост. Дар “Донишнома” ӯ ин матрабро чунин ифода намудааст: “Гунае он бувад, ки аз ҳоли қуниши мо огаҳӣ диҳад ва инро илми амалӣ хонанд, зеро ки ғоидаи вай он аст, ки бидонем, ки моро чӣ бояд кардан, то кори инҷаҳонии мо сохта бошад ва кори онҷаҳонӣ умедвор бувад. Ва дигар [...] аз ҳоли ҳастии чизҳо моро огаҳӣ диҳад, то ҷони мо сурати хеш биёбад ва некбахтии онҷаҳонӣ бувад” [1,с.216].

Ҳамин маъниро Сино дар “Шифо” нисбатан маҳдудтар ва бидуни зикри ҷаҳони баъдӣ ва танҳо бо зикри камолоти қувваи назарӣ ва амалии нафс қайд менамояд: “Улуми назарӣ улуме ҳастанд, ки мақсуд аз онҳо ба камол расидани қувваи назарии нафс ва хусули нафси билфеъл аст.[...] Улуми амалӣ улуме ҳастанд, ки мақсад аз онҳо аввалан ба камол расидани қувваи назарӣ аз роҳи таҳсили улуми тасаввурӣ ва тасдиқӣ ба умурест, ки дар зоти худ аз қабилӣ афъоли мо ҳастанд, то дар марҳалаи дувум аз он тариқ дар ахлоқ ба камол расидани қувваи амалӣ ба даст ояд [1. I [2],с.3].

Дар ин маврид Сино аз фалсафаи Афлотун илҳом гирифтааст ва ғояи бунёдии вочибулвучуд низ бо ҳамин масъала, яъне ба камол расонидани қувваи назарии нафс, алоқамандӣ дорад. Бо матраҳ сохтани ҳақиқати вочибулвучуд ҳамчун хайри маҳз ва ақли маҳз Сино ҳадафи ниҳонии инсониро ин раҳо гардидан аз маҳсусот ва айният ёфтани бо ақл ва хайри маҳз медонад, ки ҳамчун олитарин саодат шинохта мешавад.

Дар боло мо ба тариқи мухтасар мавзӯҳои илмҳои табиӣ, риёзиёт ва ҳамчунин метафизикаро матраҳ намудем, аммо барои ба вучуд овардани як тасаввуроти комил дар баҳши минбаъда бори дигар масъалаи метафизика ва дар анҷоми он назари Сино дар мавриди масъалаи Худо ва муносибати он бо метафизикаро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Хулоса. Метафизикаи Арасту, ки мавзӯи асосии онро ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ ташкил медиҳад, минбаъд аз ҷониби навафлотуниҳо коркард ва дар асрҳои минбаъда аз ҷониби

файласуфони мусалмон мавриди истиқбол ва инкишоф қарор мегирад. Барои хонандагон ва ҳамчунин файласуфони мусалмон як нофаҳмӣ ва ноумедии бзург буд, ки масъалаи асосии метафизикаи Арасту Худо намебошад. Ин нофаҳмӣ маҳз аз ҷониби Форобӣ рафъ карда мешавад ва Сино низ маҳз бо самти муайянкардаи Форобӣ қадам мезанад ва масъалаи ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ ва ё ҳастии мутлақро ҳамчун масъалаи асосии метафизика мепазирад. Ин шояд бузургтарин хидмати Сино ва ҳамчунин Форобӣ дар роҳи нигоҳ доштани асолати фалсафӣ мебошад. Аммо Форобӣ ва бахусус Сино минбаъд дар фаҳмиши метафизика тағйиротхоеро ворид сохтанд, ки он аз фаҳмиши арастуӣ фарқ менамуд. Агар дар фалсафаи Арасту вучуд ва моҳият ханӯз аз ҳамдигар ҷудо нашуда буданд, пас дар фалсафаи Ибни Сино, ки зери таъсири фалсафаи Форобӣ қарор дошт, вучуд ва моҳият аллакай аз ҳамдигар ҷудо дониста мешуданд.

Дар ин маврид ду андешаи бунёдӣ вучуд дорад: якум он ки ҷудоии вучуд ва моҳият аз баҳсҳои мутакаллимон оид ба чиз ва чизият сарчашма мегирад ва дар фалсафаи юнонӣ ханӯз баҳси чиз вучуд надошт, аммо андешаи дувум бар хилофи ин вучуд доштани баҳси чиз дар фалсафаи юнониро таъкид менамояд.

Ба тариқи умум донишмандон ду хидмати асосии Ибни Сино дар инкишофи минбаъдаи метафизикаро таъкид менамоянд, ки насли минбаъдаи файласуфон маҳз аз онҳо пайравӣ намудаанд. Аввалин хидмати Сино он аст, ки ӯ метафизикаро дорои ҳастишиносӣ ва ё онтологизатсия гардондааст. То замони Форобӣ ва Сино дар мавриди ҳастӣ ҳама чун Афлотун меандешиданд, яъне ҳастии ҳар чиз аз чизи дигар фарқ менамуд. Аммо файласуфони зикргардида нахустин маротиба андешае пешниҳод намуданд, ки ҳастӣ як мафҳуми умумӣ ва ба ҳамаи чизҳо вобаста ба шиддатнокии худ якхела тааллуқ дорад. Дар ҳамин муносибат, хидмати дигари файласуфони зикргардида он аст, ки онҳо онтологияро дорои моҳият гардондаанд, яъне вучуд ва моҳиятро аз ҳамдигар ҷудо намудаанд.

Ибни Сино низ чун Арасту илмҳоро дар умум ба назарӣ ва амалӣ тақсим менамояд ва маҳаки асосии ӯ дар ин маврид амали инсон аст: илмҳои амалӣ аз амали инсонӣ вобаста ҳастанд, аммо илмҳои назарӣ аз амали инсон вобаста нестанд. Метафизика ба мисли физика ва математика ба илмҳои назарӣ тааллуқ дорад ва ҳамчун илми кулӣ дар баробари илмҳои ҷузъии физика ва математика қарор дорад. Метафизика оид ба чизҳои кулӣ баҳс мекунад ва мавзӯи асосии он ин *ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ* мебошад. Ҳар қадар ки масъалаҳо хусусияти абстрактӣ мегиранд, ҳамон андоза онҳо ба сарҳади метафизика наздик мегарданд ва баръакс ҳар андоза, ки онҳо аз сарҳади абстракт дур ва ба масъалаҳои мушаххас табдил меёбанд, ҳамон андоза ба сарҳади илмҳои ҷузъие чун математика ва физика наздик мегарданд.

Дар оғози баҳсҳои метафизикаи асарҳои худ Сино ҳамеша оид ба фоиди метафизика сухан менамояд. Дар ин маврид ӯ асосан зерини таъсири навафлотуниҳо қарор дошт ва ҳадафи ниҳони метафизикаро дар айният ёфтани нафси инсонӣ бо зоти Худованд ва ё бо Вочибулвучуд медонад. Бинобар ин ду асари асосии ӯ унвонҳои “Шифо” ва “Наҷот”-ро соҳиб ҳастанд. Ҳадаф аз шифо ва наҷот ин шифо ёфтани нафси инсонӣ ва наҷот ёфтани он аз банди ҷисм ва чизҳои моддӣ мебошад.

Муқаррир: Саид Аҳмадов - д.и.ф., профессори ДМТ.

АДАБИЁТ

1. Абуалӣ ибни Сино. Осор. Донишнома. -Чилди якум. –Душанбе, 2005.
2. Абуалӣ ибни Сино. Китоб аш-шифо (Илоҳиёт). Таҳия ва тарҷумаи Иброҳими Додчу, -Техрон, 1388(2010).
3. Абуалӣ ибни Сино. Ишорот ва танбеҳот. Таҳия бо тарҷума ва тафсири Хусайни Маликшоҳӣ., Қисми якум. Нашри шашум. –Техрон, 1388 (2009).
4. Висновский, Роберт. Метафизикаи Сино дар контекст. –Лондон, 2003.
5. Диноршоев, Мусо. Компендиуми фалсафаи Ибни Сино. –Душанбе, 2010.
6. Диноршоев, М. Дар бораи фалсафаи Абунасири Форобӣ (дар: Фалсафа дар аҳди Сомониён). –Душанбе, 1999.
7. Забехӣ, Муҳаммад. Фалсафаи машшоия. –Техрон, 1389 (2011) (нашри савум).
8. Казем, Мусавӣ Бочнурдӣ (Тах.). Буалӣ Сино. –Техрон, 2009.
9. Кобуш, Тео, “Таърихи Фалсафа”. Қисми 5. фалсафаи асримиёнагии замони оғозин ва минбаъда. - Мюнхен, 2011.

10. Кутзарова, Тиана. Масъалаи трансдентатсия дар фалсафаи Ибни Сино (метафизика ҳамчун илм дар мавриди мафҳум ва қазоватҳои бунёди). –Лайден/Бостон, 2009.
11. Махдӣ Ҳоирӣ Яздӣ. Ҷусторҳои фалсафӣ. –Техрон, 2005.
12. Моревич, Парвиз. Таҳлили фалсафӣ ва “вучуд ва моҳият”-и Ибни Сино // Маҷаллаи “ҷомеаи шарқии Амрико” 92(3), 1972.
13. Моревич, Парвиз. Метафизикаи Ибни Сино. Таҷрумаи интиқодӣ, шарҳ ва таҳлили масъалаҳои бунёдии Метафизикаи Сино дар “Донишномаи Алоӣ”). –Лондон, 1973.
14. Нафисӣ, Сайид. Ибни Сино (нашри дувум). –Техрон, 1389. (2011).
15. Ниёзӣ, Ёрмуҳаммад. Андешаи файласуфони муосири араб дар бораи Ибни Сино, -Душанбе, 2008.
16. Ҳикмат Насруллоҳ. Метафизикаи Ибни Сино. –Техрон, 1389 (2011).
17. Ҷоливет, Ҷен. Аух оригинес де И онтологӣ де Ибни Сино. дар: Ҷ. Ҷоливет ва Р. Рашед, Студес сур Ависенна. Парис, 19-28.

МЕТАФИЗИКА ҲАМЧУН ФАЛСАФАИ АСОСИИ ИБНИ СИНО: САРЧАШМА, МАВҶЕИ ОН ДАР БАЙНИ ДИГАР ИЛМҲО ВА ФОИДАИ ОН

Фалсафаи Ибни Сино ду сарчашмаи асосӣ дорад, ки яке фалсафаи юнонӣ ва дигарӣ мактабҳои марҳалаи исломии шарқӣ мебошанд. Ҳамаи мафҳум ва масъалаҳои, ки дар метафизикаи Сино дучор мегардем, аллакай дар фалсафаҳои зикргардида вучуд доштанд ва онҳо мавриди таҳлилҳои густурда ва маънибахшии нав аз ҷониби Сино қарор мегиранд. Сино дар пайравӣ аз Форобӣ дар метафизика таҳаввулотеро ворид месозанд, ки имрӯз дар фалсафа ҳамчун оғози дуҷуми метафизика шинохта мешавад. Боз ҳам дақиқтар Сино дар метафизика ду хидмати арзанда анҷом додааст: аввалан ин ки ӯ метафизикаро дорои ҳастишиносӣ (онтологизатсия) гардондааст, яъне масъалаи асосии метафизика - ҳастӣ ҳамчун ҳастиро ҳамчун дорои маънии трансденталӣ нишон додааст. Хидмати дигари ӯ он аст, ки ҳастишиносиро дорои моҳият гардондааст, яъне маънии ҳастӣ ва маънии моҳиятиро аз ҳамдигар ҷудо намудааст. Даҳ категорияи Арасту дар ин фалсафа ҳамчун моҳият шинохта мешаванд ва маънии ҳастӣ аз маънии моҳиятҳо фарқ мекунад. Сино ақидаи Форобӣ дар мавриди масъалаи асосии метафизика будани ҳастӣ ҳамчун ҳастиро густариш дода, фарқияти он аз масъалаи Худоро асоснок гардондааст. Дар заминаи чи гуна ба инсон тааллуқ доштани масъалаҳои асосии илмҳо Сино ба таснифоти илмҳо мепардозад ва дар ҳамин замина илмҳоро ба ду гурӯҳ: илмҳои назарӣ ва амалӣ тақсим менамояд, ки метафизика ҳамчун илми назарӣ шинохта мешавад. Илмҳои назарӣ ба се бахш тақсим карда мешаванд: табиӣёт ва риёзиёт ҳамчун илмҳои ҷузъӣ ва метафизика илми кулӣ. Ҳадафи ниҳони метафизика пок намудани нафс аз гирифториҳои моддӣ ва айният ёфтани бо вучуди Худо ва ё хайри маҳз мебошад, ки ин ҳолатро Сино ҳамчун шифоёбӣ ва ё начоти нафс меҳисобад.

Калидвожаҳо: ҳастӣ, метафизика, илми назарӣ, вучуд, моҳият, Худо, нафс, чиз.

МЕТАФИЗИКА КАК ОСНОВНАЯ ФИЛОСОФИЯ ИБН СИНЫ: ИСТОЧНИКИ, ПОЗИЦИЯ СРЕДИ ДРУГИХ НАУК И ЕЕ ВЫГОДА

Философия Ибн Сины имеет два основных источника: один – греческая философия, а другой – школы восточно-исламской эпохи. Все понятия и проблемы, с которыми мы сталкиваемся в метафизике Ибн Сины, уже существовали в упомянутых философиях, и они подлежат всестороннему анализу и новым интерпретациям Ибн Сины. Вслед за Фараби Абуали Ибн Сина ввел в метафизику разработки, которые теперь известны в философии как второе начало метафизики. Еще точнее, Ибн Сина оказал две ценные услуги в метафизике: во-первых, он онтологизировал метафизику, т. е. показал главную проблему метафизики – бытие как существование, имеющее трансцендентальный смысл. Другая его заслуга в том, что он сделал сущность существования, то есть отделил смысл существования и смысл сущности друг от друга. Десять категорий Аристотеля известны в этой философии как сущности, и значение бытия отличаются от значения сущности. Сина расширил мнение Фараби по основному вопросу метафизики бытия и обосновал его отличие от вопроса о Боге. В контексте того, как основные вопросы науки относятся к человеку, Ибн Сина обращает внимание на классификацию науки. В этом контексте он делит науки на две группы: теоретические и прикладные науки, где метафизика известна как теоретическая наука. Теоретические науки делятся на три раздела: естествознание и математика – как составные науки и метафизика как общая наука. Конечная цель метафизики – очищение души от материальных невзгод и обретение цели благодаря Богу, что Ибн Сина считает исцелением или спасением души.

Ключевые слова: бытие, метафизика, теоретическая наука, бытие, сущность, Бог, душа, вещь.

METAPHYSIC AS THE MAIN PHILOSOPHY OF AVICENNA: SOURCES, ITS POSITION AMONG ANOTHER SCIENCES AND ITS BENEFIT

Ibn Sina's philosophy has two main sources, one from Greek philosophy and the other from the schools of the Eastern Islamic era. All concepts and problems that we encounter in Ibn Sina's metaphysics already existed in the mentioned philosophies, and they are subject to comprehensive analysis and new interpretations of Ibn Sina. Following Farabi, Abuali Ibn Sina introduced developments into metaphysics that are now known in philosophy as the second principle of metaphysics. More precisely, Ibn Sina rendered two valuable services in metaphysics: firstly, he ontologized metaphysics, that is, he showed the main problem of metaphysics - being as an existence that has a transcendental meaning. His other merit is that he made the essence of existence, that is, he separated the meaning of existence and the meaning of essence from each other. The ten categories of Aristotle are known in this philosophy as essences, and the meaning of being is different from that of essence. Sina expanded Farabi's opinion on the main question of the metaphysics of being as being

and substantiated its difference from the question of God. In the context of how the basic questions of science relate to man, Ibn Sina draws attention to the classification of science. In this context, he divides the sciences into two groups: theoretical and applied sciences, where metaphysics is known as theoretical science. Theoretical sciences are divided into three sections: natural science and mathematics as constituent sciences and metaphysics as a general science. The ultimate goal of metaphysics is the purification of the soul from material adversity and finding a purpose thanks to God, which Ibn Sina considers the healing or salvation of the soul.

Keywords: being, metaphysics, theoretical science, being, essence, God, soul, thing.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шаховуддинов Нуриддин Субҳонқулович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктор Ph.D., и.в.дотсент, кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: shahobiddinov@yahoo.com; Телефон: **00 992 93 740 02 84**

Сведения об авторе: *Шаховуддинов Нуриддин Субҳонқулович* - Таджикский национальный университет, доктор Ph.D., и.о. доцент, кафедра философии. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 937400284. E-mail: shahobiddinov@yahoo.com

Information about the author: *Shakhovuddinov Nuridin* -Tajik National University, Ph. Doc. Department of Philosophy, **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue 17. E-mail: hahobiddinov@yahoo.com; Phone: **00 992 93 740 02 84**

Субҳонзода С.И.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Вақте ки мо дар бораи бартарии мучаррад, алоҳида, нотақрор дар ҷараёни фалсафии замони муосир сухан меронем, пеш аз ҳама, нимаи дуюми асри XX-ро ба назар бояд гирифт. Ин гуна равияҳои фалсафӣ зери мафҳуми умумии постмодернизм муттаҳид шудаанд [4,с.12]. Яке аз маъруфттарин ва бонуфузтарин намоёндагони постмодернизм М. Фуко мебошад. Асарҳои ин муҳаққиқ «карид»-и дарки идеяҳои асосии постмодернизм мебошанд.

Дар маҷмуъ, самти фалсафии постмодернизм равиши нав ва диди нави субъекти муштараки фарҳангро нишон медиҳад. Постмодернистҳо мегӯянд, ки субъекти тобеи фарҳанг вучуд надорад ва буда наметавонад. Ақаллан барои он ки ҳуди истилоҳи фарҳанг вақтҳои охир «маъноӣ ниҳоят умумӣ ва номуайян пайдо кардааст» [16,с.187]. Мутаносибан тарзи фалсафии тафаккур, ки ба омӯзиши субъекти фаъолият, субъекти маърифат, субъекти коллективӣ ва ғайра нигаронида шудааст, «ҳамчун шакли таҳриф ва эфемерӣ амалӣ мегардад» [16,с.191]. Фалсафаи муосир, ки зухури «ғайрисубъективӣ, ғайрипредметӣ ва ғайриобъективӣ»-ро дар назар дорад, чӣ гуна бояд бошад (охир, ҳуди мавзӯи ҳар як гуфтугӯи фарҳангӣ, мисли ҳуди объективӣ, норавшан, ғайримарказӣ аст)? «Фалсафаи муосир бояд симои муҳаққиқи дастаҷамъонаи маъноӣ мубоҳисаҳои гуногуни матнро ба худ бигирад» [4,с.17], чунин мешуморад яке аз методологҳои пешбари постмодернизми замони мо Ф. Гваттари.

Сарчашмаи аслии ин равишро мо дар осори М.Фуко меёбем. Дар яке аз асарҳои асосӣ «Таърихи девонагӣ дар замони муосир» ба баррасӣ ва таҳлили «мутатсияи ақидаҳои гуногуни концептуалии замони муосир шуруъ мекунад. Ё муайян мекунад, ки моҳияти ҳар як идеяе, ки дар фарҳанги давраи муайяни таърихӣ вучуд дорад, боиси гуногунии контекстии маҷмуи муайяни маъноҳои давраи таърихии муайян мегардад. Муайянии ҳуди «полифонияи маъноӣ», дар навбати худ, боиси муҳолифати асосӣ, муҳолифати тамаддуни давраи муайян мегардад. Чуноне ки М.Фуко қайд мекунад, барои давраи муосир зиддият хос аст: «девонагӣ - ақлона будан» [17,с.97]. Фуко аҳаммияти баррасии падидаи фарҳангиро аз нигоҳи худтаъминкунӣ, худшиносии ҳуди даврони таърихӣ таъкид мекунад. Баъдан ин андешаро инкишоф дода, истилоҳи «бостоншиносӣ»-ро ворид мекунад, ки зарурати омӯзиши падидаҳо аз ҷиҳати «ифодаи умумии фарҳангӣ», ифодаи маъноии он ифода мекунад. Ин падида аллакай дар ин ҷо ҳамчун падидаи воқеан амалӣ ва пурра амалкунандаи фарҳанг баррасӣ мешавад.

Маҷмуи чунин падидаҳои фарҳангӣ, ки ҳар яке онҳо арзиши худкифоя, таърихи воқеии пайдоиши ақидаҳои муайяни калидии як давраи муайяни таърихро ифода менамоянд, фарҳангро ташкил медиҳанд. Моҳият дар он аст, ки дар воқеият ин гуна алоқаҳои фарҳангӣ пайваста ва ҳар дафъа дар шакли аслии худ арзишманд, худмонанд ба ҳам мепайванданд. Ҳар як чунин шакл маъноӣ семантикии худро мегирад ва аз ин рӯ, дар забон собит мешавад. Фуко ифодаи лингвистӣ ва тасвиби маъноеро, ки дар ҷорроҳаи осори фарҳангии як давраи муайяни таърихӣ ба вучуд меояд, дискурс номидааст [16,с.26]. Тавре ки Фуко кӯшиш мекунад нишон диҳад, тамоми фаъолияти инсонӣ, ҳама осори фарҳангӣ метавонанд бо забон ифода карда шаванд ва аз ин рӯ, бо роҳи тафсири дискурсивӣ «фаро гирифта шаванд». Гузашта аз ин, ин гуна осорро ҳатто метавон ҳамчун тавзеҳи як «сухбати мучаррад» маънидод кард [16,с.48].

Чуноне ки Фуко таъкид мекунад, мубоҳиса танҳо бо «суханҳо ва чизҳо» маҳдуд намешавад [18,с.1], балки тамоми давраҳои таърихро низ дар бар мегирад. Аммо ҳар як давраи алоҳидаи таърихӣ, гарчанде ки дар ниҳояти кор бо як «майдони дискурсивӣ» муайян карда шуда бошад ҳам, бархӯрди доимии дурнамои семантикии гуногуни «яксамт»-ро ошкор мекунад, як «мағзи семантикӣ» (эпистема)-и муайянеро асоснок мекунад, ки тавассути он, ниҳоят, соҳаҳои гуногун (аз ҷиҳати таърихӣ шартӣ ва

муайяншуда) ташкил карда мешаванд. Охир, ҳар як давраи таърихӣ эпистемаи худро дорад. Фуко се чунин давраро (ва мутаносибан, се эпистемаро) чудо мекунад: давраи Таҷаддуд, давраи Замони нав ва давраи муосир. Ба давраи Таҷаддуд эпистемае хос аст, ки тамоми осори фарҳангиро тавассути тасвирҳои идеалӣ пуштибонӣ мекунад; Эпистемаи Замони нав «кӯшиш» мекунад, ки ба ҳама чиз мақоми ақлӣ диҳад ва эпистемаи Замони муосир ҳар як падидаро ба дараҷаи илмӣ мебардорад [16,с.184]. Эпистемае, ки дар як давраи муайяни таърихӣ бартарӣ дорад, аломат ва муносибати маъноии байни «калима» ва «чиз»-ро муайян мекунад.

Эпистемаҳои ҳар як давраи таърихӣ дар амалияи забонии ғайришахсӣ, ки дар ниҳоят як дискурси умумиро ташкил медиҳад, тавассути шаклҳои гуногуни алоқамандӣ (гузориш, ҳосилшавӣ, пайвастан)-и унсурҳои он осори муайяни фарҳангиро (мафҳумҳоро дар илм, меъёрҳои рафтор дар ахлоқ, образҳои динӣ дар санъат, идеалҳои инсонӣ дар маданият ва ғайра) ташкил медиҳанд. Дар асоси ин гуна дастурҳо Фуко дар охир ба хулосае меояд, ки барои ошкор кардани маъноии ҳақиқии ин ё он ҳодисаҳои баамаломата эпистемаи илмӣ нокомил аст. Илм (пеш аз ҳама, илмҳои гуманитарӣ) бояд дар аксари мавридҳо аз муносибати субъектӣ-объектӣ, алоқаи сабабу натиҷа даст кашад ва кӯшиш кунад, ки ҳама чизро тавассути «майдони забонӣ ва семантикии гуфтугӯ» дарк намояд [19,с.317].

«Тибб, грамматика, иқтисоди сиёсӣ чист? Ин магар умумиятҳои ба таври ретроспективӣ муқарраршуда нестанд, ки ба шарофати он илм тасаввуроти гузаштаи худро ба вучуд меорад? Шояд ин танҳо шаклҳои бошанд, ки якбора муайян шудаанд, аммо дар баробари ин соҳибхитӣ ва бо мурури замон инкишоф меёбанд? Байни ибораҳои, ки ин қадар одат ва исроркорона ҳамаи ин шаклҳои пурасрорро ташкил медиҳанд, чӣ гуна робита вучуд дорад? [16,с.195]. Фуко савол медиҳад: «Девонагӣ ё бемории руҳӣ дар асри XVII ва имрӯз магар чизҳои тамоман дигар нестанд? Магар ин ҷо сухан дар бораи бемориҳои тамоман гуногун ва беморони тамоман дигар нест? [16,с.197]. Фуко қайд мекунад, ки дар тури таърихи мо «дискурси девонаворӣ»-и мухталиф бо таркиби мухталифи маъноӣ ва баёнҳои забоншиносӣ нисбат ба ин падидаҳо вучуд доштанд. Ва дар ин ҳолат девонагиро ҳамчун объекти мустақил чудо кардан ягон маъно дорад ё баръакс, дар сохтори истилоҳи «демонагӣ» «дискурси девонагиро», ки якдигарро иваз мекунад ва дар заминаи онҳо таҷрибаҳои гуногун, аз қабилҳои тиббии девонагӣ, қоидаҳо ва шаклҳои табобати ин беморӣ, дастгирии ҳуқуқӣ, пайравони ахлоқии эътирофи девонагӣ ва ғ. [16,с.204] гузаронида мешавад, чудо кардан лозим аст. Ин мисол «муносибати методологии»-и Фукуро ба падидаҳои фарҳанги башарӣ ва нақши нуктаи назари ӯро дар рушди чунин як равияи фалсафӣ, монанди постмодернизм комилан равшан нишон медиҳад.

Фуко осори фарҳангӣ ва падидаҳои фарҳангиро ҳамчун додаҳои ҳудудшиносӣ муайян карда, ба ин васила, гӯё дар концепсияи худ сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири оламро муайян мекунад. Аммо ӯ ҳамчунин мегӯяд, ки ин осори фарҳангӣ ба унвони ҳадаҳои арзишманд то андозае бо маъноҳои мухталифи забонӣ муайян мешаванд, ки асли худ – эпистемаро доранд. Ин ва ё он эпистема асоснок мекунад, маъноро ташаккул медиҳад, арзиш ва фардияти падидаҳои гуногуни тамаддуни инсониро муайян мекунад. Тавассути эпистема падидаҳо хусусият ва аҳаммияти худро пайдо мекунанд. Мутобиқан, ба маъноии муайян метавон гуфт, ки эпистемаҳои Фуко ҳамчун сатҳи махсуси ҷузъи онтологӣ тасвири олам амал мекунанд. Фуко борҳо қайд мекунад, ки эпистемаҳо шаклҳои хусусиро амалӣ месозанд, «гирех»-ҳои ҷудогонаи маъносозии майдони муҷарради забон ё дискурсро амалӣ мекунанд [19,с.321]. Ҳамин тариқ, дискурс дар контексти худ ҳамчун майдони муҷарради забонӣ, дар концепсияи Фуко ҳамчун умумии ҷанбаи онтологӣ тасвири олам амалӣ мешавад.

Ҳамин тавр, бо як дараҷаи муқаррарӣ, дар заминаи ҳадафҳои мо дар ин мақола «Онтологияи дискурс»-и М.Фукуро ба таври мухтасар баррасӣ карда, муайян мекунем, ки тамоми гуногунии осори мухталифи фарҳанги башарӣ ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам; эпистемаҳои ҷудокардаи Фуко - ба сатҳи махсуси ҷанбаи онтологӣ тасвири олам ва дискурс ҳамчун як майдони муҷарради забонӣ, маъносоз - ба сатҳи умумии ҷанбаи онтологӣ тасвири олам тааллуқ доранд.

Агар Фуко муътақид бошад, ки тамоми фарҳанги насли башар ба муносибатҳои муайяни дискурсии байни аломат ва нишондода асос ёфтааст ва аз ин рӯ, дар асл онро метавон ҳамчун матн маънидод кард, пас Ҷ.Деррида арз мекунад, ки «умуман ҷуз матн чизе нест» [6,с.371]. Аз ҷумла, Деррида дар асари худ «Дар бораи грамматика» мегӯяд, ки «ҳар гуна тасвири воқеиятро метавон ҳамчун қисмати матн тафсир кард ва ба ҷуз матн чизе вучуд надорад», аммо гап сари он аст, ки дидани фактҳои гуногуни ҳақиқатро дар «эпликацияҳои майдони матнии дискурсӣ» омӯхтан зарур аст» [6].

Дар асоси ин тезисҳо Деррида хулосаи муҳим мебарорад, ки тафсир ва шарҳи яхелаи матнҳо имконнопазир аст. Баръакс, дар сурате ки матнҳо ба мо ин ё он тафсири қатъии муайяноро бор мекунанд, мо бояд пайваста тафсириҳои алтернативӣ ҷустуҷӯ кунем. «Мо бояд ба таври муайян ба вазъ назар андозем ва чизи дигареро аз он чизе, ки дискурс ба мо мегузорад, ҷустуҷӯ кунем, ҳар кӣ ҷустуҷӯ мекунад, ҳамеша пайдо мекунад. Усули деконструкцияи мо ба ин принцип асос ёфтааст» [6,с.465]. Деррида қайд мекунад, ки ҳангоми дарёфти тафсириҳои алтернативӣ ҳуди матнҳо ба назар «аз дарун чаппа» шудаанд [7,с.67]. Онҳо вайрон нашуда, балки ҳар дафъа дар назари нав зоҳир мешаванд ва аз ин рӯ, ҳамчун манбаи афкори бештари идея ва образҳо амал мекунанд. Ин алоқаи мутақобиларо бо матнҳо Деррида «деконструкция» меномад. Деррида дар осори худ таърифи дақиқи усули деконструкцияро намода, танҳо зикр мекунад, ки деконструкцияро метавон «ҳодисаи ошкор шудани ин ё он мафҳуми семантикии навбатӣ дар матн» фаҳмид [7,с.194]. Деррида қайд мекунад, ки дар ҳар як чиз маънои нав ёфтани, дар китобҳо, филмҳо ва дигар офаридаҳои инсонӣ маънои нав пайдо кардан, ҳамаи ин ҳамчун шаклҳои гуногуни деконструкция амал мекунад.

Усули деконструкция имкон медиҳад, ки ҳар дафъа чизе ба таври нав дида шавад, ба маънои муайян ин чиз эҷод карда шавад, ба ин чиз маънои нави концептуалӣ дода шавад. Деррида на як бору ду бор менависад, ки бо деконструкция мо гӯё як навъи маҳсули воқеиятро ба вучуд меорем, «мо норавшани тобишҳои семантикии субъектро месозем» [8,с.313]. Ба ин маъно, деконструкция бояд ба ҷанбаи онтологии тасвири олам нисбат дода шавад, зеро Деррида на воқеияти табиӣ, на воқеияти объективӣ, балки бисёр осори фарҳангии насли башарро деконструкция мекунад ва бо роҳи деконструкция кардани охириҳо «мо онҳоро ба таври сахетарин меофарем» [8,с.316]. Деррида мегӯяд, ки бо сохтани маъно мо ба ин васила чизҳо меофарем [8,с.317]. Усули деконструкция мучаррад, бемисл, беназирро ба вучуд меорад. Ин ба мо имкон медиҳад бигӯем, ки «объектҳои мучаррад» тавассути деконструкция асос ёфтаанд ва аз ин рӯ, усули деконструкция усули боло рафтан ба мучарради ҷанбаи онтологии тасвири оламо ифода мекунад. Ҳамин тариқ, деконструкция мучаррад не (охир, деконструкция як усул аст), балки боло рафтан ба мучаррад ва тавассути мучаррад ба ҷанбаи онтологии тасвири олам аст.

Ҳамасри Ҷ.Деррида ва пайрави М.Фуко, яке аз бонуфузтарин намоёндагони постмодернизм Ҷ.Делёз дар бораи зарурати деконструкцияи ҳуди деконструкция сухан меронад, ки натиҷаи он эҷодиёти ҳақиқӣ мешавад, вале на дар робита ба «маводи тасодуфӣ ва деконструкцияшуда», балки дар робита ба ҳуди фалсафа. Дар асараш «Фалсафа чист?» [9,с.14], Делёз исбот мекунад, ки фалсафа ба ҷуз «концепсияҳо» чизе намеофарад (дар ин ҷо бо усули деконструкцияи Деррида як шабоҳати муайяне мавҷуд аст). Концептҳо аз «проспектҳо» (аналоги мафҳумҳои илмӣ), «перспектҳо» (аналоги образҳои бадеӣ) ва «аффектҳо» (аналоги мазмуни эҳсосотӣ, эмпатикии ин образҳои бадеӣ) куллан фарқ доранд. Фарқи асосии байни концептҳо ва мафҳумҳои илмӣ чист? Мафҳумҳои илмӣ моҳияти танҳо ашёи алоҳида ё ҳолатҳои онҳоро асоснок мекунанд. Мафҳумҳо вазифаҳои ашёи алоҳидаро ифода мекунанд. Ба шарофати ин ба воситаи мафҳумҳо дар шароити муайян тағйироти ҳолатҳои гуногуни ашёро пешгӯӣ кардан имконпазир мегардад. Мафҳумҳои илмӣ ҳамеша аз ҷиҳати мантиқӣ ба ҷизҳои алоҳида ё ҳолатҳои онҳо нигаронида шудаанд (ва аз ин рӯ, онҳо дар «ҳамвори истинод» қарор доранд, яъне гӯё ҳамеша ба объективи муайян ишора мекунанд). Концептҳо бошанд, ба таври мантиқӣ ба ҳуди худ нигаронида шуда, ба худ мурочиат мекунанд ва дар «нақшаи имманентӣ» қарор доранд [9,с.39]. «Нақшаи истинод» тобеиятро ба мазмуни муайяни предметӣ ифода мекунад, «нақшаи имманенсия» «амале, ки бо зарурати табиати худ анҷом дода мешавад» [9,с.128] ва охиринаш ҷуз як доираи озодӣ чизе нест. «Табиати ҳуди

чизе чизи ботинӣ, имманентист ва аз ин рӯ, фалсафа дар «ҳавои имманентӣ» вучуд дорад, аммо «ҳавои имманентӣ» бо «ҳавои трансцендентӣ» муқобилат мекунад «Нақшаи трансцендентӣ» инкори худтаъминкунӣ, табиати зарурии ботинии ашӯ, тобеияти он ба ин ё он инстансияҳои беруна, аз даст додани озодӣ ва ғайраро ифода мекунад. Тавре Делез қайд мекунад, ҳам идеяҳои платонӣ ва ҳам субъекти трансценденталии Кант метавонанд ҳамчун мисолҳои берунӣ амал кунанд [9,с.174]. Тафаккури ҳақиқии фалсафӣ набояд ба воқеияти трансценденталӣ табдил ёбад, набояд ба таври мантиқӣ ба ягон мисоли берунӣ мурочиат кунад, вай бояд худро «дар асоси сарчашмаҳои дохилии худ» муайян кунад [9, с.176]. Ба маънои муайян ин аст моҳияти фалсафасозӣ. Бинобар ин, «нақшаи имманентӣ» бояд ҳамчун фазои мантиқии тавлиди концептҳо амал кунад.

Ҳар як файласуфи барҷастае, ки дар таърихи башарият осори намоён гузоштааст, концептҳои нави худро эҷод мекунад. Масалан, яке аз ин концептҳо, ба қавли Делез, «*cogito*»-и декартист. Концепти «*cogito*» бо концепти «Худо» алоқаманд аст. Мисоли дигари концептҳо - майли зиндагӣ ва иродаи қудрат (фалсафаи Ф.Нитше) мебошад. Концептҳо танҳо вучуд надоранд, балки ҳамеша бо ҳам алоқаманданд. Делез ҳамчун файласуф концепти худро низ пешниҳод мекунад, ки онро «бетакрор будани ҳастӣ» меномад [10,с.17]. Яъне, ҳастӣ бояд якранг бошад. Делез концепти муҷарради ҳастиро таъкид намуда, ниҳоят чунин иддао мекунад: «Фалсафа бо онтология меомезад», фалсафа метавонад аксаран «танҳо ҳамчун онтология» муаррифӣ шавад [10,с.39]. Аммо Делез инчунин тасдиқ мекунад, ки маҳз муҷаррад ҳамчун мавҷудияти воқеӣ баромад мекунад. «Ҳар як тафовут ва фардият дар чизи дигар амалӣ мешавад ва ба як маъно ба худ нобаробар мегардад» [10,с.48]. Ношабоҳатӣ (нобаробарӣ) ташаккулро тавлид мекунад, ташаккул бояд худро ба худ биёрад, худро бо худ баробар кунад. Худро бо худ баробар кардан, ки дар ҷараёни ташаккул амалӣ мешавад, ҳамчун такрор амал мекунад. Аммо такрор бе тафовут нест. «Такрореро, ки донишро дар бораи фарқи худ аз такроршавандагӣ инъикос менамояд, мо симулякр меномам» [10,с.72].

Ҳамин тариқ, симулякр танҳо шабоҳатро дар фарқиятҳо таклид мекунад, «танҳо охирин (яъне фарқиятҳо) пуррагии ҳақиқии ҳастӣ доранд». Яъне нотакрор будани ҳастӣ дар он аст, ки танҳо дар тафовут метавонад худро баён кунад. Фарқият бо фардияти худ, гӯё, ба ҳастӣ якрангии ўро нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ҳастӣ дар моҳияти худ «ҳастии гуногунандешӣ» мегардад [11,с.18]. Аммо болоравӣ аз шабоҳат (охир ҳастӣ ҳамчун ҳастӣ шабоҳат ва ба ин маънӣ якранг аст) ба тафовутҳо (ки дарҳол ба воситаи худашон гуногунандешии ҳастиро муайян мекунад) чӣ гуна амалӣ шуда метавонад? Тавассути механизми муҷарради «низомии решагӣ», решаи замбурӯғ ё «ба воситаи ризома» [10,с.182]. Механизми ризома аз ҷиҳати сохторӣ «мантиқи амал»-и симулякрро тавсиф мекунад. Дар симулякрҳо такрор бо худ фарқиятҳо муайян карда мешаванд. Фарқиятҳо аввалия, ибтидоӣ мебошанд ва дар асоси онҳо худ такрорҳо ҳамчун такрори фарқиятҳо амалӣ мешаванд. Нӯги ризома ҷуз фарқиятҳо чизе нестанд Сарчашмаи ризома реша ё таҳкурсист, ки мантиқӣ муҷарради ҳастиро ифода мекунад. Худи шабакаи реша ба таври сохторӣ «фарқият дар муҷарради ҳастӣ ё муҷарради ҳастӣ дар тафовут»-ро ифода мекунад, «шабоҳат дар тафовутро тавассути худ ин фарқиятҳо» ифода мекунад [10,с.212].

Умуман, агар Делез гӯяд, ки фалсафа ҳамчун шакли махсуси фарҳанг бояд бо онтология омезад, пас чунин фарз кардан мантиқ аст, ки вай мафҳумҳои (концептҳои) асосии мафҳуми фалсафии худро маҳз дар ҷанбаи онтологӣ месозад. Воқеан, дар бораи тафовутҳо ҳамчун ҷонибдорони ҳақиқии фарҳанги умумибашарӣ сухан ронда истода, тавассути тафовут ҷузъҳои тафовутро ва тавассути онҳо бошад, «равандҳои муайяни такроршавиро» муайян карда истода» [10,с.215], мо, гӯё, дар аввал ба ин гуна фарқият мақоми онтологӣ мебахшем. Комилан возеҳ аст, ки худ тафовутҳо ҳамчун «унсурҳои онтологӣ фарҳанги инсонӣ» [10,с.248] бояд ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам нисбат дода шаванд.

Дар баробари ин, Делез концепти «бетакрор будани ҳастӣ»-ро зикр мекунад, ки, ростӣ, ҳамеша ба воситаи фарқият ва фарқиятҳо ба амал меояд. Делез дар ин бора андеша карда, ба хулосае меояд, ки «ҳастӣ метавонад худро якранг ва тавассути тафовут баён кунад» [11,с.8]. Дар ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки Делез ин ё он тарз ҳастиро дар асоси ҷанбаи умумии онтологӣ тасвири олам «мегузорад». Аммо Делез ҳастиро ба адепти

«якрангӣ, ки тавассути фарқият ифода меёбад», мансуб медонад [11,с.11]. Дар ин чо ҳастӣ ҳамчун умумӣ, вале на дар фаҳм ва тафсири классикии худ, балки «ба воситаи номуайяни ва тафовут пешакӣ ташаккул ёфтанд» амал мекунад [11,с.13].

Аммо чӣ гуна муҷаррад дар умумӣ амалӣ мешавад ва кулл дар муҷаррад чӣ гуна инъикоси худро пайдо мекунад? Делез ин масъаларо ба таври зерин шарҳ медиҳад: «гуногунӣ ва тафовут чӣ гуна муҷарради ҳастиро муайян мекунад ва ин ҳама тафовутҳо дар худ муҷарради ҳастӣ чӣ гуна вучуд доранд» [10,с.262]. Дар ин чо зарур аст, ки механизми муайяни гузариш вучуд дошта бошад, ки он дар сатҳи сохторӣ дар шакли «ризома» [10,с.271] ва дар моҳияташ (агар чунин гуфтан мумкин бошад) ба воситаи симулякр ифода меёбад. Симулякр ҳамчун бартараф кардани тафовут дар такрор ва бунёди такрорҳо тавассути тафовут амалӣ шудани худро тавассути ризома пайдо мекунад, ин бавосита имкон медиҳад ба хулосае оем, ки ризома ифодаи симулякр дар заминаи тафсири сохтории охирин аст. Ва бар асоси ин метавон ба хулосае омад, ки маҳз симулякр аст, ки «мантиқи болоравӣ»-и тафовут дар муҷарради ҳастиро амалӣ мекунад ва ба маъноӣ муайян ҳастиро тавассути тафовутҳо тафсир мекунад. Симулякр дар концепсияи Делез дар сатҳи маҳсуси ҷанбаи онтологӣ тасвири олам ифода ёфтааст.

Ҳамин тавр, дар концепсияи Делез ҳастӣ, ки ҳастии яхела ва фарқкунанда аст, худро дар сатҳи умумии ҷанбаи онтологӣ тасвири олам амалӣ мекунад; симулякр ҳамчун механизми гузариш худро дар сатҳи маҳсуси ҷанбаи онтологӣ тасвири олам амалӣ менамояд; тафовутҳо ҳамчун шаклҳои тамаддуни инсонӣ худро дар сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам дарк мекунанд.

Андешаҳои фалсафии Делез дар осори дигар намоёндагони постмодернизм идомаи худро пайдо мекунанд, ки яке аз онҳо Ч. Бодрияр мебошад. Дар асараш «Симулякрҳо ва симулятсия» [1,с.137] истилоҳоти Делезро истифода мебарад, вале онро бо мазмуни нави семантикӣ пур мекунад. Бодрияр дар бораи аз ҳад зиёд сер шудани фарҳанги инсонӣ бо молҳои мухталифи басо зарурӣ, аз ин рӯ, «ҳаста шудан» аз фаровонии ҳам дар истехсолот ва ҳам дар истеъмол сухан меронад. Дар натиҷа неъматҳои моддӣ, ки Бодрияр онро баъзан чун аломатҳои фарҳангии хос меномад, аз болои субъект бартарӣ пайдо мекунанд. Ҷомеаи инсонӣ аз ин нишонаҳо худудҳои сершавӣ надорад, ки дар натиҷа фарҳанг тадриҷан бо идеяи фарҳанг, ҷойгузини барҷастаи он симулякр иваз мешавад. Тавассути ҷонишинҳои рамзӣ (симулякрҳо), тавассути аз худ сарф кардани фарҳанги ҳақиқӣ, аз ҳад зиёд сершавӣ ва ғайра, васвасаи фарҳанги ҳаёлиро ҳамчун фарҳанги ҳақиқӣ қабул кардан ва ба ин васила «аз воқеият дур шудан» ба вучуд меояд [1,с.271]. Дар натиҷа «фарбеҳӣ», набудани маҳдудияти истеъмол ва дар натиҷа номуайяни метавонанд ҳамчун нишонаҳои асосии лоихаи фарҳангии постмодернӣ баромад кунанд. Бодрияр қайд мекунад, ки дар натиҷаи «симулякронии» осори фарҳангӣ худӣ шакл метавонад ҳамчун мундариҷаи муҷарради ин осори фарҳангӣ амал кунад. Вай ин вазъиятро «тантанаи ҳаёл» меномад [2,с.27].

Дар маҷмуъ, Бодрияр хусусияти фаврии ҷаҳони фарҳанги муосири башарино нишон дода, ба номуносиб будани он ҳамчун шакли вориси фарҳанги пешин ишора мекунад, хатари оқибатҳоеро, ки метавонад ба он оварда расонад, зикр мекунад. Аммо ба ин васила худӣ методологияи постмодернизм аллақай ҳамчун шакли камбуд ва ноқофии баёни ҷаҳони воқеии фарҳанги башарӣ амал мекунад. Шояд аз ҳамин ихтилофи доимии байни Ч.Бодрияр ва М.Фуко, Ч.Деррида, Ч.Делез, Р.Барт ва дигарон сар мезанад. Дар баробари ин, бисёре аз намоёндагони фалсафии Ғарб Бодриярро «гурӯҳи постмодернизм» медонанд, андешаҳои фалсафии ӯ дар бораи «амалияи симулятсия» ҷонибдорон ва пайравони сершумори худро доранд. Ба фикри мо, Бодрияр маҳдудияти методологияи постмодернизмо нисбат ба олами ҳақиқии тамаддуни инсонӣ равшан нишон дод.

Дунёи воқеии фарҳанги башарино чӣ гуна тафсир кардан, ба он маънии ҳақиқӣ додан, чӣ тавр фаҳмидан лозим аст, то ки «методологияи постмодернизм донаи оқилонаи ҳақиқатро пайдо кунад» [12,с.216], аммо аз кадом ҷиҳат он эфемерист? Мантиқан тахмин кардан бамаврид аст, ки барои посух додан ба ин ва ҳамин гуна саволҳо ҳаракатҳои асосии концептуалии афкори метафизикии ҷараёнҳо ва самтҳои асосии фалсафии муосирро ҷамъбаст кардан лозим аст. Ин корро муосири мо, яке аз «файласуфон»-и барҷастаи асри ХХ П.Рикер кӯшиш кардааст, ки амалӣ намояд.

Дар ибтидо П.Рикер бо назардошти сахми феноменология, экзистенциализм, «фалсафаи ҳаёт», психоанализ, персонализм, постмодернизм ва дигар ҳаракатҳои фалсафӣ дар назди худ вазифа гузошт, ки концепсияи умумишудаи одами асри XX-ро таҳия намояд. Рикер чунин мешуморад, ки инсон бояд ҳамчун сарчашма ва субъекти ҳақиқии тамаддуни башарӣ эътироф карда шавад. Дарки моҳият ва маънои ҳастӣ дарки моҳият ва маънои ҳастии инсон аст. Рикер бо Хайдеггер дар он масъала розӣ аст, ки маънои ҳастии инсон тавассути муваққатӣ будани ҳастии охирин сураат мегирад, мутаносибан, моҳияти ҳастии инсонро тавассути се андозагирии замонӣ: гузашта, ҳозира ва оянда баррасӣ кардан лозим аст. Тавассути ин шаклҳои муваққатӣ метавон бостоншиносии ҳуди инсонро «мунаввар» кард (бо ташбеҳ, ки Фуко ин корро нисбат ба дониш чи тавр мекунад), решагӣ будани ўро дар ҳастӣ дид, концептҳои алоқаи ўро бо маҷмуи ҳастӣ муайян намуд. Шахс бо ҳаракаташ ба сӯи оянда ҳатман алоқаманд мегардад ва ин алоқа дар аксари осори тамаддуни башар инъикос ёфтааст. «Ҷаҳони ҳаёти инсон», ки дар бораи он Гуссерл гуфта буд [5,с.182], дар ин ҷо ба воситаи саъю кӯшиши инсон барои ояндаи худ таҷассум ёфта, инъикоси худро меёбад.

Алоқаи байни идеяҳои бунёдии Рикер ва муқаррароти концептуалии ҷараёнҳои асосии фалсафии асри XX бо осонӣ ошкор мегардад. Агар субъекти асосӣ ва муҳимми фарҳанг шахс бошад ва моҳияти ҳастии инсон тавассути саъю кӯшиши ў ба оянда муайян карда шавад (ин тафсири ақидаи ҳастӣ дар бораи он ки моҳияти инсон дар ҷараёни мавҷудияти ў амалӣ мешавад, нест), пас ба воситаи саъю кӯшиши инсоният ба оянда тафсир кардани тамоми тамаддуни башарӣ комилан мантиқӣ аст. Агар Фуко арз мекунад, ки гузашта дар предметҳои ҳамарӯзаи гирду атрофамон «пинҳон» аст (тафсири як дискурс) ва ба шарофати ҳамин онҳо дар ҳозира арзиши ҳақиқии худкифой доранд, пас Рикер мегӯяд, ки дар бисёр экспликасияҳои дискурс на танҳо гузашта, балки оянда ҳам «пинҳон» аст. Ин барои дидани моҳият ва маънии тамоми адептҳои фарҳанг мусоидат мекунад ва ин дидгоҳ тавассути мавҷудияти чунин экзистенсҳои «инсонӣ», монанди гузашта, ҳозир ва оянда ба даст меояд.

Илова бар ин, ки эҷодиёти фарҳангӣ «муваққатӣ» аст [13,с.47], он рамзӣ низ мешавад. Дар баробари ин, Рикер дар зер аломат сохтори муайяни маънохоро мефаҳмад, ки дар он маънои ибтидоӣ ва аслии ҳар як ашё тавассути иловаҳо аллакай ба асосноккунӣ оғоз мекунад ва маънои тамоман дигар, истиоравӣ дорад, аммо онро танҳо тавассути маънои аввал дарк кардан мумкин аст. Забон дар баробари анбори адонашавандаи маънӣ ва мазмун будан, худро ҳамчун як навъ «вазифаи рамзӣ» низ амалӣ месозад. Рикер таъкид мекунад, ки ҳуди забон вазифаи рамзии худро баён мекунад, ки дар ниҳоят мавҷудияти истиораҳо ва маъноҳои истиораро дар он муайян мекунад. Рикер ба воситаи забон ба проблемаҳои асосии герменевтика меояд, ба таҳлили герменевтикийи матнҳои гуногун мегузарад, объектҳои тафсириро дар он мебинад.

Умуман, Рикер вазифаи асосии фаҳмиши герменевтикийро дар ошкор намудани нақши ҳақиқии инсон ҳамчун субъекти ҳақиқии эҷодиёти фарҳангӣ ва таърихӣ дар ҳама гуна осори матн ё мувоҳида мебинад, ки тавассути он алоқаи муайяни замон ба амал меояд ва дар асоси он тамоми маданият сохта мешавад. Аз ин ҷо Рикер ба проблемаи муносибат ва ҳамдигарфаҳмии одамон дучор мешавад, артефактҳои гуногуни муошират ва ҳастии онҳоро таҳлил мекунад. Дар ин ҷо диққати файласуфро проблемаи масъулияти инсон дар доираи фаъолияти асосӣ ҷалб мекунад. Масалан, чунонки Рикер қайд мекунад, «сиёсатмадорон дар фаъолияти сиёсӣ бояд забони ахлоқиро ёд гиранд, вагарна ба мо беномусии сиёсӣ таҳдид мекунад, ки барои тамоми инсоният марговар, хавфнок аст» [17,с.371].

Умуман, афкори фалсафии Рикер, гарчанде аз бисёр андешаҳои аслии ва мувофиқ ҳолӣ набошанд ҳам, гарчанде ки то андозае мафҳумҳо ва равияҳои фалсафии муосирро ҷамъбаст мекунад, бо вучуди ин, дар асоси онҳо ҷанбаҳои онтологӣ, гносеологӣ ё ҷаҳонбинии тасвири оламро, ки аз ҷиҳати концептуалӣ аз ҷиҳати постмодернӣ фарқ мекунанд, ҷудо кардан имконнопазир аст. Ба маънои муайян метавон гуфт, ки афкори Рикер модели нави концептуалии сохтори тасвири оламро ҷамъбаст, равшан, амиқтар мекунад, вале ба вучуд намеорад, гӯё бо «системаи координатаҳои онтологӣ аллакай мавҷудбуда» қонеъ мекунад [17,с.376]. Бо вучуди ин, Рикер яке аз аввалинҳо шуда, худуди

татбиқи «методологияи постмодернизм»-ро нишон дода, «дурнамои дидгоҳи нави шаклҳои фарҳанги инсониро, ки ҳам дастовардҳои постмодернизм ва ҳам дастовардҳои бисёр дигар ҳаракатҳои фалсафӣ ва равияҳои таҷассум мекунад, нишон дод» [18,с.83]. Дар асоси андешаҳои Рикер метавон нокифоя будани инъикоси тасвири олами постмодернизмо танҳо дар сатҳи муҷарради ҷузъи онтологӣ (хоҳ падидаҳо бошад, хоҳ тарафдорони фарҳанг ва хоҳ дифференциализатсияшуда) собит кардан мумкин аст. Маҳз ба шарофати Рикер концепсияи постмодернизм имрӯз ҳамчун нокифоя ва дар баъзе мавридҳо ҳамчун шакли ноқоми тафсири фарҳанги башарӣ қабул карда мешавад.

Бисёр файласуфони нимаи дуюми асри XX тезисҳои инфиродии постмодернизмо равшан ва амиқтар карда, ҳамзамон ба хулосае меомаданд, ки бисёре аз танзимоти концептуалии он маҳдуданд, вале дар баробари ин сохтори худии тасвири оламо насохта, гӯё бо «парастии постмодернистии инфиродӣ, алоҳида ва муҷаррад» қаноатманд мешаванд [12,с.198]. Ба маънии васеъ, ба чунин муҳаққиқон Ч.Апел, Ч.Батейл, Ф.Гваттари, Д.Деннетт, Ч.Лакан, Ч.Лиотард, С.Линкер, Р.Рорти, Д.Серл, Ч.Хабермас, Д.Чалмерс ва дигаронро [3,с.721] мансуб донистан мумкин аст. Бо мурури замон дар тадқиқоти фалсафии нимаи дуюми асри XX ва акнун дар асри XXI қабул нашудани парастии инфиродӣ дар кулл, муҷаррад дар кулл, инфиродӣ дар муҷарради комил нишон дода мешавад. Шумораи афзояндаи муҳаққиқон дар бораи зарурати гирифтани инфиродӣ аз умумӣ, фарқкунанда аз шабоҳат ва муҷаррад аз умумӣ ҳарф мезананд [3,с.792].

Ин гуна «саволҳои фалсафӣ»-и доимо бамиёнмеомада, бори дигар аз мубрамияти худии масъалаи ин таҳқиқот ва зарурати дар тамоми ҷузъҳои сохтори тасвири олам муайян кардани омилҳои на танҳо муҷаррад, балки сатҳҳои умумӣ ва шаҳодат медиҳад. Яъне, нисбати ҳар як ҷанбаи сохтори тасвири олам на танҳо сатҳи муҷаррад, балки сатҳи махсус ва сатҳи умумиро низ ҷудо кардан лозим аст.

Ҳамин тариқ, чунин хулоса кардан мумкин мебошад, аввалан, дар чунин самтҳои фалсафӣ, аз қабилҳои онтологияи дискурси М.Фуко, усули деконструксияи Ч.Деррида, онтологияи концептҳои Ч.Делез, усули симулякри Ч.Бодрияр, сарфи назар аз шартӣ будани чунин масъалагузори, дар тафсири ҷузъҳои асосии тасвири олам афзалият ба мафҳуми муҷаррад дода мешавад. Фалсафаи синтези П.Рикер, ки мақсади муттаҳид ва синтез кардани тамоми гуногунии ҷараёнҳои фалсафии замони муосирро пеш гирифтааст, аз як тараф, концепти муҷаррадро ҳамчун асоси бартаридоштаи тамоми системаи он муайян мекунад, аз тарафи дигар, ба нокифоя будани он барои инкишофи афкори фалсафии асри XXI ишора мекунад.

Сохтори тасвири олам, ки дар ин тадқиқот муайян шудааст (дар ин ҷо он сатҳ, дар ин ҷо он ҷанба), ба мафҳумҳои бисёр ҷараёнҳо ва равияҳои фалсафии асри XX мантқан мувофиқ ва мантқӣ ба назар гирифта мешавад.

Охири ба маънои муайян унсурҳои сохтори тасвири оламо равшан ва амиқ мегардонад, аммо дар баробари ин худии сохтори тасвири олам бисёр мафҳумҳои ин ҷо он ҳаракат ва равияҳои гуногуни фалсафии муосирро мантқан тобеъ мекунад.

«Унсурҳои» асосии аз ҷиҳати сохторӣ таъингардидаи онтологияи Н. Ҳартман ба сохтори тасвири олам, ки дар таҳқиқоти мазкур ошкор шудааст, қомилан мувофиқанд. Дар онтологияи Н.Ҳартман ҳастӣ ба сатҳи умумии ҷанбаи онтологияи тасвири олам дахл дорад; қабатҳои физикӣ-моддӣ, органикӣ-зинда, маънавӣ ва таърихӣ маънавии ҳастӣ ба сатҳи махсуси ҷанбаи онтологияи тасвири олам мансубанд; қонуни бозгашт, қонуни нав ва қонуни масофа ба сатҳи умумии ҷанбаи гносеологияи тасвири олам дахл дорад; принсипи детерминизм ва принсипи «детерминантҳои экстракаузӣ»-ро ба сатҳи махсуси ҷанбаи гносеологияи тасвири олам нисбат додан лозим аст.

Дар таълимоти Э.Гуссерл феноменология ҳамчун илми «падидаҳои соф» ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологияи тасвири олам, дар онтологияи бунёдии М.Хайдеггер сатҳи умумии ҷанбаи онтологияи тасвири олам ҳастӣ аст, Дасейн сатҳи махсуси ҷанбаи онтологӣ буда, сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологияи тасвири ҷаҳон дар М.Хайдеггер тавассути худии падидаҳо ифода меёбад.

Дар экзистенциализм ҳамчун як равияи бонуфузи фалсафии қарни XX «экзистенциализм»-и ҳастии инсон, ба ақидаи аксари намоёндагони он, моҳияти

инфиродин, беҳамто, ҷудоғона, шахсӣ, вале дар баробари ин ҳаётан муҳим ва асосӣ аст, бинобар ин онҳоро ба таври ҳаққонӣ ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологии тасвири олам мансуб доништан мумкин аст.

Намояндагони позитивизми классикӣ ҳамчун объекти асосии таҳлили фалсафӣ далелҳо, падидаҳо ва ҳодисаҳои воқеиятро, ки ба таври яқин ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологии тасвири ҷаҳон нисбат додан мумкин аст; алоқаи устувори байни ин факту ҳодисаҳои воқеият, мутаносибан сатҳи ҷиҳати гносеологӣ тасвири оламро ифода мекунад; қонуниятҳои умумии инкишофи табиат, ки «аз ҳама гуна қонунҳои алоҳидаи илмӣ боло мебошанд», ба сатҳи махсуси ҷанбаи гносеологӣ тасвири олам мансубанд; илм ҳамчун инфраструктураи алоҳида, ки дар ниҳояти қор мавҷудияти ҳамаи факту қонунҳоро муттаҳид намуда, бо шаклҳои мушаххаси илмӣ хусусӣ (махсуси ҷанбаи идеологӣ тасвири олам) ҷудо мекунад.

Намояндагони структурализм ҳамчун объекти асосии таҳлили фалсафӣ ҳуди сохторҳоро ҳамчун шаклҳои воқеияти объективӣ ҷудо мекунад, ки онҳоро ба сатҳи махсуси ҷанбаи онтологӣ тасвири олам нисбат додан мумкин аст, унсурҳои гуногун ва мушаххаси ин сохторҳо (дар ин ҳолат онҳо бояд ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам мансуб доништа шаванд), алоқаҳои кулл ва зарурӣ, ки ҳуди моҳияти сохторро ифода мекунад ва ба сатҳи махсуси ҷанбаи гносеологӣ тасвири олам мансубанд; алоқаҳои устувор, зарурӣ ва такроршаванда байни навъҳои алоҳидаи унсурҳои сохтори инфиродин, ки муҷарради ҷанбаи гносеологӣ тасвири оламро ифода мекунад.

Яке аз барҷастатарин намояндагони постмодернизм М.Фуко ҳамчун объектҳои асосии таҳлили фалсафӣ «полифония» ва гуногунии осори фарҳанги башарино, ки ба сатҳи муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам нисбат дода мешавад, эпистемаҳои таърихии марбут ба сатҳи махсуси ҷанбаи онтологӣ тасвири олам, майдони муҷарради забонӣ, маъносозии гуфтугӯ, ки ба сатҳи умумии ҷанбаи онтологӣ тасвири олам мансуб аст, ҷудо мекунад. Пайравони М.Фуко, Ҷ.Деррида системаи фалсафии худро ба усули деконструксия асос мегузорад, ки он муҷарради гуногунии шаклҳои инфиродии фарҳангро асоснок мекунад ва мувофиқан ҳамчун муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам муайян карда мешавад. Пайравони концептуалии онҳо Ҷ.Делез дар ақидаҳои фалсафии худ ба таҳлили ҳастӣ (сатҳи умумии ҷанбаи онтологӣ тасвири олам) бармегардад, ки ба воситаи амали симулякр (махсусияти ҷанбаи онтологӣ тасвири олам) амалӣ мегардад ва ба «фарқиятҳои» гуногун дар шаклҳои гуногунранги тамаддуни инсонӣ (муҷарради ҷанбаи онтологӣ тасвири олам) оварда мерасонад.

Мафҳумҳои фалсафии дар боло зикршуда, аз як тараф, ба мақсад мувофиқ будани ҷудо кардани ҷанбаҳои онтологӣ, гносеологӣ ва ҷаҳонбинӣ дар тасвири олам, сатҳҳои кулл, махсус ва муҷаррад нишон медиҳанд ва аз тарафи дигар, унсурҳои сохтори тасвири оламро бо мазмуни хоси фалсафии худ пур карда, «ҷорҷӯбаи сохторӣ»-и тасвири оламро бетағйир мегузоранд ва бо ҳамин тариқ, гӯё, бавосита имкони маҳз ҷунин назарро ба воқеият ва мувофиқати таснифоти гузаронидашуда муайян мекунад.

**Муқарриз: Диноршоева З. М.- д.и.ф., профессори
ИФСҲ ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ**

АДАБИЁТ

1. Бодрийар Ж. Симулякры и симуляция / Ж.Бодрийар. - М.: Логос, 2001. - 461 с.
2. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть / Ж.Бодрийар. - М.: Логос, 2000. - 283 с.
3. Бурдьё В. Основные идеи философов двадцатого века в их произведениях / В.Бурдьё. - М.: Едиториал УРСС, 2011. - 872 с.
4. Гваттари Ф. Шизоаналитические картографии / Ф.Гваттари. - Киев: Современная философия, 2010. - 372 с.
5. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э.Гуссерль. - СПб.: История философии, 1998. - 638 с.
6. Деррида Ж. О грамматологии / Ж.Деррида. - М.: Проспект, 2000. - 482 с.
7. Деррида Ж. Письмо и различие / Ж.Деррида. - М.: Логос, 2007. - 273 с.
8. Деррида Ж. Диссеминация / Ж.Деррида. - Екатеринбург: Екатеринбургского гос. ун-та, 2007. - 371 с.
9. Делез Ж. Что такое философия / Ж.Делез, Ф.Гваттари. - СПб.: Изд-во ЛГУ, 1998. - 473 с.
10. Делез Ж. Различие и повторение / Ж.Делез. - М.: Изд-во РУДН, 1998. - 279 с.
11. Делез Ж. Логика смысла / Ж.Делез. - М.: Изд-во РУДН, 1998. - 383 с.
12. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И.П. Ильин. - М.: Владос, 1996. - 219 с.

13. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П.Рикер. - М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1995. - 429 с.
14. Рикер П. Герменевтика и психоанализ. Религия и вера / П.Рикер. - М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1997. - 493 с.
15. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика / П.Рикер. - М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1995. - 386 с.
16. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. - Киев: Рост, 1996. - 473 с
17. Фуко М. История безумия в Новое время / М.Фуко. - СПб: Западная философия, 1997. - 426 с.
18. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М.Фуко. - М.: Иностранная литература, 1977. - 361 с.
19. Фуко М. Герменевтика субъекта / М.Фуко // СОЦИОЛОГОС. - Вып.1. - М.: Прогресс, 1991. - С.310-322.

КУЛЛ, МАХСУС, МУЧАРРАД ҲАМЧУН ҚУЗЪҲОИ СОҲТОРИИ ТАСВИРИ ОЛАМ ДАР ТАЪЛИМОТИ ФАЙЛАСУФОНИ МУОСИРИ ҒАРБ

Дар мақола сохтори олам бо дарназардошти мафҳумҳои бисёр ҷараёнҳо ва равиҳои фалсафии асри ХХ баррасӣ шудааст. Бисёр файласуфони нимаи дууми асри ХХ тезисҳои инфиродии постмодернизмо равшан ва амиқтар карда, ҳамзамон ба ҳулосае омаданд, ки бисёре аз танзимоти концептуалии он маҳдуданд, вале дар баробари ин, сохтори худии тасвири оламо насохта, гӯё бо «парастии постмодернистии инфиродӣ, алоҳида ва мучаррад» қаноатманд мешаванд. Мафҳумҳои фалсафии дар мақола зикршуда, аз як тараф, ба мақсад мувофиқ будани ҷудо кардани ҷанбаҳои онтологӣ, гносеологӣ ва ҷаҳонбинӣ дар тасвири олам, сатҳҳои кулл, махсус ва мучаррад нишон медиҳанд ва аз тарафи дигар, унсурҳои сохтори тасвири оламо бо мазмуни ҳосси фалсафии худ пур карда, «ҷорҷӯбаи сохторӣ»-и тасвири оламо бетағйир мегузоранд ва бо ҳамин тариқ, гӯё, бавосита имкони маҳз чунин назарро ба воқеият ва мувофиқати таснифоти гузаронидашуда муайян мекунанд.

Калидвожаҳо: онтология, тасвири олам, категорияҳо, кулл, махсус, мучаррад.

КАТЕГОРИИ ВСЕОБЩЕГО, ОСОБЕННОГО, ЕДИНИЧНОГО КАК СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ИЗОБРАЖЕНИЯ МИРА В УЧЕНИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ЗАПАДНЫХ ФИЛОСОФОВ

В статье структура картины мира анализируется логически, в соответствии с концепциями многих течений и философских направлений XX века. Многие философы второй половины XX века уточнили и углубили отдельные положения постмодернизма и в то же время пришли к выводу, что многие его концептуальные установки ограничены, но при этом они не выстроили собственную структуру постмодернизма и картины мира, как если бы их удовлетворяло «постмодернистское поклонение личности, изолированной и одинокой». Вышеупомянутые философские концепции, с одной стороны, показывают целесообразность разделения онтологического, гносеологического и мировоззренческого аспектов в картине мира, общего, особенного и единичного уровней, а с другой стороны, наполняют структурные элементы образа мира со своим философским содержанием, они оставляют «структурную основу» образа мира неизменной и тем самым как бы косвенно определяют возможность именно такого взгляда на действительность и актуальность проведенной классификации образа мира.

Ключевые слова: онтология, картина мира, категории, общее, особенное, единичное.

CATEGORIES OF THE UNIVERSAL, SPECIAL, SINGLE AS STRUCTURAL COMPONENTS OF THE IMAGE OF THE WORLD IN THE TEACHINGS OF MODERN WESTERN PHILOSOPHERS

In the article, the structure of the picture of the world is analyzed logically, in accordance with the concepts of many movements and philosophical directions of the twentieth century. Many philosophers of the second half of the twentieth century clarified and deepened certain provisions of postmodernism and at the same time came to the conclusion that many of its conceptual guidelines are limited, but at the same time they did not build their own structure of postmodernism and the picture of the world, as if they were satisfied with the "postmodern worship of the individual, isolated and lonely." The above-mentioned philosophical concepts, on the one hand, show the expediency of separating the ontological, epistemological and ideological aspects in the picture of the world, general, special and individual levels, and on the other hand, fill the structural elements of the image of the world with their philosophical content, they leave the "structural basis" of the image the world is unchanged and thus, as it were, indirectly determine the possibility of just such a view of reality and the relevance of the classification of the image of the world.

Keywords: ontology, picture of the world, categories, general, special, individual.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Субҳонзода Салоҳиддин Иқром* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, кафедраи фалсафа, номзади илмҳои фалсафа, дотсент. **Суроға:** 735140, шаҳри Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Аинӣ, 67. E-mail: salohsubhon1985@mail.ru Телефон: **918136760**

Сведения об авторе: *Субхонзода Салоҳиддин Иқром* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кафедра философии, кандидат философских наук, доцент. **Адрес:** 735140, город Бохтар, Республика Таджикистан, улица Аини 67. E-mail: salohsubhon1985@mail.ru Телефон: **918136760**

Information about the author: *Subkhonzoda Salohiddin Ikrom* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Department of Philosophy, Candidate of Philosophy, Head. **Address:** 735140, Bokhtar city, Republic of Tajikistan, Aini street 67. E-mail: salohsubhon1985@mail.ru Phone: **918136760**

Саидзода Д.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҷомеаи муосир яке аз масъалаҳои мубрам – масъалаи ташкил ва амалӣ намудани мубориза бар зидди ифротгароӣ, аз он ҷумла ифротгароии динӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҷомеаи мо дар мубориза бар зидди ифротгароии динӣ, ки ба сиёсат омезиш ёфтааст, роҳҳо ва воситаҳои мухталиф истифода бурда мешаванд. Аксарияти муҳаққиқон чунин ақида доранд, ки дар мубориза бар зидди ифротгароии динӣ, нақш ва мақоми воситаҳои пешгирии ҳуқуқӣ бузург аст. Аз ин хотир, онҳо зарурати такмили қонунгузори мубориза бар зидди ифротгароии диниро таъкид менамоянд.

Ифротгароӣ ва терроризми динӣ дар шароити имрӯза яке аз хатари асосии ҷомеаҳои рушдкунанда ба ҳисоб мераванд. Вобаста ба ҳадафҳои муайян ва ғаразноки худ, имрӯзҳо ҷараёну ҳаракатҳои ифротии исломӣ такмил меёбанд, бештар бо ғурӯш ва паҳни маводи муҳаддир, ҷинойткории мутташакил, ғурӯши одамон пайваст гардида, аз ҳама муҳим, ҷавонро ба доираи ғайолияти худ мекашанд. Мутташакилӣ ва мобилияти ғурӯхҳои ифротӣ, ки дар ғайолияти худ принсипи шабакавиरो истифода мекунанд, рӯз ба рӯз меафзояд. Мувофиқан, бояд ҷорабиниҳо, воситаҳо ва шаклҳои муҳолифат бо ғурӯхҳои ифротии исломӣ низ дигаргун гардида, такмил ёбанд.

Ифротгароӣ ва терроризм барои аксарияти аҳолии ҷомеаи муосир падидаи нав аст. То амалҳои террористӣ дар Амрико соли 2001 аксарияти аҳоли нисбати чунин падидаҳо тасаввуроти амиқ надоштанд. Созмону ташкилотҳои ифротгароӣ ғайолияти худро бо паҳни адабиёт ва ҷалби одамон оғоз намудаанд, вале дар ин росто ҳукуматҳои миллии ба амалӣ намудани ҷорабиниҳои муайяни муҳолифат ба ин падидаҳо рӯй оварданд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки муҳолифат бо ифротгароӣ ва терроризм дар самтҳои зерин амалӣ мегардад: таҳия ва амалиномаи ҷорабиниҳои пешгирикунанда, ки ба огоҳномаи ифротгароӣ, аз он ҷумла ошкорнамоӣ ва бартараф намудани сабабҳо ва шароит, ки ба пайдоиш ва рушди он мусоидат менамоянд; ошкор ва бартараф намудани ифротгароӣ; ҳамкориҳои байналхалқӣ дар самти муҳолифат бо ифротгароӣ ва терроризм.

Дар шароити имрӯза, яке аз воситаҳои асосии мубориза бо ифротгароӣ ва терроризм воситаҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд, ки дар ду самт – самти байналхалқӣ ва самти миллии амалӣ карда мешавад.

Пешгирии ифротгароии динӣ, терроризм ва ҷудоихоҳӣ мушкilotи муҳим дар шароити замони муосир гардидааст ва аз тамоми мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеаи ҷаҳонӣ муттаҳид намудани неруро дар қабули ҷорабиниҳои қатъӣ, самаранок ва амалҳои мувофиқашуда, ки ба огоҳнамоӣ ва маҳдуд намудани зухуроти тамоми шаклҳои ифротгароии динӣ, терроризм ва ҷудоихоҳӣ равона гардидаанд, талаб менамояд.

Мубориза бо ифротгароӣ яке аз мушкilotи ҷидди ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, ки ба таври доимӣ бо қўшиши давлатҳои алоҳида, созмонҳои байналхалқӣ такмил меёбад. Пайдоиш ва инкишофи самтҳои ифротгароӣ дар Афғонистон яке аз таҳдидҳои асосии амнияти давлатҳои ҳамсарҳад мебошад. Аз ин хотир, масъалаи мубориза бо ифротгароӣ дар давлатҳои миллии минтақа яке аз масъалаҳои муҳим буда, тамоми ҷомеаро ба ташвиш овардааст.

Муҳаққиқи рус А. Возженков чунин қайд менамояд: “Яке аз мушкilotи асосии кишварҳои алоҳидаи миллии ин мушкilotи бунёди низоми самаранокӣ мубориза бо ифротгароӣ ва терроризм на танҳо дар сатҳи давлатӣ, балки дар сатҳи умумиминтақавӣ ва умумисаёравӣ мебошад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯза давлат дар алоҳидагӣ қудрати кафолати таъмини пурраи амнияти шаҳрвандонро надорад. Аз ин хотир, ташкил ва такмили низоми миллии мубориза бо ифротгароӣ ва терроризм, ки на танҳо захира ва сарчашмаҳои давлат, балки неру ва захираҳои ҷомеаи шаҳрвандиро дар бар мегирад, барои аксарият аҳаммияти муҳим дорад” [4].

Конвенсияи Шанхай оид ба мубориза бо терроризм, ҷудоихоҳӣ ва ифротгароиро баррасӣ намуда, В.Ф. Антипенко қайд менамояд, ки муайян намудани механизми ниҳодии

ҳамкорӣ дар соҳаи мубориза бо ифротгароӣ ва терроризм ҳамчун маҷмуи чорабиниҳо дар асоси ҳуқуқи байналхалқӣ ва дохилидавлатӣ дар доираи созмонҳои байналхалқии умумӣ мақсаднок аст. Дар чунин ҳолат, оид ба СММ ва сохторҳои махсуси он, созмонҳои минтақавӣ, ба монанди Шурои Аврупо, ИДМ, САҲА сухан меравад. Аз ин хотир, метавон оид ба ташаккули доимии низомҳо ва мақомотҳои ниҳодӣ дар сатҳи миллий, минтақавӣ ва байналхалқӣ таъкид намуд, ки дар асоси инкишофи онҳо самти мутобиқи сохтори муайян мушоҳида карда мешавад [2,с.62].

Мубориза бар зидди терроризм ва ифротгароии динӣ қисми таркибии таъмини амният на танҳо дар кишварҳои алоҳида, балки дар тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳисобида мешавад. Вазъи бухронии ҷомеа, пеш аз ҳама, дар иқтисодиёт, мавҷудияти зиддияту муҳолифатҳои иҷтимоӣ дар муносибатҳои байнидавлатӣ ва байнимазҳабӣ, номукаммалии заминаи ҳуқуқие, ки ҳолатҳои баҳсноки миллий ва байналмилалиро танзим менамоянд, барои пайдоиши ҷинойтҳои террористӣ ва ифротгароии динӣ мусоидат мекунад. Аз ин хотир, мубориза бар зидди ифротгароӣ ва терроризм, ки хусусияти байналхалқиро касб намудааст, бояд дар асоси маҷмуи тадбирҳои умумидавлатии муқовимат амалӣ карда шавад.

Дар доираи шартномаҳои байналхалқӣ бояд ҳамкориҳои миёни кишварҳо, мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ, созмонҳои байналмилалӣ, ки дар самти пешгирии ифротгароӣ ва терроризм фаъолият мекунад, ба роҳ монда шавад. Маҳз ба ин васила бо истифодаи таҷрибаи байналхалқӣ механизми ҳамоҳангнамоии муқовимат бо ифротгароӣ ва терроризми байналмилалӣ таъсис дода мешавад.

Дар доираи СҲШ диққати асосӣ ба мубориза бо “се офат” – терроризм, ифротгароӣ ва ҷудоихоҳӣ равона карда шудааст. Вазифаи асосии созмони мазкур мубориза бо терроризми байналхалқӣ, ифротгароии динӣ ва ҷудоихоҳии миллий ба ҳисоб меравад [3,с.68].

Дар ҷаҳони муосир таҳдиди ифротгароии динӣ ва терроризм танҳо хосси як давлат ва минтақаи алоҳида набуда, хусусияти умумибашарино касб намудааст. Дар шароити имрӯза ҷаҳонишавии терроризм ва ифротгароии динӣ мушоҳида карда мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳеҷ қадом давлат наметавонад, сарфи назар аз ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, сохтори иҷтимоӣ ва сиёсӣ аз таъсири терроризм ва ифротгароии динӣ дар қанор бошад.

Мухаққиқи рус А.В. Любачаев қайд менамояд, ки “таҳдиди терроризм ва ифротгароии динӣ дар кишварҳои мухталиф дар сатҳҳои гуногун қарор дорад. Чунин таҳдид аз вазъияти дохилии иҷтимоиву ғоявии ҳар як давлати алоҳида ва дараҷаи иштироки он дар равандҳои байналхалқӣ вобастагӣ дорад” [10,с.4]. Аммо, ба андешаи мо, новобаста аз сатҳи иштироки кишвари алоҳида дар равандҳои байналхалқӣ ифротгароӣ ва терроризм ба ягон қонуният ва дастурҳои ҳукумати вобастагӣ надорад.

Масъалаи муҳолифат ва маҳдуд намудани фаъолияти созмону ҳаракатҳои ифротгароӣ дар сатҳи байналхалқӣ хеле мураккаб ва душвор аст. Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва давлатҳои иттифоқии он нисбат ба кишварҳои исломӣ “стандартҳои духӯра” – ро истифода менамоянд. Аз як тараф, онҳо ба ифротгароён кумак расонида, аз тарафи дигар, мақомоти маҳаллии ҳокимиятро дастгирӣ менамоянд. Таҷриба нишон медиҳад, ки чунин муносибат самарани хуб намедиҳад ва бояд аз соҳаи мубориза бо ифротгароии минтақавӣ хориҷ карда шавад.

Натиҷаи чунин сиёсат ба муносибати манфии кишварҳои мусулмонӣ ба амалҳои зӯрварона нисбати ИМА ва иттифоқчиёни он оварда мерасонад, ки дар шароити имрӯза бештар мушоҳида карда мешавад. Қайд намудан зарур аст, ки чунин сиёсати духӯраи кишварҳои Ғарб нисбат ба кишварҳои ҷаҳони ислом боиси қувват гирифтани мавқеи ифротгароён байни аҳоли мегардад. Албатта, баргараф намудани чунин сиёсат метавонад мубориза бо ифротгароиро самаранок намояд ва фаъолияти ҳаракату созмонҳои ифротгароиро маҳдуд гардонад [11,с.183].

Дар қонунгузори аксарияти кишварҳо ташвиқоти ифротгароии динӣ, амалнамоии зӯрӣ ва зӯрварӣ бо истифодаи тафовути байнимазҳабӣ, ки ба мақсадҳои муайян равона карда шудааст, манъ гардидаанд [9]. Қонунҳо оид ба муҳолифат бо ифротгароӣ дар

кишварҳои мухталиф асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкили ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, сохтори конститутсионӣ, таъмини ягонагӣ ва амнияти давлатро муайян менамоянд.

Дар шароити муосир, масъалаи мубориза бо шаклҳои гуногуни ифротгарой, аз он ҷумла ифротгароии динӣ, яке аз масъалаҳои муҳими сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, диққати тамоми коршиносони сиёсӣ-диниро ба худ ҷалб намудааст. Дар Тоҷикистон, бештар ба роҳи воситаҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мубориза бо ифротгароии динӣ таъя намуда, дар ин самт пойгоҳи зарурии мубориза бо ин падидаи номатлуб коркард гардидааст [1,с.80-88].

Комилгардии асосҳои қонунгузорӣ дар соҳаи мубориза бо ифротгарой ва терроризм, инчунин пайгирӣ ва ҷараёнҳои сершумори судӣ, доираи амалҳои ғайриқонуниро маҳдуд накардааст, яъне, муҳолифат ба ҳаракату ҷараёнҳои тафритӣ қисман ғайрисамаранок аст. Илова бар ин, ислом ҳар чи бештар ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ мегардад, ки шартҳои аввали ифроткунонии он ба ҳисоб меравад. Зарур аст, ки ин раванд қатъ гардонидани шавад: дин бояд руҳро начот диҳад, на одамро ба эътироз даъват намояд. Дин метавонад рушди созандаи шахсият ва ҷамъиятро ба самти муайян равона намояд [5,с.28-36].

Дар кишварҳои минтақа, аз он ҷумла дар Тоҷикистон, қонунҳои мубориза бо ифротгарой ва терроризм қабул гардидаанд, аммо чунин мешуморем, ки самаранокии мубориза бо ин падида на танҳо тариқи қонунҳо ва ғайриқонунии мақомоти алоҳидаи давлатӣ, балки тариқи маҷмуи ҷорабиниҳои бо ҳам алоқаманд таъмин карда мешавад.

Заминаи ҳуқуқии таҳияи ҷорабиниҳои муассир дар Тоҷикистон ба таҳдиди ифротгарой Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бо ифротгарой” ба ҳисоб меравад, ки соли 2003 қабул карда шудааст. Қонуни мазкур на хусусияти ҷиноӣ, балки хусусияти иҷтимоӣ дорад, аз ин хотир дар он меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷой надоранд. Зиддияту муҳолифати миёни аломатҳои ифротгарой дар Қонун “Дар бораи мубориза бо ифротгарой” ва аломатҳои ҷиноятҳои ифротгарой дар Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон табиист, зеро мақсади Қонуни зикргардида номгӯи навҳои ғайриқонунии ифротгарой ҳамчун ҷинояткорӣ набуда, балки ташкили низоми пешгирии умумии иҷтимоӣ ба ҳисоб мерафта.

Миёни мафҳумҳои “ғайриқонунии ифротгарой” ва “ҷиноятҳои самти ифротгарой” танҳо робитаи ғайримустақим вучуд дорад. Мафҳуми “ҷиноятҳои самти ифротгарой” мафҳуми умумии иҷтимоӣ набуда, дорои хусусияти ҷиноятӣ мебошад. Мафҳуми мазкур аз мафҳуми “ғайриқонунии ифротгарой”, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бар зидди ифротгарой” муайян карда шудааст, маҳдудтар аст. Мафҳуми “ҷиноятҳои самти ифротгарой” танҳо бо маънои манъ намудан, ки дар моддаҳои Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, маҳдуд буда, танҳо барои муайян кардани мафҳуми “ҷомеаи ифротгарой” ҳамчун гурӯҳи муташаккил оид ба омодаасозӣ ва содир намудани ҷиноятҳои ифротгарой хизмат мекунад [8].

Тоҷикистон дар қатори дигар кишварҳо бо ифротгароии динӣ мубориза бурда, қўшиш менамояд аз паймони нагувори чунин амалҳо ҷилавгирӣ намояд. Бо ин мақсад аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор қонунҳо ва санадҳо, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бар зидди терроризм” (соли 1999), Консепсияи ягонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба мубориза бар зидди терроризм ва ифротгарой (соли 2006), Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи консепсияи ягонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба мубориза бар зидди терроризм ва ифротгарой” (соли 2006) ба тавсиб расидаанд, ки барои муборизаи оштинопазир бо зуҳуроти ифротгарой ва терроризм мусоидат менамоянд.

Ҷорабиниҳои мубориза бо ифротгароии динӣ аз тарафи мақомоти давлатӣ, аз он ҷумла, қўшишҳои ғайриқонунии, оғоҳнамоӣ ва дигар ҷорабиниҳо, ки аз тарафи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нисбат ба шахсони гумонбаршуда ба ғайриқонунии ифротгарой ва террористӣ гузаронида мешаванд, ба таъминоти ҷиддии илмӣ методологӣ ниёз доранд. Мушкилии мубориза бо ифротгароии динӣ муосир дар ҷомеаи мо бо он шарҳ дода мешавад, ки на танҳо бо гурӯҳҳои силоҳдор ва ҷараёнҳои молиявӣ, ки ифротгароён ба даст меоранд, балки бояд барои ақлу маърифати ҷавонон, мубориза бурда шавад.

Илова бар воситаи ҳуқуқӣ, дар шароити имрӯза метавон воситаҳои дигари мубориза бо ифротгароии диниро чун қудом намуд.

Яке аз чунин роҳҳо ва воситаҳои мубориза бар зидди ифротгароии динӣ – воситаҳои маънавӣ ва арзишӣ ба ҳисоб мераванд. Дар асоси фаъолгардии доимии омили исломӣ, нигоҳ доштани ҳолати бухронии тафаккури динӣ заминаи асосии пайдоиши ифротгароии динӣ таъмин карда мешавад. Илова бар ин, аксарияти аҳолии ҷомеаи муосир наметавонанд, ки сарчашмаҳои диниро дар забони асл аз худ намуда, дониши худро васеъ намоянд. Ҳар он чизе, ки аксарияти мусалмонон медонанд, тариқи диндорон аз худ карда шудааст. Дар чунин ҳолат, албатта, паҳн гардидани ғояҳои ифротгарой аз эҳтимол дур набуд, заминаҳои асосии он ташаккул меёбанд.

Барои ба даст овардани мақсади мазкур зарур аст, ки як қатор барномаҳо дар самтҳои зерин амалӣ карда шаванд:

-такмилли механизмҳои танзими муносибати байни давлат ва дин, инчунин ҷойгоҳи ҳукукии дин дар ҷомеаҳои миллӣ;

-мусоидат намудан ба тағйироти мундариҷавӣ ва сохтори таълимоти динӣ дар ҷомеа, махсусан дар он кишварҳое, ки сатҳи баланди фаъолгардии ифротгароии динӣ мушоҳида карда мешавад;

-модернизатсияи таълимоти динӣ дар ҷомеа;

-ислоҳоти низоми номукаммали ниҳоди танзимкунандаи фаъолияти руҳонӣ дар ҷомеа.

Дар ин самт тарғиби арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ ва анъанаю миллату халқиятҳо, ба монанди ватандӯстӣ, эҳсоси масъулият барои тақдирӣ наслҳои оянда, таҷрибаи чандинасраи якҷоя бартараф намудани мушкilotи ҳаёти муҳим мегардад [7,с.83].

Дар доираи назарияҳои муосир, ки бо ислом алоқаманд мебошад, як қатор таҳқиқоти фалсафӣ ва иҷтимоӣ гузаронида шудаанд. Дар ин таҳқиқот имкониятҳои таносуби ҷаҳонишавӣ ва фарҳанги миллӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар ин самт оид ба ду ҷараён сухан ронда мешавад. Яке аз ҷараёнҳо ислом ба ҳисоб меравад, ки дар заминаи умедбандӣ ба ҷустуҷӯи монандӣҳои дини ислом ва фарҳанги исломӣ асос ёфтааст. Барои таҳкими ҷаҳони ислом дар муносибатҳои иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ ва фарҳангӣ дини ислом ва фарҳанги мусулмонӣ воситаҳои беҳтарини рафъи оқибатҳои манфии ҷаҳонишавӣ ба шумор мераванд.

Яке аз ҷорабиниҳои самараноки мубориза бо ифротгароии динӣ таъминоти таълимиву тарбиявӣ ба ҳисоб меравад. Барои ин мақсад дар ҳуҷҷатҳои ҳукукии давлатҳои миллӣ ба таври мушаххас нақши воситаҳои ахбори умум муайян карда шудааст. Дар ҷомеаҳои муосир бухрони амиқи маълумоти динӣ мушоҳида карда мешавад. Дар аксарияти муассисаҳои таълимии расмӣ омӯзгорон наметавонанд, ки амалан ба ғояҳои ислом муқобилият нишон диҳанд. Хатмкунандагони як қатор муассисаҳои таълимӣ барандагони ғояҳои тафритӣ гардидаанд. Дар натиҷа, ин ба самтгирӣ ва сифати таълими асосҳои ислом дар ин муассисаҳо, муҳолифати ғоявии миёни диндорон ва шахрвандон оварда мерасонад [14,с.66-79].

Гарчанде, дар қонунгузори амалкунандаи кишвар характери дунявии давлат ва принсипи даҳолат накардани мақомоти давлатӣ ба соҳаи дин муқаррар карда шудааст, дар як қатор самтҳо давлат фаъолияти созмону ташкилотҳои диниро назорат менамояд: таълимоти динӣ бояд аз қайди давлатӣ гузашта бошад; назорати фаъолияти мактабҳои динӣ; муоинаи тамоми санадҳои динӣ, адабиёт ва маводҳои дигари динӣ.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки баъд аз амалӣ гардидани амалҳои ифротгароиву террористӣ, ҳукумат бо воситаҳои ахбори умум ҳамкориро васеъ менамоянд. Масалан, пас аз амалҳои ҷиной воситаҳои ахбори умум оид ба фаъолияти созмонҳои террористӣ ва ифротгарой намоишҳо омода намуда, паҳн мекунанд. Дар ҷомеа ташвиқоти фаъоли ғояҳои милливу ватандӯстӣ оғоз мегардад.

Дар Тоҷикистон солҳои охир воситаҳои ахбори умум бо ташвиқи афкори миллӣ ва ватандӯстӣ, дар мубориза бо терроризм ва ифротгарой фаъоллона ширкат менамоянд. Дар ҳудуди кишвар нашр ва паҳни маводҳои аудиовизуалӣ ва дигар маводҳо, ки аломатҳои ифротгарой доранд, манъ карда шудааст [13,с.23-40]. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба чунин маводҳои манъгардида дохил мешаванд:

-маводҳои расмӣ созмону ташкилотҳои ифротгароии манъгардида;

-маводҳои пешниҳодгардида аз ҷониби шахсони ҷинойткор, ки мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ барои ҷинойт бар зидди инсоният ва бо аломатҳои ифротгароӣ ҳукм гирфтаанд;

-маводҳои дигар, ҳатто беном, ки дорои аломатҳои ифротгароӣ мебошанд.

Мутобиқан, ташкил намудани ташвиқоту тарғибот оид ба нақши давлат дар бартараф намудани ифротгароӣ тариқи барномаҳо, маводҳои мухталифи аудиовизуалӣ, таҷассуми масъалаҳои мочаро, ноустувории ҷамъиятӣ, тоқатнопазирии динӣ, ҷинойткориҳои байналхалқӣ, терроризм, ифротгароии динӣ гузаронидани пурсишҳои сотсиологӣ зарур мегардад. Амалӣ намудани чунин чорабиниҳо дар доираи фаъолияти воситаҳои ахбори умум, албатта, ба коҳиш ёфтани сатҳи фаъолияти ифротгароӣ мусоидат менамояд. Аммо таҳлилҳо ва мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки чунин чорабиниҳо ҳанӯз ба пуррагӣ масъаларо таҷассум намеkunанд ва таҳдиди ифротгароиро дар ҷомеа бартараф карда наметавонанд [12,с.238].

Яке аз воситаҳои самараноки мубориза бо ифротгароии динӣ, дар шароити муосир бартараф намудани мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Зеро мавҷудияти чунин мушкилот заминаи асосии пайдоиш ва васеъ гардидани фаъолияти гурӯҳ ва созмонҳои ифротгароии динӣ ва ҳамчун яке аз воситаҳои асосии ҷалби аҳолии камбизоат ба доираи фаъолияти созмону ташкилотҳои ифротгароӣ баромад менамоянд.

Дар асоси таҳлилҳо дар ҷомеаи муосир метавон доираи мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодиро чунин арзёбӣ намуд: ришваситонӣ, мавҷуд набудани адолати иҷтимоӣ, сатҳи баланди бекорӣ дар байни ҷавонон, нокифоя будани сатҳи рушди иҷтимоӣ ва ғайраҳо. Ҳалли мушкилоти зикргардида яке аз роҳҳои самараноки мубориза бо ифротгароии динӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, барои ҳалли мушкилоти пешгирикунанда ва мубориза бо ифротгароии динӣ ва терроризм, таъмини шароити рушди иҷтимоӣ-ғоявӣ, истифодаи воситаҳои мувофиқи таъсири психологӣ ғоявӣ ба барандагони чунин ғояҳо муҳим ва зарурӣ мегардад. Дар воситаҳои ахбори умум, масҷид ва калисоҳо, мактаб ва муассисаҳои олии касбӣ ошкор намудани табиати ғайриинсондӯстонаи таассуб ва ифротгароии динӣ, пеш бурдани корҳои шарҳдиҳӣ дар миёни диндорон, ормонӣ ва вайронкорона будани ғоя ва амалияи ормонӣ, ташвиқу тарғиби ғояи инсондӯстӣ ва арзишҳои гуманистӣ зарур аст.

Таъмини сатҳи баланди рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ бояд самти дигари мубориза бо ифротгароии динӣ бошад, зеро нодориву камбизоатӣ, яке аз заминаҳои асосии ҷалби оммаи мардум, махсусан ҷавонон ба ҳаракат ва созмону ташкилотҳои амалкунадаи ифротгароӣ ба ҳисоб меравад.

Барои муборизаи самаранок бо ифротгароии динӣ, мувофиқи ақидаи аксарияти муҳаққиқон, зарур аст, ки фаҳми концептуалии ин падида, коркарди базаи методологӣ ва методикаи таҳқиқоти моҳияти он амалӣ карда шавад. Аз ин амалҳо самаранокии қарорҳои давлатӣ дар самти мубориза бо ифротгароӣ вобаста аст.

Дар Тоҷикистон бадастории маълумоти динӣ дар муассисаҳои таълимии кишварҳои хориҷӣ, танҳо пас аз гирифтани маълумоти динӣ дар қаламрави кишвар ва розигии хаттии мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба дин ва таҳсилот иҷозат дода мешавад. Тартиби гирифтани таҳсилоти динӣ аз ҷониби шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давлатҳои хориҷӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад [6].

Дар аксар давлатҳои рушдкунанда, аз он ҷумла Тоҷикистон, воридот, истехсол, нигоҳдорӣ ва паҳни маводҳои ғоявӣ ифротгароии динӣ, ҷудоихоҳи ва исломи ифротӣ манъ карда шудааст. Дар мубориза бо ифротгароии динӣ баланд намудани сатҳи шуури динии аҳоли муҳим гардидааст, зеро дар аксарияти ҳолатҳо, одамон арзиш ва унсурҳои диниро дарк карда наметавонанд ва дар натиҷа ба ин ё он он созмон ё ҳаракати ифротгароӣ пайваست мегарданд.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлил ва баррасии роҳҳо ва воситаҳои мубориза бо ифротгароӣ метавон чунин хулосабарорӣ намуд: Дар асоси таҳлилҳо ва баррасии адабиётҳои гуногун метавон хулоса кард, ки муҳолифат бо терроризм ва ифротгароӣ дар самтҳои зерин амалӣ мегардад: таҳия ва амалинамоии чорабиниҳои пешгирикунандае, ки ба огоҳнамоии ифротгароӣ, аз он ҷумла ошкорнамоӣ ва бартараф намудани сабабҳо ва шароит, ки ба пайдоиш ва рушди он мусоидат менамоянд, равона гардидааст, ошкор ва

бартараф намудани ифротгарой, ҳамкориҳои байналхалқӣ дар самти муҳолифат бо ифротгарой ва терроризм. Мавриди зикр аст, ки мубориза бо ифротгарой яке аз мушкилоти ҷиддии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, ки ба таври доимӣ бо кӯшиши давлатҳои алоҳида, созмонҳои байналхалқӣ тақмил меёбад. Дар ин замина, мубориза бар зидди терроризм ва ифротгароии динӣ қисми таркибии таъмини амният на танҳо дар кишвари алоҳида, балки дар тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳисобида мешавад.

Қорҳои мубориза бо ифротгароии динӣ аз тарафи мақомоти давлатӣ, аз он ҷумла, қорҳои ғаврӣ-ҷустуҷӯӣ, огоҳнамоӣ ва дигар ҷорабиниҳои, ки аз тарафи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нисбат ба шахсони гумонбаршуда ба ғайрияти ифротгарой ва террористӣ гузаронида мешавад, ба таъминоти ҷиддии илмиву методологӣ ниёз дорад, аз ин лиҳоз таҳқиқоте, ба монанди таҳқиқотҳои сотсиологӣ, ғалсафӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ барои равшану возеҳ баён намудани падидаи ифротгарой заминаи коҳиш ёфтани ҷунин амалҳои номатлуби ифротгарой дар ҷомеаи муосири тоҷик мегардад.

Инҷунин, дар баробари қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, ташкил намудани ташвиқоту тарғибот оид ба нақши давлат дар бартараф намудани ифротгарой тариқи барномаҳо, маводҳои мухталифи аудиовизуалӣ, таҷассуми масъалаҳои мочаро, ноустувории ҷамъиятӣ, тоқатнопазирии динӣ, ҷиноятқорӣ байналхалқӣ, терроризм, ифротгароии динӣ, гузаронидани пурсишҳои сотсиологӣ зарур мегардад. Дар ин рост, барои ҳалли мушкилоти ҷойдошта, ҳарчи бештар амалиётҳои пешгиркунанда анҷом дода шуда, мубориза бо ифротгароии динӣ ва терроризм, таъмини шароити рушди иҷтимоӣ-маънавӣ, истифодаи воситаҳои мувофиқи таъсири психологӣ ва ғоявӣ ба барандагони ҷунин ғояҳо муҳим ва зарурӣ мегардад.

Муқарриз: Маҳмадизода Н.Д. – д.и.ғ., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ақрамзода Ё.А. Муқовимат бо коррупсия дар давраи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ё.А. Ақрамзода. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Ҳатарҳои муосири геополитикӣ ба Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳҳо ва усулҳои пешгирӣ аз онҳо”. -Душанбе, 2007. – С.80-88.
2. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом / В.Ф. Антипенко. -Киев: Юнона-М., 2002. -С.62.
3. Арухов З.С. Экстремизм в исламе. Очерки теории и практики / З.С. Арухов // Евразийский юридический журнал. - 2012. - С.68.
4. Возженков А.В. Современный проблемы противодействия терроризму [Электронный ресурс] / А. В. Возженков, В.А. Севостьянов.-Режим доступа: <http://file:///E:/sovremennye-problem-protivodeystvie-terrorizmu.Pdf>.
5. Джалитов З.Г. Нетрадиционные исламские движения в Центральной Азии / З.Г. Джалитов. –Казахстан, – Спектр. -2009. - №4. - С.28-36.
6. Закон Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных объединениях» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.tj.ru/legislation-base/2009/> (дата обращения 11.01.2007).
7. Залужный А.Г. Экстремизм. Сущность и методы работы / А. Г. Залужный // Современное право. - 2012. -№12. - С.83.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бар зидди ифротгарой” / Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -№12. 8.12.2003.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бо ифротгарой”. Душанбе, 2003.
10. Любачаев А.В. Проблемы борьбы с терроризмом во внешней политике современной России: автореф. дисс... канд. полит. наук / А. В.Любачаев. - СПб., 2007. -С.4.
11. Маҳмадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирӣ он/ Монография / Н.Д.Маҳмадизода. - Душанбе: ЭР-граф, 2022.- С. 183.
12. Маҳмадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирӣ он: Монография / Н.Д. Маҳмадизода. - Душанбе: ЭР-граф, 2022. -С. 238.
13. Содикова Н. Рушди босуботи Тоҷикистон ва шароити геополитикии Осиёи Марказӣ: заминаҳо, таҳдидҳо ва дурнамо / Н. Содикова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Ҳатарҳои муосири геополитикӣ ба Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳҳо ва усулҳои пешгирӣ аз онҳо”. -Душанбе, 2017. -С.23-40.
14. Ҳасан Н. Терроризм ва экстремизм ҳамчун ҳатарҳои муосири геополитикӣ ба Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. Ҳасан // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Ҳатарҳои муосири геополитикӣ ба Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳҳо ва усулҳои пешгирӣ аз онҳо”. -Душанбе, 2007. -С.66-79.

РОҲҲОИ МУБОРИЗА БО ИФРОТГАРОИИ ДИНӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Мубориза бар зидди терроризм ва ифротгароии динӣ қисми таркибии таъмини амният на танҳо дар кишварҳои алоҳида, балки дар тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳисобида мешавад. Вазъи бӯҳронии ҷомеа, пеш аз ҳама, дар иқтисодиёт, мавҷудияти зиддияту муҳолифатҳои иҷтимоӣ дар муносибатҳои байнидавлатӣ ва

байнимазҳабӣ, номукаммалии заминаи ҳуқуқие, ки ҳолатҳои баҳсноки милли ва байналмилалиро танзим менамоянд, барои пайдоиши ҷиноятҳои террористӣ ва ифротгароии динӣ мусоидат мекунанд. Аз ин хотир, мубориза бар зидди ифротгароӣ ва терроризм, ки хусусияти байналхалқиро касб намулдааст, бояд дар асоси маҷмуи тадбирҳои умумидавлатии муқовимат амалӣ карда шавад. Дар доираи шартномаҳои байналхалқӣ бояд ҳамкориҳои миёни кишварҳо, мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ, созмонҳои байналмилалӣ, ки дар самти пешгирии ифротгароӣ ва терроризм фаъолият мекунанд, ба роҳ монда шавад. Маҳз ба ин васила бо истифодаи таҷрибаи байналхалқӣ механизми ҳамоҳангнамории муқовимат бо ифротгароӣ ва терроризми байналмилалӣ таъсис дода шавад. Қайд намудан зарур аст, ки чунин сиёсати духӯраи кишварҳои Ғарб нисбат ба кишварҳои ҷаҳони ислом боиси қувват гирифтани мавқеи ифротгароён байни аҳолии мегардад. Албатта, баргараф намудани чунин сиёсат метавонад мубориза бо ифротгароиро самаранок намояд ва фаъолияти ҳаракату созмонҳои ифротгароиро маҳдуд гардонад.

Калидвожаҳо: ифротгароии динӣ, замони муосир, техникаву технология, тамаддун, фарҳанги милли, ахлоқ, маънавиёт, истиклолият, интернет, рушди ҷамъият, ҷаҳонбинии илмӣ, муқовимат.

ПУТИ БОРЬБЫ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ В СОВРЕМЕННЫЙ период

Борьба с терроризмом и религиозным экстремизмом считается неотъемлемой частью обеспечения безопасности не только отдельных стран, но и всего мирового сообщества. Кризисное положение общества, прежде всего в экономике, наличие противоречий и социальных противоречий в межгосударственных и межрелигиозных отношениях, несовершенство правовой базы, регулирующей противоречивые национальные и международные ситуации, способствуют возникновению террористических преступлений и религиозного экстремизма. Поэтому борьба с экстремизмом и терроризмом, приобретающая международный характер, должна осуществляться на основе комплекса общегосударственных противодействий. В рамках международных соглашений должно быть налажено сотрудничество между странами, правоохранительными органами и международными организациями, работающими в сфере предотвращения экстремизма и терроризма. Таким образом, на основе международного опыта должен быть создан координационный механизм борьбы с экстремизмом и международным терроризмом. Необходимо отметить, что такая двойная политика стран Запада по отношению к странам исламского мира приводит к усилению позиций экстремистов среди населения. Конечно, устранение такой политики может сделать борьбу с экстремизмом эффективной и ограничить деятельность экстремистских движений и организаций.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, современность, техника и технологии, цивилизация, национальная культура, этика, духовность, независимость, Интернет, развитие сообщества, научное мировоззрение, сопротивление.

WAYS TO FIGHT RELIGIOUS EXTREMISM IN THE MODERN PERIOD

The fight against terrorism and religious extremism is considered an integral part of ensuring the security of not only individual countries, but also the entire world community. The crisis situation of society, primarily in the economy, the presence of contradictions and social contradictions in interstate and interreligious relations, the imperfection of the legal framework regulating contradictory national and international situations contribute to the emergence of terrorist crimes and religious extremism. Therefore, the fight against extremism and terrorism, which has acquired an international character, must be carried out on the basis of a complex of national countermeasures. Within the framework of international agreements, cooperation should be established between countries, law enforcement agencies and international organizations working in the field of preventing extremism and terrorism. Thus, on the basis of international experience, a coordination mechanism to combat extremism and international terrorism should be created. It should be noted that such a double policy of Western countries towards the countries of the Islamic world leads to a strengthening of the position of extremists among the population. Of course, eliminating such policies can make the fight against extremism effective and limit the activities of extremist movements and organizations.

Key words: religious extremism, modernity, technology and technology, civilization, national culture, ethics, spirituality, independence, Internet, community development, scientific worldview, resistance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Далер Муҳибулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори фалсафа (Ph.D), муаллими калони кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: dalersm1992@mail.ru. Телефон: 98-733-66-08

Сведения об авторе: Саидзода Далер Муҳибулло - Таджикский национальный университет, доктор философии (Ph.D), старший преподаватель кафедры истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: dalersm1992@mail.ru. Телефон: 98-733-66-08

Information about the author: Saidzoda Daler Muhibullo - Tajik National University, Doctor of Philosophy (Ph.D), Senior Lecturer, Department of History of Philosophy and Social Philosophy. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue, 17. E-mail: dalersm1992@mail.ru. Phone: 98-733-66-08

УДК: 881.161.1

**К ВОПРОСУ ОБ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ НЕРУССКИХ
СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

Солиев З. Т.

**Политехнический институт Таджикского технического университета им. академика М.С.
Осими в городе Худжанде**

Учебный процесс в каждом учебном заведении основан на чтении научной и учебной литературы. Для таджикских студентов, изучающих русский язык, научные и учебные тексты являются не только источником профессиональных знаний, но и специальным средством обучения языку. Поэтому перед преподавателями стоит непростая задача - профессионально обучить таджикских студентов русскому языку, что является важной составляющей профессиональной компетенции специалиста [12].

Цель настоящей статьи – рассмотреть роль и место чтения как вида речевой деятельности в системе формирования профессиональной компетенции студентов неязыковых вузов. Говоря о целях чтения, можно привести ряд высказываний, которые раскрывают многогранность этого сложного явления. Так, целью чтения одни ученые считают «осмысление зрительно воспринимаемой информации, раскрытие смысловых связей, понимание информации» [11], другие - «... раскрытие смысловых связей (понимание) речевого произведения, представленного в письменном виде, или иначе – извлечение информации, содержащейся в письменном тексте» [14], третьи - «... получение и переработка текстовой информации» [15].

Раскрывая объединяющие, структурные, познавательные, особенности чтения в системе видов речевой деятельности, исследователи отмечают, что чтение - «... коммуникативный посредник, живой диалог с современниками и ушедшими» [2], «... чрезвычайно сложный процесс, характеризующийся громадным объемом подсознательной работы мозга» [4], «... один из способов познания жизненных ценностей, чужой культуры, перенятия человеческого опыта, обогащения познания различных сфер, развития интеллекта и образного мышления учащихся» [3].

Чтение – рецептивный вид речевой деятельности, связанный с восприятием и пониманием письменного текста [1]. Чтение – один из основных видов речевой деятельности, являющийся одновременно и целью, и средством обучения. Чтение знакомит студентов с достижениями науки и культуры. Для нерусских студентов научные тексты являются одновременно и источником профессиональных знаний, и средством овладения языком специальности. Поэтому обучение профессиональному чтению является важной составляющей профессиональной компетентности [12].

Профессионально-ориентированное чтение, безусловно, занимает ведущее место по своей важности и доступности. Важным является то, что в процессе обучения развивается и формируется личность самого студента, его мышление, память, совершенствуются слуховые, зрительные и моторные ощущения, т.е. компетенции, принятые как ключевые компетенции XXI века.

Проблемы обучения чтению нерусских студентов в негуманитарных вузах изучались многими авторами (И.А. Зимняя, А.А. Акишина, И.Л. Бим, И.Р. Гальперин, З.И. Клычникова, С.К. Фоломкина, Т.С. Серова, Л.А. Милованова, Т.Ю. Полякова, Т.Р.Шевченко, Г.А. Иванова, А.А. Вейзе, Н.С., М.Л. Вайсбурд, Г.В. Рогова, А.А. Леонтьев, Е.И. Пассов, С.Р. Плотников, О.А. Розов и другие.

Цель обучения чтению на иностранном языке в техническом вузе - формирование у студентов умения самостоятельно и с различными целями читать литературу для получения необходимой информации, т.е. формировать коммуникативное чтение [7].

Во вводной части учебной программы по русскому языку для неязыковых вузов Таджикистана рекомендуется привить навыки различных видов чтения [13,с.3], а в основном

профессионально-ориентированном курсе осуществляется развитие навыков чтения специальной литературы с целью получения информации [13,с.4].

Отсюда и вытекает задача преподавателя – научить студентов профессионально читать, то есть научить студентов-нелингвистов понимать путем чтения социально-бытовые и технические тексты со словарями и без них, формирование гибких и ориентированных на работу учебных навыков для решения профессиональных задач будущих специалистов.

С учетом вышесказанного в методике разработаны различные виды классификаций, связанные с теми или иными аспектами чтения. Наиболее важная классификация видов чтения связана с коммуникативными целями и задачами читающего, определяющими необходимую степень полноты и точности понимания материала. Этот критерий лег в основу общепринятой классификации видов чтения С. К. Фоломкиной, которая выделяет поисковое, просмотровое, ознакомительное и изучающее чтение [14,с.11-20].

Рассмотрим особенности видов чтения в указанной классификации.

Изучающее чтение - это чтение со стопроцентным пониманием информации, детальное чтение, которое может сопровождаться выписками и рассчитано на использование в последующей деятельности информации, полученной из текста. Оно необходимо всем школьникам, абитуриентам, научным работникам. Обучение чтению как виду речевой деятельности начинают с изучающего, поскольку тексты должны быть поняты полностью. В связи с этим для изучающего чтения используют тексты небольшого объема описательного типа [8].

Ознакомительное чтение - чтение с общим охватом содержания, т.к. читающий уделяет внимание только главной информации, пренебрегая второстепенными деталями. Это чтение без выписок, для удовольствия. Для ознакомительного чтения используют относительно большие тексты; наиболее пригодны для этого вида повествовательные, сюжетные тексты.

Просмотровое чтение – бегло просматривается текст, отмечается интересное/неинтересное, ценное/ненужное. На основе полученной информации делается вывод, нужен этот текст или нет. Для просмотрового чтения объем текстов должен быть в несколько раз больше текстов для ознакомительного чтения. Для этого бывает достаточно прочитать заголовок, подзаголовок, отдельный абзац или предложение

Единицей обучения чтению является текст как законченное речевое произведение [18]. Текст - это сложная коммуникативная единица высокого уровня, продукт и объект познавательной деятельности.

В учебной программе особое внимание уделяется природе учебных текстов. Так, в вводном курсе рекомендуется использовать тексты, актуальные по содержанию для социально-культурной сферы общения [13,с.11], а в профессионально-ориентированном курсе - владеть всеми видами чтения научной литературы (изучающее, ознакомительное, просмотровое, поисковое), предполагающими различную степень понимания и смысловой компрессии прочитанного [13,с.23-24].

Говоря об особенностях учебных текстов применительно к обучению чтению, в методике выделяют адаптированные (упрощенные) и оригинальные (подлинные) тексты. В данном аспекте различают два направления, по которым проходит адаптация текста:

- 1) лингвистическая адаптация (языковой уровень);
- 2) нелингвистическая адаптация (уровень формы и содержания информации) [6].

Важным в организации системы обучения являются принципы отбора текстов. При отборе текстов для чтения методисты рекомендуют в первую очередь учитывать принцип уникальности знаний, то есть познавательной ценности, а также принципы доступности, системности и логичности изложения, соответствия ранее и в настоящее время изученному лексическому и грамматическому материалу. Поэтому сначала студентам даются базовые, элементарные тексты учебников, затем тексты, взятые из литературных произведений, а не отредактированные тексты.

Важнейшими элементами в процессе обучения чтению являются отбор текстов, постановка задач и форма контроля.

При отборе текстов для того или иного вида чтения важную роль играют объем, логико-структурная структура и сложность языкового материала.

Согласно исследованиям С.К. Фоломкиной, тексты для профессионального чтения должны обладать полнотой, завершенностью, смысловой цельностью, мотивирующим содержанием для учащихся, информационной насыщенностью, оптимальным объемом текста и языковой доступностью [14,с.187].

Тексты, используемые в процессе обучения иностранному, в нашем случае русскому языку, в неязыковом вузе, должны иметь четкую направленность. Поэтому для повышения практических результатов обучения важно отбирать тематику и жанры текстов для использования в обучении в соответствии со спецификой учебного заведения [5,с.31].

Учебные тексты должны воспроизводить основные черты оригинального текста. Например, общая структура текста, используемые в нем структурные типы абзацев, распределение информационной нагрузки внутри абзацев и средства связи между абзацами должны отражать наиболее характерные черты соответствующего стиля. Это во многом решит проблему переключения будущих специалистов с чтения адаптированной литературы на чтение оригинальной [16].

Приступая к обучению чтению необходимо учитывать ряд факторов, препятствуют эффективному и быстрому восприятию прочитанного: неоправданные возвраты к уже прочитанному; внутреннее проговаривание читаемого текста; малое поле зрения; недостаточное развитие смыслового прогнозирования; низкий уровень организации внимания и отсутствие гибкой стратегии чтения.

1. Обучение ознакомительному чтению. При обучении этому виду чтения учащиеся должны научиться: предвосхищать содержание по заголовкам и вступлениям; определять основные идеи; различать главную и второстепенную, фактическую и гипотетическую информацию; использовать сноски для поддержки понимания; устанавливать логические и хронологические связи между фактами и событиями; обобщать данные, представленные в тексте, и делать выводы из прочитанного; записывать наиболее важную информацию из текста для использования в другой деятельности; классифицировать информацию в соответствии с конкретной деятельностью; читать весь текст. Задания в тексте: определение главной мысли текста; выделение предложений, передающих сюжет; объяснение названия текста [17]

2. Обучение поисковому чтению. Основная цель данного вида чтения – поиск студентом содержательной информации, принятие решения о целевом использовании информации и чтение больших по объему текстов. При обучении данному виду чтения студент должен научиться: определять тип текста, его структурные особенности; выделять информацию по определенной теме; находить нужные факты, подбирать и группировать информацию по определенным признакам; прогнозировать содержание целого текста на основе реалий, известных понятий, терминов, имен собственных; проводить беглый анализ предложений и абзацев; составлять рабочие материалы для использования их в проектах; находить абзацы, требующие подробного изучения. При поисковом чтении перед обучающимися стоит задача быстрого нахождения конкретной информации в тексте. При обучении данному виду чтения целесообразно использовать тексты большого объема, отвечающие потребностям аудитории, с которой работает преподаватель, с учетом профиля их будущей специальности [5].

3. Обучение просмотровому чтению направлено на получение общего представления о тексте: установление темы представленного текста, разделение его на смысловые фрагменты с установлением связи между ними, а также определение главной, ключевой мысли текста. Этот вид чтения целесообразно использовать как подготовительный этап для других видов чтения.

Обучение просмотровому чтению направлено на получение общего представления о тексте: установление темы представленного текста, разделение его на смысловые фрагменты с установлением связи между ними, а также определение главной, ключевой мысли текста. Этот вид чтения целесообразно использовать как подготовительный этап для других видов чтения. Виды заданий: Определите, о чём говорится в тексте; Найдите в газете статью о...; Найдите в тексте цитату о.... [11].

4. Обучение изучающему чтению. К основным умениям данного вида чтения относятся: определение важности (значимости, достоверности) информации, полное и точное понимание содержания текста, перефразирование и толкование трудных для понимания слов и предложений, раскрытие причинно-следственных связей, предвосхищение дальнейшего развития событий, составление плана, схемы, таблицы, постановка вопросов к основной и второстепенной информации. Также к умениям, лежащим в основе изучающего чтения, можно отнести выявление имплицитной информации, понимание содержания, опираясь на фоновые знания, на экстралингвистический аппарат текста и шрифтовые выделения, перевод текста полностью или выборочно, устно или письменно. Задания к тексту: Составьте подробный план текста/аннотацию к тексту; Нарисуйте схему изложенного в тексте.

Важную роль в повышении эффективности формирования навыков чтения играют отбор и использование упражнений. В методике обучения чтению на иностранном языке выделяют предтекстовые, текстовые и послетекстовые упражнения.

Предтекстовые упражнения обеспечивают целенаправленную лингвистическую интерпретацию, в основном включающую грамматическую лингвистическую информацию.

Текстовые упражнения формируют коммуникативное отношение к пониманию прочитанного.

Послетекстовые упражнения проверяют и анализируют понимание текста. Они используются для развития умений анализировать содержание, выделять смысловые части и расшифровывать смысл предложений. Важной частью работы с научными текстами на данном этапе является развитие навыков и умений "свободного устного изложения содержания".

Если говорить о последовательности видов чтения, то в практике обучения используются два варианта: 1) ознакомительное – изучающее – просмотровое – поисковое; 2) изучающее – ознакомительное – просмотровое – поисковое. Второй вариант, на наш взгляд, кажется эффективнее, так как в большей степени подготавливает все другие виды чтения.

Одной из актуальных проблем обучения чтению является контроль усвоения и понимания содержания текста. С точки зрения А.А. Леонтьева, понимание текста – это процесс перевода смысла текста в любую другую форму его закрепления: пересказ той же мысли другими словами, перевод на другой язык, смысловую компрессию текста (построение аннотаций, рефератов) [9].

Таким образом, реферирование и аннотирование как способ управления чтением очень эффективны и позволяют преподавателю проверять тексты всех учащихся с минимальными затратами времени.

Весьма распространенным способом контроля усвоения содержания текстов являются тесты по чтению, которые широко используются в настоящее время.

Обобщая изложенный выше материал, связанный с основными проблемами обучения чтению, можно сделать ряд выводов и рекомендаций:

1) формирование навыков чтения профессионально ориентированных текстов в нерусской аудитории занимает ведущее место по своей значимости и практичности, является актуальной проблемой современной лингводидактики.

2) при работе с учебно-научным текстом рекомендуется использовать все виды чтения, отдавая предпочтение изучающему чтению;

3) соблюдать последовательность работы с текстом: снятие лексико-грамматических трудностей, собственно чтение, проверка понимания содержания, воспроизведение прочитанного текста.

Рецензент: Хамидова Н. – к.ф.н., п.т.т. имени академика М.С.осими в г.худжанде доцент

ЛИТЕРАТУРА

1. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов / Т.М. Балыхина. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.
2. Барабанова Г.В. Методика навчання професійно-орієнтованого читання у немовному вnz: Монографія / Г.В. Барабанова– К.: Інкос, 2010. – 315 с.

3. Березовская Я.Л. Русский язык как иностранный: Чтение: учебное пособие / Я.Л. Березовская, О.И. Шарафутдинова. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2015. – 135 с.
4. Бухбиндер В.А. Методика интенсивного обучения иностранному языку / В.А. Бухбиндер, Г.А. Китайгородская. – Киев: Издательское объединение «Высшая школа», 1988. – 56 с.)
5. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. –М: Академия, 2006. – 336 с.
6. Крючкова Л.С. Практическая методика обучения русскому как иностранному: учеб. пособие / Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская. –М.: Флинта: Наука, 2009. – 78 с. ISBN: 978-5-9765-0030-3.
7. Кузнецова Т.И. Обучение чтению как одному из аспектов речевой деятельности в неязыковом вузе на завершающем этапе подготовки / Т.И. Кузнецова, Е.С. Ражева // Современные научные исследования и инновации. – 2016. – №12 [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/76813> (дата обращения: 07.06.2018).
8. Лебединский С.И. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие / С.И. Лебединский, Л. Ф. Гербик. – Мн., 2011. – 309 с.
9. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. - М., 1969.
10. Миролюбов А.А. Обучение иностранным языкам в свете реформы школы / А.А. Миролюбов // ИЯШ, 1996, -№ 2. -С. 4–11.
11. Ревякина Т.Л. Чтение как аспект обучения на занятиях по РКИ / Т.Л. Ревякина, В.В. Щур, Н.В. Федотова // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2013. -№11(11). -С. 54–60.
12. Туана Е. Н. Организация обучения студентов профессионально-ориентированному чтению на занятиях по русскому языку как иностранному / Е.Н. Туана и др // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 3.
13. Учебная программа по «РУССКОМУ ЯЗЫКУ» для неязыковых вузов Душанбе, 2018. -36 с.
14. Фоломкина С. К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе / С. К. Фоломкина. – М.: Высшая школа, 2005. – 255 с.
15. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие – 2 изд., перераб / М.П. Чеснокова. – М.: МАДИ, 2015. – 132 с.
16. Чигазева М.А. Типы текстов по специальности и их использование на занятиях по иностранному языку / М.А. Чигазева // Технологии обучения иностранным языкам в неязыковых вузах. – Сб. науч. ст. – Ульяновск: 2005. – С. 109 – 111.
17. Шевченко Н.И. Методика обучения ознакомительному чтению в неязыковом вузе / Н.И. Шевченко. – М., 2002.
18. Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. Учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов / А.Н. Щукин. - М.: Икар, 2011. — 454 с.

ОИД БА МАСЪАЛАИ ОМУЊТАНИ ХОНДАН БО ЗАБОНИ РУСӢ БА ДОНИШҚУӢНИ ГАЙРИ РУСЗАБОНИ МАКТАБҲОИ ОЛИИ ТЕХНИКӢ

Дар мақола хониш ҳамчун як намуди фаъолияти нутқ баррасӣ мешавад, ки ба ташаккули маҳорату малакаҳои муоширати нутқи шифоҳӣ мусоидат мекунад. Хондан аз лиҳози мазмун ва принципҳои асосии таълим, инчунин пайдарҳамии таълим ҳамчун воситаи таълим тавсиф мешавад. Дар мақола хусусиятҳои дидактики матнҳои таълимӣ, мушкилоти дарки матн ҳангоми мутолиа мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар бораи равишҳои мавҷуда ва таснифи навҳои хониш маълумот дода шуда, барои ташаккули малакаи хониш ва мониторинги азхудкунии мазмуни матнҳо баъзе тавсияҳои методӣ пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: хониш, навҳои хониш, омуҷтани хондан, фаъолияти нутқ, матн, принципҳои интиҳоби матн.

К ВОПРОСУ ОБ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ НЕРУССКИХ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

В статье чтение рассматривается как вид речевой деятельности, способствующий развитию навыков и умений устной речевой коммуникации. Чтение характеризуется как средство обучения по содержанию и основным принципам обучения, а также последовательности обучения. В работе рассматриваются дидактические особенности учебных текстов, проблемы понимания текста при чтении, дается обзор существующих подходов к классификации видов чтения, предлагаются некоторые методические рекомендации по формированию навыков чтения и контролю за усвоением содержания текстов.

Ключевые слова: чтение, виды чтения, обучение чтению, речевая деятельность, текст, принципы отбора текста.

ON THE ISSUE OF TEACHING READING IN RUSSIAN LANGUAGE TO NON-RUSSIAN STUDENTS OF A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY

The article considers reading as a type of speech activity that contributes to the development of skills and abilities of oral speech communication. Reading is characterized as a means of learning in terms of content and basic principles of learning, as well as the sequence of learning. The work examines the didactic features of educational texts, the problems of understanding text when reading, provides an overview of existing approaches to the classification of types of reading, and offers some methodological recommendations for developing reading skills and monitoring the assimilation of the content of texts.

Keywords: reading, types of reading, teaching reading, speech activity, text, principles of text selection.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Солиев Зоир Тоирович* - Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техники Тоҷикистон ба номи М.С. Осимӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳо. **Суроға:** 735700, ш. Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 226. Телефон: **928-17-87-71**. E-mail: **zoirsoliev588@gmail.com**

Сведения об авторе: *Солиев Зоир Тоирович* - Политехнический институт Таджикского технического университета им.М.Осими в городе Худжанде, кандидат педагогических наук, доцент, кафедра языков, инженерно-экономический факультет. **Адрес:** 735700, Худжанд, Республика Таджикистан, проспект И. Сомони, 226. Телефон: **928-17-87-71**. E-mail: **zoirsoliev588@gmail.com**

Information about the author: *Soliev Zoir Toirovich* - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after M. Osimi in the city of Khujand, candidate of pedagogical sciences, associate professor, department of languages, faculty of engineering and economics. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, I. Somoni Avenue, 226. Phone: **928-17-87-71**. E-mail: **zoirsoliev588@gmail.com**

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ АНГЛИЙСКОЙ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Тагаева М.М.

Институт развития образования имени А.Джами Академии образования Таджикистана

Одной из актуальных проблем в методике преподавания английского языка в национальных учебных заведениях является вопрос правильной передачи английских лексических единиц, которые не имеют подходящих соответствий в передаваемом языке. В основном к таким словам относятся английские безэквивалентные единицы, которые, неся в себе культурно-познавательную информацию, не могут стопроцентно совпадать со словами таджикского языка, исходя из этого, являются основным способом приобщения школьников к культурной жизни англоговорящих стран.

Ключевой функцией освоения любого иностранного языка является это продуктивное вхождение в инокультурную среду. И среди мировых языков безусловно уровень востребованности английского языка как лидирующего языка в современном мире особенно высок. Это можно объяснить тем, что в настоящее время молодые специалисты, владеющие английским языком, безусловно являются самыми конкурентоспособными на мировом и национальном рынке труда. В связи с этим, образованию и подготовке школьников, особенно подрастающего поколения, к активной и свободной интеграции в мировое сообщество, в нашем государстве уделяется огромное внимание. Одним из показателей является непрерывное и обязательное обучение английскому языку в учебных заведениях.

Наши наблюдения показывают, что учителя английского языка в национальных школах при передаче английской БЭЛ на таджикский язык или же на изучаемый язык сталкиваются с необъяснимыми сложностями, ибо они содержат специфическое лингвокультурологическое знание не встречающееся в других культурах. И поэтому учителям приходится прилагать значительные усилия, чтобы правильно истолковать значение английских безэквивалентных единиц.

Известный исследователь в области преподавания Л.С. Бархударов в своей книге «Язык и перевод» подчёркивает, что несмотря на то, что БЭЛ – это лексическая единица, которая не имеет соответствий в словарном составе иного языка, её содержание, как любой другой простой лексической единицы, может быть выражено средствами другого языка. Однако передача этих понятий безусловно отличается от других языковых единиц, ибо она может представлять собой специфическую трудность. Несмотря на это, при правильной постановке работы над БЭЛ, эти преграды полностью могут быть преодолимы [1, с.96-97].

Непосредственным исследованием данной проблематики занимался целый ряд известных лингвистов: Л.С. Бархударов, С. Влахов, С. Флорин, А.В. Фёдоров, В.Н. Комиссаров, Г.В. Терехова, П.И. Копанев, Ф. Беер и др.

В данной работе мы попытаемся проанализировать различные способы передачи безэквивалентных единиц. Следовательно, считаем необходимым отметить, что передача БЭЛ исследователями рассматривается по-разному, так как из переводоведения известны различные средства, которые дают возможность передать эти единицы на другой язык. Ниже рассмотрим некоторые из них.

Л.С. Бархударов, рассматривая вопрос передачи безэквивалентной лексики английского языка на русский и русского на английский, выделяет 5 больших групп: **1. Переводческая транслитерация** (способ передачи БЭЛ, который осуществляется на уровне графем, то есть передаётся только написание иноязычного слова на переводящий язык) и **транскрипция** (способ передачи БЭЛ, который осуществляется на уровне фонем, то есть передаётся только звуковая оболочка лексики) – по мнению автора, этот способ выражения безэквивалентной лексики больше подходит для передачи иноязычных имён

собственных, слов-реалий, названий компаний, фирм, газет, журналов и т.д. **2. Калькирование** – приём передачи безэквивалентной единицы на уровне морфем и слов. В большинстве случаев в роли переводческой единицы выступают составные части БЭЛ ИЯ, то есть морфемы или слова, которые в процессе передачи заменяются на морфемы и слова ПЯ. Как отмечает автор, калькирование, как и предыдущий способ передачи БЭЛ (транслитерация и транскрипция), не всегда может раскрыть скрытое значение данных единиц [1,с.99-176]. **3. Описательный («разъяснительный») перевод** – способ выражения безэквивалентной лексики, осуществляющийся путём её толкования (дефиниции) на передаваемый язык. По мнению автора, несмотря на то что это один из действенных способов выражения иноязычной БЭЛ на другой язык, оно является неэкономным способом. **4. Приближённый перевод** – передача иноязычной лексики, где применяются аналоги (близкие по значению эквиваленты в передаваемом языке), однако нельзя забывать, что, исходя из названия способа, этот вид перевода передаёт лишь ориентировочное значение БЭЛ. **5. Трансформационный перевод** – способ передачи БЭЛ на уровне перестройки всей синтаксической структуры предложения, в результате которой значение иноязычной лексики полностью меняется [1,с.97-103].

В.Н. Комиссаров, исследуя данную проблематику, выделяет 5 базисных случаев соответствий иноязычных БЭЛ на передаваемый язык:

1. **Соответствия – заимствования**, способ передачи БЭЛ, осуществляющийся путём транскрибирования и транслитерации;
2. **Соответствия – кальки**;
3. **Соответствия – аналоги** – способ, где используются близкие по значению соответствия в ПЯ;
4. **Соответствия – лексические замены**;
5. **Соответствия – описание** [3,с.148-150].

Г.В. Терехова в своей работе «Теория и практика перевода», рассматривая вопросы перевода английских безэквивалентных единиц на русский, характеризует самые продуктивные пути передачи БЭЛ в научных и технических текстах. По словам Г.В. Тереховой, при передаче иноязычной безэквивалентной лексики обычно используются следующие способы: **перифразирование** – то есть, изменение отдельных слов и фраз ИЯ; **синонимия, антонимия** и другие языковые средства; **транслитерация; калькирование; описание** [9,с.37-43].

Таким образом, проанализировав научную литературу и обобщая концепции известных исследователей по этой тематике, в данной статье мы попытаемся рассмотреть наиболее эффективные пути передачи английских безэквивалентных единиц на таджикский язык или же их перифразирования на английский, которые, по нашему мнению, будут весомым вкладом в процесс обучения английскому языку в таджикских общеобразовательных школах. Исходя из вышесказанного, мы выделяем следующие способы выражения английской безэквивалентной лексики:

1. Транскрибирование и транслитерация;
2. Калькирование;
3. Дефиницированный (описательный, разъяснительный) перевод;
4. Создание нового подходящего слова/словосочетания или же нахождение подходящего эквивалента в ПЯ;
5. Трансформационный (контекстуальный) перевод;
6. Иллюстрированный перевод.

Рассмотрим специфическую характеристику каждого способа выражения английских безэквивалентных единиц на таджикский язык или же их перифразирования на английский, при этом используя примеры из материалов действующих учебников английского языка в национальной школе Таджикистана, авторами которых являются П. Джамшедов, С. Ходжаева, К. Алидодхонова, С. Джаматов, Ш. Каримов, Ф. Баротзода и С. Насруддинов и других учебных пособий (учебники New English File, New Headway, fourth edition).

1. Транскрибирование и транслитерация

Транскрибирование, или транскрипция в однотомном толковом словаре русского языка под редакцией С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой толкуется как «совокупность специальных знаков, при помощи которых передаётся произношение, а также соответствующая запись» [8,с.808], то есть, иными словами, передача иноязычных слов, которая осуществляется на уровне фонем (фонема - звуковая единица слова) [10,с.31].

Обратимся к примеру:

Every time Swain entered the room, he found Ellsworth laughing to himself. Maybe Koppel was right and old man had really gone mad [13,с.118]. – Ҳар вақте ки Свейн ба хучра мебаромад, меидид, ки Эллсворт худ ба худ меҳандад. Шояд Коппел ҳақ буд, муйсафед дар ҳақиқат девона шудааст.

А транслитерация - это «побуквенная передача текстов и отдельных слов одной графической системы средствами другой графической системы» [8,с.808], то есть выражение лексики на уровне графем (графема – минимальная единица письменной речи) [10,с.31].

Как отмечают П.И. Копанев, Ф. Беер транслитерация и транскрипция являются универсальными средствами передачи собственных имён [4,с.185]. Рассмотрим примеры, где комбинируются транслитерация и транскрипция:

The most fashionable and the most expensive part to live in is the West End. It is situated between the City and Hyde Park. ... The Tower of London, the Bank of England, The Mansion House, where the Lord Mayor lives, the Law Courts, and many interesting churches are situated in the City. The House of Parliament with Big Ben, Westminster Abbey, the National Gallery and many theatres and good shops are in the West End. [12,с.108]. – Аз ҳама қисмати мудноку гаронарзиш барои зиндагӣ кардан, ин Вест Энд мебошад. Он дар байни Сити ва Ҳайд Парк ҷойгир аст.... Тавер ов Ландон, Бэнк ов Ландон, Меншн Ҳавс, ки дар он Лорд Мейор зиндагӣ мекунад, инчунин Ло Кортс ва бисёр калисоҳои аҷоибӣ дигар дар Сити комат афрохтаанд. Ҳавс ов Парлиамент ҳамроҳ бо Биг Бен, Вестминстер Эббей, Нешенал Галлери ва бисёр театрҳо ва мағозаҳои хурд низ дар Вест Энд ҷойгиранд.

С давних времён переводчики, используя данный способ, передавали нам названия многих английских и американских блюд и напитков, большинство из которых твёрдо адаптировались и широко используются в повседневной жизни многих народов. Для иллюстрации приведём некоторые из них:

Напитки:

Ale - эл

Bitter - биттер

Cider - сидр

Eggnog - эггног

Lager - лагер

Stout - ставт

Gin - чин

Lemonade - лимонад

Пища:

Haggis - ҳаггис

Laverbread - лавербред

Pudding - пудинг

Roast beef - рост биф

Steak - стейк

Как видно из примеров, вышеприведённые способы в основном используются тогда, когда есть необходимость передачи собственных имён, названий государственных учреждений, географических названий, пищи, напитков, бытовых предметов и т.д. Однако, по мнению П.И. Копанева, Ф. Беера, если безэквивалентная лексика ещё не освоена языком перевода, то использование данных приёмов, может оказаться недостаточным, что потребует пояснительного объяснения [4,с.186]. Это замечание также можно встретить в трудах Г.Д. Томашина, который отмечает, что главным серьёзным недостатком этих способов в основном является то, что они способствуют появлению новых непривычных и малопонятных слов в передаваемом языке [10,с.32].

2. Калькирование

Другим наиболее распространённым способом передачи иноязычной БЭЛ считается калькирование (дословный или буквальный перевод). Слово «калькирование» или «калька» берёт начало от французского слово *calque*, которое означает «копия», «копировка», «копировать».

Известный русский учёный Л.К. Латышев пишет, что «суть этого приёма заключается в том, что составные части безэквивалентной лексической единицы (морфемы безэквивалентного слова или лексемы безэквивалентного устойчивого словосочетания) заменяются их буквальными соответствиями на языке перевода» [5,с.168], другими словами, сущность этого способа «заключается в создании нового слова или устойчивого сочетания в ПЯ, копирующего структуру исходной лексической единицы» [3,с.173-174].

Рассмотрим на примере:

«The **London Eye** was opened on **New Year's Eve** 1999 to celebrate the **Millennium**. It is 135 meters high, and from the top you can see all of **London**. On a clear day you can even see **Windsor Castle**, which is 40 kilometers away. The **London Eye** has 32 **capsules**, each with **room** for 25 people. Each “**trip**” lasts 30 minutes. It moves quite slowly, at a speed of about 15 meters a minute, but it never stops. Passengers have to get on when it's moving. ... A limited number of tickets are available on the day from the **Ticket Office** in **County Hall**. It's 5 minutes' walk from **Waterloo underground station** [14,с.71].

Чашми Лондон дар **Арафаи Соли Нави** соли 1999 барои чашн гирифтани **Ҳазорсолагӣ** ифтитоҳ ёфта шуда буд. Баландии он 135 метрро ташкил дода, аз баландии он шумо метавонед тамоми **Лондонро** бинед. Дар рӯзи равшан шумо ҳатто метавонед **Қасри Виндсорро**, ки 40 километр дуртар ҷойгир аст, бинед. **Чашми Лондон** аз 32 **капсула (ғилофак)** иборат буда, ҳар як **ҳучрааш** барои 25 нафар мебошад. Ҳар як «**сайёҳат**» 30 дақиқа давом меёбад. Вай комилан оҳиста ҳаракат мекунад, 15 метр дар як дақиқа, аммо он ҳеҷ гоҳ боз намеистад. Мусофиронро лозим меояд, ки ҳангоми ҳаракаташ ба он савор шаванд. Шумораи маҳдуди чиптахоро метавон аз **Ҳазинаи чипта** дар **Кавти Ҳолл** дастрас намуд. Вай 5 дақиқа роҳ аз Истгоҳи роҳи оҳани **Вотарлу** мебошад.

Выделенные в тексте слова и словосочетания зачастую после перевода остаются непонятными. В таких случаях, когда речь идёт о каких-то национальных языковых реалиях, вышеприведённые способы передачи (транслитерация, транскрипция и калькирование) в процессе обучения должны сопровождаться необходимыми таджикскими замечаниями, а для старших классов английскими дефинициями, либо иллюстрациями для более глубокого освоения иноязычного слова. Далее приводим несколько таких примеров.

The London Eye – also known as Millennium Wheel, probably one of the well-known London attractions and the most famous Ferris wheels in the world, which is located on the Bank of River Thames. **Чашми Лондон** – инчунин бо номи Чархи Ҳазорсолагӣ машҳур буда, эҳтимол яке аз аттракционҳои маъруфи Лондон ва номдортарин Чархи тамошо дар ҷаҳон ба шумор меравад. Вай дар соҳили Дарёи Темза ҷойгир аст.

Windsor Castle – it's a royal castle and residence, which is located in Berkshire, England. It is considered the official residence of British Kings and Queens [18,с.585-586]. **Қасри Виндсор** – қаср ва қароргоҳи шохӣ буда, дар шаҳри Беркшири Англия ҷойгир аст. Он қароргоҳи расмии шохон ва маликаҳои британи ба шумор меравад.

Covent Garden – a fashionable area in central London, England, that used to be London's main market for flowers, fruit and vegetables. Now it is popular area with tourists, and the street performers who come to entertain them [18,с.132]. **Ковент Гарден** - як минтақаи шӯҳратёфта аст, ки дар маркази Лондон, Англия ҷойгир аст. Ин макон дар солҳои пеш бозори асосии Лондон буд, ки дар он гул, мева ва сабзавот фурӯхта мешуд. Ҳоло ин макон дар байни сайёҳон маъруф буда, аз тарафи хунармандони кӯчагӣ ҳархел намоишҳо намоиш дода мешаванд.

1. Дефиницированный (описательный, разъяснительный) перевод;

Как уместно подчёркивает А.В. Фёдоров, «нет такого слова, которое не могло бы быть передано на другой язык, хотя бы описательно, то есть распространённым сочетанием слов данного языка» [11,с.172]. Таким образом, в случае, когда

вышеприведённые пути выражения (транскрипция, транслитерация и калькирование) БЭЛ считаются не действенными, то мы можем прибегнуть к наиболее продуктивному способу – дефиницированному, или описательному переводу, благодаря которому безэквивалентные иноязычные слова комментируются и поясняются с помощью слов в ПЯ.

В.Н. Комиссаров в своей работе «Теория перевода (лингвистические аспекты)», исследуя описательный способ, вводит иной термин этому способу - «экспликация» - трансформация на уровне лексики и грамматики, где языковая единица иностранного языка заменяется сочетаниями слов в ПЯ, в которых эксплицируется смысл на передаваемом языке [3,с.185].

По мнению Л. К. Латышева, описательный перевод - более употребляемый способ передачи БЭЛ, где значение иноязычного слова передаётся с помощью развёрнутого описания. Автор, говоря о достоинстве разъяснительного перевода, подчёркивает, что это чуть ли не единственный способ, который может раскрыть сполна основной смысл безэквивалентной лексики [5,с.170-171].

В ходе использования дефиницированного подхода находчивость, изобретательность, терпимость и краткость учителя или ученика занимают ключевое место, ибо, не обладая хотя бы одним из этих качеств, нельзя рассчитывать на успешную передачу языковых безэквивалентных единиц.

Приведём ряд примеров:

1. **The Jack-o-lantern** - the most recognizable symbol of modern Halloween. Jack-o-Lantern made especially from a Halloween pumpkin with holes for facial features. [19,с.757] - **Чароги Чек** - рамзи маъруфтарини ин чашн буда, он кадуе мебошад, ки дар он шакли чехра бурида шудааст;

2. **Cupid** - Cupid is a mythical figure, considered the God of Love. He is often pictured as a beautiful naked boy with wings, carrying bow and arrows with which he wounds his victims [19,с.353] - **Купидон** - қахрамони афсонавӣ буда, ҳамчун «Худои Муҳаббат» доништа мешавад. Купидон аслан чун кӯдаки урӯни қанотдор ва дар даст камону тир тасвир карда мешавад ва гӯйё бо камону тираш қурбониашро захмин мекунад.

Как становится очевидным из приведённых примеров описательного перевода, они неэкономные и занимают много места. Л.К. Латышев солидарен с В.Н. Комиссаровым, в том, что его основной недостаток, как указывает учёный, – многословность и громоздкость, которые безусловно могут отрицательно сказаться на качестве передачи иноязычного безэквивалентного слова на передаваемый язык [5,с.177-180; 3,с.185].

4. Создание нового близко подходящего слова/словосочетания, или же нахождение подходящего эквивалента в ПЯ.

Другой наиболее адекватный и распространённый способ передачи БЭЛ английского языка - это использование уже существующих соответствий (аналогов) в передаваемом языке, или же создание нового близко подходящего слова, которое будет весьма понятным таджикским учащимся. Однако необходимо отметить, тот факт, что выбранные аналоги в ПЯ не всегда могут полностью совпадать в БЭЛ оригинала, например, английская безэквивалентная лексика “Omelet” или же “Omelette” (омлет) в большинстве русско-таджикских и англо-таджикских словарей передаётся на таджикский язык как «тухмбирён» (яичница). Если проанализировать близость значения данных слов, то они совершенно разные, ибо таджикский «тухмбирён»-это далеко не “omelet”; таджикский «тухмбирён» состоит строго из яиц, ничего более, а английский “omelet”-это целая «композиция» ингредиентов (яйца, сливочное масло, молоко, сыр, перец, соль, помидоры и т.д.).

Исходя из этого, при передаче иноязычной БЭЛ “omelet” на таджикский язык, можно использовать его аналог «тухмбирён», однако он должен сопровождаться комментарием.

Говоря о специфических чертах английского и американского народа, необходимо также отметить ещё одно английское безэквивалентное слово “separated”, для передачи которого, по причине отсутствия подходящего таджикского эквивалента, необходимо создать новое более подходящее слово. Следовательно, соответствующим вариантом передачи данного слово может служить следующее словосочетание - *ошадор, аммо алоҳида*

зиндагӣ мекунад (женатые или замужние, однако живущие отдельно друг от друга), которое является наиболее соответствующим данному иноязычному слову.

БЭЛ **separated** в основном встречается при заполнении анкет на английском языке, как один из вариантов для пункта “Marital status” (семейное положение):

- Marital status *married* (оиладод)
 Single (муҷаррад)
 Divorced (ҷудошуда)
 Separated (оиладор, аммо алоҳида зиндагӣ мекунад)

Для таджиков последний вариант данного пункта анкеты весьма непонятен, ибо в таджикском менталитете не существует подобного выражения. Таким образом, попытаемся разобраться с данным иноязычным безэквивалентным словом:

Термин “*Separated*” или “*Separation order*” в Оксфордском юридическом словаре трактуется следующим образом: “*an order by the court that a husband and wife do not have to cohabit. ... The order does not terminate the marriage but it does free the parties of marital obligations. Separation is appropriate when there are religious objections to divorce or when the parties have not finally decided upon divorce. The grounds for separation are the same as those for divorce. The courts have the same powers in relation to financial orders and children as they do when granting a divorce.*” [17,с.425]. Таким образом, “*separated*” - официально семейный человек, который ждёт расторжения брака. Из-за существующих или возникших сложных вопросов, которые требуют длительного времени, бракоразводный процесс может длиться от 3 до 6 лет. Будучи в статусе “*separated*”, человек всё ещё остаётся официально женатым.

5. Трансформационный (контекстуальный) перевод.

Трансформационный, или как его ещё называют контекстуальный перевод, при использовании которого необходимо опираться на основной смысл контекста, а не на отдельные иноязычные безэквивалентные слова или словосочетания, ибо лишь контекст может ориентировать учителя на выбор соответствующего эквивалента в передаваемом языке. Относительно данного вопроса уместно замечание Л.Л. Нелюбина, который считает, что трансформационный перевод: «перевод как преобразование объектов и структур одного языка в объекты и структуры другого по определенным правилам. В ходе трансформации преобразуются объекты и структуры разных языковых уровней - морфологического, лексического, синтаксического. Одна из проблем трансформационного метода состоит в том, чтобы при переводе с помощью трансформаций отделить связанные словосочетания от отдельных слов и произвести трансформацию в соответствии с результатами такого разделения» [7,с.229].

Таким образом, учёный в своей работе рассматривает основные методы трансформации, заключающиеся в изменении формальных или семантических компонентов исходного контекста, где исходный смысл и первоначальная информация должны сохраняться в передаваемом языке. Следовательно, Л.Л. Нелюбин считает, что основными и важными методами контекстуального перевода являются:

- грамматическая трансформация;
- лексико- семантическая трансформация;
- синтаксическая трансформация;
- стилистическая трансформация [7,с.40-213].

Далее попробуем разобраться и внести ясность в эти разновидности трансформационного перевода.

Грамматическая трансформация – один из способов контекстуального перевода, где структура иноязычных слов, словосочетаний и предложений преобразовываются, однако семантическая информация в ходе их передачи в ПЯ не изменяется [7,с.40-213].

Our children are Emma and Vince. Emma is 15, she's at Camden High School. Vince is 19, he's at the University of Westminster [15,с.25]. – *Кӯдакони мо Эмма ва Винс мебошанд. Эмма 15 сола аст ва ӯ дар Мактаби олии Кэмден таҳсил мекунад. Винс 19 сол дорад ва вай дар Донишгоҳи Вестминстер таҳсил мекунад. (Наши дети Эмма и Винс. Эмме 15, и она учится в Высшей школе Кемден. Винсу 19 и он учится в Вестминстерском Университете).* В данном примере наблюдается замена части речи, то есть предлог **at** в таджикском и русском языке заменяется глаголом «таҳсил кардан (учиться)».

Лексическая трансформация – по мнению Л.Л. Нелюбина, это: «1. Замена переводимой лексической единицы словом или словосочетанием иной внутренней формы. 2. Соответствие, не совпадающее со словарным (ее разновидности: *дифференциация, конкретизация, смысловое развитие, антонимический перевод, целостное преобразование, компенсация*). 3. Перекодирование информации, осуществляемое лексическими средствами. 4. Преобразование лексического материала за счет его сокращения и/или расширения, широкого использования лексических замен. 5. Преобразование при переводе на уровне лексики...» [7,с.96].

Общеизвестно, что одно слово может выражать разные признаки, в зависимости от видения мира, которое свойственно конкретному народу и языку, что безусловно создаёт большие трудности при передаче иноязычного текста, для иллюстрации приводим следующий пример:

We went to Piramida. It's a bar and restaurant that's open 24 hours a day, and it's the 'in' place at the moment [14,с.56].

Столкнувшись с предлогом *in* ученики и учителя согласно словарям учебников, принимают его как простой общеупотребительный предлог, который означает *дар, дар дохил (в, внутри)*, однако анализируя его семантическую структуру мы видим, что этот предлог является многозначным словом, которое определяет довольно обширный круг явлений. Англо-русский словарь даёт значительное число значений данного предлога: 1. политическая партия, находящаяся у власти; 2. влияние власти; связи; 3. команда, отбивающая мяч (крикет, баскетбол); 4. расположенный внутри, внутренний; 5. подающий; 6. дома; у себя; 7. быть в тюрьме; 8. гореть; 9. собирать, убирать; 10. окружать; огораживать; 11. в моде; модный, популярный; и т.д. [6,с.358-359]. Как видно из приведённого примере, каждая сфера его употребления соответствует конкретному значению. Таким образом, выбор того или иного лексико-семантического значения слова зависит лишь от контекста.

Синтаксические трансформации - преобразование синтаксической структуры на уровне словосочетания, выражения или предложения. Синтаксическая трансформация отвечает за изменение грамматических конструкций одного предложения, где происходит изменение порядка слов; опущение некоторых слов; объединение или разбивка предложений; замена словосочетаний на предложения, или наоборот и т.д. [7,с.194].

The older man put his face in his hands. [16,с.33] – *Марди куҳансол рӯяширо бо дастонаш маҳкам кард (пожилой мужчина закрыл лицо руками)*. В этом примере наблюдается передача предложения при помощи перестройки синтаксической структуры.

Стилистические трансформации – «преобразование стиля текста при

передаче стилистического значения с целью воссоздать в переводе тот же эффект, т.е. вызвать у читателя аналогичную реакцию, хотя часто переводчику приходится достигать этого, прибегая к совершенно иным языковым средствам, используя приемы *замены и компенсации*» [7,с.213]. Например:

He usually has lunch at his desk.

В таджикском языке в таких случаях лучше использовать какое-то конкретное слово, с целью внесения большей ясности.

Вай одатан дар утоқи корияш хӯроки нисфирӯзӣ мехӯрад (он обычно обедает в своём кабинете).

Проанализировав вышеприведённые способы передачи английской безэквивалентной лексики на таджикский язык в процессе обучения иностранному (английскому) языку в общеобразовательной школе, необходимо отметить, что каждый из них имеет свои достоинства и недостатки и безусловно использование того или иного пути передачи БЭЛ зависит от контекста. Также возможно комбинирование нескольких способов для усиления понимания иноязычной безэквивалентной лексики.

Рецензент: Негматов С.Э. – д.п.н., профессор АОТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. -М.: Междунар. отношения, 1975. -240 с.

2. Влахов С.И. Непереваемое в переводе / С.И. Влахов, С.П. Флорин. -М.: Международные отношения, 1980. – 342 с.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз / В.Н. Комиссаров. -М.: Высшая школа, 1990. -253 с.
4. Копанев, П.И. Теория и практика письменного перевода. Часть 1. Перевод с немецкого языка на русский: Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз / П.И. Копанев, Ф. Беер. – Мн.: Выш. Шк., 1986. – 270 с.
5. Латышев Л.К. Технология перевода: Учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак. / Л.К. Латышев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 320 с.
6. Мюллер В.К. Англо-русский словарь: 53 000 слов – 21-е изд., испр / В.К. Мюллер. – М.: Рус. яз., 1987. – 848 с.
7. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. - 3-е изд., перераб. - М.: Флинта: Наука, 2003. - 320 с.
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 4-е изд., дополненное. -М.: ЭЛПИС», 2003. – 944 с.
9. Терехова Г.В. Теория и практика перевода: учеб. пособие / Г.В. Терехова. -Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. -103 с.
10. Томахин, Г.Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению: учеб. пособие для институтов и фак. иностр. яз. / Г.Д. Томахин. - М.: Высшая шк., 1988. - 239 с.
11. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков. Учеб. пособие / А.В. Фёдоров. - 5-е изд. -СПб.: Филологический факультет СПбГУ; -М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. - 416 с.
12. Забони англисӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои тахсилоти умумӣ / П. Чамшедов, С. Хочаева, К. Алидодхонова [и др.]. - Душанбе: Маориф, 2020. - 192 сах.
13. Забони англисӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои тахсилоти умумӣ / П. Чамшедов, С. Хочаева, С. Чаматов [и др.]. - Душанбе: Маориф, 2020. - 216 сах.
14. Clive, Oxenden. New English File, Elementary. Student's book / Clive Oxenden, Christina Latham-Koenig, Paul Seligson. - Oxford University Press, 2004. – 159 p.
15. John and Liz Soars. New Headway, Beginner Student's book. Fourth edition / John and Liz Soars. - Oxford University Press, 2013, - 143 p.
16. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray. Level 4. Retold by Kieran McGovern. 1994. – 74 p.
17. Oxford dictionary of Law / edited by Elizabeth A/ Martin. – Oxford University Press, 2000. - fourth edition. - 515 p.
18. Oxford Guide to British and American culture / edited by Jonathan Crowther Oxford. University Press, 1999. – 599 p.
19. The Oxford Encyclopedic English Dictionary English Dictionary / edited by Joyce M. Hawkins and Robert Allen. – Clarendon Press. Oxford, 1991. - 1740 p.

РОҶҶОИ БАЁНКУНИИ ВОҲИДҶОИ БЕМУОДИЛИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ ДАР МАКТАБҶОИ МИЁНАИ УМУМӢ

Дар мақола роҳҳои интиқоли вожаҳои беэквиваленти забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ё ба таври дигар ифода намудани онҳо ба забони англисӣ дар раванди таълими забони англисӣ дар мактабҳои миёнаи умумӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Баёнкунии луғати бемуодил дар дарсҳои забони англисӣ барои омӯзгорон ва хонандагон вазифаи хеле душвор аст, зеро воҳидҳои бемуодил дорои махсусияти хоси забонӣ ва фарҳангӣ мебошанд, ки дар дигар забонҳо дида намешаванд. Барои интиқоли воҳидҳои лексикӣ, ки дар забони дигар таносубҳои мувофиқ надоранд, роҳҳои зиёди баёнкунии мавҷуданд, ки қомилан дараҷаи олии эквивалентиро таъмин мекунад. Муаллиф барои баррасӣ якҷанд усулҳои самараноки интиқоли воҳидҳои бемуодили забони англисиро ба забони тоҷикӣ пешниҳод менамояд: транскрипсия ва транслитератсия; айнан нусхабардорӣ; тарҷумаи тавсифӣ, тавзеҳӣ; сохтани калима/ибораи нави мувофиқ ё дарёфти муодили мувофиқ дар забони тарҷумашаванда; тарҷумаи трансформатсионӣ; тарҷумаи тасвирӣ. Муаллиф усулҳои интиқоли лексикаи беэквиваленти англисиро дар раванди таълими забони англисӣ дар мактаби миёна таҳлил намуда, қайд мекунад, ки ҳар кадоми онҳо бартарӣ ва нуқсонҳои худро доранд ва истифодаи ин ё он роҳи интиқоли воҳидҳои бемуодил аз матн вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: воҳидҳои бемуодил, фарҳанг, воҳиди луғавӣ, усулҳои интиқоли воҳидҳои бемуодил, транслитератсия, транскрипсия, айнан нусхабардорӣ, тарҷумаи тавсифӣ (шарҳӣ), тарҷумаи тахминӣ, монандӣ, ба таври дигар ифоданамоӣ.

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ АНГЛИЙСКОЙ БЕЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена способам передачи безэквивалентной лексики английского языка на таджикский язык или же её перефразированию на английский язык в процессе преподавания английского языка в национальной школе. Передача безэквивалентной лексики на уроках английского языка является весьма сложной работой для учителей и учеников, так как безэквивалентные единицы содержат специфическое лингвострановедческое значение, не встречающееся в других культурах. Для передачи лексических единиц, не имеющих подходящих соответствий в другом языке, существует множество способов, которые обеспечивают довольно высокий уровень равнозначности. Автор предлагает к рассмотрению несколько действенных приёмов передачи БЭЛ английского языка на таджикский: транскрибирование и транслитерация; калькирование; дефиницированный (описательный, разъяснительный) перевод; создание нового подходящего слова/словосочетания или же нахождение подходящего эквивалента в ПЯ; трансформационный перевод; иллюстрированный перевод. Проанализировав способы передачи

английской безэквивалентной лексики в процессе обучения английскому языку в общеобразовательной школе, автор отмечает, что каждый из них имеет свои достоинства и недостатки, и использования того или иного пути передачи БЭЛ зависит от контекста.

Ключевые слова: безэквивалентные единицы, культура, лексическая единица, способы передачи безэквивалентных единиц, транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный («разъяснительный») перевод, приближённый перевод, аналог, перефразирование.

WAYS OF TRANSFERRING ENGLISH NON-EQUIVALENT VOCABULARY INTO THE TAJIK LANGUAGE IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN SECONDARY SCHOOLS

The article is devoted to ways of transferring non-equivalent English vocabulary into the Tajik language or paraphrasing it into English in the process of teaching English in the secondary schools. The transfer of non-equivalent vocabulary in secondary schools is a very difficult task for teachers and students, since non-equivalent units contain a specific linguistic and cultural coloring that is not found in other cultures. To convey lexical units that do not have suitable correspondence in another language, there are many ways that provide a fairly high level of equivalence. The author offers for consideration several effective methods of transmitting English non-equivalent units into Tajik: transcription and transliteration; tracing; defined (descriptive, explanatory) translation; creating a new suitable word/phrase or finding a suitable equivalent in the translation language; transformational translation; illustrated translation. Having analyzed the methods of transmitting English non-equivalent vocabulary in the process of teaching English in a secondary school, the author notes that each of them has its own advantages and disadvantages, and the use of one or another way of transmitting non-equivalent vocabulary depends on the context.

Keywords: non-equivalent units, culture, lexical unit, methods of transmitting non-equivalent units, transliteration, transcription, tracing, descriptive (“explanatory”) translation, approximate translation, analogue, paraphrasing.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тагоева Мавзуна Мирзомурдовна* - Пажухишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзоди илмҳои педагогӣ, докторант. **Суроға:** 734024, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи .Айнӣ, 45.Телефон: **93-592-56-56**.
E-mail: t.mavzun-7@list.ru

Сведения об авторе: *Тагаева Мавзуна Мирзомурдовна* - Институт развития образования имени А.Джами Академии образования Таджикистана, кандидат педагогических наук, докторант. **Адрес:**734024, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Аини 45. Телефон: **93-592-56-56**. E-mail: t.mavzun-7@list.ru

Information about the author: *Taghоеva Mavzun Mirzomurodovna* - Institute for the Development of Education named after A.Jami of the Academy of Education of Tajikistan, candidate of Pedagogical Sciences, doctoral student. **Address:** 734024, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Aini street 45. Phone:: **93-592-56-56**. E-mail: t.mavzun-7@list.ru

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ НА РАЗВИТИЕ ТРЕВОЖНОСТИ У ПОДРОСТКОВ И ПУТИ ЕЕ ПРОФИЛАКТИКИ

Мамадалиева Г.А.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

В современном обществе тревожность становится все более распространенной проблемой среди подростков. Многие подростки испытывают чувство тревоги, беспокойства и неуверенности, что может существенно влиять на их психическое и эмоциональное благополучие. Исследования показывают, что семейная среда играет значительную роль в развитии тревожности у подростков. Взаимодействие семьи и ее влияние на подростковую психику является одним из ключевых аспектов, которые требуют внимания и понимания.

Семья является первым и наиболее значимым окружением для подростков. Это место, где они получают эмоциональную поддержку, формируются их ценности, устанавливаются нормы поведения. Именно в семье подростки получают основы для своего дальнейшего развития и становления личности. Поэтому важно понять, как именно семейная среда может влиять на развитие тревожности у подростков и какие меры могут быть предприняты для ее профилактики.

Актуальность обусловлена несколькими факторами.

Во-первых, подростковый период является особенно уязвимым для развития тревожности, так как на данном этапе жизни подростки сталкиваются с множеством физических, психологических и социальных изменений. Тревожность может иметь негативное влияние на их психологическое и социальное благополучие, а также на их обучение и развитие.

Во-вторых, семья является основной средой, в которой подростки растут и развиваются. Влияние семейной среды на формирование тревожности и способы ее профилактики имеют важное значение для понимания и изменения данного явления. Исследование влияния семьи на тревожность подростков поможет выявить ключевые аспекты взаимосвязи между семейными факторами и тревожностью, а также предложить эффективные стратегии и методы профилактики и коррекции.

В-третьих, современный образ жизни и социокультурные изменения имеют свои особенности, которые могут влиять на семейную динамику и воздействовать на тревожность подростков. Это может быть связано с измененными ролями родителей, стрессовыми переживаниями, наличием или отсутствием поддержки внутри семьи и другими факторами. Исследование данных взаимосвязей будет актуальным для понимания современной ситуации и разработки рекомендаций для профилактики тревожности.

Таким образом, изучение влияния семьи на развитие тревожности у подростков и путей ее профилактики обладает важной актуальностью для повышения качества жизни подростков и разработки эффективных программ и ресурсов для семей. Успешное предотвращение и сокращение тревожности у подростков в семейной среде способствует их психологическому благополучию и социальной адаптации в будущем.

Одним из условий, влияющих на появление тревожности у подростков, является психологический микроклимат семьи. Как считали Е.К. Лютова и Г.Б. Монина, тревожность развивается у детей при наличии внутреннего конфликта, который провоцируется внешними переменными - завышенные требования взрослых и их желание поставить ребенка в зависимое положение, отсутствие единой системы требований или, как крайний вариант, эмоциональное выгорание самих родителей. В этом случае получается, что ребенок находится в постоянном напряжении от ожидания неприятностей и проблем.

Целью исследования является анализ влияния семьи на развитие тревожности у подростков и выявление путей ее профилактики.

Объектом исследования - семейные факторы, которые оказывают влияние на тревожность подростков.

Предметом исследования - влияние семьи на развитие тревожности у подростков и путей ее профилактики.

Гипотеза исследования заключается в предположении о существовании взаимосвязи между семейными факторами и развитием тревожности у подростков. Мы предполагаем, что особенности семейного климата, коммуникационного стиля, взаимоотношений между родителями и подростками, а также другие семейные факторы оказывают существенное влияние на формирование тревожности у подростков.

В соответствии с целью и гипотезами были определены следующие задачи исследования:

Изучение факторов влияния семейной среды на формирование тревожности у подростков.

Анализ семейного коммуникационного стиля и роли родителей в развитии тревожности у подростков.

Исследование роли семейного климата и взаимоотношений в формировании тревожности у подростков.

Выявление эффективных методов профилактики тревожности в семейной среде.

Предоставление практических рекомендаций для совершенствования работы семей с целью профилактики и снижения тревожности у подростков.

Основополагающими исследованиями, на которые опирается данное исследование, являются работы таких ученых, как Л.С. Выготский, А.В. Запорожец, А.М. Пригожин, В.В. Виноградова, О.Г. Юрина, О.Е. Карпов, Н.А. Москаленко и др. Их исследования предоставляют теоретические основы для анализа взаимосвязи между семейными факторами и тревожностью у подростков.

Методы исследования: изучение, обработка и анализ научных источников по проблеме исследования, анализ научной литературы, учебников и пособий по психологии, педагогике, психодиагностике и др.

Подростковый период развития, будучи по-своему переломным, переходным и критическим, знаменует собой переход к взрослой жизни и особенности его протекания, несомненно, откладывают отпечаток на всю последующую жизнь. Главная задача подростка – это формирование самосознания, идентичности, которое можно рассматривать в качестве основных психологических приобретений в этом возрасте.

Это период, когда ребёнок задумывается над собой как над личностью, что проводит его к процессу самовоспитания. Начинается формирование характера, идет и нравственное развитие, формируется убеждение. И чаще всего убеждение не совпадает с общественным мнением, поэтому и возникают проблемы подростка в обществе. В основном многое зависит от самого подростка, школы, социальной среды, но в большей степени на развитие подростка влияет воспитание в семье, отношение с родителями.

Тревожность у подростков является одной из актуальных проблем психологии современности. Она может иметь серьезные последствия для психического и эмоционального здоровья подростка, влияя на его адаптацию в обществе и успешное обучение. Одним из ключевых факторов, оказывающих влияние на формирование тревожности у подростков, является семейная среда.

Одним из факторов, влияющих на появление тревожности у детей, как указывают А.И. Захаров, А.М. Прихожан и другие, являются родительские отношения. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. выделяют такой специфический вид тревожности, как «семейная тревога».

Под «семейной тревогой» понимаются состояния нередко плохо осознаваемой и плохо локализуемой тревоги у обоих или одного из членов семьи. Характерным признаком данного типа тревоги является то, что она проявляется сомнениями, страхами, опасениями, касающимися, прежде всего, семьи. Это страхи в отношении здоровья членов семьи, их отлучек, поздних возвращений, в отношении стычек, конфликтов, возникающих в семье. Тревожность эта обычно не распространяется на внесемейные сферы, а именно производственную деятельность, родственные, межсоседские отношения и т. п. В основе «семейной тревоги», как правило, лежит плохо осознаваемая неуверенность индивида в каком-то очень для него важном аспекте семейной жизни.

Семья играет важную роль в жизни подростка, именно здесь формируются его ценности, убеждения и способы общения. Отношения внутри семьи, стиль воспитания родителей, их психологическое состояние, – все эти факторы могут оказать влияние на уровень тревожности у подростка. Например, чрезмерная контролирующая семейная среда или конфликты между родителями могут усиливать тревожность у подростка.

Коммуникация внутри семьи является ключевым аспектом, определяющим взаимоотношения между родителями и подростком. Негативный коммуникационный стиль, неспособность выслушивать и понимать ребенка, агрессивные высказывания могут стать источником тревожности для подростка. Родители, играя авторитетную роль, должны быть эмоционально поддерживающими и понимающими.

Семейный климат – эмоциональное состояние, атмосфера и взаимоотношения внутри семьи – имеет значение для психологического благополучия подростков. Поддержка, теплота, понимание и эмоциональная безопасность являются основными аспектами для укрепления хорошего семейного климата и снижения тревожности. Отсутствие доверия, поддержки и чувства безопасности может способствовать появлению тревожности. Психологический комфорт в семье играет важную роль в предотвращении тревожности у подростков.

Взаимоотношения, между родителями и подростками, имеют важное значение в формировании тревожности у подростков. Конфликты, насилие, отсутствие эмоциональной безопасности и недостаток поддержки могут быть связаны с высокими уровнями тревожности у подростков.

Поддержка играет важную роль в определении уровня тревожности у подростков. Наличие эмоциональной и информационной поддержки семьи может снизить уровни тревожности у подростков.

Семейные конфликты могут иметь широкий спектр последствий, включая повышение уровней тревожности у подростков. Непривлекательные и деструктивные семейные конфликты могут создавать эмоциональный стресс, который в конечном итоге приводит к тревожности.

Семейный коммуникационный стиль и роль родителей имеют огромное значение в развитии тревожности у подростков. Различные типы коммуникации в семье могут оказывать как позитивное, так и негативное влияние на психическое благополучие подростков.

1. Авторитарный стиль коммуникации. В семьях с авторитарным стилем коммуникации взрослые устанавливают жесткие правила и не оставляют места для выражения мнения у детей. Это может привести к повышенному уровню тревожности у подростков, так как они чувствуют себя неуверенно и не понимают, как справляться со стрессом.

2. Демократический стиль коммуникации. Семьи, где преобладает демократический стиль коммуникации, характеризуются открытым диалогом, уважением к мнению детей и поддержкой в их стремлениях. В таких семьях подростки могут чувствовать себя безопасно и защищенно, что снижает уровень тревожности.

3. Пассивный стиль коммуникации. Пассивные родители могут игнорировать проблемы подростков или не обращать на них должного внимания. Это также может привести к усилению тревожности у детей, так как они не получают необходимой поддержки и понимания.

Родители играют центральную роль в помощи подросткам справляться со стрессом и тревогой. Важно создавать эмоциональную поддержку, поощрять открытую и искреннюю коммуникацию, обучать здоровым стратегиям решения проблем. Также важно учитывать индивидуальные особенности каждого подростка и находить подход, который будет наиболее эффективен для него.

Согласно мнению А.М.Прихожана, как профилактика, так и работа по психокоррекции должны включать три взаимосвязанных направления.

Первое направление - это психологическое просвещение взрослых, которые окружают подростка, включая родителей и педагогов. Необходимо объяснить им причины и последствия тревожности, а также обучить их методам преодоления тревожности у детей. Это особенно важно для родителей и учителей, которые должны знать, как помочь детям преодолеть свои тревожные состояния.

Второе направление - это непосредственная работа с подростками. Профилактическая работа должна быть направлена на оптимизацию областей, в которых возникают «возрастные пики» тревожности. При психокоррекции также необходимо учитывать индивидуальные «зоны уязвимости», характерные для каждого конкретного подростка.

Третье направление - это работа по созданию подходящей психологической атмосферы, которая способствует развитию у подростка чувства защищенности и межличностной надежности.

Один из ключевых элементов в профилактике и преодолении тревожности - это разработка эффективных индивидуальных моделей поведения в наиболее трудных ситуациях. Также важно готовить детей к новым ситуациям, снижая их неопределенность через детальный разговор о них, обсуждение возможных трудностей и обучение конструктивным способам поведения. Можно проводить предварительное «проигрывание» наиболее значимых ситуаций, например, репетицию экзамена.

Особую роль в реализации всех программ играет позиция психолога по отношению к подростку. Важно изменять свою позицию от активной и авторитарной до роли равного партнера и пассивного наблюдателя. Эффективность достигается при открытости и объяснении подростку смысла поведения психолога в каждой ситуации.

Важным аспектом в профилактике и преодолении тревожности является развитие «двигательной свободы» и пластики движений у подростка. Для этого целесообразно привлекать преподавателей ритмики и физкультуры.

Во многих случаях для повышения эффективности профилактики и коррекции тревожности необходима «терапия среды» в семье и школе. Это особенно важно для подросткового возраста, но остается значимым и для последующих периодов развития.

Для совершенствования работы семей с целью профилактики и снижения тревожности у подростков необходимо уделить внимание нескольким аспектам.

Коммуникация и взаимодействие: поощряйте открытое и доверительное общение в семье. Поддерживайте диалог с подростком, слушайте его мнение и чувства, выражайте уважение к его точке зрения.

Становление границ: помогите ребенку понимать, что здоровые границы между учебой, досугом и отдыхом помогут справиться с тревожностью. Помогите создать расписание дня, в котором будет время для домашних заданий, общения с семьей и самостоятельных занятий.

Поддержка и похвала: выражайте свою любовь и поддержку ребенку. Поощряйте его достижения, даже самые маленькие. Поддержка и похвала также помогут укрепить его самооценку и уверенность.

Спорт и физическая активность: регулярные занятия спортом помогут уменьшить тревожность у подростка. Поощряйте его заниматься физическими упражнениями, спортом или другими активными видами деятельности.

Поиск профессиональной помощи: если тревожность у подростка не уменьшается или усугубляется, обратитесь за помощью к психологу или психотерапевту. Профессиональный совет и поддержка могут помочь справиться с проблемой эффективно.

Важно помнить, что каждая семья уникальна, и подход к работе с подростками может отличаться. Позитивное и заботливое отношение, поддержка и внимание к потребностям ребенка будут способствовать созданию благоприятной атмосферы в семье и помогут снизить тревожность у подростка.

Изучение влияния семьи на развитие тревожности у подростков представляет собой важную задачу для профилактики данного психологического состояния. Через анализ факторов, влияющих на тревожность в семейной среде, и применение эффективных методов профилактики, семья может играть непосредственную роль в снижении уровня тревожности и в поддержании психологического благополучия подростков. Дальнейшие исследования и сотрудничество между учеными, практиками и семьями направлены на создание благоприятной среды для подростков и способствуют их общему благополучию и развитию.

Рецензент: Сафарова З.Р. – к.п.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. - М., 2020. -134 с.
2. Аракелов Н., Шишкова Н. Тревожность: методы ее диагностики и коррекции // Вестник МУ, сер. Психология - 2019, -№ 1.
3. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А.Бандура, Р.Уолтерс. - М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2019.
4. Бажович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (психологическое исследование) / Л.И.Бажович. - М., Просвещение, 2020. -464 с.
5. Буренкова Е.В. Изучение взаимосвязи стиля семейного воспитания личностных особенностей ребенка и стратегии поведения значимого взрослого: дис. канд. псих. Наук / Е.В.Буренкова. - Пенза, 2020 – 237 с.
6. Гаврилова Т.П. О типичных ошибках родителей в воспитании детей / Т.П.Гаврилова // Вопросы психологии. - 1994. - №1. - С.56-66.
7. Земска М. Семья и личность / М.Земска. - М., 1986. – 216 с.
8. Пасынкова Н.Б. Связь уровня тревожности подростков с эффективностью их интеллектуальной деятельности / Н.Б. Пасынкова // Психологический журнал - 2002, -№ 1.
9. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания - М., 1991. -76 с. Практикум по возрастной психологии // Под ред. Л.Г. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - С. - Пб.: Речь, 2001 - 688 с.
10. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х.Ремшмидт. Проблемы становления личности. -М., 1994.
11. Семья и формирование личности. // Под ред. А.А. Бодалева. М., 1981. Сидоренко Е.В. Экспериментальная групповая психология. -СПб.: Институт тренинга, 1993. – 150 с.
12. Хямяляйнен Ю. Воспитание родителей / Ю.Хямяляйнен. -М.: Просвещение, 1993. – 112 с.
13. Швец И.Г. Особенности личности родителей и их отношения к детям в семьях тревожных дошкольников / И.Г.Швец // Тезисы докладов конференции «Проблемы науки и практики: региональный подход». Архангельск, ПГУ, 2000. -С.171-173.
14. Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / Э.Г.Эйдемиллер. -М. – СПб.: Фолиум, 1996.

ТАЪСИРИ ОИЛА БА РУШДИ ИЗТИРОБ ДАР НАВРАСОН ВА РОҶҶОИ ПЕШГИРИИ ОН

Дар мақолаи мазкур таъсири муҳити оилавӣ ба рушди изтироб дар наврасон омӯхта шуда, роҳҳои пешгирии он пешниҳод шудаанд. Афзоиши изтироб дар байни наврасон ба як мушкилии ҷиддӣ табдил ёфта, дар пайдоиши он муҳити оилавӣ нақши муҳим дорад. Дар мақола омилҳое, аз қабилӣ муносибатҳои манфии оилавӣ, набудани дастгирии эмотсионалӣ, муноқишаҳои оилавӣ ва намунаҳои тарбияи волидон, ки метавонанд ба изтироби наврасон мусоидат кунанд, баррасӣ шудаанд. Механизмҳое, ки тавассути онҳо муҳити оила ба некуахлоқии руҳии наврасон таъсир расонида метавонанд, таҳлил карда мешаванд. Дар мақола, инчунин, равишҳои амалии пешгирии изтироби наврасон дар муҳити оила, аз ҷумла рушди малакаҳои муоширати волидайн, расонидани кӯмаки эмотсионалӣ, фароҳам овардани фазои мусбӣ ва ташвиқи стратегияҳои солими мубориза бо изтироб пешниҳод шудаанд. Муаллиф аҳамияти нақши оиларо дар рушди изтироб дар наврасон таъкид намуда, барои фароҳам овардани муҳити мусоид дар оила, ки ба солимии равонии наврасон мусоидат мекунад ва сатҳи изтиробро коҳиш медиҳад, тавсияҳои амалӣ пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: оила, наврасон, изтироб, инкишоф, таъсир, пешгирӣ, муҳити оилавӣ, муносибатҳои манфӣ, дастгирии эмотсионалӣ, муноқишаҳои оилавӣ.

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ НА РАЗВИТИЕ ТРЕВОЖНОСТИ У ПОДРОСТКОВ И ПУТИ ЕЕ ПРОФИЛАКТИКИ

Данная статья исследует влияние семейной среды на развитие тревожности у подростков и предлагает пути ее профилактики. Растущая тревожность среди подростков становится серьезной проблемой, и семейная среда играет важную роль в ее возникновении. В статье рассматриваются факторы, такие как негативное семейное взаимодействие, недостаток эмоциональной поддержки, семейные конфликты и модели поведения родителей, которые могут способствовать тревожности у подростков. Анализируются механизмы, через которые семейная среда может влиять на психическое благополучие подростков. В статье также предлагаются практические подходы для профилактики тревожности у подростков в семейной среде, включая развитие коммуникационных навыков родителей, эмоциональную поддержку, создание позитивной атмосферы и поощрение здоровых стратегий снижения тревожности. Исследование подчеркивает важность роли семьи в формировании тревожности у подростков и предоставляет практические рекомендации для создания поддерживающей семейной среды, способствующей психическому благополучию подростков и снижению уровня тревожности.

Ключевые слова: семья, подростки, тревожность, развитие, влияние, профилактика, семейная среда, негативное взаимодействие, эмоциональная поддержка, семейные конфликты.

INFLUENCE OF FAMILY ON THE DEVELOPMENT OF ANXIETY IN ADOLESCENTS AND WAYS FOR ITS PREVENTION

This article explores the influence of the family environment on the development of anxiety in adolescents and suggests ways to prevent it. Increasing anxiety among teenagers is becoming a serious problem and the family environment plays an important role in its occurrence. The article examines factors such as negative family interactions, lack of emotional support, family conflict, and parenting patterns that may contribute to anxiety in adolescents. The mechanisms through which the family environment can influence the mental well-being of adolescents are analyzed. The article also

suggests practical approaches for preventing anxiety in adolescents in the family environment, including developing parental communication skills, providing emotional support, creating a positive environment, and encouraging healthy coping strategies for anxiety. The study highlights the importance of the role of family in the development of anxiety in adolescents and provides practical recommendations for creating a supportive family environment that promotes adolescent mental well-being and reduces anxiety levels.

Keywords: family, adolescents, anxiety, development, influence, prevention, family environment, negative interaction, emotional support, family conflicts.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мамадалиева Гулнора Абдусатторовна* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, кафедраи психологияи умумӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Мавлонбеков, 1. Телефон: **926-00-42-24**

Сведения об авторе: *Мамадалиева Гулнора Абдусатторовна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кафедра общей психологии, кандидат педагогических наук, доцент. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Мавлонбекова, 1. Телефон: **926-00-42-24**

Information about the author: *Mamadaliyeva Gulnora Abdusattorovna* - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Department of General Psychology, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Avenue 1. Phone: **926-00-42-24**

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ
СЛОВ-РЕАЛИЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ***М.М. Тагаева***Институт развития образования имени А.Джами Академии образования Таджикистана**

Слова-реалии как особая категория безэквивалентных единиц в процессе межкультурного общения занимают достаточно чёткую позицию, так как данные лексические единицы весьма тесно связаны с культурной жизнью стран изучаемого языка.

Учёные-лингвисты уже более трех четвертей века рассматривают вопросы изучения слов-реалий, их особенностей, классификации и передачи на другой язык. Таким образом, в лингвистике, языкознании и переводоведении существует довольно значительное количество работ, посвящённые этой тематике. Большой вклад в исследование данных лексических единиц внесли такие учёные, как С. Влахов и С. Флорин, Г.В. Чернов, Г.Д. Томахин, Л.С. Бархударов, В.П. Берков, В.Н. Крупнов, В.С. Виноградов, Л.Л. Нелюбин и другие.

Анализ работ отечественных исследователей позволяет констатировать, что вопросы языковых реалий английского, русского и таджикских языков стали объектом пристального внимания таджикских учёных, таких, как Нагзибекова М.Б (Сопоставительный анализ способов передачи таджикских реалий в русских переводах), Турсунов Ф.М (Реалия – специфическая составляющая безэквивалентной лексики), Шарифова Д.М (Сопоставительная характеристика этнографических реалий английского и таджикского языков), Шамбезода Х.Дж (Классификация таджикских реалий и особенности их перевода на русский язык) и другие.

У этого понятия существуют разнообразные толкования и определения, например, слова-реалии: «1. Слова или выражения, обозначающие предметы, понятия, ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке. 2. Разнообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой и переводоведением, такие, как государственное устройство данной страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. с точки зрения их отражения в данном языке. 3. Предметы материальной культуры, служащие основой для номинативного значения слова. 4. Слова, обозначающие национально-специфические особенности жизни и быта» [10, с. 178]; «предметы материальной и духовной культуры, такие как блюдо, напитки, национальная одежда, обувь и т.п.» [3, с. 95]; «единичный предмет, вещь; то, что есть, существует» [11, с. 671].

Ряд учёных утверждают, что реалии – слова, обозначающие историю, культуру, национально-специфические понятия, явления объективного мира, элемент, предмет материальной культуры, государственное устройство данной страны, которые не имеют эквивалентов в материальной и духовной жизни других народов [2, с. 381; 13, с. 5; 8, с. 863].

Отдельные исследователи связывают языковые реалии с экзотизмами, то есть чужеземными словами, которые находятся за пределами обычных нравов и условий [1, с. 181; 12, с. 70; 4, с. 109].

Также ряд исследователей определяют слова-реалии как разряд безэквивалентной лексики [3, с. 93-95; 10, с. 25; 15, с. 187; 5, с. 37].

Важное место при рассмотрении понятия слов-реалий, по нашему мнению, имеет концепция Г.Д. Томахиной, Л.Л. Нелюбиной, С. Влахова и С. Флориной, ибо они наиболее детально изучили эту категория единиц, в соответствии с которой реалии – слова или словосочетания, которые обозначают предметы, понятия и ситуации, характерные для культурной жизни одного народа (материальной и духовной культуры, быта, нравов, языковых контактов, социального и исторического развития одного народа) не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке.

Таким образом, исходя из вышеизложенных толкований слов-реалий, считаем необходимым сделать вывод о том, что языковые реалии, это культурные и бытовые понятия, предметы и явления, относящиеся к какому-то конкретному народу (пища, напитки, достопримечательности, одежда, уборы, жилище, имущество, денежные единицы, меры

измерения, музыка, танцы, песни, обращение, титулы, транспорт, обычаи, традиции, ритуалы, разговорно-бытовая лексика и т.д.), которые отражают специфические национальные особенности, которых нет в действительности других народов.

Проанализировав теоретическую научную литературу, можно прийти к заключению, что существуют различные классификации слов-реалий, среди которых основными являются следующие:

И. С. Алексеева разделяет слова-реалии по предметному признаку на следующие группы:

1. **Географические реалии**

- термины физической географии;
- эндемики (растения или животные);

2. **Этнографические реалии:**

- одежда и обувь;
- строения и предметы быта;
- национальные виды деятельности и названия деятелей;
- обычаи, ритуалы, игры;
- мифология и культы;
- реалии-меры и реалии-деньги;

3. **Общественно-политические реалии [1, с. 181].**

В своей книге «Непереводимое в переводе» С. Влахов и С. Флорин делают попытку охватить все реалии и на основе коннотативных значений, то есть в зависимости от местного и временного колорита они приводят подробную классификацию реалий, разделяя их на четыре большие группы, каждая из которых в свою очередь делится на подгруппы в следующем порядке:

- 1) Предметное деление.
- 2) Местное деление (национально-языковая принадлежность).
- 3) Временное деление.
- 4) Переводческое деление [6, с. 50].

Далее рассмотрим более подробно некоторые группы данной классификации, чтобы более детально ознакомиться с особенностями их подгрупп:

- 1) Предметное деление.

А. Географические реалии (названия объектов физической географии, географические объекты, эндемики);

Б. Этнографические реалии - **быт** - а) пища, напитки; б) одежда, обувь, головные уборы; в) жильё, мебель, посуда, утварь; г) транспорт; другие; - **труд** - а) люди труда; б) орудия труда; в) организация труда (включая хозяйства); -**искусство и культура** – а) музыка и танцы; б) музыкальные инструменты и др.; в) фольклор; г) театр; д) другие искусства и предметы искусств; е) исполнители; ж) обычаи, ритуалы; з) праздники, игры; и) мифология; к) культы; л) календарь; - **этнические объекты** – а) этнонимы; б) клички; в) названия лиц по месту жительства; - **меры и деньги** – а) единицы мер; б) денежные единицы; в) просторечные названия тех и других.

В. **Общественно-политические реалии - административно-территориальное устройство** – а) административно-территориальные единицы; б) населённые пункты; в) детали населённого пункта: - **органы и носители власти** - а) органы власти; б) носители власти: - **общественно-политическая жизнь** - а) политическая деятельность и деятели; б) патриотические и общественные движения (и их деятели); в) социальные явления и движения (и их представители); г) звания, степени, титулы, обращения; д) учреждения; е) учебные заведения и культурные учреждения; ж) сословия и касты (и их члены); з) сословные знаки и символы; - **военные реалии** - а) подразделения; б) оружия; в) военная форма; г) военнослужащие.

- 2) Местное деление

А. В плоскости одного языка – а) свои реалии (исконные слова одного языка); б) чужие реалии (или заимствования или кальки).

Б. В плоскости пары языков: 1. Внутренние реалии – это слова, которые относятся к

одному из пары языков; 2. Внешние реалии – слова, которые считаются чужими обоим языкам.

3) Временное деление - 1. современные (например, *лаундж* и т.д.), 2. исторические (например, *десятина* и т.д.) [6, с. 51-68].

По мнению В.Н. Крупнова, вышеприведённая классификация является довольно комплексной, однако автор отмечает, что данный тезис не вполне охватывает психологические особенности современного мира, то есть сферы массовой коммуникации. В связи с чем, он полагает, что классификацию, выделенную в работе С. Влахова и С. Флорина необходимо пополнить ещё двумя группами слов-реалий:

- **Рекламные слова-реалии** (*Bite a dog today* (чтобы купить корм какой-то фирмы для собак). *The beer taste for the champagne pocketbook* (говорится о рекламируемых рюмках фирмы Lowenbrau). *Marlboro. Come to where the flavor is* (речь идёт о сигаретах Marlboro, которые, согласно рекламе, очень ароматны));

- **Политические слова-реалии** (*shock worker* – по мнению исследователя, данная фраза является редкой в английском языке, и лишь в словаре Вебстера, который предназначен для студентов (“Webster’s New World Dictionary of the American Language”, 1962), значение *shock worker* раскрыто верно: “a worker who has excelled in voluntary increase of production” — рабочий, который на добровольных началах добился высоких показателей) [7, с. 149-152].

В остальном же мнения учёных сходятся, поэтому мы не стали демонстрировать в нашей работе полную классификацию В.Н. Крупнова.

Другой учёный Г.Д. Томахин за основу своей классификации берёт принцип тематической группировки английских слов-реалий. Подробная тематическая классификация языковых реалий имеет следующий вид:

1) **Этнографические реалии - реалии быта** – в реалии быта автор прежде всего включает **жилъё, посуда, мебель** (*grandfather’s clock* – высокие старинные часы; *trailer* – жилой автоприцеп на колёсах); **одежда** (*moccasins* – обувь североамериканских индейцев); **пища** (*cold dry cream* – овсяные или кукурузные хлопья с молоком); **напитки** (*maple syrup* – кленовый сироп, который варится из кленового сока); **бытовые заведения** - сюда автор включает типы гостиниц, магазинов, ресторанов, персонал и занятия в сфере обслуживания (*boatel* – отель на берегу с причалами для лодок и катеров; *soda fountain* - стойка или киоск с лимонадом или колой); **транспорт** (*local train* – поезд в метро, который останавливается на всех станциях); **связь, телефон** (*bread-and-butter* – благодарственное письмо); **праздники, традиции** (*Easter parade* – пасхальное шествие, где женщины обязательно должны быть в шляпах); **меры и деньги** (*inch* – дюйм); речевой этикет; рутинное поведение; жесты; суеверия; знакомство; приветствия и прощания; и многие другие [13, с. 46- 82].

2) **Географические реалии** объединяют названия береговых линий, заливов, бухт и проливов (*Tidelands* - прибрежные районы, которые подвержены действию приливов); **флора и фауна** (*bush rat* – кустарниковая крыса); **культурные растения** (*honey-dew или honey-dew melon* – белая мускатная дыня, зимняя дыня); **природные ресурсы** (*land opening* - открытие общественных земель для заселения) и т.д. [13, с. 84- 110].

3) **Общественно-политические реалии** – в эту группу реалий Г.Д. Томахин включает **государственные символы** (*In God we trust* - «Мы верим в Бога» (надпись на оборотной стороне долларовых купюр)); **общественно-политические реалии** (*dictatorship* - диктатура); **языковые реалии, относящиеся к конституции США** (*blue law* – закон, который регулирует режим воскресного дня); **реалии законодательной власти** (*Senate* - сенат); **исполнительные ведомства** (*the big stick* – политика большой дубинки); **агентства** (*peace Corps* – корпус мира); **государственные служащие** (*plum* – доходное место (жарг.)) и т.д. [13, с. 111- 167].

4) Четвёртая группа - реалии системы образования, религии и культуры включает следующие подгруппы: **система образования** - школьное образование (*elementary school* – начальная школа (6-8 классов), **высшее образование** (*campus* - территория ВУЗа); **религия** (*tabernacle* - молитвенный храм мормонов (религиозная секта)), **литература, театр и кино** (*Mummers theater* - театр пантомимы), **радио и телевидение** (**prime time** – лучшее время для просмотра телепередач), музыкальная культура и многие другие [13, с. 168- 196].

5) **Ономастические реалии** – к этому разряду автор в основном относит имена собственные и их разновидности: **топонимы** - населённые пункты (страны, города, селения, штаты, посёлки, регионы, округа, районы и т.д. (*Lexington* - Лексингтон – город в США); **антропонимы** - собственные имена, фамилии, среднее имя, псевдонимы, прозвище и т.д. (jr. (*Junior*)- «младший» к имени сына, который носит фамилию отца) [13, с. 168- 205].

Обобщая взгляды исследователей, далее будет представлена классификация слов-реалий, основу которой составляет типология языковых реалий Г.Д. Томашина, и попытаемся истолковать их собственными примерами английских реалий и их передачей в таджикском языке. Мы отобрали самые основные разряды, которые, как мы полагаем, будут наиболее эффективными для усвоения учащимися национальных школ и обеспечивающими молодёжи уверенное и свободное вхождение в иноязычную страну. Мы считаем, для того чтобы сформировать межкультурное общение учеников необходимо как можно шире проинформировать их о культурной жизни стран изучаемого языка. Таким образом, мы основываемся на «Этнографическом разряде слов-реалий»:

Страноведческие реалии – в эту группу можно отнести прежде всего бытовые и культурные предметы: пища, напитки, праздники и фестивали, достопримечательности, обычаи, ритуалы и традиции, одежда и уборы, жилище и имущество, денежные единицы и меры измерения, музыка, танцы и песни, обращение и титулы, транспорт, разговорно-бытовая лексика:

1. **Пища** - *trifle* – a classic traditional English dessert made of layers of sponge cake, jelly, fruit and custard, and usually covered with cream [18, с. 1551] (*трайфл* як ширинии классикии анъанавии англисӣ аст, ки аз қабатҳои бисквит, желе, мева ва қаймоқ омода карда шудааст ва одатан бо қаймоқ пӯшонида мешавад); *haggis* - the national dish of Scotland – is a type of savoury pudding that normally made up of a sheep's pluck (its heart, liver, lungs and tongue), minced and mixed with onions, oatmeal, mutton suet, salt and seasoned with cayenne or black pepper and nutmeg . Haggis is traditionally served on Robert Burn's Night on the 25th of January, when Scotland national port, Robert Burns is commemorated (Burn's birthday) [20, с. 239]. *Ҳаггис*, хӯроки миллии шотландӣ ва аке аз намудҳои фиринии лазиз ба шумор рафта, аз кимаи рӯдаву расани гӯсфанд (дил, чигар, шуш, ва забон), пиёз, ярмаи ҷав, чарбуи гӯсфанд ва намаку забудаҳо (мурчи нокуфта ва ё мурчи сурх, ва чормағзи мускатӣ) омода карда мешавад. Ҳаггис чун анъана 25 январ, дар Шаби чашнвораи Роберт Бёрнс (рӯзи таваллуди шоири халқии Шотландия Роберт Бёрнс) омода мешавад; *laverbread* also known as “bara Lawr” – is a traditional Welsh snack, which is produced from a particular type of seaweed, Laver. Laver is harvested on the West Coast of British Isles and Southern Ireland. This Welsh delicacy made by mixing oatmeal, seaweed (laver), olive oil, fresh lemon juice, salt, pepper, butter and bread [20, с. 299]. *Лавербред* (лавер-обсабзи сурх) инчунин «бара лавр» номида мешавад. Ин хӯриши анъанавии вэлсӣ буда, аз як намуди маҳсули обсабзи баҳрӣ омода карда мешавад. Обсази сурх дар қисмати ғарбии соҳилҳои баҳри Ҷазираҳои Британия ва Ирландияи Ҷанубӣ мерӯяд. Барои тайёр кардани ин хӯрок чунин маҳсулотҳо истифода мешаванд: ярмаи ҷав, обсабзи сурх, рағани зайтун, афшурдаи тозаи лиму, намак, мурч, рағани маска ва нон; *pork pie* is a traditional British meat pie. It is a round, tall pie with cooked inside, which is eaten cold [18, с. 1110]. (*пирогҳои гӯшти хукӣ* – пирогҳои анъанавии британиӣ ба шумор рафта, он мудаввар ва баланд аст, дохилаш бо ягон намуд қима пур карда шуда, онро хунук пешкаш менамоянд).

2. **Напитки** - *bitter* is medium or low English alcoholic beverage, which has been popular for centuries in the United Kingdom. It is a brown-coloured beer. It is sold on draught, if it is drawn for each customer from a large container, usually a keg or barrel [20, с. 47]. *бумтер* – машруботи дараҷаи спиртнокияш миёна ва ё пасти англисӣ буда, дар Шоҳигарии Муттаҳида тӯли қарнҳост, ки маъруф аст. Ин оби ҷави қаҳваранг ба мизочон аз чалак пешкаш карда мешавад; *Eggnog* - a sweet holiday beverage served traditionally at holidays, including Christmas, New Yew and Thanksgiving. This dairy, thick beverage is traditionally made with milk, raw eggs, sugar, cream, spices, such as nutmeg, vanilla, cinnamon and any of choice of spirit, including rum, whisky, brandy, liquor or ale. [20, с. 167-170] *Эггног* - нӯшокии чашнӣ буда, чун анъана дар чашнвораҳои Мавлуди Исо, Соли нав ва Сипосгузорӣ омода карда мешавад. Барои омода намудани ин

машруботи ғафси ширӣ, шир, тухми хом, шакар, қаймоқ, забудаҳо, аз қабилӣ чормағзи мускатӣ, ванил, дорчин ва ягон хели машруботи спиртӣ (ром, виски, коняк, ликёр ва ё эл) истифода мешаванд; *Stout* - a dark style of beer, which is brewed with roasted malt or barley, hops, water and yeast. Stout is traditionally black to brown in color and it has some benefits, like having less calories, containing antioxidants. [20, с. 47] *Ставт* – намуни сиёҳи оби чав буда, аз чав ва ё сумалаки чав, розак, об ва хамирмая истеҳсол карда мешавад. Он аслан ранги сиёҳ ва ё қаҳваранг дошта, калориянокиаш паст аст ва барои организм фоидаҳои зиёд дорад.

3. Праздники, фестивали - *Guy Fawkes Night* - a British annual but not public holiday celebrated on November 5. Guy Fawkes Night is the commemoration of the foiled plan organized by Roman Catholics to blow up the House of Parliament and King James I in London, on November 5, 1605. This holiday is accompanied by fireworks, bonfires and of course the ceremony of burning an effigy of Guy Fawkes [20, с. 62]. *Шаби Гай Фокс* чашни ғайрирасмии британи ба ҳисоб рафта, ҳамасола 5 ноябр қайд карда мешавад. *Шаби Гай Фокс* – ин чашнворае аст, ки бахшида ба барбод рафтани нақшаи католикҳои римӣ, ки 5 ноябри соли 1605 Бинои Парлумон ва алаалхусус Шоҳ Чеймси I-ро нест кардан мехостанд, чашн гирифта мешавад. Дар ин рӯз мушакпарониҳо ва гулханафрӯзӣ намоиш дода шуда, маросими маъруфтариини ин ид, оташ задани тасвири Гай Фокс ба шумор меравад; *Saint David's Day* (St David's Day) is a Welsh national holiday, which falls every year on March 1. It is the day when the people of Wales celebrate St David that is their patron saint. Across Wales on this day in big villages and cities concert, parties and food festivals take place. People celebrate this day by fastening daffodils and leeks to their clothes (Daffodil and leek are the national emblems of Wales and St David's personal symbols) [20, с. 515]. *Рӯзи Давиди Муқаддас* чашни миллии вэлсӣ буда, ҳар сол 1 март чашн гирифта мешавад. Ин рӯзе аст, ки вэлсӣҳо Давиди Муқаддас, яъне Ҳомии муқаддаси худро чашн мегиранд. Дар рӯзи ин чашн дар деҳаҳо ва шаҳрҳои калони Вэлс концертҳо, шабнишиниҳо ва чашнвораҳо бахшида ба хӯрок гузаронида мешаванд. Одамон ба сарулибоси худ гули нарғиси ранги зарди пастдошта ва пиёзи даштиро васл мекунанд. Инро бояд ёдовар шуд, ки гули нарғиси рангаш зарди паст ва пиёзи даштӣ рамзҳои давлати Вэлс ва нишонаҳои шахсии Давиди Муқаддас ба шумор мераванд; *Independence Day* – the official US holiday on 4 July that celebrates the nation independence. The day is celebrated with fireworks, outdoor meals, processions, flags and speeches. [20, с. 269] Рузи истиқлолият – чашни миллии америкой буда, 4 июл чашн гирифта мешавад. Дар ин рӯз гулхан афрӯхта мешавад, қадамзаниҳо, суханрониҳо ва парчамбардориҳо дида мешаванд.

4. Достопримечательности - *Madame Tussauds Museum* - one of the favorite tourist destinations in London that contains hundreds of lifelike wax figures of famous people (politicians, stars, sportsmen, kings and queen, actors/actresses, world leaders, writers and even famous criminals, in a word, all top world known people) [20, с. 324]. *Осорхонаи Хонум Тюссо* - яке аз маконҳои дӯстдоштатариини сайёҳӣ дар Лондон буда, дар онҷо садҳо мучассамаҳои мумии нафарони машҳур (сиёсатшиносон, ситораҳо, варзишгарон, шоҳу маликаҳо, ҳунармандон, сарварони ҷаҳонӣ, нависандагон, ва ҳатто қинояткорони машҳур), ки зинда ва табиӣ менамоянд, ҷамъ оварда шудаанд.

5. Обычаи, традиции, ритуалы - *egg-rolling* – a traditional Easter custom in northern England, Scotland, and Northern Ireland. Each person taking part rolls a hard-boiled egg down a slope, and if it is not damaged at the bottom, they will be lucky in various ways [20, с. 170]. *Тухмғелонӣ* – маросими анъанавии чашни Писҳо буда, аслан дар Англияи Шимолӣ, Шотландия ва Ирландияи Шимолӣ гузаронида мешавад. Ҳар як иштирокчӣ тухми саҳт ҷӯшондашударо аз нишебӣ меғелонад, ва тухми нафаре, ки намешиканад, одами бобарор ҳисобида хоҳад шуд. *Pancake Day* - the last day of fat eating and the start of Lent (Lent 40-day fasting of Christian tradition), which is celebrated annually, depending on the Easter the exact date changes. Traditionally, on this day people make pancakes and participate in pancake racing [20, с. 401]. *Чашни чалпак* - рӯзи ниҳии хӯрдани хӯрокҳои серғизо ва шуруи Рӯзаи Бузург (рӯзаи 40-рӯзаи мардуми насронӣ) буда, вобаста аз Чашни Писҳо, санаи чашнгириаш ҳамасола тағйир меёбад. Чун анъана одамон дар ин рӯз чалпак пухта, ба пойгаи чалпак мераванд; *The ceremony of Changing of the Guards* in Buckingham Palace is one of the amazing customs that attracts tourists, where the Old Guard

exchange places with the New Guard. The ceremony accompanied by music, takes place outside the palace at 10:45 and lasts around 40 minutes [20, с. 97]. *Маросими ивазкунии посбонон дар Қасри Букингем маросиме мебошад, ки дар он Посбонони кӯҳна бо Посбонони нав иваз карда мешаванд. Маҳз ҳамин маросим қисми зиёди сайёҳонро ба ин макон ҷалб мекунад. Маросими Ивазкунии Посбонон дар ҳавлии Қасри Букингем соатҳои 10:45 якҷо бо мусиқӣ гузаронида шуда, тахминан 40 дақиқа давом мекунад.*

3. **Одежда, уборы** – *Guard costume*: The guards or Yeoman Warders at the Tower of London are popular for their red and gold costumes, which is a knee-length scarlet tunic, scarlet knee breeches, stockings and hat. It dates from 1552 and are worn on royal occasion [20, с. 595]. *Либоси посбонони шоҳӣ*: Посбонони Манораи Лондон бо либоси ягонаи сурх ва тиллоранги худ маъруф буда, ин либос аз нимтана ва шалвори сурхи то зону, чуроб ва кулоҳ иборат мебошад. Таърихи ин либоспӯшӣ аз соли 1552 шуруъ шуда, дар маросимҳои шоҳӣ аз тарафи посбонон пӯшида мешавад; *Stetson* – a type of tall hat with a wide brim worn especially by cowboys and other people in the western US states. It was invented by John B Stetson [20, с. 515]. *Стетсон* – як намуди кулоҳи баланде аст, ки аз канорҳои васеъ иборат аст ва махсусан аз тарафи кавбойҳо ё мардуми қисмати ғарбии Амрико пушида мешавад; *Kilt* – is a Scottish traditional men’s costume, which is a knee-length skirt. It is worn as a basic element of the traditional national clothes in Scotland. *Килт* – либоси анъанавии мардонаи шотландӣ буда, аз юбкаи то зону иборат аст. Он ҳамчун ҷузъи асосии миллии анъанавӣ дар Шотландия пушида мешавад; *Fascinator* – is a kind of English traditional hat, that women have to wear at formal Royal events. Mostly it consists of a large decorative design. *Фесинеитор* – як намуди кулоҳи анъанавии англисӣ буда, аз тарафи занон дар маросимҳои шоҳӣ пушида мешаванд. Аслан дар он дизайни ороишӣ дида мешавад.

4. **Музыка, танцы, песни** – *Country and western* – a type of music in the style of the traditional music of the southern and western US [19, с. 347] (*Кантри ва вестерн* – як навъи мусиқӣ дар сабки мусиқии анъанавии ҷанубу ғарбии Амрико мебошад); *square dance* – a traditional dance from the US in which groups of four couples dance together, starting the dance by facing each other in a square [19, с. 1496] (*Рақси мураббаъ* – як намуди рақси анъанавии ИМА буда, дар он гурӯҳҳо иборат аз чор ҷуфт якҷо мерақсанд. Сараввал гурӯҳҳо дар шакли мураббаъ истода, ба ҳамдигар нигоҳ мекунанд); *Blues* – is a type of sad and slow music, originally from the US [19, с. 154], that the singers normally sing about their difficult life (як намуди мусиқии ороми ғамгинангези америкой буда, аслан дар бораи ҳайёти пурмашаққат сароида мешавад); *moris dance* – a type of old English dance traditionally performed by men wearing special (usually white) costumes, often with small bells around their legs below the knee. Moris dances are usually performed outdoors in the summer [20, с. 356]. (*Рақси морис* - як навъи рақси қадимаи англисӣ буда, чун анъана аз тарафи мардон, ки либоси махсус (асосан либоси сафед) пӯшида, дар пойҳояшон (аз зону поён) зангула овезон аст, ичро карда мешавад. Рақси морис аслан дар фасли тобистон дар ҳавои кушод намоиш дода мешавад).

Таким образом, вышеизложенные примеры языковых реалий английского языка необходимо включить в обязательный лексический минимум по английскому языку, так как приведённые описательные дефиниции слов-реалий являются информативно-познавательными, и они безусловно позволят уверенно и свободно проникнуть в межнациональную коммуникацию иного народа.

Рецензент: Негматов С.Э. – д.п.н., профессор АОТ

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева И. С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений / И. С. Алексеева. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 352 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 608 с.
3. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. - М.: Междунар. отношения, 1975. - 240 с.
4. Берков В. П. Вопросы двуязычной лексикографии (словник) / В. П. Берков. - Л.: Издательство ЛГУ, 1973. - 190 с.

5. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. - М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. - 224 с.
6. Влахов С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. - М.: Международные отношения, 1980. - 342 с.
7. Крупнов, В. Н. В творческой лаборатории переводчика / В. Н. Крупнов. - М.: Международные отношения, 1976. - 192 с.
8. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. — М.: НПК «Интелвак», 2001. - 1600 с.
9. Нагзибекова, М. Б. Сопоставительный анализ способов передачи таджикских реалий в русских переводах / М. Б. Нагзибекова, Т. Н. Нагзибекова // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. - 2019. - №2 (818). - С. 98- 106.
10. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л. Л. Нелюбин. - 3-е изд., перераб. - М.: Флинта: Наука, 2003. - 320 с.
11. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. - 4-е изд., дополненное. - М.: ЭЛПИС», 2003. - 944 с.
12. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В.Ю. Михальченко. -М., 2006. -312 с.
13. Томахин, Г. Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению: учеб. пособие для институтов и фак. иностр. яз. / Г. Д. Томахин. - М.: Высшая шк., 1988. - 239 с.
14. Турсунов, Ф. М. Сопоставительное исследование безэквивалентной лексики в лингвокультурном и переводческом аспектах (на материале английского и таджикского языков): дисс... док. филол. наук: 10.02.20 / Ф. М. Турсунов. - Душанбе, 2016. - 358 с.
15. Чернов, Г. В. Теория и практика синхронного перевода / Г. В. Чернов. - М.: Междунар. отношения, 1978. - 208 с.
16. Шамбезода, Х. Дж. Классификация таджикских реалий и особенности их перевода на русский язык / Х. Дж. Шамбезода, Т. Н. Нагзибекова // Евразийский гуманитарный журнал. - 2017. - №2. - С. 63-66.
17. Шарифова, Д. М. Сопоставительная характеристика этнографических реалий транспорта английского и таджикского языков / Д. М. Шарифова // Вестник Педагогического университета. - 2019. - №1 (78). - С. 77-82.
18. Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary / edited by Marry Airlie. - Canada, 2006. - Fifth edition. - 1695 p.
19. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English by A.S. Hornby / edited by Joanna Turnbull; phonetics Editor Michael Ashby. - Oxford University Press, 2010. - Eighth edition. - 1796 p.
20. Oxford Guide to British and American culture / edited by Jonathan Crowther Oxford. University Press, 1999. - 599 p.

ЧАНБАИ ЗАБОНӢ-ФАРӢАНГШИНОСИИ ОМУӢЗИШ ВА ТАЪЛИМИ РЕАЛИЯӢОИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МУӢИТИ БИСӢРФАРӢАНГӢ

Мақола ба таҳлили реалияҳои забони англисӣ ҳамчун як гурӯҳи махсуси воҳидҳои ғайриэквивалентӣ бахшида шудааст. Реалияҳо калимаҳо ва ибораҳои мебошанд, ки ашӯ, ҳолатҳо ва мафҳумҳоеро, ки дар дигар забонҳо вучуд надоранд, ифода мекунанд. Дар мақолаи мазкур роҳҳои гуногуни тафсири ин истилоҳ таҳлил карда шудаанд. Муҳимияти ин мавзӯ дар он аст, ки новобаста аз фаровонии асарҳои тадқиқотӣ оид ба реалияҳо, онҳо то ҳол ба таври кофӣ омӯхта нашудаанд. Дар ин мақола, инчунин, оид ба таснифи вожаҳои воқеӣ ва тафсири онҳо ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ маълумот дода шудааст. Дар забоншиносӣ барои гурӯҳбандии калимаҳои воқеӣ корҳои зиёде анҷом дода шудаанд. Дар доираи ин мақола муаллиф ба таснифоти Г.Д. Томахин диққати махсус додааст, зеро аз нуктаи назари муаллиф он муфассалтар ва мукамалтар аст. Муаллиф дар мақолаи худ «категорияи этнографӣ»-и реалияҳоро асос мекунад, зеро ба ақидаи муаллиф, маҳз ҳамин гурӯҳ қодир аст, ки ҳонандагонро аз ҳаёти фарҳангии кишварҳои англисзабон ба таври дуруст огоҳ созад.

Калидвожаҳо: реалия, воҳидҳои бемуодил, гурӯҳбандӣ, тафсир, реалияҳои чуғрофӣ, реалияҳои этнографӣ, реалияҳои минтақашиносӣ, реалияҳои ономастикӣ, экзотизмҳо, ҳаёти рӯзмарра.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ СЛОВ-РЕАЛИЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Статья посвящена анализу слов-реалий английского языка как особой группы безэквивалентных единиц. Под реалиями понимаются слова и выражения, которые обозначают предметы, ситуации и понятия, не существующие в других языках. В статье анализируются разнообразные пути к толкованию этого термина. Актуальность данной темы подтверждается тем, что слова-реалии, несмотря на обилие исследовательских работ, не получили ещё достаточно освещения. Также в данной работе представлена информация по классификации слов-реалий и их толкованию в английском и таджикском языках. В лингвистике проводилась большая работа по разработке классификации слов-реалий. В рамках статьи автором уделяется особое внимание классификации Г. Д. Томахиной, ибо с точки зрения автора, она является более подробной и обстоятельной. В своей работе автор основывается на «этнографическом разряде» слов-реалий, так как, по мнению автора, именно эта группа способна должным образом проинформировать учащихся о культурной жизни стран изучаемого языка.

Ключевые слова: реалия, безэквивалентные единицы, культура, классификация, толкование, географические реалии, этнографические реалии, страноведческие реалии, ономастические реалии, экзотизмы, быт.

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF STUDYING AND TEACHING REAL WORDS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT

The article is devoted to the analysis of realias of the English language as a special group of non-equivalent units. Realias are understood as words and expressions that denote objects, situations and concepts that do not exist in other languages. The article analyzes various ways to interpret this term. The relevance of this topic is confirmed by the fact that realias, despite the abundance of research works, have not yet received sufficient coverage. This work also provides information on the classification of realias and their interpretation in English and Tajik. In linguistics has been done much work to develop a classification of realias. Within the framework of the article, the author pays special attention to the classification according to G.D. Tomakhin, because from the author's point of view, it is more detailed and thorough. In this work, the author is based on the "ethnographic category" of realias, since in the author's opinion, it is this group that is able to inform properly students about the cultural life of the countries of the language being studied.

Key words: realias, non-equivalent units, culture, classification, interpretation, geographical realities, ethnographic realities, regional studies realities, onomastic realities, exoticisms, everyday life.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тағоева Мавзуна Мирзомурдовна* - Пажуҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, докторант. **Суроға:** 734024, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айни, 45. Телефон: **93-592-56-56**.
E-mail: t.mavzun-7@list.ru

Сведения об авторе: *Тагаева Мавзуна Мирзомурдовна* - Институт развития образования имени А.Джами Академии образования Таджикистана, кандидат педагогических наук, докторант. **Адрес:** 734024, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Айни 45. Телефон: **93-592-56-56**. E-mail: t.mavzun-7@list.ru

Information about the author: *Taghоева Mavzun Mirzomurodovna* - Institute for the Development of Education named after A.Jami of the Academy of Education of Tajikistan, candidate of Pedagogical Sciences, doctoral student. **Address:** 734024, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Aini street 45. Phone.: **93-592-56-56**. E-mail: t.mavzun-7@list.ru

**РИОЯИ ҚОИДАҲОИ ТЕХНИКАИ БЕХАТАРӢ ҲАНГОМИ ИСТИФОДАИ
ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ-ИРТИБОТӢ ДАР МУҲИТИ ХОНАВОДА
ВА МУАССИСАҲОИ ТОМАКТАБӢ**

Ёров А.Б.

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳадафи муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ омода кардани кӯдакон ба мактаб, ташаккули кӯдак ҳамчун як шахси солим, рушднамуда, мустақил, инчунин ошкор сохтани қобилиятҳои онҳо, бедор намудани ҳисси ватандӯстӣ, ҳештаншиносӣ, ҳудогоҳии миллӣ, ташаккули ҳавас ба омӯзиш ва таълими мунтазам мебошад. Ҳифзи ҳаёт ва саломатии кӯдакон дар муассисаи томактабӣ аз ҷониби кормандони тиббии муассисаи томактабӣ, инчунин аз ҷониби кормандони тиббии мақомоти тандурустии вобаста ба муассисаҳои томактабӣ амалӣ карда мешавад. Риояи тартиб ва қоидаҳои ташкили ҳифзи ҳаёт ва саломатии кӯдакон дар зинаи таҳсилоти томактабӣ, қоидаҳои овардан ва бурдани кӯдакон аз муассисаи томактабӣ, талабот оид ба ташкили амният дар муассисаи томактабӣ, талабот оид ба ташкили беҳатарии таҳсилот дар муассиса, талабот оид ба амнияти ҳудуд бо "Низомномаи ташкили ҳифзи ҳаёт ва саломатии кӯдакон дар муассисаҳои томактабӣ" танзим карда мешавад. Бо ворид гардидани техникаву технологияҳои навин ба муассисаҳои томактабӣ, зарурияти риоя кардани як қатор қоидаҳои муҳимми техникаи беҳатарӣ ба миён омадааст.

Дар ҳаёти ҳаррӯза мушоҳида мекунем, ки тамоми намуди фаъолиятҳо қоидаҳои техникаи беҳатарии худро талаб мекунанд. Технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ низ дорои як қатор қоидаҳои беҳдоштӣ ва техникаи беҳатарӣ мебошанд. Чи тавре ки маълум аст, кӯдакон бозӣ кардан, тамошои наворҳои рангоранг (ба мисли филми тасвирӣ, манзараҳо, бозиҳои кӯдакона) ва шунидани қиссаву афсонаҳои мароқангезро дӯст медоранд. Фаъолияти бозӣ машғулияти асосии синни хурдсолӣ буда, интихоби бозиҳои ғоидабахш ва инкишофдиҳандаи ҷисмонӣ ва зеҳнии кӯдакон вазифаи муҳим дар назди мураббӣну волидон мебошад. Барномаҳои телевизионӣ, ки филмҳои тасвирии истехсоли ватанию хоричӣ, наворҳои омӯзишӣ ва тарбиявӣ намоиш дода мешаванд, бешубҳа, аз манфиат ҳолӣ нестанд. Шабакаҳои телевизионӣ пайваста дар пайи эҷоди барномаҳои шавқовар буда, лоиҳаҳои зиёдеро таҳия ва амалӣ мекунанд. Яке аз омилҳои, ки барои рушди зеҳнӣ ҷисмонии кӯдакон таъсирбахш мебошад, ин ба инобат гирифтани хусусиятҳои синнусолии онҳо ба шумор меравад, яъне барномаҳо бояд мувофиқи синну соли кӯдакон таҳия ва пешниҳод гарданд. Барои пешгирии ҳолатҳои ногаҳонӣ дар филмҳо (саҳнаҳои зӯрварӣ ва фаҳш) пеш аз оғози он дар як канои равзанаи телевизион хусусияти навори пешниҳодшаванда бо рақами иҷозати синну соли кӯдакон, ба монанди +0, +6, +9, +12, +16 нишон дода мешавад. Аз ҳамин лиҳоз, барои волидон ва мураббӣн назорати кӯдакон ҳангоми тамошои навор тавассути шабакаҳои телевизионӣ муҳим мебошад. Барои боз ҳам ҷолиб гардидани раванди кори таълиму тарбия, хусусан машғулиятҳои таълимӣ, баъзан вақт мураббӣн аз маводҳои барномаҳои телевизионӣ низ истифода мебаранд [14,с.66].

Дар муассисаҳои томактабӣ ҳангоми истифодаи воситаҳои чандрасонаӣ (мултимедӣ), ба мисли маводи телевизионӣ, наворҳои муфид ва "DVD"-таҷҳизот ба синну сол мувофиқ истифода гардида, ҳангоми кор бо онҳо маҳдудиятҳо ва қоидаҳои махсуси истифодабарӣ бояд ҷорӣ карда шаванд, ки риоя намудани онҳо барои муътадил нигоҳ доштани вазъи саломатии кӯдакон муҳим аст:

1. Барои тамошо намудани наворҳо аз телевизорҳои ҳаҷми экранашон аз 60 см зиёд истифода баранд.
2. Телевизор бояд аз 1-1,3 метр баланд аз сакфи хона бояд насб карда шуда бошад.
3. Зимни тамошо кардани навор масофаи байни кӯдак ва экран бояд дар доираи 2-5,3 метр бошад.
4. Муддати тамошои навор бояд аз 20-25 дақиқа зиёд набошад.

Риоя намудани талаботҳои беҳдошти ва гигиени тамошои наворҳои телевизионӣ ва филмҳои тасвирӣ дар тахтаи электронӣ барои кӯдакон боис мешавад, ки таъсири манфии онҳо кам гардад. Кӯдаконе, ки узви биноияшон нуқсон дорад, бояд онҳо аз тамошои барзиёди телевизион ва навор дар компютер даст кашанд.

Пизишкон ва равоншиносон тавсия медиҳанд, ки телефони мобилӣ ва компютер барои кӯдакони синни то 3-сола манъ карда шавад. Барои кӯдакони хурдсол ашӯҳои ҳамшакли компютер ва телефони мобилӣ пешниҳод карда шудаанд, ки имкониятҳои компютерро доранд ва таъсири манфии онҳо ба саломатии кӯдакон хеле ночиз мебошад [6, с.38].

Коркард ва таҳияи меъёрҳо ва талаботи умумии техникӣ, психологӣ–педагогӣ хангоми истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ дар муассисаҳои томактабии кишвар амали саривақтӣ ба шумор рафта, барои масъулин ва коршиносони соҳа лозим аст, ки ба таҳияи дастурҳои таълимӣ-методӣ, маводҳои омӯзишӣ пардозанд ва дар ин замина кори таълиму тарбияро дар муассисаҳои томактабӣ ба сатҳи сифатан нав бароранд. Инчунин, воситаҳои таълимӣ барои иҷрои қоидаҳои техникаи бехатарӣ хангоми истифодаи технологияи компютерӣ дар раванди машғулиятҳо ва берун аз он муҳим мебошад. Барои иҷрои талаботи мавҷуда риоя намудани як қатор қоидаҳои беҳдошти ва техникаи бехатарӣ дар таъмини фаъолияти мунтазами таълимиву тарбиявии кӯдакон дар назди компютер лозим аст:

1. Кӯдакон дар курсие, ки барои калонсолон пешбинӣ гардидааст, набояд шинанд, пойи онҳо ба замин ва ё паймонаки махсус расидагӣ намуда, он ба гардиши хун дар бадан халал нарасонад ва аз қачшавии сутунмуҳра низ пешгирӣ карда шавад.

2. Ҳангоми харидории компютер дастрас кардани ҷевони махсуси мувофиқ ба қаду басти кӯдак муҳим аст, то тавонад дар ҳолату вазъияти қулай ба таври ҳаловатбахш аз он истифода барад.

3. Ба қадри зарурӣ равшан намудани мизи корӣ ва устоқи кӯдак, ки дар он компютер ҷойгир аст, ҳатмӣ мебошад.

4. Бо қомати дуруст нишастан дар мизи корӣ низ муҳим мебошад.

5. Калонсолон воситаҳои техникаи дар назди кӯдакон гузошташударо назорат намуда, хангоми ба қувваи барқ пайваست намудани таҷҳизот боэҳтиёт кумак созанд.

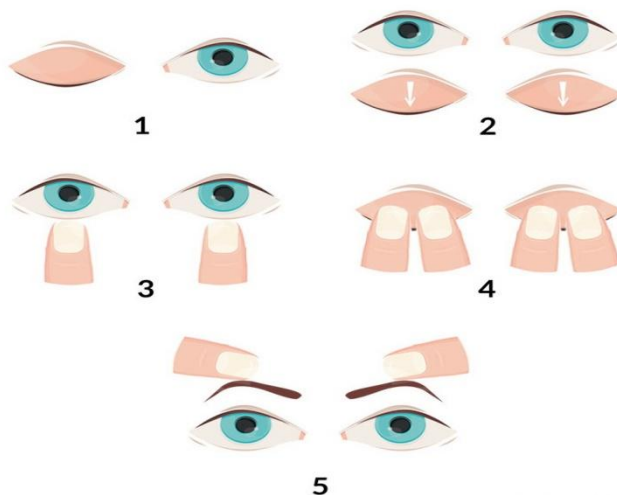
Вазорати маориф ва илм, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва дигар сохторҳои марбутаро лозим аст, ки барои таҳия ва нашри саривақтии маводҳои омӯзишӣ, маҷмуаи таълимию методӣ мусоидат кунанд. Дар маҷмуаи таълимӣ ва методӣ тарзи насб ва истифодаи проектор, тахтаи электронӣ ва дигар техникаи компютерӣ дар шакли дастрасу фаҳмо, бо истифодаи расму нақшаҳо дастрас карда шаванд, то ки самаранокии кори мураббия ва донишҷӯёни ихтисосҳои самти томактабиро афзун гардонанд. Амалӣ намудани раванди таълим бо методҳои интерактивии таълим (истифодаи тахтаи электронӣ, проектор, компютер ва видеороликҳои таълимӣ) самаранокии раванди таълимро баланд мебардорад. Дар ин аснод мураббия аз машғулияти якрангаи ҳаррӯза хаста нагашта, раванди таълимро рангину шавқовар мегардонад [5].

Баъзе бозиҳои компютерӣ ва ё наворҳои ҳастанд, ки зимни истифодаи онҳо аз ҷониби кӯдакон ба ҳолати равонии онҳо таъсири манфӣ мерасонанд. Бинобар ин, бозӣҳое, ки ба ҳолати равонӣ ва инкишофи ҷисмонии кӯдак таъсири манфӣ мерасонанд, бояд аз феҳристи бозиҳои омӯзишӣ берун бошанд. Дар оила хангоми истифодабарии телевизион, телефони мобилӣ, компютер ва дигар таҷҳизотҳои электронӣ бояд меъёр, қобилияти ҷисмонӣ ва инкишофи синусолӣ риоя карда шавад. Аз ҳадди муайян зиёд тамошо кардани барномаҳои телевизионӣ, нишастан дар назди монитори компютер ва бозӣ кардан тавассути телефони мобилӣ бо гузашти замон метавонад ба саломатии кӯдакон таъсири манфӣ расонад [8,с.30].

Тибқи меъёри муайян тавсиягардида истифода бурдани технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ (аз ҷониби кӯдакон дар муҳити хонавода ва муассисаи томактабӣ) дар назди калонсолон вазифаи ба фарзандон роҳнамоӣ намудани қоидаҳои беҳдошти ва техникаи бехатариро омӯзондан меистад. Ин меъёрҳо тибқи талаботи «Барномаи рушди муассисаҳои томактабӣ ва таҳсилоти умумии хусусӣ барои солҳои 2022-2027» тасдиқ ва амалӣ карда мешаванд. Дар ҳучраи кӯдакон ҷевони ҳаҷми хурд барои гузоштани

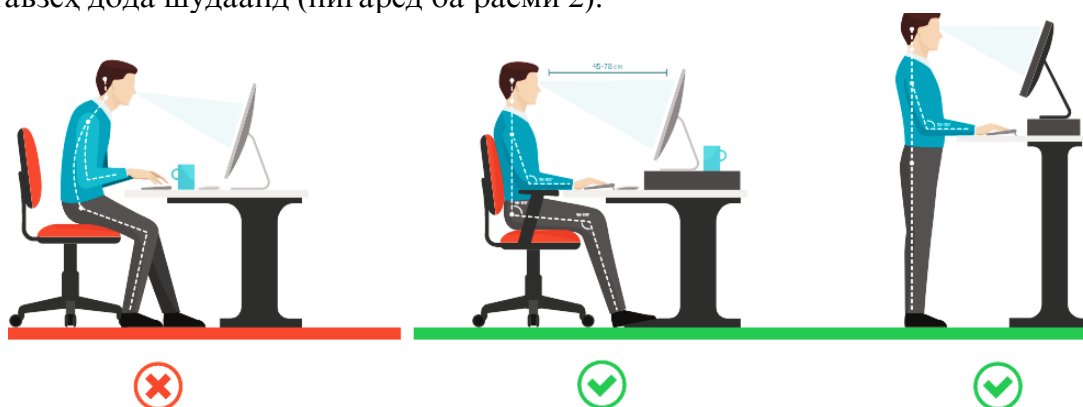
компютер, телевизор ва дигар лавозимот истифодаи ҳаррӯзаи онҳо ҳатмӣ мебошад. Намоиш додани видеонаворҳои хосияти омӯзишӣ ва тарбиявӣ доштара барои кӯдакон аввалиндараҷа ҳисоб намуда, дар баробари он риоя намудани қоидаҳои беҳдошти ва техникаи бехатарӣ ҳатмӣ мебошад [12,с.62].

Маркази ҷумҳуриявӣ технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботии назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон қоидаҳои техникаи бехатарии кор бо технологияҳои иттилоотиро ҳамчун дастурамал дар шакли электронӣ ва чопӣ таҳия намудааст. Тибқи дастурамали таҳиягардида, корбарони воситаҳои электронӣ қоидаҳои дурусти истифодабариро бояд қатъиян риоя кунанд. Масалан, барои рафъ сохтани ҳастагии чашмон баъди истифодабарии воситаҳои техникаи компютерӣ мунтазам гузаронидани машқҳои зеринро тавсия медиҳанд [5]:

Расми 1. Машқи чашмон

Қоидаҳои муқаррарии бехатариро иҷро кардан ба беҳдошти саломатӣ мусоидат мекунад, агар он мунтазам ва пайдарҳам иҷро гарданд. Истифода намудани компютер бо меъёри вақти тавсиягардида (25-40 дақиқа) таъсири манфии онро ба организми кӯдакон кам мегардонад. Барои дуруст истифода намудани техникаи компютерӣ аз таҷрибаи пешқадами мутахассисони варзидаи кишварҳои тараққикарда истифода намудан аз манфиат холӣ нест. Қоидаҳои нишастан дар назди компютер ва кор бо он дар расми зерин шарҳу тавзеҳ дода шудаанд (нигаред ба расми 2):

Расми 2. Қоидаҳои истифодаи дурусти компютер

Аксар вақт дар муассисаҳои таълимӣ кӯдакон ва ҳатто тарбиядиҳандагон дар назди мизу курсӣ дуруст наменишинанд, ки ин ҳолат ба ҳасташавӣ ва осеби узвҳои бадан оварда мерасонад. Аз расм назорат кардан мумкин аст чи тавр дар назди компютер дуруст нишастан лозим аст, дар кадом масофа ба экран нигоҳ намудан нисбатан бехатар буда метавонад (расми 2).

Самаранокии фаъолияти таълимӣ–тарбиявии муассисаҳои томактабӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ ҳамон вақт натиҷаовар мегардад, ки агар масъалаҳои муҳими мазкур роҳи ҳалли худро ёбанд:

-усулҳои омӯзиши низомнок ва пай дар пай истифодаи технологияҳои компютерӣ дар муассисаҳои томактабӣ ба роҳ монда шаванд;

-ба воситаи наворҳои кӯтоҳмуддат, варақаҳои намоиши иттилоотию огоҳидиҳанда ташвиқ ва огоҳ намудани кӯдакону мураббӣён дар муассисаҳои томактабӣ пайваста амалӣ карда шавад;

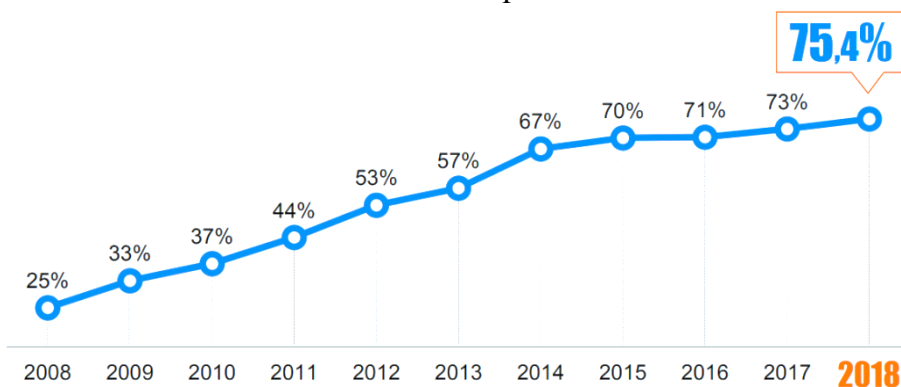
-заминаи моддӣ ва техникий муассисаҳои томактабӣ дар сатҳи талаботи замони муосир мустаҳкам карда шавад;

-курсҳои такмили ихтисос оид ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ– иртиботӣ ва риояи қоидаҳои беҳдоштӣ ва техникаи беҳатарӣ дар муассисаҳои томактабӣ барои мураббӣён мунтазам гузаронида шаванд.

Мухити иттилоотӣ-иртиботиро дар муассисаҳои томактабӣ почтаи электронии муассиса, саҳифаи муассиса дар шабакаҳои иҷтимоӣ, ташкили ҷаласаҳои фосилавӣ ва хузурӣ, видеоконфронсҳо ба воситаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ ташкил мекунанд. Шарти дигари амалисозии нақшаи пешбинигардида ворид намудани технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ ба раванди фаъолияти таълимию тарбиявии муассисаҳои томактабӣ мебошад. Дар ҳамин замина, барои ихтисосҳои соҳаи таълими томактабии муассисаҳои олии таълимӣ фанҳои ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ ва қоидаҳои беҳатарии онҳо нигаронидашуда тадрис дода мешаванд.

Дар нақшаи таълимии тайёрии касбии кормандони муассисаҳои томактабӣ дар муассисаҳои олии касбӣ, ки онро Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ намудааст, ба омӯзиши истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ дар фаъолияти таълимиву тарбиявии кормандон ҳаҷми муайяни соатҳои таълимӣ ҷудо карда шудааст. Дар ин раванд аз ҷониби масъулин курсҳои кӯтоҳмуддат дар муассисаҳои томактабӣ оид ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ ва такмили ихтисос баргузор карда шуда, сатҳи маърифатнокии техникий мураббӣён дар муассисаҳои томактабӣ баланд бардошта мешавад.

Тибқи омили Оҷонсии байналмилалӣ “GFK” (созмони махсуси назарсанҷии иҷтимоӣ миёни одамон) дар даҳсолаи охир дар ҷаҳон шумораи истифодабарандагони технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ аз 25% то ба 75% расидааст, ки аз ин шумора танҳо 41%-и он аз шабакаи интернет истифода намебаранду халос. Яъне, шумораи истифодабарандагон сол то сол афзоиш ёфта, усулҳо ва роҳҳои нави таълим ва технологияҳои муосири омӯзишӣ рӯи қор омада истодаанд. Тибқи пешгӯии Оҷонсии мазкур ин нишондиҳанда то соли 2025 ба 85% мерасад.

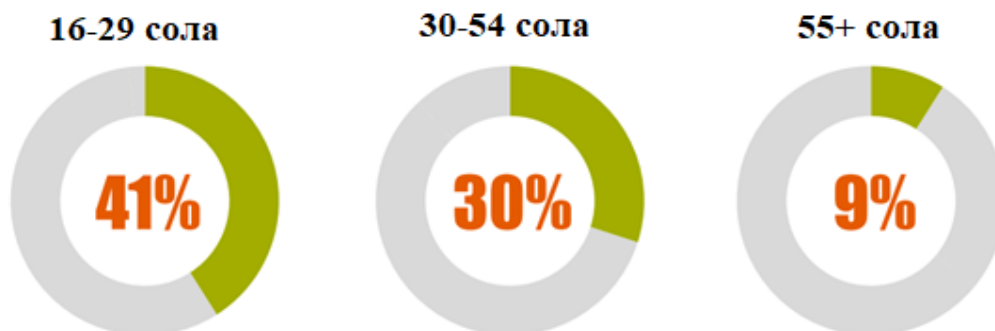

Расми 3. Натиҷаи назарсанҷии иҷтимоӣ дар шакли графикӣ

Баҳри баланд бардоштани салоҳиятнокии ҳайати педагогӣ ҳангоми истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ, рушди маҳорат ва малақаҳои техникий кормандони соҳаи маориф, баҳусус мураббияҳо ва омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ онҳоро ба курсҳои кӯтоҳмуддати истифодабарии шабакаи интернет, барномаҳои корсоз (“Microsoft Word”, “Excel”, “Power Point”) ва истифодабарии дурусти тахтаи электронӣ ҷалб намудан муҳим

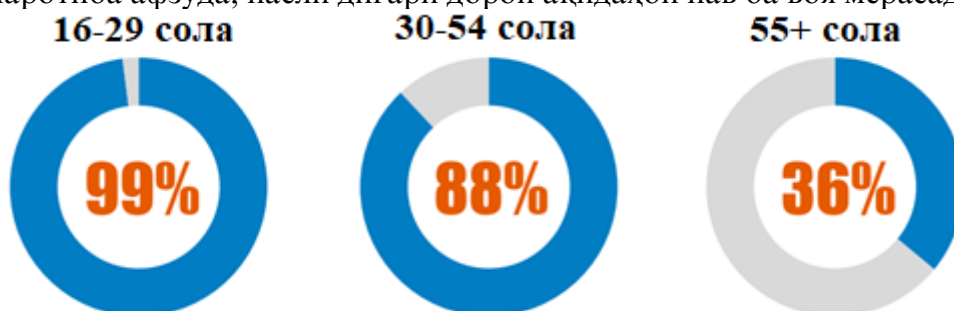
арзёбӣ мегардад. Тадбирҳои андешидашуда, дар умум, сатҳи саводнокии техникии мураббӣёнро баланд мебардоранд.

Дар муассисаҳои таълимӣ технологияҳои компютерӣ бештар бо мақсади таҳрир ва коркарди маводҳои таълимӣ ва тарбиявӣ истифода мегарданд. Аз шумораи умумии истифодабарандагон 41% корбарони синни 16-29 – сола, 30% корбарони синни 30-54 – сола ва 9% корбарони синни аз 54 – сола зиёд, маводҳои омӯзиширо тавассути компютер ва барномаҳои корсоз коркард ва корбарӣ мекунанд.

Расми 4. Натиҷаи назарсанҷии иҷтимоӣ (бо фоиз)

Вобаста ба ин, дар таҳқиқоти гузаронидаи худ Оҷонсии байналмилалии “GFK” ибраз медорад, ки қисмати зиёди истифодабарандагон ҳамчоягардонии маводҳои таълимӣ–тарбиявӣ ва воситаҳои техникаи компютерӣ самаранок мегардад, агар таъмин ва ташкили фаъолияти мунтазаму босалоҳият чорӣ карда шавад. Тибқи натиҷаҳои назарсанҷӣ, 99% корбарони 16-29–сола, 88% корбарони синни 30-54 – сола ва 36% корбарони синни аз 54–сола зиёд ба чунин усули таълим эътимод доранд. Тақия ба ин омор намуда, хулоса баровардан мумкин аст, ки пас аз як даҳсола шумораи истифодабарони шабака ду маротиба афзуда, насли дигари дорои ақидаҳои нав ба воя мерасад.

Расми 5. Натиҷаи назарсанҷии иҷтимоӣ (бо фоиз)

Минбаъд маҳорату малакаи мураббӣён ҳангоми корбарии технологияи иттилоотӣ-иртиботӣ баланд гардида, имкон медиҳад, ки марҳила ба марҳила воситаҳои техникаи компютерӣ (махусан тахтаи электронӣ) дар раванди таълиму тарбия бештар мавриди истифода қарор қарор гиранд. Муассисаҳои томақтабӣ заминаи асосии рушди тафаккури зеҳнӣю ақлонӣю кӯдакон ба шумор мераванд, бояд барои бунёди ҳарчи бештари онҳо кӯшиш ба харҷ дода, барои дар руҳияи ватандӯстӣ тарбияву ба камол расонидани онҳо дастаҷамъона мусоидат намоем.

АДАБИЁТ

1. Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022.
2. Барномаи давлатии компютеркунонии соҳаи маориф. -2008. -24 с.
3. Барномаи тарбия, таълим ва инкишофи кӯдакони синни томақтабӣ “Рангинкамон” – Иматова Л., Мачидова Б., Девоншоева Т. – Душанбе, 2013.
4. Босова Л.Л. Уроки информатики в 5-6 классах: Методическое пособие / Л.Л.Босова, А. Ю. Босова. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010.

5. Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://www.maorif.tj/asosi/strategiya-va-barnoma/>“Барномаи давлатии рушди таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025”
6. Веретенникова С.А. Умственное воспитание детей в процессе ознакомления с природой. Пособие для воспитателя детского сада / С.А. Веретенникова. – М.: Просвещение, 1978. – 103 с.
7. Гаджиева П.Д. Интерактивные методы как средство модернизации правового обучения / П.Д. Гаджиева // Инновации в образовании. - 2011. - N 1. - С. 81-87.
8. Евдокимова В.Е. Использование ИКТ при создании мультимедийной презентации для детей дошкольного возраста / В.Е. Евдокимова // Современное дошкольное образование. Теория и практика. – 2014. – №4. – С.28–33.
9. Евдокимова В.Е. Создание цифрового образовательного ресурса «Календарь природы» для детей дошкольного возраста с помощью ИКТ / В.Е. Евдокимова // Дошкольное воспитание, -№ 4. – М.: ООО Изд.дом «Воспитание дошкольника», 2016. – С. 97–106.
10. Калегина Н.Г. Программа экологического воспитания для детей дошкольного возраста / Н.Г.Калегина. -Казань: Б.и., 1994. – 219 с.
11. Колосков А.В. Игры в экологическом воспитании детей / А.В. Колосков // Биология в школе. - 1997. -№5. -С.70-72.
12. Комарова, И.И. Информационно-коммуникационные технологии в дошкольном образовании [Текст]: пособие для педагогов дошко. учреждений, специалистов мет. и ресурс. центров, работников органов управления образованием / И.И. Комарова, А.В. Туликов. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва: Мозаика-Синтез, 2013. – 184 с.
13. Паклина, В.М. Подготовка документов средствами MicrosoftOffice 2013: учебно-методическое пособие / В.М. Паклина, Е.М. Паклина; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина; науч. ред. И.Н. Обабков. –Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2014. -112с. То же [Электронный ресурс].-URL: //biblioclub.ru/index.php?page=book&id=276371
14. Пилюгина Э.Г. Занятия по сенсорному воспитанию с детьми раннего возраста: Пособие для воспитателя детского сада / Э.Г. Пилюгина. – М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
15. Симонович С.В. Компьютер в вашей школе / С.В. Симонович. -М.: Аст-Пресс: Информком-Пресс. 2001.
16. Цаплина О.В. Использование средств мультимедийных технологий в работе с детьми дошкольного возраста / О.В. Цаплина // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус, 2013. -№2(22). -С.132-134.

РИОЯИ ҚОИДАҲОИ ТЕХНИКАИ БЕХАТАРӢ ҲАНГОМИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛОӢИ-ИРТИБОТӢ ДАР МУҲИТИ ХОНАВОДА ВА МУАССИСАҲОИ ТОМАКТАБӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ дар муҳити хонаводаи кӯдакон ва муассисаҳои томактабӣ ва риояи қоидаҳои беҳдоштӣ ва техникаи бехатарӣ маълумот додааст. Зеро таъмини техникаи бехатарӣ дар муассисаҳои томактабӣ ва хонаводаҳо масъалаи муҳим ба шумор меравад. Ҳатто раваншиносону табибони соҳаи педиатрия афзалиятро ба кам истифода намудани техникаи компютерӣ медиҳанд, ки ин аз заранок будани технологияҳои компютерӣ шаҳодат медиҳад. Гуфтан бамаврид аст, ки дар замоне ки мо зиндагӣ мекунем, технологияҳои компютерӣ вориди ҳаёти на танҳо калонсолон, инчунин кӯдакон низ гардидаанд. Аз ин лиҳоз, доништан ва риоя намудани қоидаҳои одитарини техникаи бехатарии компютерӣ муҳим мебошад. Ҳоло дар муҳити хонавода бисёр ҳолатҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳуди волидон ба фарзандон компютер, планшет ва телефони мобилӣ тақдир мекунанд. Чунин ҳолатҳо сабаби инкишофи бемории нобиноӣ дар миёни насли наврас мегардад. Ҳадафи риояи қоидаҳои санитарӣ ва техникаи бехатарӣ ҳангоми истифодабарии технологияҳои муосири иттилоотӣ-иртиботӣ дар муҳити хонавода ва муассисаҳои томактабӣ, паст намудани хавфу хатари таҳдидкунандаи ба саломатии кӯдакон мебошад.

Калидвожаҳо: техникаи бехатарӣ, мураббӣ, кӯдакон, таълим, томактабӣ, психология, қоидаҳо, беҳдошт, низоми таълим, оила, муҳити хонавода, раваншинос.

СОБЛЮДЕНИЕ ПРАВИЛ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДОМАШНЕЙ СРЕДЕ И ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

В данной статье основное и первоочередное внимание при использовании информационно-коммуникационных технологий в домашней среде и дошкольных учреждениях автор сосредоточил на соблюдении санитарных правил и техники безопасности. Потому что обеспечение средствами безопасности в дошкольных учреждениях и домохозяйствах является важным вопросом. Даже психологи и врачи в области педиатрии отдают приоритет меньшему использованию компьютерных технологий, что указывает на вредность информационных технологий. Стоит отметить, что в наше время компьютерные технологии вошли в жизнь не только взрослых, но и детей. В связи с этим важно знать и соблюдать самые элементарные правила компьютерной безопасности. Сейчас в семейной среде можно наблюдать множество случаев, когда родители сами дарят своим детям компьютеры, планшеты и мобильные телефоны. Подобные ситуации вызывают развитие слепоты у подрастающего поколения. Целью соблюдения санитарных правил и техники безопасности при использовании современных информационно-коммуникационных технологий в домашней среде и дошкольных учреждениях является снижение рисков и угроз здоровью детей.

Ключевые слова: техника безопасности, воспитатель, дети, образование, психология, правила, санитария, система образования, семья, домашняя среда, психолог.

COMPLIANCE WITH SAFETY RULES WHEN USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE HOME ENVIRONMENT AND PRESCHOOL INSTITUTIONS

In this article, the author focused the main and primary attention when using information and communication technologies in the home environment and preschool institutions on compliance with sanitary rules and safety regulations. Because providing safety equipment in preschool institutions and households is an important issue. Even psychologists and doctors in the field of pediatrics give priority to less use of computer technology, which indicates the harmfulness of information technology. It is worth noting that in our time, computer technology has entered the lives of not only adults, but also children. In this regard, it is important to know and follow the most basic computer security rules. Nowadays, in a family environment, you can observe many cases where parents themselves give their children computers, tablets and mobile phones. Such situations cause the development of blindness in the younger generation. The purpose of compliance with sanitary and safety rules when using modern information and communication technologies in the home environment and preschool institutions is to reduce risks and threats to the health of children.

Keywords: technology, safety, teacher, children, education, preschool, psychology, rules, sanitation, education system, home environment, family, psychologist.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ёров Акмал Боронович* – Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, мутахассиси пешбар. **Суроға:** ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Шевченко, 39. Телефон: **(+992) 918120314**. E-mail: **yorov.akmal@mail.ru**

Сведения об авторе: *Ёров Акмал Боронович* – Высшая аттестационная комиссия при Президенте Республики Таджикистан, к.п.н. ведущий специалист. **Адрес:** г. Душанбе, ул. Шевченко 39, Телефон: **(+992) 918120314**. E-mail: **yorov.akmal@mail.ru**

Information about the author: *Yorov Akmal Boronovich* - Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, leading specialist. **Address:** Dushanbe, 39, Shevchenko st., Phone: **(+992) 918 12 0314**. E-mail: **yorov.akmal@mail.ru**

Исмоилов А.Ш.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Омӯзиши формулаи асимптотии ададҳои сода дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX шуруъ шуд. Яъне, дар ин аср олимон ба ҳалли масъалаи сустҷӯи чунин функсияи содаи $f(x)$, ки қиматаш барои дилхоҳ x –ҳои натуралӣ ҳарчи бештар ба функсияи $\pi(x)$ наздик мешавад ва ҳангоми беҳудуд афзудани қимати x муносибати $\frac{\pi(x)}{f(x)}$ ба адади 1 майл мекунад, машғул шуданд.

Проблемаи гузошташударо ба ибораи зерин низ тасвир кардан мумкин аст, яъне чунин функсияи аналитикии $f(x)$ -ро муайян кардан лозим аст, ки ба он функсияи $\pi(x)$ асимптотикӣ баробар шавад, ё ки он ба функсияи $f(x)$ - асимптотикӣ баробарқувва бошад. Аломати баробарии асимптотикиро истифода намуда, муносибати баёншударо бо чунин тарз менависем:

$$\pi(x) \sim f(x).$$

Мавриди зикр аст, ки аз баробарии асимптотикӣ натиҷа мебарояд, ки функсияи $f(x)$ бояд азъои асосӣ дар формулаи наздикшавии $\pi(x)$ бошад. Агар дар ин ҳолат азъои иловагӣ («хатогӣ») дар формулаи наздикшавӣ ба $R(x)$ баробар бошад, он гоҳ чунин навишта метавонем: $\pi(x) = f(x) + R(x)$ ё ин ки $\pi(x) - f(x) = R(x)$, ки дар ин ҳо $\frac{\pi(x)}{f(x)} \rightarrow 0$ ҳангоми $x \rightarrow \infty$ [1].

Дар соли 1808 математики фаронсавӣ А. М. Лежандр (1752-1833) дар асоси таҳқиқи чадвали ададҳои сода (чадвали ададҳои сода то он вақт то адади 400 000 тартиб дода шуда буд) формулаи эмпирикии муҳимро барои ифодаи тахминии функсияи $\pi(x)$ ҳосил намуд. А. М. Лежандр тасдиқ намуд, ки барои қиматҳои калони x функсияи $\pi(x)$ тахминан ба

$$\frac{x}{\ln x - B}$$

баробар мешавад, ки дар ин ҳо B ягон адади доимии ба 1,08366 баробар аст [2].

Математики олмонӣ К.Ф. Гаусс (1777-1855) новобаста аз математики фаронсавӣ А.М. Лежандр шумораи ададҳои содаро пай дар пай мувофиқан барои ҳар як ҳазор ададҳои натуралӣ ҳисоб намуда, фарзияро баён кард, ки қимати функсияи $\pi(x)$ аз қимати интегралҳои зерин

$$\int_2^x \frac{dt}{\ln t}$$

кам фарқ мекунад.

Ва ин интеграл, асосан, бо «интегралҳои логарифмӣ» иваз карда мешавад.

$$Li x = \lim_{\eta \rightarrow +0} \left(\int_0^{1-\eta} + \int_{1-\eta}^x \right) \frac{dt}{\ln t},$$

ки он бо доимии $Li 2 = 1,04$ фарқ мекунад.

Дар асоси қоидаи математики фаронсавӣ Г.Ф. Лопитал (1661-1704) бо осонӣ нишон додан мумкин аст, ки

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(\int_2^x \frac{dt}{\ln t} : \frac{x}{\ln x} \right) = 1$$

мешавад.

Дар ҳақиқат,

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(\int_2^x \frac{dt}{\ln t} : \frac{x}{\ln x} \right) = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(\frac{x}{\ln x} : \frac{\ln x - 1}{\ln^2 x} \right) = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(\frac{\ln x}{\ln x - 1} \right) = 1$$

аст.

Аз баробарии исботгардида натиҷа мебарояд, ки фарзияҳои А.М. Лежандр ва К.Ф. Гаусс ба баҳодиҳии якхелаи асимптотикии функсияи $\pi(x)$, яъне

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \frac{\pi(x)}{x} = 1 \text{ ё } \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{\pi(x)}{\int_2^x \frac{dt}{\ln t}} = 1$$

ё мувофиқан ба

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\ln x} \text{ ё } \pi(x) \sim \int_2^x \frac{dt}{\ln t}$$

оварда мерасонад [3].

Ин формулаҳои асимптотикӣ қонуни асимптотикии тақсимои ададҳои содари ифода менамоянд. Вале, барои назариявӣ шарҳ додани ин қонун А.М. Лежандр ва К.Ф. Гаусс қоре карда натавонистанд.

Баъди Евклид, аввалин касе, ки дар масъалаи мушкили тақсимои ададҳои сода бо ёрии таҳқиқоти назариявӣ қадами ҳалқунанда гузошт, математики машҳури рус П.Л. Чебишев (1821-1894) буд. Натиҷаҳои вай доир ба ин проблема дар ду асараш оиди ададҳои натуралӣ «Оид ба муайянкунии шумораи ададҳои содаи аз бузургии додашуда зиёднابуда» (1849) ва «Оиди ададҳои сода» (1852) оварда шудаанд.

а) Дар асари якуми худ П.Л. Чебишев аз дзета функсияи Л. Эйлер (1707-1783), яъне $\zeta(s)$ барои дилхоҳ ададҳои ҳақиқии s истифода бурда, натиҷаи асосии зеринро ҳосил намуд: *агар $n > 0$ адади бениҳоят калон ва $\alpha > 0$ адади бениҳоят хурд бошанд, он гоҳ адади бениҳоят калони x мавҷуд аст, ки барои онҳо нобаробарии*

$$\pi(x) > \int_2^x \frac{dt}{\ln t} - \frac{\alpha x}{\ln^n x}$$

иҷро мешавад ва инчунин адади калони x (мумкин аз пештара фарққунанда) мавҷуд аст, ки барои онҳо нобаробарии зерин низ

$$\pi(x) < \int_2^x \frac{dt}{\ln t} + \frac{\alpha x}{\ln^n x}$$

иҷро мешавад.

б) Бо ёрии теоремаи нишондодашудааш П. Л. Чебишев таҳқиқоти худро идома дода, нишон медиҳад, ки баробарии

$$B(x) = \ln x - \frac{x}{\pi(x)}$$

ҳангоми $x \rightarrow \infty$ ҳудуди аз 1 фарққунанда надорад.

Ва П.Л. Чебишев доир ба формулаи эмпирикии А.М. Лежандр (1752-1833) тасдиқоти зерин исбот намуд, яъне «формулаи А.М. Лежандр ҳангоми $x \rightarrow \infty$ формулаи аниқ набуда ва доимӣ мувофиқ ҳангоми $B=1$ будан аст». Ин тасдиқотро Чебишев аз баробарии

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left\{ \ln x - \frac{x}{\pi(x)} \right\} = B,$$

ки аз формулаи эмпирикии А. М. Лежандр бармеояд, ҳосил кардааст.

в) П.Л. Чебишев муайян кард, ки наздикшавии тақрибии эмпирикии формулаи А.М. Лежандр ба функсияи $\pi(x)$ ғайриқаноатбахш аст. Ва \bar{u} нишон дод, ки агар ҳудуди

$$\pi(x) : \frac{x}{\ln x}$$

ҳангоми $x \rightarrow \infty$ мавҷуд бошад, бояд он ба 1 баробар шавад [4].

Акнун натиҷаҳои асосии ёддошти дуҷуми П.Л. Чебишевро доир ба тақсимои асимптотикии ададҳои сода баён мекунем.

а) Сабаби асосии навиштани ёддошти дуҷуми П.Л. Чебишев постулати Р. Бертран (1872-1970) гардид. Математики машҳури фаронсавӣ Р. Бертран дар таҳқиқоти худ доир ба назарияи гуруҳҳо ба зарурияти исбот намудани фарзияи эмпирӣ зерин «дар байни ададҳои натуралии $n(n > 3)$ ва $2n - 2$ ақаллан як адади сода мавҷуд аст», рӯ ба рӯ шудааст. Ҳамаи кӯшишҳои Р. Бертран ва дигар математикҳо дар исботи ин фарзия бенатиҷа монданд [5].

Дар кори дуҷуми худ соли 1852 П. Л. Чебишев постулати Р. Бертранро исбот намуд (ҳоло исбот шудааст, ки барои адади натуралии $n > 5$ байни p ва $2p$ ҳадди ақал ду адади сода вучуд дорад). Вале бо ин арзиши корҳои муҳимми П. Л. Чебишев ба анҷом намерасад. Арзиши асосии ёддошти П. Л. Чебишев «Оиди ададҳои сода» аз усулҳои элементарӣ ва яқоя бо он усулҳои қавӣ, ки барои исботи баҳодихии функсияи $\pi(x)$ ва инчунин дигар функсияҳо дода шуда, истифода бурда шудаанд, ба ҳисоб мераванд. Аз баҳодихии П. Л. Чебишев натиҷа мебарояд, ки барои ададҳои калони x баробарии

$$0,92129 < \frac{\pi(x)}{\ln x} < 1,10555$$

ичро мегардад, ё ки

$$0,92129 \frac{x}{\ln x} < \pi(x) < 1,10555 \frac{x}{\ln x},$$

ки мо онҳоро нобаробарии П. Л. Чебишев меномем [6].

Аз нобаробарии П. Л. Чебишев барои $\pi(x)$ баҳодихии афзоиши n -уми адади сода p_n бармеояд, яъне: бигузур p_n -адади n -уми сода ва $n \geq 2$ бошад, он гоҳ нобаробарии зерин ҷой дорад [5]:

$$c_1 \cdot n \ln n < p_n < C_1 \cdot n \ln n.$$

Натиҷаҳои бузургтарини П. Л. Чебишев дар масъалаи тақсими ададҳои сода дар байни ҳамзамононаш таассуроти калон гузошт. Дар ин бора, суханони математики машҳури англис Ч. Ч. Силвестр (1814-1897) баръало шаходат медиҳанд, ки дар соли 1881 пешниҳод намуда буд. Ӯ чунин гуфтааст: «Барои он, ки рушди минбаъдаи назарияи ададҳои мунтазир шавем, бояд ягон нафаре таваллуд шавад, ки аз П.Л. Чебишев беҳтар буда, бо нуктасанҷӣ ва боақлии худ аз вай болотар бошад, чунки П.Л. Чебишев бо ин ҳислатҳои боақлонаш аз одами муқаррарӣ фарқ мекард». Ё ки математики машҳури олмонӣ Эдуард Ландау (1887-1938), ки дар кори махсуси худ оиди тақсими ададҳои сода, ки дар соли 1909 навишта буд, чунин гуфтааст: «Баъди Евклид, аввалин касе, ки роҳи дурустро дар ҳалли проблемаи ададҳои сода тай намуд ва натиҷаҳои муҳимро ба даст овард, П.Л. Чебишев мебошад» [14].

Вале дастовардҳои П.Л. Чебишев барои қадами охирин дар исботи қонуни асимптотикии тақсими ададҳои сода ва махсусан: барои исботи мавҷудияти худуди

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(\pi(x) : \frac{x}{\ln x} \right),$$

кифоя набуданд. Агарчанде ки баъди П.Л. Чебишев боз сарҳадҳои нисбатан аниқ (масалан, Ч.Ч. Силвестер барои ададҳои кифоя калони x дурустии нобаробарии

$$0,95695 < \frac{\pi(x)}{\ln x} < 1,04423 - \text{ро}$$

муайян намуд) барои муносибати

$$\pi(x) : \frac{x}{\ln x}$$

ҳангоми кифоя калон будани x ёфта шуданд, вале кӯшиши бо ин роҳ исбот намудани қонуни асимптотикӣ бенатиҷа монданд [15].

Калиди ҳалли ин проблема маълум гашт, ки дар таҳқиқоти математики машҳури олмонӣ Б. Риман (1826-1866) мавҷуд аст. Вай соли 1859 дар ёддошти (асари) худ (Риман гипотезаеро пешниҳод кард, ки барои ҳамаи ҳолатҳои нотривалии $\zeta(s)$ дар ҳатти рости $\sigma = \frac{1}{2}$ мехобад). Ин гипотезае бо номи гипотезаи Риман маълум аст, ки ин гипотеза то ҳол исбот ё инкор нашудааст. Вале аз дурустии ин гипотеза исботи яқчанд теоремаҳои аҷиб оиди ададҳои сода бармеояд ва ба имконияти ҳосил намудани натиҷаҳои амиқ доир ба

таксимоти ададҳои сода бо ёрии таҳқиқи дзетта-функсияи $\zeta(s)$ барои қиматҳои тағйирёбандаи комплексии $s = \sigma + ti$ шароит фароҳам овард (П.Л. Чебишев дар давраи худ ин функсияро барои тағйирёбандаҳои ҳақиқӣ истифода бурдааст). Бо ёрии усули худ Б. Риман ягон натиҷаи арифметикӣ ба даст наовард, вале аз усули Б. Риман математики фронтсавӣ Ж. Адамар (1865–1963) ва математики белгиягӣ В.П. Шарл (1866–1962) истифода намуда, дар соли 1896 новобаста аз ҳамдигар мавҷудияти ҳудудро барои $\pi(x): \frac{x}{\ln x}$ исбот карданд [8].

То давраҳои наздик ҳамаи исботҳои қонуни асимптотикӣ бештар ё камтар амиктар дар омӯзиши функсияи $\zeta(s)$ асос ёфта буданд [7].

Танҳо дар соли 1949 кӯшиши исботи элементарии қонуни асимптотикӣ натиҷаи шоён дод. Ва ин усули элементариро математики норвегӣ А. Селберг (1917-2007) ва математики венгерӣ П. Эрдеш (1913-1996) эҷод карданд. Вале исботи нисбатан содаи онро математикони шуравӣ А.Г. Постников (1921-1995) ва Н.П. Романов (1907-1972) пешниҳод намуданд [10].

Бояд гуфт, ки аз қонуни асимптотикии таксимоти ададҳои сода бо осонӣ баҳодиҳии асимптотикиро барои адади содаи n -ум p_n баровардан мумкин аст, яъне

$$p_n \sim n \ln n.$$

Баъди кашф гардидани қонуни асимптотикии таксимоти ададҳои сода, масъалаи баҳодиҳии азъои илоавгии он, яъне фарқи зерин

$$\pi(x) - \int_2^x \frac{dt}{\ln t}$$

ҳам аз рӯи қимати мутлақ ва ҳам аз рӯи аломати худ актуалӣ гардид.

Агар ба чадвали қиматҳои $\pi(x)$ ва $Li x$ назар афканем, мебинем, ки барои ҳамаи қиматҳои овардашуда $\pi(x) < Li x$ мешавад. То соли 1914 олимони барои ҳамаи x -ҳо ба дуруст будани нобаробарии $\pi(x) < Li x$ боварӣ доштанд. Аммо соли 1914 математики англис Ч. И. Литлвуд (1885-1977) нишон дод, ки ҳангоми ба ҳадди кофӣ васеъ кардани чадвали қиматҳои $\pi(x)$ ва $Li x$ дар охир чунин қимати x вомехӯрад, ки барои он $\pi(x) > Li x$ (ин қимат то ҳол маълум нест, аммо математики Африқои Ҷанубӣ С. Скюз муайян кард, ки он камтар аз $10^{10^{10^3}}$ аст) мешавад, яъне фарқи

$$\pi(x) - Li x$$

дар порчаи аз $x=2$ то $x \rightarrow \infty$ аломаташро беҳисоб иваз мекунад [11].

x	$\pi(x)$	$Li x$
1 000	168	178
10 000	1 229	1 246
50 000	5 133	5 167
100 000	9 592	9 630
500 000	41 538	41 606
1 000 000	78 498	78 628
2 000 000	148 933	149 055
5 000 000	348 513	348 638
10 000 000	664 579	664 918
20 000 000	1 270 607	1 270 905
90 000 000	5 216 954	5 217 810
100 000 000	5 761 455	5 762 209
1 000 000 000	50 847 534	50 849 235

Бо ёрии далели зикршуда ифодашавии (фолмулировкаи) ниҳии лаппиши функсияи $\pi(x)$ дар атрофи $Li x$, ки дар теоремаи асосии П.Л. Чебишев сухан мерафт, таҳқиқ карда шуд.

Ба омӯзиши проблемаи ба кадом дараҷаи аниқ интегралӣ $\int_2^x \frac{dt}{\ln t}$, функсияи $\pi(x)$ -ро муаррифӣ мекунад, аввалин маротиба П.Л. Чебишев ва инчунин Ж. Адамар, Валле-

Пуссен (1866-1962), Г.Х. Харди (1877-1947), Ч.И. Литлвуд ва дигар олимони машғул шудаанд. Натиҷаҳои бехтарин дар ин самт дар асоси истифодаи усули баҳодихии суммаҳои тригонометрии И.М. Виноградов (1891-1983) ба математики шуравӣ Н.Г. Чудаков (1904-1986) (соли 1936), математики англис Е. Титчмарш (1899-1963), математики шуравӣ Н.М. Коробов (1917-2004) тааллуқ доранд. Ва соли 1958 худи И.М. Виноградов, исбот кард, ки дар баробарии

$$\pi(x) = \int_2^x \frac{dt}{\ln t} + R(x)$$

аъзои иловагии он бо нобаробарии $|R(x)| < c_1 \cdot x \cdot e^{-c_2(\ln x)^\mu}$ маҳдуд мешавад, ки дар ин ҷо c_1 ва c_2 доимии мусбат ва $\mu = \frac{3}{5} + \varepsilon$ мебошанд [9].

Усули тригонометрии И.М. Виноградовро Н.Г. Чудаков истифода намуда дар соли 1936 тавонист сарҳади худудхоеро, ки ақаллан як адади содаро дар бар мегирад, ба таври назаррас кам намояд. То ин вақт математики олмонӣ Х. Хейлброн (1908-1975) дар соли 1933 тасдиқ кард, ки, *пайдарпайии*

$$1^{250}, 2^{250}, 3^{250}, \dots, n^{250}, (n+1)^{250}, \dots,$$

аз ягон адади $n = n_0$ сар карда, дар байни ду ададҳои ҳамсоя ақаллан як адади сода меҳобад. Ва Н.Г. Чудаков тавонист ин пайдарпайиро зичтар гардонад, яъне \bar{u} пайдарпайии Х. Хейлбронро бо пайдарпайии

$$1^4, 2^4, 3^4, \dots, n^4, (n+1)^4, \dots,$$

иваз намуд, ки хосиятҳои бо хосиятҳои пайдарпайии Х. Хейлброн монанд мебошанд.

Дар соли 1937 ба математики англис А.Э. Ингам муяссар гашт, ки дараҷаи чоруми пайдарпайии Н.Г. Чудаковро бо дараҷаи куби иваз намояд ва порчаро нисбатан аниқ гардонад. Аз натиҷаҳои А.Э. Ингам бармеояд, ки шумораи ададҳои сода дар байни n^3 ва $(n+1)^3$ якҷоя бо n ба беохирӣ майл мекунанд [10].

Проблемаи тақсимои ададҳои сода дар қатори ададҳои натуралӣ минбаъд дар масъалаи тақсимои ададҳои сода дар прогрессияи арифметикӣ ва дигар пайдарпайиҳои ададӣ рушд меёбад.

Аллақай дар соли 1788 А. М. Лежандр фарзияе баён намуд, ки дар ҳар прогрессияи арифметикии

$$l, l+k, l+2k, \dots \quad (1)$$

бо аъзои умумии $kx+l$, ки дар ин ҷо k ва l ададҳои байни ҳам сода ва $x=0,1,2,\dots$ мебошанд, маҷмуи беохирӣ ададҳои содаро дар бар мегирад (ба ибораи дигар, ҳангоми шартҳои додашуда нисбат ба k , x ва l бисёр ададҳои содаи намуди $kx+l$ мавҷуданд) [12].

Танҳо дар соли 1837 математики олмонӣ Густав Лежен Дирихле (1805-1859) тавонист ин теоремаро исбот кунад. Исботи вай барои ҳолати умумӣ нисбатан мушкул буд. Исботи содаи он аз тарафи А. Селберг (1917-2007) дар соли 1949, баъдтар аз тарафи математики шуравӣ А.О. Гелфонд (1906-1968) дода шуд. Исботи нисбатан содашро математики шведсарӣ Е. Трост баён намуд [13].

Бояд қайд намуд, ки аллақай чанд сол пеш проблемаи оиди хурдтарин адади сода дар прогрессияи арифметикии (1) гузошта шуда буд. Ин проблемаро математики машҳури ленинградӣ Ю.В. Линник (1915-1972) ба дараҷаи аъло ҳал намуд. Дар соли 1944 \bar{u} исбот намуд, ки дар чунин прогрессия, яъне прогрессияи (1) (ҳангоми $0 < l < k$) адади содаи $p < k^c$ — ро, ки дар ин ҷо c — доимии мутлақ аз k новобаста аст, дар бар мегирад.

Муқарриз: Сатторов А.Э. — д.и.п., профессори ДДБ ба номи Носири Хусрав

АДАБИЁТ

1. Михелович Ш.Х. Теория чисел / Ш. Х. Михелович. —М.: Высшая школа, 1967.
2. Ягудаев Б.Я. В мире прекрасных чисел / Б. Я. Ягудаев. «O'qituvchi» -Ташкент, 1973. -С.132. (ба забони ўзбекӣ).
3. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления / Г. М. Фихтенгольц. - изд. 6-е. -М.: Наука, 1966. -Т.1. -680 с. -ISBN 5-9221-0156-0.
4. Рыбников К.А. История математики / К.А. Рыбников. -2-е изд. -М.: Издательство МГУ, 1974. -456 с.
5. Глейзер Г.И. История математики в школе. VII-VIII классы / Глейзер Г.И. -М.: Просвещение, 1982. -240 с.
6. Т. I: Математическая логика. Алгебра. Теория чисел. Теория вероятностей.
7. Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики. -3-е изд. -М.: Наука, 1984. -285 с.

8. Дербишир Джон. Простая одержимость. Бернхард Риман и величайшая нерешенная проблема в математике. - Астрель, 2010. -464 с. -ISBN 978-5-271-25422-2.
9. Диамонд Г. Элементарные методы в изучении распределения простых чисел / Г. Диамонд. УМН, 45:2(272) (1990), 79-114.
10. Постников А.Г. Упрощение элементарного доказательства А. Сельберга асимптотического закона распределения простых чисел, УМН / А.Г. Постников, Н.П. Романов. - 10:4(66) (1955). -С.75-87.
1. Ю.В. Линник, А.Г. Постников. Иван Матвеевич Виноградов (к семидесятилетию со дня рождения) УМН, том 17, 2(104) (1962).
11. Ингам А.Е. Распределение простых чисел. Перевод с английского Д.А. Райкова / А.Е. Ингам. ОНТИ 1986, тир. 5000, -160 с.
12. Дж.Е. Литлвуд. Математическая смесь / Дж.Е. Литлвуд. -М.: Наука, 1990.
13. Чистяков В.Д. Рассказы о математиках / В.Д. Чистяков. - 2-е. -Минск: «Вышэйшая школа», 1966. -С.246.-409.
14. Трост Э. Простые числа. Перевод с немецкого Н.И. Фельдмана. Под ред. А.О. Гельфонда / Э.Трост. -М., Гос. изд-во физ.-мат. литературы, 1959.
15. Чебышев П.Л. О простых числах / П.Л. Чебышев // Полное собрание сочинений. -Т. 1. -М.-Л.: АН СССР, 1944. - С. 191-207.
16. Чебышев П.Л. Об определении числа простых чисел, не превосходящих данной величины / П.Л. Чебышев // Полное собрание сочинений. -Т. 1. -М.-Л.: АН СССР, 1944. С. 173-190.

АЗ ТАЪРИХИ ТАКМИЛЁБИИ НАЗАРИЯИ ТАҚСИМШАВИИ АСИМПТОТИИ АДАДҲОИ СОДА

Мақолаи мазкур ба баёни маълумотҳо оид ба таърихи математика бахшида шудааст. Дар ин кор таърихи таҳқиқоти олимони барҷастаи асрҳои XVIII-XIX, ба монанди Л. Эйлер, К.Ф. Гаусс, А.М. Лежандр, Ж. Адамар, И.В. Виноградов ва ғайраҳо доир ба тақсимшавии асимптотикии ададҳои сода дар маҷмуи ададҳои натуралӣ маълумотҳо оварда шудаанд. Аз ҷойгиршавии ададҳои сода дар қатори ададҳои натуралӣ (10 адади аввали натуралӣ 4 адади сода, дар байни 100 адади аввали натуралӣ 25 адади сода ва дар байни 1000 адади аввал бошад, 168 адади сода мавҷуд аст) бармеояд, ки миқдори ададҳои сода торафт кам мешавад. Ва ин дар маҷмуъ табиист, чунки агар ҳар қадар шумораи ададҳои натуралӣ зиёд бошад, ҳамон қадар тақсимкунадагони эҳтимолии он зиёданд ва эҳтимоли сода будани адад ҳамон қадар камтар мешавад. Аммо ин мубодила бо кадом суръат кам мешавад? Чӣ тавр формулаи асимптотикии ададҳои сода аз адади додашуда хурд буда, тартиб дода мешавад ва адади n —уми содаи p_n тахминан ба чанд баробар аст? Ҷавоб ба ин савол дар охири асри XIX ба шарофати кӯшишҳои бисёре аз математикҳо, ба монанди Л. Эйлер, Г.Л. Дирихле, П.Л. Чебышев, Б. Риман, Ж. Адамар ва Валле Пуссен Шарл дода шудааст. Яъне, ин проблемаро дар шакли теоремаи зерин исбот кардаанд: Қонуни асимптотикии тақсими ададҳои сода тахминан баробар аст ба

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\ln x} \quad (x \rightarrow \infty).$$

Агар ин теоремаро ба таври иборати дигар тасвир кунем, чунин мешавад: нисбати миқдори ададҳои содаи аз N калон набуда бо N , яъне касри $\frac{\pi(N)}{N}$ ба касри $\frac{1}{\ln N}$ як хел рафтор мекунад, ки дар ин ҷо $\pi(x)$ шумораи ададҳои сода аз x зиёд набударо ифода мекунад. Ин теоремаро аксар вақт ба тарзи одӣ «теоремаи ададҳои сода» ном мебаранд.

Калидвожаҳо: ададҳои сода, функсияи $\pi(x)$, И.В. Виноградов, қонуни асимптотикии теорема, исбот, Л. Эйлер.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ АСИМПТОТИЧЕСКОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ПРОСТЫЕ ЧИСЕЛ

Данная статья посвящена изложению информации по истории математики. В данной работе рассматривается история исследований выдающихся ученых XVIII-XIX веков, таких как Л. Эйлер, К.Ф. Гаусс, А.М. Лежандр, Ж. Адамар, И.В. Виноградов и других, которые предоставили данные об асимптотическом распределении простых чисел в множестве натуральных чисел. Из расположения натуральных чисел во ряду натуральных чисел (среди первых 10 чисел-4 простых, среди первых ста-25, среди первой тысячи-168) следует, что количество натуральных чисел очень мало. И это вообще естественно, потому что чем больше натуральных чисел, тем больше возможных делителей и меньше вероятность того, что число простое. Но с какой скоростью этот обмен снижается. Как выглядит асимптотическая формула для простых чисел, меньших заданного числа, и каково приближительное значение n -го простого числа p_n ? Ответ на этот вопрос был дан в конце XIX века благодаря усилиям многих математиков, таких как Л. Эйлер, Г.Л. Дирихле, П.Л. Чебышев, Б. Риман, Дж. Адамар и Валле Пуссен. То есть они доказали эту проблему в виде следующей теоремы. Асимптотический закон распределения простых чисел примерно равен

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\ln x} \quad (x \rightarrow \infty).$$

Если описать эту теорему другими словами, то это будет так: что касается количества простых чисел, не превышающих N , дробь $\frac{\pi(N)}{N}$, ведет себя так же, как дробь $\frac{1}{\ln N}$, где $\pi(x)$ представляет количество простых чисел, не превышающих x . Эту теорему часто называют просто «Теоремой простых чисел».

Ключевые слова: простые числа, функция $\pi(x)$, И.М. Виноградов, асимптотический закон, теорема, доказательство, Л. Эйлер.

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE THEORY OF ASYMPTOTIC DISTRIBUTION OF PRIME NUMBERS

This article is devoted to presenting information on the history of mathematics. This paper examines the history of research by outstanding scientists of the XVIII and XIX centuries, such as L. Euler, K.F. Gauss, A.M. Legendre, J. Hadamard, I.V. Vinogradov and others provided data on the asymptotic distribution of prime numbers in the set of natural numbers. From the arrangement of natural numbers in the series of natural numbers (among the first 10 numbers there are 4 primes, among the first hundred there are 25, among the first thousand there are 168) it follows that the number of natural numbers is very small. And this is generally natural, because the more natural numbers there are, the more possible divisors and the less likely it is that the number is prime. But at what speed is this exchange decreasing? What is the asymptotic formula for primes less than a given number and what is the approximate value of the n th prime p_n ? The answer to this question was given at the end of the XIX century thanks to the efforts of many mathematicians such as L. Euler, G.L. Dirichlet, P.L. Chebyshev, B. Riemann, J. Hadamard and Vallee Poussin were transferred to Charles. That is, they proved this problem in the form of the following theorem. Theorem. The asymptotic law of distribution of prime numbers is approximately equal to

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\ln x} \quad (x \rightarrow \infty).$$

If we describe this theorem in other words, it will be like this. Regarding the number of primes not exceeding N , the fraction $\frac{\pi(N)}{N}$ behaves the same as the fraction $\frac{1}{\ln N}$, where $\pi(x)$ represents the number of primes not exceeding x . This theorem is often referred to simply as the «Prime Number Theorem».

Keywords: prime numbers, function $\pi(x)$, I.M. Vinogradov, asymptotic law, theorem, proof, L. Euler.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмоилов Абдумажид Шералиевич* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, кафедраи алгебра ва геометрия, омӯзгор. **Суроға:** 7351040, ш.Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 909-66-61-25. E-mail: ismoilov.9595@bk.ru

Сведения об авторе: *Исмоилов Абдумажид Шералиевич* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кафедра алгебры и геометрии, преподаватель. **Адрес:** 7351040, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица С.Айни, 67. Телефон: (+992) 909-66-61-25. E-mail: ismoilov.9595@bk.ru

Information about the author: *Ismoilov Abdumazhid Sheralievich* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, department of algebra and geometry, teacher. **Address:** 7351040, Bokhtar, Republic of Tajikistan, S. Aini street, 67. Phone: (+992) 909-66-61-25. E-mail: ismoilov.9595@bk.ru

ТАРБИЯИ ҒОЯВӢ ВА ФАРҲАНГИИ ХОНАНДАГОН ДАР САМТИ МАЪРИФАТИ ШАҲРВАНДӢ

Қосимова Р.М.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Қобили зикр аст, ки таҳсилоти муосир ҳамчун раванди инсонгароӣ тавсиф карда мешавад, ки дар маркази он шахсияти комил ва пешрафта меистад ва тарбияи он тавассути маърифатнокии шаҳрвандӣ муайян мегардад. Маърифати шаҳрвандӣ системаи тарбия ва таълими шаҳрвандӣ аст, ки бунёди шароити ташаккули мавқеи ахлоқии шаҳрвандӣ, салоҳиятнокии шаҳрвандӣ ва ба даст овардани таҷрибаи муфиди фаъолияти шаҳрвандиро дар радифи таҳсилоти бифосила пешниҳод менамояд. Ин маҷмуи ягона ба ҳисоб меравад, ки меҳвари онро таълим ва тарбияи сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, ки тариқи ташкил намудани фанҳои таълимӣ ва инчунин бунёди тарзи тафаккури озодаи хонандагон, ташаккули салоҳиятнокии иҷтимоӣ ва коммуникативии бо воситаи фанҳои таълимӣ амалӣ мегардад. Дар шароити имрӯза, маърифати шаҳрвандӣ дар зинаи аввал, яъне дар давраи ташаккулёбӣ қарор дорад. Дар ин давра мазмуну мундариҷаи маърифати шаҳрвандӣ коркард гардида, инкишофи оғози демократӣ дар ҳаёти муассисаҳои таълимӣ ба роҳ монда мешавад.

Тарбия намудани шаҳрванд, узви ҷомеаи демократӣ, танҳо дар муассисаи таълимии демократӣ имконпазир аст, бинобар ин, яке аз қадамҳои аввалиндараҷаи ташкили фазаи мусоиди таълимӣ бояд ташаккули тарзи демократии ҳаёт дар мактаб, коллеч ё донишгоҳ бошад. Дарсҳои шаҳрвандшиносӣ ё омӯзиши ҷомеа наметавонанд ба таври мустақил шаҳрвандро ташаккул диҳанд, агар дар муассисаи таълимӣ муносибатҳои демократӣ ҷой надошта бошанд. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки маърифати шаҳрвандӣ як навъ лоиҳаи иҷтимоӣ барои тамоми муассисаи таълимӣ ба ҳисоб меравад.

Самаранокии барномаҳои таълимии асосҳои демократӣ ба принципҳои муайяни методӣ асос меёбад. Дар ҷанбаи фалсафӣ, пеш аз ҳама, дар тамоми барномаҳо арзиш ва шаъну шарафи асосии одамон эътироф карда мешавад. Аз ин рӯ, онҳо дар муассисаи таълимӣ вазъияти демократиро талаб менамоянд, ки дар сатҳи камтарини имкониятҳо ва мувофиқи сатҳи рушди хонандагон амалҳо ва масъулияти мустақилро муқаррар намоянд. Вазъияти авторитарӣ дар муассисаи таълимӣ ба тайёр намудани шаҳрвандони ҷомеаи демократӣ мусоидат карда наметавонад. Баръакс, чунин вазъият дар раванди таҳкими демократия монеа эҷод намуда, фарҳанги сиёсии мавҷударо устувор менамояд. Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки муассисаи таълимӣ заминаи асосии тайёр намудани шаҳрвандони ояндаи ҷомеаи демократӣ ба ҳисоб меравад.

Як қатор муҳаққиқон тарбияи шуравиро мавриди танқид қарор дода, қайд намудаанд, ки дар он асосан сатҳи дуҷуми омӯзиш мавриди истифода қарор дода мешуд. Чунин тарзи омӯзиш, бештар ба режимҳои авторитарӣ ва тоталитарӣ хос мебошад. Бо чунин омӯзиш ва тарбия, инсон наметавонад мавқеи худро дар давлати демократӣ касб намояд. Қайд намудан зарур аст, дар муассисаҳои таълимии кишварҳои мутараққии демократӣ ба хонандагон на технология, балки методология омӯзонида мешавад. Онҳо бояд, услуби муайяни тафаккурро нисбат ба ҷаҳон аз худ намоянд, ки онро метавон имконияти истифодаи қобилияти худ дар муҳити воқеӣ, ошкор намудани воситаҳои тасдиқ ва амалӣ намудани фардияти худ номид.

Дар раванди омӯзиши ҷомеашиносӣ ғояҳои асосии маърифати шаҳрвандӣ бояд таҷассум карда шаванд: ҷомеа ҳамчун система, фаъолияти иҷтимоӣ ва рафтори инсон, воситаҳои ҳамкориҳои одамон дар ҷомеа, салоҳиятҳои асосии иҷтимоии шахсият дар соҳаҳои мухталифи ҷомеа ва ғайра. Албатта, ин мавзӯҳо дар тарбия намудани шаҳрванд мусоидат менамоянд. Ҳамин тариқ, дар назарияи маърифати шаҳрвандӣ кӯшиш карда шудааст, ки дар амалӣ намудани идеяи маърифати шаҳрвандӣ ва коркарди минбаъдаи назариявии дурнамои он, ба масъалаи тарбияи шаҳрвандӣ диққати махсус равона карда шавад.

Тарбияи шахрвандӣ тарбияи шахсият ҳамчун шахрванди давлати демократии ҳуқуқӣ аст. Тарбияи шахрвандӣ шахсиятро ба системаи ҳуқуқ ва уҳдадорихоӣ шахрванд ворид намуда, таҷрибаи фаъолиятро бахри хайрияти давлат ва ҷомеа, омодагии иҷро намудани қарзи шахрвандиро ташаккул медиҳад. Тарбияи шахрвандӣ бо ташаккули масъулияти маънавӣ ва ахлоқӣ барои муҳити атроф мувофиқ аст. Тарбияи шахрвандӣ ба танзими системаи муносибати субъектҳои ҳуқуқ дар шароити ҷомеаи шахрвандӣ равона карда шудааст.

Муҳаққиқи тоҷик Т. Зиёзода таъкид менамояд, ки дар давраи шуравӣ ҷузъҳои таркибии тарбияи шахрвандии хонандагон, ки ба тарбияи коммунистӣ равона гардида буд, аз даҳ унсур иборат буд: тарбияи ғоявӣ, тарбияи маънавӣ, тарбияи ахлоқӣ, тарбияи интернатсионалӣ, тарбияи ватанпарварӣ, тарбияи атеистӣ, тарбияи эстетикӣ, тарбияи меҳнатӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ. Дар солҳои 80-уми асри гузашта ба ин таркибот, тарбияи экологӣ низ ворид карда шуд.

Дар Тоҷикистон, пас аз ба даст овардани истиқлолият мафҳуми «шахрванд» мавриди истифода қарор дода шуд, унсурҳои тарбия низ тағйир ёфтанд. Як қатор унсурҳои тарбия хориҷ карда шуда, унсурҳои нав, ки ба давлати демократӣ мувофиқанд, ворид карда шуданд. Муҳаққиқони тоҷик М. Лутфуллоев ва Т.Н. Зиёзода таркиботи тарбияи шахрвандиро мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода, миқдори унсурҳои онро ба ҳаҷдаҳ расониданд: тарбияи ғоявӣ, тарбияи миллӣ, тарбияи ватанпарастӣ, тарбияи ахлоқӣ, тарбияи маънавӣ ва маърифатӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, тарбияи башардӯстӣ, тарбияи зебопарастӣ, тарбияи сулҳдӯстӣ, тарбияи меҳнат ва интиҳоби касб, тарбияи экологӣ, тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи сиёсӣ, тарбияи иқтисодӣ, тарбияи мавқеи шахсӣ, тарбияи тафаккури интиқодӣ, тарбияи тоқатпазирӣ ва тарбияи масъулиятшиносӣ.

Яке аз нишонаҳои рушди маърифати шахрвандии хонандагонро донишҳои фарҳангии онҳо ташкил медиҳад. Ҳамчун дунёи маънавӣ, фарҳанг барои пешрафти соҳаҳои мухталифи тарбияи хонандагон дар руҳияи анъанаҳо, урфу одат, арзишҳои ахлоқӣ ва дастовардҳои илми миллӣ ва ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Фарҳанг дар шароити ҷаҳонишавӣ омили муҳимми ҳифзи миллат ва таъмини ҳастии он мебошад, зеро бо раҳна шудани сарҳадҳои ахборотӣ соҳаи фарҳанг, маориф, худшиносии миллӣ ва ниғахдории аломатҳои этнологӣ дар мадди аввали сиёсати давлат қарор доранд, зеро онҳоро «шиносномаи» миллат меноманд [4,с.24]. Аз ҳамин лиҳоз, давлат, ҳамчун яке аз тарафҳои манфиатдори ниғахдошти фарҳанги миллӣ, онро тавассути барномаҳои таълимӣ дар мактабҳо таълим дода, тарғиб ва паҳн кардани арзишҳои миллиро ҳамчун қисми муҳимми тарбияи маърифати шахрвандӣ истифода мебарад. Хонандагон дар раванди таълим ва тарбия бояд ҳамбастагии худро бо фарҳанги мардуми тоҷик, ки аз тамаддуни ореҳои қадим сарчашма мегирад, эҳсос намоянд. Аммо хонандагони насли имрӯзаро зарур аст, ки ба ин тамаддуни ҳазорсола саҳми худро низ гузоранд ва ин мақсади асосии тарбияи маърифати шахрвандӣ дар самти фарҳанг мебошад.

Давлат кӯшиш мекунад тарбияи фарҳангии хонандагонро дар доираи сарҳадҳои миллӣ нигоҳ дорад ва ҳамвора онҳоро аз таъсири фарҳанги бегона муҳофизат намояд [5,с.7]. Фарҳанги замони ҷаҳонишавӣ характери истеъмолий (консюмеризм) дорад ва аз ҳамин лиҳоз таъсири манфии онро ба хонандагон набояд роҳ дод. Тарбияи гиромидошти либоси миллӣ ва либоси мактабӣ метавонад вобастагии хонандагонро аз либоси ғарбӣ кам намояд. Таърихи маданияти инсонӣ нишон дод, ки қадршиносии урфу одат ва расму оинҳои гузаштагон, ба воя расонидани насли наврас дар руҳияи эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ бағоят муҳим мебошад, зеро дар раванди ҷаҳонишавӣ фарҳанг, ахлоқ, маърифат ва дигар арзишҳои миллӣ зери таъсири манфӣ қарор мегиранд [3,с.169]. Махсусан ба фарҳанги либоси бегона майл намудани хонандагон, яке аз омилҳои манфии ҷаҳонишавӣ мебошад. Дастурамали либосҳои тавсиявӣ барои духтарон ва занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин Дастурамали Вазорати маориф доир ба либоси мактабӣ хеле саривақтӣ гардиданд, ки тавонистанд пеши роҳи воридшавии либоси ғайриахлоқиро дар муассисаҳои таълимӣ пешгирӣ намоянд. Ҳамзамон, дар раванди таълим ва тарбия нақши фарҳанги таҳаммулпазирӣ, такмил додани системаи фаъолияти фарҳангӣ-фароғатии хонандагон, густариши неъматҳои фарҳангии дастрас барои хонандагон, таъсиси созмонҳои муътабари оммавии ҷамъиятӣ омили тарбия хоҳанд гардид [6,с.157].

Дар доираи шинохти таърихи анъанаҳо тарбияи фарҳангии хонандагон ва он як зинаи муайяни сиёсати тарбиявӣ ва маърифати шахрвандии хонандагонро ташкил медиҳад. Бояд гуфт, ки дар доираи сиёсати дохилӣ, фарҳанги сиёсӣ ҳамчун институти муҳимтарини таълими сиёсат дар мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ доништа мешавад, зеро тавассути фарҳанги сиёсӣ таъмини ягонагӣ ва устувори ҷомеа, таъмини самаранокии фаъолияти умумӣ, танзими муносибатҳои иштирокчиёни сиёсати давлатӣ, ҳалли оқилонаи зиддият ва муқовиматҳо таъмин карда мешавад. Хонандагон ҳамчун субъекти комилҳуқуқи ҷомеа танҳо дар сурати доштани донишҳои кофӣ ва маданияти сиёсӣ метавонанд дар ташкилотҳои ҷавонон ва наврасон ширкат намоянд. Хонандагон дар ин маврид ҳамчун «инсонии институтсионалӣ» дар ҳаёт мувофиқи ҳуқуқҳо ва уҳдадорихои худ иштирок мекунанд [7,с.214]. Аз ҳамин ҷиҳат дар амалӣ кардани тарбияи маданияти сиёсӣ, ҷойи асосиро функсияи сохторҳои таълимӣ мегирад. Самти алоҳидаи тарбияи сиёсӣ ва таълими фарҳанги сиёсии хонандагонро шиносӣ бо таърихи бойи маънавии тоҷикон ташкил медиҳад. Қиссаҳо дар бораи муборизаи некӣ бо бадӣ, дар бораи подшоҳони одил, шаҳри орзуҳо саршор дар асарҳои «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Сафарнома»-и Носири Хусрав, фалсафаи Абуалӣ ибни Сино, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш, «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Рӯзнама»-и Садри Зиё, «Ёддоштҳо»-и Садриддини Айни ва чандин асарҳои дигари шоирони форсу тоҷик ҷойи намоёнро ишғол мекунанд [1,с.2]. Ин шоҳасарҳо ҳамчун маводи таълимӣ васеъ дар дарси тарбиявӣ ва фанҳои таҳассусӣ истифода шуда, ҳамзамон барои рушди тарбияи маърифати шахрвандии хонандагон ёрӣ мерасонанд ва онҳоро ба роҳи рост ҳидоят менамоянд. Тавассути тарбия ва таълими фарҳанг хонандагон аз дастовардҳои беҳтарини маънавиёт бархӯрдор шуда, таҷрибаи гузаштагонро бо дарназардошти шароити кунунӣ амалӣ менамоянд.

Омӯзиши миёнаравӣ ва муошират дар фарҳанги сиёсии хонандагон барои паст кардани шиддати муносибатҳои онҳо бо ҳамсинфон, бо гуруҳҳои гуногуни ҷомеа, муаллимон, калонсолон мусоидат мекунад, зеро «ҳама гуна муошират ба хотири некӣ ва накукорӣ ташкил мешавад ва беҳтарини муошират ҳамон аст, ки бештари одамонро дар бар мегирад» [1,с.2]. Мутаассифона, имрӯз дар ҷумҳурӣ фаъолнокии ташкилотҳои хонандагон хеле кам ба назар мерасад. Айни ҳол дар ҷумҳурӣ зиёда аз 2600 ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба қайд гирифта шудааст, ки аз ин шумора танҳо 65 адад дар самти рушди манфиатҳои кӯдакон ва хонандагон фаъолият мекунанд [2,с.24].

Бояд қайд кард, ки тарбия ва таълими фарҳанги сиёсии хонандагон аз таҷрибаи қори амалӣ ва дар сатҳи қабули қарор хеле суст инкишоф меёбад ва ин, дар маҷмуъ, тарбияи фарҳанги сиёсиро заиф месозад [8,с.62]. Дар давоми замони истиқлолият, аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҷорабиниҳои бузурги фарҳангии сатҳи байналмилалӣ баргузор шуданд, ки барои хонандагон ҳамчун дарси маънавий хизмат намуданд. “Ба василаи ташкил ва гузаронидани ҷорабиниҳои бузурги фарҳангӣ, ба мисли форумҳои тоҷикони ҷаҳон, 1100-солагии давлати Сомониён, 2700-солагии Авасто, ҳазораи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, 1000-солагии Носири Хусрав, 960-солагии Умари Хайём, 2500-солагии Истаравшани бостонӣ, 680-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, 675-солагии Ҳоҷа Камоли Хучандӣ, 1025-солагии Шайхурраис Абуалӣ ибни Сино, 2700-солагии Кӯлоб, соли тамаддуни ориёӣ (2006), Рӯзи Тоҷикистон дар ЮНЕСКО ва бисёр ҷорабиниҳои бузурги фарҳангӣ, гоյи миллии хонандагони мактабро тақвият бахшиданд.

Хулоса вазъи имрӯзаи ҷаҳон қори пайвастаро оид ба равишҳои нави тарбияи шахрвандӣ тақозо мекунад. Тарбияи шахрвандӣ шахрвандонро барои иштироки фаъолона дар ҳаёти ҷомеа омода месозад ва ба онҳо истифодаи оқилонаи ҳуқуқҳои худ ва иҷрои вазифаҳоро бо донишу малакаи зарурӣ меомӯзонад. Пешравии ҳар як ҷомеа қомилан ба шахрвандони он вобаста аст ва ягона роҳи таълим додани насли наврас барои хидмат ба манфиати ҷомеа тарбияи дурусти шахрвандӣ мебошад.

Муқарриз: Аҳмедова М.А. – н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Аристотель: давлат ва сиёсат / С. Ятимов. Ҷумҳурият, 1 августи соли 2019.

2. Маълумотнома дар бораи рафти иҷрои Нақшаи миллии чорабиниҳо оид ба катъномаҳои №1325 ва №2122 Шурои амнияти Созмони Милали Муттаҳид дар шаш моҳи дуюми соли 2015
3. Носирова Ф.И. Сиёсати давлатии нақша зан дар пешгирии зухуроти номатлуби ҷомеа / Ф.Р.Суфиев, М.С. Носиров. Пешгирии ифротгарой дар раванди таълиму тарбия // Мубориза бо идеологияи терроризм ва экстремизм дар ҷаҳони муосир. – Душанбе, 2019. - 269 с.
4. Проблема национального и общечеловеческого в трудах В.С. Соловьева и Н.А. Бердяева О.Д. Мачкарина // Вестник МГТУ, Том 11, -№1. 2008 г.
5. Сафаралиев Б.С. Из истории духовной культуры таджикского народа. Монография / Б.С. Сафаралиев. - Челябинск, 2011. -167 с.
6. Суфиев Ф.Р. Пешгирии ифротгарой дар раванди таълиму тарбия / Ф.Р. Суфиев, М.С. Носиров // Мубориза бо идеологияи терроризм ва экстремизм дар ҷаҳони муосир. – Душанбе, 2019. - 269 с.
7. Шамхалов Ф. Собственность и власть / Ф. Шамхалов. - М., 2007. - 412 с.
8. Хрестоматия по некоммерческому праву. МЦНП. - Алма-ата, 2008. -535 с.

ТАРБИЯИ ҒОЯВӢ ВА ФАРҲАНГИИ ХОНАНДАГОН ДАР САМТИ МАЪРИФАТИ ШАҲРВАНДӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф аҳамияти методологии феномени тарбияи маърифати шаҳрвандиро дар таълимоти тарбияи ватандӯстӣ ва ғоявӣ дар доираи тадқиқоти педагогӣ ба муҳокима гузоштааст. Муаллиф аз он ҷумла назарияҳои асосии тарбияи идеологияи хонандагонро доир ба феномени тарбияи маърифати шаҳрвандӣ мавриди баррасӣ қарор дода, самтҳои гуногунро муқоиса қардааст. Муаллиф дар ин ҳусус қайд мекунад, ки баъзе усулҳо ва назарияҳои муосир омилҳои объективии муҳимияти тарбияи ғоявиро дар системаи тарбияи маърифати шаҳрвандӣ ба назар намегиранд. Принсипҳои тарбияи ватандӯстиро дар тарбияи маърифати шаҳрвандӣ асоси хувияти миллии меҳнадор. Ҳамин тавр, тадқиқоти илмӣ доир ба феномени тарбияи маърифати шаҳрвандӣ, дар маҷмӯъ, бо назарияи олимони пасошӯравӣ мувофиқ мебошанд, ки мақсади онҳоро тарбияи шаҳрванд ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: назария, концепсия, ҷомеа, шаҳрвандӣ, тарбия, ҷавонон, хонандагон, ҷамъият.

ИДЕЙНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ ПО ЛИНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье автор обсуждает теоретическое значение методологии теории и концепций гражданского воспитания в системе патриотического воспитания. Автор, в частности, излагает в статье основные направления западной мысли идейного воспитания учащихся. Проводя сравнение различных подходов гражданского воспитания в системе педагогических учений, автор отмечает, что на современном этапе все больше преобладают теории, рассматривающие воспитание гражданского образования в системе педагогических учений как часть функции государства, суть которой сводится к воспитанию личности и будущего гражданина. Автор указывает, что точки зрения представителей некоторых концепций и теорий противоречат друг другу по вопросу гражданского воспитания в системе педагогических учений. Таким образом, ученые в научных исследованиях и методологии феномена гражданского воспитания западной педагогической мысли, в целом, разделяют те же функции, что и сторонники постсоветского общества.

Ключевые слова: теория, концепция, социальное, гражданский, воспитание, образование, концепция, молодежь, учащиеся, общество.

IDEOLOGICAL AND CULTURAL EDUCATION IN CONCEPTION OF CIVIL EDUCATION

According to the article the author dwell upon the development of civic education theory in the pedagogical conception. In abstract of paper on the topic of significant of civil education conception comprehension of the civil education in modern society author note the important of study of the sociocultural elements for youth in contemporary society. The features of the new forms of relations influenced the civil education conception as modern forms education, training, breeding in connection with the conception of this point of view. The paper note the civil education conception as well as all sorts of ways to overcome the problem of social and cultural forms of breeding among the youth pupils of society. The main theoretical conclusions of the conception is obtained in the course of the study can be useful for expanding the subject field and a deeper understanding of the nature of the forms education, training, breeding process of the youth in society to resolve the negative phenomena that occur among the young people in modern conditions.

Keywords: theory, conception, civil, education conception, upbringing, society.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қосимова Рухшона Мехридиновна* - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншоҳ Шотемур, муаллими кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Телефон: **909-04-57-57**

Сведения об авторе: *Косимова Рухшона Мехридиновна* - Таджикский аграрный университет им. Шириншо Шотемур, преподаватель кафедры истории и права. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: **909-04-57-57**

Information about the author: *Kosimova Rukhshona Mekhridinovna* - Tajik Agrarian University. Shirinsho Shotemur, lecturer at the Department of History and Law. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Phone: **909-04-57-57**

Маҷидов П.И.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Синни хурди мактабӣ, мувофиқи даврабандии синнусолӣ, ки Д.Б. Элконин пешниҳод кардааст, аз 7 то 11–12-солагиро дар бар гирифта, бо оғози таҳсил дар мактаб тавсиф мешавад. Синни хурди мактабӣ, ба қавли В.В. Давидов, ба татбиқи системаи умумӣ ва ҳатмии таҳсилоти миёна вобаста аст. Тавсифи психологии мактаббачагони хурдсол дар таҳқиқоти муҳаққиқон Д.Б. Элконин, В.В. Давидов, Л.И. Айдаров, А.К. Дусавитский, А.К. Маркова, Ю.А. Полуянов, В.В. Рубтсов, Г.А. Тсукерман ва бисёр муаллифони дигар инъикос ёфтааст. Сарҳади синнусолии синни хурди мактабӣ бухрони 7-солагӣ шуморида мешавад, ки он ба пайдоиши шуури шахсӣ вобаста аст. Ин бухрон бо нишонаҳои зерин зоҳир мешавад: 1) гум кардани табиӣ будан (кўдак аз он хавотир мешавад, ки амали ӯ чӣ аҳаммият дошта метавонад); 2) нозу нуз кардан (кўдак табиӣ буданро гум карда, моделҳои муайяни рафторро нишон медиҳад); 3) нишонаи “қанди талх” (кўдак таассуроти худро пинҳон мекунад). Одатан дар ин айём идора кардани рафтори кўдак барои калонсолон душвор мешавад [10,с.256].

Муҳаққиқон се самти калидии инкишофи психикии кўдаконро дар гузариш аз синни томактабӣ ба синни мактабӣ муайян кардаанд: азхудкунии рафтори ихтиёрӣ, воситаҳо ва намунаҳои фаъолияти маърифатӣ, инчунин гузариш аз эгосентризм* ба десентратсия*. Дар синни хурди мактабӣ падидаҳои Пиаже гум шуда, ҳамчун ивазкунандаи эгосентризми (сентратсия) фикрронии кўдакона десентратсия, яъне қобилияти фаҳмидани дигар нуктаи назар зоҳир мешавад. Ба ғайр аз ин, дар кўдакони ин синну сол тасаввурот дар бораи инвариантҳо* пайдо мегардад. Нишонаи муҳимми ба таҳсил дар мактаб омода будани кўдак интериоризатсия* қоидаҳои рафтори иҷтимоӣ ба шумор меравад. Д.Б. Элконин чунин омодагӣ ба таҳсили мактабиро ба сифати муносибатҳои байниҳамдигарии кўдак ва шахси калонсол вобаста медонист: қоида аз аввал дар фаъолияти якҷоя бо шахси калонсол рӯя карда мешавад ва баъд интериоризатсия шуда, ба қоидаи дохилӣ табдил меёбад [10,с.258]. Пайдоиши рафтори ихтиёрӣ ва қобилияти қоидаҳои бозиро қабул карда, мувофиқи он амал кардани кўдак меъёри муҳимми омодагии психологӣ ба мактаб аст. Ба мактаб омада, кўдак ба системаи нави муносибатҳо бо муҳити иҷтимоӣ ворид мешавад, ки дар он омӯзгор ҳамчун шахси калонсоли аҳаммияти иҷтимоӣ дошта талаботҳои ҷамъиятиро нисбат ба шахсият таҷассум мекунад. Азбаски муваффақияти кўдак дар ин муносибатҳо ба муносибатҳои ӯ ҳам бо волидон ва ҳам бо ҳамсолон таъсир мерасонад, дар муносибатҳо бо омӯзгор барои кўдак муносибатҳо бо ҷомеа, дар маҷмӯъ, таҷассум мешаванд. Ба синни хурди мактабӣ фаъолияти таълимӣ ба сифати фаъолияти асосӣ хос аст. Мақсади фаъолияти таълимиро азхудкунии мероси фарҳангӣ ва тасвири илмии ҷаҳон ташкил медиҳад, яъне предметҳои абстракт ва назариявӣ, ки кўдак бояд бо истифодаи онҳо амал карданро омӯзад. Тавре Л.Ф. Обухова қайд мекунад, вазифаи асосии мактаби ибтидоӣ аз он иборат аст, ки ба кўдакон хонданро ёд диҳад [10,с.258]. Тавсифи муҳимми фаъолияти таълимӣ аз он иборат аст, ки он ҳарчанд ба азхудкунии фарҳанг ва илм равона шуда бошад ҳам, вале мавзӯи тағйирот дар он на илм ва фарҳанг, балки худ кўдак, субъекти ҳамин фаъолият мешавад. Аз ин рӯ, фаъолияти таълимӣ аз мактаббача рефлексияро* талаб мекунад, яъне фаҳмидани “ман кӣ будам” ва “ман кӣ шудам”, бинобар ин, баҳодихӣ барои пайдоиши фаъолияти таълимӣ шартӣ зарурӣ аст [10, с.264]. Ба воситаи

* Эгосентризм – ниҳояти худпарастӣ, камоли худбинӣ

* Десентратсия – тавсифи фикрронӣ, қобилияти аз нуктаи назари гуногун объектро баррасӣ кардани шахс

* Инвариант – ҳосияте, ки ҳангоми тағйирёбии намуди муайян бетағйир мемонад; тағйирнопазирӣ

* Интериоризатсия – гузариш аз амали берунӣ ба амали дохилӣ

* Рефлексия – ҷараёни фикрӣ, ки ба худшиносӣ, таҳлили ҳиссиёту таассурот, ҳолат, қобилият ва рафтори худ равона шудааст

баҳодиҳии берунии педагогӣ мактаббачаи хурдсол тадричан ба худ ҳамчун ба субъекти фаъолияти таълимӣ баҳо доданро ёд мегирад.

Дар таркиби фаъолияти таълимӣ чор унсуро чун мекунад: 1) супоришҳои таълимӣ, ки кӯдак бояд онҳоро аз худ кунад; 2) амалҳои таълимӣ, ки ба тағйирдиҳӣ ва азхудкунии маводи таълимӣ равона шудаанд; 3) амалҳои назорат, ки ба намуна мутобиқ будани амалҳои кӯдакро инъикос мекунад; 4) амалҳои баҳодиҳӣ барои муайян намудани ба натиҷа ноил шудани таълимгирандагон [10,с.265].

Аз аввал фаъолияти таълимӣ ҳамчун фаъолияти якҷояи омӯзгор ва таълимгиранда татбиқ карда мешавад. Он ҳамчун асос барои ташаккули фаъолнокии кӯдак зоҳир шуда, сипас ба нақшаи дохилӣ мегузарад (ба андешаи Л.С. Виготский, интериоризатсия мешавад) ва ба функсияи нави психикӣ табдил меёбад. Натиҷаҳо чамбаст карда, шаклҳои нави калидиро, ки ба синни хурди мактабӣ хосанд, чун кардан лозим аст: 1) ихтиёрӣ, даркшуда ва дохилии бавосита будани чараёнҳои психикӣ, ки ин дар натиҷаи мафҳумҳои илмиро азхудкунии кӯдак муяссар мешавад; 2) фаҳмидани тағйироти худ, ки натиҷаи фаъолияти таълимӣ аст [10,с.274-275]. Таҳлили бомуваффақият ба инкишофи “ҳисси салоҳиятноки” дар сохтори худогоҳии кӯдак оварда мерасонад.

Ба фикри Э. Эриксон, ин ҳис шакли нави калидии ҳамин марҳилаи синнусолӣ дар инкишофи кӯдак аст. Ҳангоми мушкилиҳо дар фаъолияти таълимӣ инкишофи ин ҳис таҳриф шуда, дар муносибати манфӣ ба худ ва худбаҳодиҳии паст зоҳир мешавад.

Худбаҳодиҳӣ шакли марказӣ ва ҷавҳари шахсият ба шумор меравад. Ба таҳқиқи мавзӯи худбаҳодиҳӣ ва муносибати шахс ба худ олимони А.В. Захарова, В.П. Зинченко, А.И. Липкина, В.В. Столин ва бисёр олимони дигар машғул шудаанд. Гуфта мешавад, ки худбаҳодиҳӣ омили муайянкунандаи мутобиқати иҷтимоии шахсият, инчунин танзимгари фаъолият ва рафтор аст. Муносибати шахс ба худ дар чараёни муошират, ҳамкориҳои байнишахсиятӣ ва фаъолияти якҷоя ташаккул меёбад.

Худбаҳодиҳӣ системаи мураккаби инкишофёбандаро дар бар мегирад, ки он дар сатҳҳои гуногуни фаъолият зоҳир мешавад. Дар сохтори худбаҳодиҳӣ ду таркиб – когнитивӣ ва эмотсионалиро чун мекунад ва баъзе муҳаққиқон таркиби рафторро илова менамоянд, лекин онро аз ду таркиби яқум пайдошаванда шуморидан мумкин аст. Таркиби когнитивӣ дониши инсонро дар бораи худ ва таркиби эмотсионалӣ муносибат ба худ ё “аффе́кт ба худ”-ро, ки ҳамчун дараҷаи қаноатмандӣ аз амалҳои худ чамб мешавад, дар бар мегирад.

Худбаҳодиҳӣ шарт ва воситаи ташаккули “симои ман” ва “консепсияи ман” дар сохтори худогоҳии шахсият ба шумор меравад. Ба фикри М.И. Лисина, дар зерин таъсири муошират дар кӯдак асосан қисми аффе́ктии симои худ ташаккул меёбад, ҳол он ки қисми когнитивӣ бештар дар зерин таъсири таҷрибаи шахсӣ ташаккул меёбад.

Синни хурди мактабӣ бо инкишофи шиддатноки таркиби когнитивии худбаҳодиҳӣ ва зеҳнунонии муносибатҳои кӯдак ба худ тавсиф мешавад. Инъикоси муносибатҳои калонсолон бо маълумотҳо дар бораи худ баргараф гардида, ғайримустақим баён мешавад. Нақшаи инкишофи эмотсионалии мактаббачагони хурдсол аз тарафи муҳаққиқон ҳамчун оромона тавсиф мешавад.

Самти муҳимми таҳқиқоти илмии муосири ҷанбаи субъективии вазъияти иҷтимоии инкишофи кӯдакон омӯхтани вазъи субъективии кӯдакон аст. Қонеъгардонии талаботҳои эмотсионалии кӯдак шартҳои муҳимми солимии психологӣ ва инкишофи мусоиди ӯ мебошад. Эътироф ва дастгирии эмотсионалӣ аз тарафи одамони аҳамиятнок ба тағйироти мусоид дар инкишофи мактаббачагони хурдсол оварда мерасонад.

Ба фикри олимони британиягӣ, вазъи субъективӣ ҳамчун консепсияи бисёрченака омили муҳимми саломатӣ ба шумор меравад. Мувофиқи маълумотҳои Коллеҷи педиатрия ва солимии кӯдакони Британияи Кабир, кӯдаконе, ки сатҳи пасти некуаҳволӣ доранд, бештар ба нофаҳмиҳо дар оила дучор шуда, алоқаҳои ками дӯстона доранд, дар давраи ҳамсолон ба буллинг дучор шуда, нисбат ба дӯстони худ захираҳои камтар доранд (RCPCH, 2017). Оқибатҳои манфӣ дар дурнамои дарозмуҳлат бадшавии имконпазири ҳам саломатии ҷисмонӣ ва ҳам психикӣ, инчунин натиҷаҳои пасти таълимӣ мебошанд. Умуман, некуаҳволӣ аз тарафи муҳаққиқон ҳамчун падидаи бисёрченака муайян гаштааст, ки солимии ҷисмонӣ, эмотсионалӣ ва иҷтимоиро на танҳо дар ҳаёти ҷорӣ кӯдакон, балки

бо назардошти оқибатҳои оянда, ки ба онҳо мушкилиҳои дарозмуҳлати саломати психикӣ ва дурнамоҳои номусоиди иҷтимоӣ, ба мисли: бемаконӣ, маҳрумшавӣ аз озодӣ ва бекорӣ дохил шуда метавонанд, дар бар мегирад. Таҳлили мурочиатҳои кӯдакони синни хурди мактабӣ ба ҳадамоти машварат барои ёрии психологӣ нишон медиҳад, ки яке аз мушкилоти асосӣ барои кӯдакони ҳамин синну сол буллинг ва кибербуллинг аз тарафи ҳамсолон аст. Барои фаҳмидани концепсияи некуаҳволӣ муҳаққиқони Британиягӣ ду равишро истифода мебаранд – таҳлили имкониятҳо ва психологияи коммуникативӣ, ба ғайр аз ин, дар ин замина онҳо муқаррароти алоҳидаи психологияи фарҳангӣ-таърихӣ Л.С. Виготскийро таҳлил мекунад. Равиши таҳлили имкониятҳо ба қобилиятҳои мусбат ва озодии инсон барои ихтиёрдорӣ ҳамон имкониятҳо, ки ӯ дорад, диққат медиҳад. Метавон гуфт, ки озодии амалҳои инсон ба имкониятҳои мавҷудаи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ зиҷ вобаста аст. Илова бар ин, мафҳумҳои қобилият ва фаъолият фарқ карда мешаванд. Дар ин замина фаъолият ҳамчун натиҷаи имкониятҳо тафсир карда мешавад. Фарқият дар байни қобилиятҳо ва фаъолият дар он зоҳир меёбад, ки фаъолият натиҷаи ноилшуда ва қобилият имконияти ноилшавиро дар бар мегирад, ҳамин тавр, дар бораи фарқи байни иқтидор ва натиҷа сухан меравад. Нақши таълим аз пешниҳоди имкониятҳо барои фаъолият иборат аст. Аз нуқтаи назари некуаҳволӣ, имконияти қабули қарор барои пешбурди тарзи шоистаи ҳаёт хеле муҳим аст. Тавре баъзе муҳаққиқон қайд кардаанд, имконияти истифодаи қобилиятҳои худ барои фаъолияти мусбати кӯдакон бештар аз тарафи калонсолон дикта мешавад, ки ин озодӣ ва некуаҳволии ҳозира ва имконпазири субъективӣ онҳоро маҳдуд мекунад. Кӯдаконро гӯш карда ва арзишҳои онҳоро фаҳмида, омӯзгорон ва волидон метавонанд ба кӯдакон барои татбиқи худ дар шароитҳои ҷорӣ ёрӣ диҳанд.

Дар таҳқиқоти эмпирикии солимии психологии мактаббачагони хурдсол, дар асоси мусоҳиба бо мактаббачагони хурдсол мавзӯҳои, ки кӯдакон вазъи солимии худро ба онҳо алоқаманд медонанд, муайян гардида, аз рӯи аҳамиятноки дараҷабандӣ карда шуданд:

1) муносибатҳо бо одамон, аз ҷумла бо кӯдакон ва хешовандон, инчунин бо омӯзгорон;

2) муҳити атроф, аз ҷумла унсурҳои муҳити таълими мактабӣ, ба мисли: ҷойи кори инфиродӣ, таҷҳизоти зарурӣ барои таҳсил ва мавҷудияти майдончаи бозӣ барои истироҳат;

3) фаъолнокии ҷисмонӣ – машғул шудан ба варзиш ва бозиҳои серҳаракат дар ҳавои тоза;

4) эҷодкорӣ – имкониятҳо барои машғул шудан ба намудҳои гуногуни санъат, аз ҷумла мусиқӣ;

5) бозиҳо – имкониятҳо барои интихоби озоди бозиҳо бо ҳамсолон, инчунин таҳсил бо истифодаи усулҳои гуногуни бозӣ;

6) таҳсил – арзиши таҳсил ва захираҳои, ки барои он заруранд;

7) соҳибхитӣ ва интихоби алоқа бо имконияти нишон додани мустақилият ва интихоби таҷрибаи таҳсилии худ, инчунин мавҷудияти фазои шахсӣ;

8) қоидаҳо – мавҷудияти қоидаҳо ба кӯдакон ҳисси бехатариро таъмин мекунад, вале имконияти вайрон накардани онҳо низ муҳим аст;

9) талаботҳо – қонеъгардонии талаботҳои асосӣ барои дастрасӣ ба хӯрок, об ва хочатхона, инчунин ғамхорӣ ва дастгирӣ.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқоти ҳолати субъективӣ мактаббачагони хурдсол нишон медиҳанд, ки муносибатҳо бо ҳамсинфон ва омӯзгорон таркиби муҳим дар ҷанбаи субъективӣ вазъияти иҷтимоии инкишоф мебошанд. Дар таҳқиқоте, ки дар зери роҳбарии Д.Б. Элқонин иҷро шудаанд, ба таври озмоишӣ имконияти системаи мафҳумҳои назариявӣ ва фикрронии абстрактӣ-мантиқиро азхудкунии мактаббачагони хурдсол, инчунин қобилият ба рефлексия нишон дода шудааст. Шартҳои зарурии мазмуни таҳсил азхудкунии кӯдак, ҳамкориҳои ӯ бо шахси калонсол ба шумор меравад. Хусусияти ҳамкориҳои кӯдак бо шахси калонсол дар асарҳои Г.А. Тсукерман таҳқиқ шудааст, ки номбурда меъёрҳои фарқи ҳамкориҳои таълимии дар синни хурди мактабӣ пайдошавандаро аз дигар шаклҳои ҳамкорӣ, ки дар марҳилаҳои барвақтии инкишоф пайдо мешаванд, пешниҳод кардааст. Барои тавсифи ҳамкориҳои кӯдак бо шахси калонсол Г.А. Тсукерман модели

назариявиरो таҳия кард, ки асоси онро даврабандии инкишофи пешниҳоднамудаи Д.Б. Элконин ва тасаввурот дар бораи ивазшавии намуди асосии фаъолият дар ҳар як синну сол ташкил медиҳад. Ин модел чор шакли ҳамкорию дар бар мегирад: 1) муоширати бевоситаи эмотсионалӣ ҳамчун шартӣ зарурии қабули ибтидоии кӯдак; 2) ҳамкорию мавзӯӣ-амалӣ, ки дар он шахси калонсол барои кӯдак ҳамчун намояндаи муносибатҳои ҷамъиятӣ зоҳир мешавад; 3) ҳамкорию кӯдакон бо шахси калонсоли ормонӣ; 4) ҳамкорию таълимии ҷомеаи кӯдакон бо омӯзгор [14, с.12].

Ҳамаи шаклҳои номбаршудаи муоширати кӯдакон бо калонсолон, ки дар марҳилаи навбатию синнусолӣ пайдо мешаванд, бо гузашти вақт гум намешаванд, балки дар давраҳои минбаъдаи инкишоф мавҷудияти худро идома медиҳанд. Аз ин рӯ, ба фикри Г.А. Тсукерман, ҳангоми таълими мактаббачагони хурдсол на танҳо барои пайдоиши ҳамкорию таълимӣ шароитҳоро фароҳам овардан, балки барои зоҳиршавӣ ва возеҳии шаклҳои ҳамкорие, ки кӯдакон онро дар марҳилаҳои барвақтии инкишоф аз худ кардаанд, имкон додан лозим аст [14].

Тавре Г.А. Тсукерман қайд мекунад, ба мактаб омада, кӯдак танҳо ҳамон тавре рафтор мекунад, ки метавонад, яъне ба тарзи томактабӣ. Ӯ ба омӯзгор ҳамон шаклҳои ҳамкорию пешниҳод мекунад, ки дар марҳилаҳои пештараи инкишоф барои ӯ осебрасон буданд. Шаклҳои муоширати хосси кӯдакони синни томактабӣ дар ҳамкорию байни мактаббачагони хурдсол ва омӯзгор зоҳир мешаванд. Ҳамин тавр, муносибатҳои бевоситаи эмотсионалӣ бо калонсолон, ки дар хурдсолӣ аз худ карда шудаанд, дар кӯшишҳо барои алоқаи ҷисмонӣ ва алоқаи визуалӣ, хушҳолии ҳаракатӣ ва овозӣ, табассум ҳангоми пайдо шудани омӯзгор зоҳир мегарданд. Ба фикри Г.А. Тсукерман, омӯзгор бояд муоширати эмотсионалиро бо кӯдакон нигоҳ дошта, тадриҷан қоидаҳои мактабиро ба онҳо омӯзонад. Азбаски дар мактаби ибтидоӣ азхудкунии барномаи таълимӣ ба азхудкунии амалҳои зиёди мавзӯӣ вобаста аст, ҳамкорию мавзӯӣ-амалӣ, ки амалҳои тақлидӣ ва амалҳо аз рӯи намунаро дар бар мегирад, дар ин давра бештар зоҳир мешавад. Зикр кардан бамаврид аст, ки агар хурдсолон танҳо ба тақлиди ҷисмонӣ-пластикӣ қобилият дошта бошанд, дар синни хурди мактабӣ барои кӯдакон тақлиде, ки аз рӯи вақт ба таъхир гузошта шуда, ғайримустақим бо нутқ, аломатҳо ва намунаҳо баён мешавад, имконпазир мегардад.

Муқарриз: Дадобоева М.С. – н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Бадалев А.А. Восприятие человека человеком. -Л.: Издательство Ленинградского университета. - 1965. - 123 с.
2. Батаршев, А.В. Диагностика способностей к общению. -СПб.: Питер, 2006. -176 с. (Серия «Практическая психология»).
3. Виготский Л.С. Развитие детской речи. Собр.соч. в 6 – ти томах. Т.3. –М.: Педагогика, 1982. -С. 164–177.
4. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. -М.: Просвещение. 1987 г. – 207 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Монография. – М., 1996. – 544 с.
6. Лемяскина, Н.А. Предмет "Культура общения" в начальной школе Н.А. Лемяскина // Начальная школа. - 2002. - № 6. - С.68.
7. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М., 1979. – 485 с.
8. Леонтьев А.А. Проблемы развития психики. 4 – е изд. М.; 1981 – 584с.
9. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми. под.ред. М.И. Лисиной. -М., 1985. -208 с.
10. Л.Ф. Обухова Детская (возрастная) психология “Учебник. -М.: Российское педагогическое агентство. 1996. – С.374.
11. Рубинштейн С.Л.. Основы общей психологии. Т.2., 1989. – С.179.
12. Тивикова С.К. Развитие речи младших школьников средствами народно-поэтического языка. Автореф.дисс.канд.пед.наук. – Нижний Новгород, 1993. – 23 с.
13. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. -М.: Просвещение, 1981. -159 с.
14. Смеха индивидуального обследования детей младшего школьного возраста: для школьных психологов / А.Л. Венгер, Г.А. Тсукерман. – Томск: Пеленг, 1993. -69 с.

ТАВСИФИ САМТҲОИ КАЛИДИИ ИНКИШОФИ ПСИХИКИИ КӮДАКОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ АЗ НИГОҲИ ОЛИМОНИ ХОРИЧӢ

Синни хурди мактабӣ, мувофиқи даврабандии синнусолӣ, ки Д.Б. Элконин пешниҳод кардааст, аз 7 то 11–12-солагиро дар бар гирифта, бо оғози таҳсил дар мактаб тавсиф мешавад. Синни хурди мактабӣ, ба қавли В.В. Давидов, ба татбиқи системаи умумӣ ва ҳатмии таҳсилоти миёна вобаста аст. Тавсифи

психологии мактаббачагони хурдсол дар таҳқиқоти муҳаққиқон Д.Б. Элкониин, В.В. Давидов, Л.И. Айдаров, А.К. Дусавитский, А.К. Маркова, Ю.А. Полуянов, В.В. Рубтсов, Г.А. Тсукерман ва бисёр муаллифони дигар пешниҳод шудааст. Сарҳади синнусолии синни хурди мактабӣ бухрони 7-солағӣ шуморида мешавад. Одатан дар ин айём идора кардани рафтори кӯдак барои калонсолон душвор мешавад. Муҳаққиқон се самти калиди инкишофи психикии кӯдакони дар гузариш аз синни томактабӣ ба синни мактабӣ муайян кардаанд: азхудкунии рафтори ихтиёрӣ, воситаҳо ва намунаҳои фаъолияти маърифатӣ, инчунин гузариш аз эгоцентризм ба десентратсия. Дар синни хурди мактабӣ падидаҳои Пиаже гум шуда, ҳамчун ивазкунандаи эгоцентризми (сентратсияи) фикрҳои кӯдакони десентратсия, яъне қобилияти фаҳмидани дигар нуқтаи назар зоҳир мешавад. Ба ғайр аз ин, дар кӯдакони ин синну сол тасаввурот дар бораи инвариантҳо пайдо мегардад.

Калидвожаҳо: синни хурди мактабӣ, даврабандии синнусолӣ, муоширати бевоситаи эмотсионалӣ, буллинг ва кибербуллинг, худбаҳодиҳӣ.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Младший школьный возраст, согласно возрастной классификации, которую разработал Д.Б. Эльконин. По мнению Эльконина, он охватывает возраст от 7 до 11-12 лет и характеризуется началом школьного обучения. Появление раннего школьного возраста, по мнению В.В. Давыдова, зависит от реализации системы общего и обязательного среднего образования. Психологическое описание младших школьников в исследованиях отечественных авторов Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, Л.И. Айдаров, А.К. Дусавицкий, А.К. Маркова, Ю.А. Полуянов, В.В. Рубцов, Г.А. Цукерман и многие другие авторы. Возрастным пределом младшего школьного возраста считается кризис 7 лет. Обычно в эти дни взрослым становится трудно контролировать поведение ребенка (Обухова Л. Ф., 1998. С. 256). Исследователи выделили три ключевых направления психического развития детей при переходе от дошкольного возраста к школьному: приобретение произвольного поведения, средств и закономерностей познавательной деятельности, а также переход от эгоцентризма к децентрации. В младшем школьном возрасте явления Пиаже утрачиваются, и на смену эгоцентризму (центрации) детского мышления приходит децентрация, т. е. способность понять другую точку зрения. Кроме того, дети этого возраста имеют представление об инвариантах.

Ключевые слова: ранний школьный возраст, возрастная классификация, прямое эмоциональное общение, буллинг и кибербуллинг, самооценка.

MAIN DIRECTIONS OF MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE FROM THE POINT OF VIEW OF FOREIGN RESEARCHERS

Junior school age, according to the age classification developed by D.B. According to Elkonin, it covers the age from 7 to 11-12 years and is characterized by the beginning of schooling. The emergence of early school age, according to V.V. Davydov, depends on the implementation of the system of general and compulsory secondary education. Psychological description of junior schoolchildren in studies by domestic authors D.B. Elkonin, V.V. Davydov, L.I. Aidarov, A.K. Dusavitsky, A.K. Markova, Yu.A. Poluyanov, V.V. Rubtsov, G.A. Zuckerman and many other authors. The age limit for primary school age is considered to be a crisis of 7 years, which is associated with the emergence of personal consciousness. Usually these days it becomes difficult for adults to control the child's behavior. Researchers have identified three key areas of children's mental development during the transition from preschool to school age: the acquisition of voluntary behavior, means and patterns of cognitive activity, as well as the transition from egocentrism to decentration. At primary school age, Piaget's phenomena are lost, and the egocentrism (centration) of children's thinking is replaced by decentration, i.e., the ability to understand another point of view. In addition, children of this age have an understanding of invariants.

Keywords: early school age, age classification, direct emotional communication, bullying and cyberbullying, self-esteem.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҷидов Парвизҷон Имомназарович* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни, докторанти Ph.D-и кафедраи умумидонишгоҳии психология. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 985-84-72-88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

Сведения об авторе: *Маҷидов Парвизҷон Имомназарович* – Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, докторант Ph.D общепедагогической кафедры психологии. **Адрес:** 734003, г.Душанбе, Республики Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 985 84 72 88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

Information about the author: *Majidov Parvizjon Imomnazarovich* – Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Ph.D doctoral student of the university department of psychology. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **(+992) 985 84 72 88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

Раҷабова Ф.О.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Дар шароити муосир дар тамоми системаи таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти куллӣ ба вуқӯ мепаивандад. Муҳимтарин тағйирот гузариш аз модели анъанавии таҳсилот ба модели нав, яъне модели таҳсилоти салоҳиятнок буда, дар модели нав ғайр аз донишҳои назариявии абстрактӣ, ба амалӣ гардонидани қобилияти эҷодӣ ва шавқу ҳаваси маърифатии донишҷӯён, тайёр будани онҳо ба ҳалли масъалаҳои амалӣ таваҷҷуҳи махсус дода мешавад.

Дархости бозори меҳнат ва корфармоён оид ба тағйир додани мундариҷа ва мазмуни таҳсилоти олии касбӣ боиси ҷорӣ шудани равиши салоҳиятнокӣ донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ гардид. Талаботи корфармоён бо мафҳуми «қобилияти фаъолиятнокӣ» ифода шуда, зарурати баҳодиҳии объективи натиҷаҳои фаъолияти таълимиро аз рӯи салоҳиятнокӣ хатмкунандагон ба миён меорад.

Тадқиқоти илмию педагогӣ, таҷрибаи фаъолияти таълими муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ оид ба ҷорӣ намудани равиши салоҳиятнокӣ нишон медиҳанд, ки масъалаи таъминоти илмӣ-методи оморасозии мутахассисон дар асоси равишҳои инноватсионӣ ва тартиби мувофиқи назорату ченкунӣ имрӯз аҳамияти бештар дорад [4,с.58].

Асоси модели нави таҳсилотро равиши салоҳиятнокӣ донишҷӯён ташкил медиҳад. Ҷоҳои асосии модели мазкур хеле шаффоф буда, дар амал ҳосияти бисёрҷониба пайдо мекунад, ки вобаста ба субъектҳои дар раванди таълим ҷалбшуда, сатҳи таҳсилот, самтҳои таълим, фанҳои таълимӣ ва ғайра сенарияҳои амалии онро дар назар дорад.

Татбиқи равиши салоҳиятнокӣ донишҷӯён дар системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон омили иловагии дастгирии фазои ягонаи таълимӣ, касбӣ-тахассусӣ, воситаи таҳкими муқоламаи иҷтимоии таҳсилоти олии касбӣ ба бозори меҳнат ва воситаи ҳамкориҳои васеи онҳо дар шароити нави боварии байниҳамдигарӣ ба шумор меравад.

Равиши салоҳиятнокӣ дар илми педагогика мафҳумҳои нав, аз қабилӣ «салоҳият», «салоҳиятнокӣ», «натиҷаи таълим», «самаранокӣ таълим»-ро ба вуҷуд овард [11,с.116]. Натиҷаҳои таълим дастовардҳои мушаххаси интизорӣ ва ченшавандаи донишҷӯён буда, бо забони донишҳо, маҳорат, малака, қобилият, салоҳият ифода ёфта, муайян мекунанд, ки донишҷӯ пас аз пурра ё як қисман аз худ намудани барномаи таълимӣ бояд чӣ амалҳоро анҷом дода тавонад.

Салоҳиятҳо, дар навбати худ, ҳамчун забони ягона барои тавсифи натиҷаҳои таълимӣ ва касбии таҳсилоти олии касбӣ дода мешаванд. Баъзан мегӯянд, ки забони салоҳиятҳо забони мувофиқтарин барои тавсифи натиҷаҳои таълим аст. Ҷанбаи муҳими муайян кардани салоҳиятҳо вазъи мушаххаси касбӣ мебошад, ки дар он донишҳои умумӣ бояд ба алгоритми тартиби мушаххаси амал табдил дода шаванд, ки ба натиҷаи муваффақ оварда мерасонанд. Аз ин ҷост, ки робитаи сабабу оқибати «салоҳият - муваффақият» ҳосси фаҳмиши аврупоии салоҳиятҳо мебошад.

Гузариш аз модели таълими анъанавӣ ба модели таълими салоҳиятнок зарурати тағйир додани модели арзёбии натиҷаҳои таълими донишҷӯёнро, дар ҳама сатҳҳои аттестатсия - назорати ҷорӣ, аттестатсияи фосолави ва аттестатсияи ҷамъбастии давлатӣ, ба миён гузошт [2,с.118].

Равиши салоҳиятнок омили берунии рушди салоҳиятҳои муайяни донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошад. Дар илми педагогика таърифи ягона ва ба таври умумиэътирофшудаи мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ» вуҷуд надорад.

Салоҳияти донишҷӯён - ин маҷмуи донишҳо, малака ва маҳорати дар раванди таълим ташаккулёфта, инчунин қобилияти иҷрои ин ё он фаъолият мебошад. Масъалаи салоҳиятнокӣ донишҷӯён дар назария ва амалияи таҳсилоти олии касбӣ махсус ва муҳимро ишғол менамояд. Мазмуни асосии салоҳият ҳамчун маҷмуи ягонаи донишҳо, қобилият,

малака ва таҷрибаи хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти олии касбӣ эътироф карда мешавад, ки иҷрои фаъолияти касбиро таъмин менамояд [10,с.103].

Қорӣ намудани низоми нави оморасозии кадрҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузариш аз модели ба дониш асосёфтаи тайёр кардани хатмкунандагон ба модели салоҳиятноки, ҳамбастагии стандартҳо ва тартиби баҳодихии сифати фаъолияти таълимӣ мувофиқи стандартҳои байналхалқӣ ташаккул додани нишондиҳандаҳо ва меъёрҳои нави баҳодихии сифати таълимро талаб мекунанд. Яке аз воситаҳои муҳимми баҳодихии сифати таълим дар шароити муосир квалиметрия ба шумор меравад.

Квалиметрияи педагогӣ воситаест, ки тавассути он ченкунӣ ва баҳодихии сифати раванди таълим амалӣ карда шуда, ченкунии миқдорӣ ва сифатии объектҳои педагогӣ омӯхта ва асоснок карда мешавад. Мафҳуми «квалиметрия» (лотинӣ *qual* - сифат ва *metros* - чен кардан) як самти тадқиқоти педагогӣ буда, вазифаи асосии он ченкунӣ ва баҳодихии сифати таълим мебошад.

Дар назария ва амалияи истифодаи квалиметрияи педагогӣ олимони тадқиқотчиёни рус Ю.П. Адлер, Г.Г. Азгалдов, М.В. Федоров, И.Ф. Шишкин, В. Черепанов ва дигарон саҳми зиёд гузоштаанд. Ин олимони тадқиқотчиён чунин мешуморанд, ки ташкили системаи самараноки назорати педагогии дохилдонишгоҳӣ воситаи муҳимми асосноккунии баҳогузорӣ мебошад. Бо истифодаи ин равиш тамоми вазифаҳои баҳодихии салоҳиятноки донишҷӯёнро ҳам дар раванди ташаккули он ва ҳам дар натиҷаи фаъолияти таълимӣ амалӣ кардан мумкин аст.

Дар илми педагогӣ моделҳои гуногуни баҳодихии салоҳиятҳои донишҷӯён мавҷуданд. Дар таҷрибаи оммавии таҳсилоти касбӣ модели анъанавии седараҷагии баҳодихии самараноки раванди таълим (такрористехсолӣ, истехсолӣ, эҷодӣ) истифода мешавад.

Дар шароити муосир чор модели (усули) муайян кардани салоҳиятнокии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мавҷуд мебошад:

- модели салоҳият, ки асоси онро параметрҳои шахсият ташкил мекунанд;
- модели салоҳияти ҳалли вазифаҳо;
- модели салоҳиятноки барои фаъолияти истехсолӣ;
- модели идоракунии фаъолият [5,с.73].

Ҳар яке аз моделҳои салоҳиятнокии мазкур барои баҳодихии дастовардҳои донишҷӯён ва баҳодихии бо ҷойи қорӣ таъмин шудани онҳо дар бозори меҳнат муносибати гуногун дорад. Ҳангоми баҳодихии салоҳиятҳои донишҷӯён, бояд қайд кард, ки салоҳиятҳо метавонанд дар донишҷӯён зохир шаванд ва танҳо дар шароити фаъолияти онҳо ва ҳавасмандии баланд барои ноил шудан ба натиҷаҳо баҳо дода шаванд. Ҳама субъектҳои, ки воситаҳои боэътимоди баҳодихӣ эҷод мекунанд, бояд ба раванди арзёбӣ ҷалб карда шаванд.

Технологияи баҳодихии квалиметрияи рушди салоҳияти донишҷӯён марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад:

- омодагӣ: ташкили коркарди технологияи ташҳиси салоҳиятҳо;
- интиҳоб ва сохторбандии маводи ташҳисшуда;
- тарҳрезии сохтори воситаҳои арзёбии салоҳият;
- тарҳрезии воситаҳои баҳодихӣ: таҳия ва интиҳоби вазифаҳо мувофиқи сохтори салоҳиятҳо ва самти мундариҷаи ташҳиси салоҳиятҳо;
- санҷиши воситаҳои баҳодихӣ бо ташҳиси озмоишии салоҳиятҳо ва тасҳеҳи воситаҳои баҳодихӣ;
- ташҳиси салоҳиятҳо ва тафсири натиҷаҳои ташҳис;
- истифодаи натиҷаҳои ташҳиси салоҳият дар раванди таълим [14,с.18].

Қайд намудан бамаврид аст, ки бо истифодаи квалиметрия сатҳи ташаккулёбии салоҳиятнокии донишҷӯён ба таври сифатӣ муайян карда мешавад. Инчунин, бо истифода аз формулаҳои ҷузъҳои таркибии салоҳиятҳои донишҷӯён ва хатмкунандагонро бо нишондиҳандаҳои миқдорӣ чен кардан мумкин аст.

Акнун якчанд усулҳои баҳодиҳии квалиметриеро, ки дар тадқиқоти таҷрибавии педагогӣ барои муайян кардани сатҳи инкишофи салоҳият истифода мешаванд, дида мебароем ва асоснокии онҳоро таҳлил мекунем.

Дар айни замон усули маъмултарини баҳодиҳии квалиметрии салоҳияти донишҷӯён ҳисоб кардани фоизи натиҷаҳои бадастовардашуда нисбат ба натиҷаи банақшагирифташуда ё пешбинишуда мебошад. Аммо тавассути ин равиш гузаронидани баҳодиҳии объективӣ ғайриимкон аст, зеро он имкон намедихад, ки дар як вақт якчанд нишондиҳандаҳои муқоисавӣ баҳогузори карда шаванд [6,с.47]. Илова бар ин, ҳангоми ҳисоб кардани фоиз ба баъзе хатогиҳо роҳ дода мешавад. Масалан, фоизи самаранокӣ дар гурӯҳҳои хурд ҳамеша баландтар буда, ба тадқиқотчи имкон намедихад, ки натиҷаҳои бадастомадаро барои муқоиса дар гурӯҳҳои калон ҳамчун асоси боэътимод қабул кунад.

Воситаи дигари ба таври умум эътирофшудаи ченкунии салоҳиятнокии донишҷӯён тест аст, ки барои муайян кардани донишҳо, малака, маҳорат ва қобилияти донишҷӯён оид ба иҷрои ин ё он амали муайян нигаронида шудааст. Бо истифода аз тест параметрҳои салоҳият танҳо ба сатҳи донишҳои ҷорӣ маводи таълимӣ/барномавӣ ва малақаҳои истифодаи он дар ҳолатҳои ба хусусияти касбӣ нигаронидашуда асос ёфтаанд. Дар ин ҳолат, методологияи арзёбии салоҳият ба коэффитсиенти муваффақияти таълимӣ ё самаранокии иҷрои вазифаҳо баробар карда мешавад ва ба таносуби натиҷаи бадастомада ба ҳадди имконпазир асос меёбад. Аммо чунин баҳодиҳиро метавон субъективӣ номид, зеро тақрибан кардан танҳо ба натиҷаи бахшҳои назоратӣ дар асоси тестҳо ҳангоми ченкунии сатҳи рушди салоҳиятҳо (донишҳо, қобилият, маҳорат ва таҷриба) эътимоднок ба назар намерасад. Барои ба даст овардани натиҷаҳои боэътимодтар оид ба сатҳи салоҳиятнокии донишҷӯён равишҳои дигари ҳаматарафа ё ҳамгирошудаи квалиметрии лозиманд.

Таҳлили назариявии падидаи салоҳиятҳои донишҷӯён нишон дод, ки дар ҷараёни иҷрои як намуди фаъолият намудҳои гуногуни салоҳиятҳо метавонанд зоҳир шаванд. Дар асоси ин метавон гуфт, ки ҳар як намуди фаъолият, хоҳ таълимӣ ва хоҳ касбӣ, баҳодиҳии умумиро талаб мекунад. Мантиқан чунин тахмин кардан мумкин аст, ки ҳисобкунии коэффитсиенти сатҳи рушди салоҳиятҳо бояд аз рӯи нишондиҳандаҳои фаъолияти донишҷӯён сурат гирад. Дар навбати худ, фаъолиятҳо тавассути меъёрҳои, ки маҳорат ва қобилиятҳоро муайян мекунанд, баҳо дода мешаванд, ки баъдан салоҳиятро ташкил медиҳанд [1,с.77].

Вобаста ба ин як мисолро дида бароем. Аз стандарти таълимии самти технологияҳои иттилоотӣ якчанд салоҳиятҳоро интихоб мекунем. Ба чунин салоҳиятҳо дохил мешаванд:

а) азхудкунии фарҳанги тафаккур, қобилияти ҷамъбаस्तкунӣ, таҳлил ва дарки иттилоот, муайян кардани мақсад ва интихоби роҳҳои расидан ба он (салоҳияти таълимии 1);

б) қобилияти нутқронии аз ҷиҳати мантиқӣ дуруст, асоснок ва равшани шифоҳӣ ва хаттӣ, аз ҷумла ба забони хоричӣ (салоҳияти таълимии 2).

Аммо бояд гуфт, ки агар ин қобилият/салоҳият ба ҷузъҳои инфиродӣ таҷзия нашавад, он гоҳ баҳогузори кардани он, ки то кадом андоза донишҷӯ фарҳанги тафаккур дорад ё то кадом андоза нутқронии аз ҷиҳати мантиқӣ дурусту асоснок дорад, қариб ғайриимкон аст. Ҳамин тариқ, муҳим он аст, ки ба чунин савол ҷавоб дода шавад - ин қобилиятҳо ҷиғунаанд ва дар кучо, дар кадом намуди фаъолият онҳоро амалӣ кардан мумкин аст.

Фарз мекунем, ки чунин қобилиятҳо ба ҳадди аксар дар навиштани матн дар мавзӯи додашудаи дорой хусусияти таълимӣ ё касбидошта зоҳир мешаванд. Ин метавонад гузориш, маъруза, мақола, лоиҳа, нақшаи лоиҳа, кори курсӣ, рисолаи хатм ва ғайра бошад. Баҳодиҳии самаранокии ин фаъолияти донишҷӯён меъёрҳои зеринро дар бар мегирад (ҳамчун намуна):

- асосноккунии муҳимият ва аҳаммияти кор/таҳқиқот;
- муайян кардани мақсаду вазифаҳо;
- таҳлили сарчашмаҳои адабиёт;
- ҷобачогузори мавод;
- пешниҳоди мантиқӣ;

- асолати муаррифӣ;
- дуруст истифода бурдани сохтори грамматикӣ ва лексикӣ;
- тарҳрезии графикаи матни хаттӣ, мувофиқи меъёрҳо ва стандартҳо [12,с.105].

Масалан, ҳангоми баҳодихии қобилияти донишҷӯён дар вақти навиштани рисолаи хатм баҳои ҳадди аксар (максимали)-ро барои ҳар як меёр бо ҳолҳои анъанавӣ аз 2 то 5 ифода кардан мумкин аст. Барои баҳодихии бештар объективӣ, мо ҳар яке аз ин меёрҳоро муфассал шарҳ медиҳем ва ба ин восита хусусияти онҳоро нишон медиҳем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Меёрҳои баҳодихӣ аз рӯи ҷадвали 5-ҳола

5 ҳол	4 ҳол	3 ҳол	2 ҳол
Муҳимияти мавзӯ нишон дода шуда, барои он далелҳо ва рақамҳо пешниҳод карда шудаанд	Муҳимияти мавзӯ нишон дода шудааст, аммо далелҳо ва рақамҳои равшан барои муқаррароти пешниҳодшуда вучуд надоранд	Муҳимияти мавзӯ нишон дода шуда, далелҳо ва рақамҳо пешниҳод карда шудаанд, вале боварибахш нестанд	Муҳимияти мавзӯ нишон дода нашудааст

Манбаъ: муаллиф таҳия кардааст

Қоркарди математикии маълумоти дар ҷадвали 1 дарҷшударо бо формулаи зерин анҷом додан мумкин аст:

$$K=S/M (1)$$

дар ин ҷо: К - меёри баҳодихӣ;

S- ҳоли миёна;

M - ҳоли максималии имконпазир.

Дарачаи салоҳиятҳои касбии донишҷӯёнро на танҳо тавассути нишондиҳандаҳои миқдорӣ, балки тавассути нишондиҳандаҳои сифатӣ низ ифода кардан мумкин буда, ба ин восита ташаккули салоҳиятҳо ҳамчун раванди дараҷавӣ, масалан, давраҳои *ибтидоӣ*, *миёна*, *пеширафта*, *баланд* муайян карда мешавад. Ин дараҷаҳо метавонанд хусусиятҳои зеринро дошта бошанд [7,с.98]:

1) *дараҷаи ибтидоӣ* - донишҷӯён оид ба татбиқи вазифаҳои касбии худ донишҳои зарурӣ надоранд, аз ҷумла: дарк накардани амалҳои, ки иҷро мекунанд, хусусияти қолабӣ ё нусхабардории фаъолият, надоштани қобилияти таҳлилкунӣ ва муайян кардани дурнамои рушд, надоштани ғояҳои навоарона, инноватсионӣ, надоштани қобилияти қабули қарорҳо;

2) *дараҷаи миёна* - донишҷӯён дар бораи татбиқи вазифаҳои касбии худ донишҳои зарурӣ надоранд, аз ҷумла: қисман дарк кардани амалҳои, ки иҷро мекунанд, фаъолиятҳои хусусияти қисман қолабӣ ё қисман нусхабардоришуда дорад, амалҳои мақсадноканон ноустувор аст, таҳлилро сатҳӣ ё рӯякӣ мегузаронанд, пешомад ё дурнаморо суст муайян мекунанд, танҳо аз рӯи масъалаҳои аниқ муайяншуда қарорҳо қабул карда метавонанд;

3) *дараҷаи пешрафта* - донишҷӯён амалҳои худро бохирадона, бо назардошти донишҳои психологӣ-иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, иҷро мекунанд. Амалҳои донишҷӯён мақсаднок ва натиҷанок буда, онҳо амалҳои худро таҳлил намекунанд, дар амалҳои онҳо хосияти инноватсионӣ ва эҷодкорӣ ҷой надорад;

4) *дараҷаи баланд* - донишҷӯён соҳиби ҷунин қобилиятҳо мебошанд: ҳавасмандии устувор, ҷамъбасти таҷриба, тағйирдиҳӣ ва мақсаднокии амалҳо, эҷодкорӣ, навоарӣ. Донишҷӯён қобилияти пешгӯии амалҳо ва натиҷаи таъсири касбӣ, дарки аҳамияти фаъолияти худро надоранд, барои тақмили донишу маҳоратҳои худ бошуурона саъю кӯшиш мекунанд.

Бояд қайд намуд, ки ҳангоми гузаштан ба баҳодихии шартии коэффитсиентҳои натиҷанокии салоҳиятнокии донишҷӯён, таснифоти дараҷаҳои дар боло таҳлилшуда метавонад ҷунин бошад (ҷадвали 2):

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои миқдории шартии дараҷаҳои салоҳиятҳои донишҷӯён

	$0,91 \leq \chi \leq 1$	$0,9 \leq \chi \leq 0,71$	$0,70 \leq \chi \leq 0,51$	$0,50 \leq \chi \leq 0,31$
Дараҷаи рушди салоҳиятҳои касбӣ	Дараҷаи баланд	Дараҷаи пешрафта	Дараҷаи миёна	Дараҷаи ибтидоӣ
Холҳои шартӣ	5	4	3	2

Манбаъ: Гарафутдинова Г.Р. Технология квалиметрического оценивания уровня сформированности компетенций студентов вуза / Г.Р. Гарафутдинова, Л.П. Солошенко // Современные проблемы науки и образования. - 2018. - №2. - С.74-49.

Ҳангоми муайян кардани арзиши коэффитсиенти натиҷанокӣ зарур аст муқаррароти таҷрибаи педагогӣ дар бораи он ки агар арзиши коэффитсиент камтар аз 0,7 бошад, он гоҳ фаъолияти мавриди назарро мусбат ва самаранок ҳисобидан мумкин нест, ба инобат гирифта шавад [8,с.9].

Дар натиҷаи баҳодихии квалиметрии салоҳияти донишҷӯён се сифати асосии онҳо муайян карда мешавад [13,с.154]:

- *эйтиборнокӣ*, яъне объектҳои баҳодихӣ бояд ба ҳадафҳои гузошташуда мувофиқат кунанд (бо барномаҳои таълимӣ мутобиқат кардан);

- *объективӣ*, яъне тағйир наёфтани сифат, ки аз вақт ё хусусияти имтиҳонкунанда вобаста нест;

- *дастрасӣ*, яъне вақт, қувваҳои илмӣ ва маблағгузорӣ барои таҳияи тартиби баҳодихӣ ва гузаронидани ин чараён бояд барои ташкилоти таълимӣ дастрас бошад.

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки бисёре аз муҳаққиқон бо сабаби гузаштан ба стандартҳои наво, ки равиши салоҳиятнокро татбиқ менамоянд, тестро дар шакли имрӯзаи он воситаи ғайрисамаранок медонанд. Ба андешаи мо, дар шароити муосир бояд насли нави тестҳо - тестҳои омехта таҳия карда шаванд, ки барои муайян кардани сатҳи воқеии ташаккули салоҳиятнокии донишҷӯён имкон медиҳанд. Методология ва таҷрибаи санҷишҳои касбӣ, ки аз ҷониби иттиҳодияҳои корфармоён таҳия шудаанд, метавонанд ҳамчун дастур барои чунин тестҳои насли нав истифода шаванд.

Бояд қайд намуд, ки таҳияи модели баҳодихии квалиметрӣ ва воситаҳои баҳодихӣ барои назорати сатҳи азхудкунии салоҳиятҳои касбии донишҷӯён кори хеле мураккаб аст. Зарурати ташкили модели баҳодихии квалиметрии салоҳияти касбии донишҷӯён аз он иборат аст, ки ҳангоми баҳодихии салоҳиятҳои хатмкунандагон омодагии онҳо ба фаъолияти меҳнатӣ муайян карда мешавад. Ҷорӣ намудани баҳодихии квалиметрии салоҳиятҳои касбӣ имкон медиҳад, ки характери объективӣ ва таъминоти иттилоотии баҳодихӣ баланд бардошта, арзиши натиҷаи бадастомада барои донишҷӯён ва омӯзгор муайян карда шавад.

Татбиқи амалии модели баҳодихии салоҳиятнокии донишҷӯён тавассути системаи воситаҳо ва технологияҳои баҳодихии сифати тайёрии хатмкунандагон амалӣ карда мешавад, ки натиҷаҳои азхудкунии барномаи асосии таълимии (салоҳиятҳои) дар давоми тамоми давраи таҳсил бадастомадаро инъикос менамояд [7,с.88].

Бо истифода аз равиши квалиметрӣ моделҳои математикиро истифода бурдан мумкин аст, ки барои баҳисобгирии нишондиҳандаҳои миқдории мавҷудаи таълим нигаронида шудаанд. Дар айни замон квалиметрияи синтетикӣ қор карда баромада шудааст, ки инкишофи алоқа ва муносибатҳоро меомӯзад, ягонагии сифат ва миқдорро инъикос намуда, фосилаи ченкунии миқдориро муайян мекунад, ки дар доираи он муайянии сифатии омил нигоҳ дошта мешавад. Хусусияти баҳодихӣ бояд мунтазам ва даврӣ бошад, ки ин хосияти объективиро зиёд мекунад. Дар натиҷаи баҳодихӣ омӯзгор ва донишҷӯ субъектҳои баробари чараёни таълиму тарбия мегарданд, ки вазифаҳо ва уҳдадорҳои гуногун, вале ҳадафи ягонаи таълимию тарбиявӣ доранд.

Таҳқиқоти гузаронидаи мо имкон медиҳад хулосабарорӣ намоем, ки ҷорӣ намудани равиши салоҳиятнокӣ боиси таҷдиди сохтори бисёр ҷанбаҳо ва самтҳои системаи таҳсилоти олий, аз ҷумла равишҳои баҳодихии сатҳи омодагии донишҷӯён мегардад. Дар айни замон таҳияи асосҳои илмию методии баҳодихии дастовардҳо ва фаъолияти донишҷӯён дар шакли ченкунии салоҳиятҳои онҳо аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Бо як алгоритми ченкунии квалиметрӣ баҳодихии ҳамаи салоҳиятҳо самарали хуб намедиҳад. Ба

андешаи мо, барои ба таври объективӣ гузаронидани баҳодихии квалиметрии салоҳиятнокии донишҷӯён ташаккули системаи ягонаи баҳодихии ҳам миқдорӣ ва ҳам сифатӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения: методическое пособие / В.И. Байденко. - М.: Исследовательский центр качества подготовки специалистов. - 2019. - 162 с.
2. Борисова Е.В. Квалиметрия компетенций: методологические подходы и методы: монография / Е.В. Борисова. - Тверь: ТГТУ. - 2020. - 152 с.
3. Гарафутдинова Г.Р. Технология квалитетического оценивания уровня сформированности компетенций студентов вуза / Г.Р. Гарафутдинова, Л.П. Солошенко // Современные проблемы науки и образования. - 2018. - №2. - С. 74-49.
4. Гарафутдинова Г.Р. Модель формирования профессиональной компетентности выпускника вуза / Г.Р. Гарафутдинова // Фундаментальные исследования. - 2021. - №5. - С. 57-59.
5. Горун А.Ю. К вопросу о применении квалитетического подхода к диагностике компетенций / А.Ю. Горун // Сборник научных трудов 3-й Международной научно-практической конференции на тему "Гуманитарные аспекты высшего профессионального образования". - Донецк. - 2018. - С. 72-75.
6. Давыдова Л.Н. Основы разработки педагогических технологий и инноваций / под ред. В.А. Пятина. - Астрахань: АГПУ. - 2019. - 137 с.
7. Ефремова Н.Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учеб. пособие. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. - 2019. - 216 с.
8. Зеер Э.Ф. Практика формирования компетенций: методологический аспект / Э.Ф. Зеер, Д.П. Заводчиков // Формирование компетенций в практике преподавания общих и специальных дисциплин в учреждениях среднего профессионального образования. - 2020. - №6. - С. 5-10.
9. Литвинов В.А. К вопросу об оценке сформированности компетенций обучающихся при проведении промежуточных и итоговой аттестации // Современное образование. - 2019. - №8. - С. 85-91
10. Никитина Н.И. Квалитетический мониторинг в системе непрерывного профессионального образования: междисциплинарный контекст / Н.И. Никитина, Т.Э. Галкина, Е.В. Комарова // Человеческий капитал. - 2020. - №4. - С. 100-105.
11. Прахова М.Ю. О месте тестирования как инструмента оценки знаний в вузе / М.Ю. Прахова, Г.Ю. Коловертнов, Э.А. Шаловников // Высшее образование в России. - 2019. - №7. - С. 113-119.
12. Ростовцева В.М. Компетентность и компетенции: герменевтический аспект в контексте диверсификации современного образования / В.М. Ростовцева. - Томск: Изд-во ТПУ. - 2019. - 261 с.
13. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студентов высш. учебных заведений. - М.: Издательский центр «Академия». - 2021. - 325 с.
14. Якимова З.В., Оценка компетенций: профессиональная среда и вуз / З.В. Якимова, В.И. Николаева // Педагогика. - 2019. - №12. - С. 13-21.

БАҲОДИХИИ КВАЛИМЕТРИИ САЛОҲИАТИ ДОНИШҶҶҶНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Дар мақолаи маъмур нақш, аҳамият ва роҳҳои баҳодихии квалиметрии салоҳияти донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар шароити муосир таҳқиқ шудаанд. Таъкид шудааст, ки талаботи корфармоён зарурати баҳодихии объективии натиҷаҳои фаъолияти таълимиро аз рӯи салоҳиятнокии хатмкунандагон ба миён меорад. Татбиқи равиши салоҳиятнокии донишҷӯён дар системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои иловагии дастгирии фазои ягонаи таълимӣ, касбӣ-таҳассусӣ, воситаи таҳкими муқоламаи иҷтимоии таҳсилоти олии бозори меҳнат мебошад. Салоҳияти донишҷӯён - ин маҷмуи донишҳо, малака ва маҳорати дар раванди таълим ташаккулёфта, инчунин қобилияти иҷрои ин ё он фаъолият мебошад. Қайд шудааст, ки яке аз воситаҳои муҳими баҳодихии сифати таълим дар шароити муосир квалитетрия ба шумор меравад. Квалитетрияи педагогӣ воситаест, ки тавассути он ченкунӣ ва баҳодихии сифати раванди таълим амалӣ карда мешавад. Аз ҷониби муаллиф чор модели (усули) муайян кардани салоҳиятнокии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ муайян карда шудааст. Муаллиф марҳилаҳои асосии технологияи баҳодихии квалитетрии рушди салоҳияти донишҷӯёнро муайян намудааст. Салоҳиятҳои донишҷӯёнро ҳамчун раванди дараҷавӣ, масалан, давраҳои ибтидоӣ, миёна, пешрафта, баланд муайян кардан мумкин аст. Таъкид шудааст, ки ки бисёре аз муҳаққиқон тестро дар шакли имрӯза он воситаи ғайрисамаранок медонанд. Ба андешаи муаллиф, дар шароити муосир бояд насли нави тестҳо - тестҳои омехта таҳия карда шавад. Муаллиф таъкид кардааст, ки барои баҳодихии квалитетрии салоҳиятнокии донишҷӯён ташаккули системаи ягонаи баҳодихии ҳам миқдорӣ ва ҳам сифатӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: квалитетрия, салоҳиятнокии донишҷӯён, баҳодихӣ, бозори меҳнат, корфармоён, модел, самаранокӣ таълим, аттестатсия, тест, коэффитсиент.

КВАЛИМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В данной статье исследуются роль, значение и методы качественной оценки компетентности студентов высших профессиональных учебных заведений в современных условиях. Подчеркнуто, что работодатели требуют объективной оценки результатов образовательной деятельности по компетентности выпускников. Реализация подхода компетентности студентов в системе образования Республики Таджикистан является дополнительным фактором поддержки единой образовательной, профессионально-квалификационной среды, средством укрепления социального диалога высшего образования с рынком труда. Компетенция обучающегося - это совокупность знаний, умений и навыков, формируемых в образовательном процессе, а также способность осуществлять ту или иную деятельность. Отмечено, что одним из важных инструментов оценки качества образования в современных условиях является квалиметрия. Педагогическая квалиметрия - это инструмент измерения и оценки качества образовательного процесса. Автором определены четыре модели (методов) определения компетентности студентов высших профессиональных учебных заведений. Автор выделил основные этапы технологии качественной оценки развития компетентности студентов. Компетенции студентов можно определить как дифференцированный процесс, например, элементарный, средний, продвинутый, продвинутый. Подчеркнуто, что многие исследователи считают тест в его нынешнем виде неэффективным инструментом. По мнению автора, в современных условиях необходимо разработать тесты нового поколения - смешанные тесты. Автор подчеркнул, что для качественной оценки компетентности студентов необходимо разработать единую систему как количественного, так и качественного оценивания.

Ключевые слова: квалиметрия, компетентность студентов, оценка, рынок труда, работодатели, модель, эффективность образования, аттестация, тест, коэффициент.

QUALIMETRIC ASSESSMENT OF COMPETENCIES OF STUDENTS OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article examines the role, significance and methods of qualitative assessment of the competence of students of higher professional educational institutions in modern conditions. It is emphasized that the requirements of employers require an objective assessment of the results of educational activities based on the competence of graduates. The implementation of the student competence approach in the education system of the Republic of Tajikistan is an additional factor in supporting a unified educational, professional and qualification environment, a means of strengthening the social dialogue of higher education with the labor market. A student's competence is a set of knowledge, skills and abilities developed in the educational process, as well as the ability to carry out a particular activity. It is noted that one of the important tools for assessing the quality of education in modern conditions is qualimetry. Pedagogical qualimetry is a tool for measuring and assessing the quality of the educational process. The author has identified four models (methods) for determining the competence of students of higher professional educational institutions. The author identified the main stages of technology for qualitative assessment of the development of students' competence. Student competencies can be defined as a differentiated process, such as elementary, intermediate, advanced, advanced. It is emphasized that many researchers consider the test in its current form to be an ineffective tool. According to the author, in modern conditions it is necessary to develop a new generation of tests - mixed tests. The author emphasized that for a qualitative assessment of students' competence it is necessary to develop a unified system of both quantitative and qualitative assessment.

Keywords: qualimetry, student competence, assessment, labor market, employers, model, educational effectiveness, certification, test, coefficient.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабова Фирӯза Олмаҳмадова* - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи психология. **Суроға:** 734019, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Муҳаммадиева 17/6. Телефон: **93-567-10-84**. E-mail: **f.o.rajabova@mail.ru**

Сведения об авторе: *Раджабова Фирюза Олмахмадова* - Таджикский международный университет иностранных языков имени С. Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент, зав. кафедрой психологии. **Адрес:** 734019, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Мухаммадиева 17/6. Телефон: **93-567-10-84**. E-mail: **f.o.rajabova@mail.ru**

Information about author: *Rajabova Firusa Olmahmadovna* - candidate of the pedagogical sciences, associate professor, head Department of Psychology, Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzade. **Address:** 734019, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Muhammadiyeva street 17/6. Phone: **93-567-10-84**. E-mail: **f.o.rajabova@mail.ru**

**НАҚШИ МУАССИСАҲОИ ФАРҲАНГӢ ДАР ТАРБИЯИ МАЪНАВӢ-АХЛОҚИИ
ЧАВОНОН**

Табаров Н.С.

Донишкадаи ислומии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам –Абуҳанифа

Душворӣ ва рушди номутавозини муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ, набудани муайянкундаи илман асоснокшуда, ба вазифаҳо ва хусусиятҳои асосии фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ таъсири манфии худро мегузоранд.

Дар муҳити муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ шаклҳои фаъолият гуногунанд, ки ин хусусият мавқеи муассисаҳои фарҳангиро дар баробари дигар муассисаҳои таълимӣ баланд бардошта, моҳияти иҷтимоӣ-тарбиявӣ доштани худро ба воситаи чорабиниҳо муаррифӣ месозанд.

Хусусияти асосии муассисаҳои фарҳангӣ дар он аст, ки раванди эҷодӣ ва тарбиявӣ дар як радиф меистанд.

Дар раванди ташкили чорабиниҳо ва баргузори онҳо дар муассисаҳои фарҳангӣ иштирокчиён ба ҳам таъсир расонида, арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ ташаккул меёбанд.

Метавон гуфт, ки самаранокии раванди тарбия дар муассисаҳои фарҳангӣ аз педагог-ташкilotчӣ ва аз қобилиятҳои педагогӣ-равонии ӯ вобастагии зиёд дорад. Чунки педагог-ташкilotчӣ бевосита бо ҷавонон, саруқор дорад.

Педагог Белинский В.Г. чунин гуфта буд: «Мақсади тарбия ин инсондӯстӣ ва инсонгарой, воситаи он бошад, муҳаббат аст. Дар раванди фаъолият саҳтгир будан хуб, меҳрубонӣ хубтар ва одилона муносибат кардан беҳтарин мебошад» [8,с.4].

Мақсади фаъолияти педагогӣ ташаккули шахсият мебошад. Ва ҳар як фаъолияти педагогӣ ҳамчун воситаи расидан ба ин ҳадафҳо хизмат мекунад.

Муҳити муассисаҳои фарҳангӣ барои ташаккули маънавиёт, заминаи мусоид фароҳам меорад.

Ҳангоми воридшавӣ ба муассисаҳои фарҳангӣ шахс ба муҳити тамоман нав, ки ҳама бо як мақсад чамъ шудаанд, бармеҳӯрад. Дар ин ҳангом шахс меёроҳа ва арзишҳои ҳуқуқӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, оилавӣ ва шахсиро пайдо мекунад.

Дар муассисаҳои фарҳангӣ иштирокчиён ҳангоми муошират ба ҳамдигар таъсир расонида, ба саволҳои худ ҷавобҳо пайдо мекунанд. Калонсолон ба ҷавонон аз таҷрибаҳои ҳаётии худ дар бобати ягон масъала маслиҳатҳо дода, сатҳи тарбия, ҷаҳонбинӣ, фаҳмиш ва маҳорат дар онҳо меафзояд.

Бояд гуфт, ки идроки арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар муассисаҳои фарҳангӣ нақши муҳим дорад. Дарки арзишҳо барои ташаккули рафтор, гуфтор, амал, ҳаракат ва ҳислати ҷавонон замина мегузорад.

Устувории эҳсосот ва таҳлил барои ташаккули эътиқод ва арзишҳои маънавӣ-ахлоқии ҷавонон пойгоҳ месозанд.

Яке аз хусусияти дигари муассисаҳои фарҳангӣ ин аст, ки раванди тарбияро ҳангоми фароғат ба худтарбиякунӣ табдил медиҳад.

Бояд қайд кард, ки омӯзиш нишонаи кӯшиши худтакмилдиҳӣ ва мукаммалӣ намебошад. Ҷавонон ҳамон вақт ба камолот мерасанд, ки таҳлил кардан, чустан ва фикр карданро ёд гиранд.

Яке аз методи самараноки тарбия ин мустақил фаъолият кардан дар вақти фароғат мебошад.

Умуман, фароғат вақти холие мебошад, ки дар он талаботи фарҳангии шахс қонеъ гардонида мешавад. Дар баробари фаҳмиши фароғат донистани фарҳанг ҳам аз манфиат ҳолӣ нест. Ба маънои асосиаш вожаи «фарҳанг» ин дастовардҳои сарҷамъонаи моддию маънавии инсоният мебошад, ки дар раванди тараққиёти таърихӣ худ офаридааст [5,с.4].

Фарди муосир ҳангоми дарк намудани худ, ҳис мекунад, ки вақти ба тақдирӣ умумиинсонӣ рӯ овардан расидааст. Ва ӯ на танҳо дар бораи ватану миллати худ, балки оид ба ҳаёти инсоният низ фикр мекунад. Ин фикрронӣро ӯро ба боз ҳам пурратар фаҳмидани фарҳанг равона месозанд. Фарҳанг шахсро ба арзишҳои умумибашарӣ, ба

қабули рафторҳои нек ва парҳез аз кирдорҳои ношоам оварда мерасонад. Хусусияти дигари фарҳанг ин ташаккулдиҳии фарҳанги шахс ба шумор меравад. Дар ин ҷо вай вазифаи шахсро аз ҷои ҷомеа кардан ва дар ҳаёти ҷамъияти иштирок кардани ӯро таъмин мекунад.

Маҳз ба шарофати фарҳанг шахс ҷаҳонро дарк мекунад ва манбаи таҷрибаҳои бадастомада маҳсуб меёбад [1,с.8].

Хусусияти дигари муҳими фарҳанг ин донишмандии маъноӣ ҳаёт мебошад. Дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҳаёти дар назди шахс чунин саволҳо пайдо мешаванд: Чӣ кор бояд кард ва чӣ натиҷаро ба даст орем? Ба воситаи фарҳанг инсон худро рушд дода, арзишҳои стратегӣ месозад ва амалҳои ҳаррӯзаи худро аз рӯи онҳо тарҳрезӣ мекунад.

Ҷойи асосӣ ва нисбатан дастрас барои ҷавонон ва эшонро ба фарҳанг ҷалб намудан ин муассисаҳои гуногуншакли фарҳангӣ мебошанд. Маҳз дар ҳамаи онҳо инсон имкониятҳои фарҳангӣ-фароғатии худро истифода бурда, бо дастовардҳои фарҳангии ватанию хориҷӣ метавонад шинос шавад, ки ин амал барои ташаккули сифатҳои маънавий-ахлоқии онҳо мусоидат менамояд.

Дар муассисаҳои фарҳангӣ фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ тарзи фаъолияти коллективонаи одамон буда, дорои як қатор хусусиятҳо мебошад, ки дар шакли хоса зоҳир мегарданд. Дар шароити муассисаҳои фарҳангӣ ягонагии ҳақиқати коллективӣ ва фардиат дар аз худ кардани фарҳанг ва ҳамдигарфаҳмии онҳо таҷассум меёбад.

Дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ мо бо дигаргуниҳои, ки дар муассисаҳои фарҳангӣ ва фароғатӣ ба вуқӯ омадаанд, эътибор надодем.

Аз он ҷумла, дар воҳурии навбатии худ бо зиёиёни кишвар дар соли 2001 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд карда гузаштанд, ки дар ҷумҳурии гуё ҳазорҳо китобхона ва коргарони он кор ва фаъолият мебаранд, аммо дар асл ягон кас намедонад, ки ин муассисаҳо дар кадом вазъ қарор доранд ва умуман мутахассисони ин соҳа аз иҷрои вазифаҳои худ мебароянд ё на [3,с.32].

Китобхонаҳои муосир дар кадом кишвари мутараққие ки бошанд, маркази иттилоотӣ-равшаннамоӣ буда, дар он ҷо аз хотираи компютерҳо ва аз воситаҳои таҷҳизотҳои муосири овозӣ ба таври васеъ истифода мебаранд.

Барои ҷалби ҷавонон ба китобу китобхонӣ ва муассисаҳои фарҳангӣ аз ҳамаи методҳои педагогӣ истифода намудан, кори моро дар самти ташаккули арзишҳои маънавий-ахлоқӣ ба маротиба метезонад.

Мутахассисони америкӣ мегӯянд: «Муҳим нест, ки мо чӣ фикр дорем. Муҳим он аст, ки хонандагони мо чӣ меомӯзанд. Мо дар хизмати ҷомеа ҳастем ва мо бояд талаботи ҷамъиятро қонеъ гардонем» [12,с.134].

Дар солҳои пешин китобхона танҳо ҷойи хондани рӯзномаю маҷалла ва китобҳо буд. Имрӯзҳо бошад, ҷойи қонеъ кардани талаботи маънавий ва ба фароғат пардохтан мебошад.

Мутахассисони америкӣ мегӯянд: «Имрӯзҳо муштариёни китобхонаҳо на танҳо барои гирифтани китоб ва хондани он меоянд, балки барои دیدан ва дохил шудан ба почтаҳои электронӣ...., варақ задани маҷаллаҳо ва нӯшидани қаҳва ташриф меоранд» [12,с.134].

Тавачҷух ба муштариёни китобхона шакли нави корӣ дар фаъолияти китобхонаҳо мебошад. Ин принсип на танҳо дар Америка, балки дар Олмон низ ба роҳ монда шудааст.

Мутахассисони Олмон чунин мегӯянд: «Барои ташрифоварандагони китобхонаҳо ҷойи бароҳат, шароит барои дастрасии ҳама намуди ахборот, ба муҳит ва ҳаёти китобхона ворид намудан ва тағйир додани образи китобхона зарур аст» [12,с.173].

Дар муассисаҳои фарҳангӣ талабот ба мундариҷаи фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ миқдоран тағйир ёфтааст. Одамон маърака ва ҷорабиниҳои пуршӯру гавғоро, ки ба муносибати муваффақиятҳои меҳнатӣ барпо мегарданд ва дар онҳо лексияҳо ва дигар ахбороти дилгиркунанда баргузор мегардад, катъиян рад мекунанд. Одамон имрӯз аз муассисаҳои фарҳангӣ на танҳо тарбияи одӣ ва таълимоти иқтисодӣ, инчунин шароити мусоид барои истироҳати хуб, муоширати бофарҳанг, гирифтани ахбороти мароқангез, бархӯрд бо санъат барои ташаккули маҳорати эҷодиро интизоранд. Тамоми ҷомеа онро

тарғиб менамояд, ки таълиму тарбия дар ҳамаи муҳити фаъолияти рӯзмарра талқин карда шавад, аз он ҷумла дар муассисаҳои фароғатӣ низ ин раванд ба таври хос сурат мегирад.

Тахти таъсири муҳит, фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ, ки онро худи одам меофарад, тағйир ёфта метавонад. Барои ҳамин, аҳамияти фаъолияти маърифатии инсон ҳангоми фароғат меафзояд. Аз ин лиҳоз, хусусияти фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ иштирок дар амалҳои аниқ, ки муайянкунандаи самти афзалиятнок мебошад, зоҳир мегардад. Дар ин ҷо муносибати «шахсият-ҷамъият» ҳамчун низоми истехсолот мебошад, ба мисли қор дар қорхона ё дар соҳибқорӣ ва ғайра, яъне дар фаъолияти ҳамбастагӣ ин раванд пайдо мешавад. Барои ҳамин фаъолияти фарҳангӣ- фароғатӣ ин яке аз роҳҳои мустақкам намудани муносибатҳои шахс – коллектив - ҷомеа мебошад [4,с.34].

Хусусияти фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ ҳам маҳз дар ҳамин мебошад, ки ҳамин гуна ҳолати шахс, барои пешрафти имкониятҳои ӯ, яъне вазифаҳои рушдкунии вай таъмин карда шавад. Бар замми ин, набояд фаромӯш кард, ки шахс дар вақти фароғат на танҳо қувваи ҷисмонӣ, балки тарзи фикрронӣ ва ҳисси худро низ сайқал медиҳад.

Фароғат вақти холии одамон буда, барои барқарор намудани қувваи ҷисмонӣ ва амалӣ намудани талаботи фарҳангӣ зарурат дорад [9,с.96].

Ҳамаи ин гуфтаҳо хусусиятҳои фаъолияти фарҳангӣ-фароғатиро муайян карда, дар шакли барномаи фарҳангӣ-фароғатӣ татбиқ мегарданд.

Бояд дар назар дошт, ки фаъолияти фароғатӣ, ки ба таври стихиявӣ пайдо мешавад, ҳеч гоҳ худро пурра ва мукамал ҳамчун омили фарҳангӣ татбиқ карда наметавонад. Маҳз аз ҳамин сабаб таъсири муайяни ташкилӣ-педагогӣ зарур аст [13,с.3].

Мушкилии мутахассиси ин соҳа дар он аст, ки дар шароити фароғат шахс аз ҳар тараф таъсирҳои манфиро ҳис мекунад. Барои ҳамин аз таҷрибаи мутахассис вобаста аст, ки то кадом андоза барои рафъи ин омилҳои пайдо шуда ва таъсир расонидан ба ҳиссиёти шахсро доро мебошад. Мутахассиси муассисаи фарҳангӣ роҳҳо ва воситаҳои бод пайдо кунад, ки шахсро ба фаъолияти фарҳангӣ-фароғатӣ ҷалб карда, талаботи маънавии ӯро қонеъ гардонад, яъне дар ташаккули арзишҳои маънавий-ахлоқии онҳо саҳми босазое дошта бошад.

Ҳар як шахс бо ҳар мақсад ба муассисаҳои фарҳангӣ ташриф меорад. Ва ҳар як иштирокчи хислат ва рафтору амалҳои худро дорад. Аз ин лиҳоз, мутахассиси соҳаро зарур аст, ки аз методҳои педагогии муносибат бо иштирокчиён бархӯрдор бошад. Таҷрибаҳо нишон додаанд, ки фароғати ҷавонон аз дигар гурӯҳҳои синнусолӣ бо ҷиҳатҳои маънавий ва ҷисмонӣ ба қулӣ фарқ мекунанд. Дикқати ҷавононро ҳамаи он ҷизҳое, ки номаълум ва номуайян мебошанд, ба зудӣ ҷалб мекунанд. Дар ин ҷо, вазифаи асосии муассисаҳои фарҳангӣ аз он иборат аст, ки барои рушди қобилияти эҷодии ҷавонон шароитҳои муносиби педагогӣ фароҳам оваранд.

Аз худ қардани фарҳанг дар раванди таълим ва тарбия имконияти чунин қисматҳоро вусъат мебахшад:

- таҷрибаи азхудкунии технология;
- таҷрибаи эҷодӣ дар сахна, яъне мақсади нақши дар сахна офаридаро ба тамошобин расонидан;
- аз худ қардани навгонӣҳо;
- фаҳмишҳо дар соҳаи фарҳанги бадеӣ, равоншиносӣ, донишҳои меъёрҳои ахлоқии ҷомеа.
- тарбияи маънавий-ахлоқӣ ва зебоипарастӣ.

Фароғатшиносони америкой ҷанбаҳои фароғати иҷтимоиро таҳлил карда, дар ин бора чунин ақида доранд: «Фароғат, имконияти талаботи эҳтиёҷоти инсонро таъмин карда метавонад. Бо шарофати фароғат шахс муносибати эҳтиромонаро нисбат ба худ ташаккул медиҳад. Ҳатто ба воситаи фароғат камбудии худро ислоҳ қардан мумкин аст. Он барои ташаккули хулқу алови шахс масъул буда, чунин сифатҳоро, ба мисли ахлоқи ҳамида, боварӣ ба худ, мардонагӣ, пуртоқатӣ, самимият ва ростқавлиро ба вучуд меорад.

Арзиши махсуси фароғат дар он аст, ки он метавонад сифатҳои беҳтарини одамонро амалӣ намояд. Агар онро ба ҳисоб гирем, ки аз 70 соли ҳаёти инсон 27 солаш дар фароғат (вақти холи) мегузарад, он гоҳ имконияти он дар ҳақиқат беҳудуд мебошад» [4,с.37].

Пешбарандаи асосӣ барои фаъолияти фарҳангӣ озодӣ мебошад, ки аз ҷониби мо ҳамчун дарки ҳатмии амалҳои инсонӣ мутобиқи қонунҳои ҷомеа, имкониятҳо ва маҳорати интихоби хусусиятҳои амал фаҳмида мешавад. Интихоби озод дар фароғат чунин интихоберо дар назар дорад, ки интихобкунанда на танҳо як намуди фаъолиятро пайгир мешавад, балки имкониятҳои ӯ дар ин раванд хеле фароҳанд. Барои ҳамин озодии шахсият дар интихоби мақсадҳо ва воситаҳо дар шароити фароғат барои рушди арзишҳои маънавий-ахлоқӣ аҳаммияти зиёд дорад.

Фарҳангшинос ва равоншинос Якобсон П.М. дар ин бора чунин мегӯяд: «Умуман дар бораи танҳо чехраи ягона, ки ташаккули сифатҳои шахсиятро ошкор мекунад, сухан гуфтан тамоман асос надорад. Дар ҳақиқат, якчанд намуди шахсиятҳои комили иҷтимоӣ-равонӣ вучуд доранд, ки аломатҳои нисбатан равшани пешбарандаро дар худ дошта, мазмуни фароғатро ифода мекунанд» [4,с.38].

Ташкили шароит барои гузаронидани корҳои фарҳангӣ-фароғатӣ аз ҷониби муассисаҳои фарҳангӣ як қатор талабот дорад, аз ҷумла: мавҷуд будани сарчашмаи моддӣ-техникӣ ва захираҳои дохилӣ дар муҳити ноҳия ва ё шаҳр, инчунин мавҷуд будани мутахассисони соҳибтаҳассус ва амсоли ин. Барои равшану возеҳ намудани вазъу иқтисоди муассисаҳои фарҳангӣ ҷавобро ба корҳои фарҳангӣ-фароғатӣ, ки асоси тарбияи шахсиятро ба уҳда доранд, ҷалб намудан лозим аст.

Рушд намудани хизматҳои пулакӣ, фаъолияти тичоратӣ кооперативӣ, ҷорӣ намудани ҳисоби хоҷагӣ, гузаштан аз идоракунии маъмури ба низоми фармоишҳои иҷтимоӣ ва муносибатҳои шартномавӣ ҳамаи ин ба таври қатъӣ вазъиятро дар фаъолияти амалии муассисаҳои фарҳангӣ дигар намуданд. Феълан тамоюли нисбатан ташвишвар поён рафтани нуфузи муассисаҳои фарҳангӣ дар байни ҷавонон мебошад, чунки фоизи ками онҳо ба ин муассисаҳо меоянд.

Имрӯзҳо низоми асоснокшудаи моддӣ, ҳуқуқӣ, психологию педагогӣ ва таъмини ташкилию методии азнавсозии қори муассисаҳои фарҳангӣ, банизомдарории ташаббусҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳо кам ба ҷашм мерасанд.

Дигаргуниҳо ва тағйироте, ки дар ҳамаи соҳаҳо ва сохторҳои ҷомеа сурат гирифта истодаанд, таъсири худро ба фаъолияти ҷавонон мерасонад.

Хусусият ва вазифаҳои муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ аз он иборат аст, ки корҳои маданӣ-равшаннамоиро дар байни ҷавонон гузаронида, барои фароғати онҳо корҳои назаррасе ба анҷом расонанд. Бо ҳамин мақсад ташкил ва гузаронидани шабнишиниҳо, концертҳо, озмунҳо, ширкатҳои тарғиботию ташвиқотӣ дар мавзӯҳои «Фарҳанг ва ҷомеа», «Анъана ва урфу одатҳои миллӣ», «Тоҷикистон – Ватани ман» ва ғайра аз манфиат холӣ нест. Мо он вақт ба ҳадаф мерасем, ки агар ҳуди ҷавонро ба ташкил ва гузаронидани чунин чорабиниҳо ҷалб созем, яъне чорабинӣ дар якҷоягӣ бо коркунони муассисаи фарҳангӣ ва ҷавонон гузаронида шавад.

Ҳамин тариқ, истироҳат як ҳолати руҳии шахс ба шумор меравад. Иштироки ҷавонон дар фаъолияти фароғатии берун аз мактаб, муҳити фароғатро ташкил медиҳад. Ҷавонон дар чунин муҳит аз меҳнати фикрӣ ба меҳнати ҷисмонӣ ва машғул шудан ба машғулиятҳои шавқовар, яъне иштирок дар шабҳои истироҳатӣ, бозиҳо, шабҳои рақс, барномаҳои фароғатӣ, карнавалҳо мегузаранд.

Вазифаи муассисаҳои фарҳангӣ аз он иборат аст, ки ба ҷавонон вақтҳои фароғати худро манфиатовар гузаронданро омӯзанд.

Муқарриз: Назарова Х.А. – н.и.п., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Андреев А.Н. Культурология. Личность и культура / А.Н. Андреев. – Мн.: Дизайн ПРО, 1998, –160 с.
2. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе / Н.П. Аникеева. -М.: Просвещение, 1989. -224 с.
3. Гаффаров Б.В. История культурно-просветительных учреждений Республики Таджикистан (1991-2011гг.): дис... кан. ист. наук / Б.В. Гаффаров. – Душанбе, 2014. – 188 с.
4. Жаркова Л.С. Организация деятельности учреждений культуры: учебник для студентов вузов культуры и искусств / Л.С. Жаркова. – М.: Издательский дом МГУКИ, 2010. – 394 с.
5. Культурология: Методические указания к семинарским занятиям. Часть I / сост. Г.А. Табейкина. - Казань: КТАСУ, 2009. - 39 с.

6. Новикова Г.Н. Технологические основы социально-культурной деятельности / Г.Н. Новикова. – М.: МГУКИ, 2010. -158 с.
7. Нуров Н. Фарҳанги миллӣ ва воқеиятҳои замони имрӯз / Н.Нуров // Паёмномаи фарҳанг. -№4(52). – Душанбе, 2020. -128 с.
8. Пешкова В.Е. Введение в педагогическую деятельность: учебное пособие / В.Е.Пешкова. – Майкоп, 2010. -42 с.
9. Пирожкова М.А. Культурно-досуговая деятельность как фактор формирования речевой культуры / М.А. Пирожкова // Вестник культуры. - Душанбе, 2014. - №3. – 126 с.
10. Польный текст Послания Президента Эмомали Рахмона Парламенту [Манбаи электронӣ]: <http://avesta.tj/2017/12/22/polnyj-tekst-poslaniya-prezidenta-emomali-rahmona-k-parlamentu/>. (санаи мурӯлият 23-07-2023).
11. Смолянинов И.Ф. Природа в системе эстетического воспитания / И.Ф. Смолянинов. -М.: Просвещение, 1984. - 207 с.
12. Соколовская Л.В. Клиентоориентированная модель работы библиотек как стратегия их современного развития / Л.В. Соколовская // Вестник ТНУ. -Душанбе, 2016. -226 с.
13. Сулаймони С. Педагогикаи фароғат / С. Сулаймони. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 212 с.
14. Сухомлинский В.А. О воспитании / сост. и авт. вступ. очерков С. Соловейчик. -М.: Политиздат, 1988. -270 с.

НАҚШИ МУАССИСАҲОИ ФАРҲАНГӢ ДАР ТАРБИЯИ МАЪНАВӢ-АХЛОҚИИ ЧАВОНОН

Дар муҳити муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ шаклҳои фаъолият гуногунанд, ки ин хусусият мавқеи муассисаҳои фарҳангиро дар баробари дигар муассисаҳои таълимӣ баланд бардошта, онҳо моҳияти иҷтимоӣ-тарбиявӣ доштани худро ба воситаи чорабиниҳо муаррифӣ менамоянд. Хусусияти асосии муассисаҳои фарҳангӣ дар он аст, ки дар муассисаҳои мазкур раванди эҷодӣ ва тарбиявӣ дар як радиф меистанд. Дар раванди ташкили чорабиниҳо ва баргузори онҳо дар муассисаҳои фарҳангӣ иштирокчиён ба ҳам таъсир расонида, арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ ташаккул меёбанд. Гуфтан мумкин аст, ки самаранокии раванди тарбия дар муассисаҳои фарҳангӣ аз педагог-ташкilotчӣ ва аз қобилиятҳои педагогӣ-равонии ӯ вобастагии зиёд дорад. Чунки педагог-ташкilotчӣ бевосита бо чавонон саруқор дорад. Мақсади фаъолияти педагогӣ ташаккули шахсият мебошад. Ва ҳар як фаъолияти педагогӣ ҳамчун воситаи расидан ба ин ҳадафҳо хизмат мекунад. Муҳити муассисаҳои фарҳангӣ барои ташаккули маънавиёт, заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҳангоми воридшавӣ ба муассисаҳои фарҳангӣ шахс ба муҳити тамоман нав, ки ҳама бо як мақсад чамъ шудаанд, ворид мешавад. Дар ин ҳангом шахс меъёрҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, оилавӣ ва шахсиро аз худ мекунад.

Калидвожаҳо: муассисаҳои фарҳангӣ, хусусият, тарбия, педагог, фароғат, чавонон, арзишҳо, меъёрҳо, ҷомеа, мақсад, мушкilot, чорабиниҳо, ахборот, фахмиш, китобхонаҳо, фарҳангшиносон, рушд, касбият.

ХАРАКТЕРИСТИКА УЧРЕЖДЕНИЙ КУЛЬТУРЫ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

В среде культурно-досуговых учреждений существуют различные формы деятельности, которые повышают позиции учреждений культуры, по сравнению с другими образовательными учреждениями, и представляют через мероприятия свою социально-воспитательную сущность. Главной особенностью учреждений культуры является то, что творческий и образовательный процесс находятся на одном уровне. В процессе организации мероприятий и проведения их в учреждениях культуры участники влияют друг на друга и развивают духовно-нравственные ценности. Можно сказать, что эффективность образовательного процесса в учреждениях культуры во многом зависит от педагога-организатора и от его педагогико-психологических способностей. Потому что педагог-организатор имеет дело непосредственно с молодыми людьми, которые являются активными посетителями этих учреждений. Цель педагогической деятельности – формирование личности. И всякая педагогическая деятельность служит средством достижения этих целей. Среда учреждений культуры создает благоприятную основу для развития духовности, понимания и анализа информации. Посещая учреждения культуры, человек попадает в совершенно новую среду, где все собрались с одной целью. В это время человек обретает правовые, моральные, социальные, семейно-личностные нормы и ценности.

Ключевые слова: учреждения культуры, характеристики, образование, педагог, развлечения, молодежь, ценности, стандарты, общество, цель, проблемы, события, информация, понимание, библиотеки, культурологи, развитие, профессионализм.

CHARACTERISTICS OF CULTURAL INSTITUTIONS IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUTH

Among cultural and leisure institutions, there are various forms of activity that enhance the position of cultural institutions in comparison with other educational institutions and represent their social and educational essence through events. The main feature of cultural institutions is that the creative and educational processes are on the same level. In the process of organizing events and holding them in cultural institutions, participants influence each other and develop spiritual and moral values. We can say that the effectiveness of the educational process in cultural institutions largely depends on the teacher-organizer and on his pedagogical and psychological abilities. Because the teacher-organizer deals directly with young people who are active visitors to these institutions. The purpose of pedagogical activity is the formation of personality. And any pedagogical activity serves as a means of achieving these goals. The environment of cultural

institutions creates a favorable basis for the development of spirituality, understanding and analysis of information occurring in society. When visiting cultural institutions, a person finds himself in a completely new environment, where everyone has gathered for one purpose. At this time, a person acquires legal, moral, social, family and personal norms and values.

Keywords: cultural institutions, characteristics, education, teacher, entertainment, youth, values, standards, society, purpose, problems, events, information, understanding, libraries, cultural experts, development, professionalism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Табаров Нурулло Сафаралиевич* - Донишкадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам –Абуҳанифа, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи педагогика ва мероси ниёгон. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Шодмонӣ, 58/1. Телефон: **904-03-09-34**

Сведения об авторе: *Табаров Нурулло Сафаралиевич* - Таджикский исламский университет имени Имама Азама – Абуханифы, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой педагогики и наследия предков. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Шодмони, 58/1. Телефон: **904-03-09-34**

Information about the author: *Tabarov Nurullo Safaralievich* - Tajik Islamic University named after Imam Azam - Abukhanifa, candidate of pedagogical sciences, head of the department of pedagogy and ancestral heritage. **Address:** 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Shodmoni street, 58/1. Phone: **904-03-09-34**

ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТИИ ТОЧИКИСТОН ВА ЭҲЁИ АНЪАНА ВА ЧАШНУ МАРОСИМҲОИ МАРДУМӢ

Файзализода Ҷ. Х., Сайдамадзода Ҳ.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Воқеан, хувияти миллӣ тавассути рамзу нишонаҳои миллӣ, таъя кардан ба собиқаи таърихию фарҳангӣ зухур меёбад. Анъана ва чашну маросимҳои мардумӣ падидаи иҷтимоӣ-фарҳангии рӯзгори мардум мебошанд, ки ханӯз дар замонҳои қадим ба вучуд омада, бо тағйири сохту мундариҷаи худ садсолаҳоро паси сар карда, то ба имрӯз расидаанд. Анъана ва чашну маросимҳои халқи тоҷик, ҳамчун намунаҳои фарҳанги миллӣ дирӯзу имрӯзи ҳаёти халқро бо ҳам мепайвандад ва барои ваҳдату ягонагӣ, сулҳу амонӣ, дӯстӣ, арҷгузорию арзишҳои маънавӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ ва мустақкам шудани худшиносӣ воситаи муҳим мебошад.

Ҳаёти имрӯзаи мо тасдиқ менамояд, ки анъана ганҷи бебаҳои мероси миллӣ ба шумор рафта, наслҳо онро нигоҳ дошта, ганӣ мегардонанд ва ба насли нав мерос мегузоранд. Ва вақте ки ин робита қатъ мегардад, насл аз фарҳанги миллии худ дур мегардад.

Анъана, маросим, расму оинҳо дар сарнавишти миллати тоҷик бояд ҳамчун арзишҳои табиӣ ва ҷудонашавандаи фарҳангӣ доништа шаванд. Арзишҳои, ки аз замонҳои қадим вучуд доштанд ва дар марҳалаҳои муайяни таърихии рушди ҷомеа тағйир ёфтаанд, аз худ карда шуда, бо мазмуни нав, дар робита бо унсурҳои фарҳангии тамаддунҳои дигар ва дар ин замина дар анъана ё чашнҳои мустақили миллӣ ё асосҳои динӣ ташаккул меёбанд.

Истиклолияти давлатӣ беҳтарин дастоварди миллии мо дар қарни XXI мебошад, ки ба шарофати он мақоми Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ баланд ва ба сифати як кишвари мустақили ягонаи демократию дунявӣ шинохта шуд.

Истиклолияти давлатӣ, хосса иқдоми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон масъалаи хувияти миллӣ ва эҳё гардидани таърихи қуҳан, мурочиат ба осори пешин ва зинда намудани чеҳраҳои таърихиву фарҳангии гузаштаи халқи тоҷик ба ҷойи аввал баромад. Эҳёи падидаҳои фарҳанги қуҳан ва оину суннатҳои аҷдодӣ барои мардуми тоҷик имконоти мусоид фароҳам овард, то дар амри рӯчу ба таърихи гузашта ва зинда гардонидани бузургдошти мероси моддиву маънавии ҳеш талош варзад.

Дар асоси ҳамин ишораҳои ватандӯстона омӯзиш, таҳқиқ ва ҷустуҷӯҳои бостоншиносии мардумшиносӣ дар ҷумҳуриямон бо диди нав оғоз шуд ва тайи се даҳсола натиҷаҳои дилхоҳ ба бор овард. Махсусан, ҷиҳати шинохти миллати тоҷик, таърихи ниҳоят қадимаи он як қатор таълифоти илмӣ арзи ҳастӣ кард, ки онҳо барои таҳаввули тафаккури ҷомеа ва омӯзиши осори гузаштагон мусоидат намуданд.

Сатҳи нави рушди фарҳанги иҷтимоии аҳолии кишвар дар шароити соҳибистиклолӣ зарурати бетаъхир асоснок намудани қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро [9] ба миён овард, ки он на танҳо ташаккули анъана ва расму оинҳои фарҳангӣ-этнографиро дар марҳалаи нави тараққиёти ҷамъият ба танзим даровард, балки тадбирҳои амалӣ намуд, ки инкишофи минбаъдаи онро таъмин намуда, ахлоқро на танҳо ҳамчун системаи назариявӣ, балки ҳамчун идеали амалӣ ба вучуд овард.

Дар ин ҷо арзиш ва саривақти будани қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (тағйироти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.06.2008, № 390, аз 21.07.2010, № 636, аз 30.05.2017, № 1461)-ро таъкид кардан бамаврид аст, ки давлат бо мақсади амалӣ намудани ҳадафҳои барномавии ин санади муҳим қариб ҳар рӯз дар бораи кӯдакон ғамхорӣ намуда, онҳоро бо таваҷҷуҳ ва меҳру муҳаббат фаро гирифт [6].

Ин сиёсати башардӯстона, асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро ташкил намуда, садди роҳи

пахншавии унсурҳои номатлуб дар ташкили тантанаву расму оинҳо мегардад ва ҳамчун сипари боэътимод хизмат менамояд [5,с.94].

Омӯзиши проблемаи тарбияи анъана ва чашну маросимҳои мардумӣ аҳамияти илмию амалӣ дорад, зеро дар заминаи омӯзиши онҳо дар раванди таълиму тарбия, барои кӯдакон воситаҳои таъсиррасонӣ гардида, эҳё ва тарғиби анъанаҳои пешқадам ва инсонпарварона дар марҳилаи муосир таъмин мегардад.

Анъана ва расму оин, урфу одат ва қоидаҳо, одамро аз хурдсолӣ ба олами инсонӣ, бо мафҳумҳои воло ва идеалҳои инсонӣ шинос намуда, қадам ба қадам шахсияти ӯро ташаккул медиҳанд. Дар ин раванд хислатҳои инсонӣ пайдо гардида, фикр шавқовару рангоранг, парвози фикр боз ҳам баландтар мегардад. Ва эҷодиёти инсон ғаъолтар мегардад. Ҳамаи ин зарурати омӯзиш ва таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни арзишҳои миллиро тақозо менамояд.

На танҳо ахлоқ, балки тафккури инсон низ бар арзишҳои миллӣ асос ёфтааст. Азбаски ахлоқ ва тафаккур ба ҳам зич алоқаманданд, яке бе дигаре вучуд дошта наметавонад. Онҳо якдигарро пурра карда, якҷоя ба шахс ва ҷамъият хизмат мекунанд. Бинобар ин, вақте сухан дар бораи эҳёи арзишҳо меравад, онро набояд рӯякӣ, бозгашт ба гузашта, ташаккули расму оинҳои маҳз бостонӣ ё асримиёнагӣ қабул намоем.

Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки анъана ва чашну маросим, қоидаву тартибот ва таҳаммул дар халқу миллатҳои сайёраи мо бо назардошти талаботи замон ба вучуд омада, мувофиқи шароити объективӣ ва субъективӣ ҷомеа ва табиат ташаккул меёбанд ва аз насл ба насл гузашта, муқаддас доништа мешаванд.

Аз ин рӯ, ин арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ на танҳо аҳамияти тарбиявӣ, балки аҳамияти бузурги иҷтимоию сиёсӣ низ доранд. Онҳо наслҳои имрӯзу ояндаро дар руҳияи эҳтиром нисбат ба арзишҳои миллию умумибашарӣ, бахусус анъана ва чашну маросимҳо, қоидаҳои тартибот ва тарзи зиндагии мардум тарбия мекунанд, насли навро бо ҳаёти гузашта ва имрӯзаи миллатҳо шинос намуда, меҳру муҳаббатро нисбат ба халқ, Ватан ва эҳтиром гузоштан ба ҳамаи халқу миллатҳоро ташаккул медиҳанд.

Агар халқи тоҷик ё ягон халқи дигар таърихи пайдоиш, рушд ва такмили арзишҳои миллию умумибашарии халқи худро надонад, пас мафҳуми моҳияту мазмун, вазифа ва маънои анъана ва чашну маросим, урфу одат, қоида ва гузаштаву имрӯзи худро фаҳмида наметавонанд, эҳсоси миллӣ, шуури миллӣ, ифтихори миллӣ, истиқлолияти миллиро дуруст дарк накарда, ба нақш ва ҷойгоҳи ҳар як халқияту миллат дар тамаддуни ягонаи ҷаҳонӣ баҳогузори карда наметавонанд. Аз ин рӯ, бо истифода аз намунаҳои арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ тарбия намудани насли наврас тақозои замон мебошад.

Бинобар ин, корҳои тарбиявиро бо насли наврас тавре бояд ташкил намуд, ки онҳо намуд, моҳият, мазмун, вазифа ва аҳамияти ҳар як анъана, чашн, маросим, расму қоида, тартиботи қадима ва ҳаррӯзаи мардумро амиқ ва ҳамаҷониба дарк карда тавонанд. Мақсаду орзуҳои деринаи халқи худро аз ҷиҳати мазмуну моҳияти худ дуруст фаҳмида, барои ба ҳаёт татбиқ намудани онҳо бояд мубориза барем.

Барои ин бояд, пеш аз ҳама, мафҳум, намуд, мазмуну мақсад ва вазифаҳои онҳоро дуруст дарк карда тавонем. Чунки бе ин мо наметавонем моҳияти мақсаду вазифаҳо, маънои инъикоси мафҳумҳои ин арзишҳоро, ки маҳз аз ҳамин бармеоянд, дарк намоем. Тарбияи ҳар як фард дар руҳияи ин арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ аҳамияти бузурги таърихӣ, назариявӣ ва амалӣ дорад. Ба ин суханони зерини Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон шаҳодат медиҳанд: «Миллате, ки бо анъанаҳо, урфу одатҳои аҷдодӣ ва оинҳои миллии хеш ифтихор надорад, наметавонад аз неъматҳои бебаҳои истиқлол баҳра гирад, дар бунёди давлат ва давлатдорӣ навин саҳм гузорад» [8,с.15].

Вақте ки сухан дар бораи урфу одатҳо меравад, хонанда ба тафсир ва тавзеҳоти гуногун дучор мешавад. Масалан, Маҳмадҷон Шукуров ва Юсуф Акбаров дар китоби худ «Анъана ва навоарӣ» мафҳуми «анъана»-ро чунин шарҳ додаанд: «Анъана - калимаи арабӣ буда, маънояш аз забони касе ҳикоят кардан, аз гузаштаи худ ифтихор кардан аст» [11,с.3]. Баъдтар онҳо дар асоси маънои лотинии калима, маънои нави он: вогузор кардан, тақдим кардан, нақлу ҳикоят карданро, истифода бурдаанд. Дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ бошад, анъана ҳамчун расму қоида, урфу одатҳои, аз насл ба насл мегузаранд, ё аз наслҳои гузашта мерос мондааст, зикр гардидааст [10,с.95].

Ба назари мо, тавзеҳоти боло моҳияту мақсад, вазифаю анъанаро ҳамачониба ва пурра инъикос карда наметавонанд. Бояд дар назар дошт, ки анъана мафҳуми хеле фарогир буда, тамоми паҳлуҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсии инсонро фаро мегирад. Он на танҳо дар ҳаёти ҳаррӯза, балки дар адабиёт, санъат, дар истеҳсолот ҳам зоҳир мегардад ва дар ҳама ҷо вобаста ба соҳаю характер аҳаммияти хосса пайдо мекунад. Ва ҳар кадоми онҳо ба пешрафти соҳаҳои худ нигаронида шудаанд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки ба маъноӣ вожаи анъанавӣ муфассалтар шинос шавем.

Дар аввал шарҳи адабии мафҳуми «анъана»-ро баён намуда, баъд андешаи худро баён мекунем. М.Шукуров ва Ю.Акбаров дар бораи анъана чунин менависанд: «Анъана беҳтарин осори фолклору адабиёти хатти бадеӣ буда, беҳтарин тарафҳои адабиёти гузашта, яъне сабк, санъати бадеӣ, образ ва ғояҳои пешқадами он, ки дар таъбу завқ ва саликаи мардум саҳт ҷой гирифта, аз санҷиши рӯзгор гузашта то рӯзҳои мо омада расидааст, мебошад» [11,с.3].

Анъана риштаест, ки зиндагии гузашта ва ҳастии имрӯзаро бо ҳам мепайвандад. Ин хеле муҳим аст. Зеро, агар насли нав таҷрибаи наслҳои пешинро наомӯзад ва ҷанбаҳои судманди онро қабул накунад, рушди ҷомеаеро, ки дар он зиндагӣ мекунад, таъмин карда наметавонад.

Зеро онҳо риштаҳои пайвастандандаи наслҳо мебошанд, ки пешрафти ҷомеаро таъмин мекунанд. Ва баробари канда шудани ин риштаҳо дар ҳаёти иҷтимоии одамон ногузир бухроне ба миён меояд, зеро ҷудоии инсон аз арзишҳои инсонӣ ўро ба гумроҳӣ ва бухрони руҳонӣ мебарад, нотавон шуда нозуқиҳои ахлоқию эстетикӣ халқи худро дарк намекунад. Зарурати рӯ овардан ба ниёгонамон маҳз аз ҳамин андешаҳо ба миён меояд. Маҳз ҳамин аст, ки риояи анъана ва ҷашну маросимҳо ба ояи қонун табдил ёфта, барои ҳама ҳатмӣ гардидааст.

Ба андешаи мо, анъана инъикоси муҳимтарин ҷанбаи ҳаёти инсон буда, қувваи қонунӣ пайдо намуда, риояи он барои ҳамаи аъзоёни ҷомеа ҳатмӣ гардидааст. Анъана самарани ҳаёти ҷамъиятии инсон буда, бо пешрафту тағйири ҷомеа он низ тағйиру такмил меёбад, тобишҳои нави хосси рӯҳи замонро касб мекунад. Вале он, бешубҳа, асоси худро нигоҳ медорад.

Ақсар вақт аз мардум шунида мешавад, ки «тӯйҳои нав анъана шудааст, ҳашар қудрати анъана гирифтааст, ҷашн гирифтани зодрӯз расм шудааст, ҷашнгирии Наврӯз, Сада, Меҳргон (пеш аз ҳама, эҳёи расму оинҳои анъанавии онҳо) сартосарӣ гардида истодааст» ва ғ. Ҳамчунин, анъанай «сартарошон» (аввалин бор гирифтани мӯйи сари кӯдак), «гаҳворабандон», «хатна», «ба мерос гузоштани молу мулк», «ба мактаб бурдан», «шудгор кардан», «интиҳоби касб аз тарафи падару модар» ва ғайра, ки аз ниёгон ба мерос мондаанд, дар байни мардум паҳн шудааст.

Анъанаҳои мавҷуданд, ки бо маросими дафн алоқамандӣ доранд. Ҳамин тавр, анъанаҳои паҳлуҳои гуногуни ҳаёти инсон ва ҷамъиятро фаро мегиранд.

Дар ин ҷо мо танҳо ба баъзе аз анъанаҳои дахл кардем. Дар зиндагӣ доираи онҳо хеле васеъ аст. Барои мукамалтар шудани ғояи урфу одатҳо як қатор ҷанбаҳои дигари анъанаро метавон ном бурд.

Мо боварии комил дорем, ки агар анъана ҳаётан зарур набошад, пас он ба монанди пайдоиши сифатҳои нав табдил меёбад; ё агар анъанай нав дар инкишофи худ ба заминаҳои табиӣ анъанаҳои ниёгон таъя накунад, аз шарбати пурарзиши анъанай ниёгон ғизо нагирад, чунин анъанай нав ғайритабиӣ доништа мешавад. Муҳаққиқон Муҳаммадҷон Шукуров ва Юсуф Акбаров маҳз ҳаминро дар назар гирифта, чунин қайд менамоянд: ки ««Ба анъанаҳои қадима руҳи нави замонӣ, мазмуни нав додан, аз онҳо кашфиёти нав гирифтани лозим аст. Инсон ин вазифаро ба ҳам пайвастан карда метавонад ва ба ин васила дар байни олами кӯҳна ва нав алоқа ба вуҷуд оварда, кафолат медиҳад, ки анъанаҳои кӯҳна дар замонӣ нав ба таври нав садо диҳанд, ба руҳ ва талаботи ҳаёти нав мувофиқ бошанд» [11,с.16]. Ҳарчанд муаллифон асосан дар бораи анъанаҳои адабӣ сухан мегӯянд, ба андешаи мо, изҳороти онҳо дар бораи анъанаҳои гузашта метавонад комилан ба тамоми дигар соҳаҳои донишу ҳаёт интиқол ёбанд. Аз ин рӯ, мо онро барои таҳқиқи масъалаи мазкур ба асос гирифтем. Бояд эътироф намуд, ки нерӯи суннатӣ аҷдодӣ мо он қадар бузург аст, ки онҳо метавонанд паҳлуҳои мухталифи моҳияти зиндагии навро дар

бар гиранд ва дар баробари ин осори хосси худро боқӣ гузоранд. Аз ин рӯ, дар замони муосир онҳо ба таври нав вучуд доранд.

Азбаски анъана як қисми ҳаёти инсонро муайян мекунад, қисми дигари он мавҷудияти маънавии ӯро ташкил медиҳад. Он дигаргуниҳои дар ҳаёти инсон ба амал омада, мавҷудияти маънавии инсонро қисман фаро мегирад, муайян мекунад. Анъанаҳо низ тағйир меёбанд, ба сифати нав пайдо мешаванд, дар пайдоиши анъанаҳои нав, фаълоне иштирок мекунад. Аз ин рӯ, анъанаҳо танҳо ҳамон вақт арзиш пайдо мекунад, ки дар зиндагии инсон ва такмили сифатҳои ахлоқии ӯ саҳм гузоранд. Вале дар ин ҷо, аз ҳама чизи муҳим - муносибати эҷодӣ ва истифодаи анъанаҳои аҷодӣ бояд дар назар дошта шавад. Агар ба омӯзиш, ҷамъбаст ва интишори анъанаҳои ниёгон муносибати эҷодкорона набошад, пас «арзиштарин анъанаҳои пурсамари ниёгонамон метавонад ба қисми хушкида, ба шакли беруҳ табдил ёбад.

Дар ҳаёти халқ анъанаҳои низ ҳастанд, ки мисли дигар ҳаёти ҷамъияти аз ҷиҳати мазмун кӯҳна шуда, ба руҳ ва талаботи замони нав ҷавобгӯ нестанд. Дар чунин ҳолатҳо, бояд онҳо рад карда шаванд. Масалан, издивоҷи бармаҳал, гаҳворабахш, бисёрзанӣ, никоҳи хешутаборӣ ва ғайра. Ин анъанаҳо табиатан аз сатҳи пасти фаҳмиши волидаине шаҳодат медиҳанд, ки онҳо намедонанд ба фарзандон, саломатии онҳо, дар ниҳоят ба вучуд овардани насли солим чӣ зарар мерасонанд.

Бинобар ин, ташкили кори оммавию фаҳмондадиҳии байни аҳолие, ки то ҳол асири урфу одатҳои иҷоравии ниёгон аст, яке аз вазифаҳои асосии органҳои салоҳиятдори ҷумҳури мебошад.

Дар таърих бисёр мавридҳои мушоҳида мешаванд, ки анъана ва ҷашну маросимҳои як халқ ба расму оини халқҳои дигар табдил ёфта, дар пайдоиши анъанаҳои нави муштарак иштирок кардаанд. Ин равиши табиӣ таърих аст. Ин омехтани анъанаҳо дар натиҷаи бархӯрдҳои бузурги таърихӣ, ки барои ба ҳам наздик шудани халқияту миллатҳо, саъю кӯшиши мақсадноки сохтмони ҷамъияти нав муттаҳид шудаанд, ба амал меояд. Ҳамин тавр, анъанаҳои халқҳои гуногун ғани гардида, мазмун нав, номҳо тағйир, шаклҳо дигар мешаванд ва умуман, арзишҳои нави умумибашарӣ ташаккул меёбанд.

Анъанаҳои нави умумӣ, аслан навоарӣ (яъне, нав пайдошуда) мебошанд, ки мазмуни идеявии анъанаҳои дигар халқоро бой намуда, чи аз ҷиҳати мазмун ва чи аз ҷиҳати шакл ба пайдоиши анъанаҳои нав мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, дар баъзе давраҳои таърихӣ муҳимтарин анъанаҳои як халқ барои халқҳои дигар аҳаммияти калон пайдо карда, ба пайдоиши анъанаҳои нави якҷанд халқҳои дигар мусоидат мекунад.

Анъанаҳои як халқ ба халқи дигар танҳо дар сурате мегузаранд, ки барои ин шароитҳои дахлдори объективӣ мавҷуд бошанд. Зеро ба таври сунӣ, бо зӯрӣ ба дигар халқҳо бор кардани он мумкин нест. Инро фақат вақте ба даст овардан мумкин аст, ки ин ё он халқ ба қабули анъанаҳои халқи дигар тайёр бошад, ё ба ин эҳтиёҷоти махсус дошта бошад. Ҳамин тавр, гузаштани анъана ва урфу одатҳои як халқ ба халқи дигар дар сурате ба амал меояд, ки он барои иҷрои вазифаҳои нави таърихии худ, вале бо мувофиқати ҳатмии хусусиятҳои миллӣ зарур бошад.

Ягон анъана бе тағйироти махсус ба халқи дигар намегузарад, онҳо ҳангоми гузариш ҳатман тағйир ёфта, мазмун нав шуда, ба шароити нав мутобиқ мегарданд. Аз ин хулосае бармеояд, ки анъанаи як халқ бе тағйироти мувофиқ ба халқи дигар интиқол намеёбад. Ҳар анъанаи ба халқи дигар гузашта, ба шароити нав мутобиқ шуда, ҳаёти нав пайдо мекунад. Аммо ин раванд хеле тулонӣ ва хеле мураккаб аст.

Дар ин бора муҳаққиқони тоҷик М.Шукуров ва Ю.Акбаров чунин нигоштаанд: «Амали мутақобили анъанаҳои омада ва анъанаҳои худӣ бағоят мураккаб аст. Анъанаҳои омада ва худӣ фаълоне ба якдигар таъсир мерасонанд, шаклан ва мазмунон якдигарро тағйир медиҳанд, ба ҳам меомезанд ва аз ин омезиш як синтез, як сифати нав ҳосил мешавад» [11,с.28].

Ҳамчунин, ин муҳаққиқон қайд менамоянд, ки «... ҳамин ки давраи болоравӣ сар шуд, анъанаҳои давраҳои гузашта, ҳатто баъзе фаромӯшшуда аз нав бо қувваи азиме ба ҳаракат меоянд, руҳи навоарӣ қувват мегарад ва натиҷаҳои ҷиддӣ ба даст меоянд» [11,с.30].

Дар ин чо, бамаврид аст ба осори олими маъруфи шуравӣ И.С. Брагинский така намоем, ки мавсуф дар асари бунёдии худ «Тадқиқот оид ба фарҳанги тоҷик» ба хусусиятҳои фарҳанги иҷтимоии халқи тоҷик баҳо дода, чунин қайд кардааст: «Аз қарри асрҳо ба мо анъана, чашну маросим ва ривоятҳои омада расидаанд, ки аз таҳаввули донишҳои фарҳангии гурӯҳи этникӣ, ки зухуроти бисёртарафаи олами атрофро аз худ кардаанд, дарак медиҳанд. Бархе аз ин расму оинҳо марҳалаҳои аввали фарҳанги иҷтимоӣ, дур шудани фикр аз воқеият, ақида ва таассуботи вайронро инъикос менамоянд» [3,с.46]. Таърих собит месозад, ки тоҷикон он халқеанд, ки суннатҳои миллии худро муқаддасона арҷ мегузоранд, онро нигоҳ медоранд ва амалан дар заминаи аслии худ ба наслҳои оянда мерос мегузоранд. Мо гуфта метавонем, ки анъана ва чашну маросимҳои мо дар тамоми ҳаёт ба мисли хатти сурх мегузаранд. Онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мо, дар либос, дар ғизо, ҳангоми вақтхушӣ ва ғ. вомехӯранд. Анъана ва чашну маросимҳои тоҷикӣ сарчашмаҳои қадима дошта, чӯзӣ чудонашавандаи зиндагии мардуми кишварро ташкил медиҳанд. Мафҳуми «анъана ва чашну маросимҳои миллий» мазмуни нав пайдо карда, на танҳо он чиро, ки дар гузашта буд, балки он чиро ки дар замони ҳозира таваллуд ва ташаккул меёбад, инъикос менамояд. Дар таҷрибаи халқҳои ҷаҳон исбот шудааст, ки шаклҳои миллий дар раванди муносибатҳои байниҳамдигарӣ, аз ҷумла анъанаҳои пурқиматтарин, фарҳанг ва ҳаёти ҳар як халқ тағйир меёбад. Олимон анъана ва чашну маросимҳои халқи тоҷикро омӯхта ва таҳлил намуда, кӯшиш кардаанд, ки онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим намоянд: анъана ва чашну маросимҳое, ки бо таваллуд ва тарбияи фарзанд дар рӯз ва моҳҳои аввали ҳаёт алоқаманд мебошанд; анъана ва чашну маросимҳое, ки бо инкишофи кӯдак дар соли аввали ҳаёташ алоқаманд мебошад; анъана ва чашну маросимҳое, ки давраи муайяни инкишофи шахсияти кудакро инъикос менамояд; анъана ва чашну маросимҳои марбут ба идҳо: тақвими, динӣ, оилавӣ, касбӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ; анъана ва чашну маросимҳое, ки ба муҳайё намудани муҳити мусбати ахлоқӣ нигаронида шудаанд; анъана ва чашну маросимҳое, ки ба оила тааллуқ доранд: тӯйҳо, бурёкӯбон, рӯзи таваллуд; анъанаҳое, ки бо ҳаёти оилавӣ алоқаманданд; анъана ва урфу одатҳои марбут ба мотам: дафн, ёдбуд; анъанаҳои меҳнатӣ: ҳашар, шанбегиҳои оилавӣ; анъана ва чашну маросимҳое, ки ҳурмату эҳтироми калонсолон, эҳтироми нон, меҳмоннавозӣ ва дигар хислатҳои наҷибонаи ахлоқиро тарбия мекунад ва ғайра [7,с.30].

Боиси сарфарозист, ки маҳз тавассути асарҳои Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва ташаббусҳои шоистаашон расму оинҳои неки ниёгон, ки барои рушди тамаддуни башарӣ хидмат намудаанд, аз нав эҳё гардиданд ва аз тарафи аҳли ҷомеа ба ҳубӣ пазируфта шуданд. Дар байни онҳо ҷой ва мақоми чашнҳои миллию мардумӣ - Наврӯз, Тиргон, Меҳргон ва Сада хосса мебошад.

Чашнҳои миллии мавсимии тоҷикон Наврӯз, Тиргон, Меҳргон, Сада ва чанде дигар падидаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии мебошанд, ки ба ҳодисаҳои табиат иртибот дошта, оғози онҳоро ниёгони мо бунёд гузоштаанд. Дар масири таърих сугдиёну бохтариён, хоразмиён ва дигар мардуми ориёитабор ин чашнҳоро чун василаи пайвандгари байни одаму табиат, фарду ҷамъият ва ҳамчун омили тақвиятдиҳандаи меҳру муҳаббат ба Ватан шинохтаанд ва гиromӣ доштаанд. Авҷи шукӯҳу ҷалови чашнҳои мазкур ба даврони ҳукумронии Сосониёну Сомониён рост меояд. Таърих гувоҳ аст, ки сар карда аз шоҳону вазирон то ба мардуми одӣ ҳама бо як азми қавӣ ба таҷлили чашнҳои аҷдодии хеш мепардохтанд.

Дар байни идҳои сершумор, тибқи анъана ва чашну маросимҳо дар байни мардум, маъмултаринаш чашни Наврӯз мебошад. Наврӯз қадимтарин ва фархундатарин чашн дар рӯйи олам мебошад. Он паёмрасони эҳёи табиат, мубаллиғи беҳтарин арзишҳои ғоявии инсонӣ, пайвандгари дӯстию амонӣ, ваҳдату ягонагии инсону табиат, оғози корҳои кишоварзӣ боғдорӣ ва ғ. мебошад.

Меҳргон ба монанди Наврӯз таҷассумгари суннатҳои неки инсонист, ки файзу баракати хони пурнеъматӣ кишоварзонро инъикос менамояд.

Дар замони муосир дар Тоҷикистон чашнҳои нави этникӣ, фарҳангӣ, ҳамгироӣ ва идҳои анъанавӣ - равонӣ таъсис дода шудаанд, ки дар баробари мафҳуми образҳои меҳнатӣ ҳосилот, ҷамъоварӣ ва баҳодихӣ, арзишҳои фарҳангиро дар бар мегиранд, ки боиси муносибати эҳтиромонаи ҷомеа ба онҳо гардидааст. Ба онҳо метавон гиromидошти

иди харбуза, иди асал, иди зардолуро, ки бевосита ба суннатҳои Мехргони бостонӣ дахл доранд (дар марҳалаи нав), дохил намуд [5,с.60].

Бояд қайд намуд, ки имрӯзҳо фестивалҳои ҷавонон, даҳаи рӯзҳои санъат, адабиёт, шабҳои дӯстӣ, вохӯриҳои ҳайатҳои вакилони гуногун бо ҷавонон, озмунҳо ва ғайраҳо барпо мегарданд, ки анъанаҳои шоёни ҷамъият гардидаанд.

Солҳои соҳибистиклолии Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ бори дигар собит намуд, ки тоҷикон соҳиби маҷмуаи арзишҳо, эътиқод, анъана ва ҷашну маросимҳо буда, инъикоси ҷустуҷӯҳои тозаи маънавии мардум мебошад, ки ба тамоми кишрҳои иҷтимоии ҷомеа дастрас буда, эҳтиёҷоти иҷтимоии аъзоёни худро конез мегардонд ва ҳар як ҳодисаи нави ҳаёти ҷамъиятро инъикос менамояд.

Намунаи барҷастаи фарҳанги иҷтимоии тоҷикон метавонад ба сифати ташкили ҷашнвораҳои нав хизмат намояд, ки дар солҳои истиқлолияти кишвар таъсис ёфтаанд ва онҳоро метавонем ба ҷашнҳои тақвимӣ, миллий ва давлатӣ гурӯҳбандӣ намоем.

Ҳамасола бо таҷлил намудани ҷашнҳои суннатӣ, мо итминон дорем, ки онҳо, дар навбати худ, ба таъмини ҳамбастагӣ дар таҳкими ваҳдати миллий таъсир расонида, дар тарбияи иҷтимоии ҷавонон таъсири судманд мерасонанд.

Таҳқиқи ҳаматарафа ва баҳодиҳии оммавии асосҳои умумии анъана ва ҷашну маросимҳои миллии халқи тоҷик ва дигар халқҳои ҷаҳон, аз ҷумлаи муҳимтарин вазифаи илми педагогика ба шумор меравад.

Чи тавре ки таҷрибаҳо нишон медиҳанд, истифодаи анъана ва ҷашну маросимҳои миллий дар ташаккули сифатҳои ахлоқии шахсияти ҷавонон аҳаммияти калони тарбиявӣ дорад. Агар наврасону ҷавонон дар асоси қоидаҳои анъанаҳои халқӣ тарбия карда шаванд, он гоҳ онҳо соҳиби хислатҳои нақви ахлоқӣ, монанди хоксорӣ, инсондӯстӣ, мардонагӣ, садоқатмандӣ, ватандӯстӣ мегарданд. Шахсе, ки халқи худро дӯст медорад, анъана ва ҷашну маросимҳои онро низ дӯст медорад. Инсон бо дониستاني таърих, анъана ва ҷашну маросимҳои худ, эҷодиёти шифоҳӣ ва фолклори худ, мероси халқи худро кадр карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Аминов А. Таҳқиқи ҷанбаҳои мероси фарҳанги ғайримоддӣ (зери назари Ш.Комилзода; муҳаррир Д.Раҳимӣ) / А.Аминов. – Душанбе: Аржанг, 2019. – 304 с.
2. Асрориён Ҷ. Достони Нозқул, шахбонуи Ғелот ва аспони хатлӣ / Ҷ.Асрориён. – Душанбе: Балоғат, 2023. – 408 с.
3. Брагинский И.С. Исследования по таджикской культуре / И.С. Брагинский // Развитие таджикской культуры в связи с мировым культурным процессом // Праздник весны – Ноуруз и отражение в нем древнейших общих культурных традиций народов Востока. И.С. Брагинский. -М., Наука, 1977. – С.46.
4. Каримова И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся Таджикской школы: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / И.Х. Каримова. – Душанбе, 2000. – 50 с.
5. Кучибоев Ш.И. «Педагогические условия трансформации народных обрядов и традиций в процесс нравственного воспитания в школах Таджикистана» дис. ... канд.пед. наук: 13.00.01 / Ш.И. Кучибоев. -Хужанд, 2016. – 165 с.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Ирфон. 2007. - 12 с.
7. Маджидова Б. Традиции таджикского народа в формировании нравственных качеств личности. - Душанбе, 2004. – С.30.
8. Раҳнамо:иқтибосҳо аз суҳанрониҳои Асоғузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба танзими анъана ва ҷашну маросимҳо. - Душанбе: Балоғат, 2017. – 131 с.
9. Санадҳои меърии ҳуқуқӣ оид ба танзими анъана ва ҷашну маросимҳо. – Душанбе, 2007. – 32 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ / зери таҳрири Сайфиддин Назарзода ва диг.Ҷ.1. -Душанбе, 2010. -996 с.
11. Шукуров М. Анъана ва навоарӣ / М. Шукуров, Ю. Акбаров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 36 с.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. Китоби яқум. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.

ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН ВА ЭҶӢИ АНЪАНА ВА ЧАШНУ МАРОСИМҶОИ МАРДУМӢ

Мақола ба яке аз мавзӯҳои актуалӣ ва барои низоми таҳсилоти Тоҷикистон муҳимми илмӣ - эҷи анъана ва чашну маросимҳои халқи тоҷик бахшида шудааст. Ба андешаи муаллифони мақола, анъана ва чашну маросимҳои халқи тоҷик, ҳамчун намунаҳои фарҳанги миллии дирӯзу имрӯзи ҳаёти халқро бо ҳам мепайванданд ва барои ваҳдату ягонагӣ, сулҳу амонӣ, дӯстӣ, арҷгузори арзишҳои маънавӣ, тарбияи-ахлоқӣ ва ташаккули худшиносӣ воситаи муҳимми тарбиявӣ мебошанд. Дар мақола зикр шудааст, ки анъана ганҷи бебаҳои мероси миллии ба шумор рафта, наслҳо онро нигоҳ дошта, ғанӣ мегардонанд ва ба насли нав мерос мегузоранд. Ва вақте ки ин робита қатъ мегардад, насл аз фарҳанги миллии худ дур мегардад. Муҳаққиқон чунин мешуморанд, ки анъана, маросим, расму оинҳо дар сарнавишти миллати тоҷик бояд ҳамчун арзишҳои табиӣ ва ҷудонашавандаи фарҳангӣ доништа шаванд. Арзишҳои, ки аз замони қадим вучуд доштанд ва дар марҳалаҳои муайяни таърихи рушди ҷомеа тағйир ёфтаанд, аз худ карда шуда, бо мазмуни нав, дар робита бо унсурҳои фарҳангии тамаддунҳои дигар ва дар ин замина дар анъана ё чашнҳои мустақили миллии ё асосҳои динӣ ташаккул меёбад. Муаллифони мақола дар заминаи таҳлили асару мақолаҳои илмии зиёде ба хулосае омадаанд, ки истифодаи анъана ва чашну маросимҳои миллии дар ташаккули сифатҳои ахлоқии шахсияти ҷавонон аҳамияти калони тарбиявӣ дорад. Агар наврасону ҷавонон дар асоси қоидаҳои анъанаҳои халқӣ тарбия карда шаванд, он гоҳ онҳо соҳиби хислатҳои нақви ахлоқӣ, монанди хоксорӣ, инсондӯстӣ, мардонагӣ, садоқатмандӣ, ватандӯстӣ мегарданд. Шахсе, ки халқи худро дӯст медорад, анъана ва чашну маросимҳои онро низ дӯст медорад. Инсон бо донишҳои таърих, анъана ва чашну маросимҳои худ, эҷодиёти шифохӣ ва фолклори худ, мероси халқи худро кадр карда метавонад.

Калидвожаҳо: эҷи, хувияти миллии, нишонаҳои миллии, анъана ва чашну маросимҳои мардумӣ, дастоварди миллии, таърих, ҷеҳраҳои таърихиву фарҳангии халқи тоҷик, суннатҳои аҷдодӣ, танзими анъана ва чашну маросим, ахлоқ, арзиш, сиёсати башардӯстона, расму оин, урфу одат ва қоидаҳо.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА И ВОЗРОЖДЕНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ И ОБРЯДОВ

Статья посвящена одной из актуальных тем для системы образования Таджикистана – возрождению традиций, обрядов и праздников таджикского народа. По мнению авторов статьи, традиции и обряды таджикского народа, как образцы национальной культуры, связывают прошлое и настоящее жизни народа и являются важным воспитательным инструментом единства, мира и безопасности, дружбы, признания духовного, образовательные и моральные ценности, а также укрепление самосознания. В статье отмечается, что традиция считается бесценным сокровищем национального наследия, поколения сохраняют ее, обогащают и передают новому поколению. И когда эта связь разрывается, поколение отделяется от своей национальной культуры. Исследователи полагают, что традиции, обряды, ритуалы в судьбе таджикского народа следует рассматривать как естественные и неотделимые культурные ценности. Ценности, существовавшие с древнейших времен и изменившиеся на определенных исторических этапах развития общества, усваиваются и формируются с новым смыслом в связи с культурными элементами других цивилизаций и в этом контексте в самостоятельных национальных традициях или праздниках или религиозных фондах. Авторы статьи на основе анализа многих научных работ и статей пришли к выводу, что использование упомянутых национальных традиций и обрядов имеет большое воспитательное значение в формировании нравственных качеств личности молодежи. Если подростки и молодые люди воспитываются по правилам народных традиций, то они приобретают хорошие моральные качества, такие как скромность, человечность, мужественность, верность, патриотизм. Человек, который любит свой народ, любит также его традиции и праздники. Человек может оценить наследие своего народа, зная его историю, традиции и обряды, устное творчество и фольклор.

Ключевые слова: возрождение, национальная идентичность, национальные символы, народные традиции и обряды, национальные достижения, история, исторические и культурные личности таджикского народа, традиции предков, регулирование традиций и обрядов, мораль, ценности, гуманитарная политика, ритуалы, обычаи и правила.

STATE INDEPENDENCE OF TAJIKISTAN AND THE REVIVAL OF FOLK TRADITIONS AND RITUALS

The article is devoted to one of the current topics for the education system of Tajikistan - the revival of traditions, rituals and holidays of the Tajik people. According to the authors of the article, the traditions and rituals of the Tajik people, as examples of national culture, connect the past and present of the lives of the people and are an important educational tool for unity, peace and security, friendship, recognition of spiritual, educational and moral values, as well as strengthening self-awareness. The article notes that tradition is considered an invaluable treasure of national heritage; generations preserve it, enrich it and pass it on to the new generation. And when this connection is broken, a generation is separated from its national culture. Researchers believe that traditions, rites, and rituals in the fate of the Tajik people should be considered as natural and inseparable cultural values. Values that have existed since ancient times and changed at certain historical stages of the development of society are absorbed and formed with a new meaning in connection with the cultural elements of other civilizations and, in this context, in independent national traditions or holidays or religious foundations. The authors of the article, based on an analysis of many scientific works and articles, came to the conclusion that the use of the mentioned national traditions and rituals is of great educational importance in the formation of the moral qualities of young people. If teenagers and young people are brought up according to the rules of folk traditions, then they acquire good moral qualities, such as modesty, humanity, masculinity, loyalty, and patriotism. A person who loves his

people also loves their traditions and holidays. A person can appreciate the heritage of his people by knowing their history, traditions and rituals, oral traditions and folklore.

Keywords: revival, national identity, national symbols, folk traditions and rituals, national achievements, history, historical and cultural personality of the Tajik people, ancestral traditions, regulation of traditions and rituals, morality, values, humanitarian policy, rituals, customs and rules.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Файзализода Чумахон Хол* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессори кафедраи психология ва сотсиологияи идоракунии. **Суроға:** 734009, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: **f.jumakhon@mail.ru**

Сайдамадзода Хусноро - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, коромӯзи кафедраи психология ва сотсиологияи идоракунии. **Суроға:** 734009, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: **khushoro.saydahmadzoda mail.ru**

Сведения об авторах: *Файзализода Джумахон Хол* - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, профессор кафедры психологии и социологии управления. **Адрес:** 734009, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саид Носира, 33. E-mail: **f.jumakhon@mail.ru**

Сайдамадзода Хусноро - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, соискатель кафедры психологии и социологии управления Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес:** 734009, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саид Носира, 33. E-mail: **khushoro.saydahmadzoda mail.ru**

Information about the authors: *Fayzalizoda Jumakhon Khol* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Professor of the Department of Psychology and Sociology of Management. **Address:** 734009, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosira street, 33. E-mail: **f.jumakhon@mail.ru**

Saidamadzoda Khusnoro - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, applicant for the Department of Psychology and Sociology of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734009, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosira street, 33. E-mail: **khushoro.saydahmadzoda mail.ru**

Лутфилоев Н.А., Истамов Ф.Х., Сафаров А.Ф., Ахмедова З.П.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,

Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватисонӣ дар шаҳри Кӯлоб

Масъалаи баланд бардоштани сатҳу сифати таҳсилот ва омода намудани мутахассисони босалоҳият яке аз талаботҳои асосии ҷомеаи муосир ба шумор меравад [1]. Ҷомеа ба хатмкунандагони босалоҳияти дар бозори меҳнат рақобатпазир, ки бо системаи донишҳои физикӣ ва астрономӣ мусаллаҳ буда, онро мустақилона дар ҳаёт ва фаъолияти минбаъдаи худ истифода бурда тавонанд, ниёз дорад. Аммо раванди анъанавии таълим барои омода намудани мутахассисони босалоҳият самараи хуб ба бор наоварда истодааст. Аз ин лиҳоз, барои ба мақсад ноил гардидан муносибатро нисбат ба таълим дигар кардан лозим аст. Яъне, вазифаи таълиму тарбия на танҳо ба донишҷӯ додани маҷмуи донишҳо, балки дар донишҷӯён ташаккул додани қобилияти мустақилона омӯхтан, дарк кардан, арзёбӣ ва дар амал татбиқ намудан хеле муҳимтар аст [2-4]. Барои ба ин ҳадаф ноил гардидан, дар баробари дигар усулҳои таълимӣ аз усули таълими проблемавӣ истифода бурдан лозим аст. Фақат таълими проблемавӣ талаботи муосирро таъмин карда метавонад, зеро дар раванди ҳалли масъалаҳои проблемавӣ ва вазъиятҳои проблемавӣ донишҷӯён бояд тамоми донишҳои худро барои ҳалли онҳо истифода баранд. Бартараф кардани проблемаҳое, ки барои онҳо монеа мешавад, боиси рушду ташаккули шахсият мегардад.

Омӯзиши проблемавӣ ба инкишофи мустақилият ва фаъолнокии донишҷӯён мусоидат карда, имконият медиҳад, ки онҳо дар оянда ҳамчун мутахассиси салоҳиятнок кор ва фаъолият намоянд. Дар дарсҳо доимо ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ ба он оварда мерасонад, ки донишҷӯён аз проблемаҳо наҳаросида, барои ҳалли онҳо аз дониши худ истифода бурданро аз худ менамоянд. Ҳамин тавр, мутахассиси эҷодкор ва дар бозори ҷаҳонии меҳнат рақобатпазир ба камол мерасад [1,с.6].

Омӯзиши проблемавӣ аз эҷоди вазъияти проблемавӣ оғоз меёбад. Вазъияти проблемавӣ ҳолати равонии мушкilotи зеҳниест, ки ҳангоми аз донишҳои мавҷуда истифода бурда, ҳал карда натавонистани масъалаҳои проблемавӣ, шарҳ дода натавонистани далели нав, надонистани роҳи ҳалли он ва ихтилофот дар ҳолати шахс ба вучуд меояд [2,с.7-9].

Таълими проблемавии рушдбанда сатҳи муосири инкишофи дидактика ва амалияи педагогӣ мебошад. Он воситаи самарабахши инкишофи гуногунҷанбаи донишҷӯён ба ҳисоб меравад. “Таълимро на барои он проблемавӣ меноманд, ки гӯё донишҷӯён тамоми маводи таълимиро танҳо бо роҳи ҳалли мустақилонаи проблемаҳо ва «кашф» намудани мафҳумҳои нав меомӯхта бошанд. Дар таълими проблемавӣ низ шарҳу баёни муаллим, фаъолияти репродуктивии хонандагон, гузориши масъалаҳо, иҷрои машқҳо мавҷуд аст [5,с.10]. Аммо ташкили раванди таълим ба принсипи проблеманокӣ асос ёфта, ҳалли муназзами проблемаи дарсӣ ин намуди омӯзишро тавсиф менамояд. Азбаски тамоми системаи усулҳо ба рушди ҷамаҷонибаи хонанда ва қобилиятҳои инфиродии ӯ нигаронида шудааст, таълими проблемавӣ омӯзиши воқеан инкишофёфта мебошад” [3,с.11].

Фанни астрономия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар дохили фанни физика омӯхта мешавад. Танҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олии ба мустақилият соҳиб мегардад [12-13]. Новобаста ба ин проблемаҳо ва ҳодисаҳои астрономӣ танҳо дар доираи донишҳои физикӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд. Масалан, донишҷӯён аз таҷрибаи ҳаёти медонанд, ки Замин гармиро аз Офтоб мегирад, яъне ҳар қадаре ки чирм ба Офтоб наздиктар бошад, ҳамон қадар бояд гармтар шавад. Аммо дар ҳақиқат ин тавр нест ҳар қадаре ки болотар бароем, ҳамон қадар хунокиро ҳис мекунем ва ҳар қадаре ки ба Замин наздик шавем, гармиро. Аз ин ҷо дар шуури донишҷӯён ихтилоф, яъне проблема ба вучуд меояд.

Вазъияти проблемавӣ дар ҳолати тарзи ҳалли масъаларо надоништан, ба саволи проблемавӣ ҷавоб дода натавоништан ва далели навро дар вазъияти таълимӣ ё ҳаётӣ шарҳ дода натавоништан донишҷӯён ба вучуд меояд. Инчунин, вазъияти проблемавӣ дар мавриди зарурати истифодаи донишҳои қаблан гирифташуда дар шароити нави амалӣ ба миён омаданаш мумкин аст.

Масалан: донишҷӯён медонанд, ки ҳама чирмҳо ба Замин меафтанд, аммо касе мушоҳида накардааст, ки абре, ки ба поён фурумада истодааст, ба Замин афтада бошад, ҳол он ки абрҳо аз қатраҳои хурди об иборатанд. Ин ҳодиса мисли муаммоест, ки донишҷӯ онро ҳамчун проблемаи ҳалнашаванда тасаввур менамояд.

Вазъияти проблемавӣ дар рафти баёни мавзӯ низ худ аз худ ба вучуд омаданаш мумкин аст. Масалан, ҳангоме ки устод дар бораи қувваи ҷозибаи байни Моҳ ва Офтобу Замин маълумот медиҳад, донишҷӯён проблемаҳои зеринро ба вучуд оварданашон мумкин аст: Агар ҷозибаи Моҳ бо Офтоб назар ба ҷозибаи Моҳ бо Замин тақрибан 2 маротиба зиёд бошад, пас, чаро Моҳ - радифи Замин аст, на сайёраи мустақил?

Масъалаи дигар бархӯрди чирмҳои хурди Системаи офтобӣ. Мо медонем, ки дар қатори сайёраҳо дар фазои кайҳонии байни сайёравӣ чирмҳои бешумори хурд дар ҳаракатанд, ки онҳо аз кометаҳо, астероидҳо ва метеороидҳо иборатанд [14]. Масъалаи бархӯрд доимо байни ин чирмҳо амалӣ мешавад, ки имрузҳо сабаби онҳоро, шарҳи бархӯрди онҳо дар дарсҳои физика дар мавзӯи “Зарбаҳои чандирӣ ва ғайри чандирӣ” мисолд овардан мумкин аст.

Вазъиятҳои проблемавӣ дар ҳолатҳои ихтилофи байни роҳи ҳалли назариявии масъала ва амалан иҷронашаванда будани он пайдо шуданаш мумкин аст [9].

Мавзӯи «Гидро- ва аэростатика»-ро ба назар гирифта, мо масъалаи зеринро баррасӣ мекунем: ду донишҷӯ баҳс мекарданд. Яке мегуфт, ки кайҳоннавардон ҳангоми дар Моҳ истифода бурдани ареометри заминӣ бояд шкалаи онро тағйир диҳанд (тақсимоти онро 6 маротиба зиёд кунанд, зеро қувваи ҷозиба дар Моҳ назар ба Замин 6 баробар кам аст [15]. Дигаре далел меовард, ки ареометри Заминро дар сайёраи ихтиёрӣ истифода бурдан мумкин аст, зеро ҳангоми ба ягон миқдори муайян тағйир ёфтани вазни худӣ ареометр, вазни моеи тангкардашуда низ ба ҳамон миқдор тағйир меёбад. Фикри кадом донишҷӯ дуруст аст?

Ҳамин гуна вазъияти проблемавӣ дар муҳолифати комёбиҳои натиҷаи амалии иҷрои супориши таълимӣ ва набудани дониши хонандагон барои асосноккунии назариявии он ба миён меояд.

Ба сифати мисол масъалаи бо ном «Парадокс муҳаррики мушаки кайҳонӣ» хизмат карда метавонад: муҳаррикҳои реактивии моеӣ, ки мушакҳоро ба ҳаракат мебароранд, дар сурати ҳар сония як килограмм омехтаи сӯзишворӣ ва оксидкунанда сӯхтан, қувваи кашиши тақрибан ба 2000 Н баробарро вусъат дода метавонанд. Барои бо суръати камтарин барои ба мадор баровардани радифи сунъии Замин зарур буда, барои ҳар як килограмм омехтаи сӯхта тавоноии

$$N = F \times v = 2000 \text{ Н} \times 8000 \text{ м/с} = 16 \times 10^6 \text{ Вт} = 16 \text{ МВт}$$

вусъат дода мешавад. Ҳол он ки гармии сӯзиши баъзан ба сифати сӯзишворӣ истифодашавандаи керосин ва кислотаи нитрат, тақрибан 6300 кҶ/кг –ро ташкил медиҳад, яъне ҳангоми дар як сония сӯзондани як килограмм омехта тавоноии «ҳамагӣ» 6300 киловатт, ё назар ба назариявӣ ҳисоб карда шуда, 2,5 баробар кам аст. Чӣ гуна мо метавонем фаҳмонем, ки ҳангоми суръати якуми кайҳонӣ сӯзишворӣ назар ба «пешбинишуда» 2,5 маротиба зиёдтар энергия медиҳад?

Донишҷӯён ба саволҳои зерин бояд ҷавоб диҳанд: сӯзишвории зарфҳои мушаки кайҳонии ҳаракаткунанда чӣ миқдор энергия дорад? Сӯзишворӣ ин энергияро аз кучо мегирад? Энергияи дар ҳар як килограмм сӯзишвории боқимонда мавҷудбуда аз чӣ иборат аст? Онҳо инчунин ҳисоб мекунанд, ки ба энергияи 6300 кҶ, ки ҳангоми сӯзондани 1 кг сӯзишворӣ ба даст омадааст, чӣ гуна суръат мувофиқ меояд. Суръати бадастовардашуда ва суръати якуми кайҳониро муқоиса намуда, онҳо ба шарҳи парадокс меоянд: ҳангоми расидан ба суръати якуми кайҳонӣ энергияи кинетикии сӯзишворӣ назар ба гармии сӯзиш се баробар зиёд аст.

Чи тавре ки дар боло қайд гардид, дар таълими астрономия нақши калидири алоқаи байнифаннӣ мебозад, зеро барои аз худ намудани ин фан донишҳои математикӣ, геометрӣ, аз ҷумла дониши амиқи физикӣ лозим меояд. Донишҷӯ дар чараёни таълим ҳамон вақт мавзӯҳои астрономиро аз худ карда метавонад, ки агар дониши амиқи физикӣ дошта бошад. Равандҳои дар чирмҳои қайҳонӣ гузарандаро танҳо бо истифода аз қонунҳои физикӣ маънидод кардан мумкин аст.

Дар тамоми давраи рушди астрономия алоқаи он бо дигар фанҳо баръало инъикос шудааст. Агар мо доир ба равандҳои физикӣ, ки дар қаъри ва сатҳи чирмҳо ба амал меоянд, сухан гӯем, пас мо бояд равандҳои геофизикии вобаста ба дифференсатсияи фишуришро, ки бо қонуни ҷозибача алоқаманд аст, пурра маънидоду шарҳ дода тавонем. Новобаста аз ин ки аксар қонунҳои физикӣ татбиқи худро дар равандҳои гузарандаи чирмҳои қайҳонӣ ёфтаанд. Масалан, исботи қонуни ҷозибача, баъди бозгашти кометаи даврии Ҳаллей ба назди Офтоб амалӣ шуд. Раванди термоҳастай баъди дар қаъри Офтоб синтези водород ба ҳелий муқаррар карда шуд. Чунин мисолҳо бешуморанд [15].

Дар раванди таълим, вазъияти проблемавӣ пайваستا пайдо мегардад, мутаассифона, устодони дарсдиҳанда, аз ин усул беҳабар буда, раванду ҳолатҳоро ба донишҷӯён шарҳу тавзеҳ дода наметавонанд. Аз ин рӯ, аксар ҳодисаҳои дар Қайҳон баамалояндаро донишҷӯёни имрӯза хуб дарк карда наметавонанд.

Ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ дар чараёни дарсҳо на танҳо ба ташаккули ақлонии донишҷӯён, инчунин ба ҳавасмандии онҳо нисбат ба омӯзиши фанни астрономия мусоидат менамояд. Масалан, ҳангоми таълими модели геомарказ ва гелиомарказии олам, ки аз тарафи Батламиюс (Птолемей) ва Коперник пешниҳод шудаанд, ҳананда аксар ҳодисаю падидаҳоро бо як тағйироти на он қадар бузург қабул карда метавонад [15]. Маълум аст, ки дар модели геомарказӣ – Замин дар маркази олам буда, тамоми сайёраҳо, аз ҷумла Офтобу Моҳ низ дар атрофи Замин дар ҳаракатанд. Мо ҳам пайваستا ин ҳодисаро мебинем, чунки Офтоб аз як нукта тулуъ карда, дар нуктаи дигар ғуруб мекунад. Тамоми кураи осмон дар атрофи Замин дар гардиш аст. Оё, дар ҳақиқат ин ҳодисаи чашмдид дақиқ аст? Коперник барои ҳалли ин масъала чунин пешниҳод намуд: “Замин курашакл буда, дар атрофи меҳвараш дар ҳаракат аст ва гардиши шаборӯзии чирмҳои мунир натиҷаи ин аст, Замин чун дигар сайёраҳо дар атрофи Офтоб дар гардиш аст ва ин гардиш ҳаракати зоҳирии Офтобро дар байни ситорагон мефаҳмонад” [13,с.15].

Агар устод дар чараёни дарс аз усули проблемавӣ истифода барад, пас чараёни дарс ба донишҷӯ ҷолиб тофта, ӯ кӯшиш менамояд, ки оид ба ҳодисаи дар боло зикршуда фикри мушаххаси худро баён намояд. Аз ин рӯ чӣ бояд кард? Оё, усули проблемавӣ ва соҳтани вазъи проблемавӣ дар дарсҳо зарур аст: Аксар мунаққидон бар он фикранд, ки нишондиҳандаи босамари усули проблемавӣ ин сифати таълим аст.

Муаллифон ба донишҷӯёни курсҳои 2-юми ихтисосҳои 1-31040103 – физика ва 1-330010300 – радиоэкологияи дарс гуфта, аксар мавзӯҳои астрономиро бо қонунҳои маъмули физикӣ истифода мебаранд.

Масалан, доир ба шитоб ва таъсири мутақобилаи чирмҳо дар ҳолати Замину Моҳ [13].

Шарти масъала: масофаи байни марказҳои Замин ва Моҳ $60R_{\oplus}$ ($R_{\oplus} = 6371$ км) мебошад. Таносуби массаи онҳо бошад $\frac{M_{\oplus}}{M_c} = \frac{81}{1}$ аст. Аз маркази чирмҳо хатти рости ҳаёлиро мекашем ва дар кучо чирмеро бо массаи m ҷойгир намоем, ки аз тарафи Замину Моҳ якхела ҷазб шаванд?

Дода шудааст: $\Delta = 60R_{\oplus}$, $\frac{M_{\oplus}}{M_c} = \frac{81}{1}$. Ёфта шавад: $r_1 - ?$

Ҳалли масъала: Фаҳмиши қонуни ҷозибачаи умумичаҳонӣ имконият фароҳам овард, ки ду чирми аз ҳамдигар дар масофаҳои муайян ҷойгирбуда ҳамдигарро бо қувваи

$$F = G \frac{M_{\odot} \times M_{\oplus}}{a^2},$$

ҷазб мекунанд. Шитобе, ки сайёра аз Офтоб ва Офтоб аз сайёра мегирад, чунин аст:

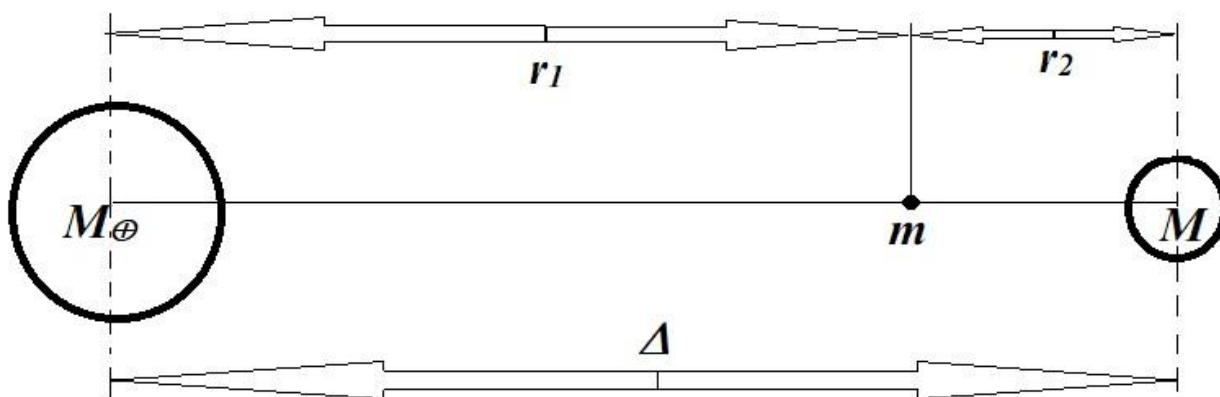
$$w_{\oplus} = G \frac{M_{\odot}}{a^2} \text{ ва } w_{\odot} = G \frac{M_{\oplus}}{a^2}$$

Шитоби нисбие, ки хангоми мадори нисбии даврагӣ доштаи сайёра дар атрофи Офтоб муайян карда мешавад, чунин аст:

$$\omega_{\text{нисбӣ}} = \mathcal{G} \frac{(M_{\odot} + M_{\oplus})}{a_{\oplus}^2} \text{ ва ё } \omega_{\text{нисбӣ}} = \frac{4\pi^2 \times a_{\oplus}}{T_{\oplus}^2}.$$

Пешниҳоди қонуни ҷозибай умумичаҳонӣ аз тарафи Нютон, имконият фароҳам овард, ки ба қонунҳои Кеплер саҳеҳӣ ворид карда шавад.

Барои ҳалли масъала, сараввал Замин ва Моҳро дар як ҳамворӣ тасвир мекунем ва як хатти ҳаёлий аз маркази онҳо мегузаронем (расми 1). Ҷирмеро дар ин ҳамворӣ ҷо намуда, муқаррар мекунем, ки он аз Замину Моҳ дар кадом масофа ҷойгир бошад, ки таъсири мутақобилаи байни онҳо – шитоби таъсиркунандаи Замину Моҳ ба ҷирм якхела бошад.

Расми 1. Таъсири мутақобилаи Замину Моҳ ба ҷирми дигар

Аз формулаи охирин истифода бурда, шитоби m – ро аз Замин $\omega_1 = \mathcal{G} \frac{M_{\oplus}}{r_1^2}$ ва шитоби m – ро аз Моҳ бо формулаи $\omega_2 = \mathcal{G} \frac{M_c}{r_2^2} = \mathcal{G} \frac{M_c}{(60R_{\oplus} - r_1)^2}$ ҳисоб мекунем. Дар нуқтаи m ин шитобҳо баробари якдигаранд, аз ин рӯ мо чунин навишта метавонем:

$$\mathcal{G} \frac{M_{\oplus}}{r_1^2} = \mathcal{G} \frac{M_c}{(60R_{\oplus} - r_1)^2}$$

пас аз ихтисор қардан намуди формула шакли зайро мегирад:

$$\frac{M_{\oplus}}{M_c} = \frac{r_1^2}{(60R_{\oplus} - r_1)^2}$$

Ҳангоми қиматҳои додашударо ба формула монден, муодила шакли зайро соҳиб мегардад:

$$81 = \frac{r_1^2}{(60R_{\oplus} - r_1)^2}$$

пас аз квадрат баровардан, $9 = \frac{r_1}{60R_{\oplus} - r_1}$, аз ин ҷо $9(60R_{\oplus} - r_1) = r_1$, $540R_{\oplus} - 10r_1$, хангоми r_1 - ёфтани: $r_1 = \frac{540R_{\oplus}}{10} = 54R_{\oplus}$ мешавад. Мо медонем, ки радиуси Замин ба 6371 км баробар аст. Маълум аст, ки масофаи миёнаи Замину Моҳ ба 384 400 км рост меояд. Ҷирми массаи – ро аз маркази Замин дар масофаи 344 034 км ҷой диҳем, он гоҳ Замин ва Моҳ онро якхела ҷазб мекунанд.

Масъалаи дигар ҳаракати ошубноки Моҳ мебошад, ки имрӯзҳо аксар устодону хонандагон сарфаҳм намераванд. Дар аксар ҳолат мо фикр мекунем, ки ба ҳаракати Моҳ танҳо Замин таъсир мерасонаду ҳалос, аммо, ҳеҷ фикр намекардем, ки таъсири Офтоб нисбат ба Моҳ бештар аст [13,с.15].

Шарҳи масъала. Барои Моҳ ҷирми марказӣ Замин буда, ҷирми асосии ғалаённок Офтоб ба ҳисоб меравад. Ҷозибай сайёра ҳам ба ҳаракати Моҳ таъсир мекунад, аммо ғалаёни \bar{y} бошад, нисбати ғалаёни Офтоб хело кам аст. Бинобар ин, ҷозибай Офтоб ба Моҳ чунин шитоб мебахшад:

$$\omega = G \frac{M}{r_1^2},$$

ки дар ин чо M – массаи Офтоб, r_1 – масофаи Моҳ то Офтоб. Замин ҳам Моҳро бо қуввае қазб мекунад, ки чунин шитобро дорост:

$$g = G \frac{m}{r^2},$$

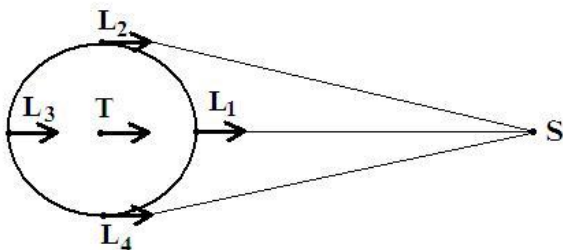
ки дар ин чо m – массаи Замин ва r – масофаи Моҳ аз Замин. Шитоби аввалро ба дуҷум тақсим намуда, чунин муодиларо ҳосил мекунем:

$$\frac{\omega}{g} = \frac{M}{m} \left(\frac{r_2}{r_1} \right)^2.$$

Аз сабаби он ки $M/m = 333\,000$ ва $r/r_1 = 1/390$ бинобар ин қувваи кашиши байни Моҳ ва Офтоб нисбати қувваи кашиши Моҳ ба Замин беш аз 2,5 маротиба зиёдтар аст. Мутаассифона, ба ҳаракати Моҳ нисбати Замин на қувваи кашиши Офтоб, балки фарқияти кашиши Офтобу Моҳ ва Замин таъсир мерасонад. Шитоби Замин аз ҳисоби кашиши Офтоб ба

$$w' = G \frac{M}{a^2},$$

ки дар ин чо a – масофаи байни Замин ва Офтоб мебошад, мутаносибан шитоби ω , ғалаёнҳои ҳаракати Моҳ баробар аст ба фарқияти шитобҳои ω ва w' .

Қимати камтарини шитоб ω , ва қувваи кашиш ҳамон вақт ба амал меояд, ки Моҳ L_1 дар байни Офтоб S ва Замин T қарор дошта бошад. Дар ин ҳолат шитоби ғалаённок ба

$$\omega_1 = \frac{GM}{(a-r)^2} - \frac{GM}{a^2} = GM \frac{2a-r^2}{(a-r)^2 a^2}.$$

Расми 2. Қувваи ғалаён дар ҳаракати Моҳ

Чунончи, r нисбати a кам аст, бинобар ин $a-r$ аз a ва қавс кам фарқ мекунад, пас метавонем ба a^2 иваз кунем ва r^2 - ро ба инобат нагирем. Бинобар

ин, формула чунин намуд мегирад:

$$\omega_1' = G \frac{2rM}{a^3}.$$

Дар мавқеи L_3 (расми 2) шитобе, ки офтоб ба Моҳ мебахшад, қариб ки ҳамон хел аст. Дар ҳақиқат дар ин ҳолат

$$\omega_3 = \frac{GM}{a^2} - \frac{GM}{(a+r)^2} \approx G \frac{2rM}{a^3}.$$

Бинобар ин, шитоби ҳаракати ғалаёнҳои Моҳ мутаносибии чапа ба куби масофа то чирми ғалаённок аст (Офтоб) ва бузургии онро чунин ифода намудан мумкин аст:

$$\frac{\omega_1}{g} = 2 \frac{M}{m} \left(\frac{r}{a} \right)^3.$$

Аз ин муодила бармеояд, ки шитоби бахшидаи Моҳ Заминро ба $1/90$ баробар аст. Дар мавқеъҳои L_1 ва L_3 қувваи ғалаёнҳои Офтоб масофаи байни Замин ва Моҳро калон мекунад. Дар мавқеъҳои L_2 ва L_4 ғалаён масофаро нисбатан наздиктар мекунад.

Ҳамин тариқ, эҷоди вазъиятҳои проблемавӣ мақсадҳои дидактикии зеринро пешбинӣ менамояд:

а) чалб намудани тавачҷуҳи хонандагон ба масъала, вазифа, маводи таълимӣ, бедор кардани шавқу завқи маърифатӣ ва дигар ангезаҳои фаъолияти онҳо;

б) донишҷӯёнро дар пеши чунин як мушкили маърифатии имконпазир мегузорад, ки баргараф кардани он фаъолияти рӯхиро пурзӯр мекунад;

в) барои донишҷӯ ихтилофи байни талаботи маърифатии дар ӯ пайдошуда ва имконнопазирии қонеъ гардонидани он тавассути захираи мавҷудаи дониш, малака ва маҳоратро ошкор намояд;

г) ба донишҷӯ дар муайян кардани мушкилоти асосӣ дар масъалаи маърифатӣ, саволҳо, супоришҳо ва тарҳрезии нақшаи дарёфти роҳҳои раҳӣ аз душвории бамиеномада, ташвиқи талаба ба ҷустуҷӯи фаъолони мусоидат мекунад;

ғ) ба донишҷӯ дар муайян кардани худуди донишҳои навшудаи қаблан андӯхташуда ва нишон додани самти сустҷӯйи роҳи оқилонатарин аз вазъияти душвор кумак мерасонад.

Муқарриз: Салихов Т.Х.- д.и.ф.-м., профессори ИИТ ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ахмедова З.П. Омӯзиши проблемавӣ ва рушди салоҳиятҳои касбии донишҷӯён / З.П. Ахмедова, Т.Б. Бобоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №7. – С. 299-304.
2. Оконь В. Основы проблемного обучения / В.Оконь. – М.: Просвещение. –1968 г. – 122 с.
3. Махмутов М.И. Проблемное обучение / М.И. Махмутов. – М.: Педагогика. – 1975. – 368 с.
4. Истамов Ф. Технологии омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои механика / Ф.Х. Истамов, З.П. Ахмедова. – Душанбе. – 2022. – 251 с.
5. Истамов Ф.Х. Шарҳи мавзӯи “Ҳақаракат дар майдони ҳозирба” дар заминаи омӯзиши проблемавӣ / Ф.Х. Истамов, З.П. Ахмедова, Ш. Файзов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалии “Илм ва таҳсилот: тамоюлҳои рушд дар ҷомеаи иттилоотӣ” бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – С. 31-36.
6. Малафеев Р.И. Проблемное обучение физике в средней школе / Р.И. Малафеев. -М.: Просвещение, 1980.
7. Дустов А.И. Применение инновационных технологий на современном уроке при решении проблемной ситуации // Материалы XXIV Международной научно-практической конференции «Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании». -Санкт-Петербург: РГПУ им. А.И.Герцена, 2023. - С.96-98.
8. Дустов А.И. Методика использования проблемной обучения на занятиях с использованием современных технологий. В сборнике: Проблемы педагогической инноватики в профессиональном образовании / А.И. Дустов, З.П. Ахмедова, Ф. Истамов // Материалы XXII Международной научно-практической конференции. РГПУ им. А.Герцена, -Санкт-Петербург, 2021. -С. 153-159.
9. Зверева Н.М. Активизация мышления учащихся на уроках физики / Н.М. Зверева. -М.: Просвещение, 1980.
10. Самыгин С.И. Психология и педагогика: Учебное пособие / С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко. -М.: КноРус, 2012. -480 с.
11. Железный С.В. Использование проблемного обучения на занятиях физики в вузе / С.В. Железный, Е.А. Москалева, И.В. Сычев // Молодой ученый. – 2015. – №22 (102). – С. 780-784.
12. Раҳимов, Б.К. Истифодаи дурусти истилоҳоти астрономӣ дар илму маориф / Б.К. Раҳимов, А.Ф. Сафаров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Илмҳои табиӣ. – 2022. – №. 3(15). – Р. 117-123.
13. Маҷмуи саволҳои тестӣ ва ҳалли масъалаҳо аз астрономия. (васоити таълимӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии). Сафаров А.Ф., Бобоев Ш.С., Лутфилоев Н.А., Шоимов У.М., Зухуров М.Х. –Душанбе: КВД «Матбаа», 2023. -273 с.
14. Сафаров, А. Г. Столкновения ядер комет с метеорными потоками / А.Г. Сафаров, А.С. Гулиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2022. – № 2. – С. 174-184.
15. Кононович Э.В. Общий курс астрономии / Э.В. Кононович, В.И. Мороз. -М.: Леланд, 2015. -544 с.

ШАРҲИ ПРОБЛЕМАВИИ ҲОДИСАҲОИ АСТРОНОМӢ ДАР АСОСИ ДОНИШҲОИ ФИЗИКӢ

Дар мақола доир ба истифодаи усули омӯзиши проблемавӣ дар дарсҳои астрономия ва шарҳи проблемавии ҳодисаҳои астрономӣ дар асоси донишҳои физикӣ маълумот дода шудааст. Ба сифати мисол якчанд наъми ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ ҳангоми шарҳи ҳодисаҳои астрономӣ нишон дода шудааст. Ҳалли чунин проблемаҳо аз тарафи донишҷӯён боиси рушди тафаккури эҷодӣ ва мустақилияти онҳо гардида, шавку завқи онҳоро ба омӯзиши фанни астрономия баланд мебардорад. Қайд гардидааст, ки дар таълими астрономия нақши калидиро алоқаи байнифаннӣ мебозад, зеро донишҷӯёне, ки дониши математикӣ, геометрӣ, аз ҷумла дониши амиқи физикӣ надоранд, дар омӯзиши фанни астрономия ба муваффақиятҳо ноил гардида наметавонанд. Тавсифи проблемавии таълими астрономия истифодаи мунтазами масъалаҳои эҷодӣ, вазифаҳо - масъалаҳоро дар раванди таълим дар бар мегирад. Ҳамин тавр, эҷоди вазъиятҳои проблемавӣ мақсадҳои дидактикии зеринро пешбинӣ менамояд: қалб намудани тавачҷуҳи хонандагон ба масъала, вазифа, маводи таълимӣ, бедор кардани шавку завқи маърифатӣ, фаъолияти руҳиро пурзӯр кардан, қонеъ гардонидани он тавассути захираи мавҷудаи дониш, малака ва маҳоратро ошкор намудан ва ғ.

Калидвожаҳо: астрономия, физика, проблема, масъалаи проблемавӣ, вазъияти проблемавӣ, омӯзиши проблемавӣ, назария, амалия, муодила, тафаккур, маҳорат, малака.

ПРОБЛЕМА ОБЪЯСНЕНИЯ АСТРОНОМИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ НА ОСНОВЕ ФИЗИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

В статье представлена информация об использовании метода проблемного обучения на занятиях по астрономии и проблемной интерпретации астрономических явлений на основе физических знаний. В качестве примера показаны несколько видов создания проблемных ситуаций при интерпретации астрономических явлений. Решение таких задач студентами приводит к развитию их творческого мышления и самостоятельности, повышает интерес к изучению астрономии. Отмечается, что в преподавании астрономии ключевую роль играет междисциплинарная связь, поскольку студенты, не обладающие математическими и геометрическими знаниями, в том числе глубокими физическими знаниями, не могут добиться успехов в изучении астрономии. Описание

проблем преподавания астрономии включает регулярное использование творческих задач, задач – проблем в учебном процессе. Таким образом, создание проблемных ситуаций предусматривает следующие дидактические цели: привлечение внимания учащихся к проблеме, заданию, учебному материалу, пробуждение познавательного интереса, усиление мыслительной деятельности, удовлетворение ее за счет имеющегося запаса знаний, умений и навыков и т.

Ключевые слова: астрономия, физика, проблема, проблемная задача, проблемная ситуация, проблемное исследование, теория, практика, уравнение, мышление, навык, умение.

THE PROBLEM OF EXPLAINING ASTRONOMICAL PHENOMENA BASED ON PHYSICAL KNOWLEDGE

The article provides information on the use of the problem-based learning method in astronomy classes and the problem-based interpretation of astronomical events based on physical knowledge. As an example, several types of creating problematic situations when interpreting astronomical events are shown. Solving such problems by students leads to the development of their creative thinking and independence, and increases interest in the study of astronomy. It is noted that interdisciplinary communication plays a key role in teaching astronomy, since students who do not have mathematical and geometric knowledge, including deep physical knowledge, cannot achieve success in studying astronomy. The description of the problems of teaching astronomy includes the regular use of creative tasks, tasks - problems in the educational process. Thus, the creation of problem situations provides the following didactic goals: attracting students' attention to the problem, task, educational material, awakening cognitive interest, strengthening mental activity, satisfying it using the existing stock of knowledge, skills, etc.

Keywords: astronomy, physics, problem, problem task, problem situation, problem research, theory, practice, equation, thinking, skill, ability.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Лутфилоев Начибулло Аюбович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи астрономия, мушовири академии факултети физика. **Суроға:** 7340425, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 909-44-17-17. E-mail: najib.0905@mail.ru

Истамов Фарҳод Ходҷамкулович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи методикаи таълими физика. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 931-82-83-88. E-mail: FarhodIstamov@list.ru

Сафаров Абдулҷалол Гафурович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсент, мудири кафедраи астрономияи факултети физика. **Суроға:** 7340425, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 931-46-51-73. E-mail: aj_safarov@mail.ru

Ахмедова Зебинисо Партововна – Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб, ассистенти кафедраи шабакаҳои барқӣ ва физикаи умумӣ. **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳ. Борбад. Телефон: (+992) 988-35-05-55. E-mail: zebo_a@bk.ru

Сведения об авторах: *Лутфилоев Наджибулло Аюбович* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры астрономии, эдвайзер физического факультета. **Адрес:** 7340425, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 909-44-17-17. E-mail: najib.0905@mail.ru.

Истамов Фарҳод Ходҷамкулович - Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры методики преподавания физики. **Адрес:** 734025, Ўмумурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 17. Телефон: 931-82-83-88. E-mail: FarhodIstamov@list.ru

Сафаров Абдулҷалол Гафурович - Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент, заведующий кафедрой астрономии физического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 931-46-51-73. Email: aj_safarov@mail.ru

Ахмедова Зебинисо Партововна – Институт технологий и инновационного менеджмента в городе Кулябе, ассистент кафедры электрических сетей и общей физики. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица Борбад. Телефон: (+992) 988-35-05-55. E-mail: zebo_a@bk.ru

Information about the authors: *Lutfiloev Nadzhibullo Ayubovich* – Tajik National University, assistant of the astronomy department, adviser of the physics department. **Address:** 7340425, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 909-44-17-17. E-mail: najib.0905@mail.ru

Istamov Farhod Khodzhamkulovich - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Physics. **Address:** 734025, Yumuuri Toikiston, sh. Dushanbe, hiyoboni Rudaki 17. Phone: 931-82-83-88. E-mail: FarhodIstamov@list.ru

Safarov Abduljalol Gafurovich - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Astronomy, Faculty of Physics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 931-46-51-73. Email: aj_safarov@mail.ru

Akhmedova Zebiniso Partovna – Institute of Technology and Innovation Management in the city of Kulyab, assistant at the department of electrical networks and general physics. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, Borbad street. Phone: (+992) 988-35-05-55. E-mail: zebo_a@bk.ru

Каримзода А.Н., Олимӣ А.Р.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Мақолаи мазкур ба истифодаи озмоишгоҳи виртуалӣ дар раванди таълими фанни физика дар мактабҳои олий ва муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бахшида шудааст. Қайд кардан бамаврид аст, агар дар раванди таълим аз фанни физика корҳои озмоишии виртуалӣ, ки пеш аз корҳои озмоишии воқеӣ қарор дорад, истифода бурда шаванд, он гоҳ сатҳи таҳияи чорабиниҳои меъёрии универсалии тарбиявӣ дар байни мактаббачагон баланд мешавад.

Ҳангоми таълими фанни физика бояд ба назар гирифт, ки чорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим дар сурате асоснок карда мешавад, ки агар онҳо технологияҳои мавҷудаи таълимро самаранок пурра кунанд ё нисбат ба шаклҳои анъанавии таълим бартарҳои иловагӣ дошта бошанд. Масалан, дар таълими физика истифода бурдани корҳои озмоишии виртуалӣ ва таҷрибаҳои виртуалӣ метавонад корҳои озмоиширо шавқовар ва таҷрибаҳоро пурқувват гардонад, ҳамзамон шавқи хонандагонро ба фанни омӯхташаванда зиёд кунад.

Истифодаи моделҳои компютериӣ васеъ барои маҷмуаҳои объектҳои омӯзишии виртуалӣ дар муҳити виртуалии таълим вазифаи таъхирнопазир аст, зеро иттилооте, ки нашрияҳои муосири таълимӣ пешниҳод мекунанд, барои омӯзиш нокифоя мебошанд. Ин муҳити иттилоотӣ қомилан имкон медиҳад, ки ҳар як донишҷӯ таҳти роҳбарии омӯзгор ва ҳам мустақилона ҳодисаҳоро мушоҳида намояд, қонуниятҳои гуногуни мафҳуми омӯхташавандаро кашф намояд, моҳияти қонуни омӯхташавандаро дарк намояд.

Дар мавриди омӯзиши фанни физика донишҷӯён ва хонандагон на танҳо аз муаллим ва аз адабиёти таълимӣ, балки ҳангоми иҷрои корҳои озмоишии виртуалӣ ҳам дар синф ва ҳам дар хона маълумот мегиранд. Дар раванди таълими муосир қисми асосӣ ва ҳатмӣ семинари омӯзишии мебошад, ки дар шароити озмоишӣ гузаронида мешавад ва ҳадафҳои асосияш инҳо мебошад:

- ташаккул додани маҳорат ва малакаи амалии кор бо технологияҳои компютериӣ гуногун;

- ба даст овардан ва коркарди маълумоти таҷрибавӣ;

- малакаи банақшагирии кор;

- таҳлили натиҷаҳо ва муқоисаи онҳо бо маълумоти умумии гирифташуда.

Омӯзиши электроние, ки аз ҷониби муассисаҳои таълимӣ амалӣ карда мешавад, бояд на танҳо комплексҳои таълимию методии фанҳо (модулҳо), балки барномаҳои компютериро низ дар бар гирад, ки барои азхудкунии салоҳиятҳои касбӣ равона шудаанд. Роҳи асосии рушди салоҳиятҳои озмоишгоҳи виртуалӣ мебошад, ки дар муҳити электронии таълимӣ дар объектҳои воқеии олам тақлид карда шудааст. Ташкил кардани озмоишгоҳи виртуалӣ имкон медиҳад, ки бо таҷҳизот ва маводи ба озмоишгоҳи воқеӣ мувофиқ таҷрибаҳо гузаронида шаванд. Аз тарафи дигар, донишҷӯ бо модели компютерӣ барои аз худ кардани донишу малақаҳои амалӣ дар фаъолияти касбӣ шинос мешавад. Гуногунии озмоишгоҳи виртуалӣ, камбудии ҷойдоштаро дар озмоишгоҳҳои воқеӣ бартараф мекунад [11]. Озмоишгоҳи виртуалиро ба донишҷӯён маҷмуи супоришҳоро дар соҳаи фанҳои гуногун, воситаҳои виртуалӣ барои ба расмият даровардани равандҳо ва воситаҳои ҳалли мушкилотҳои ҷойдошта пешниҳод мекунад. Ҳамин тариқ, донишҷӯён метавонанд мустақилона донишҳои амалии худро дар вақти барояшон мувофиқ бидуни маҳдудияти вақт дар ҷойҳои дур аз муассисаи таълимӣ тақмил диҳанд.

Омӯзиши электронӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки таълими электрониро сарфи назар аз ҷойи иқоматашон интихоб кунанд. Ин шакли таълим шакли мустақил буда, ба қонунҳои илм, дидактика, психологияи тарбиявӣ, педагогика ва усулҳои дигар мувофиқ мебошад.

Бояд қайд кард, ки таълими электронӣ дар якҷанд марҳила инкишоф меёбад:

•омӯзгор, якчанд донишҷӯ (почтаи электронӣ, компютери шахсӣ, телефон истифода мешуд);

•пайдоиши шабакаҳои локалӣ, такмили барномаҳои компютери таълимӣ, дискҳо;

•истифодаи шабакаҳои таълимии онлайн, ташкили таҳкурсии омӯзиши фосилавӣ, эҷод намудани муҳити иттилоотӣ ва таълимӣ.

Шартҳои асосии омӯзиши электронӣ моделронии компютерӣ, муттасилӣ, ошкорбаёнӣ, динамизм, мутобиқшавӣ ва эҷодкорӣ мебошанд. Албатта, дар таълими электронӣ, захираҳои электрони таълимӣ, ки барои сифати таълим лозиманд, нақши махсус доранд [7]. Мафҳуми «манбаҳои таълимии электронӣ» ҳамчун воситаи электрони таълимӣ фаҳмида мешавад, ки ба донишҷӯён дар бораи хусусиятҳои методологии омӯзиши модулҳои компютери фанҳо тариқи онлайн, байни омӯзгор ва донишҷӯ маълумот медиҳад.

Танзими кори мустакилона, комплекси таълимию методӣ, назорати автоматикунонидашуда мувофиқи стандарти давлатии таҳсилот ба роҳ монда мешавад. Мазмуни мафҳуми «захираҳои электрони таълим»-ро ҳамчун воситаҳои компютерие, ки муаллим барои ноил шудан ба ҳадафҳои таълим истифода мебарад, тавсиф медиҳад [8]. Ноил шудан ба ҳадафҳои таълим тавассути таҳияи усулҳои электронӣ, ки ба рушди салоҳиятҳо нигаронида шудаанд, амалӣ карда мешавад. Бо вучуди ин, на ҳама муассисаҳои таълимӣ метавонанд воситаҳои мукаммали таълими амалиро барои донишҷӯён, аз ҷумла онҳое, ки ба системаи воқеияти виртуалӣ асос ёфтаанд, таъмин кунанд.

Озмоишгоҳҳои виртуалӣ метавонанд синфхонаҳои виртуалӣ, моделсозии математикӣ, барномаҳои амалии компютерӣ, ҷузъҳои системаҳои гуногуни компютериро дошта бошанд ва онҳоро дар дарсҳои амалӣ, дарсҳои озмоишӣ, лоиҳаҳои курсӣ ва дипломӣ ва фаъолияти тадқиқотӣ истифода бурда тавонанд. Озмоишгоҳҳои виртуалӣ низ дорои камбудихо мебошад, ба монанди омӯзиши электронӣ дар маҷмӯъ, набудани алоқаи мустақим бо объекти омӯзишӣ ё тадқиқотӣ. Бо вучуди ин, озмоишгоҳи виртуалӣ доираи соҳаҳои пешниҳодшударо васеъ мекунад ва имкони ҳамкориҳои байни ҳамаи омӯзгоронро амалӣ месозанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки озмоишгоҳи виртуалӣ, тамоюли муосири ҳамкориҳои шабакавӣ байни муассисаҳои таълимӣ, дастрасии каналҳои иртиботӣ ва воситаҳои гуногуни барномасозӣ буда, дар шакли хидматрасонӣ якҷоя таъсис дода мешаванд [3].

Озмоишгоҳи виртуалӣ ба донишҷӯён маҷмуи супоришҳоро дар соҳаҳои гуногуни фанҳо, воситаҳои виртуалиро барои ба расмият даровардани раванди ҳодисаҳо ва воситаҳои ҳалли мушкилотро пешниҳод мекунад [7]. Қайд кардан бамаврид аст, ки таъсиси озмоишгоҳи виртуалӣ мавзӯи мубрами маориф буда, заминаи моддию техникаи муассисаҳоро мукамал месозад, доираи истифодабарандагони таҷҳизотро васеъ мекунад, рушди салоҳиятҳо ва татбиқи стандарти давлатии таҳсилотро таъмин мекунад.

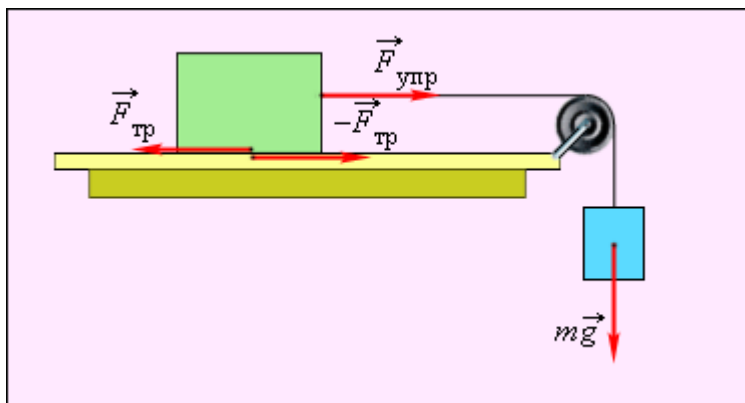
Озмоишгоҳи компютерӣ бо моделсозии компютерӣ имкон медиҳад, ки бе таҷҳизоти озмоишӣ кор карда шавад ва ба шумо имкон медиҳад, ки қариб ҳама гуна модели воқеии физикиро аз нав созед. Барои мисол кори озмоишии виртуалиро вобаста ба қисми механика дар физика оиди мавзӯи “Моделҳои компютери кувваи соиш” дида мебароем.

Назарияи кори озмоишӣ чунин аст:

Соиш - шакли махсуси ҳамтаъсироти ҷисмҳо мебошад ва ҳангоми ба ҳам расидани ду ҷисм рӯй медиҳад. Қувваҳои соиш мисли дигар намудҳои таъсири мутақобила ба қонуни сеюми Нютон итоат мекунад: агар қувваи соиш ба яке аз ҷисмҳо таъсир расонад, он гоҳ ба ҷисми дуюм ҳамон миқдор қувва таъсир мекунад, аммо самти қувваҳо муқобили якдигар равона шудаанд. Қувваҳои соиш мисли қувваҳои чандирӣ хусусияти электромагнитӣ доранд. Онҳо дар натиҷаи таъсири мутақобилаи байни атомҳо ва молекулаҳои ҷисмҳои ба якдигар расанда ба вучуд меоянд.

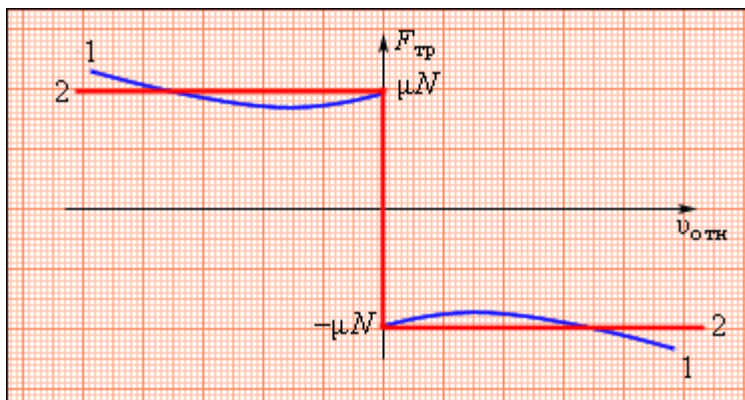
Қувваҳои соиши хушк қувваҳои мебошанд, ки ҳангоми ба ҳам расидани ду ҷисми сахт дар байни онҳо қабати моеъ ё газӣ ба вучуд меоянд. Онҳо ҳамеша расанда ба сатҳи расиши ҷисмҳо равонаанд.

Соиши хушк, ки ҳангоми дар ҳолати оромии нисбӣ будани ҷисмҳо ба амал меояд, соиши статикӣ номида мешавад. Қувваи соиши статикӣ дар ҳама ҳолат аз ҷиҳати бузургӣ ба қувваи беруна баробар буда, ба самти муқобил нигаронида шудааст (расми 1).

Расми 1. Қувваи соиши статикӣ $\vec{F}_c = -\vec{F}_q$ ($v = 0$)

Қувваи соиши статикӣ наметавонад аз қимати максималии муайяни қувваи соиш $(F_c)_{max}$ зиёд бошад. Агар қувваи беруна аз қувваҳои соиши максималӣ $(F_c)_{max}$ зиёд бошад, лағжиши нисбӣ ба амал меояд. Қувваи соишро дар ин ҳолат қувваи соиши лағжиш меноманд. Он ҳамеша ба самти муқобили ҳаракати ҷисм равона ва дар умум ба суръати нисбии ҷисмҳо вобаста аст. Аммо дар бисёр мавридҳо қувваи соиши лағжишро тахминан аз суръати нисбии ҷисмҳо новобаста ва ба қувваи соиши статикӣ баробар донистан мумкин аст. Ин модели қувваи соиши хушк барои ҳалли бисёр масъалаҳои одии физикӣ истифода мешавад (расми 2).

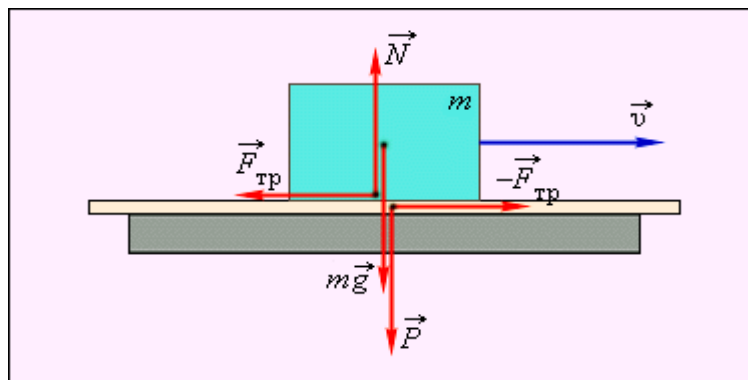
Расми 2. Вобастагии воқеӣ (1) ва идеалишудаи (2) соиши хушк аз суръат

Таҷриба нишон медиҳад, ки қувваи соиши лағжиш ба қувваи фишори нормалии ҷисм ба тақриб ва ба қувваи реаксияи тақриб мутаносиб аст.

$$F_c = (F_c)_{max} = \mu N.$$

Коэффитсиенти мутаносибӣ μ -ро коэффитсиенти соиши лағжиш меноманд.

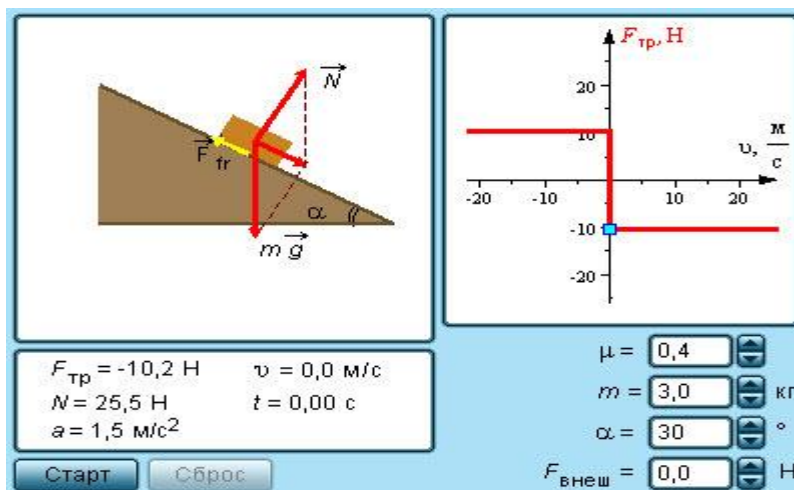
Коэффитсиенти соиш μ бузургии беченак мебошад. Одатан коэффитсиенти соиш камтар аз як аст. Он аз маводҳои ҷисмҳои ба ҳамдигар расанда ва сифати коркарди сатҳ вобаста аст. Ҳангоми лағжиш, қувваи соиш ба сатҳҳои алоқамандшаванда ба самти муқобили суръати нисбӣ, расанда равона карда мешавад (расми 3).

Расми 3. Қувваҳои соиш ҳангоми лағжиш ($v \neq 0$).
 \vec{N} – қувваи реаксияи таъягоҳ, $\vec{P} = -\vec{N}$ – вазни ҷисм, $F_c = \mu N$

Ҳангоми ҳаракати ҷисми саҳт дар моеъ ё газ, қувваи соиши ҷаспак ба вучуд меояд. Қувваи соиши ҷаспак назар ба қувваи соиши хушк камтар аст. Ин қувва ба самти муқобили суръати нисбии ҷисм равона шудааст. Ҳангоми соиши ҷаспак, соиши оромӣ вучуд надорад [15,с.276].

Қувваи соиши ҷаспак аз суръати ҷисм бисёр вобастагӣ дорад. Дар суръатҳои хело кам $F_c \sim v$, дар суръатҳои баланд $F_c \sim v^2$ аст. Илова бар ин, коэффитсиентҳои мутаносибӣ дар ин таносубҳо аз шакли ҷисм вобаста мебошанд. Қувваҳои соиш, инчунин ҳангоми ҷарх задани ҷисм ба вучуд меоянд. Бо вучуди ин, қувваҳои соиши ҷархзанӣ хело хурд мебошанд. Дар вақти ҳалли масъалаҳои одӣ ин қувваҳо ба назар гирифта намешаванд.

Расми 4. Модели ҳаракат дар ҳамвории моил

Модели компютериерии зерин таъсири соишро ба ҳаракати кубҷаи тахтагин аз болои ҳамвории моил нишон медиҳад. Коэффитсиенти соиш μ , массаи кубҷаи тахтагин m , кунҷи моилии ҳамворӣ нисбат ба уфуқ α , инчунин бузургии қувваи беруна F_6 – ро тағйир додан мумкин аст. Графики қувваи соиши хушк нишон дода шудааст. Барои қиматҳои параметрҳои интиҳобшуда, модели компютерӣ имкон медиҳад, ки шитоби кубҷаи тахтагин a муайян карда шавад. Тағйирёбии қувваи соиши статикӣ қайд карда мешавад.

Модел таҷрибаи виртуалиро намоиш медиҳад, ки барои омӯхтани ҳаракати кубҷаи тахтагин дар қад-қади ҳамвории моил дар ҳолати мавҷудияти соиши хушк ва қувваи беруна пешбинӣ шудааст. Ҳангоми гузаронидани таҷриба коэффитсиенти соиш μ , массаи кубҷа m , кунҷи моилии ҳамворӣ α , инчунин модул ва самти қувваи беруниро интиҳоб кардан мумкин аст [13,с.85-98].

Графикаи вобастагии қувваи соиши хушк аз суръати нисбии ҷисмҳои ба ҳам расанда оварда шудааст, ки дар он буриши амудии ба соиши статикӣ мувофиқ нишон дода шудааст. Бо параметрҳои таҷрибавии интиҳобшуда, нукта дар график бузургии қувваи

соиши статикиро нишон медиҳад. Лағжиши кубча дар ҳамвории моил танҳо дар сурате имконпазир аст, ки қувваи соиши статикӣ ба қимати максималии худ (F_c)_{max} мерасад:

$$F_c = (F_c)_{max} = \mu N = \mu mg \cos \alpha$$

Ин қуввахоро одатан қувваи соиши лағжиш меноманд. Шитобе, ки ҳангоми лағжиши кубча дар ҳамвории моил ба амал меояд, аз қонуни дуҷуми Нютон муайян карда мешавад:

$$m\alpha = mg \sin \alpha + F_c - \mu mg \cos \alpha$$

Ҳангоми $\alpha < 0$, кубча ба боло ҳаракат мекунад (бо сабаби таъсири қувваи беруна). Дар ин ҳолат, қувваи соиши лағжиш аломати баръаксро иваз мекунад.

Агар қувваи беруна мавҷуд набошад, он гоҳ кунҷи максималии α_{max} ҳамвории моил, ки дар он кубча бо қувваи соиши статикӣ бе ҳаракат нигоҳ дошта мешавад, аз рӯйи вобастагии зерин муайян карда мешавад:

$$\tan \alpha_{max} = \mu$$

Дар амал ин вобастагӣ барои чен кардани коэффитсиенти соиши хушк истифода мешавад.

Бевосита дар дохили равзанаи модел, дар қисми поёни чап тугмаҳои "Оғоз" ва "Азнавтанзимкунӣ" мавҷуданд (тугмаи "Оғоз" ҳангоми пахш кардан бо тугмаи "Истодан" иваз карда мешавад ва барои кӯтоҳ кардани раванди ҷорӣ хидмат мекунад). Вақте ки шумо тугмаи "Азнавтанзимкунӣ" -ро пахш мекунед, модел ба ҳолати аввалаи худ бармегардад. Дар тарафи чапи боло майдони кории модел бо тасвири ҳамвории моил ва кубчаи тахтагин, ки дар болои он ҳаракат мекунад, ҷойгир аст. Дар зери майдони корӣ дисплей бо қиматҳои қувваи соиш, фишори муқаррарӣ ва шитоби ҷисм мавҷуд аст. Дар тарафи рост боло графикаи қувваи соиш нисбат ба суръати ҷисм мавҷуд аст. Дар поёни график ҷор танзимкунанда мавҷуд аст. Бо ёрии онҳо коэффитсиенти соиш ва массаи ҷисм, кунҷи моилии ҳамворӣ ва бузургии қувваи берунии ба кубча таъсиркунандаро тағйир додан мумкин аст. Ҳангоми дохил кардани массаи ҷисм, коэффитсиенти соиш ва кунҷи моили бузургиҳои қувваи соиш, қувваи реаксияи тақягоҳ ва шитоби ҷисм муайян карда мешавад:

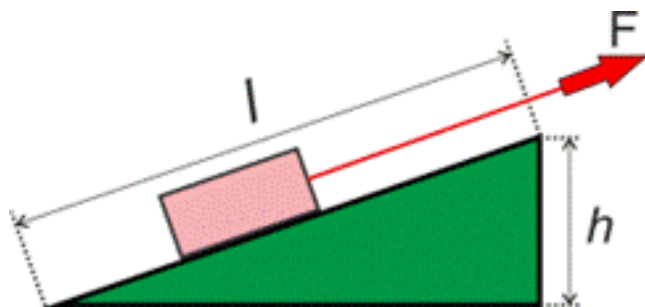
$$F_c = -\mu N = -0,4 \times 25,5 = -10,2\text{H.}$$

$$N = \frac{F_c}{\mu} = \frac{10,2}{0,4} = 25,5\text{H}$$

$$\alpha = \frac{F_c + mg \sin \alpha - \mu mg \cos \alpha}{m} = \frac{-10,2 + 3 \times 9,8 \times 0,5 - 0,4 \times 3 \times 9,8 \times 0,8}{3} = -1,6\text{м/с}^2.$$

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳамвории моил механизми одиест, ки барои сарфаи қувва ҳангоми ҳаракати амудии борҳои гуногун истифода мешавад.

Ҳамвории моил дар ҳама роҳравҳои боло, масалан, дар даромадгоҳҳои кӯпрӯк ё истгоҳҳои бисёррошиёнаи мошинҳо мавҷуданд. Ҳамвории моил барои ба боло бардоштан ё ғелонидани бори вазнин истифода мешавад. Дар ин ҳолатҳо, яъне ҳамвории моил имкон медиҳад, ки қувваи ҷозибаи Замин зуд бартараф карда шавад.

Расми 5. Ҳаракат аз рӯйи ҳамвории моил

Мисол: Агар дарозии ҳамвории моил $l=10$ м ва баландии ҳамвории моил $h=2$ м бошад, он гоҳ бурдкунӣ аз ҳисоби қувва $n=l/h=10/2=5$ маротиба мешавад.

Дар мақола масъалаҳои таълими физикаи муосир бо истифода аз технологияҳои компютерӣ дар раванди таълим дар донишгоҳҳо баррасӣ карда мешавад. Озмоишгоҳи виртуалӣ ба донишҷӯён маҷмуи супоришхоро дар соҳаи фанҳои гуногун, воситаҳои виртуалӣ барои ба расмият даровардани равандҳо ва воситаҳои ҳалли мушкилоти ҷойдоштаро пешниҳод мекунад. Ҳамин тариқ, донишҷӯён метавонанд мустақилона донишҳои амалии худро дар вақти барояшон мувофиқ бидуни маҳдудияти вақт дар ҷойҳои дур аз муассисаи таълимӣ инкишоф диҳанд.

Омӯзиши электронӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки таълими электрониро сарфи назар аз ҷойи иқоматашон интихоб кунанд. Ин шакли таълим шакли мустақил буда, ба қонунҳои илм, дидактика, психологияи тарбиявӣ, педагогика ва усулҳои дигар мувофиқ мебошад.

Муқарриз: Истамов Ф.Х. – н.и.ф.м., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Андреев А.А. Средства новых информационных технологий в образовании: систематизация и тенденции развития / А.А. Андреев. -М.: ВУ, 1995. С. 43–48.
2. Вавилова Н.И. Модели и алгоритмы автоматизированного проектирования макетов сцен мультимедиа тренажеров: автореф. дис. ... канд. техн. наук / Н.И. Вавилова. -Тверь, 2002.
3. Вишнякова С.М. Профессиональное образование: словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С.М. Вишнякова. -М.: НМЦ СПО, 1999. С. 42–43.
4. Дистанционное образование // Проблемы информатизации высшей школы. - 1995. -№ 3. -С. 44–45.
5. Дозоров В.А. Виртуальный лабораторный практикум как одна из эффективных форм урока в инновационной школе: сборник материалов III Международной научно-практической конференции «Организация довузовской подготовки в условиях проведения Единого государственного экзамена» / В.А. Дозоров, Е.В. Дозоров. -Омск, 2012. С. 27–31.
6. Кечиев Л.Н. Дистанционное обучение в сети Интернет / Л.Н. Кечиев, А.В. Алешин // Внешкольник. - 2001. -№ 11. -С. 19–21.
7. Матлин А.О. Методика построения виртуальной лабораторной работы с помощью автоматизированной системы создания интерактивных тренажеров / А.О. Матлин, С.А. Фоменков // Известия Волгоградского государственного технического университета. 2012. -№ 12. -С. 142–144.
8. Овакимян Ю.О. Место электронных образовательных ресурсов в образовательном процессе на примере кредитной технологии обучения / Ю.О. Овакимян О.В. Насс // Преподаватель XXI век. - 2010. -№4. -С.19–25.
9. Полат Е.С. Теория и практика дистанционного обучения / Е.С. Полат // Информатика и образование. 2001. -№ 5. -С. 37–43.
10. Тихомиров В.П. Технологии ДО в России / В.П. Тихомиров // Дошкольное образование. - 1996. -№1. -С.7-10.
11. Трухин А.В. Использование виртуальных лабораторий в образовании / А.В. Трухин // Открытое и дистанционное образование. 2002. -№ 4 (8). С. 67–69.
12. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для ВУЗов / А.В. Хуторской. -СПб.: Питер, 2001. -С. 402–405.
13. Олимӣ А.Р. Механика. Физикаи молекулавӣ ва термодинамика / А.Р. Олимӣ, Н.О. Алимов. - Данғара, 2022 – 469 с.
14. Пирмуҳаммад Нуров. Тарҷумаи мухтасари истилоҳоти русӣ-тоҷикии илмҳои табиатшиносӣ ва техникаӣ. – Душанбе, 2013. -611 с.
15. Трофимов, Т. Курси физика / Т.И. Трофимов. - М: Маркази интишороти «Академия», 2010. -560 с.
16. Трофимова, Т. Курси физика: китоби дарсӣ барои донишгоҳҳо / Т.И. Трофимов. – Нашри 11, С -М.: Маркази интишороти «Академия», 2006. – 560 с.
17. Тошбой Бобоев, Фарход Раҳимӣ, Хочазода Тохир, Давлат Солиҳов, Фарход Истамов. Физика. - Душанбе, 2020. -С.222-243.

ИСТИФОДАИ АМСИЛАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ ҚУВВАИ СОИШ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА

Дар мақола имкониятҳои технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим баррасӣ шудаанд, ки озмоишгоҳи виртуалӣ яке аз онҳо мебошанд. Ташкил кардани озмоишгоҳи виртуалӣ имкон медиҳад, ки бо таҷҳизот ва маводи ба озмоишгоҳи воқеӣ мувофиқ таҷрибаҳо гузаронида шаванд. Аз тарафи дигар, донишҷӯ бо модели компютерӣ барои аз худ кардани донишу малакаҳои амалӣ дар фаъолияти касбӣ шинос мешавад. Имрӯз аллакай бисёр озмоишгоҳҳои виртуалӣ мавҷуданд. Озмоишгоҳи виртуалӣ маҷмуи барномаҳои компютериро бар бар мегирад, ки равандҳои гузаронидани тадқиқоти таҷрибавии миқёси калонро дар як мавзӯи муайян тақлид мекунад. Онҳо ба шумо имкон медиҳанд, ки қорҳои озмоиширо дар муҳити компютерӣ дар мизи қорӣ барномаи мувофиқ амалӣ иҷро кунед. Дар он ҷо донишҷӯён на бо асбобҳои воқеӣ ченкунӣ дар таҳқиқоти воқеӣ қор мекунад, балки бо "тасвирҳо"-и онҳо дар экрани компютер қор мекунад. Ин имкон медиҳад, ки қорҳои озмоиширо хеле зудтар ва бо хароҷоти кам анҷом дода, онро барои донишҷӯён ҷолибтар гардонем ва ҷузъи хавасмандии онҳоро нисбат ба шакли анъанавӣ таълим зиёд кунем. Қайд кардан бамаврид аст, ки қорҳои озмоишии виртуалӣ барои омӯзиши фосилавӣ

аҳаммияти зиёд доранд. Дар мақола барои мисол кори озмоишии виртуалӣ вобаста ба қисми механика дар физика оиди мавзӯи “Моделҳои компютери кувваи соиш” оварда шудааст. Дар ин кори озмоиши донишҷӯён ба воситаи модели компютерӣ, бе таҷҳизоти озмоишӣ қор қарда, бо таъсири кувваҳои соиш дар байни сатҳҳои рашии чисмҳои шинос шуданд. Мақсади тадқиқот, аз як тараф, таъсири технологияи барномаи озмоишгоҳи виртуалӣ дар физика барои системаҳои таълими фосолави буда аз тарафи дигар муайян кардани кувваи соиш, кувваи реаксияи таъҷаҳо ва шитоби кубҷаи тахтагини аз рӯи ҳамвори моил ҳаракаткунанда ба воситаи модели компютерӣ мебошад.

Калидвожаҳо: компютер, озмоишгоҳ, виртуалӣ, моделсозӣ, физика, барнома, чандир, кубҷаи тахтагин, масса, суръат, кувваи таъҷаҳо.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СИЛЫ ТРЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ

В статье рассматриваются использование и возможности информационных технологий в образовательном процессе, которые называются виртуальной лабораторией. Создание виртуальной лаборатории позволяет проводить эксперименты с оборудованием и материалами, подходящими для реальной лаборатории. С другой стороны, студент знакомится с компьютерной моделью и приобретает практические знания и навыки в профессиональной деятельности. Сегодня уже существует множество виртуальных лабораторий, популярных по многим предметам школьных и университетских программ. Виртуальные лаборатории представляют собой набор компьютерных программ, моделирующих процессы проведения масштабных экспериментальных исследований по определенной теме. Они позволяют проводить практическое тестирование в компьютерной среде на рабочем столе соответствующей программы. Там в реальных исследованиях студенты работают не с реальными измерительными приборами, а с их «изображениями» на экране компьютера. Это дает возможность проводить экспериментальную работу значительно быстрее и с меньшими затратами, делая ее более интересной для студентов и повышая их мотивационную составляющую по сравнению с традиционной формой обучения. Стоит отметить, что виртуальные эксперименты имеют особое значение для дистанционного обучения. В статье, мы рассматривали виртуальную экспериментальную работу, связанную с разделом механики в физике, на тему «Компьютерная модель силы трения». В данной тестовой работе студенты познакомились с действием сил трения между контактными поверхностями тел, работая с компьютерной моделью без испытательного оборудования. Цель исследования: – описать технологию работы виртуальной лабораторной программы по физике для систем дистанционного обучения, а с другой стороны – определить силу трения, силу реакции опоры и ускорение куба-стола, движущегося по наклонной плоскости. с помощью компьютерной модели.

Ключевые слова: компютер, лаборатория, виртуальный, моделирование, физика, программа, трение, куб, масса, скорость, сила опоры и т.д.

USING COMPUTER SIMULATION OF FRICTION FORCE IN THE PROCESS OF TEACHING PHYSICS

The article discusses the use and capabilities of information technologies in the educational process, which are called a virtual laboratory. Creating a virtual laboratory allows you to conduct experiments with equipment and materials suitable for a real laboratory. On the other hand, the student gets acquainted with the computer model and acquires practical knowledge and skills in professional activities. Today there are already many virtual laboratories that are popular in many subjects of school and university curricula. Virtual laboratories are a set of computer programs that simulate the processes of conducting large-scale experimental research on a specific topic. They allow practical testing in a computer environment on the desktop of the corresponding program. There, in real research, students work not with real measuring instruments, but with their “images” on a computer screen. This makes it possible to carry out experimental work much faster and at lower costs, making it more interesting for students and increasing their motivation compared to the traditional form of education. It is worth noting that virtual experiments are of particular importance for distance learning. In the article, we considered virtual experimental work related to the section of mechanics in physics, on the topic “Computer model of friction force.” In this test work, students became familiar with the action of friction forces between the contact surfaces of bodies, working with a computer model without testing equipment. The purpose of the study: - to describe the technology of operation of a virtual laboratory program in physics for distance learning systems, and on the other hand - to determine the friction force, the support reaction force and the acceleration of a cube-table moving along an inclined plane. using a computer model.

Keywords: computer, laboratory, virtual, modeling, physics, program, friction, cube, mass, speed, support force, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримзода Аҳлиддин Назир* – Донишгоҳи давлатии Данғара, омӯзгори калони кафедраи информатика ва телекоммуникатсия. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (+992) 000-07-17-77. E-mail: ahlididin_151598@mail.ru

Олимӣ Оишуралӣ Рамазон – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзоди илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи физика. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: (+992) 555-05-09-24. E-mail: olimov_19641@mail.ru

Сведения об авторах: *Каримзода Ахлиддин Назир* – Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры информатики и телекоммуникаций **Адрес:** 735320, р. Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, д. 25.

Олими Ашурали Рамазон – Дангаринский государственный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики. **Адрес:** 735320, р. Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, д. 25. Телефон: (+992) 555-05-09-24. E-mail: olimov_19641@mail.ru

Information about the authors: *Karimzoda Ahliddin Nazir* – Dangara state University, senior lecturer, Department of Informatics and telecommunications **Address:** 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, st. Markazi, 25. Phone: (+992) 000-07-17-77. E-mail: ahliddin_151598@mail.ru

Olimi Ashurali Ramazon – Dangara state University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of physics. **Address:** 734065, Dangara, Republic of Tajikistan, st. Markazi, 25. Phone: (+992) 555-05-09-24. E-mail: olimov_19641@mail.ru

**БА ЭЪТИБОР ГИРИФТАНИ ВИЖАГИҲОИ ЗЕҲНӢ ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО
АЗ КИНЕМАТИКА**

Чалилов Ф., Ниёзова М.Х., Чалилова Қ.Т., Тошхоҷаева С.А.

Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик

М.С.Осимӣ дар шаҳри Хучанд,

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Ҳал кардани масъалаҳо аз физика амали мураккабест, ки аз иҷрокунанда диққат, донишгари қонуниятҳо, муайян карда тавонистани формулаҳои ҳисобкунӣ, ба марҳилаҳо тақсим карда тавонистани рафти ҳал, ҳосил карда тавонистани ҳалли миқдории дуруст, баровардани ҳулосаҳои мантиқӣ, муайян карда тавонистани воҳидҳои бузургҳои физикӣ ва донишгари аз қадом воҳидҳои асосӣ таркиб ёфтани онҳоро талаб мекунад [1; 2; 3]. Донишгари ин амалҳо ва истифода бурдани онҳо омили таъмини ҳалли дурусти масъала мегардад.

Омили тафаккурӣ, яъне дарк карда тавонистани масъала, барои ба қадом қонунҳои физикӣ тааллуқ доштани мазмун ва мундариҷаи он зарур буда, дуруст татбиқ кардани қонуниятҳо дар рафти ҳал боиси ҳосил гардидани натиҷаҳои раднашаванда мегардад. Ин амалҳо ҳамеша дар ҷараёни ҳалли масъалаҳои физикӣ ҳамчун атрибут, қисми азҳамҷудонашаванда худро ҳувайдо месозанд ва ба қисмҳои таркибии тарафҳои элементарии масъалаҳои миқдориро ифодакунанда тақсим шуда, ҷараёни ҳалро метезонад.

Бояд гуфт, ки муайян карда тавонистани тарафҳои тафаккурии масъала роҳҳои имконпазири рафти ҳалро барои муайян сохтан мусоид намуда, дараҷаи дедуксияшавии ҳалли масъаларо метезонад ва боиси ҳосил кардани формулаҳои ҳисобкунӣ мешавад.

Одатан барои ҳосил кардани формулаи охираи ҳисобкунӣ қонунияти, ки масъала ба он асос карда сохта шудааст, муайян карда шуда, формулаи ифодакунандаи ин қонуниятро навишта, номаълумҳои дар он формула мавҷударо бо истифодаи формулаҳои ёридиҳандаи ба қонуният вобастаро истифода бурда, ҳосил мекунем. Худи амали муайян кардани формулаи ҳисобкунӣ як ҷараёни махсус аст, ки табдилдиҳии формулаи асосии қонунро ифодакунанда бо истифодаи гузориши формулаҳои ҳосилавии дар натиҷаи дигаргунсозии математикӣ ҳосил карда, аз формулаи ёрирасон ба даст оварда мешавад [4; 5]. Бояд таъкир дод, ки надонишгари табдилдиҳии математикӣ монеаи қалон аст дар роҳи ҳосил кардани формулаҳои ҳосилавӣ. Азбаски ифодаҳои математикии қонуниятҳои физикиро ифодакунанда ифодаи математикии қонунҳои физикӣ мебошанд, бинобар ин математика ва физикаро надоништа, масъалаҳои физикиро ҳал кардан амри маҳол аст. Қасоне, ки масъалаҳои физикиро хуб ҳал мекунанд, пеш аз ҳама, онҳо математикаро хуб медонанд. Амалҳои математикии истифодашаванда ва қонуниятҳои ифодакунандаи ҳодисаро хуб донишгари, яке аз сабабҳои асосии ба ҳалли дуруст ноил гаштан аст. Як мисолро дида мебароем:

Масъалаи 1. Одам барои аз ошёнаи як ба ду бо ёрии эскалатор баромадан 0,5 дақиқа вақт сарф мекунад. Ҳангоми қор накардани эскалатор дар 1,5 дақиқа мебарояд. Агар ҳам эскалатор ва ҳам одам ҳаракат кунад, одам аз ошёнаи як ба ду дар қанд дақиқа мебарояд,

Д.ш.а. Ҳал:

$$t_0 = 1,5 \text{ дақ.} = 90 \text{ с.}$$

$$t_3 = 0,5 \text{ дақ.} = 30 \text{ с.}$$

$$t_{30} = ?$$

Вақте ки шартҳои масъаларо меҳонем, ва ба донишҷӯён фаҳмонда, мебароем, ки масъаларо қӣ тавр ҳал мекунем, донишҷӯён фикри худро баён мекунанд, мисли 1 дақиқа, 0,5 дақиқа, 2 дақиқа ва ҳоказо. Онҳо қонунияти тавсифкунандаи ҳаракатро маълум накарда, бо истифодабарии фикронии наҷандон мантиқии ҳақиқати ҳолро ифода накунанд, бо истифодаи амалҳои оддии математикӣ қамъ, тарҳ, тақсим дар баъзе ҳолатҳо зарбро ҳам истифода бурда натиҷаҳои болоии овардаро ба забон гирифта, гӯё қавоби

масъаларо ёфта, худро нишон медиҳанд. Дар асл ҷавоби масъала тамоман аз ҷавобҳои онҳо фарқ мекунад.

Тавре таъкид карда мешавад, ҳангоми ҳалли масъала пеш аз ҳама ба кадом қонунияти физикӣ тааллуқ доштани масъаларо бояд муайян намоем. Пас ба кадом формула ин қонун ифода карда шуданашро навишта, лозим бошад, табдилдиҳиҳои математикиро истифода бурда, формулаи охирини ҳисобкуниро ҳосил мекунем. Маълум мешавад, ки як роҳро одам ва эскалатор дар муддати вақтҳои гуногун 0,5 дақиқа ва 1,5 дақиқа тай менамоянд. Ин нишон медиҳад, ки одам ва эскалатор суръатҳои гуногун доранд. Агар якхел суръатро доро мебуданд, вақти баромадани онҳо якхела мешуд. Ин ҷо бошад, вақти баромад гуногун аст, пас суръатҳо ҳам гуногун мешаванд. Ин муҳокимаро бояд худи муҳассилин, донишҷӯён ва шахсоне, ки азми мустақилона ҳал кардани масъаларо доранд, бароранд. Дар он ҳол онҳо муҳокимарониро давом дода, ба натиҷаи ниҳой наздик мешаванд. Агар бароварда натавонанд, давоми масъаларо ҳал кардан амри маҳол мешавад.

Маълум шуд, ки суръати одам ва эскалатор гуногун будааст. Якero бо v_3 -суръати эскалатор ва дигарero бо v_0 - суръати одам ифода мекунем. Азбаски онҳо ба як самт равонанд, бинобар ин суръати натиҷавӣ v_{30} , мувофиқи Галилео Галилей, чамъ кардани суръатҳо дар механикаи классикӣ, бо формуллаи Галилей $v_{30} = v_3 + v_0$ (1) муайян карда мешавад. Агар самти суръатҳо муқобил бошад,

$$v_{30} = v_3 - v_0 \text{ (2) мешавад.}$$

Азбаски самти суръати ҳам эскалатор ва ҳам одам ба як самтанд, бинобар ин, барои муайян кардани t_{30} аз формулаи (1) истифода мебарем. Азбаски масофаи байни ошонаи 1 ва 2 дар ҳамаи ҳолатҳо бетағйир мемонад, бинобар ин суръатҳои эскалатор v_3 , одам v_0 ва якҷояи эскалатору одамро v_{30} бо формулаҳои $v_3 = \frac{l}{t_3}$, $v_0 = \frac{l}{t_0}$ $v_{30} = \frac{l}{t_{30}}$ ифода мекунем, кадоме l – масофаи байни ошонаи 1 ва 2. Масофа дар ҳар се ҳолат тағйир намеёбад. Ин ифодаҳои муайян кардаамонро ба формулаи (1) гузошта, ҳосил мекунем:

$$\frac{l}{t_{30}} = \frac{l}{t_3} + \frac{l}{t_0} \text{ (3) / : } l$$

Азбаски дар формулаи (3) l зарбшавандаи умумӣ аст, бинобар ин (3)-ро ба l тақсим намуда, баробарии зеринро менависем:

$$\frac{1}{t_{30}} = \frac{1}{t_3} + \frac{1}{t_0} / t_{30}, t_3, t_0 \text{ (4)}$$

Ба формулаи (4) назар афканем, маълум мешавад, ки он танҳо бо вақт ифода карда шудаасту ҳалос. Аз ин ҷо ин формуларо бо мақсади муайян кардани t_{30} истифода барем, мешавад, чунки ин ҷо ғайр аз t_{30} дигар бузургиҳо, аниқтараш t_3 , t_0 маълум аст, дар шарти масъала дода шудааст. Ба формулаи (4) маҳраҷи умумӣ меёбем. Маҳраҷи умумӣ t_{30} , t_3 , t_0 мешавад. Пас аз маҳраҷ дода дигаргун сохтан баробарии зеринро менависем:

$$t_3, t_0 = t_{30}, t_0 + t_{30}, t_3 = t_{30}(t_0 + t_3) \text{ (5) Аз ин ҷо}$$

$$t_{30} = \frac{t_0 t_3}{t_0 + t_3} \text{ (6) мешавад.}$$

Формулаи мазкур, яъне формулаи (6) формулаи ҳисобкунӣ мебошад, чунки ин ҷо ғайр аз t_{30} дигар бузургиҳои дар формула мавҷуда маълуманд.

Қайд кардан зарур аст, ки пеш аз гузаронидани ҳисобкунӣ мо бояд дурустии формулаи охираи ҳисобкунӣ (6)-ро санҷем. Барои ин ба ҷойи бузургиҳои физикии дар формула мавҷуда қиматҳои адабии бузургиҳоро нею воҳидҳои онҳоро гузошта, дигаргунсозихоро гузаронида воҳиди бузургии тадқиқшавандаро ҳосил мекунем. Агар дар натиҷаи дигаргунсозихоро гузаронидан воҳиди бузургии тадқиқшаванда ҳосил шавад, формула дуруст, ҳосил нашавад, формула нодуруст. Амалиётро мегузаронем:

$$t_{30} = \frac{t_0 t_3}{t_0 + t_3} = t_{30} = \frac{c \cdot c}{c + c} = c = T.$$

Аз натиҷаи гирифта маълум шуд, ки формулаи ҳосилшуда дуруст будааст, чунки натиҷаи гирифта андозанокии вақтро дод.

Ҳамин тариқ, формулаи мазкурро барои муайян кардани вақти сарфшуда, ҳангоми баромадан аз ошонаи як ба ду, дар ҳолати ҳаракат кардани ҳам эскалатор ва ҳам одам,

истифода барем, мумкин аст. Қиматҳои ададии дар шарт масъала додашударо гузошта, ҳосил мекунем:

$$t_{30} = \frac{t_0 t_3}{t_0 + t_3} = \frac{30 \cdot 90}{90 + 30} = \frac{2700}{120} = 22,5 \text{ с.}$$

Аз натиҷаи ҳосилшуда маълум мешавад, ки ҳангоми ҳаракати ҳам одам ва ҳам эскалатор одам на дар 120 с., 60 с., 30 с, балки дар 22,5 с. аз ошёнаи як ба ду мебаромадааст. Ин натиҷа маҳз дар ҳолати ба эътибор гирифтани қонуни ҷамъ кардани суръатҳо дар механикаи классикӣ, формулаи Галилео Галилей рӯи қор омад.

Тавре мебинем маҳз дар натиҷаи истифодаи дурусти қонуниятҳои физикӣ ба натиҷаи дуруст ноил гардидем. Ҳангоми ҳалли масъалаҳои истифодаи дурусти қонунҳо, дар мавқеи зарурӣ, моро ба натиҷаи дуруст мебарад на он тасаввур муҳокимаи ба қонун таъна карда, яъне вақтҳо ҷамъ кунем чӣ мешуда бошад, тарҳ кунем чӣ мешуда бошад, вақтҳо ҷамъ карда ба ду тақсим кунем чӣ мешуда бошад, тарҳ намуда ба ду тақсим кунем чӣ мешуда бошад?

Масъалаи дигарро дида мебароем:

Масъалаи 2: Киштии дар дарё ҳаракат карда истода масофаи байни манзилҳои А ва В –ро бо суръати $v_1 = 36 \frac{\text{км}}{\text{соат}}$ ва баръакс аз В ба А $v_2 = 72 \frac{\text{км}}{\text{соат}}$ тай кард. Сурати миёнаи ҳаракати автомобил ва суръати маҷрои об муайян карда шавад.

Масъаларо якҷанд маротиба хонда, пас аз шартро фаҳмидан бузургҳои дар шарт додашударо менависем.

Д.ш.а. Ҳал:

$$v_1 = 36 \frac{\text{км}}{\text{соат}} = 10 \frac{\text{м}}{\text{с}}$$

$$v_2 = 72 \frac{\text{км}}{\text{соат}} = 20 \frac{\text{м}}{\text{с}}$$

Пас аз он, ки додашудаҳо навиштем, барои воҳидҳои бузургҳои физикиро бо СИ ифода кардан кӯшиш менамоем.

Азбаски воҳиди суръатҳо бо $\frac{\text{км}}{\text{соат}}$ дода шудааст, бинобар ин онҳо бо $\frac{\text{м}}{\text{с}}$ ифода менамоем. Пас аз он ки воҳидҳои бузургҳои физикӣ гардонидан шуд пас барои ҳосил кардани формулаи ҳисобкунӣ шуруъ менамоем.

$$\bar{v} = ?$$

$$u = ?$$

Барои муайян намудани суръати миёнаи ҳаракат дар тамоми роҳ, роҳи умумии тайкардаро ба вақти умумии сарфшуда тақсим менамоем, чунки роҳи умумии тайкарда $s = s_1 + s_2$ баробар аст. Азбаски масофаи байни маҳалҳо $AB = BA$ тағйир наёфтааст, бинобар ин, онҳо ба $s_1 = s_2 = \frac{s}{2}$ баробар меҳисобем. Вақти умумии сарфшуда бошад, ба $t = t_1 + t_2$ баробар мешавад. Суръати миёнаи тайкардаи ҷисм бошад, ба $\bar{v} = \frac{s}{t} = \frac{s_1 + s_2}{t_1 + t_2}$ (7) Ба формулаи (7) ба ҷойи $s_1 = s_2$ қиматаш $\frac{s}{2}$ –ро гузошта ва ба ҷойи t_1 ва t_2 ифодаҳои $t_1 = \frac{s_1}{v_1}$ ва $t_2 = \frac{s_2}{v_2}$ –ро гузошта, ҳосил мекунем:

$$\bar{v} = \frac{s_1 + s_2}{t_1 + t_2} = \frac{\frac{s}{2} + \frac{s}{2}}{\frac{s}{v_1} + \frac{s}{v_2}} = \frac{s}{\frac{s}{v_1} + \frac{s}{v_2}} = \frac{1}{\frac{1}{v_2} + \frac{1}{v_1}} = \frac{2v_1 v_2}{v_2 + v_1} \quad (8)$$

Формулаи (8) формулаи ҳисобкунӣ мебошад, чунки дар он ҳамаи бузургҳои дар формула мавҷуда маълуманд. Дурустии формуларо месанҷем ва барои он ба ҷойи бузургҳои физикӣ воҳидҳояшро мегузорем:

$$\bar{v} = \frac{2v_1 v_2}{v_2 + v_1} = \frac{\frac{\text{м}}{\text{с}} \cdot \frac{\text{м}}{\text{с}}}{\frac{\text{м}}{\text{с}} + \frac{\text{м}}{\text{с}}} = \frac{\frac{\text{м} \cdot \text{м}}{\text{с} \cdot \text{с}}}{\frac{\text{с}}{\text{с}}} = \frac{\text{м}}{\text{с}} = \text{LT}^{-1}$$

Тавре аз натиҷаи ҳосилшуда маълум мегардад, пас аз гузориш ва дигаргунсозӣ воҳиди суръат ҳосил шуд, ки аз дурустии формулаи болоӣ шаҳодат медиҳад. Ҳамин тарик, формулаи (8) дуруст будааст.

Қиматҳои ададии бузургҳои физикии додашударо ба формулаи (8) гузошта, ҳосил мекунем:

$$\bar{v} = \frac{2v_1 v_2}{v_2 + v_1} = \frac{2 \cdot 10 \cdot 20}{20 + 10} = \frac{400}{30} = 13,3 \frac{\text{м}}{\text{с}}$$

Хамин тарик, суръати миёнаи ҳаракати киштӣ ба $13,3 \frac{M}{c}$ баробар будааст.

Барои муайян кардани суръати ҳаракати ҷараёни дарё муҳокимаронии зеринро мегузаронем: Агар суръати дарёро бо u ифода кунем, ҳангоми ҳаракати киштӣ ба самти ҳаракати дарё будан суръати миёна ба суммаи $v_1 + u$ баробар шуда

$$\bar{v} = v_1 + u \quad (9)$$

Ҳангоми муқобили ҳаракати дарё будан, суръати миёна ба фарқи суръати киштӣ ва суръати дарё $v_2 - u$ баробар мешавад.

$$\bar{v} = v_2 - u \quad (10)$$

Азбаски тарафи чапи баробариҳо бо ҳам баробаранд, бинобар ин, мо метавонем тарафи ростии баробариҳоро бо ҳам баробар гирем:

$$v_1 + u = v_2 - u \quad (11)$$

Дигаргунии математикӣ гузаронида, ҳосил мекунем:

$$2u = v_2 - v_1 \quad (12)$$

Аз формулаи (12)-и суръати ҳаракати дарёро муайян мекунем:

$$u = \frac{v_2 - v_1}{2} \quad (13)$$

Формулаи ҳосилшуда формулаи ҳисобкунӣ барои муайян кардани суръати ҳаракати ҷоришавии оби дарёро ифода мекунад. Ба формула нигоҳ карда ба оид $\frac{M}{c}$ баробар будани воҳиди суръати ҳаракати дарё маълумот мегирем.

Ҳамин тарик, ба формулаи (13) қимати адабии бузургҳои физикиро гузошта, суръати ҳаракати оби дарёро муайян мекунем.

$$u = \frac{v_2 - v_1}{2} = \frac{20 - 10}{2} = \frac{10}{2} = 5 \frac{M}{c}$$

Аз натиҷаи ҳосилшуда маълум мегардад, ки суръати ҳаракати оби дарё ба $5 \frac{M}{c}$ баробар будааст.

Ҳамин тарик, суръати миёнаи ҳаракати киштӣ дар тамоми роҳ \bar{v} ва суръати ҳаракати оби дарё u муайян карда шуд. Ин натиҷаҳо албатта маҳз дар натиҷаи истифодаи дурусти ба мақсад мувофиқи истифодаи қонунҳои ҳодисаҳои физикиро тавсифкунанда ба даст оварда шуд. Бинобар ин, барои ба натиҷаи дуруст ноил гардидан бояд масъаларо ҳонда, қонуни тавсифкунандаи ҳодисаро дуруст, аниқ муайян кардан лозим аст. Агар қонуни тавсифкунандаи масъала дуруст муайян карда нашуда бошад, натиҷаҳои бадастоварда нодуруст мебошанд.

Инҷо масъалаи дигарро дида мебароем:

Масъалаи 3. Қаиқ нисбат ба соҳил перпендикуляр бо суръати $v = 7,2 \frac{KM}{соат}$ ҳаракат мекунад. Маҷрои дарё, дар навбати худ, қаиқро ба самти ҷараёни дарё ба масофаи $l = 150$ м поён мебарад. Ёфта шавад суръати ҷараёни дарё u ва вақти гузариши қаиқ аз як соҳил ба соҳили дигар, агар васеии дарё ба $L = 0,5$ км баробар бошад.

Д.ш.а. Ҳал:

$$v = 7,2 \frac{KM}{соат} = 2 \frac{M}{c}$$

$$l = 150 \text{ м.}$$

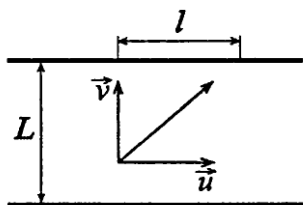
$$L = 0,5 \text{ км} = 500 \text{ м.}$$

$$u = ?$$

$$t = ?$$

Пас аз ба тартиб даровардани воҳидҳои бузургҳои физикӣ, ба системаи СИ гардонидани онҳо барои ҳустуҷӯи қонуниятҳои тавсифкунандаи ҳодисаро

муайян менамоем. Масъалаи мазкур хеле сода мебошад. Онро бо формулаҳои одии ба ҳаракати мунтазам тааллуқдошта ҳал карданамон мумкин аст. Дар расми 1 нақшаи ҳаракати қаиқ бо суръати v аз дарё гузашта истода ва бо суръати u ҷараёни дарё нишон дода шудааст. Дар расм L – васеии дарё ва l – масофае, ки ҷараёни оби дарё қаиқро дар муддати вақти ба вақти гузариши дарё бо воситаи қаиқ баробар тай мекунад.

Расми 1.

Ҳаракати қайқро нисбат ба дарё бо формулаи зерин ифода мекунем: $L = v t$ (14)

Дар формулаи (14) L - васеии дарё, v - суръати ҳаракати қайқ, t – муддати вақте ки қайқ аз як соҳил то дигараш бо суръати v ҳаракат намуда мегузарад. Аз дигар тараф нигоҳ кунем дар ин маддати вақт дар натиҷаи гирифта рафтани об қайқ масофаи -ро тай мекунад. Аз муҳокимаронӣ маълум мегардад, ки вақти гузариши қайқ аз дарё ва вақти нисбат ба соҳил ҳаракат карда масофаи -ро тай кардани қайқ бо ҳам баробар будааст. Мо метавонем нахуст вақти гузариши қайқ аз як соҳил то дигарашро ҳисоб кунем ва пас натиҷаи онро истифода бурда суръати ҷараёни дарёро муайян кунем. Азбаски суръати қайқ ва васеии дарё дода шудааст, формулаи (14)-ро истифода бурда, вақти гузариши қайқро аз як соҳил ба дигар соҳил муайян мекунем:

Барои ҳисоб кардан формулаи (14) –ро ба намуди зерин навишта $t = \frac{L}{v}$ (15)

Ба (15) қимати ададии бузургихоро гузошта, ҳосил мекунем:

$$t = \frac{500}{2} = 250 \text{ с.}$$

Аз натиҷаи ҳосилшуда маълум мегардад, ки қайқ аз як тарафи соҳил ба тарафи дигараш дар муддати вақти 250 с. мегузаштааст. Мувофиқи муҳокимаронӣ вақти гузариши дарё ба вақти масофи l – ро тай кардани қайқ бо суръати ба суръати ҷараёни дарё баробар аст. Формулаи (15) –ро дигаргун сохта, яъне ба ҷойи L қимати l –ро гузошта, ҳосил мекунем:

$$u = \frac{l}{t} = \frac{150}{250} = 0,6 \frac{\text{м}}{\text{с}}$$

Ҳамин тариқ, маълум шуд, ки суръати ҷараёни оби дарё ба $0,6 \frac{\text{м}}{\text{с}}$ баробар будааст.

Ин масъаларо мо метавонем як амали иловагӣ ёфтани вақтро нагузаронида низ ҳал кунем.

Барои ин муодилаи ҳаракатро барои ҳар ду ҳолат навишта,

$L = v t$ ва $l = u t$ аз онҳо t –ҳоро муайян карда, яъне

$t = \frac{L}{v}$ ва $t = \frac{l}{u}$ тарафи ростии баробарихоро аз сабаби тарафи чапашон баробар будан баробар намуда, менависем:

$$\frac{L}{v} = \frac{l}{u} \quad (17)$$

Аз формулаи (17) – и ҳосилкардаамон истифода бурда, формулаи ҳисобкуниро ҳосил мекунем. Аз формулаи (17)

$$u = \frac{v * l}{L} \quad (18)$$

(18) формулаи ҳисобкунӣ барои муайян намудани суръати ҷараёни дарё мебошад. Қиматҳои ададии бузургихои физикиро ба формулаи (18) гузошта, ҳосил мекунем:

$$u = \frac{v * l}{L} = \frac{2 * 150}{500} = \frac{300}{500} = 0,6 \frac{\text{м}}{\text{с}}$$

Тавре мебинем, бо ҳарду роҳ натиҷаҳои якхела гирифтём, ки ин дурустии ҳар ду роҳи ҳалро нишон медиҳад. Дар мавриди дуюм як амали муайян кардани вақти гузариширо иҷро накарда, суръати ҷараёни дарёро муайян кардем.

Ба эътибор гирифтани тарафҳои аналитикии масъалаҳо имконият муҳайё менамудааст, ки як ё якчанд амалҳои мобайниро нагузаронида, ба натиҷаи ниҳонии дуруст ноил гардем.

Дар амалияи ҳалли масъалаҳо дар бисёр мавридҳо чунин масъалаҳо дучор мешаванд.

Тавре мебинем омилҳои тафаккурӣ низ ҳангоми ҳалли масъалаҳо нақши ҳалкунандаро бозида, ба содашавии ҷараёни ҳал мусоидат менамоянд.

Муқарриз: Умаров Н.Н.- н.и.ф.м., дотсенти ДДХ ба еноми академик Б.Ғафуров

АДАБИЁТ

1. Бӯриев А.Б. Векторҳо ва татбиқи онҳо дар ҳалли масъалаҳои физикӣ / А.Б. Бӯриев ва диг // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ. -Хучанд, 2017. -№2. (41). -С. 247-255.
2. Бӯриев А.Б. Усули гузориш ва методикаи ҳисобкунии масъалаҳои физикӣ бо истифодаи барномаҳои таълимии тарҳрезӣшуда / А.Б. Бӯриев ва диг // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ. -Хучанд, 2017, -№2 (41). -С. 383-389.
3. Джалилов Ф. Методы решения задач по законам Кирхгофа / Ф. Джалилов, А.Шарипов, С.Ш. Раҳимов // Фушурдаи маърузаҳо дар «Научно –отчетной конференции преподавателей». -Курган-Тюбе, 1989. -С. 42.
4. Детлаф А.А. Курс физики / А.А. Детлаф, Б.М. Яворский. -М.: Высшая школа, 1989. -608 с.
5. Иродов И.Е. Сборник задач по общей физике / И.Е.Иродов, И.В. Савельев, О.И. Замша. - М., 1975. -319 с.
6. Рахимов А.А. Методика использования математического пакета MAPLE 17 при изучении темы «Производная и ее применение» в курсе высшей математики для студентов технического вуза / А.А. Рахимов // Известия Тульского государственного университета (Технические науки). –Тула, 2020. - Выпуск 11. -С.308-313.
7. Рахимов А.А. Методикаи истифодабарии барномаи компютери MAPLE 18 ҳангоми омӯзиши мавзӯи таҳлили математикӣ дар курси математикаи олии барои муҳандисон дар донишгоҳҳои олии техникӣ / А.А. Рахимов, С.К. Исмоилова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Маҷалаи илмӣ). -Душанбе, 2021. -№ 7. – С. 268-277.
8. Рахимов С.Ш. Фаҳмиш ва муқаммалгардии он ҳангоми ҳалли масъала / С.Ш. Раҳимов, Ф. Ҷалилов, А.З. Осимов // Маводи конфронси илмӣ–амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Сифати таълим дар мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон” бахшида ба 25 – солагии истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2016. -С. 496 – 499.
9. Султонов У. Доимӣҳои физики ва мазмуни физикии онҳо / У.Султонов // Маводи конференсияи илмӣ–амалии, ҷумҳуриявӣ “Масъалаҳои физикаи муосир” бахшида ба 75-солагии профессор Хуршед Абдуллозода. –Хучанд: Нури маърифат, 2015. -С. 135-139.
10. Сивухин Д.В. Общей курс физики / Д.В. Сивухин. Наука, 1975, Т. 1. -551 с.

БА ЭЪТИБОР ГИРИФТАНИ ВИЖАГИҲОИ ЗЕҲНӢ ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО АЗ КИНЕМАТИКА

Ҳал кардани масъала аз иҷроқунанда ҳам тайёрии назариявӣ ва ҳам омодагии интелектуалӣ, зехниро талаб мекунад. Зеро ҳангоми ҳалли масъала омилҳои ба эътибор гирифтани лозим аст, ки ба инобат гирифтани онҳо ҳалли масъала номумкин мешавад. Дар мақолаи мазкур муаллифон ҳалли се масъалаи на он қадар душворро нишон додаанд, ки дар ҷараёни ҳалли масъала вимаҷагиҳои зехнӣ нақши ҳалқунандаро мебозанд. Ба эътибор гирифтани ин омилҳо ба осоншавии ҳосилкунии формулаи ҳисобкунӣ, дар натиҷаи дуруст татбиқ карда тавонистани қонунҳои ҳодисаҳои хуб тавсифқунанда оварда расонид, ки натиҷаи тафтиши дурустии формулаҳои ҳосилшуда гувоҳи он мешавад. Ба эътибор гирифтани дарозии роҳи тайшаванда дар формулаи масъалаи якум ба формулаи танҳо аз вақт вобаста иборат овард ва ба эътибор гирифтани масофаҳо дар масъалаи дуюм ба формулаи танҳо аз суръатҳо вобаста ва дар масъалаи се ба эътибор гирифтани вақти баробар ба формулаи суръати ҷараёни об и овард, ки ба баъзегиҳои онҳо ба муваффақият ноил гаштанамон ғайриимкон мегардид. Ба эътибор гирифта тавонистани ин вимаҷагиҳои зехнӣ дар ҳалли баъзе масъалаҳои физикӣ кумак менамояд.

Калидвожаҳо: суръат, роҳ, механикаи классикӣ, ҷамъи суръатҳо дар механикаи классикӣ, суръати одам, суръати эскалатор, суръати миёна, суръати миёнаи арифметикӣ, суръати ҷараёни об.

УЧЕТ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ПО КИНЕМАТИКЕ

Решение задач от исполнителя требует хорошей теоретической подготовки и интеллектуальных возможностей для выяснения ключевых сторон представленной задачи. При решении задач возникает необходимость учета косвенных сторон представляемой задачи, без чего невозможно получить желаемые результаты. В представляемой статье авторами выбраны три задачи, где учет постоянства одной из физических величин приводит к желаемым результатам. При рассмотрении первой задачи учитывается постоянство пути прохождения эскалатора и человека, в результате решения получили расчетную формулу, завязывающую только от времени. Во второй задаче учли постоянства пути преодоления автомобиля, и в результате, чего получили формулу, зависящую только от скорости. В третьей задаче учли постоянство времени движения лодки и получили формулу скорости движения речной воды. Проверка правильности полученных формул указывает на правильное использование законов, описывающих эти явления. Без учета интеллектуальных возможностей учащихся и студентов не можем успешно решать поставленные задачи. Учет вскрытых сторон представленных задач является залогом успешного решения задач. Задача успешно решается только тогда, когда правильно используются законы, описывающие явления природы. Неправильно использованные законы в описания явлений природы приводит к неправильному результату.

Ключевые слова: скорость, путь, классическая механика, сложение скоростей в классической механике, скорость человека, скорость эскалатора, средняя скорость, средняя арифметическая скорость, скорость течения реки (воды).

CONSIDERING STUDENTS' INTELLECTUAL CAPABILITIES IN SOLVING PROBLEMS IN KINEMATICS

Solving problems from the performer requires good theoretical preparation and intellectual capabilities to clarify the key aspects of the presented problem. When solving problems, there is a need to take into account the indirect aspects of the presented problem without taking into account, which is impossible to obtain the desired results. In the presented

article, the authors selected three problems where taking into account the constancy of one of the physical quantities leads to the desired results. When considering the first problem, the constancy of the path of passage of the escalator and the person as a result is taken into account, which was obtained by a calculation formula that depends only on time. In the second problem, we took into account the constancy of the path to overcome the car and, as a result, we obtained a formula that depends only on speed. In the third problem, we took into account the constant time of movement of the boat and obtained a formula for the speed of movement of river water. Checking the correctness of the resulting formulas indicates the correct use of the laws describing these phenomena. Without taking into account the intellectual capabilities of students, we cannot successfully solve the assigned tasks. Taking into account the revealed aspects of the presented problems is the key to a successful solution to the problem. The problem is successfully solved only when the laws describing natural phenomena are used correctly. Incorrectly used laws in describing natural phenomena lead to the wrong result.

Keywords: speed, put, classical mechanics, addition of speeds in classical mechanics, human speed, escalator speed, average speed, arithmetic average speed, river (water) flow speed.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷалилов Файзулло* - Донишқадаи политехники Донишгоҳи техники Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар шаҳри Хучанд, номзади илмҳои физика ва математика, додсенти кафедраи математикаи олии физика. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 226. E-mail: Jalilov47@mail.ru. Телефон: **92-809-27-72**.

Ниёзова Мавзуна Хусейнбоевна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров, лаборанти калони кафедраи электроника. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Мавлонбеков, 1. Телефон: **929-14-24-25**

Ҷалилова Ҷамилахон Тоҷиддиновна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, лаборанти кафедраи электроника. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Мавлонбеков, 1. Телефон: **987-04-33-22**

Тошхоҷаева Сурайё Акрамҷоновна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, додсенти кафедраи электроника. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Мавлонбеков, 1. Телефон: **988-80-13-13**. E-mail: akmali_0068@mail.ru

Сведения об авторах. *Джалилов Файзулло* - Политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М.С.Осими в городе Худжанде, кандидат физико-математических наук, доцент кафедра высшей математики и физики. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Исмоила Сомони, 226. E-mail: Jalilov47@mail.ru. Телефон: **92-809-27-72**

Ниёзова Мавзуна Хусейнбоевна - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, старший лаборант кафедра электроника. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Мавлонбекова 1. Телефон: **929-14-24-25**

Джалилова Ҷамилахон Тоҷиддиновна - Худжандский государственный университет им. Б.Гафурова, лаборант кафедра электроника. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Мавлонбекова 1. Телефон: **987-04-33-22**

Тошходжаева Сурайё Акрамҷоновна - Худжандский государственный университет им. Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедра электроника. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Мавлонбекова 1. Телефон: **988-80-13-13**. E-mail: akmali_0068@mail.ru

Information about authors: *Jalilov Fayzullo* - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi in the city of Khujand, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of higher mathematics and physics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Ismoil Somoni Avenue, 226. E-mail: Jalilov47@mail.ru. Phone: **92-809-27-72**

Niyozova Mavzuna Husseinboevna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, senior. laboratory assistant, department of electronics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Avenue 1. Phone: **929-14-24-25**

Jalilova Jamilyakhon Tojiddinovna - Khujand State University named after. B. Gafurova, laboratory assistant, Department of Electronics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Avenue 1. Phone: **987-04-33-22**

Toshkhodzhaeva Surayyo Akramjonovna - Khujand State University named after. B. Gafurova, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Electronics. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Avenue 1. Phone: **988-80-13-13**. E-mail: akmali_0068@mail.ru

Аҳмадзода Б. С.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Дар замони муосир дониستاني забони англисӣ талаботи замон аст, аз ин сабаб мардуми зиёде кӯшиши аз худ намудани ин забонро доранд. Бояд дар назар дошт, ки аксарияти навомӯзандагон дар вақти интиҳоби маводҳо, аз сабаби зиёд будани дастуру китобҳои омӯзишӣ бо мушкилӣ мувоҷеҳ мешаванд. Дар айни ҳол усулҳои гуногуни омӯзиши забони англисӣ мавҷуданд. Усулро бояд интиҳоб намуд, ки аз ҳар чихат қулай аст, ба талабот ҷавобгӯ бошад ва забонмӯзонро хаста нагардонад [5, с.31-35].

Усули лоиҳавӣ дар солҳои 1920-ум дар мактабҳои хоҷагии қишлоқи ИМА, ки дар робита бо ғояҳои мактаби меҳнатӣ гузариш ёфта буд, коркард шудааст. Омӯзиши лоиҳавӣ ба ҷустуҷӯи усулҳои рушди тафаккури кӯдак нигаронида шудааст. Тибқи нишондоди усули мазкур, хонандагон на танҳо донишхоро, ки мактаб меод, бояд айнан тақрор кунанд, балки дар таҷриба онҳоро истифода бурда тавонанд. Ҳамин тавр, принсипи умумӣ дар усули лоиҳа ба муқаррар намудани алоқаи бевоситаи маълумотҳои дарсӣ бо таҷрибаи ҳаётии таълимгирандагон, фаъолияти эҷодии муштарақ ва фаъолнокӣ дар иҷрои вазифаҳои таҷрибавӣ (лоиҳавӣ) ҳангоми ҳалли як масъалаи умумӣ ба шумор мерафт.

Омӯзгор дар раванди таълим наовариҳо ва дастовардҳои гуногунро мавриди истифода қарор медиҳад. Омӯзгори асил доимо дар пайи ҷустуҷӯ қарор дошта, барои гузаронидани дарсҳои шавқовару пурмазмун аз техникаю технологияҳои муосири иттилоотию иртиботӣ истифода менамояд. В.А. Сухомлинский дар мавриди омӯзгор чунин ибрози ақида намудааст: «...омӯзгори хуб он муаллиме нест, ки нақшаи дарсро тартиб дода, онро нуқта ба нуқта иҷро менамояд. Омӯзгори хуб шахсе ба шумор меравад, ки мантиқи инкишофи дарсро ҳис намуда, ба нозуқиҳои меҳнати фикрии хонандагон назар афканда, аз нақшаи кашидааш моҳирона берун баромада метавонад».

Сатҳи пасти дониستاني забони хоричӣ аз ҷониби толибилмон ба мо имкон намедиҳад, ки яку яқбора аз китобҳои дарсии нашриҳои хоричӣ истифода намоем. Барои ин ба мо лозим аст, ки пеш аз ҳама аз маводҳои содатаре истифода барем, ки аз ҷониби мутахассисони ватанӣ ва берунӣ санҷида шудаанд ва ба сатҳи азхудкунии ҳар як омӯзанда мувофиқ бошанд. Дастури хуб бояд дорои маводи хуби назариявӣ ва машқҳои амалӣ бошад, ки ҳар як хонанда тавонад дониш ва маҳорату малакаи забондонии тақмили диҳад.

Албатта, омӯзгоре, ки малакаю маҳорати касбӣ дорад, аз усулҳои фаъоли таълим истифода бурда, шавқу ҳаваси омӯзишро дар дили шогирдон бедор карда метавонад, аз ҷумла омӯзиши забонҳои хоричиро. Фармоишҳои иҷтимоии ҷамъият дар доираи омӯзиши забони англисӣ, масъалаи рушди шахсияти таълимгирандагон ва тақвияти тарбияи гуманистиро боз ҳам мубрам мегардонад. Аз ҳамин сабаб, мақсади асосии омӯзиши забони хоричӣ дар марҳилаи муосири рушди маориф шахсияти таълимгиранда мебошад, ки дар иртиботи байнифарҳангӣ бо забони омӯхташаванда иштирок намояд. Врбаста ба ин, яке аз вазифаҳои асосии муассасаҳои таълимӣ, дар навбати аввал, татбиқ ва истифодаи самараноки технологияҳои нави омӯзишӣ, аз ҷумла усули фаъоли таълим ва усули лоиҳавӣ маҳсуб меёбад.

Омӯзиши забони англисӣ аз омӯхтани содатарин калима ва ибораҳои, ки ҳамагӯза дар нутқ ва забон истифода бурда мешаванд, оғоз меёбад. Мисол: a house, a man, an apple big, great, good, to do, to be, to get, I, he, one, ten, the fifth her.

Қориазёд ва сарсарӣ аз худ намудани калимаю ибораҳо ва ба таври кофӣ беҳабар будан аз мафҳуми мазмуни онҳо ба шахсоне, ки дар ҳақиқат аз пайи омӯзишанд, хос нест. Бешубҳа, беш аз ҳама калима ва ибораҳои дар хотир мемонанд, ки мо онҳоро калимаҳои иқтибосӣ меномем, яъне калимаҳои, ки аз дигар забонҳо гирифта шудаанд, калимаҳои дигарро мо метавонем барои осон фаҳмидан бо дигар калимаҳои аллақай шинос якҷоя намуда, дар шакли ибора талаффуз намоем. Мисол: «a big dog», «an interesting film».

Ибораҳои устуворро бошад, дар шакли бутун дар хотир гирифтагон осонтар аст. Мисол: «**to make a mistake**», «**to do one's best**». Ҳангоми хондани элементҳои лексикӣ на танҳо ба мафҳуми калимаҳо, балки ба талаффузи онҳо низ диққат додан ба мақсад мувофиқ аст. Аз ин сабаб дар марҳилаи аввали омӯзиши забони англисӣ, дар навбати аввал, дуруст ба роҳ мондани омӯзиши транскрипсияи калимаҳо ва талаффузи дурусти онҳо нақши муассир дорад. Мисол: «th», «ng». Инчунин, чудо намудани вақт барои аз худ намудани ҳичоҳи баста ва кушода ва барои дуруст фаҳмидан ва дарк намудани муҳимияти онҳо зарур аст.

Ҳамин тариқ, технологияҳои иттилоотӣ имконият медиҳанд, ки намудҳои гуногуни кори тадқиқотии донишҷӯён ва омӯзгорон, кормандони илмӣ муассисаҳои таълимии гуногун, марказҳои илмӣ ва омӯзиши гуногун ташкил ва ба роҳ монда шаванд.

Усули лоиҳа имконият медиҳад:

- тадқиқоти эҷодӣ, ё ин ки фаъолияти мустақилона бо истифода аз усулҳо ва шаклҳои гуногуни фаъолияти азхудкунӣ ва эҷодӣ амалӣ гарданд;

- ба роҳ мондани машваратҳои оперативӣ бо шунавандагони марказҳои илмӣ-методӣ;

- ташкил намудани шабакаҳои омӯзиши фосилавӣ ва бозомӯзии омӯзгорон;

- мубодилаи ҳамзамони маълумотҳо, ғояҳо, нақшаҳои, ки барои иштирокчиён шавқовар мебошанд, мавзӯҳои лоиҳаҳои дучониба, бо ҳамин васила такмил додани дониш, рушди сатҳи фарҳангӣ;

- ташаккули маҳорату малаки пешбурди фаъолияти тадқиқотӣ, татбиқи навгониҳо, ба роҳ мондани корҳои лаборатории илмӣ ва эҷодӣ;

- рушди малакаи ба даст овардани маълумотҳо аз манбаъҳои гуногун, бо истифода аз технологияҳои компютери муосир, ҳифзу нигоҳдошти маълумотҳо ва коркарду ба масофаҳои дилхоҳ равона намудан;

- ташаккули муҳити забномӯзии донишҷӯён (дар шароити лоиҳаҳои телекоммуникатсионии байналмилалӣ, телеконференсияҳои анъанавӣ ва инчунин аудио-видеоконференсияҳо, чатҳо), ки барои муошират бо забони хориҷӣ ва барои омӯзиши забонҳои хориҷӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Хусусияти муҳими марҳалаи кунунӣ рушди ҷомеа, иттилоотикунунӣ ҷомеа мебошад. Як қатор мушкилоти алоқаманд бо ин дигаргониҳо дар низомӣ таҳсилот вобаста ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ, шабакаҳои компютерӣ, интернет, алоқайи моҳвораӣ ва ғайра пайвба вучуд омаданд. Дар ин замина барои эҷоди системаҳои иттилоотии маҳаллӣ, касбӣ, минтақавӣ ва глобалӣ кӯшиш ба харҷ дода мешаванд. Шабакаҳои умумичаҳонӣ интернет, имрӯз яке аз воситаҳои муҳими технологияҳои телекоммуникатсионӣ ба шумор меравад. Зимнан, шабакаҳои интернетӣ барои омӯзиши забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла забони англисӣ мусоидат менамоянд.

Дар замони муосир технологияҳои иттилоотӣ ҷузъи муҳими ҷомеаи ҷаҳонӣ маҳсуб меёбанд. Ва табиист, ки онҳо дар раванди таълим ҷорӣ карда мешаванд. Мавриди зикр аст, ки дар шароити кунунӣ муассисаҳои таълимӣ пурра бо компютерҳо, захираҳои электронӣ ва дастарсӣ ба шабакаҳои умумичаҳонӣ интернет таъмин карда шудаанд.

Вобаста ба ин, бо итминон метавон гуфт, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва усули лоиҳавӣ омӯзиш дар дарси забони англисӣ метавонад боиси ҳавасмандгардонии толибилмон ва фаъолияти эҷодии онҳо, самаранок гаштани раванди таълим гардад. Бинобар ин, имкониятҳои шабакаҳои интернетро дар раванди таълим ба назар гирифта ба мақсад мувофиқ аст. Истифодаи интернет дар раванди таълим майли кӯдаконро ба донишомӯзӣ таҳрик медиҳад, фаъолияти инфиродии ҳар як хонандаро васеъ мекунад ва суръати интиқоли иттилоотро дар дарс афзоиш медиҳад. Масъалаи истифодаи интернет дар раванди таҳсилот ва махсусан истифодаи он дар таълими забонҳои хориҷӣ дар ҳоли ҳозир яке аз масъалаҳои мубрам ба ҳисоб меравад. Ин вобаста ба он аст, ки ҳангоми истифодаи интернет ҳамчун воситаи таълими забони хориҷӣ, ҳадафу вазифаҳои зиёди таълиму тарбия ба таври беҳтарин амалӣ мегарданд.

Дар марҳилаи кунунӣ талабот ба омӯзиши забони англисӣ баланд бардошта шуд. Донишҷӯи забони англисӣ яке аз талаботҳои мутахассиси соҳа ба шумор меравад. Тағйироти глобалии вобаста ба ҷараёни информатизатсия, дар назди соҳаи маориф

талаботи нав мегузорад. Масъалаҳои вобаста ба равишҳои технологӣ дар соҳаи маориф, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва системаҳои виртуалӣ мубрамияти хосса касб кардаанд. Таҳлили таҷрибаи таълим дар мактаб ва натиҷаҳои тадқиқоти олимони баёнгарӣ он аст, ки масъалаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ дар раванди таълим ва хусусан омӯзиши забони англисӣ дар мактабҳои олии, ба таври кофӣ инъикос шудааст [4,с.62-64].

Ба тадқиқоти анҷододашуда нигоҳ накарда, дар самти баланд бардоштани самаранокии омӯзиш бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи педагогика, бисёре аз масъалаҳо, аз ҷумла, истифодаи технологияҳои интернетӣ дар раванди омӯзиши забони англисӣ, ҷанбаҳои назарӣ ва амалии он бояд мавриди баррасӣ қарор дода шаванд.

В.Х. Килпатрик барномаи мактабро, ки бо усули лоиҳавӣ қарор мебарад, чунин муайян намудааст: «Барнома фарогири як қатор таҷрибаҳо буда, байни худ ҳамон тавре ки маълумотҳо аз як таҷриба ба даст оварда шудаанд, ба рушд ва андӯштани таҷрибаҳои дигар алоқаманд месозад». Бо дарназардошти ин, ҳулосае бароварда шудааст, ки барномаи мактабӣ набояд аз тарафи давлат, устодон, балки аз тарафи донишҷӯён дар якҷоягӣ бо омӯзгорон дар раванди омӯзиш, ки асосҳои онро аз воқеияти ихотақарда гирифта зарур аст, сохта шавад. Усули лоиҳавӣ диққати педагогони русро ҳанӯз аз аввали асри XX ба худ ҷалб намуд. Ҷояи омӯзиши лоиҳавӣ дар Русия амалан дар баробар бо қоркардаҳои педагогҳои амрикоӣ пайдо гардид. Педагогҳои шуравӣ чунин мешумориданд, ки усули лоиҳавии дуруст қоркардашуда метавонад рушди ташаббусҳои эҷодӣ ва мустақилияти таълимгирандагонро дар раванди омӯзиш таъмин намояд ва ба робитаи бевоситаи байни бадастовариҳои донишу маҳорат ва истифодаи онҳо барои ҳалли вазифаҳои амалӣ мусоидат намояд.

Аксарияти педагогон тасдиқ кардаанд, ки дар солҳои 1929-1930 таълимгирандагон дар ҳолатҳои гуногуни ҳаётӣ қарор доштанд, бо монеаҳо дучор мегардиданд бо ёрии савқи табиӣ ва ҳислати ҳӯ, инчунин бо донише, ки барои ноил гардидан ба мақсади мазкур зарурӣ буданд, ин мушкилиҳоро бартараф мекарданд. Дар шароити имрӯза, ки илму технология бо суръати қайҳонӣ пеш рафта истодааст, олимони кишварро зарур аст, ки ҷиҳати баланд бардоштани қобилияти рақобати илми ватанӣ қорҳои таҳқиқотӣ технологиро вусъат бахшанд. Аз таҳлили маводи илмии мавҷуда бармеояд, ки мақсади таҳсилот дар замони муосир на танҳо донишҳо ва маҳоратҳо, баъзан ташаккули сифатҳои шахсиятии муайян мебошанд.

Методикаи лоиҳавӣ – ин технологияи педагогист, ки на ба ҳамгироии донишҳои амалӣ, балки ба истифодаи онҳо ва ба даст овардани роҳҳои нави худташкилӣ ва худомӯзии таълимгирандагон нигаронида шудааст. Чи хеле ки маълум аст, ба доираи методика, ҳамчун назарияи хусусии таълимӣ, омӯзиши мақсадҳо, мазмун, шакл, усулҳо ва воситаҳои омӯзиш бо фанни таълимии муайян тааллуқ дорад.

Дар шароити омӯзиши лоиҳавии ба шахс нигаронидашуда омӯзгор нақш ва функцияи дигарро дар раванди омӯзиш ба даст меоварад. Барномаҳои анъанавии мактабӣ бо маълумоти таълимӣ пурбор гардида, бевосита ба иртиботи назария ва амалия оварда мерасонад. Омӯзиши лоиҳавӣ хеле самаранок буда, дар раванди омӯзиши лоиҳавӣ донишҳоро таълимгирандагон дар раванди истифодабарии маълумотҳо ҳангоми ҳалли масъалаҳои амалӣ ба даст меоранд. Ҷустуҷӯии роҳҳои ҳалли масъалаҳои амалӣ, тақмифаъолияти маърифатӣ фаъолнок мегардад [8,с.31-35].

Бо назардошти хусусияти худ, технологияи лоиҳавӣ торафт васеъ паҳн шуда истодааст ва шумораи зиёди омӯзгорон дар саросари ҷаҳон ба он тавачҷуҳ зоҳир менамоянд. Усули лоиҳавӣ донишандӯзии донишҷӯёнро тавассути ҳалли масъалаи мушаххас дар назар дорад. Моҳияти метод аз ташкили фаъолияти мустақилонаи маърифатии хонандагон ҳангоми ҳалли масъалае иборат аст, ки дониши маҷмуиро аз фанҳои гуногун талаб мекунад.

Усули лоиҳавӣ, ҳамчун технологияи педагогӣ, истифодаи малакаҳои ҷустуҷӯӣ, эҷодӣ ва усулҳои проблемавии тадқиқотро талаб мекунад. Технологияи лоиҳавӣ ба ташаккули қобилиятҳои маърифатии донишҷӯён, тақмил додани тафаккури интиқодии эҷодӣ дар раванди тарҳрезии дониши худ бидуни омӯзиши мунтазам, танҳо тавассути паймоиш дар фазои иттилоотӣ асос ёфтааст. Омӯзгор дар ин намуди фаъолият ба сифати

мушовир ва ё машваратчӣ баромад мекунад. Фаъолияти лоиҳавӣ чунин вазифаҳоро дар бар мегирад: таълимӣ, иттилоотӣ ва маърифатӣ, фароғатӣ, эстетикӣ ва коммуникатсионӣ.

Дар асоси фаҳмиши имрӯзаи методикаи лоиҳавӣ, чи тавре, ки Е.С. Пулод қайд менамояд, дар «истифодабарии спектри васеи усулҳои масъалавӣ, тадқиқотӣ ва ҷустуҷӯӣ, ки ба натиҷаи ҳақиқии амали барои донишҷӯён мазмундор нигаронида шудааст, ҳалли мушкилот бо дарназардошти омилҳои гуногун ва шароити ҳалли он ба амалигардонии натиҷаҳо така менамояд». Бояд донишҷӯёнро барои мустақилона фикр намудан, дарёфт намудани мушкилот ва ҳал намудани ҳар гуна масъалаҳои грамматикӣ ҷалб намоем.

Омилҳои муҳимтарине, ки ба ташаккули сабабияти дохилии фаъолияти нутқӣ ҳангоми омӯзиши лоиҳавӣ кумак менамоянд, тибқи назари муаллифи тадқиқоти мазкур инҳо мебошанд:

- иртиботи ғояи лоиҳа бо ҳаёти воқеӣ: ғояи ҳама гуна лоиҳа бояд ба офариниши маҳсулоти мушаххас ва ё ҳалли мушкилоти алоҳида, маънодорӣ барои таълимгиранда, ки аз ҳаёти воқеӣ дар раванди фаъолияти амалӣ гирифта шудааст, нигаронида шавад;

- мавҷудияти шавқу ҳавас ба иҷроиши лоиҳа аз тарафи ҳамаи иштирокчиёни он: дар раванди истифодабарии методикаи лоиҳавӣ шавқу ҳаваси иштирокчиён имкон медиҳад, ки ба мақсадҳои гузошташуда бомуваффақона иҷро гарданд ва самаранокии таъсири он ноил гардад;

- нақши роҳнамои функсияи машваратӣ-мутобиқати омӯзгор: гузариш аз мавқеи роҳбар ба мавқеи машваратчӣ ва координатор ба мустақилияти воқеии донишомӯзон, нишон додани ташаббус, худкифоии шахсият имкон медиҳад.

Ҳамин тариқ, усулҳое, ки ҳангоми кор дар лоиҳа истифода мешаванд, инҳо мебошанд:

- усули ҷустуҷӯӣ, ки фарогири ҷустуҷӯӣ мушкилот, таҳлили он, интиҳоби мавзӯ, кор бо иттилоот, банақшагирии фаъолият мебошад;

- тарҳрезӣ: ҷустуҷӯӣ роҳи ҳалли мушкилот, интиҳоби усули татбиқ ва арзёбиरो дар бар мегирад;

- технологӣ: таҳияи нақшаи корӣ, иҷрои он ва мониторинги доимӣ;

- ниҳой: арзёбии лоиҳа, таҳлили натиҷаҳо ва имкониятҳои татбиқи онро пешбинӣ мекунад.

Мавриди зикр аст, ки талаботҳои, ки нисбати мутахассисони соҳибтаҳассус пеш гузошта мешаванд, аз ҷумла мавҷуд будани донишҳои амиқи касбӣ, дараҷаи баланди салоҳиятнокии коммуникативӣ ва фарҳанги муоширати шифоҳӣ, дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ мубрам арзёбӣ мегарданд. Дар раванди ташаккули сатҳи баланди салоҳиятнокии коммуникативии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии, омӯзиши забони англисӣ ҳамчун забони муоширати байналмилалӣ, ба мақсад мувофиқ мебошад. Зеро, ҷомеаи муосир ба мутахассисоне ниёзманд аст, ки фарҳанги муоширатро хуб аз бар кардаанд ва дорои сатҳи баланди салоҳияти касбӣ ва иртиботӣ, донандаи хуби забонҳои хориҷӣ мебошанд. Солҳои охир ба тамоюли омӯзиши касбии забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла усули лоиҳавии омӯзиши забони англисӣ ва масоили истифодаи ин забон ҳамчун воситаи муошират дар муколамаи фарҳангҳо таваҷҷуҳи хосса зоҳир карда мешавад.

Бояд гуфт, ки шабакаи интернет дар айни замон як маҳзани бузургест, ки оиди тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон маълумотро дар бар гирифтааст. Ҳар як шахс метавонад бо истифода аз системаҳои ҷустуҷӯкунанда маълумотҳои пайдо намояд, ки соатҳо дар китобхонаҳо дар ҷустуҷӯӣ он ранҷ мекашиданд. Мо имрӯз метавонем дар бораи ҳар як сиёсатшиноси барҷаста, олиму шоир, нависандаҳо ва ҳатто лашкаркашонӣ давлатҳои гуногун ба осонӣ ва бе ҳеҷ харҷи иловагӣ дар ҷойи нишасти худ маълумоти заруриро пайдо намоем. Дар айни замон рушди ҳеҷ як система, ҷомеа, ташкилот ва ҳатто давлатро бе интернет тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ба ин хотир имрӯз мо бояд тамоми кӯшишро ба харҷ диҳем, ки бо роҳи омӯзиши тарзи дурусти истифодаи интернет, истифодабаранда аз он бештар манфиат бардорад [2, с.81-85]. Албатта, рӯй овардан ба технологияҳои муосир аз ҷумлаи талаботи ҷаҳонишавӣ аст ва таҷриба нишон медиҳад, ки истифодаи самаранок ва оқилонаи воситаҳои электронии иттилоот, бидуни тайёр намудани кадрҳои болаёқат ва мутахассисони варзида ғайриимкон аст.

Муқарриз: Раҳимов М. – н.и.ф., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. А.И. Бурлак: Учебник английского языка. –М.: Высшая школа, 1992.
2. Буран А.Л. Педагогические технологии, используемые в обучении иностранным языкам с применением информационно-коммуникационных технологий / А.Л. Буран // Молодой ученый. - 2011. -№12. -Т.2. -481 с.
3. Островский Б.С. Английский язык. – Москва: Просвещение, 1990.
4. Девтерова, З.Р. Дидактические функции сети Интернет для предмета «Иностранный язык» / З.Р. Девтерова // Наука - XXI веку: материалы X Недели науки МГТУ. VI Всероссийская научно-практическая конференция студентов, аспирантов, докторантов и молодых ученых: I сессия. -Майкоп, 2005. -262 с.
5. Каримова Л.А. Проектная деятельность в обучении иностранному языку как фактор развития творческих способностей студентов / Л.А. Каримова // Педагогические проблемы высшей школы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, 2-ноября 2007г. -Димитровград: филиал УлГУ, 2007. -331 с.
6. Титаренко Н.В. Методика организации ролевых игр проблемной направленности при дистанционном обучении иностранным языкам: дисс. ... канд. пед. наук./Н.В. Титаренко. -М., 2007. -449 с.
7. Tatiana Klementyeva: Tenses in English Grammar. – Москва: АЙРИС ПРЕСС, 2008.
8. Халтурина О.В. Использование видеоподкастов для оптимизации процесса обучения иностранным языкам / О.В. Халтурина // Молодой ученый. - 2012. - №6. -С.453-456.
9. Gonella L., Panto E. Didactic architectures and organization models: a process of mutual adaptation // eLearning Papers. - 2008. - №9. -12 p.
10. Doolittle P.E. Multimedia Learning: Empirical Results and Practical Applications, Paper presented at the Irish Educational Technology UsersConference, Carlow, Ireland, 2002.

УСУЛИ ЛОИҲАВИИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур усули лоихавии омӯзиши забони англисӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Усули лоихавӣ ба рушди бомуваффақияти қобилиятҳо, малакаву маҳоратҳои иртиботӣ нигаронида шуда, дар донишҷӯён шавқу рағбатро нисбати омӯзиши забони хориҷӣ, аз ҷумла забони англисӣ ташаккул медиҳад. Инчунин, ба ташаккулёбии ва рушди нутқи шифоҳӣ, салоҳиятнокии коммуникативии донишҷӯён мусоидат менамояд. Дар шароити омӯзиши лоихавии забони англисӣ омӯзгор нақш ва функсияи дигарро дар раванди омӯзиш ба даст меоварад. Муаллиф қайд менамояд, ки дар замони муосир донишҷӯён забони англисӣ талаботи замони аср аст, аз ин сабаб мардуми зиёде кӯшиши аз худ намудани ин забонро доранд. Бояд дар назар дошт, ки аксарияти донишҷӯён дар вақти интихоби маводҳо, аз сабаби зиёд будани дастуру китобҳои омӯзишӣ бо мушкилӣ мувоҷеҳ мешаванд. Дар айни ҳол усулҳои гуногуни омӯзиши забони англисӣ мавҷуданд. Қайд гардидааст, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ дар ин раванд ба мақсад мувофиқ аст. Инчунин, муаллиф иброз менамояд, ки дар раванди ташаккули сатҳи баланди салоҳиятнокии коммуникативии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии, омӯзиши забони англисӣ ҳамчун забони муоширати байналмилалӣ, ба мақсад мувофиқ мебошад. Зеро, ҷомеаи муосир ба мутахассисоне ниёзманд аст, ки фарҳанги муоширатро хуб аз бар кардаанд ва дорой сатҳи баланди салоҳияти касбӣ ва иртиботӣ, донандаи хуби забонҳои хориҷӣ мебошанд.

Калидвожаҳо: лоиха, малака, маҳорат, функсия, машғулият, технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ, усули лоихавӣ, муваффақ.

ПРОЕКТНЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье основное внимание уделяется использованию языка программирования обучению языка, классическому изучению грамматических переводов в академических группах, языка и глубокому пониманию грамматической структуры и сплошной линии речи. Подход, основанный на проектах, представляет собой практическую и эффективную стратегию развития общения, предоставляющую дополнительный интерес к изучению языка, который обеспечивает читателям интерес к обучению, эффективности и результативности, а также к ключевым факторам, способствующим формированию внутренней нейтральной деятельности, помогает в обучении в процессе работы над проектом. В контексте проекта учитель выполняет роль и функции руководителя в период обучения иностранного языка. Традиционные школьные программы состыкованы с образовательной информацией и приводят к разрыву между теорией и практикой, поскольку в этом случае невозможно развивать пользовательский опыт. Однако, исследование проекта очень продуктивно, поскольку в процессе реализации проекта, учащиеся приобретают знания в процессе использования данных практических вопросов.

Ключевые слова: проект, навыки, умение, функция, профессия, информационные технологии, проектный метод, успех.

PROJECT METHOD OF LEARNING ENGLISH

Annotation: This article considered on how to use the language learning programming language, the classical study of the translation of grammatical translations into the academic language of the language, and it has a deep understanding of the grammatical structure of the structure and the solid line of speech. A project-based approach is a practical and effective strategy for the development of an area of communication, providing additional interest in language learning, which provides readers' interest in training, efficiency and effectiveness as well as the key factors that contribute to the formation of internal neutral activity helps with project learning. In the context of the project oriented the teacher acquires the role and function in the learning process. Traditional schooling programs are docked with educational information, and lead to a gaping gap between the theory and practice, as in this case it is not possible to develop the user experience.

However, project study is very productive, since the project implementation of knowledge acquires knowledgeable in the process of using data in solving practical issues.

Keywords: project, skills, skill, function, occupation, enthusiasm, interest, classics, success.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Аҳмадзода Бунафша Саймузафар* – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон, ба номи М.С. Осимӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, муаллими кафедраи забонҳо. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Академикҳо Раҷабов, 10. E-mail: abunafsha@mail.ru. Телефон: **985-05-34-54**

Сведения об авторе: *Ахмадзода Бунафша Саймузафар* - Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат педагогических наук, доцент, преподаватель кафедры языков. **Адрес:** 734042, г Душанбе, Республика Таджикистан, улица академиков Раджабовых 10. E-mail: abunafsha@mail.ru. Телефон: **985-05-34-54**

Information about the author: *Ahmadzoda Bunafsha Saimuzafar* - Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi, candidate of pedagogical sciences, associate professor, teacher of the Department of Languages. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Academicians Radjabov Street 10. E-mail: abunafsha@mail.ru. Phone: **985-05-34-54**

Мухторова Г.Ғ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ахаммияти иҷтимоии фарҳанги мардум дар давраи муосир бар асоси наздикии хувияти он бо иддаи фарҳанги омиёна (тудай) қобили тасаввур аст. Фарҳанги омиёна ҳамон фарҳанги омма аст, ки бо тарзҳои зиёди гуногун пайдо шудааст.

Фарҳанги мардум мачмуаи одоб, русум, ақоид, одатҳо, тарзи зиндагӣ ва вижагиҳои як ҷомеа маҳсуб ёфта, аз тавлид то марг ва ҳатто, пас аз онро дар бар мегирад. Ин ки кӯдаке чӣ гуна дар оғӯши хонавода ба дунё меояд, чӣ гуна парвариш меёбад, чӣ гуна либос мепӯшад ва дар чӣ манзилҳои сукунат меварзад ва вижагиҳои манзил чист ва чӣ гуна хӯрокҳои мавриди истифодааш қарор мегирад, чӣ маросимро барпо медорад ва дорои чӣ муътақидоте аст, ҳамаи ин ба фарҳанги мардум шомил мешаванд.

Фарҳанги мардум аз рӯзгори куҳан то ба имрӯз аз насл ба насли дигаре интиқол ёфтааст. Шароит, авзоъ ва аҳволи иҷтимоии ҷаҳони муосир дар пайи он аст, ки яқсара он чиро ки марбут ба фарҳанги мардум аст, ба фаромӯшӣ супорад. Бинобар ин, то ҳади имкон дар ниғаҳдорӣ ва одобу русуми инсонӣ кӯшиш бояд кард. Муҳимтарин омиле, ки метавонад дар ҳифзи одобу русум нақши созанда ва мусбат дар ин ҷода дошта бошад, муассисаҳои фарҳангӣ-фароғатӣ мебошанд.

Фарҳанги мардум бештар мабҳаси (объекти) улуми инсонӣ: таърих, фалсафа, санъатшиносӣ, фолклоршиносӣ, мардумшиносӣ, инсоншиносӣ ва зебоишиносӣ гардидааст. Табиатан ҳар яке аз ин илмҳо тавонистаанд вобаста ба мавзӯи худ масъалаҳои фарҳанги мардумро мавриди баррасӣ қарор диҳанд, аммо аз дидгоҳи тозаи улуми инсонӣ – фарҳангшиносӣ, масъалаҳои мубрами фарҳанги мардум таҳқиқ нагаштаанд. Зеро имрӯз илми фарҳангшиносӣ монанди дигар илмҳо пешрафт намуда, рӯз ба рӯз доманаи мавзӯи он густариш меёбад. Аз ин рӯ, фарҳангшиносӣ улуми инсонӣ буда, қонуниятҳои омӯзиш ва амали фарҳанг, сохтори пӯёи (*динамика*), ҳамгироӣ ва иртибот бо ҳаёти моддӣ ва маънавро ҳамҷониба меомӯзад [8: 8].

Ба ин тариқ, фарҳангшиносӣ ташаккул ёфта, аз доираи илми фалсафа ва дигар илмҳои вобаста ба он берун рафта, мавзӯи мушаххас, услубу усулҳои таҳқиқи худро доро мебошад. Бидуни шак, фарҳангшинос бо натиҷаҳои фаъолияти фарҳангӣ *предметҳо ва фаровардҳои эҷодӣ, фарҳангӣ, мусиқӣ, осори наққошӣ*) сарукар дошта, бештар вориди омӯхтани руҳи фарҳанги миллӣ ва парадигмаи фарҳангӣ мегардад. Маҳз дар ин ҳолат табақаи иртиботии (*коммуникативный*) фарҳанг зоҳир мешавад. Муҳаққиқон онро ба таври гуногун шарҳ медиҳанд: бо забон, равони миллат, низоми рамзҳои маъмулӣ ва ба ҳар ҳол, ҷушу хуруши эҷодии фарҳангшиносӣ, комилият, ҳамгироии бунёди ҷомеа, баррасии таърих ба унвони инъикоси эҷодӣ ҳештаншиносӣ ба тавсия ва густариши суннатҳои фарҳангӣ дар фазои маънавии маҳаллӣ содиқ мемонад. Фарҳангшиносӣ мавзӯи таҳқиқи худро дошта, бидуни шак, ба бостоншиносӣ иртиботи қавӣ дорад, онро пайдо менамояд, шаклҳои мероси фарҳангиро боз намуда, рамзи тавсеа ва рушди фарҳангиро ба намоиш мегузорад, ин ҳама дар се сатҳ амалӣ мегардад:

- 1) ҳифзи фарҳанг, бунёди зербинои он, ки зери пардаи шифоҳӣ ва рамзӣ ниҳон мешавад;
- 2) навсозии фарҳанг, ниҳодҳои навсозандаи донишҳо, мутаассири навгироӣ ба рамзи фарҳангӣ;
- 3) интиқоли фарҳанг ва ғайриодисозии ҷаҳони фарҳанг ба унвони ҷаҳони иҷтимоисозии фард (*индивидуум*).

Ҳар сеи ин сатҳ фарҳангро дар доираи васеи илм, фан, санъат, мазҳаб, фалсафа, сиёсат, иқтисод ва ғайра тавзеҳ менамояд ва дар айни ҳол имкон медиҳад, ки сохтор, тимсоли фаъолият ва комилии фарҳанг ошкор гардад ва барои бунёди ҷунин комилият замина мегузорад. Ҷунин андеша имкон медиҳад, ки чанд хулосаро доир ба зухур ва вазоифи фарҳангшиносӣ ба тариқи умда матраҳ намоем. Ба унвони мавзӯи фарҳангшиносӣ пайдоиш, амал ва рушди фарҳангӣ ҳамчун шакли зиндагии вижаи инсонҳо, ки худро таърихан раванди меросбардори фарҳанг муаррифӣ менамоянд, зоҳиран монанд буда, ба ҳар ҳол аз табиати зинда дар тафовут мебошанд. Бо таваҷҷуҳ ба

ин, вазифаи фарҳангшиносӣ таҳқиқи бунёди «генетика»-и фарҳанг буда, раванди таърихию (*дар сатҳи ҷаҳонӣ ва миллӣ*) рушду тавсеаи фарҳангро пешгӯӣ намуда, онро идора мекунад. Вазифаҳои мавҷуда чунин масъалаҳои бунёдиро ҳаллу фасл менамоянд:

1. Баррасии «ген» ва «рамзи генетикӣ»-и хориқаи фарҳанг, яъне сохтори зербинои он барои ҳифзу интиқоли таҷрибаи иҷтимоии фаъолияти инсонҳо масъулият дорад.

2. Омӯзиши омилҳое, ки ба «генҳо»-и ташаккули фарҳангию таърихӣ таъсири манфӣ мерасонад ва бознигарии равонасозии ин «рамзҳо» дар раванди эҷодӣ.

3. Омӯзиши натиҷаҳои рушди ҷамъбасти ҷамчун ҷаҳонишавии ҷомеа.

Дар баробари рушди тафаккур башар эҳсос мекунад, ки рақобати «ёбоигӣ» пешрафти ҷомеаро ҳалалдор месозад ва мафҳумҳои ҳуқуқ ва ҳуқуқи байналмилалӣ, ки «қоидаи бозӣ»-ро дар муҳити ҷаҳонӣ мушаххас мекунад, мураттаб месозад. Вучуди ҳастӣ намудан дар сатҳи савум водор месозад, ки арзишҳо таҷдиди назар шаванд.

Ҷаҳонишавӣ нақши муайянеро дар омилҳои ҳамзамонӣ, бавижа, ҳамгироии мутаवзоеи ҳастии байни инсонҳо таъмин менамояд. Аммо дар раванди ҷаҳонишавӣ «зидди ҷаҳонишавӣ» (*антиглобализм*) ба вучуд омадааст. Онҳо раванди ҷаҳонишавиро ба унвони шакли нави истисмори на танҳо коргарон, балки кишварҳои дар ҳоли рушд, гурӯҳҳои этникӣ ва табиатро муаррифӣ мекунанд. Фаъолияти созмонҳои байналмилалӣ тафовутҳои айнии дороиву фақро густариш медиҳад. Таҳқиқоти илмӣ ва таҷриба нисбати генҳои инсон, пажӯҳиши ҳайвонот, технологияи ядрои ҷомеаро таъкиб мекунад ва барои нобудии инсон ҳамчун навъи башар замина мегузорад.

Вижагиҳои фарҳанги мардум, воқеият, мушкилу печида мешаванд. Равандҳои ҷаҳонишавӣ, ки дар аз байн бурдани забонҳо ва сарҳадҳои фарҳангӣ зоҳир мегарданд, инсонҳоро водор месозанд, ки воқеан ба субъекти воҳиди ақлонӣ мубаддал гарданд. Равандҳои ҷаҳонишавӣ дар таърихи башар чизи нав набуда, аз давраи Искандари Мақдунӣ, империяи Рим, лоиҳаи «*Муттаҳидсозии Аврупо*» ва ғояҳои инқилобҳои ҷаҳонӣ сарчашма ва маншаъ мегирад.

«Аз ин лиҳоз, имрӯз масъулияте, ки мо дар назди халқамон, дар назди наслҳои ояндаи миллат дорем, беш аз пеш меафзояд.» - омадааст дар Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олӣ, - *зеро инсоният дар шароите ба асри XXI ворид гардид, ки сиёсати ҷаҳонӣ куллан тағйир ёфтааст... равандҳои ҷаҳонӣ шудан босуръат идома доранд ва имрӯз инсоният бо таҳдиду хатарҳои нава рӯ ба рӯ шудааст, ки муносибати қомилан навро тақозо мекунанд. Аз ин рӯ, мо бояд роҳу равиши худро аз ҳамин мавқеъ, яъне бо назардошти вазъи мураккаби ҷаҳон ва дар айни замон манфиатҳои умумимиллии давлати ҳеҷ тарҳрезӣ намоем. Вақте сухан дар бораи низоми нави ҷаҳонӣ меравад, пеш аз ҳама бунёди тамаддуни нав дар назар аст, ки башарият аз он бештар манфиат бардошта тавонад»* [1].

Бо вучуди ин, равияи ҷаҳонишавӣ боз завқу шавқи бештаре ба фарҳанги бумӣ дорад. Ҷилваҳои фарҳанги маҳаллии мардумони мухталифи сайёра афзуда, ҳар яке мекӯшанд, ки чехраи фарҳангии хешро ҳифз намоянд. Чунин равияи боқӣ мондан ва нотақрори суннатҳои фарҳангӣ бори дигар қонуниятҳои умумии ягона ва ҳар қадаре, ки инсонҳо бо ҳам дар иртибот бошанд, гуногунии фарҳанги бумии хешро ҳифз намуда, онро ба намоиш мегузорад. Инсонҳо дар муҳити фарҳангии гуногун умр ба сар мебаранд ва ин гуногунрангӣ дар паҳлуҳои зиндагии онҳо зоҳир мегардад.

Дар қаринаи (контексти) таҳқиқоти умумиинсонӣ нақши фарҳангшиносӣ дар он мебошад, ки вижагиҳои фарҳанги мардум, тафаккур ва рафтори инсонҳоро тасвир намуда, тавзеҳ бидиҳад.

Лозим ба ёдоварист, ки донишмандони кишварҳои мухталиф барои омӯхтани фарҳанги мардуми «хеш» ва «бегона» машғуланд. Онҳо консепсияҳои мухталиф ва равияҳои методологии гуногунро эҷод намудаанд. Масалан, дар мактабҳои фарҳангшиносии аврупоӣ, дар атрофи мафҳуми «мардум» андеша ронда, ба таҳқиқи фарҳанги миллатҳои мухталиф тавачҷуҳ зоҳир намуда, раҳ ёфтани қомоли худбиниро (*эгоцентрикӣ*) талқин менамоянд.

Фарҳангшиносии рус дар муҳити илмию мактаби аврупоӣ қомол ёфта, ба масъалаи фарҳанги мардумони дурафтаи Русия ва дигар кишварҳо машғул мебошад.

Омӯзиши кунунии фарҳанги мардум ба услубҳои таҳлили этнографӣ, этнологияю таърихӣ, ҷомеашиносӣ (*соцсиология*) ва дастовардҳои лингвистӣ таъя мекунад. Маҳз

чунин раҳёфт имкон медиҳад, ки фарҳанги мардум ба унвони низоми рамзу аломат ва аҳаммияти он фарҳанг, ки ниёз ба тафсир ва эзоҳро доранд, мавриди баррасӣ қарор мегирад. Танҳо чунин раҳёфт имкон медиҳад, ки назарияи тақомули (*эволюционии*) фарҳанг бо концепсияи конструктивии навин ҷойгузин гардад, гарчанде ки ин навгонӣ ба фарҳангшиносӣ таъсир расонида, мавқеи суннатии арзиши инсонро бо воқеияти иҷтимоӣ ва фарҳангии мавҷуд баҳо додааст. Бо тавачҷуҳ ба ин, танҳо аз дидгоҳи фарҳангшиносӣ чанд намунае аз таърифҳои фарҳангро ба унвони мисол меоварем:

Улуми инсоншиносӣ низ шаш навъи таърифи фарҳангро мавриди баррасӣ қарор додааст: 1) дастгоҳӣ (инструментальный) – сохтан ва дигаргунсозии муҳити зист; 2) функцияи иҷтимоисозӣ (иникультурация) – офаринӣ, аз бозсозии инсон; 3) меъёрӣ (нормативный) – барпо кардани системаи васоити зиндагии дастачамъӣ; 4) аломатӣ (сигнификативный) – ташаккули ному насаб ва номгузории предметҳо (*агар ягон предмет ном надошта бошад, барои инсон чунин чизе вуҷуд надорад*); 5) маърифатӣ – имкон медиҳад, ки инсон контури (тасавури) ҷаҳониرو ба вуҷуд оварад; 6) иртиботӣ (коммуникативный) – иттилооти фарҳанги мардум дар системаи фосилавӣ (диахронӣ) – иттилооти фарҳанги мардум дар системаи фосилавӣ (диахронный) ва фазои муътадил ва ҳамгирои фарҳангӣ таъмин менамояд [9, с.155].

Ин омилҳои фарҳангӣ тавассути воситаҳои шифоҳӣ (*вербальный*) ва ғайришифоҳӣ хусусияти (атрибут) замонӣ мегиранд. Баъзан дар интиқоли иттилооти фарҳанги мардум забон он қадар мисли воситаи ғайришифоҳӣ, ки хусусияти нишонӣ, ишора, қиёфа, андом, расму русум, аломатҳо, либос, ғизо ва ғайра, муҳим ҷилвагар намегардад. Тамоми ин функцияҳои фарҳанги мардум ба мақсади умдаи равоншиносии фард хидмат намуда, имкон медиҳад, ки таклифи худро мушаххас намояд ва чунин тарзи зиндагиро интиҳоб намояд, ки битавонад эмин ва бо итминони хотир зиндагӣ кунад. Фарҳанги мардум дар ниҳоди худ механизми амнияти мардумро дорад, ки дар дохили он махсусият ва ғайривижайи онро метавон ҷустуҷӯ кард.

Вижагиҳои фарҳанги мардуми деҳот ва шаҳр ба одобу русуми фарҳанги мардуми Тоҷикистон дар ду шакл: деҳнишинӣ ва шаҳрнишинӣ қобили омӯзишанд. Ин ду шакли фарҳанг ё ду гурӯҳи иҷтимоӣ дар шакли умум бо ҳам пайваст буда, шинохти ҳар яке аз онҳо бидуни тавачҷуҳ ба аҷзо ва унсурҳои дигари ин сохти фарҳангӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо душвортар менамояд.

Деҳ ё худ қишлоқ воҳиди иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҷуғрофӣ ва маркази ҷамъ омадани мардуми якҷонишин аст, ки даромади он умдатан аз кишоварзӣ таъмин мешавад ва шароити билқувваи худкифоиро дар худ дорад. Аз лиҳози шакли сукунат деҳотиёнро метавон ба ду даста тақсим кард: гунаи аввал шомили қишлоққоест, ки воҳидҳои маскунӣ ба сурати мучтамаъ ва фишурда дар канори якдигар қарор гирифта, боғҳову киштзор дар атрофи он воқеъ шудаанд. Ба ин тартиб, деҳаҳо ба ду қисмат аз ҳам ҷудо мегарданд. Гурӯҳи якум бахши маскунӣ, ки ба далели фишурдагии сокинон маҳватаи кӯчакеро шомил мешавад ва боғу заминҳои зироатӣ, ки гирдогирди хонаҳоро гирифта ва ё дар муқобили онҳо воқеъ аст. Таҷаммуи ҷойи зисти деҳот бар асоси шароити иқлимӣ ва хусусияҳои иҷтимоӣ мумкин аст ба суратҳои мухталифе дарояд: поре аз деҳот ба сурати қалъае буда ва деворҳои баланди гилӣ онҳоро аз атроф ихота кардааст ва ҷаҳор бурҷи устувонай низ дар ҷаҳоргушаи он бино шудааст.

Ба гурӯҳи дувум деҳаҳо шомил мешаванд, ки мазилҳои мардум ба таври пароканда ва дур аз ҳам қарор гирифтаанд. Деҳаҳо на танҳо ҷамъияти кишоварзиро дар худ ҷой медиҳанд, балки ҷамъият низ шомили касоне мешавад, ки машғули корҳои ғайрикишоварзианд. Бар ҳамин асос ин ду кишро мебояд дар фарҳанги бумӣ аз якдигар фарқ кард. Тафовутҳои фарҳангии байни деҳоту шаҳрҳо бо тавачҷуҳ ба проблемаи фарҳанги мардум бояд дар таҳқиқ ва омӯзиши фарҳангшиносӣ ба эътибор гирифт. Бо ин ҳол миёни мардуми деҳ ва шаҳр дар мисоли фарҳанг, тафовутҳои зиёде мавҷуд аст, ки дар муқоиса бо якдигар шинохта мешавад. Муқоисаи фарҳанги деҳ аз шаҳр аз ин назар бештар қобили тавачҷуҳ аст, ки бисёре аз хусусият ва вижагиҳои асосии ҷомеаи деҳотӣ ва шаҳрӣ, тафовутҳои мавҷудаи миёни онҳоро равшан месозад. Бо ба назар гирифтани мушаххасоти як шаҳри саноатии ҷадид аз як сӯ ва як деҳоти кӯҳнаву қадим аз сӯи дигар, тафовутҳои мавҷудаи миёни онҳоро баршумурда, кӯшиш мекунем, ки аз рӯи имкон

вазъияти ҷомеаи деҳотӣ ва шахрии кишварро дар фарҳанги мардум (*одобу русум*) таҳқиқ намоем. Мухити фарҳанги деҳот маҳдуд аст, ончуноне ки метавон пахлуҳои онро аз наздик мушоҳида ва таъин кард. Теъдоди ҷамъияте, ки метавонад дар як деҳкада ба зиндагии худ идома диҳад, бо ин ки дар муҳитҳои мухталиф дар тафовут аст, бисёр бо мушкили аз чанд нафаре иборат аст, дар ҳоле ки муҳити шаҳр васеъ аст ва метавонад маркази таҷаммуи атрофи бешуморе гардад.

Албатта, ин тафовут танҳо ба теъдоди аҳоли маҳдуд нест, балки аз ҷиҳати таркибҳои синнӣ, ҷинсӣ, савод, дараҷа, мизони издивоҷ, талоқ, мизони ғавту таваллуд, муҳочирпазирӣ ва муҳочирфиристӣ низ фарқиятҳои ошкоре байни шаҳру деҳ вучуд дорад. Дар деҳ вазъияти қори кишоварзӣ водор мекунад, ки инсон ҳамвора бо табиат дар иртибот бошад. Ба ибораи дигар, дар деҳ наздикии инсон бо табиат бештар аст. Ҳол он ки дар шаҳр бархӯрди инсон бештар бо муҳити инсонӣ аст. Аз ҳамин ҷиҳат, Фридман деҳро ҳамчун муҳити табиӣ ва шаҳро ҳамчун муҳити ғаннӣ шарҳ додааст. Дар ҷомеаи суннатии деҳот ҷойивазкунии маконӣ камтар рӯй медиҳад, деҳотӣ пойбанди замин аст. Омӯзиши солҳои охир нишон медиҳад, ки аз лиҳози иваз кардани макон дар ҷомеаи деҳотӣ тағйироти ҷиддие сурат гирифтааст ва мизони таҳарруки макони ҷамъияти ҳосса дар миёни насли ҷавони деҳот батадрич рӯ ба афзоиш аст. Ин воқеият заминаи тозае дар ҷиҳати баррасиҳои фарҳангшиносии рустой мекушояд. Ташаккули шуғли иҷтимоӣ дар деҳот ба душворӣ сурат мегирад, зеро шуғлҳо маҳдуд ва таҳассус ҳам суннатӣ аст ва афрод ҷуз дар мавридҳои нодир ҳамон шуғл ва пешаи падарони худро меомӯзанд. Дар ҷомеаи шаҳрӣ афрод нисбат ба ҳам бегона ва ношинос ҳастанд. Касе ба рафтори дигарон таваҷҷуҳе надорад ва дар натиҷа камтар рафтори якдигарро мавриди диққат қарор медиҳанд. Бинобар ин, ба хотири ҳифзи мероси фарҳанги мардум таваҷҷуҳи зиёде зоҳир намегардад. Тафовути дигаре, ки зоҳиран шаҳру деҳро аз ҳам ҷудо месозад, фарқият дар вижагиҳои морфологии шаҳру деҳот аст. Биноҳои шаҳр бештар барои хотири муайян ва ҳадафи ҳосе сохта мешаванд ва ин амр, ки натиҷаи таҳаввулоти саноати ҷадид аст, ба ҷашм меҳӯрад. Шаҳр ҷоест, ки бақои он бар асоси доду ситад ва мубодилаи маҳсулот, маснуот ва ташкили созмонҳои бузурги тиҷоратӣ, тавзеҳи озуқа ва дигар маводҳост. Усулан мавҷудияти он ба ҳамин доду ситад ва мубодилот вобаста аст. Ҷомеаи рустой нисбатан собит аст ва тағйирот дар он ба кундӣ сурат мегирад. Дилбастагии деҳотиён ба фарҳанги дерин ва суннатҳои кӯҳан монети таваҷҷуҳи он қарор мегирад. Деҳотӣ нисбат ба падидаҳои нав ва ҷизҳои тоза нигоҳи дигар дорад ва дар қабули он ҳамеша дудила аст. Метарсад, ки ба пазириши ҷизи тоза ҷизи мавҷудро, ки солҳои зиёде ба он унс гирифта ва бад-он одат кардааст, аз даст бидиҳад ва зиндагии ӯ аз он ҷи ҳаст, бадтар шавад. Пазириши фарҳанги нав дар деҳот ба кундӣ ва душворӣ сурат мегирад. Пазириш он қадар ба дарозо меанҷомад, ки дар натиҷа он ҷиз тозагӣ ва таровати ҳудашро аз даст медиҳад. Дар ҷомеаи шаҳрӣ ҳама ҷиз дар ҳоли тағйир ва дигаргунӣ аст, пазириши иқдоми тоза, навпазирӣ ва истиқбол аз навсозӣ, тараққӣ ва пешрафтҳо зиёд аст. Яке аз вижагиҳои фарҳанги мардумӣ меҳмоннавозӣ аст. Аз он ҷумла, ки дар деҳот меҳмонхона ва маҳалле барои меҳмон камтар вучуд дорад, мардум дар ҷараёни омадурафт ночор мешаванд, то ба хонаи деҳотиён паноҳ оваранд. Бинобар ин, меҳмоннавозӣ зарурат пайдо мекунад ва ба суръати арзишҳои фарҳангӣ дармеояд.

Падидаи меҳмоннавозӣ дар деҳоти Тоҷикистон ва бештар дар деҳкадаҳои дурдасти кӯҳистон арзиши зерини худро ҳамчунон ҳифз кардааст. Дар он дастаи деҳоте, ки иртиботашон бо шаҳр шудааст, расму оини меҳмоннавозӣ аҳаммияти гузаштаи худро батадрич аз даст медиҳад ва навӣ рафтори ҳисобгарона ва мантӣ дар миёни мардуми деҳот пойдор мешавад.

Қонуне, ки бар ҷомеаи деҳотӣ ҳоким аст, маъмулан, ҳамон урф аст, ки бо мурури замон ба вучуд омада, собиту тағйирнопазир аст, қонунест, ки падарон бад-он амал карда ва фарзандон низ бояд роҳу усули онҳоро бипазиранд ва идома бидиҳанд. Дар шаҳр қонунҳои расмӣ ва додрас вучуд доранд, хостаҳо ва ниёзҳои доимултағйири шаҳриҳо пайваста дар ҳоли дигаргунӣ аст.

Дар деҳот, мардум нисбат ба мардуми шаҳр зуд издивоҷ мекунанд. Издивоҷ умумият ва ривочи бештар дорад, доираи интиҳоби ҳамсар маҳдуд аст ва бисёре аз издивоҷҳо дарунгурӯҳӣ, яъне издивоҷҳои мебошанд, ки миёни хешовандону афроди ҳамтоифа ва

маҳаллӣ сурат мегиранд. Дар шаҳр издивочҳо нисбатан деррастар аст ва ба сабабҳои тамос ва иртиботи рӯзафзуне дар миёни зану мард дар муҳитҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ навъи издивочҳо берунгурӯҳӣ мебошад, ин ҷо навъи урфу русум ва одоби арӯсӣ бо ҳам меомезанд. Замони фароғати шахриён ва деҳотиён бо ҳам фарқ мекунад. Тафовути дигари мардуми шаҳру деҳот марбут ба фазои тафреҳ ва кор аст. Дар шаҳр фазои қору истироҳат аз ҳам ҷудост, дар деҳот тафреҳу кор мумкин аст якҷо бо якдигар ва дар қанори ҳам анҷом бипазиранд. Омӯзиш ва таҳқиқ нишон медиҳад, ки дар поре аз деҳоти Тоҷикистон кишоварзон ҳангоми чидани пахта, картошка ва ғайра ба таври дастҷамъӣ таронаҳо ва сурудҳои махсусро месароянд ва дар зимни кор истироҳат ва шодӣ мекунанд.

Ҳангоми хирманкӯбӣ, ҷамъовариҳои маҳсулоти зироатӣ маъмулан, муассисаҳои фарҳангӣ дар байни мардум: мутрибон ва овозхонон ба сари хирманҳо мераванд, суруду тарона мехонанд ва ба ин васила корро барои кишоварзон матлубу нишотовар месозанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин, барои таҳқиқи фарҳанги мардум илми фарҳангшиносӣ бояд омилҳои зеринро ба эътибор гирад:

Омилҳои муассир ба фарҳанги мардум дар тамоми ҷаҳонияти зиндагии инсонҳо зоҳир мегардад: дар забон, тарбия, либос, макони истиқомат, ҷойи кор, хоҷагидорӣ ва фолклор. Дар ташаккули фарҳанги мардумӣ омилҳои табиӣ, ҷуғрофӣ, мазҳабӣ ва тарзи тафаккури мардумӣ муассир мебошанд.

Омилҳои ҷуғрофӣ. Омилҳои ҷуғрофӣ шартӣ аслии пайдоиш ва бақои инсон мебошад. Намунаҳои таъсири табиатро метавон дар риштаҳои гуногуни фарҳанги мардум ҷустуҷӯ кард. Табиат ба фарҳанги либос, макони сукунат, зироатҳои кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра таъсири худро мерасонад.

Хусусиятҳои муҳити ҷуғрофӣ (*обу ҳаво, хок, наботот ва ҳайвонот*) ба ташаккули фарҳанги мардум, одоби рафтор, суннату анъана ва ҷашну маросимҳо ва тарзи зисти таърихӣ мардум таъсири қалон мерасонад.

Омилҳои забонӣ. Дар ташаккули фарҳанги мардум забони мардум нақши муҳимро ишғол мекунад. Имрӯз дар ҷаҳон беш аз 2000 забони зинда арзи ҳастӣ доранд. Ҳар миллат биниши худро тибқи забон густариш ва рушд медиҳад.

Омилҳои мазҳабӣ. Аҳамияти дину оин дар ташаккули фарҳанги мардум маъмул аст. Масалан, дар кишварҳои араб халқҳои зиёде умр ба сар мебаранд ва онҳо бо лаҳҷаҳои гуногуни арабӣ тақаллум мекунанд. Дини мубини Исломи тамоми онҳоро муттаҳид карда, фарҳанги ягонаи исломиро эҷод намудааст.

Омилҳои раванӣ. Унсурҳои муҳими фарҳанги мардум «**руҳи мардумӣ**» мебошад, ки онро хусусиятҳои миллӣ ва ё руҳи миллат низ меноманд. Хусусияти миллӣ ҷузъи шахшудамонда набуда, ҳамеша дар рушду инкишоф мебошад.

Педагогикаи қавмӣ (*этнопедагогика*) ва фарҳангшиносии қавмӣ (*этнокультурология*) дар ҳамбастагӣ метавонанд он арзишҳои фарҳангии таълиму тарбияро ҳаматарафа биомӯзанд. Этнопедагогика раванди рушди маънавии шахсиятро дар пояи омӯхтани меъёрҳои иҷтимоӣ, арзишҳо, таҷрибаи хирадмандонаи мардумӣ ва фарҳанги он қиссаҳо, ҳикояҳо, сурудҳо, бозиҳо, тарзи зисти хонаводагӣ, суннату анъанаҳо ва эътиқодҳои мазҳабӣ (*ахлоқӣ*) меомӯзад [3:6] (*мутаассифона, баъзе аз «олимон» дар натиҷаи тангазариҳои хеш чунин равандро нодида мегиранд ва педагогикаро аз фарҳангшиносӣ сирфан ҷудо мешуморанд*).

Лозим ба ёдоварист, ки танҳо ба эътибор гирифтани ин омилҳо имкон медиҳад, ки раванди рушду нумуи фарҳанг танзим гардад ва фарҳангшиносӣ ба унвони илми тозатаъсис дар фазои илмиву фарҳангӣ ва педагогии кишварамон густариши ҳамаҷониба ёбад.

Муқаррир: Аҳмедова М.А. – н.и.п., дотсенти ДМТ.

АДАБИЁТ

1. Раҳмон, Эмомалӣ. Масъулият барои фардои миллат // Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҚТ». 4 апрели соли 2003 // Ҷумҳурият. - 2003. - 5 апр.
2. Арнольд, А.И. Человек и мир культуры / А.И. Арнольд, Введение в культурологию. -1992. -145 с.
3. Каргин, А.С. Народная художественная культура / А.С.Каргин. -М., 1990. -196с.

4. Кукушкин В.С. Этнопедагогика: Учебное пособие / В.С.Кукушкин. -М.: Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2002. -304 с.
5. Культура и культурология: Словарь /Сост и ред. А.И. Кравченко. -М.: Академический проект; Екатеринбург; Деловая книга, 2003. -928 с.
6. Культурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -Ростов н/Д: Феникс, 1999. -608 с.
7. Массовая культура: Учебное пособие / К.З.Акопян, А.В.Захаров, С.Я.Кагарлицкая и др. -М.: Альфа М; Инфра-М, 2004. -304 с.
8. Ошӯрӣ, Дорюш. Тавсифҳои мафҳумҳои фарҳангӣ. -Техрон: Маркази асноди фарҳангии Осӣ,1357 /1978.
9. Садохин, А.М. Этнология: Учебник / А.М. Садохин. -М.: Гордарики, 2001. - 256 с.
10. Сапронов, П.А. Культурология: Курс лекции по теории и истории культуры / П.А. Сапронов. -2-е изд., доп.-СПб.: Лениздат; Издательство Союз, 2001. -560 с.
11. Стринати, Доминик. Муқаддимае бар назарияҳои фарҳанги мардумӣ; Тарҷумаи Суриё Покназар. -Техрон: Гоми нав, 1379. 1980. -364 с.
12. Сулаймонӣ, С.И. Фарҳанги мардум ба унвони мавзӯи фарҳангшиносӣ / Сулаймонӣ С.И. // Паёмномаи фарҳанг. - 2003. -№9. -С.7-16.
13. Сулаймонӣ, С.И. Фарҳангшиносӣ / Сулаймонӣ С.И. // Назария ва амалия. -Душанбе: Ирфон, 2012. -423 с.
14. Удовик, С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С.Л. Удовик. -М.: Рефл-бук; Ваклер, 2002. -460 с.
15. Флиер, А.Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологи / А.Я. Флиер. -М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. -492 с.

ФАРҲАНГИ МАРДУМӢ ВА ОМИЛӢОИ МУАССИРИ ОН

Мафҳуми «фарҳанг мардум» бештар аз ҷониби намоёндагони улуми ҷудоғона-мардумшиносӣ, фолклоршиносӣ, мавриди истифода қарор мегиранд. Бо тавачҷух ба ин, баррасии фалсафию иҷтимоии фарҳанги мардумро дар ибтидо бидуни таҳлили моҳияти он ва ҷойгоҳи онро дар рушди фарҳанг матраҳ намудан ва сониян мавқеи онро баррасӣ намудан ва билохира вижагиҳои мардумӣ будани онро таҳқиқ намудан, яке аз дигар диалектикаи мардум, ҳамгирии фарҳанги касбӣ ва мардумро мушаххас намудан муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: фарҳанги мардум, фарҳангшиносӣ, мардумӣ, ҳамгирӣ, касбӣ, диалектика, омилҳо, таҳқиқ, фалсафа, иҷтимоӣ.

НАРОДНАЯ КУЛЬТУРА И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ ФАКТОРЫ

Сам термин "народная культура" используется преимущественно представителями частных наук - этнографами, фольклористами и т.д., которые отождествляют ее либо с традиционно-бытовой культурой, либо с такими формами народного художественного творчества, как традиционный фольклор и народное декоративно-прикладное искусство. Необходимость философско-социологического рассмотрения народной культуры обуславливается, во-первых, тем, что без анализа ее сущности и места в культурном развитии невозможно достаточно полно исследовать такую важнейшую черту-культуры, как народность, без выявления диалектики народного и народности, взаимодействия и взаимосвязей профессиональной и народной культуры.

Ключевые слова: культура народная, культурология, народная, интеграция, профессионализм, диалектика, факторы, исследование, общество.

FOLK CULTURE AND MAIN INFLUENTING FACTORS

The term "folk culture" is used mainly by representatives of private sciences - ethnographers, folklorists, etc. - who identify it either with traditional everyday culture, or with such forms of folk art as traditional folklore and folk arts and crafts. The need for a philosophical and sociological consideration of folk culture is determined, firstly, by the fact that without analyzing its essence and place in cultural development, it is impossible to fully, finally, it is impossible to fully explore such an important feature of culture as nationality, without identifying the dialectic of folk and nationality, interaction and interrelationships of professional and folk culture. To the extent possible, reveal the role.

Keywords: folk culture, cultural studies, folk, integration, professionalism, dialectics, factors, research, societies.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мухторова Гавҳар Гаффоровна* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи технология, нақшакашӣ ва дизайн. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хiebони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **935-66-41-58**

Сведения об авторе: *Мухторова Гавхар Гаффоровна* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, кандидат педагогических наук, доцент кафедра технологии, черчения и дизайна. **Адрес:** 734003, г.Душанбе, Республики Таджикистан, проспект Рудакӣ, 121. Телефон: **935-66-41-58**

Information about the author: *Mukhtorova Gavhar Gafforovna* – Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Department of Technology, Drawing and Design. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki, 121. Phone: **935-66-41-58**

ЗАВҚИ МАЪРИФАТӢ ВА РУШДИ ОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Маҳмадшоева Т.М.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Дар ҳаёти инсон ҳосил намудани тасаввурот дар бораи олами атроф, аз ҷумла ашё ва умуман мавҷудоти табиӣ, нақши муҳим дорад. Бо мақсади боз ҳам самарабахш ба роҳ мондани фаъолияти худ, шахс дар тамоми давраи ҳаёти худ барои дурусттар фаҳмидани олам саъю кӯшиш менамояд. Яке аз ҷиҳатҳои азхудкунии дониш – ин майлу рағбат пайдо кардани шахс ба дониш мебошад. Ин майлу рағбат дар давраҳои гуногуни синнусолӣ хусусиятҳои худро дорад.

Мақсади асосии тарбия намудани шавқи хондан дар хонандагон ташаккули фаъолияти зеҳнии онҳо мебошад. Мақсади тадқиқоти мо асоснок намудани роҳҳои педагогӣ ва шароитҳои ташаккули шавқи завқи маърифатии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таълим ба шумор меравад.

Нақши асосиро дар тарбияи шавқи завқи воситаҳои ташкили фаъолияти хонандагон мебозанд, ки онро омӯзгор ташкил намудааст. Ташаккули шавқи хондан дар хонандагон аз ташкил намудани фаъолияти азхудкунӣ вобаста аст. Шартҳои бедор намудан ва инкишоф додани шавқи маърифатӣ ҳамон вақт пайдо мешаванд, ки омӯзгор маводро дар шакли тайёр пешниҳод накарда, фаъолияти мустақилонаи хонандагонро ташкил менамояд.

Хонандагони синни хурди мактабӣ шавқи ҳаваси беҳад зиёди маърифатҷӯӣ доранд. Азбаски шавқи ҳаваси бачагон асоси муваффақиятҳои ояндаи онҳоро дар роҳи аз худ кардани системаи донишҳо дар мактаб ташкил менамоянд, шавқи ҳаваси хонандагонро ҳамачониба дастгирӣ намудан лозим аст, чунки завқи маърифатҷӯии хонандагони синни хурди мактабӣ дар оянда, ҳамчун заминаи боэътимоди ташаккули ҷаҳонбинии мақсадноки онҳо хизмати босазо хоҳад кард.

В.А. Сухомлинский ба масъалаи дар мактаббачагон инкишоф додани муносибати бошуурона ба таҳсили илм, ба азбаркунии донишҳо ҳамчун муҳимтарин талаботи ҳаёт аҳаммияти якуминдараҷа меод. Бо мақсади кумак расонидан ба хонандагон барои ёфтани калиди дониш як қатор маҳорат ва малақаҳои асосиро бояд муайян кард, ки бо ёрии он ҳар як талаба маводҳои барномаи мактабро хуб аз худ карда метавонист ва дар баробари ин, қобилиятҳои рушд кунанд [10,с.168].

Ташаккули завқи маърифатӣ дар мактаббачагони хурдсол дар шакли кунҷқобӣ, ҳавасмандӣ ба назар мерасанд, ки он дар оғози омӯзиш дар мактаб сар мешавад. Танҳо баъд аз он ки шавқи ҳаваси мактаббача ба натиҷаҳои меҳнати таълимии худ пайдо мегардад, дар онҳо шавқи ба мазмуни фаъолияти таълимӣ, талабот ба гирифтани донишҳо ташаккул меёбад. Ташаккули завқи маърифатӣ ба мундариҷаи фаъолияти таълимӣ, аз худ намудани донишҳо, аз дастовардҳои худ қаноатманд будани хонандагон алоқаманд аст. Дар солҳои аввали омӯзиш завқи хонандагон, асосан завқи маърифатӣ, саъю кӯшиши бисёртар доништан, ҳавасмандӣ инкишоф меёбад. Дар аввал шавқи завқи ба далелҳои алоҳида, баъдан ба ошкор намудани сабабҳо, қонуниятҳо, алоқамандии байни ҳодисаҳо ба вучуд меоянд [11; 12; 13; 14].

Завқи маърифатӣ, ҳамчун фаъолнокии эҷодӣ ҳодисаҳои гуногунтарафа ва мураккаб мебошад, ки он аз ду ҷониб дида баромада мешавад: якум, ҳамчун воситаи таълим бо муаммои ишғолнамоӣ алоқаманд мебошад; дуюм, мафҳумҳои додашуда мақсадҳои арзишноқӣ фаъолияти таълимии мактаббача ба шумор мераванд.

Дар системаи рушди завқи маърифатии мактаббачагони хурдсол раванди таълим бояд диққатҷалбкунанда, муносибат-ғамхорона ва меҳрубона бошад. Дар як вақти муайян, дар хонанда ҳиссиёти хурсандӣ ва шавқи ҳавасро нигоҳ доштан лозим мебошад. Хонандаи синни хурди мактабӣ - шахсияти мушоҳидакор, шавқманд ва фикркунанда мебошад. Олами ихотакардари омӯхта истода, хонанда дар бораи бисёр ҷизҳо доништа мегирад, ба соҳаҳои гуногуни фаъолияти ихотакарда шавқи завқи ӯ зиёд мегардад. Онҳо

ба муносибатҳои олами ихотакарда, ки ба ҳамаи калонсолон хос аст, дохил шуда худро ҳамчун шахс эътироф мекунад, бо хоҳиши том ҳаёт, зисту зиндагии калонсолонро омӯхта, бо ҳамин мазмуни нави худогоҳиро нисбати рафтору кирдори худ ба дигарон пайдо мекунад.

Сари вақт ба меҳнати хонанда баҳои ҳаққонӣ надодан, дуруст кадр накардани саҳми ӯ дар таълим сабаб мешавад, ки ӯ дигар ба дониши худ бовар намекунад ва талаботу хоҳиши ӯ нисбат ба таълим суст мешавад.

Бояд гуфт, ки бо тағйир ёфтани хусусиятҳои синнусолӣ баҳодиҳии бачагон ба ҳақиқат наздик мешавад, онҳо ба дониш, маҳорат ва рафтору кирдори худ ва дигарон баҳои ҳаққонӣ медиҳанд. Дар синни хурди мактабӣ хонандагон ба хулку атвори худ баҳо дода, рафтори худро идора карда наметавонанд. Фаъолияти асосии хонандагони синни хурди мактабӣ таълим буда, онҳо дар ин синну сол ба кулӣ тағйир меёбанд. Инчунин, хонандагон ба шакл, усул ва тарзи корбарии нав мутобиқ шуда, мунтазам дониши худро такмил медиҳанд. Дар синфҳои ибтидоӣ хонандагон суҳани муаллимро бо шавқи том гӯш карда, мувофиқи хоҳиши ӯ амал мекунад, мавзӯҳоро айнан ҳикоя мекунад.

Завқи маърифатӣ ва хоҳиши аз худ кардани дониши зарурӣ дар мактаббачагони хурдсол зери таъсири муаллим пайдо мешавад, ки ин ба афзоиши ниёз ба дониши нав мусоидат мекунад. Агар дар синфҳои ибтидоӣ шавқи устувори маърифатӣ мавҷуд бошад, пас онҳо ба таълими минбаъдаи кӯдак таъсири ҳалқунанда мерасонанд. Муносибати устувори мусбии мактаббачагони хурдсол ба таълим ва маърифат асосан аз рушду инкишофи бомуваффақияти мазмуни ҳуди фаъолияти таълимӣ муайян карда мешавад, ки он аз талаботи маърифатӣ ба рушди шавқи маърифатӣ гузаришро таъмин мекунад.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки хонандагон ҳамон вақт ба таълим муносибати мусбат зоҳир мекунад, ки таълим талаботҳои маърифатии онҳоро қаноатманд карда тавонад. Хонандагони хурдсол фанҳоро дӯст медоранд, ки онҳоро ба осонӣ аз худ мекунад ва душворӣ намекашанд. Дар синни хурди мактабӣ аз рӯи сифатҳои шахсии муаллим фанҳои таълимиро ба фанҳои “шавқовар” ва “шавқовар набуда” ҷудо мекунад, ҳатто тибқи сифатҳои касбии муаллим ба фанҳои “асосӣ” ва “дуумдараҷа” ҷудо карда мешаванд. Вале ҳар як фанни нави таълимӣ, ё боби алоҳидаи он шавқу ҳаваси хонандагонро ба вучуд меорад, ки он бисёртар ба маҳорати касбӣ, қобилияти муаллим вобаста аст.

Бояд қайд кард, ки азхудкунии маводи таълимӣ ба маҳорати касбии муаллим вобаста аст, зеро ҳангоми баёни мавзӯ хонандагон маводи таълимиро бо шавқу ҳавас аз худ мекунад, ё ба қорҳои дигар машғул мешаванд, вазифаи хонагиро аз рӯи вичдон иҷро мекунад. Хонандагон барои мавзӯро ҳаматарафа фаҳмидан саъю кӯшиш доранд, ё худ бо гирифтани баҳои мусбӣ қаноатманд мешаванду ҳалос. Дар рафти таълим раванди маърифатӣ ва қобилияти фикрии хонандагонро инкишоф додан зарур аст. Хонандагон ба мазмуни як қатор мафҳумҳои илмӣ сарфаҳм мекунанд, онҳоро ба ҳаёт ва муҳити атроф муқоиса карда, алоқа ва муносибати байни онҳоро муайян мекунад ва хулосаҳои зарурӣ мебароранд. Дар ҷараёни таълим қобилияти идроки мураккаби таҳлилию таркибии ашёву ҳодисаҳо инкишоф меёбад.

Идроки хонандагон бомақсадона, бошуурона ва системанок пурмазмун мешавад, онҳо на танҳо хусусиятҳои ғайримухимми ашёву ҳодисаҳоро ба таври сатҳӣ дарк мекунад, балки ҷиҳатҳои муҳимми ашёҳо, алоқаю муносибати дохилии онҳоро ҳам аз худ мекунад. Вале дар ҳолати нокифоя будани шавқу ҳавас ашёҳо ва маводҳои таълимиро рӯякӣ дарк мекунад. Бинобар ин, ҳангоми баёни мавзӯи нав аз асбобҳои аёнӣ: нақша, расму воситаҳои техникӣ, ашёҳои табиӣ самаранок истифода бурдан лозим аст, чунки асбобҳои аёнӣ воситаи амиқтар аз худ намудани дониш ба шумор мекунанд. Аз ин рӯ, муаллим дар вақти истифодаи асбобҳои аёнӣ ба хонандагон на танҳо “дидан”, балки дуруст дарк кардани онро ёд медиҳад, то ки дар рафти мушоҳидакорӣ роҳу равиши донишандӯзӣ пурсамар гузарад. Барои ин дар хонандагон мушоҳидакории мақсаднок, бошуурона ва пай дар пайро инкишоф додан зарур аст.

Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ заминаҳои аввалини донишомӯзӣ, завқи мактабхонӣ ва шавқу рағбати илмомӯзиро дар шууру ҳисси хонандагон пайдо менамояд. Ин амалҳо аз ҳар як омӯзгор дониши баланди касбӣ, фаъолияти эҷодкорона, маҳорати баланди

педагогӣ ва маърифати психологию фидокории касбиरो талаб менамояд. Ҳар як дарси омӯзгор бояд шавқовару ҷолиб, рангину пурмазмун ва бо истифода аз воситаҳои таълимии техникии муосир ба роҳ монда шавад, ки ин шартҳои асосии тарбияи шавқу завқи хондан дар хонандагон мебошад.

Нуктаи назари фаъоли хонандагон дар дарс, саъю кӯшиши онҳо, фаъолияти зеҳнии онҳо шарт ва натиҷаи ташаккули шавқу ҳаваси онҳо нисбат ба хондан мебошад. Хоҳиши донишҷӯи чизи нав, фикри худро баён карда тавониш, боварӣ ва қатъият барои нигоҳ доштани худ нуктаи назари мустақилият - ҳамаи ин хусусиятҳо дар тарбияи шахсияти хонандаи синни хурди мактабӣ, дар ташаккули шавқу ҳаваси ба хондан ва илмомӯзӣ хеле заруранд.

Дар фаъолияти муаллим тамоми дониш ва истеъдоди педагогӣ истифода мешавад. Азбаски муваффақияти кори таълиму тарбия ба маҳсулнокии кори муаллим вобаста аст, дигар ҳама намудҳои фаъолияти педагогӣ бояд ба муаллим хизмат расонанд.

Ҳар як омӯзгор хусусияти хос, тарзи инсфироии муносибат бо хонандагон, усули маҳсули тадриси худро дорад. Бинобар ин, омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд таҷрибаи ҳаётию касбӣ, дониш ва маҳорати омӯзгории худро ҷамъбасти карда, таҳлил намояд ва вобаста ба шароити синф ва мактаб эҳтиёҷоти таълимӣ ё худ тарбиявиро ба инобат гирифта, дар назди худ мақсади мушаххаси худомӯзиро гузошта тавонад.

Ҳар дарсе барояш сабаке гардад, баъд аз гузаронидани он натиҷабардорӣ намояд, то дарси оянда аз гузашта беҳтар бошад бо дарси беҳтарини хеш байни ҳамкорон шухратёр гардад.

Ҳар як фанни нав дар айни замон душвор буда, барои азхудкунии онҳо дараҷаи баланди қобилияти ақлӣ-назариявӣ ва тафаккури мустақил зарур аст, гарчанде чунин шакли тафаккур ба хонандагон хос бошад ҳам, бо вучуди ин заминаҳои ташаккули он аз синни хурди мактабӣ гузошта мешаванд. Муҳимияти фаъолияти таълимӣ аз он иборат аст, ки дар он ҳавасмандии талабагон нисбати соҳаҳои гуногуни дониш қонеъ гардонида шуда, қобилияти эҷодии бачагон, илмдӯстӣ, мушоҳидакории онҳо вусъат дода мешаванд.

Ташаккули завқи маърифатӣ боиси пайдоиши ҳадафи фаъолияти хонанда мегардад, ӯро ба субъекти фаъоли раванди таълимӣ табдил медиҳад ва он гоҳ вақти дар дарс сарфкардаи хонанда на омодагӣ ба зиндагӣ, балки барои ҳуди хонанда пурмазмун ва аҳаммиятнок мегардад. Завқи маърифатӣ яке аз хислатҳои дорои аҳаммияти иҷтимоӣ мебошад, ки дар мактаббачагон дар раванди фаъолияти таълимӣ ташаккул меёбад. Дар шароити мактаби муосир зарурати рушди завқи маърифатии мактаббачагон ба назар намоён мерасад. Ин масъаларо бе асосноккунии назариявии мафҳуми “завқи маърифатӣ” ҳал кардан мумкин нест. Аз нуктаи назари аҳаммияти илмӣ ва педагогӣ шавқи маърифатӣ омили муҳими такмили раванди таълим ва ҳамзамон нишондиҳандаи самарабахшӣ ва самаранокии он мебошад, зеро он мустақилият, фаъолияти маърифатӣ, муносибати эҷодӣ ба омӯзиши мавод ва худомӯзиро ташвиқ мекунад. Равоншиносон бар ин назаранд, ки ҳастаи шахсият ҳамчун субъекти фаъолияти бошуур соҳаи ҳавасмандгардонии шахс ва пеш аз ҳама шавқу завқ ва ниёзҳои ӯ мебошад.

Ҳангоми омӯзиши мафҳуми “завқи маърифатӣ”, пеш аз ҳама, ба таҳлили мафҳуми асосӣ – “завқ” рӯ овардан лозим аст. Аз нуктаи назари психологӣ шавқу завқ ҳамчун муносибати интихобии шахс ба ашё, фаҳмида мешавад. Шавқу завқ аз рӯи талабот ба вучуд меоянд. Эҳтиёҷ, зарурат ва тавачҷуҳ - қабул, майли ҳар гуна фаъолиятро ифода мекунад. Завқи муқарраршуда метавонад ба талабот табдил ёбад. Шавқу завқи шахс бо хусусиятҳои ашёе, ки онҳо ба он равона карда шудаанд ва хусусиятҳои руҳии ҳуди шахс (парвариши хуби ӯ, фарҳанг, хислат, қобилиятҳои ӯ) муайян карда мешаванд.

Дар китоби дарсии психология, ки онро И.В. Дубровина таҳрир кардааст, чунин оварда шудааст: “Шавқ муносибат ба эҳтиёҷот, ё ҳолати ҳавасмандгардонӣ мебошад, ки фаъолияти маърифатиро ба амал меорад, ки асосан дар самти дохилӣ паҳн мешавад”. Завқ метавонад дар шароити фаъолияти пайдошавандаи маърифатӣ торафт бойтар гардад, робитаҳо ва муносибатҳои нави ҷаҳони моддиро дар бар гирад. Завқ хусусиятҳои эҳсосӣ ва иродавӣ дорад, он эҳсоси зеҳнӣ ва саъйи мувофиқест, ки бо рафъи мушкilotи зеҳнӣ алоқаманд аст [7, с.124].

Завқ ба инсон дар марҳилаи аз худ кардани воқеият дар шакли дониш хос аст. Дар илми педагогика, ба ақидаи Н.Г. Морозова, завқ муносибати эмотсионалӣ-маърифатии байни субъект ва ашё мебошад, ки дар он субъекти маърифат нақши фаъол дорад. Аммо С.Л. Рубинштейн чунин мешуморад, ки завқ бо муносибати махсуси интихобии инсон ба олами атроф алоқаманд аст [9,с.264]. Ба ақидаи И.П. Подласий, завқ яке аз ангезаҳои доимии тавоноии фаъолияти инсон, сабаби аслии амалиёте мебошад, ки шахс онро барои ӯ махсусан муҳим ҳис мекунад, ин муносибати мусбии арзёбии субъект ба фаъолияти амалишаванда мебошад.

Аз ин рӯ, метавон ба хулосае омад, ки завқи маърифатӣ тамоюли инсон ба ҷаҳони атроф аст, ки бо чунин хосиятҳо, ба мисли интихоб намудан ва фаъол будан тавсиф карда мешавад. Бисёр муаллифон онро бо бартарияти эҳсосоти мусбати ҳамроҳикунандаи фаъолияти маърифатӣ, ҳавасмандӣ ба он, зарурати шинохти ашё ва падидаҳои олами атроф алоқаманд мекунад. Раванди ташаккул ва рушди завқи маърифатӣ танҳо дар фаъолият ва пеш аз ҳама дар омӯзиш имконпазир аст.

Ташаккули завқи маърифатии хонандагони хурдсол ба таълим метавонад дар ду самти асосӣ ба амал ояд:

- интихоби мундариҷаи мувофиқи фанҳои таълимӣ;
- ташкили фаъолияти маърифатии хонандагон [5,с.62].

Дар раванди таҳлили адабиёти психологӣ ва педагогӣ оид ба муаммои таҳқиқот хусусиятҳои зерин пайгирӣ карда мешаванд: завқи маърифатӣ дар хоҳиши омӯхтани нав, номаълум ва номафҳум дар бораи хусусиятҳо, сифатҳои ашё ва падидаҳои воқеият, бо хоҳиши ворид шудан ба моҳияти онҳо, ошкор кардани робитаҳо ва муносибатҳои байни онҳо; байни сатҳи рушди завқи маърифатӣ ва гирифтани дониш дар бораи олами атроф робитаи муайяне мавҷуд аст.

Ҳамин тавр, дар зери таъсири завқи маърифатӣ, аз як тараф, ҷаҳонбинии шахс ба таври назаррас васеъ мешавад, аз тарафи дигар, ин раванд танҳо тавассути ба даст овардани донишҳои нав имконпазир аст, ки заминаи рушди завқи маърифатиро ташкил медиҳад. Он ба фаъолшавии равандҳои гуногуни равонӣ: диққат, идрок, хотира, тасаввурот мусоидат мекунад. Ин, дар навбати худ, роҳҳои ба даст овардан, нигоҳ доштан ва истифодаи донишро дар бораи олами атроф муайян мекунад. Ҷаҳонбинии инсон ҳар қадар васеътар бошад, завқи маърифатии ӯ ҳамон қадар рушд мекунад, зеро шартҳои пайдоиши он ба роҳ мондани робитаҳои байни таҷрибаи ҷамъшуда ва дониши нав бадастовардашуда, пайдо кардани хосиятҳо, тарафҳо, муносибатҳо дар ашёҳо мебошад [1,с.37].

Аксари муаллифон боварӣ доранд, ки агар завқи устувори маърифатӣ дар мактаби ибтидоӣ ташаккул ёбад, ба раванди таҳсили минбаъдаи кӯдак таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Муносибати устувори мусбии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба таълим ва маърифат аз бисёр ҷиҳат бо рушди инкишофи бомуваффақияти мазмуни ҳуди фаъолияти таълимӣ муайян карда мешавад. [2; 3; 4; 6; 8; 15; 16; 17; 18].

Хулоса. Ҳамаи кӯдакони синни хурди мактабӣ шавқу ҳаваси беҳад зиёд, аз ҷумла завқи маърифатчӯӣ доранд. Аз тарафи дигар, азбаски шавқу ҳаваси хонанда асоси муваффақиятҳои ояндаи ӯро дар роҳи аз худ кардани системаи донишҳо дар мактаб ташкил медиҳад, калонсолон бояд шавқу ҳаваси донишчӯии онҳоро ҳамачониба дастгирӣ намоянд.

Завқи маърифатии хонандагони хурдсол омилҳои муҳимми омӯзиш ба шумор рафта, барои ташаккули шахсият нақши асосиро мебозад, он аз ташкили қорҳои таълимӣ вобастагӣ дорад. Бинобар ин, ба омӯзгор лозим аст, ки қонуниятҳои инкишофи завқи маърифатии хонандагонро (аз одӣ ба мураккаб, аз маълум ба номаълум, аз наздик ба дур ба назари эътибор гирад.

Муқаррир: Бойматов С.З.- ни.п., дотсенти ДДХ ба номи академик Б.Гафуров

АДАБИЁТ

1. Амонашвили Ш.А. Развитие познавательной активности в начальной школе / Ш.А. Амонашвили // Вопросы психологии. 1984. -№5. -С.36-41.
2. Активизация познавательной деятельности младших школьников: Книга для учителя. Под ред. М.П. Осиповой, Н.И. Качановой. Минск: 1987. - 111 с.
3. Болдыров Н.И. Методикаи корњои тарбиявӣ дар мактаб / Н.И. Болдыров. – Душанбе, 1979. -286 с.
4. Бондаренко СМ. Урок - творчество учителя / С.М. Бондаренко. - М.: Знание, 1974. -64 с.
5. Володина Л. Формирование познавательных интересов у детей / Л.Володина // Начальная школа. 1987. - №5. - С.61-64.
6. Возрастные возможности усвоения знаний учащимися младших классов школы. Под ред. Д.Б.Эльконина, В.В.Давыдова. - М.: Просвещение, 1996. - 442 с.
7. Дубровина И.В. и др. Психология: Учебник / И.В. Дубровина и др. – М. Прогресс, 2007. -367 с.
8. Мухторова М. Психологияи омӯзгорӣ / М. Мухторова, З.П. Раъмонов, З.Д. Шарипова. -Хуљанд, 2008. -106 с.
9. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. -М. Просвещение, 1988. -412 с.
10. Сухомлинский В.А. О воспитании / В.А. Сухомлинский. -М.: Полит, литературы, 1979. -270 с.
11. Тошева, Х.Б. Характеристика особенностей студенческого возраста в психолого-педагогических исследованиях / Х.Б. Тошева // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. –Т. 2. -№3-2. -С.198-204. – EDN WBWSZL.
12. Тошева, Х.Б. О некоторых вопросах адаптации студентов к студенческой жизни в условиях общежития / Х.Б. Тошева // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б.Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2017. –№1(50). –С.214-218. – EDN YHSYLF.
13. Тошева, Х.Б. Диагностическое изучение состояния воспитательной работы в общежитии студентов / Х.Б. Тошева // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2015. –№3(44). –С.233-239. – EDN UXKYUR.
14. Тошева, Х.Б. Ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯён дар ҷараёни фаъолияти беруназарсӣ / Х.Б. Тошева // "Номаи донишгоҳ"-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – 2020. -№3(64). –С.218-220. – EDN JMUFNJ.
15. Ashrapov, B.P. On the issue concerned with communicative competence of students of foreign languages faculties / B.P. Ashrapov, P.I. Dodokhojaeva // Образование от "А" до "Я". – 2021. –No.3. –P.5-6. – EDN FGDDWY.
16. Ashrapov, B.P. Some considerations beset with communicative culture of the English language future teacher / B.P. Ashrapov // Cifra. Pedagogy. – 2023. –No.1(1). – DOI 10.18454/PED.2023.1.1. – EDN CVGBGN.
17. Ashrapov, B.P. On the issue concerned with communicative culture and its impact on students` personal development / B.P. Ashrapov // Designing. An Experience. Result. – 2021. –No.4. –P.2-14. – EDN FNVORT.
18. Ashrapov, B.P. On the issue concerned with empirical research on distance tuition / B.P. Ashrapov, P.S. Rizoeva // Образование от "А" до "Я". – 2021. –No.2. –P.7-8. – EDN GEXCWB.

ЗАВҚИ МАЪРИФАТӢ ВА РУШДИ ОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР СИНҶОИ ИБТИДОӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳуми завқи маърифатӣ ва рушди он дар раванди таълим баррасӣ шудааст. Муаллифи мақола ба завқи маърифатӣ, ки он тамоюли инсон ба ҷаҳони атроф буда, бо хусусиятҳои худ, ба монанди фаъолият ва интихоб намудан, тавсифи хоҳиши донишҷӯи ашъ ва падидаҳои олами атроф ва ба амал омадани он дар заминаи мусбати эмотсионалӣ диққати махсус додааст. Дар мақола раванди ташаккул ва рушди завқи маърифатӣ, пеш аз ҳама, дар фаъолияти таълимӣ, ифодаи завқи маърифатӣ дар хоҳиши омӯхтани чизи нав, номаълум, завқи маърифатӣ - ҳамчун фаъолнокии эҷодӣ - ҳодисаҳои гуногунтарафа ва мураккаб, таъсири шавқи устувори маърифатӣ ба таълими минбаъдаи кӯдак, инкишофи қобилияти идрои мураккаби таҳлили таркибии ашъву ҳодисаҳо дар ҷараёни таълим баррасӣ гардидаанд. Ҷамин тавр, ҳамаи кӯдакони синни хурди мактабӣ шавқу ҳаваси беҳад зиёд, аз ҷумла завқи маърифатҷӯӣ доранд. Аз тарафи дигар, азбаски шавқу ҳаваси хонанда асоси муваффақиятҳои ояндаи ӯро дар роҳи аз худ кардани системаи донишҷӯ дар мактаб ташкил медиҳанд, калонсолон бояд шавқу ҳаваси донишҷӯии онҳоро ҳамаҷониба дастгирӣ намоянд. Завқи маърифатии хонандагон хурдсол омили муҳимми омӯзиш ба шумор рафта, барои ташаккули шахсият нақши асосиро мебозад.

Калидвожаҳо: ташаккули завқи маърифатӣ, самаранокии раванди педагогӣ, фаъолияти омӯзишӣ, раванди таълим, ҳавасмандгардонии шахс, муносибати бошуурона, хоҳиши омӯхтани чизи нав.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС И ЕГО РАЗВИТИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье раскрывается понятие познавательного интереса и его развитие в образовательном процессе. Предмет научной статьи ориентирован на формирование познавательного интереса - одной из важнейших социальных черт у младших школьников в образовательном процессе. Автор статьи уделяет особое внимание познавательному интересу, то есть склонности человека к окружающему миру с его характеристиками, такими как активность и выбор, описание желания познания предметов и явлений мира и их возникновения. В статье рассматривается процесс формирования и развития познавательного интереса, прежде всего, к учебной деятельности, выражение познавательного интереса в стремлении узнать что-то новое, неизведанное. Таким образом, у всех детей младшего школьного возраста имеется большое любопытство, в том числе желание учиться. С другой стороны, поскольку энтузиазм ученика составляет основу его будущих успехов в освоении системы знаний в школе, взрослые должны полностью поддерживать его ученический энтузиазм. Познавательный интерес

младших школьников является важным фактором обучения и играет ключевую роль в развитии личности, он зависит от организации учебной деятельности.

Ключевые слова: формирование познавательного интереса, эффективность педагогического процесса, учебная деятельность, учебный процесс, личная мотивация, осознанный настрой, стремление узнать что-то новое.

EDUCATIONAL INTEREST AND ITS DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF EDUCATION IN PRIMARY SCHOOL

The article reveals the concept of cognitive interest and its development in the educational process. The subject of the scientific article is focused on the formation of cognitive interest - one of the most important social traits in younger schoolchildren in the educational process. The author of the article pays special attention to cognitive interest, that is, a person's inclination to the world around him with its characteristics, such as activity and choice, a description of the desire to cognize objects and phenomena of the world and its appearance on a positive emotional background. First, the article examines the process of the formation and development of cognitive interest beset with educational activities, the expression of cognitive interest and desire to learn something new and unknown. Thus, all children of small school age have a lot of curiosity, including the desire to learn. On the other hand, since the enthusiasm of the student forms the basis of his future success in learning the system of knowledge at school, adults should fully support their enthusiasm as a student. The cognitive interest of young students is an important factor in learning and plays a key role in the development of personality, it depends on the organization of educational activities.

Key-words: the formation of cognitive interest, the effectiveness of the pedagogical process, educational activity, the educational process, personal motivation, conscious attitude, the desire to learn something new.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Махмадшоева Таҳмина Мақсудшоевна* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, инвонҷӯи кафедраи психологияи умумӣ. **Суроға:** 735700, шаҳри Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Мавлонбеков, 1. E-mail: tmahmadshoeva@mail.ru. Телефон: **929888444**

Сведения об авторе: *Махмадшоева Таҳмина Мақсудшоевна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, соискатель кафедры общей психологии. **Адрес:** 735700, город Худжанд, Республика Таджикистан, проспект Мавлонбекова, 1. E-mail: tmahmadshoeva@mail.ru. Телефон: **929888444**

Information about the author: *Mahmadshoeva Tahmina Maksudshoevna* - Khujand State University named after academician B.G. Gafurov, applicant department of general psychology. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, Mavlonbekov Avenue, 1. E-mail: tmahmadshoeva@mail.ru. Телефон: **929888444**

СИФАТИ ТАЪЛИМ ВА ПРИНЦИПҲОИ ИДОРАКУНИИ ОН ДАР МУҲИТИ ИТТИЛООТӢ

Гафурова Д.Ч., Чумъахонзода Н.Ч.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Сиёсати муосири миллии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вазифаи ноил шудан ба сифати дигари таълим рӯ ба рӯ шудааст, зеро ҷомеаи ба одамоне ниёз дорад, ки қодиранд масъулиятро дар ҳолатҳои бухронӣ ба дӯш гиранд ва қарорҳои дуруст қабул кунанд, ба шароити муайян зуд мутобиқ шаванд.

Имрӯз мафҳуми сифати таҳсилотро на танҳо доираи маҳдуди мутахассисон, балки сиёсатмадорон, инчунин доираи васеи ҷомеа меомӯзад.

Мониторинги сифати таҳсилот пайгирии вазъи ҷараёни таълим тавассути ҷамъоварии давра ба давраи маълумот, яъне инъикоси самараноки вазъи таълим мебошад. Илова бар ин, мониторинг василаест, ки барои ислоҳ ва таҳияи барномаҳои нави таълимӣ ва татбиқи лоиҳаҳои нав зарур аст.

Сифатҳои азхудкунии дониш дар ин мафҳум бо талаботи сохторӣ, иҷтимоӣ, истеҳсолӣ ва дигар талабот нисбат ба шахс алоқаманд аст, ки ба андешаи мо, маҳз дар шароити таълиму тарбия ва ташаккули сиёсати маориф дар кишвар муҳим аст.

Талаботи муосир ба сифати таълим маънои онро дорад, ки аз мантиқи муқаррарии стандартизатсияи раванди таълим аз рӯйи нақшаи: «Ҳадафҳои идеалии таълим → интихоби воситаҳои мувофиқ → сифати кафолатноки натиҷа» даст кашида, онро бо дигар иваз кардан лозим аст: «Ҳадафҳо ҳамчун натиҷаи интизории омӯзиш → воситаҳои тағйирёбандаи таълим → санҷиш (арзёбии) натиҷаи бадастомада». Яъне, аз стандартикунонии таълим «дар даромад» даст кашида, ба стандартизатсияи натиҷаҳои таълим «дар баромад» гузаштан лозим аст. Аз ин лиҳоз, таҷдиди равишҳои муайян ва баҳодихии сифати таълим зарур аст. Онҳо бояд, пеш аз ҳама, ба натиҷаҳои таълим асос ёбанд, на ба мазмуни таълим.

Баланд бардоштани самаранокии идоракунии, давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ҳадди ақал сари вақт гирифтани маълумоти бозғатимод дар бораи вазъи системаи маориф ва сифати таҳсилоти воқеан бадастовардашуда талаб мекунад.

Дар шароити муосир модели куллан дигар талаб карда мешавад. Аз модели назорати сифат даст кашида, ба модели таъмини сифати таълим гузаштан лозим аст. Ба ғайр аз аппарати идоракунии, ҷалб намудани иштирокчиёни раванди таълим ва истеъмолкунандагони хизматрасонии таълимиро ба ин равандҳо дар назар дорад. Шарти ҳалли мусбати ин мушкилот ошкорбаёнӣ ва шаффофияти системаи баҳодихии натиҷаҳо ва сифати таълим мебошад. Аз ин рӯ, вазифаҳои таъхирнопазири баланд бардоштани сифати таълимиро метавон чунин арзёбӣ намуд:

- ✚ ташкили системаи умумии арзёбии сифат ва самаранокии таълим;
- ✚ дар ин асос навсозии системаи идоракунии аз рӯйи вазифаҳо;
- ✚ таъмини дастрасии баробари ҳамаи гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба таҳсилоти босифат;
- ✚ ҳадди имкон қонеъ гардонидани талаботи категорияҳои алоҳидаи хонандагон, аз ҷумла хонандагони лаёқатманд, вале пеш аз ҳама хонандагони ба гурӯҳҳои хавфнок мансуббуда (хонандагоне, ки рафтори девиантӣ, қобилияти ҷисмонӣ ва равонии маҳдуд, саломатии заифдошта, бе парастории волидон монда ва ғайра) мебошанд;
- ✚ тағйир додани сохтори хароҷот ба афзоиши хароҷот барои баланд бардоштани сифати таҳсилот;
- ✚ ташаккули «ахлоқи нав» дар соҳаи баҳодихии сифати таълим, ки дар он ҳама гуна тақаллуби маълумот ғайри қобили қабул эътироф ва аз ҷониби ҷомеа рад карда мешавад.

Усули пешниҳодшуда бояд пеш аз ҳама ба:

- ✚ таҷрибаи амалии мавҷудаи мусбат ва манфии арзёбии сифати таълим;

✚ воситаҳое, ки дар амалияи ҷаҳонӣ ва ватанӣ мавҷуданд (усулҳои ҷамъоварӣ ва коркарди маълумот, ҳисобкунакҳо, системаҳои нишондиҳандаҳо, меъёрҳо ва ғ.);

✚ дархост аз истеъмолкунандагони асосии хизматрасониҳои таълимӣ (шахсони воқеӣ, ҷомеаҳои гуногуни касбӣ, корфармоён, ҷомеа, давлат) нигаронида шавад.

Бо ин муносибат ба проблемаи баҳодиҳии сифати таълим, ҳалли он аз муайян намудани системаи мутавозини нишондиҳандаҳо вобаста аст, ки имкон медиҳад ҳам хусусиятҳои раванди таълим ва ҳам шароити он муайян ва арзёбӣ карда шаванд.

Дар соҳаи баҳодиҳии натиҷаҳои бадастомада равишҳои бештар таҳияшуда усулҳои баҳодиҳии дастовардҳои таълимии хонандагон мебошанд. Аммо дар ин ҷо ҳам аз сабаби набудани асбобҳои бозғатимод душвориҳо ба амал меоянд.

Дар доираи равиши баррасишаванда принципҳои зерини асосии интиҳоби нишондиҳандаҳои арзёбии сифат ва самаранокии таълимро муайян кардан мумкин аст:

1. Таваҷҷуҳ ба талаботи истифодабарандагони беруна. Принципи мазкур дар сохтори нишондиҳандаҳо муайян намудани гурӯҳи нишондиҳандаҳои интегралро дар бар мегирад, ки барои ҳамаи категорияҳои истифодабарандагон аҳаммияти зиёд доранд.

2. Талаботи системаи маорифро ба назар гирифтани. Системаи маориф ба нишондиҳандаҳое ниёз дорад, ки ҷузъҳои алоҳидаи нишондиҳандаҳои интегралро муайян мекунанд. Ин, пеш аз ҳама, ба нишондиҳандаҳои комёбиҳои таълимии хонандагон дахл дорад.

3. Баҳисобгирии нишондиҳандаҳое, ки ҳаракати донишҷӯёнро тавсиф мекунанд, аз ҷумла:

- дараҷаи бо хизматрасонии таълимӣ (умумӣ ва барои гурӯҳҳои алоҳидаи донишҷӯён) фаро гирифтани донишҷӯён бо назардошти шаклҳои гуногуни таълим (рӯзона, ғойбона, худомузӣ, таълими оилавӣ ва ғайра) ва барномаҳои таълимӣ;

- шумораи хонандагон дар муассисаҳои таълимӣ ва синфҳо, шумораи хонандагон ба як муаллим;

- таносуби шахсоне, ки бо таҳсил фаро гирифта дохил шудаанд ва онро хатм кардаанд (якҷоя бо нишондиҳандаҳое, ки сабабҳои ихтилофоти бақайдгирифташударо инъикос мекунанд).

4. Бо назардошти нишондиҳандаҳое, ки баҳо додан ба фаъолияти муассисаҳои таълимии алоҳида имкон медиҳад (аз ҷумла нишондиҳандаҳои қаноатмандии донишҷӯён ва омӯзгорон аз муассисаи мазкур, нишондиҳандаҳои хароҷот ва ғайра).

5. Бо дарназардошти системаи нишондиҳандаҳои баҳодиҳии омилҳое, ки бевосита ба сифати таълим таъсир мерасонанд.

Амалияи нишон медиҳад, ки барои ба даст овардани тасаввуроти пурра ва объективии вазъи таълим нишондиҳандаҳоеро ба назар гирифтани лозим аст, ки ҳам тамоми хонандагон ва ҳам гурӯҳҳои алоҳидаи хонандагонро, ки аз рӯйи гендер, синну сол, миллат, маҳалли таҳсил истиқомат ва вазъи иҷтимоӣ иқтисодии оила ва ғайра фарқ мекунанд.

Системаи нишондиҳандаҳо бар хилофи маҷмуи одии маълумоти ҷудоғонаи омӯри метавонад дар бораи робитаҳои сабабу натиҷа дар таълим ва омилҳои ба рушди системаи маориф таъсиркунанда маълумот диҳад.

Таъсиси системаи умумии арзёбии сифати таҳсилот ба таъмини робитаи муассир байни системаи идоракунии маориф ва зерсистемаҳои гуногуни таълим нигаронида шудааст. Мақсад ба даст овардан ва паҳн кардани маълумоти бозғатимод мебошад. Таҳлил нишон медиҳад, ки чунин система барои ҳалли масъалаҳои зерин нигаронида шудааст:

- арзёбии вазъи системаи маорифи кишвар;

- пешгӯии рушди он (аз нуқтаи назари таъмини дастрасии баробар ба таҳсилоти босифат, ноил шудан ба сифати нави таълим, баланд бардоштани самаранокии таълим). Ғайр аз ин, он бояд ҳамчун механизми рушди системаи маориф ва механизми таъсири ҷамъият ба системаи маориф хизмат кунад.

Ташкили системаи баҳодиҳии сифати таҳсилот истифодаи фаъолонаи механизмҳо ва расмиёти аллакай мавҷудбуда, аз қабилӣ имтиҳон ва сертификатсия, сертификатсия ва

аккредитатсия, санчиши мутамарказ, тадқиқоти мониторингӣ, ташхиси равонӣ, чамъоварии маълумоти оморино дар назар дорад.

Таъсиси сохтор ва механизмҳои нави ташкилӣ дар низоми давлатии арзёбии сифати таълим ба иҷрои вазифаҳои зерин ниғаронида шудааст:

- мониторинги мутобиқати сифати таҳсилот ба талаботи тасдиқшуда ва нишондиҳандаҳои меъёрӣ аз дидгоҳи ягона;
- гузаронидани аттестатсияи ниҳоии донишҷӯён дар асоси талаботи ягонаи меъёрӣ, стандартҳо, меъёрҳо, расмиёти аттестатсия;
- гузаронидани имтиҳони ягона ҳангоми гузаштан аз таҳсилоти умумӣ ба таҳсилоти касбӣ;
- чамъоварӣ, таҳлил ва чамъбасти маълумот дар бораи вазъи системаи маориф, дар бораи омилҳои асосии таъсиррасонӣ ба сифат ва самаранокии бадастомада;
- тартиб додан ва ҷорӣ намудани системаи аттестатсияи маводҳои ҷенкунии педагогӣ.

Бо дарназардошти мушкилоте, ки имрӯз дар назди системаи маориф қарор доранд, самтҳои зерини тадқиқоти мониторингино метавон дар ин марҳила афзалиятнок арзёбӣ кард:

- омӯзиши салоҳиятҳои байнисоҳавӣ (умумӣ, иртиботӣ, иҷтимоӣ ва ғ.),
- арзёбии ташаккули соҳаи ҳавасмандкунӣ,
- муайян кардани муносибат ба фанҳои омӯхташаванда;
- арзёбии қаноатмандӣ аз таҳсилоти гирифташуда;
- омӯзиш ва арзёбии сатҳи ҳамкориҳо дар муассисаҳои таълимӣ;
- арзёбии сатҳи изтиробии донишҷӯён ва ғайра.

Маълумоти умумӣ оид ба аксари ин нишондиҳандаҳо аслан аз ҷониби муассисаҳои таълимӣ метавонанд барои арзёбии иқтисодии (қувваҳои) онҳо истифода шаванд, ки ин муассисаи таълимиро аз дигарон фарқ мекунад. Ин маълумотҳо, ки аз ҷониби муассисаи таълимӣ ба таври ихтиёрӣ пешниҳод шудаанд, метавонанд дар баробари нишондиҳандаҳои объективии сатҳи дастовардҳои таълимӣ интишор шаванд ва барои интиҳоби оқилонаи муассисаи таълимии муайян аз ҷониби донишҷӯён ва падару модарон ҳамчун асос хизмат кунанд.

Нишондиҳандаҳои дар боло номбаршуда ва маълумоте, ки дар доираи тадқиқоти мунтазам ташкилшуда ба даст оварда шудаанд, бояд талаботи минтақаҳо ба иттилооти барои қабули қарорҳои стратегӣ зарурӣ қонеъ гардонанд (ба шарте ки онҳо аз рӯйи намунаҳои намоёндагии на танҳо кишвар, балки минтақа амалӣ карда шаванд). Ин имкони ташкил ва гузаронидани тадқиқоти мониторингии худро дар минтақаҳо истисно намекунад, масалан, ба пайгирии тағйирот дар бозори меҳнат ва робитаи онҳо бо шугли хатмкунандагон.

Проблемаҳои асосии арзёбии сифати таҳсилоти имрӯза бо ҷустуҷӯи воситаҳои вобастаанд, ки имкон медиҳанд аз меъёрҳои «воридкунӣ, мувофиқавӣ» ба стандартизатсияи натиҷаи таълим ва гузариш аз модели «назорати сифат» ба «сифат» гузаред. Аз нуқтаи назари интиҳоби системаи нишондодҳо ин маънои интиҳоби нишондиҳандаҳои муассир ва иттилоотиро дорад, ки метавонанд ба мувофиқати натиҷаҳои банақшагирифташуда, амалӣ ва бадастовардашуда, аз як тараф, ба ҳамдигар ва ба иҷтимоӣ ва шахсӣ баҳои яхела дода тавонанд, интизориҳо, аз тарафи дигар.

Муносибати аз ҳама ояндадор дар айни замон интиҳоб ва сохторбандии системаи нишондиҳандаҳо мебошад, ки ҷаҳор гурӯҳи зерини натиҷаҳои банақшагирифташуда, амалӣ ва бадастовардашударо тавсиф мекунанд:

- натиҷаҳои маърифатии таълим, ки маҳорати умумии зеҳнӣ, малака ва донишҳои методӣ ва фанниро тавсиф мекунанд;
- натиҷаҳои самаранокии таълим, ки муносибати хонандагонро ба муассисаи таълимӣ, худ ва умуман таҳсилот тавсиф мекунанд;

- нишондиҳандаҳои психомоторӣ, ки устуворӣ ва худсарии равандҳои рухиро тавсиф мекунанд;

- ангезаҳо ва ҳадафҳои таълим, арзишҳо ва самтҳои донишҷӯён, шаклҳои рафтор;

- нишондиҳандаҳои физиологӣ, ки вазъи саломатӣ, инкишофи ҷисмонӣ ва корхоро тавсиф мекунанд.

Баҳодиҳии ин нишондиҳандаҳо бояд ба таҳлили омилҳои шароити берунии иҷтимоию иқтисодие, ки дар он раванди таълим сурат мегирад, асос ёбад. Дар ин маврид бояд хусусиятҳои асосии донишҷӯён, ҳайати роҳбарии педагогӣ, хусусиятҳои раванди таълим ба назар гирифта шаванд.

Масъалаҳои аз ҳама муҳим, вале ҳанӯз ҳалнашуда ҷустуҷӯи нишондиҳандаҳои интегративӣ, аз қабилӣ «дараҷаи қаноатмандӣ аз таҳсилот» ё «бозгашти сармоягузорӣ ба маориф» ва ғайра мебошанд, ки дар асоси омори таълимӣ ва тадқиқоти сотсиологӣ ба даст омада, онҳоро тавсиф мекунанд.

Системаи маориф яке аз навъҳои системаҳои иҷтимоӣ мебошад, ки субъектҳои идоракунии он Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯъбаҳои маорифи вилоят, вилоят ё шаҳр, инчунин шӯъбаҳои маорифи ноҳиявӣ мебошанд.

Идеяи асосӣ муттаҳид намудани саъю кӯшиши ҷамъият ва давлат дар ҳалли масъалаҳои тарбия ба омӯзгорон, хонандагон, донишҷӯён, падару модарон ҳангоми интиҳоби мазмун, шаклу усулҳои ташкили раванди таълим ва ғайра бештар озодӣ ва ҳуқуқ додан аст.

Фикру мулоҳизаҳои олимони гуногунро оид ба рушди назарияи идоракунии дар системаи маориф ба назар гирифта, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст.

Бояд қайд кард, ки назарияи менечмент дар системаҳои таълимӣ илми хеле ҷавон буда, айни замон дар марҳилаи ташаккул қарор дорад.

Як қатор равишҳои методологии идоракунии инҳо мебошанд.

– муносибати рафторӣ (дар асоси сохтори ғайрирасмии назарияи муносибатҳои одамон);

– муносибати вазъиятӣ (вариантҳои гуногуни моделҳои идоракунии вобаста ба шароити маъмулие, ки руҳ медиҳад);

– равиши функционалӣ (сохтори силсиламаротиби моделҳои идоракунии барои шароити муайяни идоракунии);

– муносибати мақсаднок ба идоракунии (идоракунии аз рӯи ҳадафҳо).

Мафҳуми «сифат» маъноҳои гуногун ва баъзан ба ҳам муҳолиф дорад.

Масалан, барои омӯзгорон ин метавонад мавҷудияти барномаи таълимиро дошта бошад, ки бо воситаҳои муосири таълим дастгирӣ карда мешавад. Барои донишҷӯён, сифат метавонад ба фазои психологӣ дар синфҳои муассисаи таълимӣ вобаста бошад. Барои волидайн, он метавонад бо рушди хислатҳои зеҳнӣ ва шахсии фарзандони онҳо ва барои ҷомеаи тичоратӣ ё бозор - бо малака, дониш ва ҳаракати хатмкунандагон алоқаманд бошад.

Вобаста ба мафҳуми «сифат» мо метавонем ҷаҳор ҷанбаи асосиро, ки ин концепсияро тавсиф мекунанд, қайд кунем:

– сифат ҳамчун моликияти муҳим;

– сифат ҳамчун қонеъ кардани ниёзҳо;

– сифат ҳамчун самаранокӣ;

– сифат ҳамчун арзишҳои мақсаднок ва қобили қабули нишондиҳандаҳо.

Марҳилаҳои идоракунии сифат инҳо мебошанд:

1. ташаккул додани асосҳои гуногун (ташкिलӣ, меъёрӣ, методӣ ва асбобӣ) барои анҷом додани фаъолият бо мақсади ба даст овардани сифати муайяни зарурӣ;

2. раванди эҷоди сифат, ки маҷмуи ҷорабиниҳои мунтазам оид ба омӯзиши талаботи муштариёни хизматрасониҳои таълимӣ, инчунин таҳия ва татбиқи барномаҳои таҳсилоти асосӣ ва иловагӣ ва таъмини захираҳоро дар назар дорад.

Системаи идоракунии сифати таҳсилот як звенои зарурии муассисаи таълимӣ барои баланд бардоштани самаранокии раванди таълим барои ноил шудан ба талаботи Стандарти давлатии таҳсилот мебошад; ташаккули фазои фаъол, тарбиявӣ ва эҷодӣ дар муассисаи таълимӣ; такмили низоми идоракунӣ дар муассисаи таҳсилоти умумӣ; таъминоти раванди таълим; баланд бардоштани рақобатпазирии муассисаи таҳсилоти умумӣ; иштироки оммаро дар идоракунии муассисаи таълимӣ ташкил кунанд.

Сифати таълим муҳимтарин нишондиҳандаи муваффақияти муассисаи таълимӣ аст. Бинобар ин, идоракунии он бояд дар маркази фаъолияти маъмурияти муассисаи таълимӣ бошад.

В.Добренков таъкид мекунад, ки агар проблемаҳои сифати таълимро сарфи назар кунем, он гоҳ маънои таълим ҳамчун институти иҷтимоӣ гум мешавад. Ҷомеашинос сифати таълимро ҳамчун мутобиқати динамикаи таълимӣ ва интизомӣ ба шаклҳои амалияи институтсионалии фарҳангӣ мефаҳмад.

Дар мавриди фаъолият ва иштироки коллектив дар баланд бардоштани сифати таълим сухан ронда, нуктаҳои зеринро қайд кардан бамаврид аст:

- технологияҳои инноватсионӣ бояд таҳия ва татбиқ карда шаванд;
- бояд мазмуни таълим нав карда шавад;
- системаи кори методӣ такмил дода шавад;
- системаи кор бо хонандагони дорой қобилиятҳои гуногуни таълимӣ ва ҷисмонӣ эҷод карда шавад;
- системаҳои кори тарбиявӣ ба кор бурда шаванд.

Муваффақияти иштироки донишҷӯён дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст”, “Тоҷикистон ватани азизи ман”, “Илм -фурӯғи маърифат”, “Тоҷикон-оинаи таърихи миллат” ва ба ҳамин монанд олимпиадаҳои даврӣ, ҷумҳуриявӣ, байналмилалӣ, супоридани имтиҳони ягонаи давлатӣ аз ҷониби хатмкунандагон – ҳамаи ин нишондиҳандаи объективии сифати таҳсилот мебошад.

Вазъи сифати таълим дар муассисаи таълимӣ бояд аз ҷониби сохтори ташкилӣ назорат карда шавад, ки ба баҳодихии сифати таълим дар дохили муассисаи таълимӣ машғул аст. Дар ин ҷо мо метавонем шурои роҳбарикунанда, хадамоти иттилоотӣ-таҳлилий, шурои методӣ, маъмурияти муассисаи таълимӣ, шурои педагогӣ, хадамоти психологию педагогӣ, кумитаи падару модаронро дарбар гирем.

Дар илми муосири Ғарб ва ватанӣ то ҳол таърифи пурраи мафҳуми «сифати таълим» унвон нашудааст.

Хусусиятҳои сифати таълим инҳо мебошанд;

- арзёбии сифати таълим аз бисёр ҷанҳон вобаста аст;
- номуайяни дар арзёбии сифати таълим аз рӯйи ҷанҳонҳои гуногун бо сатҳи баланди субъективӣ;
- ҳангоми баҳодихии сифат ҷанбаҳои стратегӣ ва тактикий сифати таълимро ба назар гирифта зарур аст;
- ҳангоми баҳодихии муассисаҳои таълимӣ сифатҳои умумиро барои ҳамаи муассисаҳои таълимӣ ё хатмкунандагони муассисаҳои таълимӣ ва ё донишгоҳ, ё гурӯҳи ихтисосҳо муайян кардан мумкин аст.

Ҳамаи хусусиятҳои дар боло зикргардидаи сифати таълим аз душвории муайян намудани мафҳуми «сифати таълим» гувоҳӣ медиҳанд. Бо вучуди ин, ҳуди консепсия хеле васеъ истифода мешавад. Ғайр аз ин, ба сифати таълим баҳо дода, вазифаи идоракунии он ба миён гузошта мешавад.

Дар Эълумияи умумичаҳонии таҳсилоти олии барои асри 21 омадааст, ки сифат дар таҳсилоти олии мафҳуми бисёрҷанба мебошад.

Мувофиқи он мафҳуми «сифати таълим» якҷанд самт дорад: педагогӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сохторӣ ва ғайра.

Набудани таърифи ягонаи мафҳуми “сифати таҳсилот” имкон намедиҳад, ки мафҳуми “баҳодихии сифати таҳсилот” муайян карда шавад.

Бояд гуфт, ки маҷмуи ягонаи нишондиҳандаҳои (индикаторҳои) сифати таълим вучуд надорад.

Пас, А.И. Адамский се блоки нишондиҳандаҳои асосиро муайян мекунад:

- нишондиҳандаҳои раванд;
- чораҳои натиҷа;
- нишондиҳандаҳои захираҳо.

Айни замон нишондиҳандаҳои асосие, ки аз рӯи онҳо мониторинги давлатии таҳсилоти умумӣ гузаронида мешавад, натиҷаҳои таълим ба ҳисоб мераванд, ки дар навбати аввал аз рӯи баҳои солони, дуюм аз руи баҳои имтиҳонӣ ва сеюм аз рӯи маълумотҳои таҳлили иҷрои варақаҳои имтиҳонӣ баҳо дода мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Беспалько В.П. Критерии оценки знаний учащихся и пути оптимизации процесса обучения / В.П. Беспалько // В сб. "Теория поэтапного формирования умственных действий и управление процессом обучения". - М., 1962.
2. Беспалько В.П. Опыт разработки и использования критериев качества усвоения знаний / В.П. Беспалько. - "Советская педагогика", 1968. -№4.
3. Брызгалина Е.В. Проблемы оценки качества образования: теория и практика / Е.В. Брызгалина // Естественно-научное образование: взаимодействие средней и высшей школы. Сборник / Под общей ред. академика РАН, проф. В.В. Лунина и проф. Н.Е. Кузьменко, 2012. -С.124-126.
4. Варченко Е.И. Управление качеством образования в образовательном учреждении / Е.И. Варченко // Молодой ученый. – 2013. -№3. -С.471-474.
5. Васильев И.А. Качество школьного образования: субъективный взгляд на объективный процесс / И.А. Васильев //Социологический журнал. – 2013. – №4. -С.72-88.
6. Горшков М.К. Профессиональное социологическое образование и обеспечение инновационного прорыва в системе образования / М.К. Горшков, Г.А. Ключарев // Социология образования. –2012. –№9. – С. 20.
7. Исаева З.А. Активные методы формы обучения в высшей школе: Учебно-методическое пособие / З.А. Исаева, А.К. Мынбаева, Садуақасова З.М. – Алматы: Казак университети, 2005. – 122 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи маориф (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2004, №5, мод.345; соли 2005, №12, мод. 655; соли 2006, №12, мод. 546, соли 2008, №6, мод. 465; соли 2009, №3, мод.81; № 5, мод.336; №7-8, мод. 500; Қонуни ҚТ аз 25.03.11с. №709).
9. Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2013, № 7, мод. 532; с. 2014, № 3, мод. 156, № 7, қ. 2, мод. 422; с. 2016, № 3, мод. 1148, № 7, мод. 624; Қонунҳои ҚТ аз 28.08.2017 с., № 1462; аз 17.05.18 с., № 1527).
10. Катаев А.Х. Кредитная технология обучения: проблемы и перспективы / А.Х.Катаев, Н.Н.Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 316 с.
11. Фақеров Ҳ.Н. Таъмини сифати таҳсилоти олии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бӯҳрони молиявӣ / Ҳ.Н.Фақеров. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 184 с.
12. Шоев Н.Н. Усул ва манбаҳои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия дар муассисаҳои олии таълимӣ / Н.Н. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 178 с.
13. Шоев Н.Н. Вариативные воспитательно – образовательные технологии и инновационные модели обучения в высшей школе / Н.Н. Шоев – Душанбе: Ирфон, 2005. – 310 с.
14. Шоев Н.Н. Инновационные воспитательно-образовательные технологии в контексте подготовки специалистов новой формации в высшей школе / Н.Н. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 624 с.
15. Шоев Н.Н. Методы и источники повышения качества воспитания и обучения в системе высшего образования / Н.Н.Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 211 с.

СИФАТИ ТАЪЛИМ ВА ПРИНЦИПҲОИ ИДРАКУНИИ ОН ДАР МУҲИТИ ИТТИЛООТӢ

Сиёсати муосири миллии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вазифаи ноил шудан ба сифати дигари таълим рӯ ба рӯ шудааст, зеро ҷомеаи муосир ба одамоне ниёз дорад, ки кодиранд масъулиятро дар ҳолатҳои бӯҳронӣ ба дӯш гиранд ва қарорҳои дуруст қабул кунанд, ба шароити муайян зуд мутобик шаванд. Имрӯз мафҳуми сифати таҳсилотро на танҳо доираи маҳдуди мутахассисон, балки сиёсатмадорон, инчунин доираи васеи ҷомеа меомӯзад. Мониторинги сифати таҳсилот пайгирии вазъи ҷараёни таълим тавассути ҷамъоварии давра ба давраи маълумот, яъне инъикоси самараноки вазъи таълим мебошад. Илова бар ин, мониторинг василаест, ки барои ислоҳ ва таҳияи барномаҳои нави таълимӣ ва татбиқи лоиҳаҳои нав зарур аст. Сифати азхудкунии дониш дар ин мафҳум бо талаботи сохторӣ, иҷтимоӣ, истеҳсолӣ ва дигар талабот нисбат ба шахс алоқаманд аст, ки ба андешаи мо, дар шароити ташаккули сиёсати маориф дар кишвар муҳим аст.

Калидвожаҳо: технология, сифати таҳсилот, модел, мезёр, ҷараён, идораи сифати таҳсилот, натиҷагирӣ, барномаҳои компютерӣ.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И ПРИНЦИПЫ ЕГО УПРАВЛЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Перед современной национальной образовательной политикой Республики Таджикистан стоит задача достижения иного качества образования, поскольку экономическая составляющая Таджикистана нуждается в людях, способных брать на себя ответственность в кризисных ситуациях, принимать правильные решения и быстро адаптироваться к определенным ситуациям и условиям. Сегодня понятие качества образования изучается не только ограниченным кругом специалистов, но и государственными политиками, а также широкими слоями общества. Мониторинг качества образования – это отслеживание состояния образовательного процесса посредством периодического сбора повторяющихся данных, то есть эффективного отражения состояния образования. Кроме того, мониторинг является инструментом, который необходим для корректировки и разработки новых образовательных программ и реализации новых проектов. Качества приобретения знаний в этой концепции связаны со структурными, социальными, производственными и другими требованиями к человеку, что, на наш взгляд, важно в условиях формирования образовательной политики в стране.

Ключевые слова: технология, качество образования, модель, норма, процесс, управление качеством образования, результаты, данные, компьютерные программы, инновационно-информационные.

QUALITY OF EDUCATION AND PRINCIPLES OF ITS MANAGEMENT IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

The modern national educational policy of the Republic of Tajikistan is faced with the task of achieving a different quality of education, since the economic component of Tajikistan needs people who are able to take responsibility in crisis situations, make the right decisions and quickly adapt to certain situations. conditions. Today, the concept of quality of education is studied not only by a limited circle of specialists, but also by government politicians, as well as broad sections of society. Monitoring the quality of education is tracking the state of the educational process through periodic collection of repeating data, that is, an effective reflection of the state of education. In addition, monitoring is a tool that is necessary for adjusting and developing new educational programs and implementing new projects. The qualities of acquiring knowledge in this concept are associated with structural, social, production and other requirements for a person, which, in our opinion, is important in the conditions of education and upbringing and the formation of educational policy in the country.

Keywords: technology, quality of education, model, norm, process, quality management of education, results, data, computer programs, innovative information, quality of education.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Гафурова Дилором Чаборовна* - Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои педагогӣ. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **992934337676**. E-mail: **dilorom.gafurova.76@mail.ru**

Ҷумъахонзода Наврӯз Ҷумъахон - Донишгоҳи давлатии Данғара, унвонҷӯӣ, омӯзгори калони кафедраи информатика ва телекоммуникатсия. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **992935538080**. E-mail: **navruz_87@bk.ru**

Сведения об авторах: *Гафурова Дилором Джаборовна* - Дангаринский государственный университет, кандидат педагогических наук. **Адрес:** 735320, Дангаринский район, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: **992934337676**. E-mail: **dilorom.gafurova.76@mail.ru**

Джумъахонзода Наврӯз Джумъахон - Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры информатики и телекоммуникации. **Адрес:** 735320, Дангаринский район, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: **992935538080**. E-mail: **navruz_87@bk.ru**

Information about the authors: *Gafurova Dilorom Jaborovna* - Dangara State University, Candidate of Pedagogical Sciences. **Address:** 735320, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **992934337676**. E-mail: **dilorom.gafurova.76@mail.ru**

Dzhumakhonzoda Navruz Jumakhon - Dangara State University, senior lecturer at the Department of Informatics and Telecommunications. **Address:** 735320, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **992935538080**. E-mail: **navruz_87@bk.ru**

Давлатова Н.Х., Иззатова М.И.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Маориф муҳимтарин воситаи рушди ҷомеаи инсонӣ буда, ҷиҳати баланд бардоштани дараҷаи ахлоқии ҷомеа ҳиссаи беназир мегузорад. Дар кулли қарну замонҳо ин аз муҳимтарин вазифаҳои маориф ба шумор мерафт. Ба вижа дар шароити кунунӣ, ки Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ ба сифати давлати мустақил, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ эътироф шудааст, аҳамияти хосса дорад. Бинобар ин, давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин масъала тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамоянд. Аз ҷумла, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо аҳли зиё чунин ишора намудаанд: «Низоми маориф яке аз муҳимтарин низомҳои замони мост. То даме ки дар сохтори таҳсилот тағйироти куллӣ ба амал наояд, мо дар рушди фарҳанг ва маориф ба дараҷаи дилхоҳ расида наметавонем» [2, с.4].

Дар ҳама давраҳои ҳаёти ҷомеаи Тоҷикистон маориф ҳамчун самти афзалиятнок, тақияҳои бозғайтмодии давлат буд ва ҳаст. Бинобар ин, низоми таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон тарбияи шахсияти созандаи давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёдро вазифаи асосии худ мешуморад.

Мактаб ҳамчун қисми таркибии ҷомеа ҳамеша бо давлат ва волидон дар ҳамкориҳои зич ва судманд қарор дорад. Мусаллам аст, ки давлат, пеш аз ҳама, риояи Стандартҳои давлатии таълимиро талаб менамояд ва шартҳои риояи онҳоро метавонад пурсамар ба низом дарорад.

Ин муносибатҳо дар Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Оид ба таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ», «Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Консепсияи рушди таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Консепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон», фармоишҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва қарорҳои Маҷлиси Олиӣ ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд.

Дар шароити рушди босуръати ҷомеаи муосир ва равандҳои ҷаҳонишавӣ васеъшавии алоқаҳои байналмилалӣ, ҳамкориҳои мамлакатҳои гуногун, халқҳо ва фарҳангҳои онҳо ба мушоҳида мерасад. Ин раванд ҳамаи соҳаҳои ҳаёту фаъолияти иҷтимоию иқтисодии ҷомеаро фаро мегирад. Амалан, ҳамаи гурӯҳҳои этникӣ дар зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавии рушди тамаддуни ҷаҳонӣ инкишоф ёфта истодаанд. Он чиз муҳим аст, ки ин равандҳо зуҳури хешро дар рушди босуботи ҳамкориҳои фарҳангӣ дар байни ниҳодҳои давлатӣ, гурӯҳҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ ва фардҳои ҷудоғонаи фарҳанг пайдо мекунанд. Бо тавачҷуҳ ба тавсеаи ҳамкориҳои фарҳангҳо ва халқҳо масъалаи гуногунии фарҳангӣ ва хувият ва ё ба худ хос будани ин ё он миллат масъалаи мубрам мегардад. Ин равандҳо зуҳури хешро дар ҳаёти фарҳангии Тоҷикистони муосир низ пайдо мекунанд. Қавму миллиятҳои, ки дар Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд, аз ҳар вақта дида, кӯшиш мекунанд, ки симои фарҳангӣ ва миллии худро ҳифз намоянд. Одамон дар ҳамкориҳои доимӣ бо намояндагони фарҳангҳои дигар қарор доранд ва иштирокчиёни бевоситаи навҳои гуногуни алоқаҳои байнифарҳангӣ шуда, аксаран ба иллати вижагии миллии хеш аз якдигар фарқ мекунанд.

Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суҳбатиҳои худ чунин ишора намудаанд: «Имрӯз Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи иттиҳоди ҷаҳонӣ ҷиҳати аз худ намудани арзишҳои умумиинсонӣ ва шомил гардидан ба ҷаҳони тамаддун кӯшишҳои зиёде ба ҳарч медеҳад. Имрӯз бисёр шахрвандони кишвари мо, аз ҷумла насли ҷавон ҷиҳати омӯхтани забонҳои хоричӣ, пеш аз ҳама забонҳои русию англисӣ ҷидду ҷаҳд зоҳир месозанд, то ки талаботи маънавии хешро қонеъ намоянд. Омӯзиши забонҳои русию англисӣ моҳияти сиёсӣ ва фарҳангӣ дорад. Омӯзиши онҳо ихтиёрист, вале омӯзиш

ва рушди забони давлатӣ, ғамхорӣ нисбат ба он вазифаи ҷониҳ ҳар як шахрванди Тоҷикистон мебошад» [2,с.6].

Тафовутҳои фарҳангӣ, ки дар забонҳои миллӣ, таомҳои миллӣ, либос, меъёрҳои рафтори иҷтимоӣ зоҳир мегарданд, қоидаҳои хеле назаррас мебошанд ва ба алоқаҳои бисёр наздику зиҷ монеа мешаванд, сарфи назар аз он ки онҳо дар ин раванд фақат масъалаҳои субъективӣ мебошанду халос. Монеаи асосӣ дар роҳи ҳалли бомуваффақияти масъалаи ҳамкориҳои байни миллатҳо ва алоқаҳо қабули дарки фарҳангҳои «беғона» дар ҷаҳорҷӯбаи фақат фарҳанги хеш, ки қоидаҳои дарк ва қабули фарҳангҳои дигарро маҳдуд мекунад, мебошад. Дар робита ба ин, метавон тасдиқ кард, ки зарурат барои омӯзиши муоширати самаранок лозим аст, чунки ин гуна муошират худ ба худ ба вучуд омада наметавонад. Ташаббускорони омӯзиш ва таълими муошират дар илмҳои педагогӣ ва низоми маориф омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ буданд, ки аввалин шуда дарк карданд, ки донишҷӯи фақат як забони тоҷикӣ (давлатӣ) барои муоширати самаранок бо намоёндагони фарҳангҳои дигар, ки дар қаламрави Тоҷикистон зиндагонӣ мекунанд, кофӣ нест. Таҷрибаи забон омӯзиши хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ошкор кард, ки дар таълими забонҳои русӣ ва англисӣ ҳатто ҳангоми омӯзиши амиқи онҳо, нофаҳмӣ ва мушкилот ҳангоми аз худ кардани арзишҳои фарҳангии ин халқҳо ба мушоҳида мерасад. Робитаю муошират ҳамчун самт дар марзи системаи педагогӣ ва методӣ ташаккул ёфта, аз зарурати объективӣ ба рушди малака ва маҳорати нутқи хонандагон ҳангоми омӯзиши забонҳои хориҷӣ бо истифодаи воситаҳои аудиовизуалии таълим сарчашма мегардад. Дар марҳалаи муосири таҳсилот дар қаринаи воқеияти муосир равияи мувофиқат накардани методҳои анъанавии таълим бо мақсади нави таълим ба мушоҳида мерасад. «Агар мо бихоҳем, ки хонандагон дар зинаи аввали таълим суҳбат карданро ба ягон забон тавассути ягон воситае ёд бигиранд, пас барои ин кор муошират лозим аст. Яъне, қабл аз ҳама, забон дар муошират омӯхта мешавад ва ин роҳест, ки мо ҳар чи зудтар ба ҳадаф мерасем. Ба таври дигар гӯем, моро лозим аст, ки забон омӯзиши хешро дар шакли муошират роҳандозӣ кунем» [11,с.76].

Шароитҳои ташкилӣ ва педагогии таълим дар асоси муошират ба ошкор намудани истифодаи функционали донишҳо, қоида-дастурамалҳо ҳангоми иҷрои супоришу вазифаҳо аз тарафи хонандагон, ки марҳала ба марҳала ба муошират мегузаранд, яъне на ба таври пурра, балки фақат ба ҳама андозае, ки ба профилактикаи (пешгирии) иштибоҳот ва тарзи аз худ кардани мавод мусоидат мекунад, алоқаманд мебошад.

Дар фарҳанги фишурдаи психологӣ таърифи робитаю муошират чунин шарҳ дода шудааст: «Созмондеҳӣ ва самти муайяни машғулиятҳо оид ба забон, ки дар он ҷо мақсади таълим аз равияи таъмини ҳаққи аксари раванди таълим ба раванди воқеияти муошират дар буриши забони омӯхташаванда дар ҳама ва ё як навъи фаъолияти нутқ ва дар соҳаҳои гуногуни муошират, шомили маишӣ, таълимӣ, касбӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст» [1,с.38].

Робитаю муоширатро метавон ба ҳайси дастури марказӣ ба фаъолияти таълимӣ, ки тамоми маводи таълимӣ ва ҳар як машғулияти дарсӣ ҷиҳати дар хонандагон ҳосил намудани маҳорати истифодаи донишу малака ва маҳорати азбарқарда дар ҷараёни муоширати табиӣ ба забони хориҷӣ равона карда шудааст, мавриди истифода қарор дод. Дар байни иштирокчиёни муошират муносибатҳои мутақобилаи шахсии мушаххас ба мушоҳида мерасад, ки зимни онҳо барои баъзеҳо вазъияти муайяни талабот ба алоқа, ки ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолияти хонандагони синфҳои ибтидоӣ марбут мебошад, пайдо мешавад. Ин ҷиз аксаран дар шакли талабот ба ҷизи муайяне зоҳир мегардад, ки дар ин маврид муошират ба фаъолияти кумакрасон барои татбиқи мақсадҳои дарпешгузошташуда мубаддал мегардад. Набояд фаромӯш кард, ки муошират метавонад, фаъолияти мустақилона бошад. Он вақт, вай фақат чун муошират, ҳамчун талаботи бевоситаи хонандагон баромад мекунад. Робитаҳои дуҷонибаи шахсии хонандагон дар дилхоҳ зоҳиршавӣ – мавзӯи муоширате мебошад, ки талаботи онҳоро ба муошират амалӣ намуда, сабаби фаъолияти он гардад. Натиҷаи муошират зоҳиршавии тағйирот дар муносибатҳои мутақобила мебошад. Ҷараёни таълимро дар шароитҳои мушаххас, бевосита дар чунин шароитҳо роҳандозӣ кардан лозим аст. Аз ин рӯ, бо ин мақсад робитаю муошират дар мавридҳои зерин зоҳир мегардад:

Аввалан, ҳангоми робитаю муошират метавон фардияти ҳар як касро ба назар гирифт, чунки ҳар як хонанда фарқиятҳое дорад, ки ба худи ӯ ва табиати ӯ хос мебошанд, дар асоси онҳо иҷроиши фаъолияти таълимӣ ва нутқи ӯро характернок мегардонанд ва инҳо хислатҳои шахсии ӯро муайян мекунанд. Ба назар гирифтани хислатҳои дар боло зикршуда, фақат дар чаҳорҷӯбаи таълими робитаю муошират имконпазир мебошад, чунки бидуни така кардан ба хусусиятҳои инфиродӣ шароитҳои самаранок барои муошират дар шакли мотиватсияҳои муоширатӣ, таъмини суҳанронии мақсаднок, равобити шаклгирифта ва амсоли инҳо аз имкон берун аст.

Дувум, ҳангоми робитаю муошират самти нутқии чараёни таълим, ки аз ошкор намудани роҳҳои амалан аз худ кардани забон ҳамчун воситаи муошират, ки дар масири истифодаи амалии забони модарӣ қарор дорад, муайян карда мешавад.

Сеюм, ҳангоми робитаю муошират вазифаи таълим муайян карда мешавад, ки методикаи корро дар соҳаи аз худ кардани лексика ва грамматикаи забон мушаххас мегардонад. Мисолҳои кофие мавҷуданд, ки хонандагон сарфи назар аз доштани захираи луғавӣ андешаи худро озодона баён карда наметавонанд. Омӯзиши стратегияи таълим сабабҳои ин равандро ошкор мекунанд, ки зимни он дар оғоз калима меомӯзанд, захираи луғавии хешро ғанӣ мегардонанд, сипас шаклҳои грамматикӣ калимаҳои навро меомӯзанд, ин қолабҳоро дар алоҳидагӣ омӯхта, пас аз он онҳоро дар суҳанронии хеш мавриди истифода қарор медиҳанд. Натиҷаи ин чараёни омӯзиш чунин мешавад, ки калимаҳо ва шаклҳои грамматикӣ дар хориҷ аз нутқ амал мекунанд, яъне онҳо ҳанӯз нутқ ҳисобида намешаванд. Дар ин ҳолат шароитҳои ташкилию педагогии таълими робитаю муошират, ки истифодаи функционалии донишҳо, қоидаҳо-дастурамалҳо ба таълимгирандагон марҳала ба марҳала ба хотири қанор рафтан аз иштибоҳот ва аз худ кардани мавод пешниҳод мегарданд, дар назар гирифта намешаванд.

Чаҳорум, ҳангоми робитаю муошират таълими вобаст ба вазъият дар назар дошта мешавад. Зарурати таълими вобаста ба вазъият имрӯзҳо масъалаи баҳсбарангез аст. Ба андешаи мо вобаста, ба вазъият баррасии дилхоҳ ибора дар матн (ё порчае аз матн) муносибати дучонибаи муошираткунандагонро дар чараёни фаъолияти онҳо дар назар дорад.

Панҷум, ҳангоми робитаю муошират таҷдиди раванди таълим, ки дар унсурҳои гуногуншаклии дарсҳо зоҳир мегардад, ба мушоҳида мерасад. Ин чиз шомили ҳолатҳои гуногуни нутқ дар шакли маводи нави дарсӣ, тақмили ташкили дарсҳои муосир бо ворид намудани усулҳои инноватсионӣ ва воситаҳо дар чараёни таълим мебошад. Стратегияи таълим бо навгонии худ характернок мебошад, яъне ҳамон маводи таълимӣ ду маротиба барои ин ё он мақсад мавриди истифода қарор намегирад. Пас таҷдиди мавод ба таври доимӣ сурат мегирад, дар ниҳояти қор ба таври кӯр-кӯрона аз худ кардани маводи дарсӣ, ки яке аз мушкилоти аслии таълим буд, сарфи назар мешавад. Фақат тавассути муоширати шахсӣ ва мутолиаи зиёди китоб шахс суҳанвар шуда, ба мероси гаронбаҳо ва арзишҳои маънавии халқу миллатҳои дигар шинос шуда метавонад [8,с.43].

Таҷриба собит менамояд, ки робитаю муошират ба ягонагии раванди шиносӣ, тамрин ва таҷрибаи суҳангӯӣ алоқаманд мебошад. Вай ба аз худ кардани забони модарӣ ҳамчун воситаи муошират равона карда шудааст, ки зимни он нақши вижа ба вазъиятҳои проблемавӣ, фаъолгардонии фаъолияти фикрӣ, ташаккули малакаю маҳоратҳои нутқ чудо карда шудааст. Қайд кардан муҳим аст, ки робитаю муошират унсурҳои муҳими гурӯҳи қалони сифатҳои касбии арзишманди омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ буда, барои тақмили фаъолияти гуногуни педагогӣ зарур мебошанд. Вай шомили унсурҳои гуногуни муошират, ҳолатҳои экспрессивӣ, рушди нутқ, талаффузи дуруст, мантиқи баёни фикр, аз бар кардани муомилаи педагогӣ, қобилияти «хондан»-и ҳолати руҳии таълимгиранда аз симои ӯ, мимика, имову ишора, ҳолат, роҳгардӣ ва монанди инҳо мебошад. Мақсади асосии таълим дар мактаб ба тарбияи шахсият, ки қодир ба тамоюл доштан ба муоширати байнифарҳангӣ дорад, алоқаманд мебошад. Бахусус роҳандозии амсилае, ки дар он омӯзгор намояндаи фарҳанги дигар мебошад, хеле самаранок хоҳад буд. Дар айни ҳол, нутқи омӯзгор бояд хеле табиӣ, эмотсионалӣ ва наздик ба нутқи соҳибони забон бошад ва дар навбати худ фардияти худро аз даст надиҳад, он гоҳ вай ба мақсад наздик хоҳад буд. Таҷрибаҳои педагогӣ нишон медиҳанд, ки робитаю муошират дар рафтори омӯзгорони

синфҳои ибтидоӣ сифати шахсӣ буда, дар муносибати онҳо бо шогирдон барои рушди маҳоратҳои нутқӣ, дониш ва малакаҳои онҳо зоҳир мегардад. Хусусиятҳои муҳим дар омодагии касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ омодагии назариявии онҳо дар соҳаи технологияҳои иртибототӣ, шомили дарку фаҳмҳои байниҷадигарӣ, қонунҳои мантиқ, далеловарӣ, этикети касбӣ ва суҳанварӣ мебошанд. Барои ташкили самараноки чараёни таълим оид ба рушд ва тақмили маҳорат ва малакаҳои муайяни коммуникативӣ, омӯзиши сарчашмаҳои назариявӣ, ки хусусиятҳои мафҳумҳои зерин: коммуникатсия, рафтори коммуникативӣ ва салоҳияти коммуникативиро муайян мекунад, ба мақсад мувофиқ мебошад. Масалан, дар адабиёти илмию педагогӣ мафҳуми «салоҳияти коммуникативии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ба дараҷаи мавҷуд будани меъёрҳои муайяни муошират, рафтор дар ҳамкорӣ бо хонандагон баробар дониста мешавад» [6,с.85].

Дар ин ҷанба салоҳияти коммуникативии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, ба монанди аз худ кардани улғуҳои иҷтимоӣ психологӣ, стандартҳои давлатӣ, рафторҳои қолабӣ, дараҷаи мавҷуд будани «техника»-и муошират фаҳмида мешавад. Методикаи робитаю муошират «...амалан аз худ кардани малака ва маҳоратҳоро дар соҳаи техникаи муошират, қоидаҳои меҳрубонӣ, меъёрҳои рафтор ва амсоли инҳо ва дар баробари донишҳо доир ба забони модарӣ дар назар дорад» [5,с.86].

Агар нақши омӯзгорро бо назардошти гуфтаҳои Сукрот, Ибни Сино, Саъдии Шерозӣ, К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский, М. Лутфуллоев, Ф. Гулмадов, А. Мирализода ва дигар олимони аз нигоҳи таълимоти инноватсионии асри XXI таҳлил намоем, бояд чунин хислатҳои касбии таҳассусиро доро бошад:

1. Қобилияти идора кардани чараёни таълим бо назардошти хусусиятҳои хоси таълими дастрас, возеҳи фан
2. Қобилияти татбиқ карда тавонистани технологияҳои инноватсионии таълимӣ-тарбиявӣ бо назардошти муоширати хуби педагогӣ.
3. Қобилияти дар шогирдон ташаккул додани хислатҳои ҳамгироӣ ва ҳамкорӣ аз муносибат, рафтор, гуфтори омӯзгор, қалонсолон ибрат гирифтани.
4. Қобилияти татбиқ карда тавонистани модели аз омӯзиш ба худомӯзӣ, аз худомӯзӣ ба худтақмилидихӣ, аз худ тақмилидихӣ ба худбаҳодидихӣ гузаштан.
5. Қобилияти зоҳир намудани хислатҳо, яъне тақвият бахшидан ба неруи созандагӣ-хушбаёнӣ ва муоширати хуби таълимгирандагон.
6. Қобилияти ҷалб намудани шогирдон ба қорҳои таълимӣ-эҷодӣ.
7. Қобилияти ҷалби шогирдон ба таҳияи лоиҳаҳои эҷодӣ инноватсионӣ.
8. Салоҳиятноки дар чараёни дарс бо тақия ба фикрронӣ (хуҷуми зеҳнӣ) ва салоҳияти бештари шогирдон дар дарс.

Таҳлили адабиёти илмӣ-педагогӣ нишон дод, ки воситае, ки ба тамоми чараёни комили таълим нуфуз пайдо мекунад, ин тамоюли ба робитаю муошират нигаронидашудаи омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ мебошад. Дар ин маврид ҳам, бо тавачҷух ба дарки сохтори фаъолиятҳои забонӣ ва нутқӣ, мақсадҳо, тарзҳои муваффақ шудан ба дастовардҳо ва натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ, донишҷӯ ба субъекти чараёни таълим табдил меёбад. Дар навбати худ, ташкили чараёни таълим дар мактаби муосир аз омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ мазмуни нав бо татбиқи усулҳои инноватсионӣ ва методҳои таълимро талаб мекунад. Робитаю муошират бахши ҷудонопазири чараёни таълим буда, қабл аз ҳама, ба омодагии психологӣ омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ ва боварнокии онҳо ба самаранокии ин самт, ки маҳсулнокии он ба таври пурра ба маҳорати касбии омӯзгор вобастагӣ дорад, асос ёфтааст. Муҳаққиқони тоҷик чунин меҳисобанд, ки фарҳанги муошират ҳамчун яке аз бахшҳои ташкилдихандаи фарҳанги педагогӣ ба хусусиятҳои касбӣ ва шахсии омӯзгор вобаста мебошад, ки ба субъекти дигар равона карда шудааст ва дар фаъолиятҳои нутқ (хониш, талаффуз, суҳанронӣ ва навиштан) ва муошират дар мактаб зоҳир мегардад. Аз ин мавқеъ мафҳуми «фарҳанги педагогӣ» аз тарафи мо ҳамчун асоси поя дар чараёни ташаккули фарҳанги муошират дар омодагии касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор мегардад.

Ин маънӣ дар нутқу гузоришҳои Президенти кишвар равшан ифода ёфтааст: «Мақсади асосии низомии таҳсилот тарбияи шахсиятҳои фаъоли созанда аст. Дар робита

бо ин масъалаҳо дар шуури хонандагон ва ҷавонон тарбия намудани эҳсоси ифтихори миллӣ, эҳтиром ба арзишҳои миллии маънавӣ ва сохтори демократӣ, ки то имрӯз ба дастовардҳои илм, техника ва фарҳанг таъя мекарданд, зеро назорати давлат қарор доранд» [2,с.9].

Ҳамин тариқ, фарҳанги муошират дар омодагии касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи меъёрҳо, тарзҳо ва шаклҳои ҳамкориҳои амсилаҳои мукамал ва рафторҳои арзишмандро пешниҳод мекунад. Низомии маҳакҳо ва тасаввуроти шахсӣ ҳамчун унсурҳои фарҳанги муошират дар ҷараёни ҳамкорӣ бо дигар субъектҳо ироа мегардад.

Натиҷаҳои таҷрибаи педагогӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар баробари арзишҳои номбаршудаи фарҳанги иртибототи омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ бояд донишҳои меъёр ва қоидаҳои муоширати педагогӣ, инчунин тасаввурот дар бораи сохтор, моҳият ва вазифаҳои фарҳанги иртибототиро аз худ карда бошанд. Тавсифи сухани шахсият, ҳамчун барандаи фарҳанг аз рӯи унсурҳои дохилӣ (ахлоқӣ) ва берунӣ (рафторӣ) муайян карда мешавад. Дар маҷмӯъ, рафторҳои ахлоқии шахсият мафҳумҳои ифода мекунанд, ки шахсиятро ташаккул медиҳанд, чунки ахлоқе, ки шахсиятро ташаккул дода принсипи пойгоҳиро ташкил медиҳад, аз мазмуни «ман»-и ӯ ҷудонопазир мебошад. «Маданияти рафтор ба ташаккули сифатҳои гуногунхеле, ки дар байни онҳо рафторҳои муҳими иҷтимоии ҳамарӯзаи шахсият дар қаринаи меъёрҳои ахлоқӣ, этикӣ ва маданияти эстетикӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд, мусоидат мекунад. Дар сатҳи берунии фарҳанг, он дар шакли муназзами фаъолият ва рафтори инсон, дар сатҳи дохилӣ бошад, ҳамчун имконоти инфиродӣ зоҳир мегардад» [8,с.26].

Яке аз ҷанбаҳои фарҳанги рафтори шахсият ин фарҳанги нутқ – ҳамчунин аз худ кардани меъёри шифоҳӣ ва катбии забони адабӣ (тарзи талаффуз, зада, грамматика, истифодаи бомаврид ва дурусти калимаҳо) мебошад. Маҳорати истифодаи воситаҳои ифоданоки нутқ дар шароитҳои гуногуни муошират мутобиқ ба мақсад ва мазмуни нутқ, фарҳанги нутқи омӯзгорони синфҳои ибтидоиро муайян мекунад.

Мо фарҳангро ҳамчун маҷмуи унсурҳо, ки шомили ҷанбаҳои арзишӣ, қорӣ ва шахсиятии фарҳанги омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, ки таърифи ягона ва умумӣ надорад, пешниҳод мекунем. Дар айни ҳол он дар самтҳои гуногуни ҳаёти инсонӣ, ки дар ягонагии ҷудонопазир бо фарҳанги муоширати педагогӣ қарор дорад, зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, дар баробари ошкор кардани ҷанбаҳои назариявии мафҳум, таҳлил ва таносуби истилоҳоти «муошират» ва «иртибот», дар ин самт дар тадқиқоти муҳими илмҳои педагогӣ ва психологӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность / Е.В. Бондаревская // Педагогика, 1999. – №3. – С. 37-42.
2. Баромади Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вохӯрӣ бо зиёиёни кишвар аз санаи 20.03. 2013 [Манбаи электронӣ].
3. Гулмадов Ф. Теоретические основы формирования духовно-нравственных убеждений учащихся начальных классов: автореферат дис. док. пед. наук / Ф.Гулмадов. – Душанбе, 2016. – 48 с.
4. Коммуникативность обучения - в практику школы: из опыта работы. Книга для учителя. -М.: Прось, 1985. -126 с.
5. Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц. // Сб. научных трудов. -Тверь, 1993. -136 с.
6. Каримова И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы: диссертация... д.и.п. / И.Х. Каримова. - Душанбе, 2000. - 386 с.
7. Лутфуллоев М. Истиклолияти Тоҷикистон ва маорифи навин / М. Лутфуллоев. - Душанбе, 2006.
8. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир / М. Лутфуллоев. - Душанбе, 2001. - 318 с.
9. Лутфуллоев М. Возрождение педагогики Аджамы / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2004. – 212 с.
10. Лутфуллоев М. Основы начального обучения родному языку (учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей) / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2007. – 465 с.
11. Профессиональная культура учителя / Под ред. В. А. Сластенина. – М.: Изд-во МГПУ, 1993. – 180 с.
12. . Раёмиров Х. Педагогика / А. Нуров, Х. Раёмиров. Душанбе – 2007. – 444 с.
13. Шарифзода Ф. Актуальные проблемы современной педагогики / Ф.Шарифзода. - Кн. 2. -Душанбе: Ирфон, 2010. - 328 с.

РОБИТАЮ МУОШИРАТ ҲАМЧУН СИФАТҲОИ КАСБИИ ОМУЌЗГОРОНИ СИФҲОИ ИБТИДОИ

Муаллифон дар мақола маҳорати муоширати муаллимони синфҳои ибтидоиро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Муаллимони ояндаи синфҳои ибтидоиро зарур аст, ки малакаҳои муоширатро инкишоф диҳанд, то раванди ҳамкорӣ, татбиқи идеяҳои инсондӯстии таълим такмил диҳанд. Фарҳанги муошират хусусияти муҳими касбии муаллим буда, воситаи асосии амалигардонии он дар раванди таълиму тарбия муошират мебошад. Самаранокии кори омузгор аз қобилияти муоширати ӯ вобаста аст. Муаллифи мақола бар ин назар аст, ки дар марҳалаи кунунӣ дар шароити тағйироти ҷиддии ҷомеаи демократӣ ва технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон низом навсозӣ мешавад, яъне усулу шаклҳои таълим такмил меёбанд, ки ба рушди тафаккур ва шахсияти ҳамҷониба рушдқарда нигаронида шудааст. Аз ҷумла, талабот ба муоширати корӣ меафзояд, зеро шеваи авторитарии муоширати солҳои пеш дар соҳаи маориф ва идораи давлатӣ дар шароити нав аҳамияти худро гум мекунад.

Калидвожаҳо: робитаю муошират, омузгори синфҳои ибтидоӣ, иртиботот, муошират, сифатҳои касбӣ, қобилияти педагогӣ.

КОММУНИКАБЕЛЬНОСТЬ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье авторы рассматривают коммуникативные навыки учителей начальных классов. В социально-педагогических условиях и состояний общеобразовательных учреждений нашей республики необходимо у будущих учителей начальных классов развивать коммуникативные навыки в целях совершенствования процесса сотрудничества с учащимися как показатели реализации гуманистических идей образования. Искусство общения является важной профессиональной характеристикой педагога, и здесь основным средством его реализации в процессе воспитания и обучения является общение. Эффективность работы преподавателя зависит от его коммуникативных способностей. Авторы статьи считают, что на современном этапе, в условиях значительных изменений в демократическом обществе и инновационных технологий в сфере образования Республики Таджикистан, происходит модернизация системы, то есть совершенствование методов и формы обучения, которые направлены на творческое развитие мыслящей и интеллектуально развитой личности, формирование которой очень важно для первого уровня образования. В частности, возрастает спрос на деловое общение, поскольку авторитарный стиль общения предыдущих лет в сфере образования и государственного управления теряет свою значимость в новых условиях.

Ключевые слова: коммуникабельность, учитель, начальные классы, коммуникация, общение, коммуникативная культура, профессиональные качества.

COMMUNICATION SKILLS AS PROFESSIONAL QUALITIES OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER

In this article, the author examines the communication skills of a primary school teacher. In the conditions of the modern socio-educational situation and the state of educational institutions of our republic, the future primary school teacher needs to have communicative abilities in order to improve the process of interaction with students as indicators of the implementation of the humanistic idea of education. The art of communication is the most important professional feature of a teacher, and here the main means of realizing it in the process of teaching and upbringing is communication. The effectiveness of his work depends on the communication abilities of the teacher. The author of the article believes that at the present stage, in the conditions of significant transformations of a democratic society and innovative technologies in the field of education of the Republic of Tajikistan, the system is being modernized, that is, the methods and forms of education are being improved, aimed at developing a creatively thinking, intellectually developed personality, the formation of which is important to begin already at primary stage of education. The requirements for business communication are especially increasing, because the authoritarian way of communication of past years in educational institutions and public administration is losing its significance in the new conditions.

Keywords: sociability, teacher, primary school, communication, communication, communicative culture, professional qualities.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатова Ниёзби Ҳабибулоевна* - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, доценти кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: **985- 40-22-02**

Иззатова Мухабат Иноятовна - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таҳсилоти томактаби ва кори иҷтимоӣ. **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: **918263535**

Сведения об авторах: *Давлатова Ниёзби Ҳабибулоевна* - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, общеуниверситетская кандидат педагогических наук, доцент кафедра педагогика. **Адрес:** 735360, город Куляб, Республика Таджикистан, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **985- 40-22-02**

Иззатова Мухабат Иноятовна - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, доктор педагогических наук, профессор кафедра дошкольного обучения и социальной работы. **Адрес:** 735360, город Куляб, Республика Таджикистан, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **918263535**

Information about the authors: *Davlatova Niyozbi Khabibuloevna* - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, university-wide candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of pedagogy. **Address:** 735360, Kulyab city, Republic of Tajikistan, S. Safarova street, 16. Phone: **985-40-22-02**

Izzatova Mukhabat Inoyatovna - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Preschool Education and Social Work. **Address:** 735360, Kulyab city, Republic of Tajikistan, S. Safarova street, 16. Phone: **918263535**

Маҷидова Б., Бобоҷонова М.Ю.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Охири ҳазораи дуум ва ибтидои ҳазораи сеюм бо дигаргунсозии ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа ба тағйирёбии тамоми тартиботи мавҷудаи ҷаҳонӣ таъсиргузор гашт. Тартиботи нави ҷаҳонӣ мавриди таваҷҷуҳи олимону ҷомеашиносон қарор гирифт ва онҳо ин дигаргуниҳоро зери мафҳумҳои «ҷомеаи нави саноатӣ», «ҷомеаи постиндустриалӣ», «коммунизм», «ҷомеаи иттилоотӣ» ва ғайра арзёбӣ намуда, аз нуктаи назари ҷараёни воқеии рӯйдодҳо мбаррасӣ кардаанд. Дар даҳсолаҳои охири асри XX ва ибтидои асри XXI чунин арзёбиҳо, ба монанди «постмодернияи иҷтимоӣ», «тартиботи нави ҷаҳонӣ», «глобализм» васеъ паҳн шуданд. Аммо онҳо аз камбудӣ ҳолӣ нестанд ва дар таҳқиқоти олимони мавриди таҳлилу интиқод қарор гирифтанд. Тартиботи нави ҷаҳонӣ аз схемаҳои спекулятивӣ, ба монанди «Ҷаҳони якҷутба», ба таври назаррас фарқ мекунад ва баръакси ин, равандҳои азнавтасимкунӣ ва парокандашавии иҷтимоӣ иқтисодии ҷаҳон торафт бештар аҳамият пайдо карда истодаанд.

Имрӯз олами мутамаддин, хусусан олимони ҷаҳонишавии ҷомеаро ҳамчун посух ба ҷолишҳои асри XXI, ҳамчун роҳи зинда мондан ва нигоҳдории инсоният арзёбӣ менамоянд. Воқеият нишон медиҳад, ки ҷаҳонишавӣ дар даҳсолаҳои наздик қариб ба тамоми соҳаҳои ҷомеа: иқтисод, сиёсат, илм, маориф ва фарҳанг таъсири ҳалкунанда расонда истодааст. Дар айни замон, эҳтимол, маҳз дар соҳаи фарҳанг зиёдтар дигаргуниҳои кулӣ ба амал омада истодаанд, ки дар он инқилоби нави башардӯстонаро, ки дар таърихи инсоният мислаш дида нашуда буд, интизор шудан мумкин аст. Доираи ин инқилоб даҳсолаҳои наздикро фаро мегирад ва имрӯз чунин ба назар мерасад, ки он на танҳо ба дигаргуниҳои куллии тарзи ҳаёти одамон оварда мерасонад, балки ба андозаи зиёд ҷаҳонбинӣ ва муносибати онҳоро нисбат ба табиат, нисбат ба худ ва одамони дигар тағйир медиҳад. Раванди ҷаҳонишавии ҷомеаро аз нуктаи назари синергетика метавон ҳамчун аксуламали табиӣ тамаддуни ҷаҳонӣ ба таҳдидҳои нав ба рушди минбаъдаи он арзёбӣ кард. Дар баробари ин, дар ин ҷо ду тамоюли асосии ба ҳам муҳолифро ҷудо кардан лозим аст. Аз як тараф, афзоиши босуръати алоқамандии иттилоотии қисматҳои гуногуни ҷомеаи ҷаҳонӣ мушоҳида мешавад, ки устувории онро ҳамчун низоми мураккаби худташқилкунӣ зиёд мекунад [3,с.3-4]. Аз тарафи дигар, дар зерини таъсири фарогирии ҳаматарафаи фарҳангӣ ва иттилоотии Ғарб, пеш аз ҳама Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ба фарҳангҳои миллию суннатии кишварҳои сусттараққикарда ва рӯ ба рушд эҳтимоли маҳз шудан таҳдид мекунад [4,с.34-44].

Дар Эълумияи рушди ҳазорсола, ки 8 сентябри соли 2000 аз ҷониби Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид қабул шудааст, аз ҷумла гуфта мешавад: "...вазифаи асосие, ки имрӯз дар назди мо истодааст, он аст, ки ҷаҳонишавӣ омилҳои мусбати тамоми мардуми ҷаҳон гардад. Глобализатсия ё ҷаҳонишавӣ метавонад танҳо тавассути саъю кӯшиши васеъ ва устувор барои ташаккули ояндаи умумӣ дар асоси мансубияти умумии мо ба насли башар дар тамоми гуногунии он комилан фарогир ва одилона гардад".

Раванди ҷаҳонишавӣ сабаби ба вучуд омадани моделҳои асосии таҳсилоти ҷаҳонӣ гардид. Назарияи глобализм чизи бегона ва ба таври сунъӣ ба воқеияти тоҷикон воридшуда нест. Қадамҳои аввалин дар таҳия ва тарҳрезии назарияи глобализм ба ибтидои солҳои 60-и асри гузашта рост меояд. Назарияи таҳсилоти ҷаҳонӣ танҳо дар солҳои 70-ум дар ИМА ва баъзе кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ташаккул ёфт.

То имрӯз ду модели таҳсилоти ҷаҳонӣ, ки муаллифони онҳо файласуфони амрикоӣ Р. Хенви ва М. Боткин мебошанд, машҳур гаштаанд. Ба ақидаи Р.Хенви, моҳияти таҳсилоти ҷаҳонӣ маҷмуи ҷанбаҳои асосии зеринро дар бар мегирад:

- ташаккули назари беғаразона ба ҷаҳон, яъне огоҳӣ аз гуногунрангии дарки ҷаҳон;
- огоҳӣ аз ҳолати сайёра;
- саводнокии байнифарҳангӣ (фаҳмидани фарҳанги дигар халқҳо);
- дониши динамикаи глобалӣ;

- интихоби бошууроно.

Ба андешаи ин муаллиф, маориф яке аз асосҳои муҳимтаринест, ки барои ворид шудани ҳар як шахс ба низоми муносибатҳо дар сатҳҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва дигар сатҳҳои ҳаёти муосир мусоидат мекунад [12].

Дар ин маврид модели М. Боткин ба модели Хенви мувофиқат мекунад, ки тезиси асосии он зарурати гузаштани ҳар як шахс аз мутобиқшавӣ ба ҷаҳон ба мавқеъҳои иҷтимоии ғайбӣ ва пурмазмун, интизории бошууроно мебошад. Ҳамзамон, мафҳуми «интизорӣ» дар таълимоти Боткин ҳамчун як навъ талаботи васеъ барои ҳалли бомуваффақияти ҳолатҳои наво, ки қаблан дар ҳаёти шахс дучор нашуда буданд, пешгӯии ҳодисаҳо ва оқибатҳои онҳо, робитаи гузашта бо имрӯзу оянда, ташаббуси шахсӣ дар муайян кардани алтернативаҳо ва масъулият барои ҳалли ин ё он масъаларо дар бар мегирад. Иштирок маъноӣ қобилияти ҳамкорӣ ғайбӣ, муколама, ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамдардӣ мебошад [13].

Ҳамин тавр, моделҳои дар боло зикргардидаи Р. Хенви ва М. Боткин ба таҳсилоти ҷаҳонӣ на танҳо муҳолифат намекунанд, балки ҳамдигарро ба таври назаррас мукамал мегардонанд. Онҳо ҷанбаҳои универсалӣ ва маҳаллӣ, муносибати фалсафӣ ва қобилияти андешидани амалҳои мушаххасро ба таври табиӣ муттаҳид намуда, вазифаи аввалиндараҷаи тартиботи наво ҷаҳониро ҳамчун ҷомеаи азим ба миён гузоштанд, ки некуахлоқии ҳама бевосита ба он вобаста аст.

Дар заминаи назарияи баҳсбарангез ва бисёрсатҳии “ҷаҳонишавӣ”, дар илми фалсафаи иҷтимоӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба дарки назариявии ин мафҳум рӯ ба афзоиш аст, ки ин худ аз пурихтилоф ва бисёрҷанба будани равандҳои ҷаҳонишавӣ шаҳодат медиҳад. Дар баҳсҳои умумии иҷтимоӣ-гуманитарӣ ва махсуси фалсафӣ-иҷтимоии глобалистика, дидгоҳҳои асосии назариявӣ-методологӣ ба омӯзиши раванди ҷаҳонишавӣ, ба назарияҳои модернизм, постмодернизм, ғарбгарӣ ва амрикогарӣ маҳдуд мебошанд, ки имрӯз заминаи асосиро барои таҳлили фалсафӣ-иҷтимоии равандҳои ҷаҳонишавӣ фароҳам оварда, равандҳои иҷтимоӣ-фарҳангиро дар ҷараёни ҷаҳонишавӣ ҳамчун сифати системавӣ тавсиф мекунанд [3,с.12].

Ҷаҳонишавии иҷтимоӣ-фарҳангӣ ҳамчун раванди сайёравии универсаликунонии самтҳои арзишии умумиинсонӣ, талаботҳои маънавӣ-ахлоқӣ ва амалияҳои иҷтимоӣ рафторӣ [8,с.74] тавассути суръат бахшидани пешрафти илмӣ-техникӣ муайян карда мешавад. Он инқилоби илмӣ, техникӣ ва иттилоотиро дар нимаи дууми асри ХХ ба вуҷуд овард ва ба ташдиди равандҳои коммуникатсионии ҷаҳонӣ ва муҳочират, густариши фарҳанги оммавӣ дар тамоми минтақаҳои ҷаҳонӣ муосир сабаб гашт. Омили асосии ташаккули муҳити иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ҷаҳонӣ муосир имрӯз раванди байналмилаликунонӣ мебошад. Ташаккули он бо кӯшиши халқҳо баҳри ҳамкорӣ, ганигардонии мутақобилан судманди фарҳангҳо ва забонҳо, ҳамкорӣ иқтисодҳои миллиро ба миён овардааст. Байналмилалишавӣ омили муҳимтарини ҷаҳонишавӣ буда, дар замон ва фазо паҳн гардид, тадриҷан ба як падидаи иҷтимоӣ фарҳангии сайёра мубаддал гашт ва ҳамин тавр, ба сатҳи ҷаҳонишавӣ мегузарад.

Дар шароити ҷаҳонишавии фазои иҷтимоӣ фарҳангӣ таъсири навоариҳо ба фарҳанги миллии тоҷикон меафзояд. Вобаста ба ин масъалаи ҳифзи анъанаҳои фарҳангӣ ҳарчи бештар мубрам мегардад. Равандҳои ҷаҳонишавӣ хоҳиши мардумро ба ҳифзи фарҳанг ва хувияти худ тақвият медиҳанд. Бе ҳифзи фарҳанги анъанавӣ миллат дар раванди ҷаҳонишавӣ аз субъекти муносибатҳои байналмилалӣ ба объекти он мубаддал ёфтаниш мумкин аст. Дар ҳифзи фазои фарҳангии дилхоҳи ҷомеа хувияти миллии нақши муҳим мебозад. Хувияти миллии бисёр ҷузъҳо, ба монанди ҷаҳонбинӣ, менталитет, ҳислати миллии, хотираи таърихӣ, анъанаҳои миллии, афсонаҳо, рамзҳо, қолабҳои рафтор, забон ва ғайраро дар бар мегирад. Асоси хувияти миллиро монандӣ дар тарзи зиндагӣ, анъанаҳо, арзишҳо ташкил медиҳад [3,с.12; 7,с.19].

Ҷаҳонишавӣ ба “ҷавҳар”-и фарҳанг, яъне ба асосҳои арзишӣ-меъёрӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Ба ҷомеаи анъанавии тоҷик имрӯз ҳучумҳои аёну ноаёни арзишҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, моддӣ ва маънавии Ғарб, меъёрҳо, стандартикунонии тарзи ҳаёти ғарбӣ, фарҳанги оммавӣ, ки зерӣ парчами “ворид шудан ба тамаддуни ҷаҳонӣ”, “ошноӣ бо арзишҳои умумиҷаҳонӣ” муттаҳид гардидаанд, идома дорад. Ин гуна ҳолат

мушкилоти ҳифзи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи тоҷикистониро дар бархӯрд бо арзишҳои анъанавӣ ва нав шадидтар мекунад. Фарҳанги милли дар иҷрои вазифаҳои дифои муҳити анъанавии худ ба мушкилӣ дучор мегардад ва вобаста ба ин пайдо кардани дурнамои шаклҳои ҳамкорӣ бо омилҳои тамаддунии ҷаҳонишавӣ торафт маҳдудтар мешавад. Барои мувофиқат кардани майлонҳои арзишӣ дар заминаи афзоиши объективи вобастагии тамаддунии фарҳангҳо ҷомеаи тоҷикистониро зарур аст, ки роҳҳои муколамаи баробархукуки фарҳангҳо пайдо намояд. Тоҷикистон худро аз ҷаҳонишавии иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар канор гирифта наметавонад, чунки худ як ҷузъи таркибии ин раванд аст [3,с.12; 9,с.38].

Дар марҳилаи имрӯзаи инкишофи ҷомеаи башарӣ бештар таъкид мешавад, ки бояд ҷаҳонишавӣ хусусияти инклюзивӣ, ё ин ки фарогирро ба худ касб намуда, ҳадафи он иборат на аз таъмини яқинии арзиши фарҳанги башарӣ, балки ҳифзу ривочи гуногунрангӣ бошад. Чунин тамоюл имконият медиҳад, ки кишварҳои рӯ ба рушд имконияти таъмини рушди иқтисодӣ, устувори суботи ҷамъиятӣ ва ҳифзи намунаҳои нотакрори мероси фарҳангӣро ба даст оранд.

Барои Тоҷикистон зарур аст, ки баҳри ҳифзи ҳувияти иҷтимоӣ-фарҳангии худ дар давраи ҷаҳонишавӣ ба таҳкими Ваҳдати милли аҳамияти доимӣ диҳад ва маҳз ҳамин падида бояд ҷавҳари миллии инкишофи иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон қарор гирад. Ваҳдати милли самараи ғояи миллии мост. Зеро маҳз ҳамин ғоя ва ҳувияти милли буд, ки мардуми бо фарҳанги тоҷик сулҳу ваҳдатро барқарор намуд, якпорчагии қаламрави кишварро нигоҳ дошт ва миллатро аз тақсимшавӣ наҷот дод ва бо ин роҳ шароити мусоид барои рушди давлати соҳибхитӣро фароҳам овард. Ваҳдати милли на танҳо заминаи сулҳу суботи ҷомеа, балки кафолати рушди давлат ва некуаҳволии мардум мебошад [3,с.13].

Тамоюлҳои ҷаҳонишавии иқтисодӣ, иттилоотӣ ва фарҳангӣ дар охири асри ХХ шадидтар шуданд [10,с.74-78]. Дар солҳои 1990-ум, пас аз пошхӯрии ИҶШС ва лагери сотсиалистӣ, бисёриҳо чунин тасаввурот доштанд, ки яксонпарастии сиёсӣ ҷойи дуализми фарҳангӣ ва сиёсиро мегирад, ки онро ба ду низом тақсим кардани ҷаҳон дастгирӣ мекунад. Бисёриҳо ба худ савол доданд: Оё мо дар остонаи давраи замоне намеистодем, ки танҳо як ҷаҳон – як фарҳанг, як ҷаҳон – як фалсафа ва як ҷаҳон – як маориф хоҳад буд?

Аз як тараф, тамоюли муттаҳидшавии меъёрҳои рӯзмарра, ахлоқӣ, эстетикӣ, тарбиявиро, ки ба ҳалли мушкилоти гуногуни мавҷудияти инсон нигаронида шудаанд, мушоҳида накардан мумкин нест. Масалан, чунин як соҳаи муҳими фаъолият, ба монанди табиатшиносӣ қариб қомилан универсалӣ шуда, олимони табиатшиносро ба мулки космополитҳои воқеӣ ё эҳтимоли табдил дод. Чизи ба ин монанд дар санъат, пеш аз ҳама дар мусиқӣ, санъати эстрада ва кино мушоҳида мешавад.

Аз тарафи дигар, равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироӣ бо равандҳои минтақавӣ – парокандашавӣ ҳамроҳ мешаванд. Масалан, дар соҳаи маориф ҷузъи минтақавӣ дар тамоми зинаҳои таҳсилот ҷорӣ карда мешавад, дар аксарияти кишварҳо театрҳо ва филармонияҳои милли мавҷуданд, дар илм ҳар як кишвар кӯшиш мекунад, ки дастовардҳои олимони ватанро таълиф намояд. Илова бар ин, дар бисёр мамлакатҳои Аврупо солҳои охир ҳаракати «анти-глобализм», ки конгломерат аз одамон ва ҳизбҳои сиёсии синну сол ва касбҳои гуногун – анархистон, коммунистон ва ғайра мебошад, қувват гирифта истодааст. Махсусан дар тобистони соли 2001, вақте ки дар Генуя мулоқоти роҳбарони мамлакатҳое, ки аз ҷиҳати рушди иқтисодӣ (G8) пешсафанд баргузор гардид, ин равандро равшан зоҳир гардонд. Намоишҳои оммавии «антиглобалистҳо», ки аз мамлакатҳои гуногун ҷамъ омада буданд, на танҳо боиси задухӯрди онҳо бо пулиси Италия, балки ҳатто боиси талафоти одамон низ гардид.

Ҳамин тавр, ҳоло ду мафҳуми ҷаҳонишавӣ мавҷуд аст: ҷаҳонишавӣ ҳамчун як раванди объективӣ, ки бо минтақасозӣ ва муколамаи фарҳангҳо (ду падидаи ба ҳам муҳолиф) ба ҳам мепайвандад ва ҷаҳонишавӣ ҳамчун муттаҳидшавӣ – раванде, ки ба ҷаҳон таҳмил шудааст, ки гӯё манфиатҳои гурӯҳи субъективи корпоратсияҳои трансмиллӣ-объективӣ мебошанд.

Дар ҳамаи мамлакатҳои тараққикарда ҳоло мутахассисони мактабҳо ба тартиб додани барномаҳои таълимии «индустрикунонии» мактаб машғуланд. Ин нақшаҳо

мактабхоеро дар назар доранд, ки камаш 2000 нафар донишомӯз доранд, агар аз ин кам бошад, онҳо фоидаи моли намеоваранд. Аммо дар сурати амалӣ шудани ин барнома аҳволи одамон, муносибатҳои онҳо, дониши амиқ – донишгари одам ва муносибатҳои одамон чӣ мешавад, суолест бечавоб.

Тамаддуни муосир ба насли ҷавон таъсири назаррас дорад - агар волидон бошууруна шаклҳои дигари ҳаётро эҷод накунад, он таассурот ва иттилооти берунии аз ҳад зиёд якҷаҳади медиҳад, аммо ин барои "маҳорати моторӣ", ирода ва эҳсосоти зиндагӣ хеле кам аст. Мактаби типӣ замонавӣ бо иттилооти зиёд ва набудани иртибот ба паҳн шудани ин тамоюли хатарнок мусоидат мекунад. Эҳсоси бегонагӣ ва инзивоӣ дар ин гуна мактабҳо бештар эҳсос мешавад. Ба муаллим беш аз пеш нақши «нозир», «назоратчи» дода мешавад, на «офарандаи руҳҳои инсон-тарбиядиҳандаи инсон».

Дар ин замина метавон гуфт, ки ҷанбаҳои таҳлили маводи омӯзишӣ ва самти ҷаҳонии онро метавон ҳамчун маҷмуи омилҳои зерин баррасӣ кард:

1. Мавҷудияти ҳадафҳои тарбияи ҷаҳонӣ, яъне фароҳам овардани шароит барои дарки якпорчагии ҷаҳон ва вобастагии мутақобил дар он, ягонагии инсон ва табиат, рафъи ҷудошавии шуур ва руҳи инсон.

2. Татбиқи вазифаҳои таълими умумичаҳонӣ:

• ташаккули ҷаҳонбинии донишомӯзон, ки дар он шахс ягонагии ҷаҳонро эътироф ва қадр мекунад, мавқеи худро дар он мефаҳмад;

• рушди саводнокии байнифарҳангӣ;

• ташаккули шуури экологии эксцентрикӣ;

• ташаккули назари бегаразона ба ҷаҳон (ҳамдардӣ, таҳаммулпазирӣ).

3. Мутобиқати принципҳои таҳсилоти ҷаҳонӣ.

4. Ворид намудани дурнамои глобалӣ ба маводи омӯзишӣ:

• маводи воқеии мундариҷаи ҷаҳонӣ;

• аз ҳад зиёд субъективӣ;

• байнисоҳавӣ;

• инкишоф додани дониш, маҳорат ва малакаҳои универсалӣ;

• эҷоди тасвири ягонаи ҷаҳон;

• омӯзиши қоидаҳои ҳаёт;

• ҳаваси гуногун;

• фазои ҳамкорӣ ва озодӣ дар синф;

• фаъолсозии раванди таълим.

5. Мутобиқати технологияҳои таълимии интихобшуда ба ғояҳои таҳсилоти ҷаҳонӣ:

• технологияи эпистема;

• технологияи рушди маориф;

• технологияи ҳалли модулии масъала;

• технологияи кооператсия ва ғайра.

Дар байни технологияҳои афзалиятнокии глобалӣ инҳоро метавон ҷудо кард:

1. Технологияҳои ки ба рушди тафаккури интиқодӣ мусоидат мекунад. Тафаккури интиқодӣ метавонад ҳамчун намуди тафаккури муайян карда шавад, ки ба мо дар қабули қарори оқилона ва пурмаъно дар бораи ба чӣ бовар кардан ва чӣ кор кардан кумак мекунад. Ба ҷузъҳои тафаккури интиқодӣ кунҷковӣ, скептицизм, рефлексия, ратсионализм дохил мешаванд.

2. Ҳамкорӣ дар таълим. Дар рафти кори якҷоя донишомӯзон фаҳмида метавонанд, ки онҳо умумияти зиёд доранд, ба дигар ақидаҳо ва нуқтаҳои назар шинос мешаванд. Ҳамкорӣ дар таълим ба донишомӯзон кумак мекунад, ки бо одамони дигар, аз ҷумла онҳое, ки ба онҳо монанд нестанд, муошират карданро ёд гиранд. Ин роҳи самаранок ва боэътимоди ҳалли мушкилот аст, ки чи дар раванди таълим ва чи дар зиндагӣ мусоидат мекунад. Ҳамкорӣ дар омӯзиш танҳо вақте сурат мегирад, ки донишҷӯён дарк мекунад, ки онҳо метавонанд ба ҳадафҳои худ танҳо дар сурате ноил шаванд, ки донишҷӯёни дигар, ки бо онҳо якҷоя кор мекунад, ба он натиҷаҳо ноил шаванд.

3. Муносибати ҳамаҷонибаи коммуникативӣ ба омӯзиш. Моҳияти ин равиш дар он аст, ки мо тавассути татбиқи он ҳамзамон малакаҳои перспективӣ ва репродуктивиро дар донишомӯзон инкишоф медиҳем [1,с.117-121]. Асоси ин равиш аз он иборат аст, ки ба

донишомӯзон бояд саводи функционалӣ омӯзонида шавад; забон бояд ҳамчун воситаи муошират истифода шавад; истифодаи забон бояд бо масъалаҳои мубрам алоқаманд бошад; ҳар як калима бояд аҳаммият ва маъно дошта бошад.

4. Технологияи модуль. Барои фаҳмидани моҳияти модуль якҷанд равиш вучуд дорад:

- ташаккули воҳиди худидоракунии ва банақшагирии фаъолияти таълимӣ, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои дақиқи муайяншуда мусоидат мекунад;
- сохтани қисмҳои мустақили маводи таълимӣ;
- воҳид, ки гузаришро аз фаъолияти касбӣ ба таълимӣ, аз вазифаҳои воқеӣ ба мушкилоти шунавой муайян мекунад;
- порча аз мундариҷаи курс бо маводи методӣ барои он;
- микдори муайяни иттилооти таълимӣ, ки барои иҷрои ҳама гуна фаъолияти мушаххаси касбӣ заруранд. Он метавонад якҷанд воҳидҳо ва ҷузъҳои модулиро дар бар гирад. Компонентҳо вобаста ба интизом метавонанд фарқ кунанд.

5. Технологияи эпистема. Эпистема маҷмуи таърихии донишҳои фарҳангӣ-когнитивӣ, қоидаҳо ва муносибатҳо дар макону замони мушаххас буда, шароитҳои мавҷудияти шаклҳои таърихии фарҳанг ва донишро муайян менамояд. Инчунин, маҷмуи донишу ақидаҳо ва усулҳост, ки мо онҳоро барои аз худ кардани дониши мушаххас истифода мебарем. Он ба мо на танҳо барои дарки ҷаҳони атроф ёрӣ мерасонад, балки ҷӣ гуна бо ин ҷаҳон ҳамкорӣ кардани моро муайян менамояд. Эпистема дар таҳсилот нақши муҳим мебозад. Омӯзгорон дар ҷараёни таълим мувофиқи эпистемаи муайян амал мекунанд ва ин эпистема муайян менамояд, ки онҳо кадом донишҳоро муҳим мешуморанду ҷӣ гуна ин донишҳоро ба шогирдони худ таълим медиҳанд. Дарки эпистема ба ташкили самараноки ҷараёни таълим мусоидат мекунад [6].

Инъикоси мавзӯҳои глобалӣ дар консепсияи миллии маориф дар Тоҷикистон, бешубҳа, ҷолиб аст. Инсоният, ки ба асри XXI ворид шудааст, худро ҳамчун узви ҷомеае, ки барои идомаи ҳаёт дар рӯи замин масъул аст, дарк мекунад. Ягонагӣ бо табиат ва дар миқёси сайёра нигоҳ доштани сарватҳои он, иштирок дар равандҳои инкишофи ноосфера, ба тамаддуни техникӣ ҳамроҳ шудан одамонро муттаҳид менамояд.

Ҳамин тавр, ҳаёт дар асри XXI сифати нави муносибатҳоро барои ҳалли мушкилоти глобалӣ талаб мекунад. Аз ин рӯ, вобаста ба тарбияи донишомӯзон ҳамчун инсон арзишманд ё ҳамчун шахрванди олам самтҳои асосии зеринро метавон қайд кард:

- **ташаккули** тафаккури сайёравӣ, глобалӣ, дарки ҳамаҷонибаи ҷаҳони атроф ва инсон ҳамчун қисми ҷудонашаванда ва арзиши олии он, ҳисси масъулияти шахсӣ барои ҳалли масъалаҳои глобалии марбут ба ҳар як сокини Замин;

- **тарбия** ба таъсиси як намуди инсондӯстонаи муносибатҳои байни одамон нигаронида шудааст. Дар ин маврид ғояҳои пешбаранда инҳо хоҳанд буд: идеяи ҷомеа, ҳамоҳангии фард бо Коинот ва инсоният, ки ба табиат ва инсон асос ёфтааст; идеяи ба мақсад мувофиқ будани рафтори инсон дар шароити ноосфера ҳамчун мавҷудияти табиӣ, иҷтимоӣ, фаъол; идеяи баробарии одамон.

Донишомӯзи муосир ба дониш дар бораи худ ҳамчун мавҷудоти табиӣ ниёз дорад, дар ҳар як марҳилаи таълим ӯ бояд тасвири пурраи ҷаҳон ва мавқеи худро дар он пешниҳод кунад.

Дар ин замина метавон гуфт, ки имрӯз таҳсилоти ҷаҳонӣ яке аз самтҳои умедбахши рушди назария ва амалияи педагогӣ мебошад, ки имкон медиҳад донишҷӯён барои мутобиқшавӣ дар ҷаҳони мураккабу доимо тағйирёбандаи муосир бо мушкилоти зиёди сиёсӣ, иқтисодӣ, экологӣ, иҷтимоӣ ва дигар масъалаҳо омода карда шаванд.

Самаранокии худшиносии инсон, ташаккули ӯ ҳамчун узви комилхукуки ҷомеаи ҷаҳонӣ бештар аз сатҳи маълумотнокӣ муайян карда мешавад ва таълим на танҳо ҳамчун азхудкунии дониш, балки ҳамчун ташаккули ҷаҳонбинӣ, маънавиёт, баланд бардоштани саводнокии аҳли ҷомеаи маърифатӣ хизмат мекунад. Характери доимии дигаргуниҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, ки имкониятҳои шаклҳои анъанавии интиқоли фарҳангиро кам мекунад, талабот надоштан ба неруи маънавии ҷамъият дар давраи инкилоби илмию техникӣ, бартарии ақидаҳои технократӣ ва илмӣ дар илм, ки боиси дарки пора-пора гаштани воқеият мегардад, ҷустуҷӯи стратегия ва мазмуни нави тарбияи одами ҳазораи сеюмро мубрам гардонд [2].

Ноил шудан ба мақсади бамиёнгузошташударо танҳо дар шароити ташаккули низоми принципаалии аз худ намудани воқеият ба амал баровардан мумкин аст, ки он ба ташаккули манзараи концептуалии дунё дар шуури донишомӯзон мусоидат мекунад. Дар баробари ин, муайян намудани ва дарки универсалии фарҳанг, ки дурнамои ҷаҳонӣ ба ҷараёни таълимро таъмин мекунад, ба ғояҳои инсондӯстӣ ва гуманизатсияи раванди таълим, ки пояи тафаккури нави педагогиро ташкил медиҳанд, алоқамандии зич дорад.

Албатта, концепсияи таҳсилоти умумичаҳонӣ, ки ҳадафи он тарбияи шахси озоди созанда, қодир ба қабули қарорҳои созанда ва дарк кардани масъулият барои сарнавишти Ватан ва тамоми ҷаҳон мебошад, барои рушди неруи зеҳнӣ ва ахлоқии донишҷӯён, ҷустуҷӯи эҷодӣ, баланд бардоштани маҳорати илмию методӣ ва маданияти касбии муаллимон имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Татбиқи ин концепсия имкон медиҳад, ки:

- шахсияти донишҷӯ бо ҳуқуқ, озодиҳо ва идеалҳои ӯ дар маркази раванди таълим гузошта шавад;

- дар донишҷӯён қобилияти баҳодихии объективии ҳодисаҳои воқеият, таҳлили мустақилонаи ҳодисаю далелҳоро дар асоси муқоисаи синхронӣ ва диахронӣ, тасниф ва ҳамгироӣ ташаккул диҳад;

- амалӣ намудани самти рушди мақсадноки шахсият дар ҷаҳон таъмин гардад;

- ташаккули хусусиятҳои зеҳнии шахсият дар асоси ғояҳои тарбияи инкишоф.

Самаранокии ноил шудан ба ин ҳадаф аз ҳалли як қатор вазифаҳо вобаста аст, аз ҷумла:

- ташаккули шуури фарҳангии донишомӯзон;

- баланд бардоштани салоҳияти байнифарҳангӣ;

- байналмилаликунонии раванди таълим;

- ташаккули андешаҳо дар бораи ҷаҳон ҳамчун эконизоми ба ҳам вобаста;

- фароҳам овардани шароити оптималии худшиносӣ, мутобикшавии иҷтимоии шахс.

Моделҳои таҳсилоти ҷаҳонӣ аз ҷиҳати моҳияти худ на танҳо ба равиҳо ва принципҳои асосии педагогикаи муосири миллӣ муҳолиф нест, балки ба таҷдиди он тавассути таҳкими неруи инсонпарварӣ, васеъ намудани имкониятҳои аз худ намудани таҷрибаи фарҳангии инсон мусоидат мекунад.

Ҳама тамоюлҳои ҷаҳонишавии замони мо дар муҳити урбанизатсия, яъне дар фазои иҷтимоию фарҳангии шаҳрӣ равшантар зоҳир мешаванд, зеро урбанизатсия дар ҳамгироии ҷаҳонии фарҳангӣ нақши бузург дошта, дар раванди тамаддуни замони муосир аҳаммияти аввалиндараҷа дорад.

Муҳимтарин мавқеи фарҳанги муосири ҷаҳоншавӣ, аз ҷумла забонро интернет ишғол мекунад. Забони ин фарҳанги нав англо-америкой аст, зеро аксари мутахассисон ва корбарони интернет дар кишварҳои англисизабон зиндагӣ мекунанд.

Дар ин замина, ба ин ҳулоса метавон расид, ки ҷаҳонишавии таҳсилот ба раванди таҳсилоти олии таъсир расонда, ба рушди як соҳаи муҳими фанни педагогика – педагогикаи мактаби олии дар асоси баҳисобгирӣ (тақия намудан ба арзишҳои миллӣ) таъсир расонид. Барномаҳои таълимии универсалӣ (ҳамоҳангшуда) таҳия карда мешаванд, ки барои мубодилаи мутақобилаи донишҷӯён, магистрантон ва унвонҷӯёну докторантҳо имкон медиҳанд.

Низомҳои идеалии таълим вучуд надоранд: ҳар як низоми миллӣ ба воқеияти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии кишвар вобаста аст ва бояд на танҳо ба таҷриба ва тамоюлҳои мусбати ҷомеа ва маориф тақия кунад, балки таҷрибаи пешқадами ҷаҳониро низ ба инобат гирад.

Чунин ба назар мерасад, ки дар асри XXI – асри фарҳанги башардӯстона – муҳоҷират ва табодули фарҳангӣ пурзӯр мегардад, ки дар он педагогикаи мактабҳои олии ва миёна бояд нақши назаррас дошта бошад.

АДАБИЁТ

1. Абдучабборов Р.Н. Мавқеи адабиёти тоҷик ва асарҳои бадеӣ дар тарбияи фарзандон [Матн] / Р.Н. Абдучабборов, Б.А. Одинаев, Н.С. Сайвалиев // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт // Маҷаллаи илмӣ №1 (13), 2023 январ – март. – С. 117-121.
2. Алексашина А.В. Глобальное образование: идеи, концепции, перспективы / А.В. Алексашина. СПб., -1995 с.

3. Данаева К.Х. Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандроҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон дар шароити муосир: автореф. дисс. ... н.и.ф / К.Х. Данаева. – Душанбе, 2022. – С. 12.
4. Зарецкая С.Л. Образование в контексте глобализации [Текст] / С.Л. Зарецкая // Экономика образования. – 2001. - №4. – С. 34-44.
5. Зарецкая С. Л. Международная составляющая современного высшего образования [Текст] / С.Л. Зарецкая // Глобализация и образование. – М., 2001. – С. 41.
6. Лиферов А.П. Организация учебного процесса в глобально-ориентированной школе / А.П. Лиферов, Я.М.Колкер, Е.С.Устинова. - Рязань, Рязанского государственного педагогического университета им. С.А. Есенина, 1995 с.
7. Можаяева Л.Г. Эволюция концепции образования в современном мире [Текст] / Л.Г. Можаяева // Экономика образования. - 2001. - №6. – С. 19.
8. Одинаев Б.А. Тартиби баҳогузорӣ ба талаботи кӯдак ва оилаи ӯ [Матн] / Б.А. Одинаев // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Маҷаллаи илмӣ №4 (4) октябр-декабр, 2020. -116 с.
9. Одинаев Б. А. Паҳлуҳои сиёсӣ-амниятӣ ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо СХШ ва СААД [Матн] / Б.А. Одинаев // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. -№3 (7) 2021. -180 с.
10. Одинаев Б. А. Фарҳанг ва тамаддун [Матн] / Б.А. Одинаев, Фарзонаи Ғ. // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Маҷаллаи илмӣ №2 (10), 2022 апрел – июн. -С. 74 – 78.
11. Davies S., Guppy N. Globalization and educational reforms in anglo-American democracies // Comparative education review 1997. V. 41. - №4. -P. 435.
12. [Манбаи электронӣ] <https://uchebnikfree.com>
13. [Манбаи электронӣ] <https://pedlib.ru>

ТАМОЮЛҲОИ ГЛОБАЛИЗАТСИЯИ ИТТИЛООТӢ ВА ФАРҲАНГИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақола оид ба тамоюлҳои глобализатсияи иттилоотӣ ва фарҳанги педагогӣ сухан рафтааст. Муаллиф бо истифода аз сарчашмаҳои илмӣ мавзӯи мазкурро мавриди баррасӣ қарор дода, қайд намудааст, ки имрӯз олами мутамаддин, хусусан олимони ҷаҳонишавӣ ҷомеаро ҳамчун посух ба ҷолишҳои асри XXI, ҳамчун роҳи зинда мондан ва нигоҳдорӣ инсоният арзёбӣ менамоянд. Воқеият нишон медиҳад, ки ҷаҳонишавӣ дар даҳсолаҳои наздик қариб ба тамоми соҳаҳои ҷомеа: иқтисод, сиёсат, илм, маориф ва фарҳанг таъсири халқунанда расонда истодааст. Дар айни замон, эҳтимол, маҳз дар соҳаи фарҳанг зиёдтар дигаргуниҳои кулӣ ба амал омада, истодаанд, ки дар он инқилоби нави башардӯстонаро, ки дар таърихи инсоният мислаш дида нашуда буд, интизор шудан мумкин аст. Доираи ин инқилоб даҳсолаҳои наздикро фаро мегирад ва имрӯз чунин ба назар мерасад, ки он на танҳо ба дигаргуниҳои кулӣ тарзи ҳаёти одамон оварда мерасонад, балки ба андозаи зиёд ҷаҳонбинӣ ва муносибати онҳоро нисбат ба табиат, нисбат ба худ ва одамони дигар тағйир медиҳад. Раванди ҷаҳонишавӣ ҷомеаро аз нуқтаи назари синергетика метавон ҳамчун ақсуламали табиӣ тамаддуни ҷаҳонӣ ба таҳдидҳои нав ба рушди минбаъдаи он арзёбӣ кард.

Калидвожаҳо: тамоюл, ҷаҳонишавӣ, иттилоот, фарҳанги педагогӣ, тахсилоти ҷаҳонӣ, консепсия, ташаккул, шахсият, ахлоқ.

ТЕНДЕНЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются тенденции информационной глобализации и педагогической культуры. Автор затронул эту тему, используя научные источники и отметил, что сегодня цивилизованный мир, особенно учёные, оценивают глобализацию общества как ответ на вызовы XXI века, как способ выживания и сохранения человечества. Реальность показывает, что глобализация в ближайшие десятилетия окажет решающее влияние практически на все сферы жизни общества: экономику, политику, науку, образование и культуру. При этом, наверное, наиболее радикальные изменения произошли в сфере культуры, где можно ожидать новую гуманитарную революцию, невиданную в истории человечества. Масштабы этой революции охватывают ближайшие несколько десятилетий, и сегодня кажется, что она не только приведет к радикальным изменениям в образе жизни людей, но и в значительной степени изменит их мировоззрение и отношение к природе, к себе и другим людям. Процесс глобализации общества, с точки зрения синергии, можно оценить как естественную реакцию мировой цивилизации на новые угрозы ее дальнейшему развитию.

Ключевые слова: тенденция, глобализация, информация, педагогическая культура, глобальное образование, концепция, формирование, личность, этика.

TENDENCIES OF INFORMATIONAL GLOBALIZATION AND PEDAGOGICAL CULTURE

The article discusses trends in information globalization and pedagogical culture. The author discussed this subject using scientific sources and noted that today the civilized world, especially scientists, evaluate the globalization of society as a response to the challenges of the XXI st century, as a way to survive and preserve humanity. The reality shows that globalization in the coming decades has a decisive influence on almost all spheres of society: economy, politics, science, education and culture. At the same time, probably, the most radical changes have taken place in the field of culture, where a new humanitarian revolution, unprecedented in the history of mankind, can be expected. The scope of this revolution covers the next few decades, and today it seems that it will not only lead to radical changes in the way of life of people, but also to a large extent change their outlook and attitude towards nature, towards themselves and other people. The process of globalization of society from the point of view of synergy can be evaluated as a natural reaction of world civilization to new threats to its further development.

Keywords: trend, globalization, information, pedagogical culture, global education, concept, formation, personality, ethics.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Мачидова Бибихафиза* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи махсус ва таҳсилоти фарогир. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121

Бобоҷонова Мунира Юсуфҷонова – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи таълими забони англисии факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 888-83-88-44**. E-mail: **bmunirka88@gmail.com**

Сведения об авторах: *Маджидова Бибихафиза* – Таджикский государственный педагогический университета имени С. Аини, доктор педагогических наук, профессор кафедры специальной педагогики и общего образования. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121

Бабаджоновна Мунира Юсуфджоновна – Таджикский государственный педагогический университета имени С. Аини, соискатель кафедры преподавания английского языка факультета английского языка и восточных языков. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 888-83-88-44**. E-mail: **bmunirka88@gmail.com**

Information about the authors: *Majidova Bibikhafiza* – Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Special Pedagogy and General Education. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121

Babajonova Munira Yusufjonovna – Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ayni, applicant for the department of teaching english, faculty of english and oriental languages. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **(+992) 888-83-88-44**. E-mail: **bmunirka88@gmail.com**

Маҷидов П.И.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Кӯдак вазъияти иҷтимоиро чӣ гуна паси сар мекунад? Кадом тағйиротхоро вобаста ба бухрони 6-7-солагӣ тасаввуротҳои кӯдак дар бораи мавқеи худ дар дунё, дар бораи муносибатҳо бо калонсолон таҳаммул мекунад?

Дар ҳаёти кӯдаки синни томактабӣ муошират бо калонсолони наздик ва ҳамсолон нақши асосиро мебозад. Мухити иҷтимоии ӯ аз оила ва доираи то андозаи муайян васеи дӯстон иборат аст. Ҳарчанд қисми зиёди кӯдакони синни томактабӣ ба боғчаи кӯдакон мераванд, ин ба муносибатҳои онҳо бо атрофиён тағйироти ҷиддӣ ворид намекунад. Воқеияти боғчаи кӯдакон бо хусусиятҳои асосии худ мувофиқи принципи воқеияти хона сохта шуда, ҳамон намудҳои фаъолият (бозӣ, тасвирӣ, конструктивӣ) ва ҳамон типҳои ғайрирасмии муносибат бо калонсолон бартарӣ доранд.

Кӯдак ба мактаб дохил шуда, бори аввал бевосита ба воқеияти васеътари иҷтимоӣ дучор меояд, ки ташкили он аз оила аз рӯи фаъолияти бартаридошта ва аз рӯи шаклҳои муошират комилан фарқ мекунад. Дар синни томактабӣ воқеияти васеи иҷтимоӣ дар ҳаёти кӯдак бо алоқаҳои нисбатан аҳёнӣ ва тасодуфӣ бо калонсолони бегона пешниҳод шудааст. Барои мактаббача он дар муоширати доимӣ бо омӯзгор таҷассум меёбад.

Ба андешаи мо, то охири синни томактабӣ тамоюли атрофиён ба дохилшавии кӯдак ба мактаб дар муносибати ӯ ба воқеияти васеи иҷтимоӣ ва статуси иҷтимоии ӯ тағйирот ворид мекунад. Ин тағйирот бояд дар тасаввуроти кӯдакон дар бораи алоқаҳо бо калонсолони бегона инъикос ёбад. Инчунин, метавон тахмин кард, ки барои кӯдаки 6-7 - сола ҷанбаҳои муҳимми эмотсионалии муошират бо мураббии боғчаи кӯдакон ва омӯзгор хеле фарқкунандаанд.

Фарзияҳои пешниҳодгардида дар ду таҳқиқоти озмоишии ҳамроҳи Э. Д. Венгер гузарондашуда санҷида шуданд. Дар таҳқиқоти якум мо тасдиқи ин фарзияро ҷустем, ки то 6-солагӣ барои кӯдак бори аввал муносибатҳои дури иҷтимоӣ аҳамият касб мекунад, яъне муносибатҳо бо шахси калонсоли бегона, ки бевосита бо алоқаҳои шахсӣ ҷамъбаст намешаванд. Дар чунин муносибатҳо ҳамон сифатҳои кӯдак, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳиманд, ошкор мешаванд.

Хусусиятҳои муоширати хонандагони хурдсолро Мухина В.С. низ баррасӣ намудааст. Кӯдаке, ки ба мактаби ибтидоӣ меравад, аз ҷиҳати психологӣ ба системаи нави муносибатҳо бо атрофиён дохил мешавад. Ӯ дар байни наздикон ва дар муҳите, ки “хона” ном дорад, зиндагӣ карда, ҳис мекунад, ки ҳаёти ӯ қуллан тағйир ёфтааст: ба зиммаи ӯ уҳдадорӣ на танҳо ҳар рӯз ба мактаб рафтани, балки ба талаботҳои фаъолияти таълимӣ итоат кардан ҳам гузошта шудаанд. Озодии кӯдаки синни томактабӣ бо муносибатҳои вобастагӣ ва тобеият ба қоидаҳои нави ҳаёт иваз мешавад. Оила бинобар зарурати таҳсил дар мактаб, иҷрои вазифаҳои хонагӣ, ташкили қатъии речаи рӯзи кӯдакро ба таври нав назорат мекунад. Қатъитар шудани талаботҳо ба кӯдак, ҳатто дар шакли хайрхоҳона ҳам, ба зиммаи ӯ масъулият барои худро мегузорад. Канорагирии зарурӣ аз хоҳишҳои импулсивӣ* вазъияти ва худташқилкунии ҳатмӣ аз аввал дар кӯдак ҳисси танҳоӣ ва дуршавӣ аз наздиконро бедор мекунад. Зеро ӯ бояд барои ҳаёти нави худ масъулиятро ба зимма гирифта, онро ташқил кунад. Давраи душвори санҷиши кӯдак на танҳо бо зарурати мактабравӣ ва интизомнокӣ, балки бо зарурати ташкили речаи рӯзи худ дар хона ва оила оғоз меёбад.

Албатта, аз мушқилот дар таҳсили кӯдак калонсолон дар андеша мешаванд. Маҳз дар хона муносибати дурусти ӯро ба фаъолияти таълимӣ, яъне муносибати масъулияти ба зиммаи худ гирифтаре ташқил кардан мехоҳанд. Ҷойи кор (миз, курсӣ, рафи китобмонӣ, ҷароғ, соат ва ғ.) фароҳам оварда шуда, суҳбатҳо дар бораи зарурати дуруст ба нақша

* Импулс – майли ногаҳонӣ, ки ба амал ё ҳаракати муайян оварда мерасонад

гирифтани вақти худ барои хониши хуб, бозӣ ва сайругашт, машғул шудан ба дигар корҳои форам ё хатмӣ гузаронда мешаванд.

Чизи аз ҳама муҳиме, ки оила ба мактаббачаи хурдсол дода метавонад: ба ӯ омӯзондани худдорӣ аз андармоншавӣ дар вақти дарс, дарк кардани маънои “аввал меҳнат, баъд истироҳат”, ба зимма гирифтани масъулият барои худ ва идора карда тавонистани иродаи худ.

Оилаи дурандеш ва фарзанддӯстдор ба кӯдак барои аз худ кардани талаботҳои, ки дар фаъолияти таълимӣ гузошта мешаванд ва қабули ин талаботҳо ҳамчун талаботҳои хатмию зарурӣ ёрӣ мерасонад.

Муваффақиятҳои кӯдак барои азхудкунии меъёрҳои ҳаёт дар шароитҳои нав дар ӯ талаботи эътирофшавӣ на танҳо дар шаклҳои пештараи муносибатҳо, балки дар фаъолияти таълимиро ҳам ташаккул медиҳанд. Хусусияти мутобиқшавӣ ба шароитҳои нави ҳаёт дар синни хурди мактабӣ ва муносибати оила ба кӯдак ҳолат ва инкишофи ҳисси шахсияти ӯро муайян менамояд. Кӯдак дар шароитҳои ҳассоси оила нисбат ба тағйири мақоми иҷтимоии худ дар муносибатҳои дохилиоилавӣ мавқеи навро ишғол мекунад: ӯ талаба ва шахси масъулиятнок мешавад, бо ӯ маслиҳат мекунанд, фикру мулоҳизаҳои ӯро ба назар мегиранд.

Муоширати нутқӣ ва эмотсионалӣ. Мактаб дар назди кӯдак вобаста ба инкишофи нутқ талаботҳои нав мегузорад: ҳангоми ҷавоб додан дар дарс нутқ бояд босаводона, кӯтоҳ, мазмунан бурро ва таъсирбахш бошад; ҳангоми муошират таркибҳои нутқ бояд ба интизориҳои дар фарҳанг ташаккулёфта мувофиқ бошанд. Маҳз дар мактаб бе дастгирии эмотсионалии волидон ва бе таъкиди огоҳкунандаи онҳо, ки дар ин ё он вазъият чӣ гуфтан лозим аст (“миннатдорам”, “раҳмат”, “ичозат диҳед, ба шумо савол диҳам” ва ғ.), кӯдак бояд барои нутқи худ масъулиятро ба зимма гирифта, онро дуруст баён карда тавонад, то ин ки бо омӯзгорон ва ҳамсолон муносибатҳоро ба роҳ монад. Фарҳанги муошират бо нутқ на танҳо аз он иборат аст, ки кӯдак бояд калимаҳои боодобонаро дуруст талаффуз ва дуруст интиҳоб намояд. Кӯдаке, ки танҳо чунин имкониятҳоро дорад, дар ҳамсолон ҳисси бартарии мағрурона аз худро бедор карда метавонад, чунки нутқи ӯ бо доштани иқтидори иродавӣ нишондиҳандаи боварӣ ба худ ва иззати нафс аст.

Маҳз воситаҳои муоширати самаранок, ки кӯдак онҳоро аз худ карда, истифода мебарад, дар навбати аввал, муносибат ба атрофиёно муайян менамоянд. Муошират ба мактаби махсуси муносибатҳои иҷтимоӣ табдил меёбад. Кӯдак ҳоло бешуурона барои худ вучуд доштани услубҳои гуногуни муоширатро кашф мекунад. Инчунин, бешуурона услубҳои дигарро мувофиқи имкониятҳои иродавии худ ва ҷуръати муайяни иҷтимоӣ месанҷад. Дар бисёр ҳолатҳо кӯдак бо масъалаи бартараф намудани вазъияти муоширати фрустратсияшуда* дучор мешавад.

Дар муносибатҳои одамон намудҳои зерини рафторро дар вазъияти фрустратсия фарқ кардан мумкин аст:

- намуди фаъолу пурра боодобона ва ба рафъи фрустратсия равонашудаи рафтор – шакли мутобиқ (мусбат)-и аксуламали меъёрию иҷтимоӣ;
- намуди фаъолу нопурра боодобона ва ба фрустратсия асосёфтаи рафтор – шакли мутобиқи аксуламали меъёрию иҷтимоӣ;
- намуди фаъолу пурра беодобона, агрессивӣ ва дар фрустратсия асосёфтаи рафтор – шакли манфию меъёрии аксуламали иҷтимоӣ;
- намуди фаъолу пурра беодобона, нописандона ва ба фрустратсия асосёфтаи рафтор – шакли манфию меъёрии аксуламали иҷтимоӣ;
- намуди ғайрифаволи рафтор – шакли инкишофнаёфта ва номутобиқи аксуламали иҷтимоӣ.

Маҳз дар шароитҳои муоширати мустақилона кӯдак барои худ услубҳои гуногуни ташкили имконпазири муносибатҳоро кашф мекунад.

Дар намуди фаъолу пурра боодобонаи муошират кӯдак шаклҳои нутқӣ ва эмотсионалиро, ки ба ташкили муносибатҳои мусбат мусоидат мекунанд, меҷӯяд. Агар

* Фрустратсия – ҳолати психикӣ, ки дар натиҷаи воқеан ё эҳтимолан имконнопазир будани қонеъгардонии ин ё он талабот пайдо мешавад; номутобиқии хоҳишҳо ба имкониятҳо

вазъият ҳаминро талаб кунад ва кӯдак дар ҳақиқат ноҳақ бошад, ӯ узр мепурсад, нотарсона, вале бо эҳтиром ба чашми рақиб нигоҳ карда, омодаи ҳамкорӣ ва пешбурди муносибатҳо буданро баён мекунад. Чунин намуди рафтори мактаббачаи хурдсол одатан ба шакли ботинан қабулшудаи муошират дар ҳақиқат мутобиқ шуда наметавонад. Ӯ танҳо дар вазъиятҳои алоҳида ва барои худ мусоиди муошират ба ин ноил мешавад.

Дар намуди ғаёлу нопурра боодобонаи муошират кӯдак гӯё бе муқовимат таслим шуда, саросемавор узр мепурсад ва ё ба тарафи дигар итоат мекунад. Омодагӣ ба қабули фишори агрессивии тарафи дигар бе муҳокимаи ошкорои вазъият барои инкишофи шахсияти кӯдак хатарнок аст. Зеро кӯдакро ба худ тобеъ гардонда, ҳукмфармои ӯ мешавад.

Дар намуди ғаёлу пурра беодобона ва агрессивии муошират кӯдак дар ҷавоб ба агрессияи тарафи дигар бо нутқ ё ҳаракат ақсуламали эмотсионалӣ нишон медиҳад. Ӯ метавонад аз дашноми ошкоро истифода барад ё бо калимаҳои “Худат девона!”, “Аз девона мешунавам!” ва ғ. муқовимат кунад. Агрессияи ошкоро дар ҷавоб ба агрессия кӯдакро нисбат ба ҳамсол дар мавқеи баробар мегузорад, ки дар ин ҷо муборизаи ғурурҳо ғолибро тавассути нишон дода тавонистани муқовимат бо ирода ва бе истифодаи баргариӣ ҷисмонӣ муайян менамояд.

Дар намуди ғаёлу пурра беодобона ва нописандонаи муошират кӯдак ба агрессияи ба ӯ равонашуда бепарвоии пурра нишон медиҳад. Нописандии ошкоро дар ҷавоб ба агрессия кӯдакро дар мавқеи идоракунандаи вазъият гузошта метавонад, агар фаросату қобилиятҳои беихтиёронии ӯ барои дар доираи меъёр нишон додани нописандӣ, таҳқир накардани ҳиссиёти фрустратсияшудаи ҳамсол ва кашидани “лаҷоми” ӯ кифоя бошанд. Чунин мавқеъ ҳифзи иззати нафс ва худшиносиро имконпазир мегардонад.

Дар намуди ғайриғаёли рафтор ягон хел муошират сурат намегирад. Кӯдак аз муошират канораҷӯӣ карда, одамгурез мешавад (сархам мегардад, ба фазои ҳолӣ менигарад, рӯй мегардонад, нигоҳашро мегурезонад ва ғ.). Чунин мавқеъ ба иззати нафси кӯдак расида, ӯро аз худбоварӣ маҳрум мекунад.

Дар синни хурди мактабӣ ба кӯдак лозим меояд, ки дар муносибатҳо, пеш аз ҳама, дар муносибат бо ҳамсолон ҳамаи душворихоро паси сар кунад. Дар ин ҷо дар вазъияти баробарии зоҳирӣ кӯдакони гуногунхислат, гуногунуро, фарҳанги гуногуни муоширати нутқию ҳиссӣ ва ҳисси фарқкунандаи шахсиятдошта (ҳамаи ҳамсинфон ва ҳамсолон) ба ҳам рӯ ба рӯ мешаванд. Чунин бархӯрд шакли намоёну таъсирбахш мегирад. Ҳамаи гуногуншаклии таркибҳои муоширати байнишахсӣ бо қувваи воқеии ҳамкории иҷтимоии одамон ба зиммаи ҳар як кӯдак меафтад. Мактаби ибтидоӣ кӯдаки дар муошират таҷрибаи камдоштаро, ки пештар дар зерӣ ҳимояи оила буд, ба вазъияте ворид мекунад, ки ӯ бояд дар муносибатҳои воқеӣ ҳимоя карда тавонистани фикру ақида, ҳуқуқи соҳибихтиёри ва ҳуқуқи бо дигарон муоширати баробар доштанро ёд гирад. Маҳз хусусияти нутқию таъсирбахши муошират меъёри соҳибихтиёри ва дараҷаи озодии кӯдакро дар байни дигарон муайян менамояд.

Дар синни хурди мактабӣ муносибатҳои кӯдак бо одамон тағйир меёбад. Тавре Л. С. Виготский менависад, таърихи инкишофи фарҳангии кӯдак ба натиҷае оварда мерасонад, ки онро «ҳамчун сотсиогенези* шаклҳои олии рафтор» муайян намудан мумкин аст. Танҳо дар умқи ҳаёти коллективӣ рафтори инфиродӣ ташаккул меёбад. Ибтидои ғаёлияти таълимӣ муносибати кӯдак бо калонсолон ва ҳамсолонро ба тарзи нав муайян менамояд. Дар ҳақиқат, ду соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ мавҷуд аст: “кӯдак – шахси калонсол” ва “кӯдак – кӯдакон”. Ин соҳаҳо тавассути алоқаҳои дараҷабандишуда бо якдигар ҳамкорӣ мекунанд.

Дар соҳаи “кӯдак – шахси калонсол”, дар баробари муносибатҳои “кӯдак – волидон”, муносибатҳои нави “кӯдак – омӯзгор” пайдо мешаванд, ки кӯдакро ба сатҳи талаботҳои ҷамъиятӣ нисбат ба рафтори ӯ дохил мекунанд. Кӯдак, дар фарқият аз оила, дар симои омӯзгор талаботҳои меъёрии бештар муайяно мебинад. Зеро дар шароитҳои ибтидоии муошират кӯдак дар муайян намудани мавқеи худ ва аниқтар баҳогузори кардани хусусияти рафтори худ душворӣ мекашад. Танҳо омӯзгоре, ки ба таври хатмӣ дар назди

* Сотсиогенез – пайдоиш ва инкишофи шуур, шахсият, муносибатҳои байнишахсӣ

кӯдак талаботхоро мегузорад, рафтори ӯро баҳогузори карда, барои иҷтимоикунонии рафтори кӯдак ва мутобиқгардонии ҳукуку уҳдадорихои ӯ ба муҳити иҷтимоӣ шароит фароҳам меорад. Дар мактаби ибтидоӣ кӯдак шартҳои навро, ки омӯзгор дар назди онҳо мегузорад, қабул карда, кӯшиш мекунад, ки қоидахоро ҳатман риоя намоянд.

Омӯзгор барои кӯдак ба шахсе табдил меёбад, ки ҳолати психологӣ кӯдакро на танҳо дар синф, балки дар сатҳи ҳамсолон ва дар муошират бо онҳо муайян менамояд, инчунин таъсири омӯзгор муносибатҳои оилавиرو ҳам фаро мегирад.

Оила дар муносибат бо кӯдак ба фаъолияти таълимӣ, муносибатҳои кӯдак бо омӯзгор ва ҳамсинфон диққат медиҳад. Ба мазмуни муоширати анъанавӣ бо кӯдак дар оила ҳамаи душвориҳои ҳаёти мактабии ӯ дохил мешаванд.

Услубҳои муошират, ки калонсолон дар оила ва мактаб пешниҳод мекунад. Дар кӯдакии синни томактабӣ кӯдак ба сабаби вобастагии азалии худ ба шахси калонсол муқобилият нишон намедиҳад, балки, пеш аз ҳама, ба ӯ ҳамчун ба шартҳои табиӣ ҳастӣ мутобиқ шуданро ёд мегирад. Вақте ки кӯдак “худам”-и худро изҳор мекунад, худро ба дигарон муқобил гузошта, “Ман худам!”, “Ман мекунам!”, “Ман намекунам!”, “Ман мехоҳам!”, “Ман намехоҳам!”-ро тасдиқ мекунад, калонсолон табиист, ки услуби муошират бо кӯдакро ба услуби муошират бо шахси калонсол тағйир медиҳанд. Албатта, ин тадричан, ба дунболи “худам”-и инкишофёбандаи кӯдак ва нишонаҳои алоҳидаи ӯ, ки аз тағйирот дар муошират далолат медиҳанд, сурат мегирад.

Муошират дар оила. Дар даврае, ки кӯдак мактабхон мешавад, вазъияти нави иҷтимоӣ, ки кӯдак ба он ворид мегардад, ба он оварда мерасонад, ки услуби дар оила ташаккулёфтаи муошират бо кӯдак тобишҳои нав касб мекунад.

Услуби авторитарӣ, ки роҳбарии саҳтгирона, пахш кардани ташаббус ва маҷбуркуниро дар назар дорад, асоснокӣ худро дар зарурати ба интизоми мактаб тобеъ гардондани кӯдак пайдо мекунад. Дӯғу пӯписа ва ҷазои ҷисмонӣ шаклҳои хоси фармонравоии калонсолон нисбат ба кӯдаканд. Вале дӯст доштани кӯдак сарфи назар намешавад, ки хеле таъсирбахш баён шуда метавонад. Дар чунин оилаҳо шахсоне ба камол мерасанд, ки ё ба худ бовар надоранд, ё гирифтори неврозанд, ё ба монанди волидонии худ агрессивию фармонравоянд. Дар мактаб ин хислатҳои шахсият аллақай дар муносибат бо ҳамсолон зоҳир мешаванд.

Услуби либералию* бепарвоёна муошират бо кӯдакро дар асоси принципи ҳамаҷоиз дар назар дорад. Чунин кӯдак дигар муносибатхоро намедонад, ба ғайр аз тасдиқи худ бо талабҳои “Бидех!”, “Ба ман!”, “Мехоҳам!”, бо нишон додани нозу нуз ва ранҷишу озурдахотирӣ. Бепарвоӣ ба он оварда мерасонад, ки кӯдак ҳамчун шахсияти баркамолӣ иҷтимоӣ инкишоф ёфта наметавонад. Дар ин ҷо талаботи аз ҳама зарурӣ барои инкишофи дурусти иҷтимоии кӯдак вучуд надорад, яъне фаҳмидани калимаи “даркор аст”. Дар чунин оила шахси худписанди аз атрофиён норозӣ ба камол мерасад, ки бо дигарон муносибатҳои муътадилро ба роҳ монда наметавонад, ҷанҷолӣ ва душвортарбия аст. Дар мактаб чунин кӯдак дар муошират ба нокомӣ дучор мешавад, чунки ба фикри дигарон розӣ шудан ва хоҳишҳои худро ба мақсадҳои умумӣ тобеъ гардонданро ёд нагирифтааст. Камолӣ худбинии ӯ имкон намедиҳад, ки ба муҳити иҷтимоии муносибатҳои одамон мутобиқ шавад.

Яке аз вариантҳои услуби либералию бепарвоёна дар оила ғамхорӣ аз ҳад зиёд аст.

Ғамхорӣ аз ҳад зиёд аз аввал кӯдакро аз соҳибхотирӣ дар инкишофи ҷисмонӣ, психикӣ ва иҷтимоӣ маҳрум мекунад. Дар ин ҳолат оила диққати худро пурра ба кӯдак ҷалб менамояд: ба сабаби таҳдиди эҳтимолии ҳодисаи нохуш ё бемории вазнин; ба сабаби кӯшиши ҷуброн кардани нокомиҳои худ бо комёбиҳои ояндаи кӯдак; ба сабаби баҳодихии кӯдаки худ ҳамчун вундеркинд* ва ғ. Дар чунин оила волидон тамоми ҳастии худро ба кӯдак мебахшанд. Худфидокунӣ ихтиёрӣ волидонро асабӣ мекунад. Онҳо имрӯз сипосгузори кӯдакро надида, ба шукргузори ояндаи ӯ умед мебаранд, азият мекашанд, вале намефаҳманд, ки шахси ақибмонда, ба худ боварнадошта, гирифтори невроз ва пурра аз соҳибхотирӣ маҳруму ба камол мерасонанд. Чунин кӯдак ҳамеша ҳиссиёти худро дар

* Либералӣ – озодона

* Вундеркинд – боистеъдод, қобилиятнок

чойи аввал мегузорад: “саракам”, “шикамакам”, “гулӯякам” дард намекунад? Номҳои хурдию навозишкорунаи қисмҳои бадан дурудароз дар захираи луғавии ӯ боқӣ монда, боиси тамасхури ҳамсолон мешаванд. Ақибмондагию вобастагӣ ӯро аз муошират бо ҳамсолону ҳамсинфон маҳрум мекунад. Вале ӯ дар байни ҳамсинфон пуштибон пайдо карда, мавқеи мукамалро ба даст меорад.

Муносибати арзишманд ба кӯдаки рефлексия* баланддошта ва масъулият барои ӯ услуби бештар самараноки тарбия аст. Дар ин ҷо волидон ба кӯдак дӯстдорию хайрхоҳӣ нишон медиҳанд ва бо ӯ бозӣ карда, дар мавзӯҳои барои ӯ шавқовар суҳбат мекунанд. Илова бар ин, ба ӯ пешниҳод мекунанд, ки фақат ба умеди худ нашавад, балки ҳангоми зарурат аз дигарон ёрдам пурсад. Ӯ чӣ будани “даркор аст”-ро медонад ва боинтизом шуда метавонад. Дар чунин оила инсонии комиле ба камол мерасад, ки иззати нафс дорад ва барои дигарон масъулиятро ҳис мекунад. Дар мактаб кӯдаки чунин оила зуд соҳибхитиёро ба даст оварда, бо ҳамсинфон муносибатро ба роҳ монда метавонад, иззати нафси худро нигоҳ дошта, чӣ будани интизомро медонад.

Услубҳои номбаршудаи муошират дар оила, дар баробари фарқҳо, хусусияти умумӣ ҳам доранд: волидон ба фарзандони худ бепарво нестанд. Онҳо фарзандонашонро дӯст медоранд ва услуби тарбия бисёр вақт меросӣ буда, дар оила аз насл ба насл мегузарад. Танҳо оилае, ки хусусиятҳои кӯдакро ба назар гирифта метавонад, бошуурона услуби бештар самараноки тарбияи инфиродии ӯро меҷӯяд. Албатта, фарҳанги тарбияи оилавӣ бояд дар оила инкишоф ёбад ва дастовардҳои он бояд ба наслҳои оянда мерос гузошта шаванд. Зеро маҳз дар замони мо барои таҳсил ва пешрафти минбаъда шароитҳои зиёд фароҳам оварда шудаанд.

Таҳлили услубҳои тарбия бе зикри боз як услуби дигар, ки мутлақо ба тарбия равона нашудааст, пурра намешавад. Дар бораи муносибатҳои сард дар оила сухан меравад.

Услуби муносибатҳои сард бепарвоии амиқи калонсолонро нисбат ба кӯдак дар назар дорад. Дар чунин оила волидон фарзанди худро ё “намебинанд” ё ғаёлона аз муошират бо ӯ канораҷӯӣ карда, аз ӯ фосила гирифтано бештар мешуморанд (фосилаи психологӣ). Бетаваҷҷуҳии волидон ба инкишоф ва ҳаёти ботинии кӯдак ӯро танҳою бетолеъ мекунад. Оқибат дар ӯ муносибати сард ба одамоне агрессия пайдо мешавад. Дар мактаб кӯдаки чунин оила ба худ нобовар ва гирифтори невроз буда, дар муносибат бо ҳамсолон ба мушкилиҳо дучор мешавад.

Услубҳои тавсифшудаи муносибат ба кӯдак дар оила чӣ қадар пурмашаққат будани роҳи инкишофи шахсияти кӯдакро нишон медиҳанд. Дар ҳаёти воқеӣ, дар фарқият аз тасниф, боз ҳам душвортар аст. Дар оила якчанд услубҳои муносибат ба кӯдак дар як вақт истифода шуда метавонанд: падару модар ва бобою бибӣ ҳар кадоме услуби худро бештар доништа, бо ҳамдигар ҷанҷол карда метавонанд. Ба ғайр аз услуби муносибатҳое, ки бевосита ба кӯдак нигаронида шудаанд, ба тарбияи ӯ услуби муносибатҳои байниҳамдигарии аъзоёни калони оила таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Муқарриз: Дадобоева М.С. – н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи С.Айнӣ

АДАБИЁТ

1. Аверин, В.А. Психология детей и подростков: учеб. пособие / В.А. Аверин. - СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1998. - 379 с.
2. Ананьев, Б.Г. Избранные психологические труды в 2 т.: Акад. пед. наук СССР / Б.Г. Ананьев. - М.: Педагогика, 1980. - 286 с.
3. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания: Фак. Психологии / Б.Г. Ананьев. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. - 339 с.
4. Ананьев, Б.Г. Психология и проблемы человекознания/ Б.Г. Ананьев ;Под ред. А.А. Бодалева.- М. : Воронеж, 1996. - 384 с
5. Батаршев, А.В. Диагностика способности к общению/ А.В. Батаршев. - СПб. : Питер, 2006. -176 с.
6. Безруких, М.М. Возрастная физиология : Физиология развития ребенка: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / М.М. Безруких, В.Д. Сонькин, А.Д. Фабер. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 416 с.
7. Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. - М. : Омега, 2010.- 65 с.

* Рефлексия – чараёни фикрӣ, ки ба худшиносӣ, таҳлили ҳиссиёту таассурот, ҳолат, қобилият ва рафтори худ равона шудааст.

8. Бивин, Д. Психология межличностных коммуникаций / пер. с англ. / Д. Бивин, П. Вацлавик, Д. Джексон. - СПб.: «Речь», 2000. - 320 с.. 53
9. Бим-Бад, Б.М. Психология и педагогика: учебное пособие / Б.М. Бим-Бад. - М.: Флинта, 2014. - 158 с.
10. Васильева-Гианус, Л.П. Азбука вежливости / Л.П. Васильева-Гианус - Москва: Гардарики, 2006. - 144 с.
11. Выготский, Л.С. Мышление и речь: 5-е изд, испр. / Л.С. Выготский. - М.: Лабиринт, 1999. - 352 с.
12. Гаврина, С.Е. Готов ли ваш ребенок к школе?: Книга тестов / С.Е. Гаврина; Н.Л. Кутявина; И.Г. Топоркова; С.В. Щербинина. - М.: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2007. - 137 с.
13. Грайс, Г.П. Логика и речевое общение: Новое в зарубежной лингвистике : Вып. XVI / Г.П. Грайс. М. : Прогресс, 1985. - 504 с.
14. Голованова, Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Н.Ф. Голованова. – СПб: Речь, 2004. – 272 с.

МУНОСИБАТ БО КАЛОНСОЛОНРО СУБЪЕКТИВӢ ПАСИ САР КАРДАНИ КӢДАК

Муоширати нутқӣ ва эмотсионалии кӯдак вобаста ба инкишофи нутқ талаботҳои нав мегузорад: хангоми ҷавоб додан дар дарс нутқ бояд босаводона, кӯтоҳ, мазмунан бурро ва таъсирбахш бошад; хангоми муошират таркибҳои нутқ бояд ба интизориҳои дар фарҳанг ташаккулёфта мувофиқ бошанд. Маҳз дар мактаб бе дастгирии эмотсионалии волидон ва бе таъкиди огоҳкунандаи онҳо, ки дар ин ё он вазъият ҷи гуфтан лозим аст (“миннатдорам”, “рахмат”, “ичозат диҳед, ба шумо савол диҳам” ва ғ.), кӯдак бояд барои нутқи худ масъулиятро ба зимма гирифта, онро дуруст баён карда тавонад, то ин ки бо омӯзгорон ва ҳамсолон муносибатҳоро ба роҳ монад. Фарҳанги муошират бо нутқ на танҳо аз он иборат аст, ки кӯдак бояд калимаҳои боодобонаро дуруст талаффуз ва дуруст интихоб намояд. Кӯдаке, ки танҳо чунин имкониятҳоро дорад, дар ҳамсолон ҳисси бартарии мағрурона аз худро бедор карда метавонад, чунки нутқи ӯ бо доштани иқтидори иродаӣ, ки бо ҳарорат баён шуда, нишондиҳандаи боварӣ ба худ ва иззати нафс аст, садо намедиҳад. Маҳз воситаҳои муоширати самаранок, ки кӯдак онҳоро аз худ карда, истифода мебарад, дар навбати аввал, муносибат ба атрофиёро муайян менамоянд. Муошират ба мактаби махсуси муносибатҳои иҷтимоӣ таъдил меёбад. Кӯдак ҳоло бешуурона барои худ вучуд доштани услубҳои гуногуни муоширатро кашф мекунад. Инчунин, бешуурона услубҳои дигарро мувофиқи имкониятҳои иродавии худ ва ҷуръати муайяни иҷтимоӣ месанҷад. Дар бисёр ҳолатҳо кӯдак бо масъалаи бартараф намудани вазъияти муоширати фрустрацияшуда дучор мешавад.

Калидвожаҳо: муошират, синни томактабӣ, фрустрация, услуби авторитарӣ, фарҳанги муошират, ҷанбаи эмотсионалӣ.

СУБЪЕКТИВНОЕ ПРЕОДОЛЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ СО ВЗРОСЛЫМИ РЕБѐНКОМ

Речевое и эмоциональное общение ребенка предъявляет новые требования, связанные с развитием речи: при ответе на уроке речь должна быть грамотной, краткой, резкой и эффективной; при общении речевая композиция должна соответствовать ожиданиям, сформировавшимся в культуре. Именно в школе без эмоциональной поддержки родителей и без их предупредительного акцента на том, что сказать в той или иной ситуации («спасибо», «спасибо», «разрешите задать вам вопрос» и т. д.), ребенок должен научиться говорить, может брать на себя ответственность и правильно выражать ее, чтобы строить отношения с учителями и сверстниками. Культура речевого общения – это не только то, что ребенок должен правильно произносить и выбирать вежливые слова. Ребенок, имеющий только такие возможности, может вызвать у сверстников чувство гордого превосходства, ведь его речь не звучит так, как будто у него есть сила воли, выраженная с теплотой, что является показателем уверенности в себе и уважения к себе. Именно средства эффективного общения, которые усваивает и использует ребенок, в первую очередь определяют отношение к окружающим. Общение становится особой школой социальных отношений. Ребенок теперь бессознательно открывает для себя существование разных стилей общения. Он также бессознательно пробует другие стили в соответствии со своей силой воли и определенной социальной смелостью. Во многих случаях ребенок сталкивается с проблемой преодоления ситуации фрустрированного общения.

Ключевые слова: общение, дошкольный возраст, фрустрация, авторитарный стиль, культура общения, эмоциональный аспект.

SUBJECTIVE OVERCOMING RELATIONSHIPS WITH AN ADULT CHILD

A child's verbal and emotional communication makes new demands related to speech development: when answering in class, speech must be competent, concise, sharp and effective; When communicating, the speech composition must correspond to the expectations formed in the culture. It is at school, without the emotional support of parents and without their warning emphasis on what to say in a given situation (“thank you,” “thank you,” “let me ask you a question,” etc.), that the child must learn to speak, maybe take responsibility and express it appropriately to build relationships with teachers and peers. The culture of verbal communication is not only that the child must correctly pronounce and choose polite words. A child who has only these abilities can make his peers feel proudly superior because he does not sound as if he has willpower, expressed with warmth, which is an indicator of self-confidence and self-respect. It is the means of effective communication that a child learns and uses that primarily determine his attitude towards others. Communication becomes a special school of social relations. The child now unconsciously discovers the existence of different communication styles. He also unconsciously tries other styles according to his willpower and certain social courage. In many cases, the child is faced with the problem of overcoming a situation of frustrated communication.

Keywords: communication, preschool age, frustration, authoritarian style, communication culture, emotional aspect.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҷидов Парвизҷон Имомназарович* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни, докторанти Ph.D-и кафедраи умумидонишгоҳии психология. **Суроға:** 734003, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 985-84-72-88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

Сведения об авторе: *Маҷидов Парвизҷон Имомназарович* – Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, докторант Ph.D общеуниверситетской кафедры психологии. **Адрес:** 734003, г.Душанбе, Республики Таджикистан, проспект Рудаки, 121. Телефон: **(+992) 985 84 72 88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

Information about the author: *Majidov Parvizjon Imomnazarovich* – Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Ph.D doctoral student of the university department of psychology. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. Phone: **(+992) 985 84 72 88**. E-mail: **Majidov_P@mail.ru**

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ДОИР БА ШАКЛҲОИ АРЗЁБИИ ФАЪОЛИЯТИ ДОНИШЧӮЁН ДАР ҚИЁС БО ЗАМОНИ МУОСИР

Шарипов Қ.Б., Нугмонов М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мақсади ба роҳ мондани раванди таълим ҳал кардани вазифаҳои асосии таълиму тарбия – ташкили дарс ба ҳисоб рафта, назорат ва натиҷагирии азхудкунии донишу малакаҳо бо арзёбӣ чамъбаст карда мешавад. Аҳаммияти таълиму тарбия ва натиҷаҳои арзёбии раванди таълим дар ҳамин аст, ки он мунтазам ба рушду ташаккули шахсияти донишчӯён таъсир мерасонад. Ташкили дурусти раванди арзёбӣ дар донишчӯён хусусиятҳои худидоракунии, мустақилиятнокӣ ва ҳисси ифтихормандиву вазифашиносиро тарбия мекунад.

Системаи анъанавии арзёбии донишу малакаҳои донишчӯён, ки ба назорати чамъбасти дар шакли имтиҳон ва ё санҷиш асос ёфтааст, кори мунтазами донишчӯёнро дар давоми семестр ё соли хониш ҳавасманд мекунад. Гарчанде ки фаъолияти ҳаррӯзаи таълимӣ-тарбиявии донишчӯён дар чараёни дарсҳо мунтазам арзёбӣ шавад ҳам, ба супоридани имтиҳон зимни баҳогузорию ниҳой афзалият дода мешавад. Шакли қабули имтиҳони шифоҳӣ на танҳо дараҷаи дониш, маҳорат ва малакаи донишчӯёнро ошкор менамояд, балки дониши онҳоро низ мустақкам месозад [7].

Тибқи нақшаҳои таълимии анъанавӣ вобаста ба тақсмот аз рӯи курс ва семестрҳо дар давоми нимсола вобаста ба миқдори соатҳои таълимӣ гузаронидани санҷишу имтиҳонҳо дар назар дошта шудааст. То оғози сессияи имтиҳонӣ қабули санҷишҳо роҳандозӣ мегардид, ки ин ба сарбории донишчӯён то супоридани имтиҳон сабуқӣ меовард. Имтиҳон аз ҷанҷҳои таълимии асосӣ барои арзёбӣ ба донишу қобилиятҳои донишчӯён дар давоми семестр, ки тамоми давраи нимсоларо дар бар мегирад, гузаронида мешуд.

Дар вақти арзёбӣ ба дониши донишчӯён омӯзгор ба тайёрии воқеии донишчӯ, ба маҳорат ва малакаҳои ҳосилнамуда бояд эътибори ҷиддӣ диҳад. Дар ин росто ба назар гирифтани вазъи ҷисмониву руҳии онҳо, омодагӣ ба ҷавоб додан ба саволҳои пешниҳодшуда ба таври умумӣ зарур ҳисобида мешуд [4].

Таҷқиқоти психологӣ тасдиқ мекунад, ки дар вақти арзёбии донишу малака аксар толибилмони хубу аълоҳон ба ҳаяҷон меоянд. Чунин вазъият бояд аз мадди назари омӯзгор дур намонад ва роҳҳои бартараф кардани мушкилоти шогирдон тавсия дода мешаванд, то ин ки шогирдон нишондиҳандаҳои хуб ба даст оранд [1].

Меъёрҳои санҷишӣ, ки дар арзёбии шифоҳӣ ва хаттӣ дониш, маҳорат ва малакаи донишчӯён истифода бурда мешуданд:

- донишҳои формулаҳо ва таърифҳо ё қоидаҳои математикӣ;
- қобилияти таҳлилнамояи ва чараёни фикронӣ;
- қобилияти баён намудани фикр бе воситаҳои дигар;
- қор бо истилоҳоти математикӣ ҳангоми шарҳи мисол;
- фаҳмиши эҷодӣ доштан;
- дараҷаи фикронӣ ва таҳайюл;
- иҷрои пурраи супоришҳо;
- дуруст ҷавоб додан ба саволу супоришҳо;
- тарҳрезии дурусти роҳи ҳалли масъалаҳо ва ноил шудан ба натиҷаҳои саҳеҳ;
- қобилияти ба таври шифоҳӣ ва хаттӣ пешниҳод намудани саволҳо ва беҳато иҷро кардани онҳо;
- қобилияти мустақилона ва асоснок ташкил кардани фаъолияти маърифатии худ;
- қобилияти баҳо додан ва ба низом даровардани рафтори худ;
- қобилияти дарёфти роҳи амалӣ намудани ҳалли масъалаҳо дар ҳаёт;
- қобилияти қор кардан дар даста ва рушди малакаҳо.

Аммо дар низоми нав арзёбӣ тибқи низоми кредитии таҳсилот ҳангоми аз худ намудани маводи таълимӣ ба таври ҳолдихӣ-рейтингӣ чамъбаст карда мешавад, ки тибқи нақшаи таълимӣ донишҷӯ дар давоми нимсола аз фанҳои омӯхташаванда имтиҳон месупорад, ки ин ҳолат сарбории донишҷӯро гарантар месозад. Агар имтиҳони анъанавиро бо имтиҳони низоми кредитии таҳсилот муқоиса намоем, бо чунин тафовутҳо рӯ ба рӯ мешавем:

- дар низоми анъанавӣ танҳо як баҳо ба сатҳу сифати дониши донишҷӯ гузошта мешуд;

- тибқи низоми кредитӣ ба сатҳу сифати дониши донишҷӯ дар ҳар нимсолаи соли таҳсил ду имтиҳони фосолавӣ (рейтинги 1 ва 2) ва имтиҳони чамъбасти гузаронида мешавад, ки натиҷаи ниҳонии онҳо ба 100 бал (ҳол) баробар мебошад.

Агар арзёбиро дар низоми анъанавӣ ва низоми кредитии таҳсилот муқоиса намоем, маълум мегардад, ки дар низоми анъанавӣ танҳо як баҳо ё санҷиш ба сатҳу сифати дониши донишҷӯ гузошта мешавад, аммо дар низоми кредитии таҳсилот бошад, ба таври ҳолдихӣ-рейтингӣ холи миёнаи аз рӯйи натиҷаи фанҳои алоҳида бадастоварда бо ифодаи ададӣ ба миқдори умумии кредитҳо муайян карда мешавад. Масалан, миқдори соатҳои таълимии фанни омӯхташаванда чор кредитро дар бар мегирад, ки донишҷӯ дар чамъбасти он соҳиби ҳаштод ҳол гаштааст. Пас, агар ҳаштод ифодаи ададӣ бошад, $4 \cdot 4,0 = 16$ ва холи миёнаи фан ба шонздаҳ баробар аст. Ҳамин тариқ, миқдори умумии кредитҳоро ба миқдори умумии ифодаи ададӣ зарб карда, холи умумии фанҳо муайян карда шуда, боз ба кредитҳои умумӣ тақсим карда мешавад, холи миёнаи умумии нимсола ва солона ҳамин тавр муайян карда мешавад.

Дар низоми кредитии таҳсилот танҳо барои дониши донишҷӯ дар вақти имтиҳони чамъбасти баҳо гузошта мешавад, аммо маҳорату малакаи ва фаъолияти донишҷӯён дар дарс ҳангоми имтиҳони чамъбасти ба назар гирифта намешавад. Чи тавре ки Я.А. Каменский дар асараш “Принсипҳои дидактикӣ” қайд мекунад, донишҷӯ бояд дар бораи таълиму тарбия маълумоти ҳаматарафа дошта бошад, то ин ки шавқу завқ ва ҳавасмандии ӯ нисбати фан бедор гардад [5].

Яке аз тарафдорони низоми баллӣ В.А. Евтушевский (солҳои 1836-1888) буд. Ба андешаи ӯ, оқибати манфии истифодаи низоми баллӣ бештар аз бемаҳоратӣ ва бевичдонии омӯзгорон рӯй медиҳад, бинобар ин «ба дасти ин қабил одамон додани на танҳо баллҳо, балки дигар чизҳо низ зараровар аст... Яъне, ман барои нигоҳдории рақамҳои кӯҳнае, ки дар тамоми Аврупо ва дар мо истифода мекарданд ва дар ҳеч кучо зарар наоварда буданд, пофишорӣ хоҳам кард» [10].

Методҳои имтиҳони шифоҳӣ имконият медиҳанд, ки байни муаллим ва донишҷӯ хатман муоширати шифоҳӣ оид ба мазмун ва мундариҷаи фанҳои таълимӣ барқарор шавад, то дараҷаи азхудкунии он муқаррар гардад. Натиҷаҳои имтиҳони шифоҳӣ ба омӯзгор имконият медиҳад, ки аз ҷониби донишҷӯён шарҳу эзоҳ додани маводи омӯхташуда ва истифодаи он дар тайёрии касбии маҳорату малакаи омӯзгори ояндаи математика дар раванди таълим амалӣ карда шавад.

Меъёрҳои баҳодиҳии сатҳи дониши донишҷӯён низ дар силлабусҳои фанҳои таълимӣ инъикос ёфтаанд. Шаклҳои назорати ниҳонии фанҳои таълимӣ ба Стандарти давлатии таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқанд ва муҳтавои фанҳои тадрисшаванда ҳар сол дар ҷаласаҳои кафедраҳои дахлдор муҳокима ва тасдиқ карда мешаванд. Ҷадвали сессияи имтиҳониро садорати факултет дар асоси тақвими академӣ таҳия намуда, барои тасдиқ ба раёсати донишгоҳ пешниҳод менамояд.

Шакл ва тартиби гузаронидани имтиҳон барои ҳар як фанни таълимӣ вобаста ба талаботи барномаи таълимии он ва хусусиятҳои касбии таҳасус дар шакли шифоҳӣ, хаттӣ, тестӣ ва омехта (бо истифода аз технологияи иттилоотӣ ё дар шакли анъанавӣ) гузаронида мешаванд. Шакли шифоҳӣ ва хаттӣ қабули имтиҳонҳо вобаста ба талаботи барномаи таълимии фан аз тарафи кафедра муайян карда шуда, бо қарори Шурои методи факултет асоснок гардида, барои баррасӣ ва тасдиқ ба Шурои илмию методӣ ва Шурои олимони донишгоҳ пешниҳод карда мешавад [8].

Шакли раванди таълими анъанавӣ меҳнатталабии кори ҳам омӯзгор ва ҳам донишчӯёнро дар давоми нимсола сабук мекунад.

Санчиш ва имтиҳони анъанавӣ ҳамчун шакли санчиши сифати корҳои мустақилони донишчӯён [7], корҳои санчишӣ ва азхудкунии маводҳои таълимӣ, ба ташаккули қобилияти маҳорати донишчӯён хизмат мекунад. Баҳодихӣ ва санчиш ба дониши донишчӯён дар ин давра дар шакли санчиш: “гузашт ё комёб” ва “нагузашт ё ноком” ё навъи микдорӣ дар имтиҳон ба баҳогузори аз рӯйи чадвали панҷбалла “аъло”, “хуб”, “миёна” ва “бад” ба роҳ монда шуда буд.

Баҳои «5» (панҷ) «аъло» ба донишчӯе гузошта мешавад, ки корҳои пешниҳодшударо бо сифати баланд иҷро карда, дараҷаи иҷроӣ ҳамаи супоришҳои амалӣ қонёкунанда буда, мазмуни назариявии фан пурра аз худ карда шудааст. Малақаҳои амалии кор дар бобати азхудкунии мавод ташаккул ёфтаанд. Ҳамаи супоришҳои таълимии дар барнома пешбинишуда иҷро шудаанд.

Баҳои «4» (чор) «хуб» дараҷа ё худ савияи иҷроӣ бештари талаботе, ки нисбат ба баҳои панҷ ё “аъло” гузошташуда мебошад, ки дар ин замина дар донишчӯ малақаҳои корҳои амалӣ (таҷрибавӣ) бо аз худ кардани мавод ташаккул ёфтаанд, супоришҳои таълимии дар барнома пешбинишуда аксаран иҷро шудаанд, сифати иҷроӣ баъзе супоришҳо дар сатҳи баланд сураат нагирифтааст.

Баҳои «3» (се) «миёна» ба толибилмоне гузошта мешуд, ки сатҳи иҷроӣ корҳои пешниҳодшуда ба талаботи асосӣ ҷавобгӯ буда, мазмуни назариявии фан қисман аз худ карда шудааст ва фосила барои малақаҳои амалии кор зарурат надорад, аз ин сабаб он барои пешравии сифати дониш манфиатбахш нест, дар онҳо баъзе хатогихо ба ҷашм мерасанд. Натиҷаи “қаноатбахш” ба кори суғ, ки дар онҳо иҷроӣ аксарияти талаботҳо дар сатҳи паст қарор дорад, мазмуни назариявии фан қисман иҷро шудааст, баъзе корҳои амалӣ нотамои монда, аксарияти супоришҳои барномавӣ иҷро нашудаанд ва сифати корҳои басомонрасида низ дар сатҳи паст қарор дорад.

Баҳои ду «2» (ду) ё “ғайриқаноатбахш” ба донишчӯе, ки мазмуни мавзӯҳои фанро қисман аз худ кардааст, малақаҳои амалии мустақилона иҷро намудани корҳо дар онҳо суғ ташаккул ёфта, аксарияти супоришҳои дар барнома пешбинӣ шуда иҷро нашудаанд ва ё сифати иҷроӣ онҳо дар сатҳи хеле паст қарор дорад.

Ба андешаи муҳаққиқ Ф.О. Раҷабова, чорӣ намудани системаи ягонаи арзёбӣ дар раванди таълим, афзалияти шакли шифоҳӣ ва хаттиро нисбат ба шакли тестӣ нишон диҳад ҳам, вале истифодаи анвои гуногуни санчишҳои тестӣ ё мониторинги компютери ҳамчун воситаи ёрирасон барои ноил шудан ба нишодихандаҳои дақиқи баҳодихӣ ба сатҳи азхудкунӣ ва малақаи маҳорати донишчӯён дар раванди таълим мусоидат мекунад [11, с. 212-220].

Муҳаққиқон М.А. Ибрагимова ва У.С. Умаров бар он ақидаанд, ки на танҳо дониш ва малақаи маҳоратҳои хонандагон ва фаъолиятҳои универсалии омӯзишии таҳияшуда бояд назорат карда шаванд, балки инчунин, дар раванди азхудкунии барномаи таълим натиҷаҳои банақшагирифташуда бояд таҳлилу баррасӣ низ карда шаванд [3 с. 198-206].

Солҳои 2004-2005 баъзе аз муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар ба шакли низоми кредитии таҳсилот гузашта, усулҳои нави арзёбиро дар раванди таълим ба таври таҷрибавӣ чорӣ намуданд, аммо ҳанӯз дар ин самт мушкилот ва нофаҳмиҳо ба назар мерасанд. Асоси чунин навъи арзёбиро низоми бисёрҳолгузори (аз 0 то 100), ки ҳамчун системаи ҳолдиҳӣ-рейтингӣ маълум аст, ташкил медиҳад [7, с. 3].

Системаи ҳолдиҳӣ-рейтингӣ (баллӣ)-и арзёбӣ ба дониши донишчӯён аз фаъолияти ҳаррӯзаи онҳо асос ёфтааст, ки дар тули ҳафта ҳавасманд карда мешаванд. Дар ин шакли арзёбӣ технологияҳои иттилоотӣ ба кор бурда мешаванд, ки ҳам кори омӯзгор ва ҳам кори донишчӯёнро сабук мекунад [6, с. 43]. Аммо дар ҳолати дастрасии пурра надоштан ба чунин технологияҳо сарбории омӯзгору донишчӯён дучанд зиёд мешавад. Гарчанде ки дар баъзе муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар ин низоми технологияҳои иттилоотӣ дар қабули имтиҳонот пурра ба роҳ монда шуда бошад ҳам, мутаассифона, нишондиҳандаҳои сифатии он ҳанӯз қонёкунанда нестанд.

Бо мақсади мушаххас намудани дониши донишҷӯён дар системаи ҳолдиҳӣ-рейтингӣ ба эътибор гирифтани нуктаҳои зерин ба мақсад мувофиқ аст:

- ҳавасмандгардонии кори мунтазами ҳаррӯзаи донишҷӯён;
- ҳавасмандгардонӣ дар вақти қабули имтиҳонҳо тестӣ;
- кам кардани сарборӣ ҳангоми супоридани имтиҳонҳо тестӣ;
- баланд бардоштани рақобатпазирии донишҷӯён дар давоми таҳсил;
- арзёбии дониш ва муваффақиятҳои донишҷӯён;

- ҳавасмандгардонӣ дар вақти таҳсил ва таҳсилоти давомдор (магистратура, докторантураи PhD, аспирантура ва ғайра).

Технологияҳои иттилоотӣ ё воситаҳои техникӣ дар раванди таълим метавонанд ҳангоми супоридани кори мустакилонаи донишҷӯ ё дигар намуди корҳои истифода бурда шаванд. Ин шакли назоратро, яъне қабули имтиҳонот тавассути воситаҳои техникаи компютерӣ, дар шакли доимӣ бо шакли назорати хаттӣ ва шифоҳии арзёбӣ ба малакаю маҳорат, қобилият ва неруи эҷодии донишҷӯён иваз намудан қобили қабул нест.

Тавассути технологияҳои иттилоотӣ аз шаклҳои гуногуни санҷиши тести электронӣ истифода бурдан мумкин аст:

- саволномаҳои тести пӯшида;
- саволномаҳои тести мувофиқоварӣ;
- саволномаҳои тести кушода;
- саволномаҳои тести пай дар пай.

Ғайр аз намудҳои гуногуни саволномаҳои тестӣ, инчунин супоришҳои тестӣ дар намуди графикӣ низ мавҷуданд. Дар супоришҳои тести намуди графикӣ донишҷӯ супоришро дар рӯйи қоғаз иҷро карда, қиматҳои функсияро дар ячейкаҳои нармафзор пур менамояд, дар ҳолати дуруст иҷро намудани масъала дар объект расми график тасвир карда мешавад. Ин намуди тести графикӣ дар ҳолати коркард қарор дошта, ба таври пурра дар амалияи арзёбӣ ҳанӯз мавриди истифода қарор нагирифтааст.

Вобаста ба намуди саволномаҳои тести пӯшида дар ҳар як супориш ҳатман бояд як ҷавоби дуруст вучуд дошта бошад. Дар намуди саволномаҳои тести мувофиқоварӣ мувофиқат аз рӯйи принципи 1:1, яъне ба як ҷузъи гурӯҳи як, фақат якто тавсифоти гурӯҳи дуҷум мувофиқ меояд, тартиб дода мешаванд. Дар саволномаҳои тести навъи кушода, ҷавобҳои тайёр дода намешаванд, ҷавобро бояд худӣ донишҷӯ пешниҳод намояд. Намуди саволномаҳои тести пай дар пай тавассути системаи нармафзор дар асоси алгоритми муайян дода мешавад, ки бояд пай дар пай ҳал карда шавад [12, с. 224-227].

Барои имтиҳони ҷамъбасти танҳо ба ҷавоби дурусти тест 100 ҳол гузошта мешавад. Вобаста ба шакли тест ҳолгузори карда мешавад:

- намуди тести пӯшида дар ҳаҷми 10 саволномаи тестӣ бо 10-ҳолӣ ($10 \cdot 10 = 100$ ҳол);
- тести мувофиқоварӣ дар ҳаҷми 5 саволи тестӣ бо 5-ҳолӣ ($5 \cdot 5 \cdot 4 = 100$ ҳол);
- тести кушода ба миқдори 5 савол бо 20-ҳолӣ ($5 \cdot 20 = 100$ ҳол);
- тести пай дар пай бошад, ба миқдори 5 савол бо 20-ҳолӣ ($5 \cdot 20 = 100$ ҳол) ҳолгузори карда мешавад.

Ба таври умумӣ, дар якҷоягӣ тестҳои пӯшида, мувофиқоварӣ, кушода ва пай дар пайро ҳолгузори намудан лозим аст: тести пӯшида дар ҳаҷми 6 саволи тестӣ бо 8-ҳолӣ ($6 \cdot 8 = 48$ ҳол); тести мувофиқоварӣ дар ҳаҷми 2 саволи тестӣ бо 4-ҳолӣ ($2 \cdot 4 \cdot 4 = 32$) ва тести кушода бошад, ба миқдори 2 савол бо 10-ҳолӣ ($2 \cdot 10 = 20$ ҳол), ки дар маҷмӯъ 10 саволи тестӣ ($48 + 32 + 20 = 100$) ва тести пай дар пай бошад, ба миқдори 5 савол бо 3-ҳолӣ ($5 \cdot 3 = 15$ ҳол), дар маҷмӯъ 25 саволи тестӣ ($45 + 40 + 15 = 100$) ҳолро ташкил медиҳад.

Барои омода намудани омӯзгорони оянда на танҳо мутобиқшавии бомуваффақияти иҷтимоии онҳо дар ҷомеаи муосир бо нишон додани донишҳои амиқи илмӣ, балки эҷодкорона амалӣ соختани қобилият, маҳорат ва салоҳиятҳои касбӣ дар фаъолияти таҳассусӣ ва ҳаёти рӯзмарра муҳим мебошанд.

Омӯзгор барои ҳалли ин масъала аз роҳҳои зерин истифода мебарад: бештар ба донишҷӯён пешниҳод кардани мисолҳои мантиқӣ ва якҷоя кор намудан бо онҳо, ошкор намудани маъно, мантиқ ва хусусиятҳо, тарзи кор бо матн ва баъзе мисолу масъалаҳоро

худаш ҳамчун намуна ҳал намуда нишон диҳад, роҳҳои ҳалли мисолҳоро ба таври гурӯҳӣ ё мустақилона дар шакли инфиродӣ иҷро кардан лозим аст.

Вақтҳои охир дар қабули имтиҳонҳо ба муайян намудани сатҳи воқеии донишу малакаҳои донишҷӯён аз ҷониби омӯзгорон диққати ҷиддӣ дода намешавад. Дар натиҷаи гузаронидани суҳбату мулоқотҳо бо омӯзгорон муайян карда шуд, ки идоракунии раванди таълим ва баланд бардоштани сифати таълим аз натиҷаҳои имтиҳон вобаста мебошад. Пас саволе ба миён меояд, ки имтиҳони тестӣ беҳтар аст ё имтиҳони шифоҳӣ (хаттӣ)? Баҳсҳои гуногун дар байни омӯзгорон ва имтиҳонгирандагон сурат мегирифтанд, ки хангоми мунозираҳо ба мо пешниҳодҳои худро баён доштанд, аммо хоҳиш намуданд, ки ному насабро дар тадқиқот дарҷ нанамоем.

Омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ имтиҳонро дар шакли омехта, ҳам ба таври шифоҳӣ ва хаттӣ ҳам ба таври тестӣ, мунтазам қабул карданро тавсия доданд, то ки яқшаклии қабули имтиҳонот боиси дилгир шудани донишҷӯён нашавад.

Омӯзгорони фанни таърихи халқи тоҷик пурра тарафдори шифоҳӣ қабул намудани имтиҳонот буда, қайд намуданд, ки то донишҷӯён ба таври мустақилона иҷро намудани супоришҳо омода набошанд, қабули шакли тестӣ муҳим нест.

Омӯзгорони фанни забони англисӣ низ шакли анъанавӣ ва ё қабули шифоҳиро беҳтар меҳисобанд, то ки малакаҳои нутқи шифоҳӣ ва муошират дар шогирдон бештар рушд ёбанд.

Омӯзгорони фанни технологияи информатсионӣ ибраз доштаанд, ки барои дар шакли тестӣ қабул намудани имтиҳон донишҷӯён бояд ба таври инфиродӣ омода бошад. Дар шакли шифоҳӣ ва хаттӣ бошад, донишҷӯ танҳо малакаи дар тахтаи синф (доскаи электронӣ) кор карданро пайдо мекунад.

Омӯзгорони фанни ҳуқуқ ҳар ду навъи қабули имтиҳонро муҳим меҳисобанд, ба шарте ки имтиҳон шафоф ва беғаразона баргузор карда шавад.

Омӯзгорони фанни фалсафа ва фарҳанг донишҷӯён анъанаҳои гузаштаро барои рушди нутқ ва маданияти гуфтор дар ташкил ва баргузориҳои шакли шифоҳии имтиҳонот дар мадди аввал мегузоранд.

Омӯзгорони фанни психология қайд карданд, ки дар вақти қабули имтиҳони шифоҳӣ донишҷӯ маҳорат, малака ва қобилият пайдо мекунад. Дар шакли тестӣ танҳо дониш ба даст меорад.

Омӯзгорони фанни педагогика чунин мепиндоранд, ки дар шакли шифоҳии қабули имтиҳонҳо барои рушди малакаву маҳорат, қобилият ва истеъдодҳои донишҷӯён зимни баёни фикр, тарзи дуруст навишти ҷумлаҳо вобаста ба масъалаҳои гузошташуда шароит бештар муҳайё карда мешавад. Дар имтиҳонҳои тестӣ азхудкунӣ дар намуди гирифтани дониши андаке мушоҳида карда мешавад.

Омӯзгорони фанни математика чунин меҳисобанд, ки бо вучуди душвор будан, фанни математика бисёр шавқовар аст ва ҳалли мисолҳои тестӣ қобилияти фикрронии донишҷӯёнро бедор карда метавонад. Ҳалли мисолҳои шифоҳӣ ва хаттӣ (қори назоратӣ), мисолу масъалаҳои матнӣ, мантиқӣ ва ҳалли мисолҳои гуногун аз донишҷӯён тарзи иҷрои он, мавҷуд будани қобилияту маҳорат барои дар оянда ҳамчун омӯзгори фанни математика вобаста буда, барои дар донишҷӯён ташаккул ва рушд ёфтани салоҳияти ба хонандагон фаҳмондани роҳи ҳалли мисолу масъалаҳо мусоидат мекунад.

Омӯзгорони фанни физика шакли шифоҳӣ ва хаттии қабули имтиҳонотро аз шакли тестӣ афзалтар дониста, аҳаммияти ин шаклро дар он медонанд, ки дар вақти ба саволҳо ҷавоб додан донишҷӯён моҳияти истилоҳоту мафҳумҳо ва формулаҳоро мустақилона шарҳ дода, роҳи ҳалли мисолу масъалаҳои физикиро дуруст муайян намуда, малакаҳои таҳассусии худро тадриҷан ташаккул ва инкишоф медиҳанд.

Ҳамин тариқ, агар қабули имтиҳони тестӣ тавассути технологияҳои информатсионӣ ба роҳ монда шавад, бо мақсади самаранокии истифодаи он ҷорӣ намудани чунин шакл аз давраи таҳсил дар муассисаҳои томактабӣ ва таҳсилоти ибтидоӣ ба мақсад мувофиқ аст. Имтиҳоноти тестӣ танҳо ба дониши ҳосилнамуда баҳогузори мекунад, донишҷӯ қобилияти фикрронӣ, маданияти гуфтор ва муоширатро дар раванди омӯзиши фанҳои

забони тоҷикӣ ва хусни баён, педагогика, психология ва методикаи таълим пайдо карда метавонад. Шакли шифохӣ ва хаттии арзёбӣ на танҳо ба дониш, балки барои тарбияи рафтору кирдор, рушди малака ва маҳорати донишҷӯён мусоидат намояд ҳам, дар баргузори он омӯзгору донишҷӯ вақти зиёде сарф мекунанд, баъзе омилҳои субъективии муносибати байни омӯзгору донишҷӯ боиси халалдор гардидани ташкили муҳити шаффоф дар ҷараёни имтиҳонот низ шуда метавонад. Дар вақти қабули имтиҳони шифохӣ омӯзгор ба донишҷӯён дар муайян ва ислоҳ намудани ғалатҳо кумак мерасонад, ки чунин омил боиси паст гардидани мустақилиятнокӣ ва ҳисси масъулиятшиносӣ мешавад. Арзёбии натиҷаҳои раванди таълим ба донишҷӯ барои рушди маърифатнокӣ, қиёси дастовардҳо, талош барои ба даст овардани натиҷаҳои беҳтар ёрии амалӣ мерасонад.

Муқаррир: Назаров А.П.- н.и.п., дотсенти ДДОТ ба номи Садриддин Айни

АДАБИЁТ

1. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки. // Избранные психологические труды. - М: Педагогика, в 2 т. - 2000.
2. Болонский процесс между Прагой и Берлином: отчет для министров образования стран участников Болонского процесса. -Берлин, 2003. - 63с.
3. Ибрагимова М.А., Умаров У.С. Методҳои ташаккул додани маданияти суҳанварии донишҷӯён – омӯзгорони оянда дар раванди омӯзиши физика // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. –Душанбе, 2023. №4 (14). –С. 198-206.
4. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений. Под ред. А. И. Пискунова.- М., 2001.
5. Коменский Я.А. Дидактические принципы государственное учебно-педагогическое издательство наркомпроса РСФСР. – М., 1940.
6. Назаров А. П. Асосҳои методи барномасозӣ ва арзёбии салоҳияти хонандагон аз математика ва информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. Дисс. барои дарёфти дараҷаи илми доктори илмҳои педагогӣ. – Душанбе, 2023.
7. Насимова Ҷ. Б. Беҳтарсозии низоми баллӣ-рейтингии баҳодиҳии дониши донишҷӯён оиди омӯзиши физика дар муассисаи таҳсилоти олии касбӣ: Дисс. ... номз. илм. педаг. – Душанбе, 2019. – 157 с.
8. Низомномаи «Низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 2016. – 32 с.
9. Нуъмонов М. Тавсияҳои методӣ оид ба таҳияи корҳои санҷишӣ дар ДДОТ ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2014. – 15 с.
10. Пискунова А.И. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений. - М.: ТЦ «Сфера», 2001.-512 с.
11. Раҷабова Ф. О. Усулҳои баҳодиҳии сифати таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2023. № 3. – С. 212-220.
12. Шарипов Қ. Аз таърихи арзёбии раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии педагогӣ // «Номаи донишгоҳ»-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. – Хучанд, 2021. - №1 (66). – С. 138-142.
13. Шарипов Қ., Карабаев Б. Хусусиятҳои методи амалигардонии низоми кредитии таҳсилот дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни – ҳамчун омилҳои болоравии сатҳи сифати таълим // Паёми ДДОТ ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2020.-№1(5). – С. 224-227.
14. Шарипов Қ. Асосҳои психологӣ-педагогии арзёбии раванди таълим дар шароити низоми кредитии таҳсилот (дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии педагогӣ) // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (ДДОТ ба номи Садриддин Айни). - Душанбе, 2022. - №1(11). - С. 94-98.
15. Шарипов Қ., Ҷонмирзоев Э.Ҷ. Асосҳои методологӣ ва шаклҳои баргузори арзёбии раванди таълим дар шароити низоми кредитии таҳсилот (дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии педагогӣ) // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. - Хоруғ, 2023. - №3(27). – С. 136-141.

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҶО ДОИР БА ШАКЛҶОИ АРЗЁБИИ ФАЪОЛИЯТИ ДОНИШҶӮЁН ДАР ҚИЁС БО ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур доир ба яке аз самтҳои муҳимми раванди таълиму тарбия – мақом ва шаклҳои арзёбӣ дар гузашта ва замони муосир, нақши арзёбӣ дар рушд ва болоравии сатҳи сифати таълиму тарбия, мақоми баҳодиҳии тестӣ дар муқоиса бо намудҳои анъанавии он (шифохӣ ва хаттӣ), баҳодиҳии бисёрҷола дар шароити гузариш ба низоми кредитии таҳсилот ва таъсири он ба рушди маҳорату малака ва салоҳиятҳои касбии донишҷӯён маълумот дода шудааст. Ба ақидаи онҳо, фаъолияти харрӯзаи таълимӣ-тарбиявии донишҷӯён дар раванди дарсҳои математика аз ҷониби омӯзгор баҳогузорӣ карда мешавад. Шакли қабули имтиҳони шифохӣ на танҳо дараҷаи дониш, маҳорат ва малакаи донишҷӯёнро ошкор менамояд, балки дониши онҳоро низ мустаҳакам месозад. Системаи ҳолдиҳӣ-рейтингӣ (баллӣ) ҳамчун як шакли арзёбӣ барои баҳодиҳӣ ба донишу малакаҳои донишҷӯён дар тули ҳафта нақши ҳавасмандкунӣ дошта, шакли ниҳони назорати азхудкунии маводи таълим бо қабули имтиҳон ҷамъбаст карда мешавад.

Шакли тести арзёби тавассути технологияҳои иттилоотӣ ба роҳ монда мешавад ва барои сабук кардани кори омӯзгору донишҷӯён, сарфай вақти онҳо нигаронида шудааст. Дар мақола ақидаи омӯзгорони фанҳои гуногун оид ба самаранокии шаклҳои имтиҳонгирӣ дар асоси пурсишномаи гузаронидашуда инъикос ёфтааст.

Калидвожаҳо: арзёби, низоми бисёрҳолӣ, таълим, тарбия, муқоиса, санҷиш, имтиҳон, дониш, малака ва маҳорат, супоришҳои тестӣ, муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, низоми кредитӣ, ҳол, хавасмандӣ.

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ О ФОРМАХ ОЦЕНИВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В СОПОСТАВЛЕНИИ С СОВРЕМЕННОСТЬЮ

В данной статье авторами представлены сведения об основных направлениях обучения и воспитания, роли и форме оценивания в прошлом и в современности, роли оценивания в развитии и повышении качества образования, месте тестового мониторинга по сравнению с традиционным (устным и письменным), многозначным оцениванием в период перехода к кредитной системе образования и его влияние на развитие умений, навыков и профессиональных компетенций. По мнению авторов, учебно-воспитательная деятельность в процессе занятий по математике оценивается со стороны преподавателя ежедневно. Форма устного экзамена не только определяет уровень знаний, умений и навыков студентов, но и укрепляет имеющиеся знания. Рейтингово-балловая система как форма оценивания знаний и навыков студентов происходит еженедельно, и имеет мотивирующий характер, а итоговой формой контроля освоения учебного материала, является итоговый экзамен. Форма технического оценивания осуществляется с помощью информационно-коммуникативных технологий, и направлено на облегчения нагрузки преподавателя и студентов, а также экономии времени. В процессе исследования данной тематики, отражены также и мнения преподавателей разных дисциплин об эффективности данных форм итогового контроля.

Ключевые слова: оценивание, многобалльная система, обучению, воспитание, сопоставление, зачёт, экзамен, знание, умение и мастерство, тестовые задания, высшее учебное заведение, кредитная система, балл, мотивация.

SOME VIEWS ABOUT FORMS OF STUDENTS ACTIVITIES' ASSESSMENTS IN COMPARISON WITH MODERN TIME

In this article, the author present information about the main directions of training and education, the role and form of assessment in the past and in the modern time, the role of assessment in the development and improvement of the quality of education, the place of monitoring testing in comparison with traditionally forms (oral and written), multiple-valued assessment during transition to the credit education system and its impact on the development of skills, abilities and professional competencies. According to the authors, teaching and educational activities during mathematics classes are assessed by the teacher on a daily basis. The form of the oral examination not only determines the level of knowledge, skills and abilities of students, but also strengthens their existing knowledge. The scores-rating system as a form of assessing the knowledge and skills of students occurs weekly, and has a motivating nature, and the final form of monitoring the development of educational material is the final exam. The form of technical assessment is carried out using ICT, and is aimed at easing the workload of the teacher and students, as well as saving time. In the process of researching this issue, the opinions of teachers of different disciplines about the effectiveness of these forms of exams in mathematics majors are also reflected.

Key words: assessment, multi-point system, training, education, comparison, test, exam, knowledge, skill and mastery, test-tasks, higher education institution, credit system, score, motivation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипов Кахрамон Баҳромович* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ муаллими калони кафедраи асосҳои технологияҳои иттилоотӣ. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ 121. Телефон: **(+992)93599-22-88** E-mail: **kahramons@mail.ru**

Нугмонов Мансур – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, шаҳри Душанбе, доктори илмҳои педагогӣ, профессор. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121.

Сведения об авторе: *Шарипов Кахрамон Баҳромович* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, старший преподаватель кафедры основ информационных технологий. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки 121. Телефон: **+992 93 599-22-88** E-mail: **kahramons@mail.ru**

Нугмонов Мансур - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, доктор педагогических наук, профессор. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки 121.

Information about the author: *Sharipov Kahramon Bakhromovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini, senior lecturer at the Department of Fundamentals of Information Technologies. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 121. Phone: **+992 93 599-22-88** E-mail: **kahramons@mail.ru**
Nugmonov Mansur - Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 121.

**МУШКИЛОТИ РАВОНӢ – ПЕДАГОГИИ ТАРБИЯ ДАР РАВАНДИ
ТАШАККУЛӢБИИ ШАХСИЯТ**

Хидирова М.М.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Таъсири тарбиявӣ бояд ба эҳсосоти шахсият ва ҷаҳони субъективии инсон таъсир расонад. Санъати омӯзгор ин аст, ки робитаи байни он чиро, ки мо дар хонанда ташаккул додан мехоҳем ва он чиро, ки барои ӯ аз ҷиҳати субъективӣ муҳим аст, муқаррар намояд.

Фаъолияти инсон шартӣ зарурии ташаккули шахсият мебошад. Дар хотир бояд дошт, ки барои ташаккули ангеҷаҳои зарурӣ, фаъолияти инсон бояд мувофиқи он ташкил карда шавад. Усулҳои рӯзмарраи рафтор низ дар фаъолият ташаккул меёбанд.

Набудани таҳким, ташвиқ ё сарзаниш инсонро аз пешбурди дурусти вазъият бозмедорад ва боиси аз байн рафтани ангеҷа мегардад.

Тарбияи шахсиятро бе донишҷӯи махсусиятҳои синну солӣ, ҷинсӣ ва хусусияти фардӣ ӯтасаввур кардан ғайриимкон аст. Муносибати инфиродӣ ба таълим дорои ҷанбаҳои педагогӣ ва психологӣ мебошад. Дар ҳолати аввал, муносибати инфиродӣ ҷузъи такти педагогӣ мебошад. Ҷанбаи психологӣ муносибати инфиродӣ дар омӯзиши хусусияти шахсияти хонанда бо мақсади ташкили раванди таълим аз ҷиҳати педагогӣ мувофиқ ифода меёбад. Психологияи тарбия дар ин ҳолат ба зухуроти инфиродии қолабҳои психологӣ умумӣ хонандагон манфиатдор буда, танҳо омезиши хосси онҳо ва хосси ин қолабу хусусиятҳо меомӯзад.

Аз нуқтаи назари психологию педагогӣ тарбияи дуруст ин муоширати аз ҷиҳати илмӣ асоснокӣ байни одамон буда, барои рушди ҳар яки онҳо ҳамчун шахсият пешбинӣ шудааст. Таъсири тарбиявии шахс ба шахси дигар маънии дуруст дарк кардан ва баҳодиҳии ҳамдигарро аз ҷониби одамон, ки дар ин раванд иштирокдоранд, пешбинӣ мекунад.

Аз замони таваллуди кӯдак муоширати ӯ бо одамони гирду атроф ба ниёзҳои махсус равона карда мешавад, ки он аз хоҳиши шахс ба худшиносӣ, дарки одамони гирду атроф бо мақсади рушди худшиносӣ иборат аст. Дониш дар бораи худ ва дар бораи одамон бо муносибат ба одамони дигар, бо хоҳиши баҳодиҳӣ ва худбаҳодиҳӣ зич алоқаманд аст. Баҳодиҳии шахси дигар имкон медиҳад дарк намоем, ки ӯ шахсро чӣ гуна қабул мекунад, ба ташаккули худбаҳодиҳӣ ва дар ниҳоят, симои «ман» мусоидат мекунад.

Мазмуни муошират, ки ба мақсадҳои тарбиявӣ хизмат мекунад, интиқоли иттилооти муфид аз шахс ба шахс мебошад, ки дар асоси он одамон ҳамчун шахсият ташаккул ва инкишоф меёбанд. Ин маълумот арзишҳо, меъёрҳо ва рафторҳо, арзёбӣ ва ғояҳо, идеалҳо, ҳадафҳо ва маъноӣ ҳаётро дар бар мегирад. Дарачаи қабули онҳо аз ҷониби як шахс дар муошират бо одамони дигар аз муносибати одамон ба ҳамдигар вобаста аст, ки бо меъёрҳои дарки байнишахсӣ муайян карда мешавад.

Ин стандартҳо на ҳама вақт шахсе, ки онҳо татбиқ мекунад, дарк менамояд. Онҳо хусусиятҳои гурӯҳӣ иҷтимоиро, ки гурӯҳи истинод барои шахс аст, инъикос мекунад. Дар синни кӯдакӣ, стандартҳо мушаххасанд ва бо одамон, ки ҳамчун идеал интиҳоб шудаанд, муайян карда мешаванд. Бо мурури синну сол, стандартҳо бештар умумӣ мешаванд ва бо идеалҳо, арзишҳо ва меъёрҳои ахлоқӣ алоқаманданд. Онҳо бештар фарқ мекунад, ки дар наврасон ба таври равшан мушоҳида мешавад.

Низомии ташаккулҷӯи таълиму тарбия дар мамлақати мо низомии дастаҷамъӣ мебошад ва аз он асос ёфтааст, ки тарбия ва рушди шахсияти комил танҳо дар коллектив ва ба воситаи коллектив имконпазир аст ва ҷомеаи тараққиқарвару тараққиқарда дар тарбия ва бозсозии шахсият нақши назаррас дорад.

Ҷомеаи муосир дар назди низомии маориф вазифаҳои зиёде мегузорад, ки яке аз муҳимтарин вазифаҳои онҳо ташаккули шахсият ва рушди қобилиятҳои он дар муҳити иҷтимоӣ мебошад. Дар таҳсилоти миёна, ки наврасон дар пайванди кӯдакӣ ва калонсолӣ

қарор доранд, як қатор проблемаҳои психологию педагогӣ ба миён меоянд, ки ҳам бо рушди шахсият ва ҳам бо ҳамкориҳои иҷтимоӣ алоқаманданд. Яке аз ин мушкилот ташаккули худшиносӣ ва худдарккунии шахсият мебошад. Дар ин синну сол ҷавонон ғайриҷавонҷӯ ҳудро дар ҷомеа меҷӯянд, арзишҳо ва афзалиятҳои худро муайян мекунанд. Омӯзгорон ба зарурати дарк кардани худ, шавқу ҳавас ва мақсадҳои ҳаётии хонандагон кумак бояд намоянд, ки ин дарки амиқи хислатҳои психологӣ ҳар як хонандаро талаб мекунад.

Бо вучуди ин, тарбияи насли оянда кори осон нест ва имрӯз аксари волидон бо мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ мешаванд. Онҳо ба таври шадид дар наврасӣ, давраи шадиди гузариши кӯдак аз кӯдакӣ ба камолот зоҳир мешаванд. Умуман, бегонашавии афзоишбанда, зиёд шудани изтироб, афзудани бераҳмӣ, таҷовузкорӣ ва ихтилофи эҳтимолии онҳо боиси ташвиши махсус мегардад.

Аксари тадқиқотҳои мавҷуда дар ин самт бо эътирофи аҳамияти бузурги муошират бо ҳамсолон барои наврасон мувофиқат мекунанд, зеро дар маркази ҳаёти наврас қарор гирифта, асосан тамоми ҷиҳатҳои дигари рафтору ғайриғайриятӣ ӯро муайян мекунанд. Агар дар синни мактаби ибтидоӣ асоси муттаҳидшавии кӯдакон аксар вақт ғайриғайриятӣ муштарак бошад, пас барои наврасон, баръакс, ҷолибияти ғайриғайриятӣ ва шавқу рағбат асосан бо имкони муоширати васеъ бо ҳамсолон муайян карда мешавад. Мутобиқан, дар раванди муошират наврасон ба мушкилоти гуногуни байнишахсӣ дучор мешаванд, ки яке аз масъалаҳои мураккаби психология ва педагогикаи иҷтимоӣ ба шумор мераванд.

Масоили мубрами дигари раванди мазкур иҷтимоишавии наврасон мебошад. Дар ҷараёни таълим хонандагон ба нақшо ва меъёрҳои гуногуни иҷтимоӣ дучор мешаванд ва таъсири мутақобилаи онҳо бо динамикаи мураккаби иҷтимоӣ муайян карда мешавад.

Хусусияти асосии наврас ноустувории шахсиятӣ мебошад. Маҳз дар ҳамин вақт наврас ҳудро ҳамчун шахси асосӣ ба дигарон эътироф мекунанд. Хислатҳо, сазо кӯшиш, майлу хоҳишҳои ба ҳам муқолиф бо ҳам арзи ҳастӣ мекунанд ва бо ҳам мубориза мебаранду номувофиқатҳои рафтору кирдорро муайян мекунанд. Ин аст он чизе, ки аксар вақт ҳангоми муоширати наврасон бо насли калонсол дар байни онҳо ҷанбаи зиддиятнокро ба бор меорад. Дар баробари ба воқеа расидани кӯдак ташаккул ва тайёрии ӯ ба ҳаёт дар ҷомеаи калонсолон ҳамчун иштирокчиҳои баробарҳуқуқи зиндагӣ ба миён меояд ва дар наврас эҳтиёт ба худшиносӣ ба амал меояд; Ҷавоб ба саволи он ки «Ман кистам?» аксар вақт наврасонро азоб медиҳад. Ӯ ба худ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ақида ва ҳукмронии худро ташаккул медиҳад; кӯшиш ба ҳарч медиҳад то қобилияти кирдорашро баҳогузорӣ намояд ва ҳудро бо ҳамсолон ва рафтору кирдори онҳо муқоиса мекунанд.

Дар ин синну сол дуршавии муваққатии равонии наврас аз оила ва мактаб ба амал меояд, аҳамияти онҳо дар ташаккули шахсияти наврас коҳиш ёфта, таъсири ҳамсолон меафзояд; Аксар вақт ӯ бо интиҳоби байни як гурӯҳи расмӣ ва гурӯҳи муоширати ғайрирасмӣ дучор меояд. Наврас ба муҳит ва гурӯҳе бартарӣ медиҳад, ки дар он ҷо ҳудро бароҳат ҳис мекунанд ва бо ӯ боэҳтиромона муносибат мекунанд. Ин метавонад як маҳфили варзишӣ ё техникӣ бошад, аммо он метавонад таҳхонаи хонае бошад, ки дар он наврасон ҷамъ мешаванду муошират мекунанд, баъзан ба амалҳои ношоиста ба монанди тамокукашӣ ва майнӯшӣ даст мезананд, ки бо синну соли онҳо мувофиқ нест ва ба саломатии ҷисмонӣ ва равонии онҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Одатан, дар ин синну сол наврасон бо калонсолон, алаҳусус бо волидони худ мушкилот доранд. Волидон ба фарзандони худ мисли хурдсолон рафтор мекунанд, фарзандон дар навбати худ кӯшиш мекунанд, ки аз чунин ғамхорӣ раҳо шаванд. Аз ин рӯ, муносибатҳо бо калонсолон одатан бо афзоиши низоъ тавсиф мешаванд, танқид нисбат ба ақидаҳои калонсолон меафзояд, аммо дар айни замон андешаҳои ҳамсолон назаррастар мешаванд.

Табиати муносибат бо калонсолон тағйир меёбад: наврас аз мавқеи тобеиятӣ кӯшиш мекунанд, ки ба мавқеи баробарӣ гузарад. Дар баробари ин, хусусияти муносибат бо ҳамсолон тағйир меёбад ва зарурати муошират бо мақсади тасдиқи худ ба миён меояд.

Дар наврас ҳисси камолот ташаккул меёбад, ки он тавассути майли мустақилият ва озодандешӣ зоҳир мегардад, эътироз нисбати хоҳиши калонсолон оиди «таълиму тарбияи ӯ» меафзояд. Ҳисси калонсолшавӣ – пайдоиши ҳисси асосии наврасӣ мебошад.

Дар наврас малакаи худдорӣ, худидоракунии фикру кирдор ташаккул ёфта, матонат, устуворӣ, сабру тоқат, тобоварӣ ва дигар сифатҳои иродавӣ ташаккул меёбанд.

Манфиатҳои наврас нисбат ба кӯдаки хурдсол ба таври назаррас тағйир меёбанд. Дар баробари кунҷковӣ ва майли фаъолияти эҷодӣ, ба ӯ манфиатҳои пароканда ва ноустувор хос аст.

Зоҳиран барои наврас чизе тағйир намеёбад: дар як мактаб меҳонад (агар, албатта, падару модараш уро ногаҳон ба мактаби дигар нагузаронанд), дар як оила зиндагӣ мекунад. Дар оила бо ӯ ҳамчун бо «кӯдаки хурд» муносибат мекунад. Ӯ ҳудаш кори зиёде намекунад, волидонаш низ ба ӯ супоришоти зиёде намедихан ва ё барои анҷоми баъе корҳо иҷозат намедиханд.

Аммо дар нусхабардории муносибатҳо як ҷанбаи мусбат низ вучуд дорад - ин як навъ зиёд иҷро кардани нақшҳо, бозихост, ки дар ҳаёт рӯй медиҳанд, яъне ин як навъи иҷтимоишавии наврасон мебошад. Ва ин як навъи тамрин аст дар оила барои гузариш ба ҳаёти мустақилона ва он аз оила маншаъ мегирад. Волидайн аксар вақт мушоҳида мекунад, ки наврас рафтори худро зуд-зуд дигар мекунад: имрӯз ӯ меҳрубон ва ғамхор бошад, фардо ӯ боодобу ботамкин ва мебинед, ки ҳафтаи нав рафтори дигар мекунад, яъне кулан рафтору кирдори ӯ иваз шуда, дағалу гапногир мешавад. Барои баъзе наврасон ворид гардидан ба марҳилаи нави ҳаётӣ бо феълӣ рафтори гуногун ба монанди рафторҳои ҷудохоӣ ва одамгурезӣ ва дар қисмати дигарашон ғамхорӣ нисбати аъзоёни оила ва атрофиён дигарон мушоҳида мешавад.

Дар ботини онҳо чунин дигаргуниҳо ба миён меоянд: наврас мавқеи худро ҳифз менамояд. Ӯ худро аллақай калонсол шуморида, нисбати худ чун калонсол рафтор мекунад ва мавқеи худро кӯшиш мекунад, ки ҳифз намояд ва чунин рафтор дар хоҳиши ӯ оиди он ки омӯзгорону волидон бо ӯ ҳамчун бо калонсол рафтор кунанд ва саъю кӯшишаш ба мустақилият зоҳир мешавад.

Мо бояд дар хотир дорем, ки наврасон воқеан меҳонад зуд ба воя расанд ва инчунин аз волидони худ фарқ кунанд. Ин аз ҷаҳонбинӣ, рафтору кирдор ва воқеияти зиндагӣ вобастагии зич дорад. Ҳар як насл мансубияти худро ба замони худ ба таври худ баён мекунад.

Волидон ва омӯзгорон бояд ба наврасон дар дарки нақши онҳо дар ҷомеа кӯмак расонанд, ба онҳо муоширати созанда бо дигарон ва ҳалли низоъҳоро бидуни зӯрварӣ омӯзонанд.

Ҷанбаи дигари муҳим ин муносибати инфиродӣ ба ҳар як наврас мебошад. Дар таҳсилоти миёнаи умумӣ дар синфхонаҳо наврасони дорои сатҳи инкишоф, шавқу завқ, қобилият ва шароити зиндагӣ гуногун ҷамъ меоянд. Омӯзгорон бояд ба ин фарқиятҳо ҳассос бошанд, то ҳар як хонанда тавонадиқтидори худро кашф намуда, худро дар муҳити академӣ ва иҷтимоӣ боэътимод ва муваффақ ҳис кунад.

Дар охир бояд қайд намуд, ки инкишофи маҳорату малақаҳои муоширати хонандагон дар ҷаҳони муосир муҳим аст ва тавоноии муоширати муассир, дар як гурӯҳ кор кардан ва мушкилотро якҷоя ҳал кардан омили пешравиҳо мебошад. Омӯзгорон бояд барои рушди маҳорату малақаҳои муоширати хонандагон шароит фароҳам оваранд, тренингиҳо, машғулиятҳо ва лоихаҳо гузаронанд, ки ба рушди маҳорату малақаҳои муошират ва ҳамкорӣ мусоидат намоянд.

Ҳамин тариқ, масоилҳои психологию педагогии шахсият ва ҳамкориҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа аз омӯзгорон муносибати комплексӣ, дарк намудани ҳислатҳои фардӣ ҳар як шахсият ва фароҳамории шароитро барои рушди ташаккули мутаносиби ӯ талаб мекунад. Ҳалли ин масъалаҳо дар роҳи ташаккули шахсияти комил ва шаҳрванди фаъол кадами муҳим мебошад.

Муқарриз: Ғафурова Д.Ч – н.и.п., дотсенти ДДД

АДАБИЁТ

1. Андреева А.Д. Социально-психологическая среда современного школьного класса в образовательном пространстве цифрового общества / А.Д.Андреева, Е.Г.Лисичкина // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки, 2020. - № 3. - С. 96-107.
2. Давлатов М., Муминова С. Психологияи зӯрварӣ дар оила. Душанбе. 2006
3. Защитите своего ребёнка. Советы родителям о том, как защитить своего ребёнка от жесткого обращения. – М., 1993
4. Ковалев В.В. Социально - психические аспекты проблемы девиантного поведения у детей и подростков. М., 1981.
5. Кон И. С. Психология ранней юности. М., 1990.
6. Кондрашенко В.Я. Девиантное поведение подростков, Мн.,1988.
7. Крутецкий В.А. Психология. – М., 1986.
8. Қодиров С., Давлатов М. Психологияи илтимой. Душанбе, 2004
9. Қодиров С.К. Общественность и трудный подросток. – Душанбе, 1987.
10. Қодиров Б.Қ., Давлатов М., Расулов С. Вожаномаи тафсирии истилоъоти психологӣ ва педагогӣ. – Душанбе: Ирфон, 2008
11. Қонуни Ёумњурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд»
12. Маъмуров М.А., Шарипов Т.Ш. Оила дар ӯифзи қонун – Душанбе. 2001.
13. Нарзуллоева М. Равоншиносӣ дар муассисаҳои таълимоти миёнаи умумӣ ва самтҳои фаъолияти он. -Душанбе, 2008
14. Обухова А.Ф. Возрастная психология. М., 2008
15. Сопов В.Ф. Психологические состояния в напряженной профессиональной деятельности. – М., 2005.

МУШКИЛОТИ РАВОНӢ – ПЕДАГОГИИ ТАРБИЯ ДАР РАВАНДИ ТАШАККУЛӢИ ШАХСИЯТ

Дар мақола масъалаҳои психологию педагогии таълим дар раванди ташаккули шахсият дар раванди таълиму тарбияи муосир баррасӣ шудаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки дар ҷараёни муошират наврасон дар оила ва ҷома мушкилоти гуногуни байнишахсӣ ба миён меоянд, ки яке аз масъалаҳои мураккаби психология ва педагогикаи иҷтимоӣ ба шумор мераванд. Мақсади ин кор таҳияи тавсияҳои оид ба пешгирӣ ва рафъи мушкилоти байнишахсӣ дар байни наврасон бо истифода аз педагогикаи иҷтимоӣ мебошад. Бояд гуфт, ки рушди малакаи муоширати хонандагон дар шароити муосир муҳим буда, қобилияти муоширати муассир, кор дар гурӯҳ ва ҳалли муштараки мушкилот омили пешрафт мебошад. Омӯзгорон бояд барои рушди малакаҳои муоширати хонандагон шароит фароҳам оваранд, тренинго, дарсҳо ва лоихаҳои гузаронанд, ки ба рушди малакаҳои муошират ва ҳамкорӣ мусоидат кунанд, аз ин рӯ, масъалаҳои психологию педагогии рушди шахсият ва ҳамкориҳои иҷтимоӣ дар ҷома аз омӯзгорон муносибати комплексиро оиди дарки хислатҳои фардӣ ҳар як нафар ва доираи васеи шароити рушд ва ташаккули мутаносиби онҳоро тақозо мекунанд. Ҳалли ин масъалаҳо дар роҳи ташаккули шахсияти қонун ва шаҳрванди фаъол қадами муҳим аст.

Қалидвожаҳо: раванди муосири таълим, ташаккули шахсияти қонун ва шаҳрванди фаъол, масъалаҳои психологию педагогӣ, тарбия дар раванди ташаккули шахсият.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются психолого-педагогические проблемы воспитания в процессе формирования личности в современном образовательном процессе. Автор отмечает, что в процессе общения у подростков и в семье и в обществе возникают различные межличностные проблемы, которые являются одной из сложных проблем в психологии и социальной педагогике. Целью данной работы является разработка рекомендаций по профилактике и преодолению межличностных проблем в среде подростков средствами социальной педагогики. Следует отметить, что развитие коммуникативных навыков студентов важно в современном мире, а способность эффективно общаться, работать в группе и совместно решать проблемы является фактором прогресса. Преподаватели должны создавать условия для развития коммуникативных навыков учащихся, проводить тренинги, занятия и проекты, которые будут способствовать развитию навыков общения и сотрудничества. Таким образом, психолого-педагогические вопросы личности и социального сотрудничества в обществе требуют от педагогов комплексного подхода, понимания индивидуальных особенностей каждой личности и широкого спектра условий ее развития и гармоничного формирования. Решение этих вопросов – важный шаг на пути к формированию совершенной личности и активного гражданина.

Ключевые слова: современный образовательный процесс, формирование совершенной личности и активного гражданина, психолого-педагогические проблемы, воспитание в процессе формирования личности.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN THE PROCESS OF PERSONALITY FORMATION

The article discusses psychological and pedagogical problems of education in the process of personality formation in the modern educational process. The author notes that in the process of communication, adolescents in the family and in society arise various interpersonal problems, which are one of the complex problems in psychology and social pedagogy. The purpose of this work is to develop recommendations for the prevention and overcoming of interpersonal problems

among adolescents using social pedagogy. It should be noted that the development of students' communication skills is important in the modern world, and the ability to communicate effectively, work in a group and solve problems collaboratively is a factor in progress. Teachers must create conditions for the development of students' communication skills, conduct trainings, classes and projects that will contribute to the development of communication and cooperation skills. Thus, psychological and pedagogical issues of personality and social cooperation in society require teachers to have an integrated approach, understanding the individual characteristics of each person and a wide range of conditions for its development and harmonious formation. Addressing these issues is an important step towards becoming a complete individual and an active citizen.

Key words: modern educational process, formation of a perfect personality and an active citizen, psychological and pedagogical problems, education in the process of personality formation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хидирова Мехрона Менгикуловна* – Донишгоҳи давлатии Данғара, кафедраи педагогика ва психология, омӯзгор. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **93-929-16-48**

Сведения об авторе: *Хидирова Мехрона Менгикуловна* -Дангаринский государственный университет, кафедра педагогики и психологии, преподаватель. **Адрес:** 735320, Дангаринский район, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: **93-929-16-48**

Information about the author: *Khidirova Mekhrona Mengikulovna* - Dangara State University, Department of Pedagogy and Psychology, teacher. **Address:** 735320, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **93-929-16-48**

**ВИЖАГИҶОИ РАВАНДИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР КӢДАКОНИ
СИННИ ТОМАКТАБӢ**

Шарифова О.К.
Донишгоҳи давлатии Данғара

Раванди таълими забони хориҷӣ ба кӯдакони синни томактабӣ таъи даҳсолаҳои охир мавриди таваҷҷӯҳи муҳаққиқон қарор гирифта, дар айни замон аз он сабаб аҳамияти махсус пайдо карда истодааст, ки баланд бардоштани сифати таълими забонҳо яке аз вазифаҳои таълиму тарбияи шахсияти ҳаматарафа инкишофёфта ва насли оянда мебошад. Ин масъала ба сурате бомуваффақият ҳалли худро меёбад, агар раванди педагогӣ дар муассисаҳои томактабӣ муносиб гардонида шавад.

Мушоҳидаи дигаргунӣ, ки дар раванди педагогии муассисаҳои томактабӣ ва дар ҳаёти ҷомеаи имрӯза ба амал меоянд, моро водор карданд, ки ба ҳалли проблемаи таълими забони хориҷӣ ба кӯдакони синни томактабӣ муруҷиат намоем. Истиқлолияти давлатӣ боиси робитаҳои сершумор бо намояндагони миллатҳои гуногун мегардад, ки донишҷӯи забони хориҷӣ ва пеш аз ҳама забони англисиро ҳамчун воситаи муоширати байналмилалӣ махсусан муҳим мегардонад.

Ба дурнамоии омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар кӯдакони синни томактабӣ дар заминаи тақмили ҳамҷонибаи шахсияти кӯдак, рушди инсондӯстонаи ӯ ва ошноӣ бо арзишҳои фарҳангии умумӣ шубҳае нест. Вобаста ба ин, масъалаи ташаккули маҳорат ва малакаҳои нутқи шифоҳии забонҳои хориҷӣ дар кӯдакони синни томактабӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Мураккабгардии таҷрибаи нутқи кӯдакони синни томактабӣ дар натиҷаи азхудкунии воситаҳои нави забонӣ ба вуҷуд меояд, ки бо ёрии онҳо дар раванди таълим ташаккул додани баёниҳои худро меомӯзад. Истифодаи калимаҳои забони хориҷӣ барои тавсифи ашё ва падидаҳои шиноси ҷаҳони атроф ба кӯдак имкон медиҳад, ки имкони мавҷудияти системаи дигари забонро, ки аз забони модарӣ фарқ мекунад, дарк кунад ва диққати ӯро ба мавҷудияти фарқиятҳо дар забон ҷалб кунад. падидаҳои забонии забонҳои модарӣ ва хориҷӣ. Омӯзиши барвақтии забони хориҷӣ ба рушди рӯҳияи кӯдак ва махсусан, ғайр гардонидани зеҳни ӯ таъсири судманд мерасонад, ки дар навбати худ бо фаъолшавии равандҳои асосии маърифатӣ: тасаввурот, дарк, тафаккур, хотира муайян карда мешавад. Муносибгардонии ҷанбаҳои мазкур асосан тавассути муайян кардани оқилонаи ҳадафҳо, вазифаҳо, мундариҷа ва усулҳои таълим дар заминаи умумии асосҳои инкишофи рӯҳии кӯдакони синни томактабӣ таъмин карда мешавад.

Омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар синни томактабӣ, ба андешаи мо, бо як қатор бартариятҳои муҳимми марбут ба имкониятҳои гуногуни ташкили таълим тавсиф мешавад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки дар раванди таҳсил дар мактаб маҳорату малакаи нутқ дар асоси «нутқи шифоҳӣ» ташаккул меёбад, яъне, миқдори зиёди иттилоот аз ҷониби кӯдакони дар асоси дарки шунавоӣ ва тасаввурот азхуд карда мешавад ва танҳо қисми ками он тавассути таъсир ба канали аёни бо истифода аз воситаҳои аёни мустақкам мегардад. Дар баробари ин маълум аст, ки иштирок кардан дар машғулиятҳои, ки ба одам шинос аст, бо фаъолияти ҷисмонӣ тавҷам мебошад ва сифати азхудкунии дониш, малака ва маҳоратҳои дахлдорро хеле баланд мебардорад. Баръакси мактаб, ки дар он ҷо ташкили иҷрои вазифаҳо, ки аз ҷониби кӯдакони иштироки фаъолнаи онҳоро талаб мекунад ва дар барномаи муайян карда нашудаанд, хеле душвор аст, кӯдакони онҳо ҳам аз ҷиҳати ташкили дарсҳо ва ҳам барои ҷалби воситаҳои гуногуни таълим (маводи бозӣ, айниятҳо ва бозичаҳо) имкониятҳои васеъ фароҳам меоранд. Аммо дар методикаи масъалаи таълими забонҳои хориҷӣ ба кӯдакони синни томактабӣ асосан аз нигоҳи истифода ва омӯзиши бозичаҳо дар таълим ҳал карда мешавад, дар ҳоле ки дигар намудҳои фаъолияти кӯдакони (апликация, моделсозӣ, тарҳрезӣ, расмкашӣ, хунармандӣ ва ғайра) ҳал карда намешаванд ва дар ин машғулиятҳои забонӣ ба онҳо диққати зарурӣ дода мешавад.

Дар тадқиқотҳои илмӣ масъалаҳои гуногуни методологӣ, аз қабилӣ муайян кардани мазмуни таълими забони хоричӣ ба кӯдакони синни томақтабӣ, ҳамгироии методи рушди нутқ ва таълими забони хоричӣ дар боғча, истифодаи бозихҳои нутқӣ дар гурӯҳҳои англисӣ, ташкили маҷмӯи машқҳо барои таълими забони англисӣ дар кӯдакистон, моделсозии бозии муоширати забони хоричӣ, тарҳрезии ҳолатҳои бозӣ ва ғайра ба миён гузошта мешаванд. Муаллифони тадқиқотҳои мазкурро муносибат ба фаъолияти бозӣ муттаҳид мекунад, ки дар он роҳи асосии ҳалли масъалаҳои ба миён гузошташуда мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Робитаи зич ва вобастагии ҳамдигарии равандҳои инкишофи нутқ ва ташаккули фаъолият пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки тағйир ёфтани хусусияти нутқ боиси тағйир ёфтани фаъолият мегардад ва баръакс, фаъолияти мақсаднок, равшан бошууруна сохтори нутқро тавассути корбурди шаклҳои мураккаби забоншиносӣ такмил медиҳад. Ҳамаи ин моро водор месозад, ки ба масоили муносибати фаъолияти таълими забони хоричӣ диққати бештар зоҳир намоем. Дар мақолаи мазкур мо кӯшиш кардем нишон диҳем, ки чӣ гуна фаъолиятҳои муносибдар гурӯҳи кӯдакони, ки фаъолиятҳои бозичавӣ, визуалӣ, созандавӣ, меҳнатиро дар бар мегиранд, фаъолиятҳоеро, ки бо иҷрои вазифаҳои муқаррарӣ ва дар синфҳои махсус ташкилшуда иҷро мешаванд, дар бар мегиранд, ба азхудкунии малакаҳои нутқии кӯдакон таъсир мерасонанд.

Тавре ки таҷрибаи таълими забонҳои хоричӣ (ҳам дар мактаб ва ҳам дар муассисаҳои томақтабӣ) нишон медиҳад, аксари ҳолатҳое, ки дар ҷараёни таълим ба вучуд меоянд, аз тасаввуроти кӯдакон асос ёфта, ҳавасмандии муоширати шифоҳӣ дар ин ҳолатҳо аз таъсири бозӣ вобастагӣ дорад. Мо чунин меҳисобем, ки ҳангоми таълими забони хоричӣ ба кӯдакони синни томақтабӣ доираи васеи фаъолиятҳои ғайрисуханиро истифода бурдан лозим аст, ки ҳуди онҳо хусусияти таркибии фаъолияти ҳаёти кӯдаки синни томақтабӣ буда, ҳамчун ҷузъи таркибии мундариҷаи таълим баромад карда метавонанд. . Дар ин ҳолат фаъолияти ғайривербалӣ барои инкишофи ҳолатҳои муошират ва ташаккули малакаҳои шифоҳӣ ва нутқӣ ҳамчун асос хизмат мекунад.

Ҳангоми интихоби забон ва маводи нутқ, мо ба як қатор талаботҳои таълимӣ кардем, ки аз Барномаи таълими забони англисӣ барои кӯдакони синни томақтабӣ бармеоянд. Аз сабаби он, ки асоси таълиму омӯзишро дар синну соли мазкур намудҳои ғайризабонии фаъолият таркиб медиҳанд, ки дар шакли блокҳои ҳолатӣ-фаъолиятнокӣ дар раванди таълим ташкил карда мешаванд, маводи интихобшудаи забонӣ аз ҳисоби воҳидҳои забонӣ, ки ифодакунандаи асбобҳо, маводҳо, объектҳои фаъолият, хусусиятҳои онҳо ва сифатҳо, инчунин намунаҳои нутқ омода карда мешаванд, ки имкон медиҳанд, бачаҳо пеш аз шурӯъ кардани ягон фаъолият пайдарпайии иҷрои онро ба нақша гирифта, сипас дар бораи пешрафти он фикру мулоҳизаҳо ягонро баён мекунанд. Маводи луғавӣ аз рӯи мавзӯ тақсим карда мешавад ва бо тадриҷан афзудани ҳаҷми маводи таълимӣ дар тамоми давраҳои таълим таъмин карда шавад.

Методикаи таълими забони англисӣ барои бачагони синни томақтабӣ, ки мо баррасӣ намудем, татбиқи тамоми мақсадҳои асосии омӯзишро дар бар мегирад, дар ҳоле ки зерӣ мақсади амалӣ мо ташаккули малака ва маҳоратҳои нутқи ибтидоии забони хоричиро дар назар дорем, ки барои омӯзиш ва азхудкунии минбаъдаи забони хоричӣ дар мактаб заминаҳои зарурӣ ба вучуд меорад. Ҳадафҳои таълимӣ ва тарбиявӣ низ дар робитаи зич амалӣ мешаванд: дар ҷараёни иштирок дар машғулиятҳои амалии фанӣ кӯдакон на танҳо бо системаи нави забони омӯхташон шинос мешаванд, балки малакаҳои амалии фаъолиятҳои ғайринутқиро инкишоф медиҳанд..

Имрӯз имконпазирӣ ва самаранокии таълими забонҳои хоричӣ дар кӯдакони синну соли томақтабӣ аз ҷониби бисёр тадқиқотҳо исбот карда шудааст ва ин раванд бешубҳа дорои бартариятҳои назаррас мебошад. Тарбияи кӯдакон дар муассисаҳои томақтабӣ нисбат ба мактаб дорои як қатор афзалиятҳо мебошад. Якум, шумораи бачагони гурӯҳ чун қоида, ба он имкон медиҳад, ки дар зергурӯҳҳо бо шумораи ками одамон дар ҳар як гурӯҳ ва ё дар як вақт ҳамаи бачагон (агар гурӯҳ хурд бошад) фаро гирифта шаванд. Дуюм, тамоми рӯз дар кӯдакистон нигоҳ доштани кӯдакон ба шумо имкон медиҳад, ки

системаи таълим чандиртар шавад ва вақти мувофиқтарин барои машғулиятҳо муайян карда шавад. Ба ғайр аз ин, дар муассисаҳои томактабӣ машғулиятҳои махсус ташкил карда шуда, тамоми машғулиятҳои рӯзгорро дар таълим истифода бурдан мумкин аст, ки ба кас имкон медиҳад, ки маводи дар синф омӯхташуда мустақкам карда шуда, маҳорату малакаи онҳо такмил дода меавад. Сеюм, дар гурӯҳҳои кӯдакостонҳо ва синфхонаҳои таълимӣ бозҳои гуногун, бозичаҳо, тасвирҳо, дастуру маводҳо ҷой дода шудаанд, ки тамоми аёнияти заруриро таъмин намуда, раванди таълимро барои кӯдакон шавқовар гардонанд.

Дар синни калони томактабӣ дар кӯдакон системаи томи ангезаҳои аз бозӣ фарқкунанда инкишоф меёбад. Пайдоиши ангезаҳои маърифатӣ, рақобатпазирӣ, хоҳиши худшиносии шахсӣ бо ташаккули шахсияти кӯдак ва тасдиқи «ман»-и худӣ ӯ алоқаманд аст ва дар ҳамин давра ташаккули шакли ғайриҳолатӣ-шахсиятии муошират ба амал меояд, ки бо тавачҷуҳи ҷиддӣ ба ҳаёт ва фаъолияти калонсолон тавсиф мешавад. Қонеъ гардонидани ангезаҳо ва ниёзҳои муошират дар раванди ҳамкорӣ бо калонсолон ва ҳамсолон ва иштироки муштарак дар фаъолиятҳо имконпазир аст. Бо вучуди ин, масъалаи истифодаи фаъолиятҳо дар таълими забонҳои хориҷӣ ба кӯдакони синни томактабӣ амалан зиёд баррасӣ нашудааст ва баъзан таъсири зараровари он ба тамаркузи кӯдак дар машғулиятҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст.

Таҳлили фаъолияти амалии фаннӣ, ки дар маҷмӯъ раванди педагогиро дар кӯдакостон ташкил медиҳанд, имкон дод чунин хулосабарорӣ намоем, ки ҳеҷ яке аз ин намудҳо дар таълими забонҳои хориҷӣ ба кӯдакон истифода намешаванд. Ҳамаи ин моро водор намуд, ки масоили фаъолиятро дар психология муфассалтар мавриди омӯзиш қарор диҳем ва принципҳои назариявиро оид ба таълими забони хориҷӣ ба бачагони синни томактабӣ дар асоси истифодабарии шаклҳои фаъоли таълим коркард намоем.

Аз ҷумла нишон дода шуд, ки фаъолияти нутқ ва фаъолияти муошират аз лиҳози таърихӣ ва онтогенетикӣ ҳамчун шартӣ зарурии ҳамкории одамон дар коллектив ба миён омада, дар раванди ҳамкорӣ такмил меёбад.

Дар рушди фардии кӯдак нутқ ва муошират низ дар зери таъсири ангезаҳои объективӣ, бозӣ, маърифатӣ ва фаъолияти меҳнатӣ инкишоф меёбанд. Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки тавассути эҷоди як ҳавасмандии назаррас барои иштироки кӯдакон дар ягон фаъолият, метавон ташаккули нутқи мувофиқи ин фаъолиятро таъмин кард ва аз ин рӯ, тавассути ташкили вазифаҳои гуногун бо як пайдарпаии муайян, метавон ба азхудкунии маводи нутқи интиҳобшуда ва ташаккули маҳорати суҳанронии мувофиқи вазъияти фаъолиятро ба даст овард.

Намудҳои гуногуни фаъолиятҳои амалии предметӣ барои ғанӣ гардонидани раванди таълим бо шаклҳои гуногуни кор бо кӯдакон имкониятҳои васеъ фароҳам оварда, имкон медиҳад, ки аломатҳои шифоҳии ашё, мавод ва ғайраро дар амал муттаҳид созад ва вазъиятҳои гуногуни муоширатро ба вучуд оварад.

Намудҳои фаъолият, ки барои таълим интиҳоб карда шудаанд ва ба маҷмӯи умумии машғулиятҳо дохил мешаванд, ба кӯдакон аз рӯи иштироқашон дар онҳо ба забони модарии худ маълуманд ва аз маҳорату малакаҳои аллакай дар ин намуди фаъолият ва дониши кӯдакон ташаккулёфта асос ёфтаанд. Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки тавачҷуҳи кӯдакон ба ҷанбаи муҳтавои фаъолият равона карда шуда, тавачҷуҳи онҳоро тавассути муоширати қоидаҳо ва тавзеҳоти тулонӣ парешон накунад, инчунин ба ҳалли вазифаҳои таълими нутқ тамаркуз намояд.

Зиёд кардани шумораи машғулиятҳо ва пурра намудани низоми машғулиятҳо бо фаъолият дар ҳаёти рӯзмарраи кӯдакон ба онҳо имкон медиҳад, ки қобилияти истифода бурдани маводи омӯхташударо «дар амал» - дар ҳолатҳои воқеии муошират омӯзонанд ва мустақкам кунанд ва бо ин маҳорату малакаҳои нутқи устуворро ташаккул диҳанд.

Чунин ба назар мерасад, ки методологияи пешниҳодшудаи таълими забони хориҷиро дар муассисаҳои томактабии навъҳои гуногун ҳамчун унсури раванди педагогӣ, ки ба ҷузъҳои дигари он баробар аст, самаранок истифода бурдан имконпазир аст. Хусусияти ҳамгирошудаи методика, ки унсурҳои дигар усулҳои таълими томактабиро муттаҳид

мекунад, имкон медиҳад, ки ба кӯдакон дониш дода шавад ва маҳорату малакаҳои нутқиро инкишоф диҳанд, ки барои омӯзиши минбаъдаи мунтазами забони хориҷӣ заминаи мустақкам фароҳам меоранд.

Муқарриз: Фафурова Д.Ч – н.и.п., дотсенти ДД

АДАБИЁТ:

1. Красюкова А.А. Некоторые аспекты обучения иностранному языку детей дошкольного возраста. URL: <http://www.prodlenka.org/doshkolnoe-obrazovanie/nekotorye-aspekty-obucheniia-inostrannomu-iazyku-detei-doshkolnogo-vozrasta.html> (дата обращения: 31.01.2019).
2. Левшина Н.И., Санникова Л.Н., Юевич С.Н. Мониторинг условий реализации основной образовательной программы дошкольного образования. Международный журнал экспериментального образования. 2016. № 2-2. С. 263-267.
3. Методика обучения английскому языку детей - быстрый и эффективный способ [Электронный ресурс] <http://www.comenglish.ru/angliyskiy-dlya-rebenka/metodikaobucheniya-angliyskomu-yazyku-detei-bystryy-i-effektivnyy-sposob>
4. Обучение иностранному языку дошкольников/обзор теоретических позиций. Иностранные языки в школе. №1. 1990. С. 38-42.
5. Обучение английскому языку детей дошкольного и младшего школьного возраста: основные принципы и подходы [Электронный ресурс] <http://www.kp.ru/guide/obuchenie-detei-angliyskomu-jazyku.html>
6. Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. М.: Педагогика, 1980. - 272 с.
7. Пассов, Е. И. Коммуникативная методика обучения иноязычному говорению. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 222 с.
8. Сергеева, О. Е. Методические основы игрового курса по английскому языку для занятий с дошкольниками. — М.: МШУ; «Народный учитель», 2000.-214 с.
9. Стародубова, Н. А. Теория и методика развития речи дошкольников. М.: Академия, 2006. - 256 с.
10. Скоринова Т.И. Особенности формирования лексических навыков у детей дошкольного возраста в процессе образовательной деятельности по английскому языку. URL: <http://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitierechi/2013/08/27/osobennosti-formirovaniya-leksicheskikh-navykov-u-detei.html> (дата обращения: 30.01.2019).
11. Шацких, В. Н. Методика интегративного обучения иноязычной культуре детей дошкольного возраста (на примере интеграции французского языка, рисования, ритмики и музыки): автореф. дис. . канд. пед. наук /В. Н. Шацких. М.,1997-16 с.
12. Шевцова, Е. Е., Воробьева, Е. В. От первого слова до первого класса. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. - 96 с.Щербина А.А., Лагойкина А.А. Сказка как средство обучения английскому языку в детском саду. URL: <http://conf.grsu.by/alternant/2012/04/17/489/> (дата обращения: 28.01.2019).
13. Щерба, Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. 2-е изд. - М.: Высшая школа, 1974. - 112 с.

ВИЖАГИҲОИ РАВАНДИ ОМУҶИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР КӢДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ

Мақолаи мазкур ба баррасии вижагиҳои раванди омӯзиши забони англисӣ дар кӯдакони синни томактабӣ бахшида шудааст. Омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар синни томактабӣ, ба андешаи мо, бо як қатор бартариятҳои муҳими марбут ба имкониятҳои гуногуни ташкили таълим тавсиф мешавад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки дар раванди таҳсил дар мактаб маҳорату малакаи нутқ дар асоси «нутқи шифоӣ» ташаккул меёбад, яъне, микдори зиёди иттилоот аз ҷониби кӯдакон дар асоси дарки шунавоӣ ва тасаввурот азхуд карда мешавад ва танҳо қисми ками он тавассути таъсир ба канали аёни бо истифода аз воситаҳои аёни мустақкам мегардад. Дар баробари ин маълум аст, ки иштирок кардан дар машғулиятҳои, ки ба одам шинос аст, бо фаъолияти ҷисмонӣ тавбаъ мебошад ва сифати азхудкунии дониш, малака ва маҳоратҳои дахлдорро хеле баланд мегардонад. Баръакси мактаб, ки дар он ҷо ташкили иҷроӣ вазиҷаҳо, ки аз ҷониби кӯдакон иштироки фаъолонаи онҳоро талаб мекунад ва дар барномаи муайян карда нашудаанд, хеле душвор аст, кӯдакони онҳо ҳам аз ҷиҳати ташкили дарсҳо ва ҳам барои ҷалби воситаҳои гуногуни таълим (маводи бозӣ, айниятҳо ва бозичаҳо) имкониятҳои васеъ фароҳам меоранд. Аммо дар методикаи масъалаи таълими забонҳои хориҷӣ ба кӯдакони синни томактабӣ асосан аз нигоҳи истифода ва омӯзиши бозичаҳо дар таълим ҳал карда мешавад, дар ҳоле ки дигар намудҳои фаъолияти кӯдакон (апликация, моделсозӣ, тарҳрезӣ, расмкашӣ, хунармандӣ ва ғайра) ҳал карда намешаванд ва дар ин машғулиятҳои забонӣ ба онҳо диққати зарурӣ дода мешавад.

Калидвожаҳо: омӯзиши забони англисӣ, кӯдакони синни томактабӣ, сифати азхудкунии дониш, малака ва маҳоратҳои забонӣ.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ-ДОШКОЛЬНИКОВ

Данная статья посвящена рассмотрению особенностей процесса изучения английского языка у детей дошкольного возраста. Обучение иностранным языкам в дошкольном возрасте, на наш взгляд, характеризуется рядом важных преимуществ, связанных с различными возможностями образовательной организации. Прежде всего, следует отметить, что в процессе обучения в школе речевые навыки формируются на основе «устной речи», то есть большой объем информации усваивается детьми на основе слухового восприятия и воображения, а лишь

малая часть его подвергается воздействию зрительного канала, который усиливается с помощью визуальных средств. В то же время известно, что участие в привычной для человека деятельности дополняет физическую активность и значительно повышает качество приобретения соответствующих знаний, навыков и умений. В отличие от школы, где очень сложно организовать задания, требующие активного участия детей и не определенные в программе, детские сады как с точки зрения организации уроков, так и с привлечением различных образовательных средств (игровых материалов, предметов и игрушек) предоставляют широкие возможности. Однако в методике проблема обучения детей дошкольного возраста иностранным языкам решается в основном с точки зрения использования и освоения в обучении игр, тогда как другие виды детской деятельности (аппликация, лепка, конструирование, рисование, поделки и т. д.) не решены, и при этом занятиям языком уделяется необходимое внимание.

Ключевые слова: обучение английскому языку, дошкольники, качество усвоения знаний, навыки изучения языка.

FEATURES OF THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO PRESCHOOL CHILDREN

This article is devoted to the consideration of the features of the process of learning English in preschool children. Teaching foreign languages in preschool age, in our opinion, is characterized by a number of important advantages associated with the various capabilities of the educational organization. First of all, it should be noted that in the process of studying at school, speech skills are formed on the basis of "oral speech", that is, a large amount of information is absorbed by children on the basis of auditory perception and imagination, and only a small part of it is exposed to the visual channel, which is enhanced with the help of visual aids. At the same time, it is known that participation in activities familiar to a person complements physical activity and significantly improves the quality of acquisition of relevant knowledge, skills and abilities. Unlike a school, where it is very difficult to organize tasks that require the active participation of children and are not defined in the program, kindergartens provide ample opportunities both in terms of organizing lessons and using various educational means (game materials, objects and toys). However, in the methodology, the problem of teaching foreign languages to preschool children is solved mainly from the point of view of using and mastering games in teaching, while other types of children's activities (appliqué, modeling, designing, drawing, crafts, etc.) are not solved. and at the same time, the necessary attention is paid to language classes.

Key words: teaching English, preschoolers, quality of knowledge acquisition, language learning skills.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарифова Одинамоҳ Қандаҳоровна* Донишгоҳи давлатии Данғара, кафедраи педагогика ва психология, омӯзгор. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **901-43-40-80**

Сведения об авторе: *Шарифова Одинамох Кандахоровна* -Дангаринский государственный университет, кафедра педагогики и психологии, преподаватель. **Адрес:** 735320, Дангаринский район, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: **901-43-40-80**

Information about the author: *Sharifova Odinamoh Kandahorovna* - Dangara State University, Department of Pedagogy and Psychology, teacher. **Address:** 735320, Dangara district, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **901-43-40-80**

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ
ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

<i>Литвинов В.П.</i> "Один пояс - один путь" для Казахстана: выгоды и риски.....	5
<i>Каримов Ш.Т., Изатов У.Х.</i> Переосмысление Вестфальской системы: суверенитет и геополитические трансформации в Центральной Азии.....	10
<i>Наботов Ф.С.</i> Внешняя трудовая миграция: сущность, проблемы, перспективы.....	16
<i>Хамидов Р.А.</i> История финансового обеспечения, ремонта и строительства школ Согдийской области в годы независимости.....	25
<i>Аюбов А.Р.</i> Осори унсурҳои беруна дар фарҳанги суғди асримиёнагӣ.....	32
<i>Юсуфи Шодипур</i> Аҳбори сарчашмаҳои ҳаттӣ оид ба сатҳи маърифатнокӣ ва дараҷаи воқеии саводнокӣ тоҷикон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX.....	37
<i>Наҷотова Н.Б.</i> Сабки таърихнигории Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ.....	45
<i>Эшонқулов М.Э.</i> Фарҳанги мусиқии замони истилои араб.....	52
<i>Ақназаров Ҳ.М.</i> Маълумотҳои таърихӣ ва этнографии собиқ деҳаи Сарез.....	58
<i>Зокиров Р.Ш.</i> Нигоҳе ба таърихи фарҳанги манзили тоҷик.....	64
<i>Таваров Ф.Ф.</i> Эмомалӣ Раҳмон – ташаббускори баргардонидани фирориёни ҷанги шаҳрвандии солҳои 1992-1997.....	71
<i>Раҷабалиев Х.Х.</i> Мавқеи Покистон дар муносибатҳои Ҳиндустону Афғонистон.....	78
<i>Иброимова Г.С.</i> Баъзе равишҳои илмӣ таърихию ҷуғрофӣ дар муайян кардани минтақаи Осиёи Марказӣ.....	85
<i>Якубов Б.</i> Тамоюлҳои рушди санъати мусиқии касбии тоҷик дар солҳои 20-30-юми асри XX.....	92

ИЛМҲОИ ФАЛСАФА - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

<i>Бердиев Ш.П.</i> Ведийский и зороастрийский космогенезис и его связь с этическими проблемами (сравнительный анализ).....	98
<i>Шаҳовуддинов Н.С.</i> Метафизика ҳамчун фалсафаи асосии ибни сино: сарчашма, мавқеи он дар байни дигар илмҳо ва ғойдаи он.....	108
<i>Субҳонзода С.И.</i> Кулл, маҳсус, муҷаррад ҳамчун ҷузъҳои сохтори тасвири олам дар таълимоти файласуфони муосири Ғарб.....	117
<i>Саидзода Д.М.</i> Роҳҳои мубориза бо ифротгароии динӣ дар замони муосир.....	126

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Солиев З. Т.</i> К вопросу об обучении чтению на русском языке нерусских студентов технических вузов.....	133
<i>Тагаева М.М.</i> Способы передачи английской безэквивалентной лексики на таджикский язык в процессе обучения иностранному языку в общеобразовательной школе.....	139
<i>Мамадалиева Г.А.</i> Влияние семьи на развитие тревожности у подростков и пути ее профилактики.....	148
<i>Тагаева М.М.</i> Лингвокультурологический аспект изучения и преподавания слов-реалий английского языка в поликультурной среде.....	154
<i>Ёров А.Б.</i> Риояи қоидаҳои техникаи бехатарӣ ҳангоми истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ дар муҳити хонавода ва муассисаҳои томактабӣ.....	162
<i>Исмоилов А.Ш.</i> Аз таърихи такмилёбии назарияи тақсимшавии асимптоии ададҳои сода.....	168
<i>Қосимова Р.М.</i> Тарбияи ғоявӣ ва фарҳангии хонандагон дар самти маърифати шаҳрвандӣ.....	176
<i>Маҷидов П.И.</i> Тавсифи самтҳои калидии инқишофи психикии кӯдакони синни хурди мактабӣ аз нигоҳи олимони хориҷӣ.....	180
<i>Раҷабова Ф.О.</i> Баҳодиҳии квалитетии салоҳияти донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.....	185
<i>Табаров Н.С.</i> Нақши муассисаҳои фарҳангӣ дар тарбияи маънавӣ-ахлоқии ҷавонон.....	192
<i>Файзалізода Ҷ. Х., Саїдамадзода Ҳ.</i> Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ва эҳёи анъана ва ҷашну маросимҳои мардумӣ.....	198
<i>Лутфилоев Н.А., Истамов Ф.Х., Сафаров А.Ғ., Аҳмедова З.П.</i> Шарҳи проблемавии ҳодисаҳои астрономӣ дар асоси донишҳои физикавӣ.....	206
<i>Каримзода А.Н., Олимӣ А.Р.</i> Истифодаи амсиласозии компютери кувваи соиш дар раванди таълими физика.....	213
<i>Ҷалилов Ф., Ниёзова М.Ҳ., Ҷалилова Ҷ.Т., Тошхоҷаева С.А.</i> Ба эътибор гирифтани вижаҳои зеҳнӣ дар ҳалли масъалаҳо аз кинематика.....	221
<i>Аҳмадзода Б. С.</i> Усули лоиҳавии омӯзиши забони англисӣ.....	228
<i>Мухторова Г.Ғ.</i> Фарҳанги мардумӣ ва омилҳои муассири он.....	234
<i>Маҳмадишоева Т.М.</i> Завқи маърифатӣ ва рушди он дар раванди таълим дар синфҳои ибтидоӣ.....	240
<i>Ғафурова Д.Ҷ., Ҷумъахонзода Н.Ҷ.</i> Сифати таълим ва принципҳои идоракунии он дар муҳити иттилоотӣ.....	246
<i>Давлатова Н.Ҳ., Изатова М.И.</i> Робитаю муошират ҳамчун сифатҳои касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ.....	253

<i>Маҷидова Б., Бобоҷонова М.Ю.</i> Тамоюлҳои глобализатсияи иттилоотӣ ва фарҳанги педагогӣ.....	260
<i>Маҷидов П.И.</i> Муносибат бо калонсолонро субъективӣ паси сар кардани кӯдак.....	268
<i>Шарипов Қ.Б., Нугмонов М.</i> Баъзе мулоҳизаҳо доир ба шаклҳои арзёбии фаъолияти донишҷӯён дар қиёс бо замони муосир.....	275
<i>Хидирова М.М.</i> Мушкилоти равонӣ – педагогии тарбия дар раванди ташаккулёбии шахсият.....	282
<i>Шарифова О.Қ.</i> Вижагиҳои раванди омӯзиши забони англисӣ дар кӯдакони синни томактабӣ.....	287

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2024. №4

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.П.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Корректор: П.Х.Латипова

**Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:**
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Подписано в печать 30.04.2024 г.